SELÇUKLULARIN DİNÎ SİYASETİ

(1040 - 1092)

Dr. AHMET OCAK

TARİH VE TABİAT
VAKFI

Dr. AHMET OCAK

1958 Ardahan-Posof'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kars'da tamamladı. 1981 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve beraberinde Ankara Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Mezuniyetini müteakip uzun süre M.E.B.'na bağlı değişik okullarda öğretmenlik yaptı.

1990 senesinde İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisansa başladı. 1991 senesinde aynı üniversitenin Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 1993'te *Nizâmiye Medreseleri* adlı teziyle Yüksek Lisansını, 1999'da ise *Selçukluların Dinî Siyaseti ve İslâm Alemi (1040-1092)* adlı çalışmasıyla Doktorasını tamamladı.

Selçukluların Dinî Siyaseti adlı bu çalışma,Şiî ve Sünnî halifelikler olmak üzere iki kutba ayrılan, aynı zamanda pek çok siyasî teşekkülün meydana geldiği İslâm coğrafyasının XI. yüzyıldaki durumunu ve Selçukluların Sünnî düşüncenin hâmisi olarak onun gelişmesi için gösterdiği çabaları, Şiî, Batınî, Karmatîlik gibi Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı verdiği mücadeleyi ana kaynaklara dayanarak ortaya koyan bir araştırmadır. Ayrıca eser; Selçuklular döneminde mezhepleri, tasavvuf hareketlerini, Selçukluların bunlara karşı yaklaşımını, topraklarındaki Gayrimüslim tebaanın vaziyetini ve Selçukluların onlara karşı aldığı tedbirleri de ihtiva etmektedir. Bunların yanında; Halifeler ile sultanların kendi otoritelerini tesis için birbirleriyle mücadelelerini, Islâmî gelenekten gelen halifelik ve dünyevî otoriteyi temsil eden sultanlık kurumlarının meşruiyetlerini, karşılıklı hak ve vazifelerini, konunun hukukî boyutlarını göstermek isteyen devrin büyük âlimlerinin yazdığı eserlerle problemleri çözme gayretlerini, canlılığını günümüzde de devam ettiren meselelerin Selçuklular zamanındaki durumunu ve hâlen çok tartışılan din-devlet ilişkilerini kendi tarihimizdeki uygulamalarıyla gözler JV ia ^jftkTBMM

W

İÇİNDEKİLER CLOOX - 6c*,£

İkinci Bölüm

SELÇUKLULARIN ŞİÎ SİYASETİ

Üçüncü Bölüm

SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM SİYASETİ

Dördüncü Bölüm

HİLÂFET MÜESSESESİ VE SELÇUKLULAR

KISALTMALAR

Adı geçen eser.
Adı geçen makale.
Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi.
Bakınız.
Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası.
Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
Hicrî.
İslâm Ansiklopedisi.
İslâm Düşüncesi Tarihi.
İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti.
Milâdî.
Millî Kültür.
Millî Tetebbular Mecmuası.
Nâşir, neşreden.
Ölüm.
Sahife.
Sayı.
Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
Sahabeden Günümüze Allah Dostları.
Tarih Araştırmaları Dergisi.
Tarih Estitüsü Dergisi.
Türkiyat Mecmuası.
Tercüme eden, mütercim.
Türk Tarih Kongresi.
Tahkîk.
Tarihsiz.
Ve benzerleri.
Ve devamı.
Vesâire.

KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR

Selçuklular dönemiyle ilgili arşiv, kitabe türünden kaynaklar olmadığı gibi, diğer ana kaynaklar da birinci ve ikinci elden kaynaklara göre sınırlıdır. Onun için bu araştırmada mevcut ana kaynakların yanında, birinci ve ikinci elden kaynaklar da büyük ölçüde kullanılmıştır. Selçuklular döneminin siyasî olaylarından bahseden kaynaklar kadar, şehir ve bölge tarihleri de bu çalışmanın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ayrıca dönemin dinî, coğrafî, mezhebî, tasavvufî kaynaklan da çalışmanın özelliğinden dolayı temel kaynaklar arasındadır. Bütün bu eserler genelde Müslüman müelliflerce kaleme alınmış ve değerlendirmeler bu şahıslar tarafından yapılmıştır. Oysa Selçuklular iç ve dış siyaset gereği gayrimüslim insanlar ve devletlerle de münasebette bulunmuşlardır. Bunlardan Ermeni, Süryani ve Bizans kaynaklan da ilgileri nispetinde kullanılmıştır.

A- KAYNAKLAR

İslâm alemindeki tarih yazıcılığı daha çok Bağdâd merkezli ve halîfelere dayalı "Pan-Islamik" tarih yazıcılığı şeklinde gelişmişti. Mevcut tarih yazıcılığının yanında, X. yy'dan başlayarak gelişen şehir tarihçiliği ve hanedanları merkez alan tarih yazıcılığı şeklinde iki tür daha teşekkül etmiş oldu.' Bu eserler yazıldıkları bölgelerin özelliğine göre Arapça ve Farsça olmak üzere kaleme alınmış, bu özellik Selçuklular döneminde de devam etmiştir. Bu hususiyetinden dolayı Selçuklular devri Arapça ve Farsça kaynakların yoğun olarak bulunduğu dönemdir. Bu çalışmanın dinî siyâset sahasında olması hasebi ile daha çok Arapça kaynakların kullanılması gereği duyulmuş, bunlar verdikleri bilgilerin niteliğinden dolayı genel ve özel mahiyette olmak üzere belirli bir tasnifte ele alınmıştır.

1- Vekayinâmeler

Selçuklulardan bahseden vekayinâmeler temelde klasik islâm tarihi kaynakları olup, olayları hicri yıllara göre kronolojik şekilde vermekte-

Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (trc. Nejat Kaymaz), *T.A.D.* VII/12-13, (1969), s. 195.

dirler. Bu kaynaklar müellifin metoduna göre az çok değişiklik arz etmekte, fakat genelde ilk insan Hz. Adem'den başlayarak olaylar anlatıldıktan sonra, müellifin kendi devrindeki olaylardan bahsedilmektedir. Yazarların büyük çoğunluğu dinî eğitim almaları ve hadîs metodundan hareket etmeleri sebebiyle de, eserlerinde olaylar nakledilirken bu usûle bağlı kalınmakta, yâni olayların rivayet zinciri korunmaktadır. Vakayînâmeler iki ana başlık altında toplanabilir.

a- Genel İslâm Tarihleri

Tarihul-Azîmî: Selçuklular döneminde yaşayan ve dönemin olaylarına vâkıf olan tarihçilerin başında el-Azîmî (öl. 1160) gelir. Azîmî eserine Hz. Adem'den başlayarak Abbâsî Halîfesi Muktefî Liemrillah devrinin sonuna kadar (1160) cereyan eden olayları anlatır.[2] İbnu'l-Esîr, İbn Hallikân ve el-Aynî gibi tarihçilerin de kaynak olarak kullandığı el-Azîmî'nin eseri hayli muhtasar olmakla beraber, Türk-Haçlı ve Bizans, Bizans-Peçenek ve Bulgar münasebetlerine dair diğer kaynaklarda olmayan özgün bilgiler vermektedir.' Zaman zaman kronolojik bakımından hatalı bilgilerin verildiği eserin Türkçe çevirisi yapılmıştır."

el-Kâmil fi't-Tarih: İslâm tarihinin önemli kaynaklarından olan İbnu'l-Esîr'in (öl.1234) bu eseri önemli bir yere sahiptir.[5] Eser 1230 senesine kadar olan olayları kapsamaktadır. Oniki ciltten oluşan eserin ilk yedi cildi Taberî'ye dayanmaktadır." Müellif, hadiselerin mühim bir kısmını doğrudan doğruya müşahedelerine dayanarak kaleme almasının yanı sıra, değişik kaynaklarda gördüğü bilgileri de tenkitçi bir usulle nakleder.[7] O yüzden İbnu'l-Esîr, eline geçen bütün membalardan istifade ettiği için bu eseriyle İslâm tarihinin mükemmel bir hülasasını meydana getirmiştir.

Bkz. Ebû Abdullah Muhammed cl-A*zımı, Azımî Tarihi,* (trc. A.Sevim), Ankara 1988.

Ali Sevim, "Azîmî", *D.İ.A.* IV, s. 330 vd.

Bkz. Abdulkerim Özaydın, *Sultan Muhammed. Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118),* Ankara 1990, s. XVI.

İbnu'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih,* Beyrut 1402/1982.

6 "İbnu'l-Esîr", *İ.A.,* V/II, s. 852.

Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* Ankara 1992, s. 14.

Ayrıca verilen bilgilerin doğruluğu konusunda doğu ve batı âlimleri arasında âdeta ittifak vardır." Eserin ilk baskısı ondört cilt olarak C. J. Tornberg tarafından Leiden'de yapılmış, bunu Mısır ve Lübnan'daki yeni baskıları izlemiştir. Ayrıca C. J. Tornberg neşri esas alınarak eserin Türkçesi de Abdulkerim Özaydın ve Mertol Tulum'un gözetiminde oniki cilt halinde yayımlanmıştır.[9]

el-Muntazam fî Tarihi l-Umemi ve'l-Mülûk: Selçuklular döneminin temel kaynaklarından birisi de İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 1200) bu eseridir."' Devrin önemli kaynaklarından olan eserde, yıllara göre kronolojik olarak siyasî olaylardan bahsedildikten sonra, o senede vefat eden önemli şahsiyetler hakkında da bilgi verilir; bu şekliyle bir terâcim-i ahval kitabı gibidir." Müellif, öncelikle âlimlerin biyografilerini yazmak istemiş, sonra genel alışkanlıkla her yıla ait olayları az çok ayrıntılı olarak eserinde nakletmiştir. Kendinden önceki biyografi yazarlarının alfabetik sıra ile ele aldığı tasnif şeklini değiştirerek, elindeki bilgileri kronolojik sıraya koyan ilk kişi olması bakımından da önemli bir iş başarmıştır.'" Ondokuz cilt halinde yayımlanan bu eserin özellikle onbeş, onaltı ve onyedinci ciltleri Selçuklular açısından önemlidir.'[1] Her ne kadar C. Cahen, bu eserin genel tarih açısından fazla değerinin olmadığını söylemekte ise de, Bağdâd ve Selçuklular hakkında diğer kaynaklarda olmayan bilgiler vermesinden dolayı Selçukluların kültürel hayatları ve Halîfelerle olan ilişkileri bakımından da değerli bir kaynak hüviyetindedir.'"

Miratu'z-zemân fî Tarihi'l-Ayân: İbnu'l-Cevzî'nin torunu Sıbt İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 1186) bu eseri, dedesinin eksik bıraktığı noktaları

[8] Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları,* (nşr. Yüksel Kanar), İstanbul 1991, s. 154 vd.

[9] İbnu'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmılfi't-Tarih* X-XII, (trc. Abdulkerim Özaydın), İstanbul 1985-1987.

[10] Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ibnu'l-Cevzî, *el-Aİuntazam fî Tarıhı'l-Umemi ve'l-Mülûk* XV-XVII, (tah. Muhammed A. el-Atâ-Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.

" C.Brockelmann, "İbnu'l-Cevzî", *İ.A.* V/II, s. 848 vd.

'" İbnu'l-Cevzî ve metodu hakkında geniş bilgi için bkz. C.Cahen, a.g.m., s. 199.

[13] O.Turan, İbnu'l-Cevzî ve torunu Sıbt İbnu'l-Cevzî'ninJBüyük Selçuklular hakkında ne kadar teferruatlı bilgiler nakletiğini zikretmektedir. Bkz. O.Turan, *Selçuklular...,* s. 13.

Bkz. C.Cahen, a.g.m., s. 199.

ikmal etme bakımından önemlidir. Dedesinin yanında yetişen ve büyük oranda ondan etkilenen Sıbt, onun eserinde olmayan bazı bilgileri nakleder. Özellikle Artuk Bey'in Karmatîler seferi ve Sultan-Halîfe ilişkileri gibi konularda diğer eserlerde bulunmayan bilgiler *Miratu'z-Zemân'ı* benzerlerinden ayırır.[15] Ayrıca zamanımıza kadar ulaşmayan Hilâlu's-Sâbî'nin eserini gören ve ondan uzun bölümler aktararak analizler yapan tek müellif olması hasebiyle de eseri büyük bir öneme sahiptir." Selçuklularla ilgili 1056-1087 yılları arasındaki olayları nakleden kısmı Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.[17] Aynı müellif, bu yayımda ihtisar ettiği bazı kısımları da ekleyerek, daha sonra geniş bir tanıtımla birlikte eseri yeniden neşretmiştır.[18]

Kitâbur-Ravzateyn fî Ahbârıd-Devleteyn: Ebû Şâme (öl. 1268) tarafından telif edilen bu eser, dönemi bakımından önemli kaynaklardandır." Aynı zamanda bu eser, Nureddîn Şehid ve Selahaddîn Eyyubî dönemlerinin ayrıntılı tarihidir."[0] Selçukluların Haleb bölgesinde hâkimiyet tesis etmesi, emirlere verilen iktalar, Nizâmulmülk'ün faaliyetleri ve Selçuklular döneminde açılan medreseler gibi konularda verdiği bilgilerle de önemlidir.

Kitabu'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer: Selçuklularla ilgili önemli eserlerden birisi de; devlet adamı, ordu komutanı, şâir ve tarihçi bir hüviyeti olan Ebu'l-Fida'nın (öl. 1331) bu telifidir. Ebu'l-Fida, Selahaddîn Eyyûbî'nin kardeşi Şahan Şah sülalesindendir. Haçlılara karşı savaşmış ve genç yaşta yeteneğini ispat etmiştir. 1320 yılında Melik Nâsır'ın yanına gitmiş ve o da kendisine Hama Sultanlığını vermiştir. Sarayını ilim adamlarıyla dolduran

[15] "İbnu'l-Cevzî Sıbt", *İ.A.* V/II, s. 850; Ali Sevim, a.g.m., s. 8 vd.

C.Cahen, a.g.m., s. 196.

Şemsuddin Ebu'l-Müzaffer Yusuf b. Kızoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fî Tarihi'l-Âyân,* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968.

Ali Sevim, "Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyân (Kayıp Uyûnu't-Tevârîh'ten naklen Selçuklularla ilgili Bölümler) Sıbt İbnu'l-Cevzî", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XIV, S. 18, (1989-1992), Ankara 1992, s. 25 vd.

[19] Ebû Şâme, Şihâbuddîn Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbând-Devleteyn* I/I, Kâhire 1956.

[20] Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, (trc. Azmi Yüksel-Rahmi Er), Ankara 1993, s. 141; C.Brockelmann, "Ebû Sâme", *İ.A.* IV, s. 51; Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 166 vd.

I l)ıı'l-l itla'mıı kendisi de tefsîr, tarih, felsefe, tıp, coğrafya vb. alanlarda oıulc gelenlerden olmuştur. Eserini, İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmı'l*'ini esas tutarak yazmıştır. Devrine kadar tarihi olayları özet halinde vermesi okuyucuya kolaylık sağlar."'

Tarih-i Cihangüşa: İlhanlılar döneminin önemli devlet adamlarından olan Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin (Öİ.1282) 1253'de başladığı ve 1259'da ı.ıııamladığı Farsça eseridir. Yazarın Harezmşâhlar nezdinde muteber bir aileden gelmiş olması, kendisinin de önemli görevlerde bulunması ve olayları geniş ama gerçeğe uygun bir tarzda verme gayreti *Tarih-i Cihanguşanm* önemini artırmaktadır." Müellif, Hülegü'nün mahiyetinde bulunarak bütün seferlerine iştirak etmiş, İsmailîlerin merkezi olan Alamut Kalesi'nin ele geçirilişinde de bulunmuş ve buranın meşhur kütüphanesini görüp, Hasan S.ıbbâh'ın hayatına ait bir eseri muhafaza ederek kendi tarihinde nakletmiştir. Bu yönüyle Selçuklular döneminde Bâtınîlerin faaliyetlerini anlatma bakımından ana kaynak hüviyetindedir."' Mükemmel bir neşri Mirza Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvînî tarafından yapılmış olan eser son zamanlarda Türkçe olarak da üç cilt halinde yayımlanmıştır."[1]

Kitâbu l-Fahrî: Ata Melik Cüveynî'nin muhaliflerinden olan ve onun teşviki ile öldürülen İbnu't-Tiktakâ (öl. 1281) eserini[25] Gazan Han'ın Musul Valisi Fahreddîn İsa adına telif ettiği için kitabına "el-Fahrî" adını vermiştir."[11] Eser iki bölüm halinde tanzim edilmiş olup, birinci bölümde hükümdara lâzım olan nitelikler, ikinci bölümde de ilk halîfe Hz. Ebû Bekir'den başlayarak son Abbasî Halîfesine kadar halîfeler ve onların vezirlerinin tarihinden söz eder."' Eserde, Selçuklular dönemindeki Abbâsî Halîfeleri ve Türklerin soyu gibi konularda kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

' Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 210 vd.

" V.V.Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (trc. H.D.Yıldız), Ankara 1990, s. 43.

[21] M.F.Köprülü, "Cüveynî", *İ.A.* III, s. 249 vd.

Bkz. Alâ ed-Dîn Ata-Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşay,* (nşr. Mirza Muhammed Kazvînî), Leiden 1916; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarıh-i Cıhangiişa* I-III, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1988.

İbnu't-Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Tarihu'l-Fahrî*, Beyrut .

[26] Cl. Huart, "İbnüttiktaka", *İ.A.* V/II, s. 875.

Ş.Günaltay, *a.g.e., s.* 242.

Tarıhu Ibm'l-Verdî: Genel İslâm tarihi kaynaklarından biri olan İbnu'l-Verdî'nin (öl. 1349) eseri,[28] Ebu'l-Fidâ tarihinin muhtasar şeklidir.[2'] Dolayısıyla İbnuİ-Esîr'in özeti şeklinde olup okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

Nibâyetü'l-Ereb fî Fünûnı l-Edeb: Eserini beş temel bölüme ayırarak kaleme alan; birinci bölümde gök ve yerden, ikinci bölümde insanlardan, üçüncü bölümde hayvanlardan, dördüncü bölümde bitkilerden ve tebâbetten, beşinci bölümde de tarihten söz eden Nuveyrî'nin (öl. 1332) bu eseri dönemi için önemli kaynaklardan olup, eser kendinden önceki mehazlardan, özellikle de İbnu'l-Esîr'den alıntılar yapmıştır.'" Mısır'da otuzbir cilt halinde neşredilen eserin özellikle yirmi altıncı cildi genel bilgilerin yanında, ayrıntı diyebileceğimiz özel bilgiler vermesi yönüyle Selçuklular bakımından önemlidir."

el-Iber fî Haberi men Gaber: İslâm âleminde haklı olarak "Müverrihu'l-Islâm" (Islâmın Tarihçisi) unvanını elde etmiş olan Zehebî'nin (öl. 1348) eserleri de ikinci elden kaynak olmakla beraber kıymetli bilgiler nakletmektedirler. Aslen Türk ve velûd bir yazar olan Zehebî, değişik sahalarda geniş hacimli eserler kaleme almıştır.'" Dinî eğitim aldığı ve hadîs geleneğinin takipçisi olduğu için eserlerinde bu özellik kendini hissettirir. Müellifin *"el-Iber fî Haberi men Gaber"* [33] adlı eseri ve ondan daha muhtasar olmakla beraber değişik siyasî olayları daha geniş olarak nakleden *"Düvelü'l-Islâm"*[3]" adlı eseri de çalışmada geniş şekilde kullanılmıştır. Ayrıca onar senelik yıllara göre tasnif ettiği *"Tarihu'l-islâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhirı ve'l-A'lâm"*[K] adlı eseri de bazı teferruat konularında kullanılmıştır.

[28] Zeynuddîn Ebû Hafs Ömer İbnu'l-Verdî, *Tarıhu İbni'l-Verdî* I, Necef 1389/1969.

[29] Moh. Ben Cheneb, "İbnül Verdî", *İ.A.* V/II, s. 872.

Ign. Kratchkowsky, "Nüveyrî", *I.A* IX, s. 274 vd.; Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 251.

Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funâni'l-Edeb* XXVI (tah. M.F. Anîtil-M.T. el-Hacerî), Mısır 1405/ 1985.

[32] Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", *LA.* XIII, s. 493 vd.; Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 201 vd.

Şemsuddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *el-Iber fî Haberi men Gaber* II (tah. M.S. Zağlûn), Beyrut 1405/ 1985.

[34] Şemsuddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Düvelul-hlâm* II, Beyrut 1405/1985.

Şemsuddîn Ebû Abdîllah ez-Zehebı, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430)* (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1414/1993.

el-Bıdtîye ve'n-Nıhâye: İslâm tarihinin önemli kaynaklarından bırı olan İbn Kesîr'in (öl.1373) tarihi de,'[6] diğer genel tarihler gibi hilkatten başlayarak olayları yıllara göre anlatır.[37] İbn Kesîr'in tarihinde diğer eserlere göre daha ince bir eleştiri düşüncesi hâkimdir.[3'] Siyasî olayların yanında o sene vefat eden meşhurları da eserinde nakletmesi açısından önemlidir. Haklı bir şöhrete sahip olan bu eser Osmanlılar döneminde Türkçeye çevrildiği gibi,[39] günümüzde de onbeş ciltlik yeni bir çeviri ve neşri yapılmıştır.[40]

es-Sülûk li Marifeti Düveli'l-Mülûk: Genel İslâm tarihi yazan Mısırlı tarihçilerinden olan Makrızî'nin (öl. 1442) ismi geçen eseri de önemli kaynaklardandır."' Eser, muahhar dönemin kaynakları arasında olmakla beraber, Mısır ve komşu memleketlerin tarihleri hakkında önemli bilgiler nakletmektedir. Birinci cildinde, Selçuklulara dair kısa fakat dikkate değer bilgiler verdiği bir bölüm vardır.[4"]

en-Nücûmu'z-Zâhire: Makrızî'nin takipçilerinden ve "Türk dehasının övünülecek örneklerinden olan"[4'] İbn Tağriberdî (Tanrıverdî)'nin (öl. 1412) en meşhur Mısır tarihlerinden olan bu eseri," aynı zamanda komşu milletlerin tarihlerini ve önemli şahsiyetlerin biyografilerini ver-

" İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ('tah. Ahmed Abdulvehhâb Feth), Kahire 1413/1992.

[37] C.Brockelmann, "İbn Kesîr", *İ.A.* V/II, s. 762.

Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 328.

[39] Şirvanlı Mahmud olarak tanınan Mahmud b. Muhammed el-Med'uv (bi) Bedr-i Dilşad, 830-850 tarihleri arasında Türkçeye çevirdiği bu eseri II. Murad'a takdim etmişti. Bu eser dil yönünden incelenerek Muhammet Yelten ve Arslan Tekin tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-Inceleme- Metin-Sözlük),* (trc. Muhammet Yelten), Ankara 1998; Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (4. Cilt, 1. Kısım), Dil Özellikleri- Metin- Sözlük,* (trc. Arslan Tekin), Ankara 1998.

[4] İbn Kesîr, *Büyük İslâm Tarihi* I-IV, (trc. Mehmet Keskin), İstanbul 1994.

Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Makrızî, *Kitâbus-Sülûk* I, Kahire 1956.

" C.Brockelmann, "Makrızî", *İ.A.* VII, s. 206 vd.; Ş.Günaltay, a.g.e., s. 352 vd.

Ş.Günaltay, a.g.e., s. 390.

Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülâki Mısr ve'l-Kâhira* V, (tah. M.H. Şemseddîn), Beyrut 1413/1992.

ıııesi yanında," Türkler hakkındaki verdiği bilgilerle de önemli bir kaynaktır. Eser Makrızî'nin tamamlayıcısı niteliğindedir.

Hüsnü l-Muhâdara: Mısır tarihçilerinin önemlilerinden birisi de es-Suyûtî'dir (öl. 1505). Sağlam bir tahsil ve çokça seyahatlerinden kazandıklarını kağıda dökerek Arap dilinde en fazla eser meydan getiren müellif durumuna gelmiştir.[46] Fatımî Halîfeleri ve Mısırda açılıp İsmailîliğin tedris merkezi durumuna gelen el-Ezher konusunda bahsedilen eserinden," Abbasî Halîfeleri konusunda ise *"Tarihu l-Hulefâ"* [48] adlı eserinden istifade edilmiştir.

Kenzu d-Dürer: Hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Mısırlı, Türk ve umûmî İslâm tarihi müelliflerinden İbnu'd-Devâdârî'dir (öl. 1335). Müellifin ismi geçen eseri de çalışmada faydalanılan kaynaklardandır."'

Kıtâbu l-Iber: Ünlü İslâm düşünürü ve İslâm tarihçiliğinin önemli simalarından,[50] fakat Doğu İslâm toprakları dolayısıyla Türkler hakkında fazla bilgisi olmayan, bu yüzden de çalışmamız açısından fazla istifade edilemeyen İbn Haldun'un (öl. 1406) *"Kitâbu'l-lber"*[5]' adlı eserine de, önemli bir hususiyeti olmamakla beraber, bazı noktalarda başvuruldu.

Mıratu'l-Cenân: Genel vekayînâme olması bakımından Ebû Muhammed el-Yâfiî'nin (öl. 1366) bahsedilen eseri de çalışma sırasında başvurulan kaynaklardandır.[52]

[45] C.Brockelmann, "Ebülmahâsin", *İ.A.* IV, s. 90.

[46] Abdulkadir Karahan, "Süyûtî", *LA.* XI, s. 258 vd.

[47] Celâluddîn Ebu'1-Fazl Abdurrahman es-Suyûtî, *Hüsnü l-Muhâdara fî Tarihi Mısr ve'l-Kâhıre* I-II, (tah. M.Ebu'I-Fadl İbrahim), Kahire 1387/1968.

Celâluddîn Ebu'1-Fazl Abdurrahman es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır 1371/ 1952.

Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzu'd-Durer ve Câmiu'l-ĞurerVl*, (tah. Selaheddîn el-Müneccîd), Kâhire 1380/1961.

[50] Abdulhak Adnan-Adıvar, "İbn Haldun", *İ.A.* V/II, s. 743 vd.

Ebû Zeyd Abdurrahman İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun* IV *(Kitâbu'l-İberve Dıvânu'l-Müptedai ve'l-Haber)*, (tah. H.Şahâde-S.Zekkâr), Beyrut 1408/1988.

[52] Ebû Muhammed Abdullah b. Esad el-Yâfiî el-Yemenî el-Mekkî, *Mırâtu'l-Cenân ve İbretu'l-Yekzân* III, Kâhire 1993.

sarayında bulunmuş olan Hafız Ebrû'nun (öl. 1430) "Zübdetü't-Tevârîh" adlı eseri de faydalanılan kaynaklardandır/' Müellif bu eserini, günümüze kadar ulaşamayan pek çok eserden faydalanarak meydana getirmiştir. Bu çalışma için muahhar kaynak hüviyetinde olmakla beraber, kendi dönemi için birinci derecede kıymete haiz olup,[54]eserin değişik neşirleri vardır.

el-Hâfilu'l-Vasît: Selçuklular hakkında muhtasar bilgiler veren başka bir yazma eser de Ebû Muhammed'in "el-Hâfilu'l-Vasît" adlı eseridir.'[5] Selçuklular hakkında muhtasar bilgiler veren bu eserden özellikle Selçukluların Maverâünnehr ve Horasan'daki hayatları ile halîfelerle olan ilişkileri konularında istifade edildi.

Sahâifu'l-Ahbâr: Muahhar kaynaklardan başvurulan eserler arasında Osmanlı dönemi tarihçileri de mevcuttur. Bunlardan IV. Mehmet zamanında (1089-1099) bir süre müneccim başı görevinde bulunan[56] Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı'nın (öl. 1702) İslâm tarihinin mühim kaynaklarını kullanarak sağlam bir derleme meydana getirdiği "Câmiu'd-Düvel" adlı Arapça eserinin Ahmed Nedîm tarafından Türkçeye çevrilen ve "Sahâifu'l-Ahbâr" adıyla neşredilen şekli kullanıldı." Müneccimbaşı, bu eseriyle farklı birşey söylemediği gibi, kullandığı temel kaynakları da elimizde olduğu için Selçuklular açısından fazla bir önem arzetmez.[58] Böyle olmakla beraber konuların ilgisi oranında esere başvurulmuştur.

Miratu'l-Kâinat: Nişancızâde (öl. 1578) olarak tanınan ve tarihçi Mehmed Ramazanzâde'nin torunu olan" Mehmed b. Ahmed'in "Miratu'l-

Hâfız Ebrû, *Zübdetü't-Tevârîh,* Süleymâniye, Dâmat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Nu: 919.

[54] W.Barthold, "Hafız Ebrû", *İ.A.* V/I, s. 77.

[55] Ebû Muhammed Mustafa b. es-Seyyîd Hasan el-Hâşimî el-Kureşî, *el-Hâfilu'l-Vasît,* Süleymâniye, Ayasofya Nu: 3033.

[56] Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* (trc. Coşkun Üçok), Ankara 1992, s. 258.

[57] Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Sahâifu'l-Ahbâr* II, (trc. Ahmed Nedîm), İstanbul 1285/1868.

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 17.

F.Babinger, *a.g.e.,* s. 165.

Kâinat""' adlı eseri de Tuğrul Bey ve Alp Arslan dönemleriyle ilgili bâzı hususlar için faydalanılan kaynaklardandır.

Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Tarih: Kanunî Sultan Süleyman döneminin tarihçilerinden olan Karamânî (öl. 1610) de faydalanılan Osmanlı dönemi tarihçilerindendir. Babası Dımeşk Emevî Câmiî imamı olduğu için Dımeşk'te dünyaya gelmiş ve burada yetişmişti. Müellif eserini ensâb, terâcîm, edebiyat, meslek ve memâlik kitapları gibi kaynaklardan faydalanarak meydan getirmişti. Hilkatten başlayarak kendi dönemine kadar genel bir İslâm tarihi olan bu eserden, Selçuklular dönemine tekabül eden Abbâsî ve Fâtımî halîfeleri hakkında verdiği bilgilerden istifâde edildi.'"

Nuzhetu'l-Enzâr fî Acâıbi't-Tarihi ve'l-Ahbâr: Hayli sonraki dönemin tarihçilerinden olan Mahmud Makdîş'in (öl. 1813) zikredilen eserinin de,[62] özellikle Abbâsî ve Fâtımî halîfelerinden bahseden kısımlarından istifâde edildi.

b- Selçuknâmeler

Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Selçuknâme müelliflerinin başında el-Bundârî (öl. 1245) gelir. Bize kadar ulaşan Selçuklu Tarihlerinden zaman itibariyle birincisi ve ilk kez kaleme alınan İmâduddîn el-İsfehânî'nin (öl. 1201) "Nusratu'l-Fetre" adlı eseridir. el-Bundârî, hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız el-İsfehânî'nin bu eserini,[63] buradaki secîler, teşbihler ve bazı şahsiyetler hakkındaki bilgileri çıkararak telhis edip, biraz da üslup bakımından sadeleştirerek Selçuklulara ait muhtasar bir tarih meydana getirmiştir" Eser Türkçe olarak yayımlanmıştır.[65]

Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Ramazan (Nişancızâde), *Mırâtu'l-Kâınât* II, İstanbul 1290/1873.

Ahmed b. Yusuf Karamânî, *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Tarih* II, (tah. Ahmed Hatît-Fehmî Sad), Beyrut 1412/1992.

Mahmud Makdîş, *Nuzhetu'l-Enzâr fî Acâibi't-Tarıhı ve'l-Ahbâr* I, (ıah. Ali ez-Zevarî-Muhammed Mahfuz), Beyrut 1988.

" "İmâduddîn", *LA.* V/II, s. 978.

" "Bündârî", *LA.* II, s. 837; C.Cahen, a.g.m., s. 207.

el-Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbrtıı'l [Jsra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi),* (ırt. K.Bursları), İstanbul 1943.

Abbârn'ıi-Devleti's-Selçûkiyye: Selçuknâmelerin önemlilerinden biri de Sadreddîn el-Hüseynî'nin (öl. 1194) ismi geçen eseridir."" Eserin bu şahsa ait olduğu kesin tespit edilememiş olmakla beraber, iki yerde Sadreddîn Ebu'l-Hasan'ın isminin geçmesi, eserin ona ait olduğu fikrini uyandırmıştır. Müellif eserini 1225 yılından sonra telif etmiştir. Bu kaynak, bize kadar gelemeyen "Zübdetü't-Tevârîh" ve "Nusratü'l-Fetre" den istifade edilerek yazıldığı için değeri büyüktür.

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr: Selçuknâme sahasındaki önemli müelliflerden birisi de Râvendî'dir (öl. 1206). Müellif Kâşân civarındaki Râvend kasabasındandır. Dayısı tarafından yetiştirildikten sonra, son Selçuklu Sultanı Tuğrul'un (1175-1194) hat hocası oldu. Eserine 1202-1203'de başlamış ve iki-üç senede tamamlamıştır. Selçuklular 1194'de İran'daki iktidarını kaybedince eserini Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyâseddîn Keyhüsrev'e (1192-1196, 1205-1211) ithaf ederek ona takdim etmiştir. Eser ilk doğuşundan 1194'de yıkılışına kadar Büyük Selçuklular tarihini ihtiva eder. Daha sonra eklenen bölümle 1199 yılına kadar ki olaylar da esere dâhil edilmiştir."[7]

el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçâkiyye: Selçuklular dönemine ait önemli kaynaklardan biri olan bu eser, son İlhanlı hükümdarı olan Ebû Saîd'in (1317-1336) veziri Muhammed b. Abdullah el-Yezdî (Öİ.1342-1343) tarafından kaleme alınmıştır. Râvendî'nin eserinin hülasası şeklinde ve Farsça olan eser, C. Cahen tarafından Moğol devrinde önemsiz bir Selçuklu Tarihi olarak addedilmekle beraber,[68] Melikşah dönemine ait ve Sultan tarafından ihdas edilen bazı kanunların eserde "el-Mesâilu'l-Melikşâhiyye fi'l-Kavâidi'ş-Şeriyye" başlığı altında zikredilmesi bakımından önemlidir. Bu kaynak Arapça'ya çevrilmesinin yanında, M. Şerafeddin (Yaltkaya) tarafından da belirli bölümleri Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.'"'

[66] Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbâr Üd-Devlet İs-Selçûkiyye,* (trc.N.Lügal), Ankara 1943.

[67] Muhamed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr* I (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), (trc. A.Ateş), Ankara 1957, s. XIX vd.

[68] C.Cahen, a.g.m., s. 206.

[69] Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye,* (tah. A.M.Hasaneyn-H.Emin), Bağdâd 1979, [Türkçe trc. M.Şerafeddin (Yaltkaya), *M.T.M.* I/I-IV].

Müsâmeretü'l-Ahbâr: Kerimüddîn Aksarayî tarafından kaleme alınan eser sahasında yazılan eserlerin önemlilerindendir[70] İyi bir tahsile, İslâmî ilimlere, Arap ve Fars edebiyatına vâkıf olan müellif ömrünün kırk yedi yılını (1276-1323) devlet hizmetinde geçirmiştir. Müellif, eserinde Selçukluların Mâverâünnehr hayatını anlatarak kısaca Selçuklu sultanları hakkında malumat verir. Müellif, daha çok Türkiye Selçukluları dönemini kapsayan eserinde, özellikle II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonraki hâdiseleri bizzat müşahedelerine dayanarak anlatmıştır.[71] O. Turan tarafından hakkında bilgi ve geniş tanıtımı yapılarak neşredilen eserin aslı farsça olduğu ve daha çok Türkiye Selçukluları dönemi için ana kaynak hüviyetinde olduğu için, biz çalışmamızda Türkçe çevirisinden istifade ettik.[72]

Selçuk-Nâme: XVI. yy.da yazılan ve sonrada Türkçe'ye çevrilen Ahmed b. Mahmud'un (öl. 1570) bu eseri özgün bilgiler vermekten öte, genel bir Selçuklu tarihidir. Selçukluların yıkılışından üç yüz sene sonra ve Büyük Selçuklu tarihini konu edinen bir Osmanlı müellifi tarafından Arapça olarak kaleme alınması, Selçuklulara duyulan ilgiyi ve eserin değerini ortaya çıkarmaktadır. Eser, Yazıcı-Zâde'nin tarihinin tamamlayıcısı niteliğindedir. Muhammed b. Mecdeddîn tarafından Türkçeye çevrilmiş olup, iki cilt halinde yayımlanmıştır."

2- Tabakât ve Hal Tercümelerine Ait Kaynaklar

Genel islâm tarihi kaynakları kadar dönemin dinî, edebî, siyasî ve ilmî şahsiyetlerinden bahseden biyografik eserler de bu çalışmada faydalanılan kaynaklardandır. Bu tür eserler, ele aldıkları şahıslar bakımından ya genel nitelikte olmakta, yahut da bir mezhep veya bir ilim dalına ait şahsiyetleri ele almaktadırlar.

Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret Ül-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi),* (nşr. O.Turan), Ankara 1944.

Bu *Selçuknâme,* Hz. Peygamber'in hayatından başlayarak Emevî dönemini *"el-lkdu'l-Ferîd"e,* Abbâsîleri *"Nrzâmu't-Tevârih"e* dayanarak nakleder. Ebû Bekir cs-Sûlî'nin *"Kitâbu'l-Evrak"ı* ve İbnu'l-Cevzî'nin *"Kıtabu'l-Muntazam"ı* da faydalandığı kaynaklar-
? dandır. Bkz. Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret İil-Ahbâr,* s. 41 vd.

Bkz. Kerimuddin Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi,* (trc. M.Nuri Gençosman-F.N.Uzluk), Ankara 1943.

Bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme* I-II, (trc. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, s. X vd.

a- Cicncl Mahiyette Olanlar

Bu tür eserler herhangi bir mezhep, meslek veya şehrin önde gelen şahsiyetlerinin biyografilerini vermek yerine, daha çok sahalarında temayüz etmiş siyasî, ilmî ve edebî şahsiyetlerin hal tercümelerinden bahsederler. Bu yönleriyle belirli bir mezhep mensuplarından bahseden eserlerden ayrılırlar.

Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân: Devrinin önemli âlimlerinden yetişen İbn Hallikân (Öİ.1284), Hicri birinci yüzyıldan sonra gelen İslâm büyüklerinin hayatlarını anlatan eserine 1256'da başlamış ve 1274'de bitirmiştir.[7]" Tarihi araştırmalar için eşsiz değere sahip olan eseri, bir tür ansiklopedi niteliğindedir." Selçuklular dönemindeki Sultanlar, Halîfeler ve diğer önemli şahsiyetlerden bahsetmesi de Türk tarihi için ayrı bir öneme sahiptir.

Kitâbu'l-Ensâb: Selçukluların payitahtı Merv'de dünyaya gelen ve orada vefat eden, ilimdeki otoritesi sebebiyle "Tâcu'l-İslâm" unvanını verilen, ünlü hadîs ve tarih âlimi es-Semânî (öl.1167) tarafından kaleme alınan bu eser, döneminin önemli ricâl kaynaklarından birisidir.[7]" Bu âlim, "Tarih-i Bağdâd"a yazdığı zeylden başka, çalışmamızda da kullandığımız beş ciltlik eserini telif etmiştir. Müellif eserinde şehirler ve beldelerin nispetlerini verdikten sonra, bu nispetle tanınan büyük şahsiyetlerin biyografilerinden de bahsetmektedir." O yüzden çok sık başvurulan kaynaklardan biri olmuştur.

Siyem A'lâmi'n-Nübelâ: Zehebî'nin dinî, siyasî, edebî ve ilmî sahadaki İslâm büyüklerinin hayatları, hocaları, talebeleri ve eserlerinden bahseden gayet geniş hacimli bu muazzam eseri önemli kaynaklardandır." Bu çalışmada siyasî ve ilmî şahsiyetlerin hal tercümeleri konusunda geniş bir şekilde istifade edilmiştir.

'" C.Brockelmann, "İbn Hallikân",/./!. V/II, s. 745; Ş.Günaltay,a.g.e., s. 191.

[75] Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân* I-VIII, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.

[76] Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 131 vd.

" Ebû Sad Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Semânî, *Kitâbu'l-Ensâb* I-V, (tah. A. Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1407/ 1988.

[78] Şemseddîn Ebî Abdullah ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* XVII-XX, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/ 1996.

Tezkiretü'l-Huffâz: Zehebî'nin hadîs hâfızlarının biyografilerini verdiği bu eseri de özellikle hadîsçi âlimler konusunda faydalanılan temel kaynaklardandır.™

Kitâbu'l-Mukaffa'l-Kebîr: Genel tarih yazıcılığının yanı sıra biyografik eser de telif eden tarihçilerden Makrızî'nin bu eseri, diğer müellifler gibi önemli şahsiyetleri ele alarak biyografilerini vermektedir. Hasan Sabbâh, Atsız vb. şahsiyetler konusunda bu eserden istifade edildi.[80]

ed-Dâris fî Taribi'l-Medâris: en-Nuaymî (öl. 1559) tarafından telif edilen bu eser, Şam bölgesindeki medreselerde görev yapan müderrislerin biyografilerini vermektedir. Selçukluların açmış olduğu medreselerden (özellikle de Nizâmiyelerden) yetişip diğer bölgelere giderek buralarda kaza, tedrîs ve ifta işlerine bakan âlimlerin tespiti konusunda bu eserden istifade edilmiştir.[8']

Şezerâtu'z-Zebeb fî Ahbâri men Zeheb: Ibnu'l-Imâd (öl. 1678) tarafından telif edilen ve genel mahiyetteki biyografik eserlerden olan bu kaynak, muahhar olmakla beraber önemli eserlerdendir.[8"] Müellif, eserini hicrî yıllara göre taksim etmiştir. O yıla ait siyasî veya askerî olayları zikrettikten sonra, aynı senede vefat eden meşhurların biyografilerinden bahsetmiştir.

b- Mezheplere Ait Olanlar

Bir mezhebe bağlı ve çeşitli ilim dallarında eser vermiş âlimlerin biyografilerini içeren bu kaynaklar, daha ziyâde aynı mezhepten insanların ele alındığı eserlerdir. Bunların başında Hanefî Mezhebine ait olanlar gelir. Şâfiî ve Hanbelî Mezhebine ait olanlar da aynı sırayla verilecektir.

el-Cevâhiru'l-Mudiyye: Türkler genel olarak amelde Hanefî Mezhebinden oldukları için, bu mezheple ilgili eserleri en fazla telif edenler

Şemseddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz* IV, Beyrut.

[80] Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Makrızî, *Kitâbu'l-Mukaffa'l-Kebîr* II-III-VII, (tah. Muhammed el-Ya'lavî), Beyrut 1411/1991.

Abdulkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Tarihi'l-Medâris* I-II, (tah. Cafer el-Hasenî) Beyrut 1988.

Ibnu'l-lmâd, Şehâbuddin Ebu'l-Feth el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* III-V (tah. A. el-Arnaût-M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989.

onların arasından çıkmıştır. Bunlardan biri olan ve Bahri Memlûklcr zamanında yaşayan Muhyiddîn el-Kureşî (öl. 1373), Alâuddîn et-Türkmânî ve Hibetullah et-Türkistânî'den yetişmiş önemli bir âlimdir. Telif ettiği eserinde Hanefî fakîhlerinin hal tercümelerini vermiştir." Sahasında ilk eser kabul edilir.[84]

Tâcu't-Terâcim: Bu sahada kaleme alınan bir başka kaynak da, Kahire'de doğan ve bu bölgenin fakîhlerinden yetişen İbn Kutluboğa'nın (Öİ.1474) esendir.[85] Bölgede yetişen Türk âlimlerden olan müellifin Hanefî Mezhebi hukukçularının hal tercümelerini verdiği esen, sahanın önemli kaynaklarından olup, sonradan gelenler tarafından üzerine haşiyeler yazılmıştır.[86]

et- Tabakâtu 's - Sen iyye: Hanefîlerin hal tercümelerim veren eserlerden olan[87] et-Temîmî'nin (öl. 1601) ismi geçen eseri de bu alanın önemli kaynaklarındandır.[88] Öncekilerine göre daha muahhardır.

el-Fevâidu'/-Behiyye: Hanefî fakîhlerin biyografilerini anlatan başka bir kaynak olup, Hindistan ulemâsından Leknevî'nin (Öİ.1886) telifidir.[89] Eserde fakîhlerin hal tercümeleri verilmiştir.[90] Tuğrul Bey ve takıp eden Sultanların Hanefî fakîhlerle olan ilişkilerini bu eserde daha geniş şekilde görmek mümkündür.

Tabakâtu'l-Fukahâı'ş-Şâfiiyye: Devrinin önemli âlimlerinden yetişen ve aralarında İbn Hallikân'ın" da olduğu pek çok öğrenci yetiştiren

[83] Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrul ah b. Salim el-Kureşî, *el-Cevâhıru'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefıyye* I-IV, (tah. A.M. el-Hulv), Beyrut 1413/1993.

[84] Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri,* Ankara 1990, s. 83.

[85] Ebu'1-Fadl Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefıyye,* (tah. Muhammed Hayr RamazanYusuf), Dımeşk 1413/1992.

[86] «İbn Kutlu-Boğa", *İ.A.* V/II, s. 763; A.Özel, *a.g.e.,* s. 101.

[87] Takiyyuddîn b. Abdulkâdir et-Temîmî el-Ğazzî el-Mısrî et-Temîmî, *Tabakâtu's-Semyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye* I-IV, (tah. A.M.el-Hulv), Riyad 1403/1983.

[88] A.Özel, a.g.e., s. 125.

[89] Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâıdu'l-Behıyye fî Terâcımı'l-Hanefıyye,* Beyrut.

[90] Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmıyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu* I, İstanbul 1976, s. 427.

" A.Özel, *a.g.e.,* s. 179.

Ibnu's-Salâh'ın (öl.l 158) bu eserini Muhyiddîn en-Nevevî (öl. 1277) tertip etmiş, Ebu'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî (Öİ.1341) de beyaza çekmiştir. Bu çalışmada ihtiyaç duyulan Şafiî âlimlerin hal tercümeleri konusunda bahsedilen esere müracaat edilmiştir. Eser tahkikli olarak basılmıştır.[92]

Tabakâtu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ: Şâfiî terâcim kitaplarının en önemlilerinden biri olan es-Subkî'nin (öl. 1369) bu eseri sahanın önemli kaynaklarındandır." Müellif, Şam'da ve Kâhire'de müderrislik, müftilik ve kadılık gibi görevlerde bulunmuş, değişik eserler telif etmiştir.'[4] Eseri, Tuğrul Bey döneminde Eşarîlere karşı yapılan uygulamalar ve meydana gelen hâdiseler konusunda ana kaynak hüviyetindedir. Bundan başka, Sünnî mezhepler arası ilişkilerin izlenmesi bakımından da önemli bir kaynaktır.

Tabakâtu ı-Şâfüyye: Şâfiî Mezhebi ile ilgili şahsiyetlerin biyografilerini yazanlardan birisi de İbn Kadı Şuhbe'dir (öl. 1448). Müellif müderrislik, kadılık ve başkadılık gibi görevlerde bulunmuş, Zehebî'nin tarihine zeyl yazmıştır." Bundan başka Şâfiîlerin hal tercümeleri konusunda bahsedilen eserini telif etmiştir.'[6] Çalışma muahhar olması sebebiyle dönemimiz açısından fazla önemli değildir. Ama bu çalışmada Şâfiî fakîhlerin hal tercümeleri konularında eserden istifade edildi.

Tabakâtu l-Hanâbile: Hanbelî Mezhebi nin Bağdâd ve çevresinde gelişmesinde âdeta zincirin baş halkasını oluşturan ve Ebû Ya'lâ olarak tanınan ünlü Hanbelî âlim Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ (Öİ.1065)'-nın oğlu İbn Ebî Ya'lâ (öl.l 132) tarafından telif edilen bu eser, Hanbelî âlimlerin hal tercümeleri konusunda öncelikle istifâde edilen kaynaklardandır. " Eser iki ciltten meydana gelir.

İbnu's-Salâh, Takiyyuddîn Ebû Artır Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Tabakâtu'l-Fukahâi'ı-Şâfiiyye* II, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992.

Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdulkâfî es-Subkî, *Tabakâtu* j-*Şâfııyyetı'l-Kübrâ* I-IV, (tah. A.M.el-Hulv-M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976

94 Joseph Schacht, "Sübkî", *İ.A.* XI, s. 82; A.Özel, *a.g.e.,* s. 187.

" "İbn Kadı Şübhe", *İ.A.* V/II, s. 760.

İbn Kadı Şuhbe, Takiyyuddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dıme^kî, *Tabakâtu'ı-Şâfiiyye* I-II, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979.

" İbnu'l-Esîr X, s. 52; İbnu'l-Verdî I, s. 517.

H • ibn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. el-Hasan b. el-l'Vrrâ, *Tabakâtu'l Hanâbile* II, **Beyrut.**

Kitâbuz-Zeylı alâ Tabakâti'l-Hanâbıle: Bir başka Hanbelî âlim Ibn Rcceb (öl. 1392), İbn Ebî Ya'lâ'nın eserinin üzerine iki ciltlik bir zeyl yazarak bahsedilen eserini meydana getirmiştir." Eser Hanbelî âlimlerinin biyografilerini vermenin yanı sıra, özellikle Alp Arslan ve Melikşah dönemindeki mezhep çekişmelerine de ışık tutan önemli bir kaynaktır.

el-Menhecu'l-Ahmed fî Terâcimi Ashabı el-Imamı Ahmed: Bu sahada daha muahhar olan bir kaynak da el-Uleymî'nin (öl. 1560) ismi geçen eseridir.[100] Bu kaynak da diğerleri gibi Hanbelî âlimlerinin hal tercümelerini vermektedir.

c- Mutasavvıflara Ait Olanlar

Mezheplere ait şahıslar gibi tasavvufî şahsiyetlerin hal tercümelerinin veriliği eserler de çalışmamızın önemli kaynaklarındandır. Bu eserler özellikle mutasavvıfların hayatları, yetişme tarzları, hocaları ve öğrenciler hakkında bilgiler vererek araştırmacıya gerekli kolaylığı sağlamaktadırlar.

Tabakâtu's-Sûfiyye: Nisabur'da yetişen ünlü âlim es-Sülemî'nin (öl. 1021) bu eseri sahanın önemli kaynaklarındandır. Çalışmalarını Kur'an, hadîs ve tasavvuf sahasına hasreden Sülemî; tasavvufî sahada da eser yazarak, hem mutasavvıfların hal tercümelerini vermiş, hem de bunların fakîhler, müfessirler, kelamcılar gibi muteber şahsiyetler olduğunu ortaya koymuştur.[101] Müellifin bu eseri tahkikli olarak basılmıştır.""

Risâletü'l-Kuşeyrî: es-Sülemî kadar sahada söz sahibi olan müelliflerden birisi de el-Kuşeyrî (öl.l072)'dir. el-Kuşeyrî, Saîd Ebu'l-Hayr'la birlikte es-Sülemî'nin müridi idi."" Sülemî'nin açtığı yoldan yürüyen Kuşeyrî, bu hususta hocasının yolunu izleyerek meseleleri Kur'an ve Sünnet

" İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Şihabiddîn Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile* III, Beyrut -.

[100] Ebu'l-Yumn Mucîruddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Uleymî, *el-Menhecu'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbı el-İmamı Ahmed* II, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd-Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984.

[101] A.J.Arberry, "Kelâbâzî", *İ.A.* VI, s. 538; Tahsin Yazıcı, "Sülemî", *İ.A.* XI, s. 94 vd.

[10"] Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye,* (tah. Nureddîn Şeribe), Haleb 1976.

[10:1] Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri,* İstanbul 1969, s. 55 vd.

çerçevesinde yorumlamaya gayret etmiştir. Yaşadığı dönemdeki mutasavvıfların yaptığı bazı yanlışları ortay koymak ve gerçek tasavvufun İslâm'la çelişmediğini belirtmek için meşhur eserini kaleme almıştır. Bu eserinde Kur an çizgisinde olan mutasavvıfların biyografilerinden bahsetmiştir. Eser Türkçe olarak da yayımlanmıştır.[104]

Tezkiretü'l-Evliya: Mutasavvıflarla ilgili kaynaklar arasında Ferîdudîn Attar'ın (öl. 1220) bu eseri de önemli bir yere sahiptir.[105] Nisabur'da dünyaya gelen müellifin değişik sahalarda da eserleri vardır. *Tezkiretü'l-Evlıya'*sı tasavvuf tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. Beyazıd-ı Bistâmî ve Hallaç gibi sekir ve cezbe yolunu benimseyen sûfîlere büyük hayranlık duyan ve kendisi de "vahdet-i vücûd" telakkisine yaklaşan Attâr, zâhir uleması tarafından kabul edilmeyen tartışmalı hususları yumuşatarak eserinde nakletmiştir.[106] Selçuklular döneminde yetişen mutasavvıflar konusunda eserden istifade edilmiştir.

Tabakâtu'l-Evliyâ: Mutasavvıflar hakkında kullanılan bir başka kaynakta İbnu'l-Mulakkin'in (öl. 1401) bu eseridir.[107] Mısır'ın tanınmış Şâfiî âlimlerinden olan müellif, değişik sahalarda da eserler vermiştir. Mutasavvıflar hakkındaki eserinde, bahsedilen şahsiyetlerin biyografilerini vermiştir.[10] Çalışmanın kapsamına giren şahsiyetler hakkındaki bilgilerinden istifade edilmiştir.

Nefebatu'/- Uns: Timurlular döneminde yetişmiş olan biiyiik şâir ve âlim Abdurrahmân Câmî (öl. 1492)'nin telif ettiği bu eser de çalışma sırasında başvurulan kaynaklardandır.[109] Müellif, önceden müderris iken, daha sonra tasavvuf yoluna yönelerek mutasavvıflardan olmuştur. Devrinin devlet adamları tarafından iltifat görmüş vc Osmanlı sultanları ile ya/.ış-

Abdulkerim b. Havâzin b. Abdulmelik el-Kuşeyrî, *Ku$eyrî Risalen.* (ire. Sulrytn.ıı Uludağ), İstanbul 1978.

Feridudîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim Attâr, *TcA-ırdii'l Evliya,* (m. Sıleym.u Uludağ), Bursa 1984.

106 T 1
Helmuth Rıtter, "Attâr", *l.A.* II, s. 10; M.Nazif Şahinoğlu, "Aıı.tr, İ n iduddtn", *D LA* IV, s. 95 vd.; F.Attâr, *a.g.e.,* s. 36.

Sirâcuddîn Kbû Hafs Ömer b. Ali b. cl-Mılakkin, *Labakâtı,'! Evliya,* (ulı. Nmeddiı Şcrîbe), Ikyrut 1406/1986.

HI A.Ozc-I,,/.£.(•., s. 190 vd.

W Ahdıırr.ılun.ııı b. Alım-d C.îmî, *Ncjcbâltı'l Ons,* (ire. I ,.mıî Çelebi), Isı.mhııl l'l'M

11115 bir şahsiyettir. Eseri, mutasavvıfların hal tercümelerini veren önemli kaynaklardandır."" O yüzden de en geniş şekilde istifade edilmiştir.

Reşahât Aynu'l-Hayât: Bu sahada kullanılan bir başka kaynak da Mevlânâ Safiyyüddîn tarafından kaleme alınan ve genelde Nakşibendî Tarikatı'nın ulularını anlatan mezkur eserdir.'" Eserden özellikle tasavvufu Türkler arasında yayan kişilerin hal tercümeleri kısımlarından istifade edilmiştir.

3- Şehir ve Bölge Tarihleri

Şehir ve bölge tarihleri bu çalışma açısından büyük öneme sahiptir. Bu tür eserler, belirli bir yerin tarihini, burada yetişmiş veya burayla alâkalı şahsiyetlerin hal tercümelerini vermeleri bakımından önemlidirler. Bu yönleriyle bu tür eserleri biyografik eserler kısmında gösteren araştırmacılar da mevcuttur. Bir cihetleriyle biyografik eser olmalarına rağmen, isimlerinin şehir tarihi olarak geçmesinden dolayı ayrı bir tasnifte ele alınması uygun görülmüştür.

Tarihu'l-Beyhakî: Selçuklular döneminin ana kaynaklarından olması hasebi ile önem arzeden eserlerin başında Beyhakî'nin (öl. 1070) tarihi gelir."[2] Beyhakî, eserinde Beyhak ve civarına hâkim olan Tâhirîler, Saffârîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi muhtelif hânedanlar ve burada vukua gelen tarihi olaylar hakkında bilgi verir. 1021 tarihinden itibaren ondokuz yıl Gaznelilerin Divân-ı Resâil kaleminde çalışan ve daha sonra birtakım memuriyetlerde de bulunan yazar, 1058 yılından itibaren kendisini tamamen bu eserini yazmaya vermiştir. Ederinde kendi görüp işittiklerinden başka, birtakım resmî vesikalara mut^lı olarak ve muhtelif kaynakları da görerek bilgiler verdiği için eseri büyük ehemmiyete hâizdir.'" Tamamının otuz cilt olduğu bilinen bu eserin altıncı cildi ile yedi, sekiz, dokuz ve onuncu cildin bazı kısımları ele geçmiştir. Müellif büyük bir vukufiyetle kitabını diğer tarihlerle karşılaştırır, zikredilenleri naklettik-

Z.V.Togan, "Câmî", *İ.A.* III, s. 16 vd; H.Rİtter, "Câmî", *İ.A.* III, s. 20.

"' Mevlânâ Safiyyüddîn, *Reşahât Aynu'l-Hayât,* İstanbul.

Ebu'l-Fadl el-Beyhakî, *Tarihu'l-Beyhakî,* (trc. Yahya el-Hasşâb-Sâdık Neşet), Beyrut 1982.

m M.Fuad Köprülü, "Beyhakî", *İ.A.* II, s. 584 vd. ; Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 126.

ten sonra kendi fikrini beyan eder."[4] İlk dönem Selçuklu-Gazneli ilişkilerini anlatan ana kaynaktır.

Tarıhu Bağdâd: Şehir tarihlerinin en meşhurlarından biri de el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (öl. 1071) zikredilen eseridir. Besâsirî'nin Bağdâd'ı ele geçirmesi ve Selçukluların hâkimiyetine şâhit olan el-Bağdâdî'nin eseri, Bağdâd'da yaşamış olan hadîs hafızlarının tezkireleri mahiyetindedir."[5] Sonradan gelen âlimlerden İbnu'n-Naccâr (Öİ.1245), Bağdâdî'nin metodunu takip ederek, onun onbeş ciltlik eserine üç cilt zeyl yazmış (I-III/ XVI-XVII) ve eserin adını da *"Zeylu Tarihi Bağdâd"* koymuştur. " Aynı zamanda İbnu'n-Naccâr'ın kâtibi olan bir diğer âlim İbnu'd-Dimyatî (öl. 1348) de, hocasının yaptığı zeyle ek olarak bir ciltlik bir eser daha yazarak (XIX), *"el-Müstefâdu min Zeyli Tarihi Bağdâd"* adını vermiştir."[7] Böylece el-Bağdâdî'nin eseri daha geniş zamanı kapsamış ve muhteva yönünden de zenginleşmiştir. Çalışmamız esnasında Bağdâd'da yetişen âlimler konusunda bu eserlerden istifâde edilmiştir.

Tarihu Dımeşk: Şehir tarihlerinin önemlilerinden birisi de, Hilâl es-Sâbî'nin (öl. 1056) eserine zeyil yazan İbnu'l-Kalânisî'nin (öl. 1160) Dımeşk tarihi konusunda yazdığı eseridir. Müellifin eseri kendinden sonra gelen tarihçilerin iktibaslarda bulundukları bir kaynaktır."[8] Eser, Selçuklular Bağdâd'a gelmeden önce cereyan eden olaylar, Selçuklu hâkimiyetinin gerçekleşmesi ve Nizâmulmülk'ün faaliyetleri hakkında zengin malzeme sunmaktadır. Eser tahkikli olarak basılmıştır.

Tarihu Medıneti Dımeşk: Dımeşk tarihiyle ilgili mühim bir kaynak da ibn Asâkir (öl. 1176) tarafından kaleme alınan bu eserdir. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin yolundan yürüyen müellif, Şam'la münâsebeti olan belli başlı kişilerin biyografilerini seksen ciltte toplamıştır."[9] Eserin değişik muhak-

"" V.V.Barthold, *a.g.e.,* s. 23 vd.

"[5] W.Marçais, "Hatîb Bağdadî", *İ.A.* V/I, s. 365 vd.

İbnu'n-Naccâr, Muhıbbuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan *Zeylu Tarihi Bağdâd* I-III (XVI-XVIII), (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut.

"[7] İbnu'd-Dimyâtî, Ahmed b. Aybek b. Abdullah el-Hüseynî, *el-Müstefâdu mın Zeyli Tarihi Bağdâd* XIX, (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut.

İbnu'l-Kalânisî, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, *Tarihu Dımeşk,* (tah Süheyl Zekkâr), Dımeşk 1403/1983.

I 9 •
1. Goldziher, *a.g.e.,* s. 140; C.Brockelmann, "İbn Asâkır", *İ.A.* V/II, s. 701 vd.

kiklerce yapılan baskıları vardır. Özellikle Atsız'ın Şam bölgesindeki faaliyetleri konusunda bu eserden istifâde edildiği gibi,'2" Selçukluların bölgedeki valileri konusunda da eserin seçmeler yapılmış şeklinden istifâde edilmiştir.'"'

Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb: İbnu'l-Adîm (Öİ.1262) tarafından telif edilen eser, Selçuklular tarihi açısından önemli bir şehir tarihidir. Müellif, çok büyük hacimli olan bu eserin tamamını temize çekmeye fırsat bulamadan eseri dağılmıştı.''" Bu eserin Selçuklularla ilgili kısımlarını yayımlayan Ali Sevim neşrinden istifade edilmiştir.'"' Eser, özellikle Alp Arslan ve Selçukluların soyu hakkında değerli bilgileri muhtevidir. Müellif, bu eserinden daha sonradan 641/1243 yılına kadar ki olayların hülâsasını kendisi yaparak *"Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb"* adıyla yeni bir eser meydana getirmiştir.'[24] Bu hülâsa eserden de istifâde edilmiştir.

Tarihu'l-Fârikî: Şehir tarihleri konusunda istifâde edilen kaynaklardan bir başkası da Âmid ve Meyyâfârikîn tarihi konusunda İbnu'l-Ezrak'ın (öl. 1181) bahsedilen eseridir.'" Yazar, Suriye ve el-Cezire'de gezerek pek çok materyal toplamıştır. Mahallî bir eser olan müellifin tarihi, Selçuklular hakkında muhtasar bilgiler vermektedir.

Ahbâru Mısr: Bölge tarihi olarak zikredilebilecek eserlerden olan İbn Müyesser'in (Öİ.1278) bu eseri de önemli bir kaynaktır.'2" Eserde Mısır halifeleri ve onların uygulamaları ile ilgili bilgiler ağırlıktadır. Dolaylı olarak, Mısırlılarla ilişkisi olan kişiler ve Selçukluları ilgilendiren bilgiler de eserde zikredilmiştir.

[120] İbn Asâkir, Ali b. Hasan b. Hibetullah Ebu'l-Kâsım,T'.ın/.*u Medineti Dımeşk* VII, (tah. M. Ebû Saîd el-Amrî), Beyrut 1415/1995; İbn Asâkir, *Tehzîbu Tarihi Dımeşk el-Kehîr* II, (tah. Abdulkâdir Bedrân), Beyrut 1407/1987.

[121] İbn Asâkir, *Vulâtu'd-Dımeşkfi'l-Ahdi's-Selçûkî,* (nşr. S. el-Müneccid), Beyrut.

[122] C.Brockelmann, "Kemâleddîn İbn Al-Adîm", *İ.A.* VI, s. 569 vd.

[123] Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l-Adîm, *Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb,* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1976.

[24] Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer İbnu'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb,* (nşr.Halîl el-Mansûr), Beyrut 1996.

[125] Ahmed b. Yusuf b. Ali b. Ezrak el-Fârikî, *Tarihu'l-Fârikî,* (tah. Abdulatif Bedevî), Beyrut 1984.

[126] İbn Müyesser, Tâcuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf, *Ahbâru Mısr,* (tah. Eymen Fuad Seyyid), Paris 1981.

Kitâbul-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikrı'l-Hıtat ve'l-Âsâr: Mısırla alâkalı bölge tarihlerinden bir başkası da Takiyyuddîn el-Makrızî'nin (öl. 1442) eseridir.'"7 Kısaca "Hıtat-ı Mısrıyye" olarak tanınan bu eser Mısır'ın hem coğrafyası, hem de tarihidir. Müellif eserinde, zamanımıza kadar ulaşamayan tarihlerdeki bilgileri naklettiğinden dolayı, eseri daha büyük bir önem kazanmaktadır. İyi bir gözlemci ve tarih yazarı olan Makrızî, genel İslâm tarih yazıcılarının metodundan ayrılarak eserini yıllara göre tasnif etmemiştir.'28 Çalışmamızda özellikle Alevî Mustansır, Basâsirî vb. konularda eserden istifâde edilmiştir.

el-Muntehab mine's-Siyâk: Şehir tarihlerinden öneme sahip olan bir başka kaynak da Abdulğâfir el-Fârisî'nin (öl.l 134) "Kitâbu's-Siyâk Lıtarîhi Neysâbûr" adlı eseridir. Müellif eserinde, Nisabur'da yetişen büyük şahsiyetlerin hal tercümelerini vermiştir. Bu araştırmada, bahsedilen eserin Takiyyuddîn es-Sarfînî (öl. 1243) tarafından meydana getirilen muhtasar şeklinden istifâde edilmiştir.[129]

Şifâu'l-Garâm: Mekke ve Medine ile ilgili bilgiler bakımından faydalanılan kaynaklardan Ebû Tayyîb el-Mekkî'nin (öl. 1428) eseri de ayrıca zikredilebilir. Özellikle Selçuklular dönemindeki Hicaz valileri ve Mısırlıların bölgeye olan ilgileri bu eserden takip edilmiştir.™

4- Coğrafî Eserler ve Seyahatnâmeler

Selçuklular döneminin aydınlatılması konusunda temel kaynakların başında coğrafyacıların ve seyyahların eserleri gelir. Selçuklulardan önceki veya sonraki, fakat döneme yakın zamanda yaşamış ve eserlerini kaleme almış bu şahsiyetlerin bölge coğrafyası, bu coğrafyadaki şehirler, buralardaki nüfus yapısı ve yetişen âlimler hakkında bizzat müşahedelerine dayanarak verdikleri bilgiler çalışmamız açısından da büyük öneme sahiptir.

Takiyyudîn Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Makrızî, *Kıtâbu'l-Mevâız ve'l-İtıbâr bı Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr* I-II, Beyrut.

128 M.Ş.Günaltay, a.g.e., s. 353.

129 Takiyyuddîn Ebû Ishak ibrahim b. Muhammed es-Sarfînî, *el-Muntehab mm Kıtâbı's-Siyâk li Tarîki Neysâbûr,* (tah. Halid Haydar), Beyrut 1414/1993.

Ebû Tayyîb Takiyyuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Fâsî el-Mekkî, *Şıfâu'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm* II, (tah. Ö. Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1405/1985.

Kitâbu Mcsâlıkı'l-Memâlik: İstahrî (öl.X. asır) tarafından kaleme alınan bu kaynak coğrafî eserler arasında önemli bir yere sahiptir.'" Arap coğrafyacılarının önemlilerinden olan eserin müellifi, diğer bir coğrafyacı İbn Havkal'a da kaynaklık yapmıştır. Eserde İslâm dünyasının iklimlere göre taksimi yapılarak bu bölgeler hakkında bilgi verilir. 951-52'de İbn Havkal'la görüşen müellif, eseri üzerinde bâzı tadilatlar yapmasını ondan istemiştir."[2] Türkistan bölgesindeki şehirlerin din ve mezhep yapısı, Türkistan'da yapılan ribâtlar konusunda eserden geniş şekilde istifade etme imkanı mevcutur.

Kitâbu Ahseni't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm: el-İstahrî'yi takip eden coğrafyacılardan biri de Makdisî'dir (öl.X. asrın sonlan). İsmi geçen eseri,'" X. asrın sonlarına kadar olan vakaları içerir. Müellif, el-İstahrî ve İbn Havkal'ın eserlerinde de görülen coğrafya anânesine dayanarak eserini aynı metodla kaleme almıştır. Hatta eserine bile benzer isim vererek öncekilerinin yolunu takip etmiştir.'[3]' Türkistan'daki şehirler hakkında müellifin bu eserinden istifâde edilmiştir.

Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru l-İbâd: el-Kazvînî'nin (öl. 1283) bu eseri, özellikle Türkistan ve Türkler hakkında verdiği zengin bilgiler bakımından önemli bir yere sahiptir.'" Müellifin eseri sadece coğrafya değil, siyâset, edebiyat ve tabiî ilimler bakımından da değerlidir. Yazar, Orta Çağın Heredot'udur. Eseri, yeryüzünü, Batlamyus'un yedi iklim taksimine göre ele alarak inceler. Değişik memleketlerin dağları, ırmakları gibi tabiat şekillerinin yanı sıra, o beldenin meşhurları hakkında da bilgi verir. Müellifin bu eserinden Türklerin dini, Türkistan ve Horasan bölgesindeki şehirler gibi konularda faydalanılmıştır.

Mucemu l-Buldân: Yâkût el-Hemevî (öl. 1228) ve eseri de bu sahanın önde gelen kaynaklarındandır.'" Asya tarihinin en büyük kaynaklarından

[131] Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî cl-İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*, Beyrut (Brill 1927 baskısından ofset).

[132] "İstahrî" Mad. *I.A.* V/II, s. 1134.

[133] Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhamed el-Makdisî, *Kitâbu Ahsem't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlîm,* (nşr. M.J.De Geoje), Beyrut -.

[134] H.J.Kramer, "Mukaddesi", *I.A.* VIII, s. 562 vd.

[135] Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd*, Beyrut -.

[136] M.Streck, "Kazvînî", *İ.A.* VI, s. 529 vd.

[137] Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân* I-VI, (tah, Ferîd Abdulazîz el-Cundî), Beyrut 1410/1990.

olan bu eser, müellifin Bağdâd ve Şam'dan sonra Horasan'a giderek Merv'e yerleşip, buradaki zengin kütüphanelerden faydalanması sonucunda oluşmuştur. Yâkût, Harezmşâhlar döneminde yaşamış, Moğol istilasına şahit olmuştur. Moğol tahribatından önce Merv kütüphanelerinin zenginliğinden istifade etmiş ve eserlerini meydana getirmiştir.[138] Coğrafi isimlerin okunuşları, telaffuzları ve mevkileri konusunda mükemmel bir eserdir.[139] Çalışmamızda bu eserden, şehirler ve buralarda yetişen meşhur şahsiyetlerin biyografileri konularında istifâde edildi.

Ibn Fazlan Seyahatnamesi: Coğrafî eserlerin yanında seyahatnameler de bu çalışmanın kaynakları durumundadır. Özellikle Oğuzlar hakkında verdiği bilgilerle önemli meselelere ışık tutan ve ana kaynak hüviyetinde olan Ibn Fazlan'ın seyahatnâmesi ayrı bir öneme sahiptir.[140] İbn Fazlân, Abbâsî Halîfesi Muktedir tarafından 921'de İtil Bulgar hükümdarına elçi olarak gönderilmiş, bu sefer esnasında gördüklerini "Rıhle" adlı eserinde nakletmişti. Eser Oğuzlar, Hazarlar ve Bulgarlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.[141]

Sefernâme: Selçuklular dönemindeki mezhep hareketleri ve Selçukluların bunlara yaklaşımı konusunda bir başka ana kaynak da, Nâsır-ı Hüsrev'in (Öİ.1061) bahsedilen eseridir.[142] Müellif, memleketi Belh'de yetişmiş, tahsilini tamamladıktan sonra seyahatler yapmış ve dört defa hacca gitmiştir. Çekişmeler içinde perişan İslâm memleketlerini gördükten sonra Mısır'a giderek buranın mâmur halinden hoşnut olmuş, Müslümanları ancak İsmailîliğin kurtaracağına kanaat getirerek bu mezhebi benimsemiştir. Horasan'a dönerek bu mezhebi yaymak istemişse de Selçuklular buna müsaade etmemiştir. Gördüklerini ve düşüncelerini nakletme bakımından önemli bir kaynaktır.[143]

138 Ş.Günaltay, *a.g.e.,* s. 437 vd.

139 Yusuf Ziya Kavakçı, *islâm Araştırmalarında Usûl,* Ankara 1976, s. 156.

140 İbn Fazlân, Ahmed b. Fazlân b. el-Abbâs, *Seyahatname,* (trc. R. Seşen), İstanbul 1995.

141 Z.V.Togan, "İbn Fadlân", *İ.A.* V/II, s. 730 vd.

142 Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muin Nâsır b. Hüsrev b. Hâris, *Sefernâme,* (trc.Abdulvahhab Terzi), İstanbul 1994.

143 E.Berthels, "Nâsır-ı Hüsrev", *İ.A.* IX, s. 96 vd.

5- Mezhepler ve Bâtınîliğe Ait Kaynaklar

Selçuklular dönemindeki mevcut mezheplerin ortaya çıkışları, temel esasları ve sonraki şekillenmeler hakkında mezheplerle ilgili kaynaklara müracat mecburiyeti doğmuştur. Böylece mezhepler hakkında temel bilgilere ulaşılarak, Selçuklular döneminde görünen şeklinde bir farklılık varsa bu da, mukayese yoluyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

el-Fibrist: Mezheplere ait eserlerin başında İbn Nedim'in (öl.995) eseri gelir.'" Özellikle Karmatîliğin ortaya çıkışı ve müessisi hakkında en temel bilgiyi bu kaynaktan temin etmek mümkündür. Ansiklopedik mahiyette bir eser olan el-Fihrist, "Makaalât" türü, yani makalelerle birlikte mezhepler hakkında da bilgi veren eserlerden olup, aynı zamanda kendinden sonra gelen bu sahadaki eserlerin de kaynağı durumundadır.

el-Fark Beyne'l-Fırak: Mezheplerin teşekkül etmesinden sonra makaalât türü eserler yerini tenkit ve tetkiklerin yapıldığı eserlere bırakmıştır. Bu "Firak" (Fırkalar) ın incelendiği eserler genelde "Milel ve Nihal" (Dinler ve Fırkalar) adını almaya başlamıştır. Bu sahada yazılan ve mezhepler tarihinin ana kaynağı olan eser"" Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin (Öİ.1037-38) ve kaleme aldığı zikredilen eseridir.[146] Batınîlik ve Şiîlik hakkında temel kaynaklardan olan eserden geniş şekilde istifade edilmiştir.

Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal: Milel ve Nihal yazarlarının önemlilerinden birisi de, Selçuklular döneminin ünlü âlimi eş-Şehristânî'dir (öl. 1153). Devrinin önemli âlimlerinden yetiştikten sonra, Sultan Sancar'ın veziri Abdulkâsım Muhammed b. el-Müzaffer'in (öl.1135) hizmetinde oniki sene kalarak meşhur eserini bu dönemde telif ederek vezire ithaf etmiştir.'[47] Eserde, İslâmî fırka ve çeşitli cereyanlarının dışında, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan da kısaca bahsedilmiştir.'[48] Bu eser, özellikle Bâtınîlik konusunda istifâde edilen temel kaynaklardandır.

İtikâdâtu Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn: Meşhur bir kelâmcı ve felsefeci olan Fahreddîn er-Râzî de (öl. 1209) tefsir, kelâm ve fıkıh eserleri-

[144] İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist,* (tah. İbrahim Ramazan), Beyrut 1415/1994.

[145] Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdulkâhir el-Bağdâdî", *D.İ.A.* I, s. 245 vd.

[146] Ebû Mansur Abdulkaahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak),* (trc. E.R.Fığlalı), İstanbul 1979.

[147] Muhammed b. Abdulkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (İbn Hazm. *Kitâbu'l-Faslfi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal'm* kenarında), Mısır 1317.

[8] Muhammed Tancî, "Şehristânî", *İ.A.* XI, s. 393 vd.

nın yanında, dönemin önemli meselesi olması bakımından mezhepler konusunda da eser vermiştir. Müellif eserinde, İslâm fırkalarının yanı sıra, islâm'a ters düşen sapık fırkalardan ve onların inançlarından da bahseder. Şia, Bâtınîlik ve Karmatîlik konularında bu eserden en geniş biçimde istifâde edildi.

Fedaihu'l- Bâtmiyye: Selçuklular döneminde Batınîlere karşı en büyük mücâdeleyi veren şahısların başında Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazâlî (öl.l 111) gelir. Gazâlî'nin bu sahadaki en meşhur eseri bizzat halifenin emriyle kaleme aldığı *Fedaihu'l- Bâtmiyye* adlı eseridir.'[50] Müellif bu eserinde Bâtınîlerin fikirlerini çürütmüştür. Gazâlî, bahsedilen eserindeki uzun izahları biraz daha muhtasar hale getirerek özetlemiş ve herkesin anlayabileceği bir üslupla *"Kıtâbu Kavâsımi'l-Bâtmiyye"* adıyla bir risale şeklinde kaleme almıştır.'[5]' Ayrıca *"el-Munkizu mine'd-Dalâl"* adlı eserinde de, Bâtınîler için bir bölüm ayırarak, burada onların delillerini tartışıp, aklî metotlarla çürütme cihetine gitmiştir.'[52] Gazâlî'nin eserleri zikredilen konu açısından faydalanılan ana kaynaklardandır.

Keşfu Esrâri'l- Bâtmiyye ve Ahbâru'l-Karâmıta: Yemen ulemasından olan Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî el-Yemenî'nin (öl. 1077), Bâtınîliğe karşı Sünnîliği müdafa kastıyla kaleme aldığı eseridir. Bu âlim de eserinde Bâtınî ve Karmatîlerin fikirlerini çürüten deliller ortaya koymuştur.

Subhu'l-A'şâ fı Smâati'l-İnşâ: Esasında inşa risalelerinin ve münşeat mecmualarının en mükemmel örneği olan Kalkaşandî'nin (öl. 1418) bu eseri, on makaleye ayrılarak her bölümde ayrı bir konu işlenmiş, örnekleri gösterilmiştir.'[1] Müellif, sadece yazı örnekleri vermekle kalmamış, Mı-

[9] Fahruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *İtıkâdâtu Firakı l-MUslimîn ve'l-Müpıkîn,* (tah. M.M. el-Bağdâdî), Beyrut 1407/1986.

-Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *Bâtınîlığm İç Yüzü (.Fedaihu'l-Bâtmiyye/ el-Mustazbırî),* (trc. A.Ilhan), Ankara 1993.

1S1 '
Ahmet Ateş, "Gazâlî'nin "Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller"i "Kitâb Kavâsım Al-Bâtınîya", *A.U.I.F.D.* III/I-II, Ankara 1954, s. 23 vd.

Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *el-Munkizu mm-ad-Dalâl,* (trc. H.Güneör) İstanbul 1990.

[153] -Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî el-Yemenî, *Keşfu Esrân'l-Bâtmıyye ve Ahbâru'l-Karamıta,* (tah. M.Zâhıd el-Kevserî), Kâhire 1939.

[1] Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandî, *Subhu l-A'şâ fîSmâatı'l-İnşa* IV, (tah. M.Hüseyn Şemsüddîn), Beyrut 1407/1987.

sır'ın iç ve dış yazışmalarını nakletmenin yanı sıra bol miktarda tarihi malzemeyi de bir araya getirmiştir."[1] Eserde yeri geldikçe Fâtımîler, Bâtınîler, İsmailîler ve benzeri konularda bilgiler verilmiştir. Eserin ilgili kısımlarından çalışmada faydalanılmıştır.

6- Siyâset-Nâme Türünden Kaynaklar

Selçuklular dönemi siyasî ve fikrî gelişmelerin yanında, hilâfet-saltanat mefhumları üzerinde de değişik anlayışların oluştuğu bir dönemdir. Bu sepepten dönemin önemli siyâset bilimcileri bahsedilen konular üzerinde eserler kaleme alarak, konuyu teorik seviyede enine boyuna tartışıp, hilâfet ve saltanat kurumlarının hukûkî ve sosyal temellerini göstermenin yanında, dönemin şartlarına göre yeni yorumlara da yönelmişlerdir.

el-Ahkâmu's-Sultâniyye: Selçuklular dönemi halîfe-sultan ilişkilerinin çok yönlü yaşandığı bir dönem olması hasebi ile, bahsedilen kurumların karşılıklı olarak yetkileri ve meşruiyet alanları konusunda, dönemin siyaset bilimcileri tarafından eserler kaleme alınmıştır. Bunların en meşhuru İmâm Mâverdî'nin (öl. 1058) ismi geçen eseridir. Dönemin önde gelen âlimi ve halîfenin yakın dostu olan Mâverdî, gerek dinî ilimlere vukûfiyeti, gerekse devlet işlerinde elçilik gibi vazifelerde bulunması açısından amme hukukunu iyi bilmekteydi. Yazdığı eserinde hilâfetin Kureyşliliğini savunarak, bu kurumun meşruiyetini ve yetkilerini belirlemeye çalışmıştır.

Ğıyâsu'l-Umem fî İltiyâsi'z-Zulem (el-Gıyâsî): Selçuklular döneminin ünlü âlimi İmâmu'l-Harameyn Cüveynî (öl. 1085) de bu sahada eser yazan ve Maverdî gibi hilâfetin Kureyşliliğini savunan bir kişidir. Fakat o, selefinden ayrılarak bu konuda daha değişik şartlar ortaya koymuştur. Müellif, kaleme aldığı ve Nizâmulmülk'e ithaf ettiği eserinde halifeliğin hukûkî ve siyasî şartlarını açıklayıp, halîfenin görevlerini belirtmiştir. Dönemin klasik anlayışını gösterme bakımından önemli bir kaynaktır.

el-İktisâd fi'l-İ'tikâd: Selçuklular döneminin bir başka ünlü âlimi İmâm Gazâlî (öl. 1111) de bu sahada müstakil eser yazmamakla beraber,

155 J.S.Cotton, "Kalkaşandî", *İ.A.* VI, s. 135 vd.

156 Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye (İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku),* (trc. Ali Şafak), İstanbul 1396/1976.

C.Brockelmann, "Mâverdî, *İ.A.* VII, s. 409 vd.

158 İmamu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik el-Cüveynî, *Ğıyâsu'l-Umem fî İltiyâsi'z-Zulem (el-Gıyâsî),* (tah. M.Hılmî-F.Abdulmünim Ahmed), iskenderiye 1989.

konuyu diğer eserlerindeki bölümlerde ele alarak halîfe ve sultanın yetkilerini belirlemeye çalışmıştır. *el-İktısâd* adlı eseri bu kabildendir.Gazâlî, klasik görüşlerin yanında zamanın şartlarını da gözeterek orta yolu bulan bir düşünce geliştirmiştir. Bu konuları, bahsedilen eserinin yanı sıra *"Ibyâu Ulümi'd-Dîn"*"" adlı eserlerinde de işlemiştir. Bu kaynaklar, imamet ve hilâfet konusunda başvurulan eserlerdendir.

Siyâset-Nâme: Bahsedilen konularda eser yazanlardan olan Selçukluların ünlü veziri Nizâmulmülk (öl. 1092) de yukarıda belirtilen âlimlerin açıkladıkları görüşlerin aksine, tamamen saltanatın meşruluğunu savunan ve doğu toplumlarının saltanat görüşünü yansıtan eserini yazmıştır.'[6]' Eser, dönemin anlayışını göstermesi bakımından büyük öneme sahiptir.

7- Ermeni, Süryani ve Bizans Kaynakları

Selçuklular sadece İslâm topluluklarıyla temasta olmamış, coğrafyanın ve fetih felsefesinin gereği olarak İslâm'ın dışındaki dinlere mensup insanlar ve devletlerle de temasta olmuşlardır. Özellikle Anadolu'da cereyan eden hâdiselerin içinde yer alan Ermeni, Süryani ve Bizanslı müelliflerin eserleri de Selçuklular açısından öneme sahip kaynak hüviyetindedirler.

Urfalı Mateos Vekayinâmesı: XI. asrın sonu ve XII. asrın ilk yarısında Urfa'da yaşayan Meteos'un bu eseri Ermeni kaynaklarının en önemlisi olup, müellif eserinde 952-1136 yılları arasındaki olayları anlatmıştır. Hadiselerin bir çoğunun görgü şahidi veya onları bizzat görenlerden dinleyen müellifin eseri dönemin ana kaynaklarındandır.'[62] Yazar eserinde Selçuklulardan yer yer övgüyle bahsederken, bâzen de Ermenilik taassubuyla Rumlara olan nefretini açığa vurmaktadır.'" Eser Türkçeye de çevrilmiş bulunmaktadır.

[159] imâm Gazâlî, *el-Iktisâd fi'l-I'tikâd,* Mısır -, [Türkçe çev: *İtikad'da Orta Yol,* (trc. Kemal Işık), Ankara 1971],

İmâm Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* I, Kâhire [Türkçe çev: *İhyâu Ulümi'd-Dîn I,* (trc. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1975],

Nizâmu'l-Mülk, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme,* (trc.M.A.Köymen), Ankara 1982.

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 10.

Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâme (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162),* (trc. H.D.Andreasyan), Ankara 1987.

Artnnıiyye: Ortaçağ Krmenileriyle ilgili bir başka kaynak da Aristakees'in bahsedilen eseridir. XI. asrın tarihçilerinden olan müellif, din adamı ve edîpliğinin yanında, dönemin olaylarına vâkıf olması sebebiyle bol malzeme sunmaktadır. Malazgirt zaferine kadar Doğu Anadolu'da cereyan eden olayların bizat şahidi olan müellifin eseri canlı tasvirlerle doludur.'[64] Eserini 1072 senesinden sonra yazmaya başlamış ve Sultan Alp Arslan'ın ölümüne de işaret etmiştir. Müellif, Selçukluların Ermeni topraklarına akın etmesinden kısa zaman önce meydana gelen ve Bizans imparatoru Basil II.'ye karşı isyan esen Bardos Phocas olaylarına şâhit olmuş, 1000-1071 yılları arasında Bizans ve Selçuklu arasında kalan Ermenilerin yaşadıkları olayları eserinde anlatmıştır. Fransızca olarakta yayımlanan'" eserin F. N. İskender tarafından değerlendirme ve incelemesi yapılan Arapça çevirisinden istifade edilmiştir.'[66]

Abu l-Faraç Tarihi: Selçuklular döneminin Süryani kaynaklarından olan, bir başka yabancı kaynak da, Bar Hebraeus (Abû'l-Farac)'in (öl. 1286) tarihidir."" Bize kadar intikal etmemiş kaynaklardan istifâde edilerek meydana getirilen bu genel tarih, dönemin ana kaynaklarındandır. XII. asrın sonuna kadar hemşehrisi ve mezhepdaşı Süryani Mihael'e, ondan sonraki zamanları da sık sık İslâm kaynaklarına dayanarak eserini meydana getirmiştir.'[6]" Özellikle Türklerin Anadolu'ya akınları ve buradaki faaliyetlerini nakleden önemli bir kaynaktır. Selçuklu akınları döneminde Hıristiyanlara karşı tanınan haklar ve gösterilen hoşgörü hakkında geniş bilgi vermektedir.

Mıkhaıl Psellos'un Khronographıa'sı: Selçuklular devriyle alakalı Bizans kaynaklarından olan bu eser, dönemle ilgili bilgiler nakleden temel eserlerdendir.'[69] Psellos eserinde, Basilleios II. (976-1025)'den başlayarak Mikhail VII. (1071-1078) dönemine kadar olan olayları, Bizans'ta mey-

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 11.

Aristakees de Lastivert, *Histoire d'Armenie,* (Par. M.E. Prud'homme), Paris 1864.

Aristakees de Lastivert, *Armîniyye Beyne'l-Bizantîn ve'l-Etrâki's-Selâçıka (1000-1071 M.1396-463 H.),* (trc. Fâyiz Necîb iskender), İskenderiye 1983.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi* I II, (trc. E.A.W. Budge-Ö.R.Dogrul), Ankara 1987.

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 11.

Mikhail Psellos, *Khronographia,* (trc. Işın Demirkent) Ankara 1992.

dana gelen-saltanat değişikliklerini, iç ve dış gelişmeleri kaydetmektedir. Bu meyanda Selçuklularla olan ilişkiler ve Bizans İmparatorunun Tuğrul Bey'e elçi göndermesi gibi olaylar kronolojide yer almaktadır.

B- ARAŞTIRMALAR

Bu çalışmada mümkün olduğu kadar ana kaynaklara inilmeye gayret edilmiş, ana kaynakların olmadığı yerde birinci ve ikinci elden kaynaklar yanında muahhar kaynaklardan istifâde cihetine gidilmiştir. Bunlardan başka dönemle ve konularla alâkalı araştırma eserlerinden istifâdeden de gen kalınmamıştır. Böylece ana kaynaklardan günümüz araştırma eserlerine kadar geniş bir yelpaze taranarak çalışma ile ilgili eksikler giderilip, konu olgunlaştırılmaya çalışılmıştır.

Çalışma esnasında en fazla faydalanılan Türk araştırmacılar Z. V. Togan, F. Köprülü, O. Turan, M. A. Köymen, İ. Kafesoğlu, A. Sevim, M. Şerefeddin Yaltkaya gibi tarihçiler ve bunların eserleridir. Türk tarihçilerinin yanında Selçuklularla ilgili eserler kaleme alan Arap araştırmacılarından da geniş şekilde istifâde cihetine gidilmiştir. Bunlar arasında A. M. Hasaneyn, Hüseyin Emîn, Ahmed Emîn, A.Bedevî, H. İ. Hasan, M. el-Hudarî, M. Makdîş gibi isimleri zikredebiliriz. Ayrıca çalışmaları özel konulara hasredilmiş olan Fâtımîlerle ilgili M. Cemâleddîn es-Surûr'un, Mekke ve Medine valileri konusunda A. Arif Abdulğanî'nin ve Ismailîlik konusunda Mustafa Ğâlib'in çalışmalarından yararlanılmıştır.

Sadece Türk ve Arap araştırmacılarıyla yetinilmeyerek bu sahada çalışmalar yapmış olan W. Barthold, C. Brokelmann, Cl. Cahen, R. Mantran, H.A.R. Gibb, Ph. Hittı, A. K. Lambton, L. Massignon vc J.-D. Sourdel gibi batılı araştırmacıların eserlerinden ve özellikle Bâtınîler konusunda ana kaynaklardan sonra, B. Lewis'in "Haşîşiler" adlı çalışmasından, temel başvuru kitabı olarak araştırmamızda geniş şekilde istifâde edilmiştir. Bunların yanında kullanılan diğer kaynakları da genel bibliyografyada görmek mümkündür.

GİRİŞ

Türkler, en eski çağlarda devlet hayatına geçmiş milletlerin başında yer alır. Değişik coğrafyalarda çeşitli adlarla kurdukları siyasî teşekküllerle de varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Selçuklular Devleti de bunlardan birisidir. Bu devlet gerek Türklük, gerekse islâmiyet açısından ele alındığında kurulan dörder büyük imparatorluktan her defasında üçüncüsünü teşkil eder.[1] Aslında Selçuklular, Türk tarihi ile İslâm tarihinin kesiştiği veya birleştiği noktada ortaya çıkmakla da büyük bir ehemmiyeti haizdir. Dolayısıyla kendilerinden önce kurulan Türk devletlerinin askerî, idarî ve kültürel yapılarını devam ettirdiği gibi, islâm âlemine yeni katılan zinde bir güç olarak da onu, iç ve dış tehlikelere karşı korumuştur. Bunun yanında oluşturdukları yeni müesseseler ile Selçuklular İslâm âleminin hızla yükselişini, yani kültür ve medeniyette en ileri seviyelere ulaşmasını sağlamışlardır.

Kesin hatlarla ortaya konulamamakla beraber X. asırda Hazar Denizi ile Seyhun'un orta mecralarına kadar uzanan sahalarda[2] yaşayan Selçukluların Oğuzların bir kolu olduğu kuvvetle muhtemel görülmektedir.[3]

[1] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1992, s. IX.

[2] Taberistan ile Horasan arasında bulunan ve Sırderya'mn güneydoğu sahillerinde yer alan Cürcan (Daha geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.,* s. 139; el-Istahrî, *a.g.e.,* s. 212.), Seyhun Nehri'nin ötesindeki Türk beldelerinden biri olan Fârâb (Bkz. el-Hamevî IV, s. 255) ile Harezm hudutunda yer alan Ispîcab (Bkz. Z. el-Kazvînî, *a.g.e.,* s. 558) Oğuzların meskun olduğu belli başlı yerlerdir.

[3] Bu konuda tarihçilerin değişik nakilleri vardır. Ibnu't-Tiktaka, Selçukluların Hazar Türklerinden olduğunu söylerken (İbnu't-Tiktakâ, *a.g.e.,* s. 292), Makrızî, Selçukluların Türk kitlelerinin karışımından ibaret olduğunu söylemektedir (el-Makrızî, *es-Sülûk* I, s. 30). Başka bir tarihçi ise "Denildiğine göre Selçuk, İran hükümdarları Sâsanî melikleri soyundan gelmektedir" şeklinde zayıf bir rivayeti nakletmektedir (ed-Devâdârî, *a.g.e., s.* s. 336 vd). Nuveyrî "Haberlerin gelişi, onların Türklerden olduğunu gösterir" şeklinde görüş belirtirken (en-Nuveyrî, *a.g.e.,* XXVI, s. 268), en isabetli bilgiyi İbnu'l-Esîr vermekte, Selçukluların ceddi Dukak'tan bahsederken: "Oğuz Türklerinin başbuğu, her zaman ve her hususta fikir danıştıkları bir şahıstı" demek suretiyle onların Oğuzlardan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (İbnu'l-Esîr X, s. 473) Z.V.Togan'a göre Selçuklular, "Hazar Oğuzları"na mensup "Kınık" boyundandır (Z.V.Togan, *Umumî Türk Tarıhı'ne Gırı,* İstanbul 1981, s. 182). İ.Kafesoğlu ise, Selçuk liderliğinde toplanan Oğuz kitleleridir, demektedir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.* X, s. 353.

Bahsedilen bu coğrafyada Oğuzların batısında I lazar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, kuzeyinde Kimekler, güneyinde ise İslâm dünyası bulunmaktaydı. Uç tarafı soydaşları ile çevrili Oğuzların sadece güneylerinde kendi soy ve kültürlerinden olmayan farklı bir kavim, yani İranlılar yer almaktaydı/

Oğuzların, X.yy da müstakil bir siyasî yapı meydana getirmiş olmaları hususu henüz netlik kazanmamıştır. Ama, başlangıçta Göktürk imparatorluğu içerisinde yer alırken, daha sonra belirli bir siyasî teşekkül dahilinde Türgişlere bağlı kaldıkları görülmektedir. Bir ara Karluklar Devleti'ne tâbi oldukları da anlaşılan Oğuzların, Hazarların Doğu Bilge Eligliği'ni oluşturdukları iddiaları[5] yanında, İbn Fazlan'ın kayıtlarına dayanarak müstakil bir devlet tesis ettikleri yönünde görüş bildirenler de vardır." Bu tartışmalar Selçukluların Oğuzların içerisinden çıkmış olmaları, bir başka deyişle Selçuklu ailesinin Oğuzlar Devleti'nde yüksek mevkiler işgal etmeleri sebebiyle önem kazanmaktadır.

Merkezî otoriter yönetimden uzak ve daha çok feodal karakterde görülen Oğuzlar Devleti'nin başında "Yabgu"[7] unvanını taşıyan bir hükümdar bulunmakta, bunun yardımcılığını ise "Küdherkin - Kül Erkin" adını alan birisi yürütmekteydi. Her kabile kendi ırsî şeflerinin idaresinde yaşamakta ve çok gevşek bir şekilde Yabgu'ya bağlanmaktaydılar. Bu arada hükümdar da devletin idaresiyle fiilî olarak meşgul olmamakta, ileri gelenler onun namına devleti idare etmekteydiler. Bu yapı içerisinde devleti yönetim yetkisi Yabgu dahil tek başına hiç

M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri),* Ankara 1989, s. 1.

Z.V.Togan, *a.g.e.,* s. 182.

Faruk Sümer, *Oğuzlar (Tümenler) Tarihleri -Boy Teşkilatları- Destanları,* İstanbul 1992, s. 63.

Türk devlet teşkilatında çok eskiden beri bilinen yüksek idarî-askerî ünvan olan Yabgu için bkz. Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askeri Ünvan ve Terimler,* İstanbul 1988, s. 56 vd.

Türk devlet teşkilatında hakandan sonra fakat bey'den önce gelen bir ünvandır. Bkz. A.Donuk, *a.g.e.,* s. 15; Z.V. Togan bu ismi zikredilen şekilde okurken; Ramazan Şeşen, Ibn Fadlan'ın naklettiği bu ismi "Kûzerkîn" şeklinde okumaktadır (Bkz. İbn Fazlan, *a.g.e.,* s. 41). M.A.Köymen ise Külerkin şeklini tercih etmiştir. Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...*I, s. 4.

kimsenin elinde toplanmamış ve genellikle beylerin ortak sorumluluğuna tevdi edilmiş görünmektedir.[9] Bunlar içerisinde "Sübaşı" en önde gelen beylerden olup, devletin askerî işlerinden sorumlu idi."

Selçukluların atası Dukak'ın Oğuzlar Devleti'nde sübaşı olduğu bilinmektedir.'' Onun ölümünü müteakip bu göreve getirilen oğlu Selçuk da önemli beylerden biridir.'" O, söz konusu devletten ayrılıp Cend'e"

Bkz. Z.V.Togan, *a.g.e.,* s. 183: Bu tarz bir idareyi Türklerde demokrasi anlayışının bir örneği olarak gören M.Altay Köymen'in ileri sürdüğü "Kollektif mesuliyet sistemi" hakkında daha geniş bilgi için bkz. M.A.Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* Ankara 1989, s. 23; M.A.Köymen, "Türkler ve Demokrasi", 50. *Yıl Konferansları,* Ankara 1976, s. 152.

Eski Türkçede "sü" ordu manasına idi. "Sübaşı" ordubaşı, ordu komutanı anlamını taşımaktadır (Bkz. A.Donuk, *a.g.e.,* s. 93.). Yalnız Oğuzlarda önemli bir mevkide görülen sübaşı Selçuklularda sıradan bir askerî yöneticidir. Bkz. J.H.Kramer, "Sü-başı", *İ.A.* XI, s. 79.

Selçukluların ceddi olan Selçuk'un babası Dukak, Oğuz Devleti'nde Sübaşı görevinde bulunmaktaydı. Nitekim Ibnu'1-Adîm, Sultan Alp Arslan'ın şeceresini "Alp-Arslan b. Çağrı Bey b. Selçuk b. Tutak b. Selçuk" şeklinde verdikten sonra, Selçuklulardan Islâmı ilk kabul eden kişinin ismi "demir yay" manasına gelen "Tutak"ın olduğunu zikretmektedir (Bkz. Ibnu'1-Adîm, *a.g.e.,* s. 66). Aynı şekilde, Zehebî de, "Selçuk'ün babası olan Dukak (Defâk, Nefâk şekillerinde vermekte), Türkçede (demir yay) manasına gelir ve Islâmı ilk kabul eden şahıstır" demektedir (Bkz. ez-Zehebî, *el-Iher* II, s. 318). Dukak, cesareti ve devlet işlerindeki mahareti sebebiyle Oğuz Yabgusu'nun yanında büyük itibara ulaşmıştı. Bahsedilen dönemde dünyaya gelen Selçuk 17-18 yaşlarına ulaştığında babasını kaybetmiştir. Bkz. Nuveyrî XXVI, s. 269; M.A.Köymen, *B. Selçuklu...1,* s. 8 vd.

Dukak'ın ölümü üzerine onun yerine Oğuz Devleti Sübaşılığı görevine tayin edilen Selçuk da takriben 875-885 yılları arasında bu görevine başlamıştır (Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...*I, s. 8 vd). Selçuk ismi üzerinde de birtakım münakaşalar cereyan etmiştir. Barthold, "Selçük" şeklinin doğru olduğunu söylerken [Bkz. W.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* (nşr. K.Y.Kopraman-A.İ.Aka), Ankara 1975, s. 137], P.Palliot ise, "Salçuğ" şeklini tercih eder (Bkz. I.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 3). L.Râsonyi de doğru telaffuzun "Selçük" şeklinde olduğunu ileri sürmektedir [Bkz. Lâszlo Râsonyı, "Selçük Adının Menşeine Dair", *Belleten* 111/10, (Nisan 1939), s. 377 vd; L. Râsonyı, *a.g.e.,* s. 193]. Bütün bu görüşlere rağmen, bugün Türkçemizde yaygın olarak kullanılan "Selçuk" telaffuzu geniş şekilde kullanım alanı bulmuştur.

Türkler ile Müslümanlar arasında sınır şehri olan Cend'e gelen Selçuk'un bu hareketi önemli bir çağın başlangıcı olmuştur. O dönemde Cend (Bkz. Y.el-Hamevî II, s. 196), Savran, Cürcâniye ve Buhara'nın kasabalarından Karatekin gibi beldeler "Uc" telakki edilmekteydi. Oğuz hâkimiyetinde olmasına rağmen uc, dolayısıyla gaza ve cihat sahası olan Cend'de toplanan Türkler de dahil çeşitli soydan Müslümanlar, diğer uc bölgelerinde olduğu gibi burada da Müslüman olmayan Türkler'e karşı savaşıyorlardı. Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...*1, s. 18 vd.

gelmesiyle birlikte Selçuklu hanedanı ve devletinin temelleri de atılmıştır." Ancak Selçukluların bölgenin siyasî yapısında etkin bir şekilde yer almaları, onların İslâm'ı tercih etmeleri ve 985-986 yıllarında Mâverâünnehr'e göçmelerinden sonraya rastlamaktadır.

Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından *Ahbâm'd-Devleti's-Selçukıyye* yazarı el-Hüseynî'nin ifadesine göre Selçuklu ailesinden İslâm'ı ilk kabul eden kişi Selçuk'tur. Makrızî de bunu teyit eder.[15] Yalnız İbnu'l-Adîm ve Zehebî farklı görüştedirler. Onlara göre hanedanın ilk Müslüman üyesi Dukak'tır.[16] Ancak olaylar İslâm'ı ilk kabul eden şahsın Selçuk olduğunu teyit etmektedirler. Çok yetenekli birisi olan Selçuk'un gittikçe artan gücünden rahatsız olan Yabgu'nun hâtunu kocasını Selçuk aleyhinde kışkırtarak, onun saltanat için tehlike oluşturduğu fikrini telkin etmeye başladı." Devlet içinde büyük bir sıkıntının ortaya çıkması üzerine Selçuk Oğuzlardan ayrılarak Cend'e geldi'[8] ve burada Müslüman oldu.'" Böylelikle siyasî ve sosyal yönden yeni bir hüviyet kazanmış olan Selçuk ve maiyeti, bundan sonra İslâmiyet için cihada hazır birer "gâzî" sıfatı ile Oğuzlara karşı mücadeleye başladı.[20] Bunun neticesinde Selçuk-

Selçuk Bey'ın Cend'e gelişinin anlamı çok büyüktür. Zira netice itibarı ile Selçuklular Devletı'nın kuruluşunu hazırlayan olaylar zinciri bu muhaceretle birlikte başlamış olacaktır.Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s. 474; Makrızî, es-Sülûk I, s. 30 vd; H.Mahmud-A.es-Serıf, *a.g.e.,* s. 538 vd.

^ Bkz. Sadruddîn el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 2; el-Makrızî, *es-Sülûk* I, s. 30.

Bkz. İbnu'l-Adîm, *a.g.e.,* s. 66; ez-Zehebî II, s. 318.

"Bu muhavere Selçuk tarafından görülüp işitilebilecek bir yerde cereyan etti. Bunun üzerine Selçuk atına bindi ve askerleriyle islâm diyarına doğru yollandı ve Hanefî dinine girmek saadetıyle mes'ud oldu." Bkz. S. el-Hüseynî,a.g.e., s. 2.

M.A.Köymen, Selçuk'un hükümdarın gazabından kaçarak Cend'e geldiğini söylemektedir. (M.A.Köymen, *B. Selçuklu...!,* s. 13). Fakat İ.Kafesoğlu, Oğuzlann güneye olan goçunun yer ve otlak darlığı gibi daha ciddi sebeplerden kaynaklandığını zikreder. Bkz I. Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 6.

19 Selçuk, kendi düşüncesini paylaşan diğer adamlarıyla görüşüp karar vardıktan sonra Harezm dıyarındakı "Zandak" şehrinin valisine adam göndererek, İslâm'ı öğretecek din adamları isteyip, kendisine bağlı Oğuzlarla birlikte Müslüman oldu. (Bkz. Abû'l-Farac I, s. 293; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* Ankara 1965 s 38)' Bu olay Müneccimbaşı'nm verdiği tarihe göre 960 tarihlerinde cereyan etmiştir Bkz Müneccımbaşı II, s. 321.

~ Oğuz Yabgusu'nun yıllık vergileri tahsil etmek üzere gelen memurlannı, "kâfirlere haraç vermeyeceğim" söyleyerek, uzaklaştırmış ve sonraları kendisine "el-Melikü'l-Gâzî Selçuk" unvanını kazandıracak mücadelelere girişmiştir. Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s.473 vd • İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 7.

lılar, Müslümanların kendilerine yardım ve ilhaklarını temin ettikleri gibi, artan güçleri sayesinde Samanîler gibi komşu devletlerce de tanınarak siyasî varlıklarını kabul ettirmiş oldular.

Selçuk'un Mikâil, İsrail, Musa ve biri de küçük yaşta ölmüş olan dört oğlu vardı. Selçuk, ihtiyarladığında liderlikten büyük ihtimalle kendi arzusu ile fiilen çekildikten sonra Mikâil, Selçuklu ailesinin lideri olmuştur. Ancak bu Selçuklu beyi, Türk ülkelerine yaptığı bir seferde şehit düşmüş ve yetim kalan oğulları Tuğrul ile Çağrı, dedelerinin hususi ihtimamı ile büyümüşlerdir. Mikâil'den sonra reislik fiilen İsrail (Arslan)'in eline geçmiştir. Üçüncü kardeş Musa hakkında ise bilgimiz sınırlıdır. Yalnız, Arslan, Yabgu unvanı ile idareyi elinde bulundururken, diğer hânedan üyeleri de onun yardımcılığı görevini sürdürmüş olmalıdırlar. Bu sıralarda 17-20 yaşlarında bulunan Tuğrul ve Çağrı kardeşler ise, bey olarak idaredeki yerlerini almışlardı."'

Bölgede Gazneli, Karahanlı ve Sâmânîler arasındaki mücâdelede önemli bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular, Mâverâünnehr'de Belh, Merv, Semerkand ve Buhârâ yörelerinde bir müddet etkili oldular." Bilhassa Sâmânoğulları'nın Gazneli ve Karahanlılar ile olan mücâdelesinde belirli bir denge unsuru olarak yükselmeleri, onların gelecekte kuracakları devletin de hazırlık safhasını teşkil etti. Bu arada Selçuklular, Arslan Yabgu'nun idaresinde Mâverâünnehr'e indikleri zaman Sâmânoğulları ortadan kalkmıştı. Üstelik Buhârâ, Semerkand bölgesi de Gaznelilerle anlaşmış olan Karahanlıların elinde bulunuyordu. Ona rağmen Selçuklu güçlerinden çekinen Karahanlı Nasr Han onlarla anlaşmak isteyecek, ama karşılıklı güvensizlik buna müsaade etmeyecektir. Aslında Selçuklular, sık sık hizmet verdikleri devletler veya muarızları tarafından ortadan kaldırılmaya çalışıldılar. Yalnız bu mümkün olmadığı gibi onların Horasan'a geçerek, orada da kendilerini göstermeleri engellenemeyecektir.

Sâmânîlerin yıkılması ile Türkistan'da bozulan denge Ali Tekin'in kurduğu devlet ile yeniden tesis edilmeye çalışılırken, böyle bir mirası ona kaptırmak istemeyen Karahanlıların büyük hükümdarı Kadir Han ile

M.A.Köymen, *B. Selçuklu...*I, s. 33.

" Selçukluların Mâverâünnehr'deki faaliyetleri için Bkz. Ibnu'l-Esîr X, s. 473; Abû'l-Farac I, s. 293; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...*, s. 12.

Gazneli Mahmud 1025'de buluşarak Horasan ve Mâverâünnelır meselesi üzerinde anlaştılar. Bu anlaşmada Ali Tekinin saltanatına son vermek ve Selçukluları Horasan'a nakletmek konusu da yer almaktaydı. Zira Selçukluların otlaklarının genişliği ve askerlerinin çokluğunu kendi iktidarları açısından tehlike görmekteydiler.

Görünüşte Ali Tekin'e karşı ortaya çıkan, esasta ise büyük ölçüde Selçukluları etkileyecek olan Gazneli-Karahanlı ittifakı kısa sürede sonuçlarını verecektir. Nitekim tutuklanan Arslan Yabgu hapsedilirken, O'na muhalif Türkmen grupları da Horasan'a nakledileceklerdir.[23] Bu arada gelecekte Selçukluların kaderini belirleyecek olan Tuğrul ve Çağrı Beylere bağlı Türkmenler, bir süre Aral Gölü nün güneybatısında Amuderya'nın ağzında ve çöller zinciri ile korunan bölgeye çekileceklerdir. Olaylar bu şekilde gelişirken, yeni yurt aramak kastıyla Anadolu seferine çıkan Çağrı Bey, başarılı bir şekilde geriye dönüp, kardeşiyle buluşarak, Horasan'a geçip Azerbaycan'a gitmeyi teklif etti. Bu arada Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerinde kendilerine karşı koyabilecek bir gücün olmadığına da işaret eden Çağrı Bey'in Horasan'dan bu geliş ve gidişine Gazneli kuvvetleri engel olamamışlardı. Bu başarısı ve elde edilen ganimetler yüzünden iki kardeşin Mâverâünnehr'deki şöhreti artmış, kendilerine yeni ilhaklar olmuştu.[24]

Gelişmeler Tuğrul ve Çağrı Beyleri Selçukluların fiili başbuğları haline getirirken, teamüllere uyun olarak amcaları Musa (İnanç), Yabgu olarak tanınmıştır. Bu dönemde bölgedeki güçlerin Selçuklular üzerindeki bitmez tükenmez oyunları da devam etmekteydi.[25] Neticede Tuğrul ve Çağrı Beyler 1032'de Harezm'e geçmek zorunda kaldılar.[26] Tam bu sırada

4 000 hanelik bir cemaat Horasan'a nakledilerek, Nesâ ve Bâverd arasındaki bir otlağa yerleştirdi. Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...*I, s. 78 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 49.

[24] Bkz. Abu'l-Farac I, s. 293; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 12.

Ah Tekın'in Selçuklu ailesi arasındaki tesanüdü bozmak için Musa Yabgu'nun oğlu Yusuf'la görüşerek, geniş topraklar karşılığı onu Türklerin Yabgusu (İnanç Yabgu) tayin edip, Tuğrul ve Çağrı Beylerin aleyhine harekete geçirmek istedi. Yusuf buna yanaşmayınca Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Bkz. İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 12; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 51.

Gelişmeler karşısında Tuğrul ve Çağrı Beyler 1032'de yurtlarını terk ederek 15 000 çadır halinde Harezm'e doğru çekilip, Gazneli vezirine başvurarak Harezm valisi Altuntaş'tan aldıkları Darhân bölgesine kondular. Bkz. İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 12 vd.

Karahaıılı Ali 'l'ckin'in Gazneliler tarafından tehdit edilmesiyle gelişen olaylar Selçukluları bütünleştirmiş, Tuğrul ve Çağrı Beyler daha da bir önem kazanmışlardı." Buna rağmen eski düşmanları Şahmelik'in vurduğu darbeyle perişan duruma düşen Selçuklular, Harezm'deki yurtlarını terk ederek Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar. Fakat Selçukluların desteğini kaybetmekten korkan Harun'un ricası üzerine yurtlarına geri döndüler."[8] 1035'de Ali Tekin'in ölümünü müteakip, 10 000 süvari ile Ceyhun'u geçerek Horasan'a ulaşan Selçuklular, Merv, Serahs ve Ferâva çölü bölgesini yurt tuttular."'

Mâverâünnehr'de belirli bir üstünlük sağlayan Gaznelilerin Selçukluları kendi hallerinde bırakmaya niyetleri yoktu. Aslında onlar, kendileri için en büyük gâile olarak Selçuklular ve bunlara iltihak eden Türkmenleri görmekteydiler. Zira Selçuklular, gün geçtikçe kendilerine yeni katılımlarla güçlenmekte ve çoğalmaktaydılar. Horasan'daki başsız Türkmenlerin yanında Harezmliler de onların saflarına katılmaktan geri kalmıyorlardı. Nesâ'ya ulaşan Selçuklu reisleri Gaznelilerden askerî bir hizmet karşılığında burada kendilerine bir yurt verilmesini istediler. Bundan telaşa kapılan Gazneliler önce Selçukluların üzerine yürümek istedilerse de, vezirin ihtiyatlı olunması fikrini kabul ederek bir süre için bu işten vazgeçtiler.[30] Daha sonra harekete geçen Mesud, Nesâ yerine Nisabur'a giderek burada kendi fikrini tahakkuk ettirmek ve bütün Türkistan'ı fethetmek için hazırlıklara başladı." 1035'de Bey-Toğdı komutasında bir orduyu Selçukluların üzerlerine gönderdiyse de Selçuklular karşısında hezimete uğradı. Bu zafer Selçukluların Gazneliler karşısında kazandıkları ilk zaferdir.[3]"

[21] Harizmşah Hârun ve Ali Tekin mücâdelesinde her iki tarafta Selçuklulann desteğine muhtaç olunca, bu devletlerarası münasebette, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Yabgu ve Yınal'a bağlı Türkmenler birlikte davranarak bölgede Selçuklulara yeni bir rol kazandırdılar. Harun'un ittifakına karşılık Sultan Mesud da, Selçuklulara düşman olan Şah Melik'le anlaşmak zorunda kaldı. O.Turan, *Selçuklular...,* s. 51 vd.

[8] Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...1, s.* 153 vd.

[29] Bkz. Z.V.Togan, *a.g.e., s.* 189 vd. ; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 13.

[30] el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 522.

Sultan Mesud'un bu yöndeki tasavvurları hakkında bkz. el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 510 vd.

[32] el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 523; İbnu'l-Esîr X, s. 473 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 53.

Gaznclilcri mağlup cdcıı Selçuklular gurura kapılmadılar. I lemeıı arkasından barış yolunu aramak sureti ile askerlik kadar siyasî bakımdan da güçlü olduklarını ispat ettiler. Sultan Mesud'a elçi göndererek özür dileyip, yaptıklarını ailelerini ve canlarını korumak kastıyla yaptıklarını beyan etiler. Bu davranış karşısında Sultan Mesud, Selçuklu reislerinin her birine hılat, sancak ve menşur göndererek Nesâ'yı Tuğrul Bey, Dihistan'ı Çağrı Bey ve Ferâvâ'yı da İnanç Yabgu'ya verip, her birini Horasan'a mahsus ' "Dıkhân" unvanı ile de taltif etti. Merv valisi bu hâkimiyet sembollerini merasim alayı ile götürerek 1035'de Selçuklu reislerine teslim etti."

Gaznelilerin yurt verip, bir takım hâkimiyet alâmetleri göndererek, Selçukluları kontrol etme çabaları onlara daha büyük imkanlar sağlamıştır. Zira kendilerinin resmen tanındıklarına inanan Selçuklular bundan sonra daha rahat hareket edebileceklerdi. Böylece Gaznelilerle aralarında geçici de olsa bir güven ortamı doğmuş oluyordu. Ayrıca onlar, güçlü bir devletin ordusunu yenebilecek kuvvete erişmenin sevincini de yaşamaktaydılar. Üstelik bundan sonra yeni göç dalgalarıyla gelen Türkmenlerin kendilerine katılmalarıyla daha da güçleneceklerdir."

Selçukluların gün geçtikçe kuvvetlenmeleri ve açıkça meydan okuyacak bir konuma gelmeleri üzerine onları Horasandan çıkarmak kastıyla büyük bir ordu gönderen Gazneli Sultan Mesud, böylesine büyük bir tehlike karşısında ordunun idaresini kumandanlarına bırakarak kendisi Hindistan fütuhâtına girişmiş, Delhi bölgesinin fethiyle uğraşmıştı. Nisabur'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı Hâcib Sübaşı ise, Sultan'dan aldığı kesin emir üzerine Selçuklulara karşı harekete geçmişti. 1038'de Serahs yakınlarında meydana gelen muharebede Çağrı Bey'in gayretleriyle Selçuklular büyük bir zafer kazanmışlar ve Horasan'ı kesin

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 54; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 16.

[34] Durumları iyice güçlenen Selçuklular, yurtlarının kendilerine dar geldiğini, bu sebepten Merv, Serahs ve Bâverd şehirlerinin vergilerinin askerî hizmet karşılığı kendilerine verilmesini istiyorlardı (Bkz. el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 544). Bu diplomatik incelik Sultan Mesud'u kızdırmış, Selçuklular da kendilerine duydukları güvenden dolayı; eğer Sultan'ın orduları üzerimize gelirse biz de çaresiz müdafaaya geçeriz, şeklinde meydan okumalarını açıktan yapmaya başlamışlardı. Bkz. M.A.Köymen, *B. Selçuklu...1,* s. 231 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 55.

bıı şekilde idareleri altına almışlardı." Sonuçta Horasan'da Gazneli devleti sona ermiş, Selçukluların hâkimiyeti başlamıştı. °

Kazanılan zafer üzerine Tuğrul Bey, Nisabur'da tahta oturarak "Sultanu'l-Muazzâm" unvanı ile kendi adına hutbe okutmuş ve devletin istiklalini ilan etmişti." Bu arada Abbasî Halîfesi ile de temasa geçildiği görülmektedir. Nitekim Çağrı Bey ve diğer Oğuz beylerinin Rey, Heraedan ve Cebel bölgelerine akınlar yapıp, yağmalarda bulunması üzerine Halîfe Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek, yağma ve akınlardan vazgeçmelerini, bunun yerine ele geçirdikleri beldelerde imar faaliyetlerinde bulunmalarını istedi (1038). Selçuklular, Halîfe'nin elçisi Ebû Bekir et-Tusî'nin kendilerine elçi olarak gelmesinden son derece memnun olarak bu günü adeta bir bayram sevinci içinde kutlayarak elçiye onüç kat hilat giydirmişlerdi.[3]"

Horasan'da Selçukluların belirli bir üstünlük kazanmaları üzerine Gazneliler meseleyi bütünüyle halletmek üzere harekete geçtiler. Büyük bir ordu hazırlayan Sultan Mesud" Selçuklular üzerine yürürken, Tuğrul ve Çağrı Beyler de karşı tedbirler almakta gecikmediler. Neticede 23

[35] İbnu'l-Esîr IX, s. 473 vd; Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar, (trc.Aliye Toker), *T.M.* XVIII, s. 127.

[36] Ebû Muhammed el-Kureşî, *a.g.e.,* s. 453 b; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 55; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 17. Türk devlet yapısına göre, Selçuklu reisleri ele geçen topraklan paylaşmışlardır. Devletin fiilî reisi olarak Tuğrul Bey Nisabur'a, Çağrı Bey Merv'e, İnanç Yabgu da Serahs'a sahip olmuşlardır. Bkz. el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 647; Hafız Ebrû, *a.g.e.,* s. 335 b.

[1] Tuğrul Bey, Nisabur'a girince, şehrin ileri gelenlerini ve âlimlerini saygıyla kabul ederek adaleti tevzî için "Divân-ı Mezâlim"i kurmuştur. Şehrin kadısı ile görüşerek: "Biz yabancılarız; Tâzik'lerin usûllerini bilmeyiz. Bu sebeple bizden nasihatlerinizi esirgemeyiniz" ifadesi ile devlet adamlığı yanı sıra, fetihteki gayesi ve nezaketini de göstermiştir. Bkz. er-Râvendî I, s. 95; M.A.Köymen, *B. Selçuklu...* I, s. 277; Şâkir Mustafa, *Mevsuatu Düveli'l-Âlemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ* III, Beyrut 1993, s. 680.

[38] el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 4: Kerimuddîn Aksarayî, *Müsâmeratü'l-Ahyâr,* (trc. M.Nuri Gençosman - F.N.Uzluk), Ankara 1943, s. 109: Abbâsî Halîfesinin Ebu Bekir et-Tûsî'yi elçi olarak göndermesi Selçuklular ile Halîfe arasında ilk diplomatik temastır. Halîfe, elçi göndermekle Horasan'ın hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıdığını göstermiş oluyordu.

[39] Bkz. İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 17vd. ; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 59 vd.

İki kardeş, devletin temellerini sağlamlaştırdıktan sonra hudutlarını genişletme çabalarına başladılar. Çağrı Bey, Belh'ten sonra Cüzcân, Huttalân ve Toharistan'ı zaptetti. İnanç Yabgu, Herat'a yerleşti. İbrahim Yınal'ın kardeşi Ertaş, Sistan bölgesini ele geçirdi. Selçuklular'ın can düşmanı Şah-Melik Ürgenç'te kuşatılarak yenilgiye uğratıldı ve daha sonra yakalanarak Çağrı Bey'in hapishanesinde öldü. Harezm halkı toptan itaat arzederek bölge Selçukluların eyaleti haline geldi. Henüz 14-15 yaşlarında olan Alp Arslan, Gaznelileri bozguna uğratarak, babasıyla birlikte Tirmiz, Kunduz ve Kubâdiyân bölgelerini zaptetti." Yeni yerlerin zaptından sonra Rey şehrini merkez yaparak (1042) oraya yerleşen Tuğrul Bey, 1043'de Halîfe ye Ebû Tâlib Muhammed b. Eyyûb'u elçi göndererek,[44] Halîfe'den kendisinin tanınması ve sultan unvanının verilmesini bekledi. Daha sonra bu beklentisine de kavuşacak ve Selçuklular önemli roller oynayacakları İslâm âleminde yerlerini alacaklardı.

Cend'de küçük bir grupla mücâdeleye başlayan ve Dandanakan'da devlet olarak doğan Selçukluların İslâmiyeti kabul etmeden önceki dinlerinin ne olduğu konusu da tartışmalıdır. Osman Turan, "Oğuzlar Gök-Türkler zamanında olduğu gibi X. asırda da eski Şâmânî (Kamlar)[45] dinine bağlı bulunuyorlardı. İslâmiyetin ulûhiyet anlayışına yakın olarak "Bir Tann"ya, onun kadir-i mutlak olduğuna, âhiret hayatına ve cennete inanıyorlar; öteki dünyada lüzumuna inandıkları için de kahramanlarını at ve silah ile gömüyorlar ve tafsilatını bildiğimiz defin ve matem (yuğ) merasimlerine göre de cenazelerini defnediyorlardı" şeklinde görüşünü belirtmektedir.[46]

[43] O.Turan, *Selçuklular...,* s. 64 vd.

[44] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 85: Tuğrul Bey, ilk elçisi ile Halîfe'den gerekli iltifatı görmediğine kâni olacak ki, bu ikinci elçisi ile, Halîfe'den hizmetlerinden dolayı kendisinin daha fazla yüceltilmesini istedi. Kendisinin Halîfe'nin vekili olduğunu belirterek, Gazneli Mahmud ve Mesud'un, ülkeleri idare eden köleler olduklannı, kendisinin ise hür insanların evladından ve "Hün'lerin kral hanedanından" olduğunu belirterek, selefleri derecesinde saygı görmek istediğini belirtti. Bkz. Abû'l-Farac I, s. 299; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul 1976, s. 35.

[45] Türkler arasında Şâmânlık diye bir din olmadığı ve Türklerin "Gök Tanrı Dini"nde olduğu son araştırmalarda açıkça ortaya çıkmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi,* İstanbul 1978, s. 17 vd.

[6] O.Turan, *Selçuklular...,* s. 35.

Selçuklu reislerinde görülen isimlerin özellikleri, onların İslâm'ı kabulden önceki dinleri hakkında birtakım görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Türkler, Batı Türkistan'da İslâm'ı yeni yeni kabul etmeye başladıklarında, diğer soydaşları Uygurlar kendi dindaşları Maniheistler için Çın ve Samanı devletlerini tehdit etmekten kaçınmıyor, Hazarlar da Müslüman ve Hıristiyanlara karşı Yahudileri himaye ediyorlardı.'[7] Selçukluların da bağlı olduğu Oğuzlar Devleti nin VIII. asrın ikinci yarısından itibaren Yahudiliği kabul etmiş olan Hazar Türkleri[48] ile olan ilgilerinden dolayı, "Selçuklular âilesinde İsrâil, Mikâil, Davud, Yunus ve Musa gibi isimler Musevî Hazar kültürünün onuncu asırda Oğuz aristokrasisi arasında da intişar etmeğe başladığını gösterir delillerdir" şeklinde bir görüş de oluşmuştu.[4']

Bazı araştırmacılar Selçukluların önceki dinlerinin Hıristiyanlık olduğu kanaatindedirler. Türkistan bölgesinde Hıristiyanlığın izleri takip edildiğinde, dördüncü asırdan itibaren bu dinin bölgede görülmeye başladığı anlaşılır. Esasen M.332 senesinde Merv'de Hıristiyan bir piskoposa tesadüf edilmiştir. Daha sonraları Sâsanîlerin Nastûrîleri[50] koruması ve islâm fütuhatından sonra bölgeye Ortodoksların akını ile Hıristiyanlaşma faaliyetleri hızlanmıştır. Nitekim Yakubî, İbn Havkal ve Beyrûnî gibi İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerden Taşkent, Herat ve Merv gibi Türk şehirlerinde kiliselerin ve Hıristiyanların olduğuna dair kayıtlara dikkat edilirse, Türkistan bölgesinin bu dine yabancı olmadığı ortaya çıkar.[5']

O.Turan, *a.g.e.,* s. 355.

[48] Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri,* İstanbul 1993, s. 130 vd.

[49] Z.V.Togan, *a.g.e.,* s. 184.

Bahsedilen Nastûrîlik Mezhebi, Hıristiyanlar arasında meydana gelen ihtilaflardan sonra ortaya çıkmıştır. Konstantinepolis patriği Nestorius 431'de yapılan üçüncü genel konsılde Hz. Meryem'e "Tanrının Annesi" denemeyeceğini ileri sürünce râfızîlik ve ıtızal suçuyla itham edildi. Patrik Nestorius'un görüşlerini benimseyenlerce "Nastûrîlik" mezhebi teşekkül ettirildi. Bkz. Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık* Ankara 1988, s. 161.

Barthold, özellikle Türkler arasında Hıristiyanlığın yayılmasını, Sâmanîlerin Bizans'a muhalif olan Nastûrîleri koruması ve onlara yardım etmesi sebebiyle, bunların Hıristiyanlığın yayılmasına hız verdiklerini, bu meyanda da Türkler arasında Hıristiyanlığı yaydıklarını zikreder (Bkz. W.Bartholt, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Htristiyanlık", *T.M. I,* s. 64 vd). Barthold'un açtığı bu yoldan F. Köprülünün de yürüye-

Türkler arasında İslâmiyet'in hızla yayılma döneminde bile, bu dinin izleri devam etmekte olup, Türkistan'ın Kuzey Doğu kısımlarındaki göçebe Oğuzlar arasında yayılmaktaydı. Ayrıca İranlılara ve Türklere has bir din şeklini alan Nastûrilik Moğol hâkimiyeti döneminde iyice yayılıp kuvvetlenmişti. Çu Nehri havalisindeki Türkler arasında Timur devrinde kadar devam eden bu Hıristiyanlık, Selçuklular dönemindeki şiddetli İslâmlaşma cereyanına rağmen varlığını muhafaza edebilmişti."

Selçuk'un atasının adının Mikâil olmasından hareketle Barthold, "Hıristiyanlık Selçukluları meydana çıkaran "Ğuz"lar arasında taammum etmişti. Çünkü Müslümanlar asla Mikâil ismini tanımazlar" demektedir. Onun gibi araştırmacıların bu kanaate ulaşmalarını sağlayan delilleri de Kazvînî'nin eserinde görülmektedir. Zira bu eserde Oğuzlar açıkça "Hıristiyan" olarak gösterilmektedir.[5]" Aynı müellif, Sultan Sancar zamanında Oğuzların Nisabur'u alması ve kıtallerini anlatırken de, "Onlar Nisabur halkını en çirkin şekilde katlettiler, çünkü onlar Hıristiyan kâfirleridirler" şeklinde bilgi vermektedir.[55] Yine Kazvînî, "Keymâk"

rek, Türkler arasında Hıristiyanlığın yayılmasını Nastûrilik Mezhebi ne bağladığı görülmektedir. Köprülü: Bizans tarafından takibata uğratılan bu mezhep sâliklerine Sâsânîler sahip çıkarak topraklarını bunlara açtılar. Kendi memleketindeki Hıristiyanların Bizans'a düşman bir cemaat halini almasını siyasî yönden faydalı gören Sâsânîler bunlara geniş imkanlar tanıdılar. Böylece Asya'da yayılmaya başlayan bir Nastûrî Hıristiyanlığı başladı. Mâverâünnehr, Kaşgar, Moğolistan, Çin ve Hindistan'a kadar yayılan bu dini kabul edenlerden bir toplulukta Oğuzlardı, demektedir. Bkz.Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923, s. 134 vd.

[52] Köprülü, bu kanaatini değiştirmeden devam ettirmiştir. Bir başka eserinde: "Selçukluların İslâmiyet'i kabul etmezden evvel hangi dine mutekid oldukları meselesi ancak farazî bir surette hallolunabilir. Türk boylan arasında şamanlığın yanında hıristiyanlığın bir şeklinin de mevkiî olduğuna dair muhtelif karineler mevcuttur. İsrail (ki, Selçuk'un oğullarından birinin adıydı), Mikail, Yunus, Musa gibi garip İncilî-hıristiyan isimlerinin o zamanlar hıristiyan Kafkas kavimleriyle olan komşuluk ile izah edilebileceği zannedilmişse de, Danile Chwolson ve Wilhelm Radloff taraflanndan meydana çıkarılan Nasturî mezar kitabeleri Semi Reçiye dedikleri Yedi Su eyaletindeki Türk boylan arasında hıristiyanlığın kuvvetle münteşir bulunduğunu vazihen ispat etmektedir" şeklinde, Barthold'un fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Bkz. Frabz Babinger-Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet,* (trc. Ragıp Hulusi-Mehmet Kanar), İstanbul 1996, s. 15.

Barthold, a.g.m., s. 78.

[54] Kazvînî, "Oğuzlar, Türklerden büyük bir grup olup, Hıristiyandırlar. Onlar Sancar b. Melikşah zamanına kadar Selçuklu Sultanlarına bağlı idiler" demektedir. Bkz. el-Kazvînî, *a.g.e.,* s. 587.

[55] el-Kazvînî, a.g.e., s. 473.

(Kimek) Türklerinin yaşadığı bölgede, "Menkûr" isimli bir dag bulunduğunu ve Ebû Reyhan el-Haverizmî, el-Beyrûnî'ye dayanarak, üzerinde secde eder şekilde bir insanın diz ve parmak izleri belli olan bir kayanın olduğunu, ayrıca bir çocuğun ayak ve bir merkebin tırnak izleri bulunduğunu, Oğuz Türklerinin bunu görünce secde ettiklerini, zira onların Hıristiyan olduklarını nakleder.[56] Bu bilgilerden hareketle araştırmacılar, Oğuzların bir dönem Hıristiyan olduğu kanaatine ulaşmışlardır.

Z. V. Togan, Oğuzların Hıristiyanlığı meselesini tetkik ederek, Kazvînî'nın eserinin değişik yazma nüshalarını gözden geçirmiştir. Yazma nüshaların hiçbirinde bu ifadenin olmadığına işaret eden Togan, Kazvînî'nin matbu şeklinde görülen bu bilginin, esere sonradan ve yanlışlıkla girdiğini, bu yanlışlığı fark edemeyen Barthold ve Köprülü nün de bu şekilde bir tez geliştirdiklerini açıklamaktadır.[57] Ayrıca o, Kazvînî'den iki asır önce yaşayan Kaşgarlı Mahmud'un, Oğuzları tamamen Müslüman bir kavim olarak tavsif ettiğini; Mesudî'nin Sırderya havalisinde yaşayan Oğuzların dinlerinden bahsederken, Hıristiyanlıkları hakkında asla bir şey söylemediğini; ayrıca Yedisu havalisinde bir tane bile Hıristiyan mezar taşı bulunmadığını zikrederek; özellikle de İbn Fazlan Seyahatnamesi bulunduktan sonra ortaya çıkan bilgilerden, Oğuzların Hıristiyanlıkla hiç bir ilgilerinin olmadığının açıkça ortaya çıktığını söylemektedir.[58]

Kazvînî'deki bilgilerin, eserin yazma nüshalarında bulunmaması ve Yedisu bölgesinde Hıristiyan mezar taşlarının tespit edilememesi Barthold ve onun izinden yürüyenlerin tezlerini geçersiz kılmıştır. Yine Z.V. Togan, Sultan Sancar zamanında Şerefuzzaman Mervezî'nin yazdığı eserde: Kıtaların memleketine yakın bir yerde, Oğuzların yahut Türklerin "Kun" isminde bir zümresinin yaşadığı ve Kıta hükümdarından eziyet gören bu insanların Nestori Hıristiyan mezhebine mensup olduklarına dair bilgilerin nakledildiğini belirterek, bu bilgileri tahlil edip yanlış olduğunu açıklamaktadır.[5'] Togan'ın görüşlerine katılarak Türkler arasında

el-Kazvînî, *a.g.e.,* s. 588.

Z.V.Togan, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Aid", *T.M.* II, s. 64.

Z.V.Togan, a.g.m., s. 66 vd.

Z.V.Togan, a.g.e., s. 144 vd.

Hıristiyanlığın yayılma imkanı bulamadığı kabul edilse bile, gelişmelere bakıldığında İslâm'ın dışındaki diğer dinlere mensup Türklerin çok az da olsa XIII. asırda bile mevcut olduğu görülmektedir.[60]

Selçuklular Müslüman olduktan sonra Sünnî görüşü benimseyerek, bunun Hanefî yorumuna tabi oldular. Hanefîliği benimsemelerinde hiç şüphesiz ki, Hanefî Mezhebi'nin dini yorumlamadaki metodunun yanı sıra, belki de onun kadar etkili olan, komşu Müslüman devletlerin mezhep durumları ve İslâm'ı öğretenlerin tebliğ ettikleri İslâm anlayışı belirleyici olmuştur. Selçukluları kendinden önceki Deylemî asıllı Büveyhîlerden ayıran en büyük fark da budur. Büveyhîler, İslâm'ı kendi beldelerinden hicretten önce ve Zeydî imamlar eliyle öğrendikleri için Şiî-Zeydî Mezhebi ni benimsemişlerdi. Selçuklular ise İslâm beldelerine hicretten sonra Müslüman olmuşlar ve İslâm'ı Sünnîlerden öğrendikleri için Sünnîliği kabul etmişlerdir.[61]

[60] Selçukluların önceleri Yahudi veya Hıristiyan olduklarını ileri sürüp Mikâil, israil, Musa, Yunus gibi isimleri bu dinlerle irtibatlandıranlar yanılmaktadırlar. Zira bütün semavî dinlerin menşei bir olduğu ve temelde aynı ilkelerle geldikleri için, bu dinlerin ortak kutsalları olan peygamberler ve meleklerin isimlerinin bu dinlerden birine mal edilmesi yanlış olur. Bu şekilde bir mantık yürütüldüğünde, pekâlâ birisi de, bu isimleri islâm'la irtibatlandırarak, Oğuzların X.asırda Müslüman olmalarından önceki bir zamanda, bölgedeki diğer Türk topluluklarından birinin veya Oğuzların atalarının Müslüman olarak yaşadıklarını, sonra bu dinden irtidat ettiklerini, bu sebepten de bahsedilen isimlerle ünsiyetlerinin olduğunu ileri sürebilir. Çünkü İslâm'ın Türkler tarafından tanınması VII. asır ortalarından ıtıbarendır ki, bu da temeli olmayan bir nazariye olmaktan öteye gidemez. Bütün bu söylenenlere bakıldığında; Oğuzların Şâmânî, Yahudî veya Hıristiyan olduğunu kabul edenlerin bulunduğunu, herkesin de kendine göre deliller ilen sürdüğünü görürürüz. O halde hangi görüşü kabul etmek gerek? Oğuzlar arasında değişik dinlerin olduğuna dair delillerin olmasına rağmen, Oğuzların önceki dinlen hakkında söylenebilecek belkide en uygun söz; bizzat onlann arasına giderek Oğuzları görmüş olan İbn Fazlan'ın söyledikleridir. "İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bırşey görürse başını semaya kaldırıp "Bir Tanrı!" der. Bu Türkçede "Bir Allah" demektir. Zira, Türkçe'de "bir" vâhid ve "Tengrî" ise Allah demektir." (Bkz. İbn Fazlan, *a.g.e., s.* 35). Bu da, Türklerin genel manada dinleri olan ve Tann'nın gök yüzünde olduğuna inandıkları "Gök Tanrı Dini" olarak özetlenebilir.

H.Mahmud-A. eş-Şerîf, *a.g.e., s.* 542 vd: "Türkler İslâmiyetin birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, İranlılardan almışlardır. İslâm medeniyeti Türklere, Iran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Mâverâünnehr'den geçerek geliyordu; Mâverâünnehr'in birçok büyük merkezleri bile mânen "Türk" olmaktan ziyade "Iranî" idi". Bkz. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1976, s. 21.

Selçuklular, X. asrın ikinci yarısından itibaren M.îveı .uınıu lıı'de ortaya çıktıklarında, Sâmânîler Devleti Türkler arasında Sünnî Mezhebini yaymaktaydı. Sâmânî fakîhlerinin Hanefî olmaları yanı sıra, tüccar ve sûfilerin propagandaları da Türkler arasında Hanefî Mezhebı'nin yayılmasına sebep olmuştur. Ayrıca büyük itikadî mezheplerden biri olan Mâturîdiliğin kurucusu İmâm Mâturîdî de (Öİ.944) soy itibariyle Türk ve mezhepte Hanefî olduğu için, Türkler Hanefî Mezhebi'ni benimsemişlerdir. Onlar sadece bu mezhebe girmekle kalmamış, Hanefîliğin taassup derecesinde savunucuları da olmuşlardır.[62] Mezheplerini yaymak için medreseler açmış, fakîhler yetiştirmişlerdir. Fakat asla kendi mezheplerine öncelik tanımak gibi bir davranış sergilememişler, diğer Sünnî mezheplere de en az kendilerininki kadar önem vermişlerdir.[6']

Selçukluların Sünnîliği, onların Sünnî İslâm dünyasının lideri ve hâmisi olması neticesini de beraberinde getirmiştir. Büveyhîler mezhep yönüyle Şiî oldukları için İslâm âlemine girdiklerinde tam bir destek bulamadılar. Bu yüzden güçleri sınırlı kaldı ve gerektiği şekilde İslâm'ın düşmanlarıyla mücâdele edemediler ki, bu da onların tam manası ile İslâm âleminin saygısını kazanamamalarına yol açtı. Selçuklular ise, Sünnî olmaları hasebiyle Sünnî dünyanın manevî lideri olan Bağdâd Halîfesi ile tam bir uyum içine girdiler. Kendilerine içte Ehl-i sünnet dışı fikirleri, dışta ise Hıristiyan âlemini hedef seçen Selçuklular, bu gayelerine ulaşmak için çok yoğun çaba sarf etmiş, cihat ruhunu canlı tutup, değişik bölgelerde askerî faaliyetlerde bulunarak İslâm'ın yücelmesini sağlamışlardır. İslâm Türkler ile yükselmiş ve dünya tarihindeki önemli yerine oturmuştur."

Selçuklulardan önceki devletlere bakıldığında; Emevîlerin Sünnîliği kuru bir sözden, Abbâsîlerinki ise çok kere siyasî bir gayeden ibaretti. Türkler Sünnîliği tam manası ile benimsemişlerdir. Ne sûreta Sünnî gözükmüşler, ne de İslâm dışı mezheplere meyletmişlerdir.[65] Ülkenin her tarafı emniyet ve sükûna kavuşmuş, bir grup diğerine, bir millet başkasına

Abdulmecîd Ebu'l-Futûh Bedevî, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fıkrî,* Cidde 1403/1983, s. 9 vd.

C.Cahen, *a.g.e.,* s. 59.

H.Mahmud-A- eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 537 vd.

Ahmed Hilmi, *Tarihi İslâm* I, İstanbul 1326, s. 544.

üstüıı tutulmamış, insanlara gerekli değer ve önem verilmiştir."" Bahsedilen bütün bu durumlar Selçukluların âdil ve müsamahakâr idaresi sayesinde meydana gelmiştir.

Türk tarihinin önemli evrelerinden biri olan Selçuklular dönemi gerek meydana getirilen siyasî oluşumla, gerekse bu dönemde şekillenen dinî anlayışla sonraki devirlere büyük oranda tesir etmiştir. Öyle kı, Selçuklulardan sonra kurulan Türk devletleri bu anlayışın mirasçısı olarak tarih sahnesinde yer alacaklardır. Onun için Selçuklular dönemi Türk dinî ve İslâm tarihi açısından büyük önemi haizdir. Zira onlar sadece islâm'ı kabul etmekle kalmamışlar, bunun Sünnî yorumunu da benimseyerek bütünüyle savunucusu olmuşlardır. Neticede İslâm âleminde Sünnî-Şıî çekişmesinde Sünnîliğin gelişmesi için de imkanlar hazırlamışlardır. Ancak İslâm âleminde bazen taassup, bazen de mezheplerdeki metodoloji farklılığı sebebiyle oluşan fikir ayrılıklarından doğan sürtüşme ve çatışmalara da gerektiğinde müdahale edip, kurdukları düzenin bozulmasına da asla müsaade etmemişlerdir.

Sünnîlik açısından göz önünde bulundurulması gereken hususlardan birisi de Selçuklular döneminde teşekkül eden tasavvuf anlayışıdır. İslâm'ın bâtınî yorumu, değişik çevrelerce çeşitli anlayışlara yol açmanın yanında, bazen İslâm dışı düşüncelerin toplumda yayılmasına, bazen de medrese-tekke çatışması diyebileceğimiz sürtüşmeler yaşanmasına sebep olmuştur. Selçuklular, Sünnî tasavvuf anlayışının gelişmesine hizmet ederek yanlış kanaatlerin oluşmasını engelledikleri gibi, fakîh-mutasavvıf barışını da sağlayarak bu yöndeki çekişmeyi de sona erdirmişlerdir. Bütün bunlar yani, Selçukluların Sünnî İslâm âlemiyle olan münasebetleri çalışmanın ilk bölümünü oluşturmuş ve konular özellikle ana kaynaklar ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Selçukluların Şiî siyaseti bu araştırmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Daha Hz. Ali döneminde ortaya çıkan siyasî temelli birtakım ayrılıklar zamanla düşünce farklılıklarıyla da beslenerek bir çatışma ortamı doğuracaktır. İşte Selçuklular, Ortadoğu'ya hâkim olmadan önce bölgede böyle bir çatışma bütün şiddetiyle etkinliğini sürdürmekteydi.

"" Muhammed ez-Zuhaylî, *el-İmâmu'l-Cuveynî,* Dımeşk 1412/ 1992, s. 26 vd.

Selçuklular, Sünnîliğin temsilcisi olarak ortaya çıkarken bu düşünceyi yok etmek ve Sünnîlik aleyhine yayılmak isteyen Fâtımîler ile mücadeleleri de kaçınılmazdı. Fâtımîler, bir yandan yetiştirdikleri dâîler vasıtasıyla Sünnî İslâm âlemi üzerinde propaganda faaliyetlerine hız verirken, diğer yandan da Sünnîliğe ve Selçuklulara karşı isyan hareketlerini destekleme gayretine girmişlerdi. Bununla da yetinmeyerek Şiî kökenli Hasan Sabbâh hareketini destekleyerek, kendilerinin dışardan yaptıkları fiili müdahaleyi Selçuklu ülkesinin içerisine taşıdılar. Bütün bu gelişmelerin ele alındığı bahse konu bölümde Selçukluların Şiî ve Şiî kökenli diğer gruplara karşı aldıkları her türlü tedbir siyasî, askerî ve fikrî boyutlarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece bu Türk devletinin Sünnî İslâm âleminin gelişmesinde üstlendiği rol yanında onun muhafazası ve her yönden gelişmesindeki başarı payı da gösterilmek istenmiştir.

Selçuklular, bir yandan "Cihan hâkimiyeti" fikri, öte yandan da İslâm adına cihat yapmak ve onu dış tehlikelere karşı korumak endişesinden dolayı Hıristiyan âlemi ile de mücâdele etmek gereğini duymuş, dolayısıyla Ermeni, Gürcü ve Bizanslılarla büyük ölçüde çatışmaya dayanan bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Böylece yüzyıllardır birbirleriyle nüfuz çekişmesi içinde olan İslâm ve Hıristiyan âlemleri arasındaki mücâdeleyi Malazgirt zaferiyle birlikte İslâm adına Türkler kazanacaklardır. Onun için gerek Anadolu'ya yapılan akınlarda buralarda yaşayanlara, gerekse hâkimiyetleri altındaki değişik dinlerin mensuplarına karşı da çeşitli uygulamalar içine olmuşlardır. Bahsedilen bu hususlar çalışmanın üçüncü bölümünü teşkil etmiştir. Dolayısıyla bu bölümde Türk'ün engin hoşgörüsü ve herşeye rağmen kendi dışındaki gruplara karşı günümüzde bile görülmeyen insanî muamelesini farketmek mümkündür.

Selçuklular dönemindeki hilâfet ve saltanat kurumlarının durumları ve karşılıklı ilişkileri dördüncü bölümde incelenmeye çalışılacaktır. Saltanat sistemine bağlı Türkler, İslâm âleminin liderliğini ele aldıktan sonra, şimdiye kadar bilmedikleri yeni bir güç merkeziyle karşılaştılar ki, bu hilâfet kurumu ve onun temsilcisi halîfe idi. İslâmî geleneğe dayanan halifelik ile, Türklerin "Kut alma" geleneğinden kaynaklanan saltanat kurumları arasında meşruiyet ve yetki paylaşımı konusunda birtakım

meseleler ortaya çıkması tabiî ıdı. Selçuklular dönemde siyâset, dış politika, eğitim ve diğer kurumları birbirinden kesin çizgilerle ayırmak imkanı bulunmamaktadır. Zira bütün müesseseler birbirleriyle organik bağ içindeydiler. Hükümdarlık veya halifelik gibi kurumların siyasî yönlerinin yanı sıra dinî, hatta mezhebî yönleri de mevcuttur. Bir hükümdar iç ve dış politikasını belirlerken, siyasî zaruretlerin yanında dinî hatta, mezhebî gerçekleri de göz önünde tutmak mecburiyetindedir. Selçuklular, gücü ellerinde bulundurmanın rahatlığıyla saltanatlarını pekiştirirken, bir noktada teamüller gereği meşruiyetlerini tasdik ettirmek ihtiyacında oldukları halîfeye de hürmetkar davranacaklardır. Bunun örneklerinin en geniş şekliyle verildiği bu bölümde halîfelerin de güçlerini gösterme çabaları ve bu arada ortaya çıkan gelişmeler karşısında dönemin siyaset bilimcilerinin ileri sürdükleri görüşler verilerek aradaki farklılıklar işlenmiştir.

Konuyla ilgili siyasî, dinî, tasavvufî ve coğrafî eserler yanında; mezhepler ve şehir tarihleri, Ermeni ve Süryani kaynakları da taranarak elde edilen bilgiler objektif bir şekilde değerlendirmeye tabi tutulup, ulaşılan sonuçlar açık ve anlaşılabilir bir şekilde okuyucuya sunulmuştur. Bu araştırmada yapılan tespitler bir konu bütünlüğü halinde değerlendirilerek sonuç bölümünde ortaya konmaya çalışılmış, ayrıca kaynaklar da usulüne uygun bir şekilde bibliyografyada gösterilmiştir.

Araştırılan saha ile ilgili kaynakların çokluğu ve bunların geniş bir yelpazede dağılmış olması, araştırmanın zorluğu kadar, fazla bilgi ve belgeyi de beraberinde getirmektedir. Bu yüzden çalışmanın alanını sınırlama ihtiyacı hissedilerek, Sultan Melikşah'm vefatına kadar olan devre "Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)" başlığı altında içlenmeye çalışılmıştır. Selçukluların dinî siyasetiyle alakalı derli toplu bir çalışma olmadığı düşünülürse, bu çalışmada ilk defa ortaya konulan bilgiler ve değerlendirmelerle karşılaşılması tabiîdir. O yüzden kitabımızda gelişmelerin tarihî temelleri ve cereyan seyri gösterilerek bu bilgiler ışığında, günümüzde de bunların devamı mahiyetinde olan hareketlerin anlaşılmasında, yanlış anlama ve yorumlara meydan vermeden, sağlıklı düşünmeye vesile olması amaçlanmıştır. Ayrıca uzantıları günümüzde de devam eden

pekçok mesele hususunda tarihimizden örnek alabileceğimiz yerli referanslarımızın olduğu da gösterilmek istenmiştir. Bu inceleme ile Selçukluların dinî sahadaki bütün meselelerinin açıklığa kavuşturulduğu sonucuna ulaşılamaz. Daha zengin kaynaklar ve geniş zamanda yapılacak araştırmalarla konunun mükemmele giden yolda önemli merhaleler katedeceğine inanılmaktadır.

Birinci Bölüm

SELÇUKLULARIN SÜNNÎ SİYASETİ

Selçuklular, Sünnî Sâmânoğulları Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Mâverâünnehr'de ortaya çıktılar. Türkler arasında Sünnî islâm'ın yayılmasına vesile olan Sâmânoğulları Devleti'nin ordusunu ve halkının büyük bir kısmını Türkler teşkil etmekte idi.' Bunlar, Hilâfet ordusundaki soydaşları gibi Sünnîliği müdâfaa etmekteydiler. Nitekim Sâmanî emîri Ismailî Mezhebine meyledince Türk komutanlar onu tahtından indirmekte tereddüt etmemişlerdir."

Türklerin Sünnîliği kabullenişleri hem kendileri, hem de İslâm dünyası açısından çok önemli bir olaydır. Zira Türklerin Ortadoğu'ya intikal ettikleri dönemde İslâm âlemi bölünmüş bir vaziyette Sünnî ve Şiî merkezli iki başkent tarafından idare edilmekteydi. Sünnî Türklerin Ortadoğu'ya gelmesi, Şiî propagandası ve saldırıları ile yok olma tehlikesiyle karşılaşan Sünnî âlemin âdeta bir kurtuluş vesilesi olmuştur. Öyle ki Sünnîlik, bu yeni ve zinde kuvvetle birlikte, kendisini yok etmeye çalışan Şiî düşüncesine karşı siyasî, ilmî ve askerî alanda üstünlük elde edecektir.

A- SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MEZHEPLER

İslâmî ilimlerin teşekkül ve ekolleşme dönemi, İslâm'ın ortaya çıkışından hayli zaman sonra olmuştur. Bunun dinî, sosyal ve kültürel sebepleri mevcuttur. Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an ayetlerinin indirilişi tamamlanmadığı için, kendisinden Kur'an'ın dışında bir şey yazılmasını yasaklamıştı. Bu yasak Hz. Peygamber'den sonra da sürdürülmüştür. Nitekim Hulefâi Raşidîn döneminde Kur'an'ın cem edilmesi, sonra da

' Abdulmecid Ebu'l-Futûh Bedevî, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî,* Cidde 1403/1983, s. 9.
Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi* I, Ankara 1978, s. 223.

çoğaltılması ile bu endişe bertaraf edilmiştir.' Kıııevîler döneminde ise islâm'ın ikinci kaynağı olan hadîslerin tedvîni başlamıştır. İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve hadîslerin muhafaza altına alınmasıyla birlikte Abbâsîler döneminde diğer İslâıııî ilimler, bu arada fıkhî ve itikadî mezhepler de gelişmiş ve esasları belirlenmeye başlamıştır. Hiç şüphesiz bunda Emevîlerin olumsuz tesirlerini silmek ve ulemâya dayanarak otoritelerini sağlamlaştırmak isteyen Abbâsîlerin takip ettikleri politikaların payı büyüktür.

Abbâsîler döneminde okullaşan ve yayılma imkanı bulan büyük Sünnî mezheplerden biri olan Şafiîlik, kurucusunun yaşadığı bölge ve hadîs kaynağına yakın olması bakımından özellikle Mekke, Medine ve Mısır civarında geniş oranda yayılmıştır." Bir başka büyük mezhep olan Malikî Mezhebi ise daha çok İslâm âleminin batı kesimlerinde Mağrib ve Endülüs'te yayılmış, Irak bölgesinde fazla taraftar bulamamıştı.[5] Hanefîlik de Abbâsîlerin hâkim olduğu bütün ülkelerde yayılmış ve mezhebin otoritesi devletin otoritesiyle orantılı olmuştur. Irak ve Mâverâünnehr bu mezhebin en fazla müntesibinin bulunduğu coğrafya haline gelmiştir.[6] Hanbelî Mezhebi, çeşitli sebeplerden dolayı Bağdâd ve çevresi dışında fazla yayılma imkanı bulamamış, mensupları azınlık durumunda kalmıştır.[7]

Fıkhî mezheplerin yanında, onlarla birlikte yayılan, bazı durumlarda ise fıkhî mezheplerle aynîleşen itikadı mezhepler ise büyük oranda Eş'arî ve Mâturidî mezhepleridir. Ehl-i sünnetin bu iki büyük mezhebinden Eş'arîlik, Mutezilenin X. ve XI. asırlarda zayıflamasından sonra Ehl-i sünnetin görüşlerini açıklayan ve insanlar tarafından benimsenen bir mezhep oldu." Eş'arîlik daha çok Şafiîler ve Malikîlerce kabul edilerek[9] bu mezheplerin yayıldığı sahalarda varlık gösterdi. Bu şekliyle Mısır, Hicaz

Suphi es-Sâlih, *Kur'an ilimleri,* (trc. M.Said Şimşek), Konya, s. 55 vd.

Muhammed Ebû Zehra, *Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye* II, Kahire 1989, s. 481 vd; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-Islâm* II, Beyrut, s. 4; A. Bedevî, *a.g.e.,* s. 222.

A. Emîn, *a.g.e.,* II, s. 4; Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-ArabîV,* Kahire 1990, s. 312.

[6] M. Ebû Zehra, *a.g.e.,* II, s. 386 vd; A. Bedevî, a.g.e., s. 222 vd.

M.Ebû Zehra, *a.g.e.,* II, s. 542 vd.

[8] M. Ebû Zehra a.g.e., II, s. 168 vd.

C. Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab* IV, (trc. A. en-Naccâr), Kahire 1991, s. 38 vd.

ve Irak Eş'arîliğiıı geniş şekilde hâkim olduğu saha olurken, Horasan bölgesinde de Eş'arîliği yücelten büyük âlimler varlık göstermişlerdir.

imâm Eş'arî'nin çağdaşı ve onun gibi Ehl-i sünnetin büyük itikat imâmlarından olan İmâm Mâturîdî ve adıyla anılan Mâturîdîlik de daha çok Türkistan, İran ve Irak coğrafyasında taraftar bulmuştur.'[0] Bu şekilde yayılmış bulunan fıkhî ve itikadî mezhepler gelişmelerini devam ettirerek Selçuklular dönemine kadar gelmişlerdir. Selçukluların Sünnî İslâm dünyasının lideri olmaları, bu yöndeki mezhepler açısından büyük avantajlar sağlamış, onların hem fikrî yönden güçlenmelerine, hem de yeni sahalara yayılmalarına imkan hazırlamıştır. Böylelikle, Ehl-i sünnetin güçlenip üstünlük sağlaması Selçuklular sayesinde mümkün olmuştur.

1- Hanefîlik

Kûfe'de dünyaya gelen ve kendi adıyla anılan Hanefî Mezhebi'nin görüşlerini Kitap ve Sünnet doğrultusunda açıklayan Ehl-i sünnetin büyük imâmı Ebû Hanîfe (Öİ.767), fıkıh sahasında İslâm'ın çok büyük simalarından birisidir. Otuz senelik tedris hayatında 4 000 talebe yetiştirmiş ve bunlardan 560'ı fıkıhta şöhret sahibi olmuştur." Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, İmparatorluğun hudutları içinde yaşayan geniş halk kitleleri hızla İslâm'a girmeye başlamışlardır.'" İslâmlaşma olayında Abbâsî Devleti'nin himâyeci politikalarının etkisi kadar," hâkim mezhep konumunda olan Hanefîliğin en geniş ve müsamahakâr mezheb olmasının da rolü büyüktür.'[4]

Abbâsîler tarafından kabul gören ve desteklenen Hanefîlik, özellikle de Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Ebû Yusuf'un Harun Reşid (766-808) tarafından Bağdâd Kâdılkudâtlığına (Baş kadılığa) getirilmesiyle beraber hızla yayılmıştır. Bu dönemde atanan bütün kadılar Ebû Yusuf'un emriyle

Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâmi İbni Haldun,* Beyrut 1983, s. 337; Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 41 vd.

Osman Keskioğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku,* Ankara, s. 89 vd.

Philip Hitti, *Siyâsî ve Kültürel islâm Tarihi* II, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, s.552.

[13] Fazlur Rahman, *İslâm,* (trc. M.Dağ-M.Aydın).İstanbul 1981, s.102.

Von Kramer'in ifadesi ile Hanefî Mezhebi: Bir dinî-hukûkî sistemin "İslâm'ın ulaşabileceği en tepe nokta" olması bakımından, en fazla yayılan ve kabul gören mezhep olmuştur. Bkz. P. Hitti, a.g.e., II, s. 610.

Hanefî Mezhebi'nden seçilmişlerdir." Bu mezhebin Abbasîler k.mıul.ıkı itibarı o kadar yüksek olmuştur ki, Memûn (813-833)'un veziri I'adl b. Sehl'e Ebû Hanîfe'den hoşlanmayan bir fakîh müracaatta bulunarak Hanefî sisteminin kaldırılmasını istemişti. Vezir, âlimlerden bir grup toplayarak bu konuda onların görüşlerini almak istedi. Ama onlar, bunun imkansız olduğunu, zira bütün ülkenin Hanefî Mezhebi'ni benimsemesi yüzünden halkın idareye karşı ayaklanabileceğini söylemişlerdir.

Türklerin Sünnî İslâm'ı benimsemelerinde en büyük etken, Sâmânîlerin Mâverâünnehr bölgesine hâkim olmaları ve İslâm'ın onlar vasıtasıyla Türklere ulaşmasıdır. Sâmânoğulları'nm Sünnî olmaları ve giderek artan bir şekilde Türk gücüne ihtiyaç hissetmeleri sonucunda gelişen münasebetler, tüccarlar ve uç bölgelerdeki medreselerden yetişen mutasavvıf dervişler, Türklerin İslâmlaşmasında, özellikle de Sünnî itikadı benimsemesinde büyük rol oynamışlardır.'[7] Hanefîlik, Abbâsîlerden itibaren Irak ve doğusundaki ülkelerde halkın ve hükümetin mezhebi olması hasebiyle en yaygın mezhep olma durumunu muhafaza etmiştir."[1] Selçuklular, islâm'ın hâmisi olmakla kalmamış," İran ve Irak coğrafyasına hâkim olduktan sonra, bu bölgenin eski hâkimi Deylemîlerin Şiîliği kabullenmesinin aksine Sünnîliği ve onun Hanefî yorumunu benimseyerek, bu uğurda kâfir soydaşlarıyla savaşacak kadar samimi davranmışlardır."[0]

" M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* (trc. O. Keskioğlu), Ankara, s. 501vd; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi* I, İstanbul 1990, s.117; Abdulbâkıy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca islâm Mezhepleri ve Şiîlik,* İstanbul 1979, s. 207; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* I, (nşr. Baha Arıkan), Ankara 1955, s. 96; Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", *D.İ.A. X,* s. 261; H.Dursun Yıldız, "Abbasîler", *D.İ.A.* I, s. 40.

Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, "Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf", (trc. Y.Z. Cömert), *İslâm Düşüncesi Tarihi* II, s.320; M.Ebu Zehra, *Tarıhu...* II, s.386.

Erdoğan Merçil, *Müslüman-Tiirk Devletleri Tarihi,* Ankara 1991, s. 3; Cari Brockelmann, *islâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, (uc.* N. Çağatay), Ankara 1992, s. 138.

" M.Ebû Zehra, *Tarıhu...* II, s. 387.

19 L. Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri,* Ankara 1983, s. 60.

H. Ahmed Mahmûd-A. İbrahim eş-Şerîf, *Alemu'l-İslâm fi'l-Asri'l-Abbâsî,* Kahire s. 542 vd; Andre Miguel, *islâm ve Medeniyeti* I, (trc. A. Fidan-H. Menteş), İstanbul 1991, s. 247.

Türklerin 1 laııefî Mezhebi'ıı benimsemelerindeki en büyük etken,"' bahsedilen coğrafî ve kültürel tesirlerin yanında, Hanefîliğin yayılma sahasında olmaları ve bu mezhebin bâriz vasıflarından birisi olan şahsî hürriyetlere diğer mezheplerden daha fazla değer verip, onu himaye etmesidir."" Özellikle kadınlar ve gayrimüslimler hakkında diğer mezheplere göre daha müsamahakar olup, örf ve adetlere önem vermesi de Hanefîliğin ayrı bir hususudur. İslâm'a girip, bu mezhebi seçen milletlerin millî benliğini takviye eden bir unsur haline gelen Hanefî Mezhebi, bu yönüyle de insanların işini kolaylaştırırken, aynı zamanda daha akılcı ve gerçekçi bir mezhep olduğunu da göstermişti."' Fert ve devlet hayatında hürriyetine son dercede düşkün olan Türklere bahsedilen özellikleri yüzünden Hanefîlik çok câzip gelmiş ve onlar tarafından benimsenmiştir. Hanefîlik aynı zamanda hukûkî yönlerini daha ziyâde Türk çevrelerinden alarak geliştiği,"[4] yani felsefe ve düşünce yapısı bakımından da uygunluğu sebebiyle Türkler tarafından kabul görmüştür.

a- Hanefî - Mâturîdî Birlikteliği

Ehl-i sünnetin büyük imamlarından olan Ebû Mansur el-Mâturîdî (öl.944) Semerkand'da dünyaya gelmiş ve yine orada vefat etmiştir. Kelâmı düşüncelerin yoğun olarak tartışıldığı bir dönemde yaşayan imâm Mâturîdî, Mutezile ve diğer ehl-i bidatle mücâdele etmiştir. Kelâmdaki geniş bilgisinin yanı sıra fıkıh ve usûlde de maharet sahibi ıdı. imâm Mâturîdî, itikat konusunda Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmiş ve Ebû

Türklerin Hanefî Mezhebi'ni seçmeleri ve Selçukluların bu mezhebe bağlılıklarını bir menkıbeyle izah eden Râvendî'ye göre: imâmı Azam Ebû Hanîfe hac esnasında, içtihadım doğru ve mezhebim haksa bana yardım et diye Cenâb-ı Hakk'a dua eder ve hâtiften bir ses, "Hakkı, doğruyu söyledin; kılıç Türklerin elinde olduğu müddetçe, mezhebin zâil olmasın" şeklinde cevap verir. Râvendî, bunu naklettikten sonra şöyle ilave etmektedir: "Çok şükür, İslâm'ın arkası kuvvetli, Ebû Hanîfe'nin ashabı şad ve itibarlı, gözleri aydındır. Arabistan, Acemistan, Rum ve Rus diyarlarında kılıç Türklerin elindedir ve kılıçlarının korkusu, gönüllere kuvvetle yerleşmiştir. Selçuk oğullanndan gelen sultanlar - tanrı geçmişlere rahmet etsin, hayatta olanlann devletini devam ettirsin!- Ebû Hanîfe ashabından âlimleri o kadar himaye etmişlerdir ki, onların sevgilerinin izleri genç, ihtiyar herkesin gönlünde yerleşmiştir" demek sûretiyle, Selçukluların Hanefîliğe bağlılığını göstermektedir. Bkz. er-Râvendî I, s.17-18; O.Turan, *Türk...* I, s. 261.

"" M. Ebû Zehra, *Tarıhu...* II, s. 387; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *D.İ.A.* XVI, s. 19.

Osman Keskioğlu, *islâm Dünyası Dün ve Bugün,* Ankara 1964, s. 28.

"[4] İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1992, s. 104.

Hanîfe'nin görüşlerini şerh ederek açıklık getirmiştir." Mâverâünnelır'de Hanefîlerin imâmı ve Ebû Hanîfe'nin takipçisi olması hasebiyle, müteakip ulemâ ona intisap etti. Bu yüzdendir ki, Mâturîdilik, Mâverâünnehr ulemâsının mezhebi olmuştur.[2']

Mûtezile ile Eş'arî arasında bir yol benimseyen İmâm Mâturîdî, kelâm ilmine bir yenilik getirmiş, akla, herhangi bir mübalağaya sapmaksızın ve haddini aşmaksızın büyük bir yer vermiştir." İmâm Mâturîdî, aklı ve nakli ayrı ayrı birer bilgi kaynağı olarak kabul ederken, aklın yanılıp hataya düşebileceğini de kabullenir. Fakat Eş'arî gibi aklı sırf Allah'ın hitabını (emir ve yasaklarını) anlamak için bir âlet seviyesinde görmez. Aksine aklın din tarafından bildirilmeden önce de bâzı şeylerin iyiliğini anlayabileceğini savunur. Dine aykırı olmayan hususlarda aklın hükmünü esas alır.*[8]

İmâm Mâturîdî'nin İmâm Ebû Hanîfe'nin yolunu takip etmesi, Bağdâd dinî ortamından uzak ve ilmî münakaşaların serbestçe yapıldığı Mâverâünnehr'de yetişmesi, üslup ve metotta ona bir üstünlük sağlamıştır.[29] Eş'arîliğin doğduğu Bağdâd ve Basra bölgeleri çeşitli kelâmî görüşlerin çatışma alanı halinde iken, Mâturîdî'nin yetiştiği Semerkand ve Buhârâ bölgeleri bu tartışmalardan ve çekişmelerden uzak bir haldeydi. Dolayısıyla imâm Mâturîdî, meseleleri daha sâlim kafayla düşünme ve akıl süzgecinden geçirme imkânına sahip olmuştur." Eş'arî, sürekli Mutezileyle mücadele sebebiyle, kendi fikir ve çalışmalarına birtakım gereksiz, yerine göre de aşırı unsurlar karıştırmıştı. Eş'arî'nin fikir ve düşüncelerini benimseyip onun yolunda yürüyenler bu aşırı unsurları daha da çoğaltmışlar, gelişme bahanesiyle yeni yeni şeyler ilave etmişlerdi. Oysa İmâm Mâturîdî'nin çizgisinde bu tür yanlışlıkları görmek mümkün değildir.[3']

M.Ebû Zehra, *Tarihu...* I, s. 175.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm,* (nşr. Sabri Hizmetli), Ankara 1981, s. 67.

E. Rûhi Fığlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri,* İstanbul 1980, s.46; M.Saim Yeprem, *irâde Hürriyeti ve imâm Mâtütidî,* İstanbul 1980, s. 289 vd.

Emrullah Yüksel, "Eşarîler İle Mâturîdîler Arasındakiş Görüş Farkları", *Atatürk Üniversitesi Islâmî ilimler Fakültesi Dergisi* IV, (1980), s. 97.

29 M. Sait Yazıcıoğlu, *Mârurîdî ve Nesefi'ye Göre insan Hürriyeti Kavramı,* İstanbul 1992, s. 6.

E.Yüksel, a.g.m., s. 97.

Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Islâmda Fikir ve Davet Önderleri,* (trc. Yusuf Yılmaz), İstanbul 1987, s. 176.

Mâturîdî, Sünnî doğmuş, Sünnî yaşamış ve bu akîde üzerine veiat etmiştir. Çağdaşı Eş'arî, Mutezilî iken; O, Sünnî akaidini ilmî ve aklî delillerle savunmakta idi.'[2] Eş'arîliğe nazaran daha serbesiyetçi bir fikre sahip olan Mâturîdîlik,[33] hilâfet merkezi Bağdâd'dan uzak oluşu[1]" ve kelâmî münakaşaların yoğun yaşandığı bu coğrafya âlimlerince az tanınması yüzündendir ki, bazıları tarafından kelâm âlimi olarak kabul edilmez. Müsteşriklerin çoğu "Hanefî-Mâturîdî" tabirini kullanırken,'[5] bizzat Hanefî tabakat kitapları bile onu mütekellimden çok fakîh olarak göstermektedirler.'[6]

Yapılan bu değerlendirmeleri bir tarafa bıraktığımızda görünen şudur ki: Ehl-i sünnetin büyük imâmlarından olan ve kendinden sonra gelen kelâm âlimlerini de büyük oranda etkileyen" İmâm Mâturîdî ve onun görüşleri daha çok Mâverâünnehr, Hindistan ve Irak coğrafyasında, Hanefîliğe paralel olarak yayılmıştır.'[8] Hanefî akâidinin şekillenmiş biçimi olan Mâturîdilik, akla ve iradeye verdiği değer sebebiyle, zaman zaman Mutezileye yaklaşmıştır. Eş'arîlerin, Allah'ı tanımanın şeriatle vâcip olduğu görüşüne karşılık, Mâturîdîler yine aklı ön plana çıkararak, pek çok konuda Mutezilenin fikirlerine karşı olmalarına rağmen, "Allah'ın akıl tarafından bilinebileceği" gibi akıl ve iradeye yönelik konularda Mutezileyle benzer fikirleri savunarak birbirlerine yakın duruma gelmişlerdir."

Yapılan izahlardan da anlaşılacağı üzere Mâturîdîlik, kurucusunun da Türk olması hasebi ile tamâmen Türkistan coğrafyasında yayılmış, dine

[32] Sadeddîn Taftazânî, *Kelâm ilmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid),* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 37.

[33] M.Sait Yazıcıoğlu, "Mâturîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebu'l-Mu'în Nesefî", *A. Ü.İ.F.D* XXVII, (1985), s. 285 : I. Goldziher, *Le Dogme et La Loı de L'İslâm,* Paris 1973, s. 89.

" Kemal Işık, *Mâturîdî'nın Kelâm Sisteminde İmân, Allah ve Peygamberlik Anlayıp,* Ankara 1980, s. 10; A. Vehbi Ecer, "Mâturîdî'nin Tanınması", *Ebû Mansur Semerkandî Mâturîdî,* Kayseri 1986, s. 11.

[35] M.S. Yazıcıoğlu, a.g.m., s. 282.

[36] İbn Kutluboğa, *a.g.e.,* s. 249 vd.

'? D. M. Macdonald, "Mâturîdî", *İ.A.* VII, İstanbul 1977, s. 406.

'[8] Cari Brockelmann, *Tarihu...,* s.1541-142; Ömer Ferruh, *a.g.e.,* s. 337; Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 556.

İ. Agah Çubukçu, *İslâm Düşünürleri,* Ankara 1977, s. 118; Taftazânî, *a.g.e.,* s. 39; E.Yüksel, a.g.m., s. 103.

sonradan dahil edilenlerden uzak, akla dayanan ve şer'i esaslarla çalışmayan bir mezheptir. Türkistan'da çıkıp yayılması, Hanefî görüşlerine paralellik arz etmesi ve akla gerektiği kadar önem vermesi, onun Türkler, dolayısıyla Selçuklular arasında yayılıp gelişmesine zemin hazırlamıştır.

b-Hanefî - Mutezilî ilişkileri

Hanefîler itikadî yönden büyük bir ekseriyetle Mâturîdî olmakla beraber, diğer itikadî mezhepleri seçenler de yok değildi. Ehl-i sünnetin dışında kabul edilen Mutezile Mezhebi bunlardan birisidir. Mâturîdiler, Eşârîlere göre daha akılcı ve hürriyetçiydiler. Mâturîdılerın çoğunluğunun Hanefî Mezhebi'ni seçmelerinin sebebi: Mâturîdîliğin, Hanefî akaidinin teşekkül etmiş şekli olmasının yanında, Hanefîlerın daha çok akla itimat etmeleri ve fıkıhta "Rey Medresesi"ni temsil etmelerindendir.[4]" Akla verdikleri önem sebebiyle diğer mezheplerden ayrı bir özellik kazanan Mutezile Mezhebi'nde olanların büyük çoğunluğu da bahsedilen bu sebeplerden ötürü fıkhı mezhep olarak Hanefîliği benimsemişlerdi.[4]' Zira Mutezilenin akla verdiği değerle, Hanefîlerin akla verdiği değer benzerlik arz ediyordu. Bu yakınlaşma ise, ileride izah edileceği şekliyle, Mutezile Mezhebi'nden olanların bir kısmının amelde Hanefî Mezhebi'ni seçmelerine sebep olmuştur.

VIII. asırda ortaya çıkan, Kur'an'ın mahluk olması, kulun fiillerinin yaratıcısı olması, özellikle de büyük günah işleyenlerin durumu ve akıl konusundaki görüşleriyle diğer fırkalardan ayrılan Mutezile,[4]" daha çok insana, aklının ortaya çıkardığı değerlere, Kur'an-ı Kerîm'in de üstünde mutlak bir değer atfetme yoluna sapmıştı. Abbâsîlerin ikinci döneminde güçlenen Mutezile, bilhassa Memûn döneminde (813-833) devletin dinî doktrini haline gelmiş ve diğer görüşlere karşı şiddet noktasına varan baskılar uygulanmıştı.[4]' İslâm akâidini Yunan felsefesine dayanarak münakaşa eden, dolayısıyla felsefeyi dine ilk sokan Muteziledir. İrade hürriyeti ve

M.Esad Kılıçer, *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları*, Ankara 1975, s. 68 vd; Abdulvahhâb Hallâf, *islâm Teşrii Tarihi,* (trc. Talat Koçyiğit), Ankara 1970, s. 51.

A. Bedevî, *a.g.e.,* s. 26 vd.

[42] F. er-Râzî, *a.g.e.,* s. 33.

[43] P.Hıtti, *a.g.e.,* II, s. 660.

insan mesuliyetinin mümessilleri olan[4] bu düşünce mensupları İslâm âleminde "1 lür düşünceliler", "İslâm rasyonalistleri" olarak tanındılar.[4]

M ıı tezilîler, kendi içlerinde hür düşünceye önem vermelerine rağmen, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı şiddet uygulamışlardır. Bu da, onların gözden düşmelerine sebep oldu. Özellikle X. asırda Şîanın yükselişe geçmesi ve Abbâsîlerin yavaş yavaş nüfuzlarım kaybetmeleri Mutezilenin de nüfuzunu azalttı. Buna rağmen Mutezile Irakta Büveyhîler zamanında bir miktar canlanma gösterdi ve bâzı Büveyhî valilerinin gayretleriyle eski itibarını bir nebze kurtararak doğuya doğru yayılma imkanı buldu.[4]" 980 yıllarından itibaren Büveyhîler, Ehl-i sünnet karşısında güçlenmesi için Mutezileye yardıma başladılar. Bu yardım ve destek işi artarak devam etti. Büveyhî devlet adamlarından meşhur edip ve Büveyhî veziri olan es-Sâhib b. Abbâs (Öİ.995) vezirliği müddetince Mutezilîleri desteklediği gibi, onsekiz sene süren vezirlik müddetince özendirme, mal, makam ve tehdit yollarını kullanarak Mutezile fikrinin yayılmasına yardımcı olmuştur. XI. asır Mutezilenin yıldızının parladığı, Kadı Abdulcebbâr (öl. 1024) ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (öl. 1038) gibi önemli Mutezile İmâmlarının yetiştiği dönem olmuştur.[47] Büveyhîler Devleti yaşadığı müddetçe Mutezile fikri Ehl-i sünnet aleyhine desteklenmiştir. Daha sonraki gelişmelerle birlikte Mutezile Büveyhilerin, Eşârîlik ve onun şahsında Ehl-i sünnet düşüncesi de Selçukluların yanında yer almıştır.

Büveyhilerle birlikte canlanma dönemine giren Mutezilenin, Selçuklular döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Bunun temel sebeplerinden biri, yukarıda kısaca değinildiği gibi bir kısım Hanefîlerin itikatta Mutezilî görüşü benimsemeleri, bir başka sebebi de Tuğrul Bey ve Alp Arslan'ın vezirliğinde bulunan Amîdulmülk Kundurî'nin aynı şekilde amelde Hanefî, itikatta Mutezilî olmasıdır."' Hanefîliğe ve Mutezile görü-

[44] W. Montgomery Watt, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı,* (trc. S. Ateş), Ankara 1968, s. 61.

[45] S.Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü,* İstanbul 1979, s. 173 vd.

[46] K.V. Zettersteen, "Mutezile",//!. VIII, s. 761; H.Ritter, a.g.m., s. 392.

[47] Muhammed ez-Zuhaylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî,* Dımeşk 1412/ 1992, s. 36 vd.

[48] Ö.Ferruh, *a.g.e.,* s. 446.

[49] M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T.M.* I, (1925), s. 101; T.H. Balcıoğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları,* İstanbul 1940, s. 62 vd.

şüne taassup derecesinde bağlı olan vezir, Şafiîleri ve Eş'arîleri sevmezdi. Sultan Tuğrul Beyden Horasan minberlerinde Râfızilere lanet okutma izni alan Kundurî, Şafiî ve Eş'arîleri de bu hükme dahil ederek minberlerde lanet okutmaya başlamıştı. Bu yüzden ülkede fitne çıkmış ve pek çok Sünnî âlim eziyet görmüştü.[50]

Alp Arslan'ın 1063'de Selçuklu tahtına geçmesinden sonra durum düzelmiştir. Sultan, halkın Kundurî'ye olan meylini görünce, veziri yakalattırıp, önce hapsettirdi, sonra da öldürttü.[5'] Kundurî'yi müteakip vezirliğe getirilen ve Sünnîliğin önemli savunucularından olan Nizâmülmülk, bu durumu düzeltmiş, tüm Ehl-i sünnet âlimlerine de gereken itibarı göstermiştir.[5"]

Hürriyetçi ve akılcı olmaları sebebi ile Hanefîlik ve Mutezilîliğin ortaklık arz ettiği, bu sebepten bâzı Mutezilî âlimlerin amelde Hanefî Mezhebi'nden olduğu görülmüştü. Bahsedilen bu hususla ilgili Selçuklular döneminde önemli âlimlere rastlanmaktadır. Bu Hanefî-Mutezilî âlimler kadılık görevlerinde bulunmakta, medreselerde ders vermekte ve sultanlar tarafından iltifat görmekteydiler. Selçuklular Sünnî dünyanın lideri, aynı zamanda Sünnîliğin savunucusu olmalarına rağmen, bu Mutezilî âlimlere karşı hoşgörü göstermişlerdir ki, bu da dikkate değer bir hususdur.

Selçuklular döneminin önemli Mutezilî âlimlerinden birisi Tefsîr sahasının önde gelen şahsiyetlerinden olan Ebû Yusuf el-Kazvînî'dir (Öİ.1095).[53] Mutezilî âlimlerden bir diğeri de Muhammed b. Abdullahen-Nâsihdir (öl. 1091). Hanefî-Mutezilî olan bu âlim dönemin önemli şahsiyetlerindendir. Nisabur kadısı iken hakkında şikayette bulunulmuş, bu-

İmâm Kuşeyrî, Unlü hadîs âlimi Beyhakî gibi şahsiyetler ülkeyi terketmek durumunda kalmışlardı. Bkz. Ebu'l-Fida II, s. 184; İbnu'l-Verdî I, s. 524; Ö. Ferruh, *a.g.e.,* s.467 vd.

" en-Nuveyrî XXVI, s. 304; el-Yâfi'î III, s. 77.

* İbnu'l-Esîr X, s. 180; I. Kafesoğlu, "Nizâmülmülk",/.A IX, s. 332.

Kazvîn halkından olan bu âlim özellikle tefsir sahasında maharet sahibiydi. Kendi telifi olan ve ilk yedi cildi Fatiha Suresi ne ait olan 300 ciltlik (bir rivayete göre 700 ciltlik) tefsin vardı. İlim seyahatleri yapan ve değişik beldeleri dolaşan bu âlim 40 000 den fazla kitap toplamıştı. İbn Naccâr'ın nakline göre Bağdâd'a geldiğinde defterlerini taşımak üzere yanında on tane hamal bulunmaktaydı. Bu konuda bkz. el-Kureşî II, s. 421 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s.21 vd; İbn Tağriberdî V, s. 154 vd; Zehebî, *el-İber* II, 358.

nun ii/erine buradan alınarak Rey kadılığına getirilmiştir/" Muhammed b. Ahmed el-Buhârî de (öl. 1090) Haleb kadılığı yapmış dönemin önde gelen Mutezile âlimlerindendir.[55] Sultanları tarafından iltifat gören bir başka Mutezilî âlim de Ali b. Hasan es-Sandalî'dir (Öİ.1091). Sultan Tuğrul Bey'le birlikte Bağdâd'a gelmiş, sonra Nisabur'a dönerek burada vaazlar vermişti. Mutezile kelâmı üzerine maharet sâhibi olan bu âlimin Ebû Muhammed el-Cüveynî ve oğlu İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile itikat ve fıkıh konularında ihtilafları, münazaraları vardı. Bu şahsın bir de tefsiri mevcuttu. Sultan Melikşah, bu âlimi Nisabur Câmiinde görmüş ve niçin kendisini görmeye gelmediğini sormuştur. es-Sandalî, cevaben: "Meliklerin hayırlısı, ulemânın ayağına gidendir; ulemânın şerlisi de meliklerin ayağına gidendir. Böyle olmak istemediğim için gelmedim" cevabını vermıştır.[56]

Ehl-i sünnet olmamaları sebebiyle bütün Mutezilî âlimlere aynı hoşgörünün gösterildiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim davranışlarıyla toplum tarafından dışlanan ve fikirleri sebebiyle kargaşa çıkaran Mutezilîler pek de iyi karşılanmamışlardır. Elli sene boyunca evinden çıkmasına müsaade edilmeyen Ebû Ali el-Mutezilî (öl. 1085)," fıkıh ve nahivdeki maharetine rağmen ahlakının bozukluğu yüzünden insanlar tarafından dışlanan Ebu'l-Kâsım el-Ukberî (öl.l063)[M]ve Bağdâd şehrine girmesine müsaade edilmeyen Muhammed b. Ahmed el-Beykendî (Öİ.1089)[5]" gibi isimler bu gruptan olan Mutezilî âlimlerdir.

[54] Bahsedilen âlim 1095'de Bağdâd'a geldiğinde hadîs dersleri vermiş ve aralannda Ebû Bekr ez-Zâğûnî gibi âlimlerin de bulunduğu şahsiyetler ondan hadîs almışlardır. Ebû Hanîfe Mezhebini iyi bilen, münazaralarda mâhir, Kur'an ilimlerinde yetenekli, ayrıca hat, edebiyat ve tıp ilimlerinde de hatırı sayılır ağırlığı olan bir şahıstı. Bkz. Ibnu'1-Esîr X, s.201; İbn Kesîr XII, s.149; el-Kureşî III, s. 184 vd; el-Yâfiî III, s.135; ez-Zehebî, *el-İber* II, s. 348.

[55] Bu şahıs, Mâverâünnehr'de fıkıh tahsil etmiş ve Haleb'e gelerek buranın kadılığını yapmıştı. Nizâmülmülk bu âlime ve babası gibi Mutezilî olan oğluna ikramlarda bulunmuştu. Baba oğul âlimler Bağdâd'da münazara meclisleri kurar, devrin fukehası da bunların meclislerine katılırlardı. Geniş bilgi için bkz. İbn Kesîr XII, s.146; el-Kureşî III, s. 44 vd.

[56] el-Kureşî II, s. 554 vd; el-Leknevî, s. 120.

" İbn Kesîr XII, s.138 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 247 vd; İbnu'l-Esîr X, s.145 vd.

[58] İbn Kesîr XII, s.100; İbnu'l-Cevzî XVI, 89; İbnu'l-Verdî I, s. 516.

[59] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 289; el-Kureşî III, s. 25 vd.

c- Selçukluların Uygulamaları ve Hanefî Ulema

ilgili bölümde de bahsedildiği gibi, Selçuklular büyük oranda yaşadıkları coğrafyanın sosyo-kültürel şartlarının ve kendi düşünce yapılarının gereği olarak Sünnîliği, onun da Hanefî yorumunu benimsemişlerdi. Türklerin Sünnîliği bu şekilde benimsemelerini izah etmeye çalışan bâzı müellifler, Türkün ruh yapısı ve seciyesinden habersiz değillerse, bilgisizlik ve art niyetle izah edilebilecek birtakım izahlar getirmektedirler. Bu yaklaşım şekli hemen hemen her konuda kendini göstermekte, kayda değer hiç bir iş veya müessese Türke yakıştırılamamakta,[60] hiçbir şey yapılamazsa onun yabancı bir kaynaktan alındığı ispata çalışılmaktadır. Bu yaklaşımları ilmî ve aklî ölçüler içerisinde görmek mümkün değildir. Dolayısıyla bunlar, birtakım ırkî ve coğrafî endişelerin sonucu oluşan görüşlerdir.

Türklerin Sünnîliği benimsemesini izah eden batılılardan C. Cahen: Türklere her türlü dinî akım ulaşmış olmasına rağmen, onların din adamlarının tartışmalarıyla ilgilenmeyip, kendi inançları, yahut da siyaset gereği tutuculuğun savunucusu olduklarını; zira bu durumun Selçukluların Horasan'daki fetihlerine yardımcı olduğunu, onların siyasetin gereği olarak, o dönemde islâm dünyasında yaygın hâle gelen tutuculuğu benimsediklerini söylemektedir.[6'] Cahen'in bu iddialarına bakıldığında, Sünnîliğin tutuculuk gibi algıladığını, Türklerin Sünnîliği benimsemelerinin sebebi olarak da siyasî endişeleri ve yeni toprakları fethetme arzusuna bağlandığını görürüz. Aynı mantığı ve yaklaşımı Arap müellifi Abdulmecîd Bedevî'de de müşahede etmek mümkün. Müellif, Selçukluların Hanefîlik ve Mâturîdiliği benimsemeleri, göçebe olmaları hasebi ile, fikrî ve aklî yolla olmayıp aksine, hamâsî duygularla ve taklit şeklinde olmuştur, demektedir.'" Bu izahlara bakıldığında Türk göçebeliğinin iyice anlaşılamadığı ve "nomad"lıkla karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Gerçekte ön yargıdan kay-

İmâm Mâturîdî'nin çağdaşı Eş'arî kadar kelâmda orijinal olmasına rağmen bir türlü tanınmak istenmemesi gibi.

Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* (trc. Y. Moran), İstanbul 1994, s. 59.

A. Bedevî, *a.g.e.,* s. 128.

n.ıklaıan İni yaklaşım tarzı, Selçuklular ve takip edeıı Osmanlılar için de geçerli sayılmıştır."'

Selçuklu tarihi araştırmacıları arasında farklı düşünenlerin sayısı hiç de az değildir. Bunlardan biri olan L. Rasonyi: "İslâm'ın manevi teceddüt devresi de Selçuk yayılış çağına rastlar" derken" "Müslümanlar ile Selçuklular arasında engel olarak duran Ceyhun ve Seyhun nehirleri aslında onlar ile dünya tarihi arasında engeldi. Selçukluların Müslüman oluşu ile birlikte, İslâm yeni bir kuvvet kazanmıştır. İslâm, Türk kuvveti ile yükselmiş ve onları dünya tarihi çerçevesine sokmuştur" şeklinde meseleye yaklaşmıştır."[5]

Selçukluların tarih sahnesinde oynadıkları role ve insanlık tarihinde yapmış oldukları medeniyet hamlelerine baktıktan sonra birinci görüşe katılmak mümkün değildir. Selçuklu Sultanları bâzı istisnalar dışında Sünnîlikten ve Hanefîlikten yana olmuşlar, Hanefî ulemâyı diğerlerine lercih etmişlerdir.[66] Nitekim Kendisi de son derece dindar bir şahıs olan ve "Ben kendime bir saray yaptırırda, onun yanında bir mescit yaptırmazsam Allah'tan haya ederim"[67] düşüncesinde olan Tuğrul Bey, 1047 senesinde Büveyhî Sultanı ile arasındaki sulhun yapılmasında Hanefî âlim Ebû Muhammed el-Buhârî'yi görevlendirmişti."" Aynı şekilde Sultan Alp Arslan da Hanefî âlimlere itibar etmekte, Hanefî âlim Ebû Nasr Muhammed el-Buhârî'yi yanından hiç ayırmamaktaydı. Namazlarını onun arkasında kıldığı gibi, gittiği seferlerde onu beraberinde götürmekteydi.[6']

"' İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 1993, s. 32.

1.. Rasonyi, *a.g.e.,* s. 61.

H. Mahmûd - A. eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 537 vd: Tarihçi olmamakla beraber Selçuklu tarihi konusunda bir eser yazan Mevdûdî: "Selçuklularla birlikte Çin'den Ak Deniz'e, Aden Körfezinden Harezm'e kadar bütün Müslümanların birliği sağlandı. Selçuklular ülkesi İslâm medeniyetinin merkezi ve bütün dünyaya yol gösterici hale geldi. Biz Müslümanlar onların devrinde ilerledik ve medeniyete önderlik hususunda en yüksek seviyeye geldik. O zamanda Müslümanlar insanlık âleminin lideri ve yol göstericisiydı", şeklinde Selçuklular döneminin önemini belirtmektedir. Bkz. Ebu'l-A'la el-Mevdûdî, *Selçuklular, Tarihi* I, (trc. Ali Gencelı), İstanbul 1975, s. 9 vd.

"" l'uad Köprülü, *Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923, s. 187.

"' el-Yâfiî III, s. 77.

" Brockelmann, *Taruhu...* VII, s. 286.

Muhammed el-Hudarî Bek, *Muhadaratu Tarıhi'l-Umemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-*

Selçukluların Hanefîliğe olan bağlılıklarını Hnğdâd'a gelişlerinden itibaren yapılan uygulamalardan ve gelişen olaylardan gözlemek mümkündür. Tuğrul Bey, Bağdâd'a geldiğinde Bağdâd Kâdılkudâtlığında yirmi yedi seneden beri Şâfiî âlim İbn Mâkûlâ bulunmakta idi.™ 1055 senesinde bu âlim vefat edince yerine yeni kadı atanması lüzumu hâsıl oldu. Halîfe Kâim Biemrillah vezirine: "İbn Mâkûlâ hoş bir kadıydı, lâkin ilimden hâli ıdı. Şimdi âlim ve dindar bir kadı istiyorum" dedi. Vezir, itikattaki mezhebi Mutezilîlik kadar ameldeki mezhebi Hanefîlikte de mutaassıp olan Kundurî'ye baktı ve onun isteği doğrultusunda Hanefî âlim Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî (öl. 1085) çağrılarak "Kâdılkudâtlık" görevi ona tevdî edildi.

1 Şubat 1056 sah günü hilat giyen ve tayin kararı okunan ed-Dâmeğânî, ertesi hafta çarşamba günü Tuğrul Bey'in yanına giderek hizmetinde olduğunu bildirdi. Sultan da ona elbise ve katır hediye etti." Once Horasan'da, sonra da Hanefî ulemâsının büyüklerinden Kudûrî'den okuyarak yetişen bu âlim, birincisi Halîfe Kâim diğeri de Halîfe Muktedî'ye olmak üzere iki defa da vezirlik yapmıştı. Halîfelerin ve sultanların katında itibarı fazla olup, Tuğrul Bey ona son derecede hürmet gösterirdi."

Otuz sene boyunca bu görevi yürüten ed-Dâmeğânî, Hanefî Mezhebi'nin yayılmasında büyük görev ifa etmiştir. Nasılki Ebû Yusuf, Harun Reşid'in baş kadısı olunca atadığı kadılar vasıtasıyla Hanefîliğin o dönemde yayılmasını sağlamışsa, aynı şekilde otuz sene bu görevi ifa eden ve "Kâdılkudât" olması hasebi ile diğer kadıları atama yetkisin sahip bulunan" ed-Dâmeğânî ile de Hanefîlik büyük bir gelişme göstermiştir. Ülkenin değişik yerlerine atanan kadılar Hanefî Mezhebi'ne mensup olanlar

Abbâsıyye, (tah. M. el-Osmânî), Beyrut 1406/1986, s. 478 vd; M., a.g.m., s. 109; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* I, Ankara 1978, s. 272 vd; 1621'de vefat eden Osmanlı tarihçilerinden Nişancızâde, Alp Arslan'ın Şâfiî mezhebinden olduğunu söyleyerek hata yapmaktadir. Bkz. Muhammed b. Ahmed Nişancızâde, *Mırâtu'l-Kâınât* II, İstanbul 1290/1873, s. 177.

[70] İbn Kesir XII, s.73.

İbnu'l-Cevzî XVI, s.249 vd; Cengiz Kellek, "Dâmeğânî", *D.İ.A.* VIII, s. 453.

Ebû Sad Abdulkerim es-Semânî, *Kitâbu'l-Ensâb* II,(tah. A. Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1407/1988, s. 446; İbn Kesîr XII, s. 139; Zehebî, A'lâm XVIII, s. 485 vd.

M. Zeki Pekalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, İstanbul 1993, s. 119.

arasından seçilerek atanmış, bunlar da gittikleri yerlerde mezheplerinin intişarına yardım etmişlerdir. Selçukluların siyâsî desteği de bu Kâdılkudât'ın ve temsil ettiği mezhebin arkasında olduğu için, bahsedilen dönemde Hanefîlik kolayca yayılma ve gelişme imkanı bulmuştur.

ed-Dâmeğânî, ilimdeki derin vukûfiyetiyle İmâm Ebû Yusuf'a benzemesinin yanı sıra, uygulamada da onun gibi uzun süre Kâdılkudâtlık makamında kalmış olmasından dolayı, kaynaklar onu Ebû Yusuf'un denginde görmüşlerdir.[74] Hanefîliğin yükselişi açısından bu benzetme ve Tuğrul Bey'den itibaren Melikşah'ın son dönemlerine değin hilâfet merkezinde Hanefî bir Kâdılkudâtın bulunması dikkate değer bir durumdur. Bu âlimin vefatından sonra yine eskisi gibi Şâfiî mezhebinden bir âlim Ebû Bekr eş-Şâşi (eş-Şâmî) (öl. 1095) Bağdâd Kâdılkudâtlığına getirilmiştir.[75]

Ebû Bekir eş-Şâşî'nin vefatından sonra tekrar bir Hanefî ve ed-Dâmeğânî'nin oğlu olan Ebu'l-Hasan Ali ed-Dâmeğânî (Öİ.1119) Kâdılkudâtlık makamına getirildi.[76] Babası gibi "ilimde derya misâli" olan Ebu'l-Hasan, yirmi senesi Halîfe Müsterşid Billah döneminde olmak üzere bir rivâyete göre yirmi dört, başka bir rivayete göre de yirmi dokuz sene kadılık yapmıştır. Ebu'l-Hasan ed-Dâmeğânî'nin dört halîfeye Kâdılkudâtlık yaptığı ve bu işin meşhur Kadı Şureyh'ten başkasına nasip olmadığı bilinmektedir. Kazâ işlerinin yanı sıra devrin âlimleri ondan hadîs de nakletmişlerdi.[77] Görünen şekliyle hilâfet merkezi Bağdâd'da Hanefî tesiri Melikşah'dan sonra da devam etmiştir. Aksi vârid olsaydı, Hanefî bir âlim yirmi dokuz sene bu makamda tutulmazdı.

Selçukluların Hanefîlik hakkındaki icraatları sadece "Kâdılkudât" tayiniyle sınırlı değildir. Selçuklu Sultanları Hanefî oldukları için bu konuya büyük ihtimâm göstermişlerdir. Hanefîliğin gelişmesi için medreseler bina etmek ve buralardan Hanefî Mezhebi'ne mensup insanlar yetiştirmek de onların gayeleri arasında olmuştur. Nitekim Tuğrul Bey'in

" Zehebî, *el-İber* II, s. 339; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm* II, Beyrut 1405/1985, s. 244; İbn Tağriberdî V, s. 120; el-Kureşî III, s. 269 vd.

" İbn Kesîr XII, s. 162; Zehebî, *el-İber* II, s. 359; İbn EsîrX, s. 146.

"'İbnu'l-Esîr X, s. 253.

" Zehebî, *el-İber* II, s. 401; İbn Tağriberdî V, s. 213 vd; el-Yâfiî III, s. 204; el-Kureşî II, s. 599 vd.

Nisabur'da bir medrese inşa ettirdiği bilinmektedir, liu şekilde medrese inşa faaliyetlerinden biri de Bağdâd'da Hanefî medresesinin açılmasıdır. Selefi Tuğrul Bey gibi Hanefî Mezhebi'ne sıkıca bağlı birisi olan Sultan Alp Arslan'ın™ izni ve desteği ile Nizâmülmülk Bağdâd'da Şâfiîler için Nizamiye Medresesi inşasına başladığında (1064), Alp Arslan'ın elçisi olarak Halîfe ye Şerefulmülk Ebû Sad el-Harezmî gönderildi. Bu elçi Bağdâd'a Sultan'ın mektubunun yanı sıra, kıymetli taşlar ve değerli bir mushaf da getirmişti.

Şerefulmülk Ebû Sad el-Harezmî, Bağdâd'a geldiğinde Nizâmülmülk un vekilleri Nizamiye Medresesinin inşasına başlamışlardı. Bunun üzerine, Hanefîler için bir medrese inşa etmek kastıyla yer aramaya başladı ve en uygun yer olarak da İmâmı Azam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanını seçip, burada inşaatı başlattı.™ Civardaki evleri satın aldıktan sonra eski mescidi de yıktırarak büyük bir saha elde etti. Mühendisleri ve ustaları yığarak önce Ebû Hanîfe'nin kabri üzerine kubbeli bir 'türbe yaptırdı, arkasından da bu türbenin hizasında geniş bir mescit ve Hanefîler için bir medrese inşa ettirdi. Medresede ders verecek müderrisleri tayin edip, medreseye, müderrislere, öğrencilere ve medresenin kütüphanesine gelirleri harcanmak üzere bir vakıf kurdu.

Ebû Sad, yaptırdığı medresenin Şâfiîlerin medresesi olan Nizâmiye Medresesinden önce bitirilip, eğitime başlaması için çok aceleci ve hızlı davranmaktaydı. Nitekim bu emeline de nâil oldu. Nizâmiye Medresesı'nden dört ay onüç gün önce medreseyi bitirmeye muvaffak oldu ve medrese açıldı. Bu gaye için hiçbir masraftan çekinmeyip, külliyatlı miktarda para harcadı ve Bağdâd'da Şâfiî Nizâmiye Medresesinden önce

Nitekim onun mezhebine bağlılığından bahseden Nizâmülmülk; "...Şehit Sultan (Alp Arslan) -Allah burhanını aydınlatsın- kendi mezhebinde o kadar katı ve dürüst idi ki, (şu) sözü defalarca o söylemişti: "Ah, ne yazık; eğer vezirim Şâfiî mezhebinden olmasaydı, çok daha siyâsetli ve heybetli olurdu." ve kendi mezhebine böylesine ciddi (olarak bağlı) olması, Şâfiî mezhebine itikadı ayıp sayması sebebiyle ondan daima endişeli idim ve korkardım" demektedir. Geniş bilgi için bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.,* s. 122.

[79] el-Bundârî, s. 31 vd; ibn Kesîr XII, s. 173.

[80] Ibnu 1-Cevzî XVI, s. 100 vd; Zehebî, *el-Iber* II, s. 309; el-Yâfıî III, s. 83; S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 47; Merîzen Saîd Merîzen Useyrî, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-Irâk fi'l-Asri's-Selçûkî,* Mekke 1407/1987, s. 282 vd; Hüseyin Emîn, *Tarıhu'l-Irak fi'l-Asrı's-Selçûkî*, Bağdad 1965, s. 284 vd.

ı ı.uκ'ıî medresesi eğitime başlamış oldu."' Bu medresede ilk dersi ı lanelılenıı önemli şahsiyetlerinden Ebû Tahir İlyâs ed-Deylemî (öl. 1098) vermiştir. Yine ünlü Hanefî âlimi Ebû Tâlib el-Hüseyn ez-Zeynebî de (ol. 1118) bu medresede elli sene boyunca Hanefî Mezhebi üzere ders veren önemli bir şahsiyet olmuştur.""

Bağdâd, Horasan ve Mâverâünnehr kadar olmasa da, önemli Hanefî âlimlerinin yetiştiği merkezlerden birisidir. Bahse konu dönem için Irak ve Musul'da kadılık yapan, Halîfe Kâim Biemrillah ve vezir Nizâmülmülk ile görüşmeleri olan İbnu's-Simnânî (Öİ.1073);[8'] Irak'ta Hanefîlerin şeyhi, lügat, nahiv ve hadîste üstat Ebû Gâlib b. Bişran (öl. 1069): Küfe kadılığından sonra Bağdâd'a gelerek burada hadîs öğreten Ahmed b. Muhammed es-Sakafiyyî (Öİ.1102);[85] sultanlar tarafından iltifat gören, ilim meclislerine vezirlerin de katıldığı İsmail b. Ali el-Hatîbî (01.1108)"' gibi âlimleri örnek olarak göstermek mümkündür.

Hanefî Mezhebi'nin asıl yayılma sahası ve büyük imâmlarmın yetiştiği yer, önceden de belirtildiği gibi, Horasan ve Mâverâünnehr'dir. İstisnalar dışında bu bölgeler tamamen Hanefî kültürünün yaşandığı ve geliştiği yerlerdir. O kadar ki, Belh'den bahseden Şeyhülislâm Abdullah b.Ömer el-Belhî: "Bu beldenin nimeti; halkının Müslüman, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olması ve halkının tümünün Hanefî Mezhebi'nden olmasıdır" demektedir. Bu durum, bölgede yerleşmeye çalışan Şâfiî Mezhebi karşısında da kendisini göstermiştir. Nitekim 1087 senesinde Nizamiye Medreseleri zincirinin devamı olarak Belh'de Nizâmiye Medresesi açılınca bu medreselerin Şâfiî Mezhebi üzere eğitim vermelerinden dolayı, hiç bir IK'lhli bu medresede müderris veya muid olarak görev almamıştı. Bu sebepten dışarıdan ve Araplardan oluşan müderrisler getirtilerek medresede görev verilmiştir.[87] Aynı şekilde Rey'den bahseden Kazvînî, şehir

' Hafız Ebrû, *a.g.e.,* s. 337 b : Bu muazzam eser Hanefî Mezhebi'ne ait fakîhlerin yetişmesinde büyük hizmet vermiştir.

M. Useyrî, *a.g.e.,* s. 285 vd.

ei-Kureşî II, s. 605 vd.

İbn Tağriberdî V, s.87.

cl-Kureşî I, s.251 vd; et-Temîmî II, Riyad 1403/1983, s.31 vd.

cl-Kureşî I, s. 428 vd; et-Temîmî II, s. 200.

Muhammed M. Abdullatîf el-Müderris, *Meşâyihu Belh mine'L-Hanefiyye* I, Bağdâd 1367/1977, s. 144 vd.

halkının Hanefî ve Şâfiîlerden meydana geldiğini, fakat Şâfiîlerin diğerlerine göre çok az mensubunun bulunduğunu bildirmektedir."" Kaynakların naklettikleri bu bilgiler, bölgedeki Hanefî Mezhebi'nin durumunu ve yaygınlığını gösteren önemli misallerdir.

XI. yy'da Horasan ve Mâverâünnehr'den çok büyük Hanefî âlimler çıkmıştır. Semerkand'da fetva işlerine bakan ve verdiği fetvaları bir sandıkta saklayarak, benden sonra gelenler bunları görsünler ve hatalarını anlasınlar diyen Ebû Nasr el-İsbîcâbî (öl. 1087) ;[89] onbir ciltlik "el-Mebsût" adlı eserin sahibi, aynı zamanda "Câmiu's-Sağîr" ve "Câmiu'l-Kebîr"i şerheden ünlü âlim Fahru'l-Islâm Pezdevî (öl. 1089); aynı aileden gelen, yazdığı eserlerle "doğuyu ve batıyı dolduran" Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (öl. 1099);" Mâverâünnehr'in büyüklerinden olan ve değerli âlimler yetiştiren Ebû Bekr b. Muhammed Hâherzâde (öl. 1090);'" on beş ciltlik meşhur "el-Mebsut" adlı eserini hapiste yazan döneminin büyük âlimi Şemsu'l-Eimme es-Serahsî (Öİ.1090);'[3] yaşadığı dönem için Hanefîlerin örnek gösterilen âlimlerinden olan ve "Küçük Ebû Hanîfe" lakabıyla anılan Ebu'1-Fadl ez-Zerencerî (Öİ.1118);[94] İmâm Merğinânî'den fıkıh okuyan, ömrünü ilim yaymak ve hadîs dinlemekle geçiren, zamanında Mâverâünnehr'de Hanefî Mezhebi'ni en iyi bilen Ali b. Muhammed el-Isbîcâbî (öl.1 140);"[5] Nisabur'un kadısı ve "Şeyhu'l-İslâm" lakaplı, vaktinde mezhebinin önde geleni Ebû Nasr en-Nisaburî (öl. 1089) gibi sayıları daha da çoğaltılabilecek âlimler bu bölgelerde yetişen büyük Hanefî ulemâsından bâzılarıdır.

Türkistan ve Irak Hanefîliğin yoğun şekilde yaşandığı bölgeler olurken, Irak'a yakınlığından dolayı Halep ve Antakya'da da Hanefîlik yaygın mezhep durumundaydı. Hanefîlik, Şam bölgesine ise VIII. asırda girmeye

Kazvînî, a.g.e., s. 376.

el-Kureşî I, s. 335 vd; et-Temîmî II, s. 111.

İbn Kutluboğa, *a.g.e.,* s. 205 vd; Brockelmann, *Tarihu...*VI, s. 288; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri,* Ankara 1990, s.41.

91 ibn Kutluboğa, a.g.e., s.290.

Zclıebî, *el-Iber* II, s. 345 vd; el-Kureşî II, s. 141 vd; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 259 vd.

Ilnı Kutluboğa, a.g.e., s. 234 vd; el-Kureşî III, s. 78 vd; A. Özel, a.g.e., s. 43.

II.n Tıpılındi V, s. 211; Zehebî II, s. 399, A. Özel,a.g.e., s. 44.

• I I. im-,ı II. \ *V)* |; İbu Kutluboğa,a.g.e., s. 212 vd.

başlamıştı. Esasen büyük fıkıh imâmı ve Ivvzâî Mezhebi'ıın kurucusu İmâm Hv/.âî'nin yaşadığı ve mezhebini yaydığı yer olması hasebi ile,"' bu bölgede Evzâî Mezhebi mensupları çoktu. Bu sebepten Dımeşk'te Evzâî Mezhebi kadısının yanında birde Hanefî kadı görev yapmaktaydı. Hanefî âlim Kudûrî'nin öğrencilerinden el-Mufaddal b. Muhammed el-Hanefî (öl. 1052) burada kadılık yapmış ve kazâ işlerine bakmıştır.[97]

Şafiîlik, Şam bölgesinde Hanefîliğe nazaran daha geniş müntesibi bulunan mezhep durumundaydı. Bu sebepten kadılar Şâfiî Mezhebinden atandığı gibi, Emevî Câmiî'nin imamları da Şâfiîlerden seçilmekteydi. Bu durum, Hanefî âlim Ebû Abdullah Muhammed el-Balâsağûnî et-Türkî'nin (Öİ.1112) Dımeşk kadılığına atanmasına kadar devam etmiştir. Mutad olduğu üzere kadılar Şâfiîlerden atanırken, bu defa bir değişikliğe gidilerek, Dımeşk'e bir Hanefî âlim kadı olarak atanmıştı. Kadı Balâsağûnî, mezhepte mutaassıp olması[98] ve halkın yeni uygulamayı kabullenememesi sebebiyle tepki gördü ve halk câmilerin kapılarını kapatarak açmadılar. Bu uygulama tekrar Şâfiî Mezhebinden bir kadı atanana kadar sürdü."

Hanefî ulemâ sadece tedris ve ifta işleri görmemiş, halîfeler ve sultanlar tarafından bürokratik görevlerde de vazifelendirilmişlerdir. Tuğrul Bey'in 1047 senesinde Büveyhî Sultanı ile arasındaki sulhun yapılmasında 1 lanefî âlim Ebû Muhammed el-Buhârî'yi görevlendirdiği bilinmektedir.'[00] Aynı şekilde Ebu'l-Kâsım es-Semnânî (öl. 1099) de Musul kadılığı yaptıktan sonra Bağdâd'a gelmiş ve Bağdâd'da olup bitenleri Nizâmülmülk'e bildirmekle mükellef tutulmuştur."" Yine başka bir Hanefî âlim Ebû Tâlib ez-Zeynebî (öi.1118) Halîfe tarafından "Nakibu'l-Abbâsîyyîn ve't-Tâlibiyyîn" vazifesi verilen bir şahsiyettir. Bu âlimler gibi değişik görevlere getirilen diğer âlimlere de rastlanmaktadır. Netice itibariyle, Selçuklu Sultanları tarafından himaye gören ve desteklenen Hanefîlik gelişerek

"" A.J. Wensınck, "Evzâî", *İ.A.* IV, s. 419.

"' İbn Tağriberdî V, s. 54; Ş. Dayf, *a.g.e.,* VI, s. 103 vd.

""Zehebî, Düvel II, s. 261.

Ş. Dayf/î.g.e., V, s. 103 vd.

C. Brockelmann, *Tarihu...* VII, s. 286.

' "' C. Brockelmann, *Tarihu...* VI, s. 292.

İbn Tağriberdî V, s. 212.

imparatorluğun en fazla müıılesibi bulunan mezhebi haline gelmişin'. Türklerin himâyesi sayesinde gelişen ve yaygınlaşan bu mezhep, daha sonraki Türk devletlerinin de âdeta resmî mezhebi olarak kabul görmüş ve en yaygın Sünnî mezhep olma özelliğini korumuştur.""

2- Şâfiîlik

Hanefî Mezhebi'nden sonra islâm âleminde en fazla taraftarı olan mezhep Şafiîliktir. Kurucusu olan imâm Şâfiî (Öİ.819) Gazze'de dünyaya gelmiş, Medine'de tahsilini yapmıştır. Bedevî kabileleri arasında kalarak fasih Arapça'yı öğrenen imâm Şâfiî, bir müddet Yemen'de ve Bağdâd'da ikâmet ettikten sonra Mısır'da vefat etmiştir, imâm Şafiî'nin yaşadığı coğrafya ve bu coğrafyanın sosyo-kültürel yapısı onun fıkhının esaslarına zemin teşkil eder. Onun için, yaşadığı muhitin örf ve âdetleri Şâfiî'nın içtihatları üzerinde gayet açık tesir bırakmıştır."'[4]

İmâm Şâfiî, Medine'de İmâm Mâlik'ten, Bağdâd'de İmâmı Azam'ın öğrencisi İmâm Muhammed'den ders görmüş, dolayısıyla Hadîs fıkhını temsil eden Mâlikî fıkhı ile, Rey ekolünü temsil eden Hanefî fıkhı arasında"'[5] bir orta yol, köprü olmuştur."*[1] Hadîs ekolüne dayanması ve Medine'de yaşaması sebebiyle Şâfiîlik daha çok bu bölgede yayılmıştır. Ancak imâm Şâfiî daha sonra Mısır'a giderek Mâlikîlerden ayrılınca mezhebî yayılış alanı da bu bölgeye kayacaktır."" Şâfiîlerın tedris faaliyeti gösterdikleri yer Bağdâd ve Kahire idi. Özellikle IX. ve X. yüzyıllarda Hicaz ve Mısır bölgelerine yayılmakla birlikte, Abbâsîlerin resmî mezhebinin Hanefîlik olmasından dolayı Şâfiîlik fazla gelişmemiştir."'"

Şâfiîliğin Şam bölgesinde yayılması, oradaki Evzâî Mezhebi'nin aleyhine genişlemek suretiyle olmuştur. Bölgeye Şâfiîliği ilk getiren Ebû Zura

Ramazan Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *T.M.* XVII, (1972), s. 112.

O. Keskioğlu, *a.g.e.,* s, 120.

M.E.Kılıçer, *a.g.e.,* s. 65 vd.

imâm Şâfiî, Mâlikîler gibi Medînelilerin amellerini delil kabul etmediği gibi, Hanefîlerin metotları arasında yer alan "Istıhsân"a da hücum eder. Sünnetin her nevini delil kabul etmesiyle Mâlikîlere, Kıyasa önem vermesiyle Hanefîlere yaklaşır. Bkz. P.Hitti, *a.g.e.,* II, s. 611; O.Keskioğlu, *a.g.e.,* s. 120 vd.

H.Karaman, *a.g.e.,*s. 117; A.Gölpınarlı, *a.g.e.,* s. 209.

[108] W. Heffenıng, "Şâfi'î", *İ.A.* XI, s. 270.

l). Osman etl-l)mıeşkî'dir. Kâlıire'dc sekiz sene kadılık yaptıktan sonra 1)ıııeşk'e gelerek 904'de buraya kadı olan bu âlim, 915'de ölümüne kadar bu görevi devam ettirmiştir.'[09] Şam bölgesi Şâfiîlere mahsus bir bölge olarak devam etmiş, bu şekilde oluşan teamül Hanefî âlim Ebû Abdullah Muhammed el-Balâsağûnî et-Türkî'nin (öl.l 112) Dımeşk kadılığına atanmasıyla bozulmuşsa da,"° halkın câmileri kapatarak tepki göstermesi sebebiyle tekrar eski uygulamaya dönülmüştür.'" Daha sonraları Şâfiîliği benimseyen sultanlar ve şahıslar tarafından açılan medreselerle Şâfiî Mezhebi bu bölgede iyice güçlenmiştir.

Şâfiîlik, Irak bölgesinde de önemli bir gelişme göstermiştir. Bu husus Horasan ve Mâverâünnehr'de de etkisini gösterecek ve Hanefîlik yaygın olmasına rağmen bölgede Şâfiîlik de yayılma imkanı bulacaktır. Ama, Abbâsîlerin resmî mezhebi olması açısından Hanefîlik daha yaygın mezhep olma konumunu muhafaza etmiştir. Onun için, Şâfiîlerin Hanefîlerle beraber bu beldelerde iftâ ve tedris işlerini paylaşmaları özellikle Selçuklular dönemine denk gelir."[2] Öyleki, Nizâmiye Medreseleri'nin açılması ile birlikte Şâfiîlik için yeni bir dönem doğacak ve bu mezhep gelişerek devam edecektir.

a- Şâfiî-Eş'arî Birlikteliği

Kelâmî mezheplerden Eş'arîliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl.936) Basra'da dünyaya gelmiş, dönemin ünlü Mutezile şeyhlerinden Ebû Ali el-Cübbâî'nin yanında yetişerek onun fikirlerinden etkilenmiştir. Zekası ve münazaradaki kabiliyeti sayesinde büyük şöhret sahibi olmuştu."[3] Daha sonra hocasından ve fikirlerinden ayrılarak Mutezileden öğrendiği metotlarla bu fikre karşı mücâdele etmiştir."" Esasında

[109] Subkî'nin ifadesine göre, ondan sonra Şam bölgesinde Şâfiî Mezhebinin dışında kimse kadı olmamıştır. Geniş bilgi için bkz. Ş.Dayf, *a.g.e.,* VI, s. 105 vd; W. Heffenıng, a.g.m., s. 270; M.Ebû Zehra, *Tarihu...* II, s. 481 vd.

Zehebî, Düvel II, s. 261.

"' §. Dayf, *a.g.e., V, s.* 103 vd.

"[2] Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 312 vd; M.Ebû Zehra, *Tarihu...*II, s. 481 vd.

"[3] Abdulmünim el-Hafnî, *Mevsuatu'l-Fırak ve'l-Cemâat ve'l-Mezâhihi'l-İslâmiyye,* Kahire 1413/1993, s. 50 vd.

"" De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri,* (trc. H.Yurdaydın- Y. Kutluay), Ankara 1971, s.131.

Mutezile X. ve XI. asırlarda zayıflamaya yüz tutmuştu. Ehl-i sünnet âlimleri arasından çıkan Eş'arî, Ehl-i sünnet fikrini savunmayı üzerine alarak, bu konuda Sünnî esasları Hanbelî şekliyle kabul edip, bir noktada kendisini Ahmed b. Hanbel'in takipçisi gibi gördü. Mutezile ve Ehl-i sünnet dışı fikirlerle mücâdele ederken cedel metodunu büyük bir başarı ile Sünnîlik için kullanmıştır. Hanefîlerin Mâturîdiliği benimsemelerine karşılık, Şâfiîler ve Mâlikîler Eş'arîliği benimsemişlerdir."[5]

Eş'arî'nin fikirleri kendisinden sonra bir Mâlikî âlimi olan Bakillânî (öl. 1012) vasıtasıyla iyice tekâmül etmiştir. Bu âlim, Eş'arî'nin görüşlerini bir süzgeçten geçirmiş ve birtakım meselelerin izahında eski fikirlerle yetinmeyerek yeni ve aklî deliller kullanmıştır."[6] Bakillânî'den sonra Eş'arîliğin en büyük siması İmâmu'l-Harameyn Cüveynî (öl. 1085) olmuştur. Önceleri Eş'arîlik ile Mâturîdîlik arasında müteşâbih ayetleri tevil etmeme konusunda birlik var iken sonraları Cüveynî, Eş'arîliğe tevil metodunu getirerek mezhep imâmını aşmış oldu. Gazâlî (öl. 1111) ise, kelâmın kapılarını felsefeye ve mantığa açarak İmâm Eş'arî'yi bir kez daha aştı."' Bu sebepten dolayı Eş'arîliğin nihai zaferi ancak Selçuklular döneminde ve ünlü âlim İmâm Gazâlî tarafından sağlanmıştır."[8]

Aynı coğrafyada ortaya çıkmanın vermiş olduğu sosyo-kültürel yapıdan dolayı Eş'arîlik ile Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri arasında bir yakınlık söz konusudur. Dikkat edilirse bu mezhepler daha çok Arap unsurlar arasında yayılmış mezheplerdir. Bu da, bir noktada Seyyid Hüseyin Nasr'ın tezini teyit etmektedir.'" Yani Şâfiîlik ve Eş'arîliğin Arapların ruhî ve psikolojik yapısına uygun gelmesi, onların mantığına hitap etmesi, bu mezheplerin bahsedilen topluluklar arasında daha fazla yayılmasına sebep olmuştur.

"[5] Brockelmann, *Tarihu...* IV, s. 38 vd; Ö.Ferruh, *a.g.e.,* s. 332 vd; M.Ebû Zehra, *Tarihu...1,s.* 168 vd; H.Ritter,a.g.m., s. 392.

"[6] M.Ebû Zehra, *Tarihu...* I, s. 169 vd.

Taftazânî, *a.g.e.,* s. 36.

[18] O'Leary,*a.g.e.,s.134* vd; H. Sabit Şibay, "Bakillânî",/./!. II, s. 154.

O'na göre: Sünnî kelâmın (Eş'arîliğin) odak noktasını "Atomculuk" oluşturmaktadır. Bu düşünce bir taraftan Tann'yı bütün olayların faili yaparken, diğer taraftan "...sonlu ile sonsuz arasındaki süreksizliği ifade eden bu "atomculuk" Arapça'nın ve Arap zihninin rıılıi ve psikolojik yapısına bağlıdır..." demektedir. Geniş bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin N.ısr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,* (trc. N.Avcı - K.Turhan - A.Ünal), İstanbul 1991, s. 302.

Eş'arîlere göre akıl, hiçbir zaman mutlak hakikate ulaşamaz. O, duyularda ve zihinde bizi daima aldatır.[120] Bu yüzden de, nübüvveti ispat için aklî delillere başvurmadıkları gibi,[121] nesnelerin güzellik ve çirkinliği (Hüsn ve Kubh) konusunda da, bir şeyin güzel olup olmadığını aklımızla kestiremeyiz. Akıl dinî teklifi anlamak için bir vasıtadır, derler.[122] Tarihi boyunca akıl ile nakil arasında denge kurmaya çalışan Eş'arîlik, Ehl-i sünnet akaidine sahip çıkarken mutedil bir yol izlemeye çalışmışsa da, Mâturîdiler kadar akla yer vermedikleri de bir hakikattir.

Eş'arî, görüşlerini savunurken her ne kadar Mutezilî metotları kullanmış olsa da, nassları anlama konusunda Hanbelî metodu takip ettiği için,[123] Şâfiîler ve Mâlikîler tarafından kabul görmüştür. Nitekim, Eş'arî'den sonra Eş'arîliğe hayat veren en önemli iki sima Şâfiî ve Malikî mezhepleri arasından çıkmıştır. Bu anlayıştan dolayı Eş'arîlik daha çok bu iki mezhebin yayıldığı sahada onlarla berâber yayılmıştır. Eş'arîlik aynı zamanda Hanbelîlerin itikat esaslarına da uygunluk gösterdiğinden onlar arasında da yayılma imkanı bulmuştur.

Hanbelî ve Eş'arî mezhepleri arasındaki birlik Hanbelî âlim Ebû Ya'lâ el-Hanbelî'den (Öİ.1065) sonra ayrılmış ve Hanbelîler Eş'arîliğin dışında görülmeye başlanmıştır.[124] Eş'arîlik, kelâmi fırkalardan ayrıldıktan sonra Horasan'da Şâfiî bayrağı altında toplanırken, Şâfiîlik de Mısır ve Şam'da Eş'arîlik bayrağı altında toplanmıştır. Böylece bu iki mezhep kucaklaşmış ve yayılma sahaları da aynı olmuştur.[125]

b- Selçuklular Döneminde Şâfiîlik

Selçukluların Şâfiîlik dolayısıyla da Eş'arîlik hakkındaki politikalarını anlamak için o dönemin genel yapısını ve yeryüzünün ilk üniversiteleri olarak kabul edilen Nizâmiye Medreseleri'nin açılış sebeplerini bilmek gerekmektedir.[126] Kuzey Afrika'da kurulmuş olan Fâtımîler Devleti X.

[120] S.H.Bolay, *a.g.e.,* s. 90.

[121] Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *D.İ.A.* XI, s. 453.

[122] E.Yüksel, a.g.m., s. 102.

[123] W.M.Watt, *a.g.e.,* s. 79.

M.Şerefeddin, a.g.m., s. 109.

Ş.Dayf, *a.g.e.,* VI, s. 110.

[126] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Nizâmiye Medreseleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1993, s. 15 vd.

asırdan itibaren gelişmeye ve Bağdâd Abbâsî Halîfeliği'ne karşı tehdit unsuru olmaya başlamıştı.'"' Fatımîlerin güçlenmesiyle berâber temsil ettikleri Şiî düşüncesi de güçlenmişti. Mısır'dan sonra Suriye'ye de hâkim olan Fâtımîler Abbâsî Halîfeliği'nin otoritesini sarsmak ve Sünnîliği zaafa düşürmek için çeşitli yollar denemişlerdir. Bir taraftan siyasî alanda Arslan Besâsirî ve isyan eden ibrahim Yınal desteklenmiş,'[28] diğer taraftan Şiî dâîler yetiştirmek üzere medreseler açılmıştır.'"' Esasen belli bir ders programı olan ve akidelerini insanlara telkin etmek üzere açılan ilk medreselerin Şiîlere ait olduğu görülmektedir."[0]

Sünnî dünyanın liderliğini ele geçiren Selçukluların halletmek zorunda oldukları temel meselelerden biri de hiç şüphesiz ki, Şiîlik meselesiydi. Sünnî dünyayı rahatsız eden ve kurulduğu günden itibaren siyasî bir vasıf kazanan bu hareketi engellemek gerekmekteydi. O da ancak siyasî ve askerî faaliyetlerin yanı sıra, Şiîlerin propagandalarını boşa çıkaracak ilim müesseseleriyle mümkündü.'[3]' Özellikle X. ve XI. asırlarda güçlenen Şiîlik; genelde Şiîlik, özelde ise Ismâilîlik olarak Sünnîliğe karşı saldırıya geçmişti. Gün geçtikçe güçlenen bu harekete karşı Alp Arslan döneminde bir takım tedbirler alınmıştı.'" Alp Arslan'ın Şâfiî mezhebinden olan dirayetli veziri Nizâmülmülk de, Sultanın büyük destek ve yardımlarıyla Nizâmiye Medreseleri'ni açmıştı.'[33] Bu müesseseler, Selçukluların, Sünnîliğe düşman ve devletçe takibata maruz diğer mezhep ve zümrelere karşı mücadele etmek kastıyla açmış oldukları kurumlardır.'[34] Nizâmülmülk, güçlenen "Bâtınî" hareketin istikbalde Selçuklular için tehlike teşkil etti-

[127] W.Barhold, *islâm Medeniyeti Tarihi,* (trc. F.Köprülü), Ankara 1977, s. 37.

[128] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 30 vd; İbn Kesîr XII, s. 84 vd.

[129] Hasan ibrahim Hasan, *Tarihu'd-Devletı'l-Fâtımiyye,* Kahire 1981, s. 378 vd.

Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık,* (trc. A.Açıkgenç, M.H.Kırbaşoğlu), Ankara 1990, s. 111.

İ.Kafesoğlu, *a.g.e.,* s. 115.

[132] Alp Arslan, önde gelen adamlarından Erdem'in maiyetinde Bâtınî mezhebinden birisinin çalıştırdığını duyunca ona hiddetlenmişti. Erdem'in bu şahsın Bâtınî olmayıp Şiî olduğunu açıklaması üzerine Sultan: "Ey kötü adam, Rafızî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira, her iki gruba da lanet olsun" diyerek, bu mezheplere karşı olan tavrını göstermiştir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *a.g.e.,* s. 208 vd.

Hâfız Ebrû, a.g.e., s. 337 b.

F. Köprülü, "Harizmşahlar", *İ.A.* V/I, s. 284 vd.

e,illi fark ederek luı müesseselerin açılmasını ve böylelikle Sünnîliğin ilmî yolla güçlendirilip, "devlete bağlı temiz akîdeli insanların yetişmesini" .ıııaçlaıııştır.

Selçuklular devlet işlerini vezirlerine havale ettiklerinden, sultanlar onların işlerine fazlaca müdahale etmezlerdi. Esasen vezir devletin memuruydu ve yaptığı bütün işleri bağlı bulunduğu sultan adına yapmaktaydı. Bu yüzdendir ki Nizâmülmülk, Alp Arslan ve onu takip eden Melikşah döneminde devletin bütün işlerinden sorumlu hâle gelmiştir.'" Nizâmiye Medreseleri'ni açan Nizâmülmülk, bu medreselere zengin gelirli vakıflar bağlamıştır. Bağdâd Nizâmiye Medresesi için yapılan vakıftan anlaşıldığı şekliyle bu medreseler asılda ve fürûda Şâfiîlere ait medreselerdir. Bu medreselerde ders verecek müderristen kütüphanecisine, öğrencisinden müstahdemine kadar herkes bu mezhepten; yani itikatta Eş'arî, amelde Şâfiî Mezhebinden olmalıydı.'[38] Böylece o dönem için geçerli olan tek mezhebe dayanan medrese geleneğine uygun olarak Bağdâd Nizâmiye Medresesi açıldığı gibi, buna paralel olarak ülkenin çeşitli şehirlerinde de luına benzer medreseler inşa ettirilmiştir.'[3]'

Nizâmiye Medreseleri genelde Sünnî, özelde ise Şâfiî düşüncesini güçlendirmişlerdir. Dolayısıyla bu düşünceyle özdeşleşen Eş'arîlik de güçlenecektir. Nizâmiye Medreseleri ülkenin Başta Bağdâd olmak üzere Ik'lh, Musul, Nisâbûr, Herat, İsfehan, Basra, Merv, Rey vb. önemli şehirlerinde inşa edildi.'[40] Açılan bu medreselerle Şîa ve Mutezile fikri

"[S] H. Emîn, *a.g.e.,* s. 220 vd; Henry Laoust, *İslâm'da Ayrdıkçı Görüşler,* (ter. E.Ruhi l ığlalı-S. Hizmetli), İstanbul 1999, s. 207; Ali Sevim, "Selçuklular-Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* II, Ankara 1981, s. 750.

"" Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisı* V/8-9 (1967), s.97 vd.

"[7] İbnu'l-Esîr X, s. 79 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 146; M.H.Şendeb, *el-Hadarâtu'l-İslâmıyye fî Bağdâd fî Nısfi's-Sânî mine'l-Kami'l-Hâmisi'l-Hicrî,* Beyrut 1404/1984, s.33 vd; A. Muhammed Hasaneyn, *Selâçıka İran ve'l-Irak,* Kahire 1970, s.78; Ğıyâseddîn Hondmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ,* (nşr. Harbî Emîn Süleyman), Mısır 1980, s. 247 vd.

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 304; Sıbt, *a.g.e.,* s. 140.

"" İbnu'l-İmâd III, s. 384 vd; es-Suyûtî, *Tarihu...,* s. 420 vd; Muhammed Receb el-Babûmî, "Nizâmu'l-Mülk et-Tûsî", *MecelletU'l-Ezher* XXVII/5, (1955), s. 503.

"" es-Subkî, s. 313; Ebû Şâme^.g.e., s. 62 vd.

geriletilirken, Sünnîliğe muarız bütün fikirlere karşı da mücadele edilmiştir."" Medreselerin vakfiye şartları gereği buralardan Şâfiî fakîlıler yetişerek islâm âleminin çeşitli bölgelerine dağılmış ve gittikleri yerlerde mezheplerini yaymışlardır. Nitekim, 1082 yılında Halîfenin elçisi olarak Sultan Melikşah'a giden Nizâmiye Medresesi'nin ünlü müderrisi Ebû İshak Eş-Şîrâzî, "Horasan'a gitmek için yola çıktığımda hiçbir beldeye, hiçbir karyeye uğramadım ki; orada benim yetiştirdiğim kadı, müfti, hatîp bir öğrencim veya dostum olmasın" demektedir.'[4]" Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, Nizâmiye Medreseleri'nden yetişen insanlar ülkenin her tarafında görev almışlardı. Bu medreselerin açılmasındaki gayelerden biri de, ilmî faaliyetlerin yanı sıra devletin ihtiyaç duyduğu adlî, mâlî ve idârî personeli yetiştirmek olduğuna göre,"" bu hedefin hakkıyla tahakkuk ettiği gözlenmektedir.

Nizâmiye Medreseleri, Selçuklular döneminde İslâm âleminin ve Şâfiîlerin en parlak simalarının yetiştiği ve görev yaptığı yerler olmuştur. Sayıları hayli kabarık olan bu şahıslardan bazılarının gösterilmesi ile iktifa edilecektir. Bu şahsiyetlerin başında Nisabur Nizâmiyesi'nin müderrisi, aynı zamanda Gazâlî'nin de hocası bulunan İmâmu'l-Harameyn Cüveynî (öl. 1085) gelir. Selçuklu Sultanlarından ve Nizâmülmülk'den iltifat gören bu âlim otuz sene müderrislik yapmıştır. Cüveynî, Şâfiî fıkhının yanı sıra Eş'arî kelâmında da Bakillânî'den sonraki en büyük temsilcidir.'[44] Bakillânî'nin görüşlerine paralel görüşler taşıyan Cüveynî, münakaşaları daha titizlikle ele alarak Bakillânî'den daha dikkatli davranmış ve âdeta Eş'arî kelâmını yeniden inşa etmiştir.'[45] Cüveynî, aynı zamanda dönemin önemli fakîhlerinden olduğu halde, Eş'arî kelâmı üzerindeki çalışmaları ile kelâmcılık tarafı fakîhlik yönünden ileri geçerek, bu cephesiyle daha fazla tanınmaya başlanmış, bir manada da Bakillânî çizgisini devam ettirmiştir. Cüveynî, kelâmcılığıyla birlikte sınırlı da olsa kelâmın kapılarını felsefeye

14| H. Emîn, a.g.e., s. 223; A.M.Hasaneyn, *a.g.e.,* s. 172 vd.

143 es-Subkî, *a.g.e.,* IV, s. 216. H.Emîn, 223; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* Ankaral982, s. 35.

144 es-Subkî V, s. 168 vd; İbn Hallikân III, s.168 vd; İbn Kadı Şuhbe I, s. 275 vd; M.Şerefeddin, a.g.m., s.107 vd; C.Brockelmannn, "Cüveynî", *LA.* III, s. 249; H. Laoust, *a.g.e.,* s. 217.

145 M.Watt, *a.g.e.,* s. 105.

açmıştır.[141] O, bu tavırlarıyla özellikle Eş'arî kelâmının gelişmesini temin etlerken, öğrencisi Gazâlî'nin de fikir sisteminin temellerini atmıştır.

Eş'arî kelâmında belirleyici bir yeri olan Cüveynî,[147] yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla etkisini uzun süre devam ettirdiği gibi, İslâm âleminde önemli kelâmcıların yetişmesine de zemin hazırlamıştır.[148] Bunlardan birisi olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî, Selçuklular döneminin ünlü kelâmcısı Şehristânî'nin hocası olduğu gibi,[149] Cüveynî'nin bir başka öğrencisi olan Ömer Ziyâuddîn de meşhur kelâmcı Fahreddîn Râzî'nin hocasıdır.[150]

Hocası Cüveynî'nin takipçisi olan büyük âlim Gazâlî, Şâfiî fıkhının yanı sıra kelâmda da bir otorite olarak günümüze kadar tesirlerini devam ettirmiştir. Gazâlî, kelâmın kapılarını felsefeye ve mantığa açarak imâm Eş'arî'yi bir kez daha aştı.[151] Dolayısıyla Eş'arî, Bakillânî, Cüveynî çizgisini devam ettiren Gazâlî, aklı her meseleye tatbik etmekten kaçınmamış ve imana ait meselelerde tam bir rasyonalist gibi davranmıştır. Ehl-i sünnet dışı fikirlerle şiddetli bir şekilde mücadele etmiş, aklın çözemediği meselelerde vahye dayanmak gerektiğini söyleyerek mutasavvıf kişiliğini de ortaya koymuştur. Dönemindeki çalışmalarıyla Eş'arî kelâmının nihai zaferi Gazâlî ile temin edilmiş olduğu gibi,'"daha sonra gelen Fahreddîn Râzî (Öİ.1209) ve benzeri âlimlerin de aynı yolda yürümeleri sağlanmış-

[146] Abdulazîm ed-Dîb, "Cüveynî", *D.İ.A.* VIII, İstanbul 1993, s. 142: Önceleri Eş'arîlik ile Mâturîdîlik arasında müteşâbih ayetleri tevil etmeme konusunda birlik var iken sonraları Cüveynî, Eş'arîliğe tevil metodunu getirerek mezhep imamını aşmış oldu. Bkz. Taftazânî, a.g.e., s. 36.

[47] İ. İsmail Hakkı, a.g.m., s. 9.

[148] Osmanlı dönemindeki tesirleri için bkz. Ahmet Ocak, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* (4-8 Ekim 1999, Ankara), (Henüz yayımlanmamış).

[149] Zehebî, A'lâm XX, s.287; Zehebî, *el-İher* III, s.7; el-Yâfiî III, s. 289 vd; İzmirli İsmail Hakkı, "İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî b. el-Cüveynî", *D.F.İ.F.M. IX* (1927), s. 3.

[150] İ. İsmail Hakkı, a.g.m., s. 3; Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî,* Ankara 1991, s. 2.

[151] Kelâm sisteminde köklü değişiklikler meydana getiren Gazâlî, bir taraftan Aristocu geleneğe bağlı Meşşâî filozoflarını eleştirirken, diğer taraftan Aristo mantığını Islâmî ilimler arasına katıp, mantık bilmeyenin ilmine güvenilmeyeceğim de ileri sürmüştür. Nihai hedefin ise keşif yoluyla elde edilebileceğini kabul ederek Eş'arîyeye klasik mantık ve felsefeden sonra tasavvufun kapılarını da açmıştır. Geniş bilgi için bkz. Y. Ş. Yavuz, a.g.m., s. 449.

Brockelmann, *Tarih* IV, s. 39; Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *D.İ.A.* XIII, s. 491; M. Sait Özvervarlı, "Gazzâlî", *D.İ.A.* XIII, s. 507.

tır.'" Özellikle Râzî, kelâmı iyice aklîleştirerek Eş'arî kelâmına yeni ufuklar açmış, felsefeyi kelâm ile birleştirerek felsefi kelâm dönemini başlatmıştır.'" Gazâlî kelâmı güçlendirmek için bilerek veya bilmeyerek felsefî metotlara başvurmuştur. Filozofları reddetmek için yazdığı "Tehâfetü'l-Felâsife"si meşhurdur. Gazâlî, bu çalışmaları ile Batı filozoflarını da etkilemiştir.'[56]

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Hanefîler, vezir Nizâmülmülk'ün de Şâfiîlere ikramlarda bulunması, bu mezhep âlimlerinin iltifat görmelerine ve fikirlerini yaymalarına sebep olmuştur. Özellikle Nizâmiye Medreseleri'nin açılmasından sonra Şâfiîlik ve beraberinde Eş'arîlik büyük bir gelişme göstermiştir. Bu hususta Eş'arî âlimlerinin Selçuklular devleti tarafından desteklenmesinin ve Nizâmiye Medreseleri'nin açılmasının payı büyüktür.

Selçukluların ve onların aştığı Nizâmiye Medreseleri'nin Şâfiî ve Eş'arîliğin gelişmesindeki yeri birazda bu medreselerden yetişerek İslâm âleminin değişik bölgelerine dağılan, gittikleri yerlerde Nizâmiye ekolünü devam ettiren insanlar sayesinde olmuştur. Kaynaklar incelendiğinde İslâm âleminin değişik yerlerinden gelerek Nizâmiye Medreseleri'nde yetişen ve memleketlerine dönerek oralarda Şâfiîliği, dolayısıyla da Eş'arîliği yayan insanları tespit etmek mümkündür. Bu şahıslara dikkat edildiğinde Endülüs'ten Mâverâünnehr'e, Kafkaslardan Yemen'e kadar olan değişik bölgelerden geldikleri ve Şâfiîliğin eğitim yerleri olan Nizâmiye Medrese-

Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İ.A.* IV, s. 751; Ö.Ferruh, *a.g.e.,* s. 546 vd; Taşköprüzâde, *Mevzuatu'l-Ulûm,* (trc. Kemâleddîn M. Efendi), İstanbul 1313, s. 565 vd.

54 £

Tartazân*a.g.e.,* s. 36.

Y.Ş.Yavuz, a.g.m., s. 449.

Raymond Manini, Gazâlfden etkilenenlerdendir. O, muhaliflerin fikirlerini reddederken Gazalinin eserlerinden parçalan olduğu gibi, fakat müellifin ismini zikretmeden nakletmiştir (Bkz. H. Z. Ülken, *a.g.e.,* s.124: O'Leary, *a.g.e.,* s.173: İ. H. İzmirli, a.g.e., s.10). Yine Saint Thomas, Gazâlî'nin fikirlerinden geniş bir şekilde istifade etti. Ockham'lı William, Peter D'illy ve Nicalaus de Auctricuria gibi filozoflar da Gazâlî'nin eserlerinin Latince tercümelerinden istifade ederek etkisinde kaldılar (Bkz. S. H. Bolay, *a.g.e.,* s.91: H. Z. Ülken, *a.g.e.,* s.124). Gazâlî'nin tesirleri bu kadarla kalmamıştır. Daha sonra gelen Montaigne (öl. 1592), Descartes (Öl.1650) ve David Hume (öl. 1176) gibi filozoflar Gazâlî'nin metotlarını kullanmışlardır. Bkz. Y. A. Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, s. 100 vd; Ph. *H'\u\,Arap Tarihinin Mimarları,* (trc.Ali Zengin), İstanbul 1995, s. 184 vd.

Fazlurrahman, *islâm,* s. 232.

leri'ndc yetiştikten sonra memleketlerine döndükleri görülür."" Bunlar gittikleri yerlerde Şâfiî fıkhını ve Eş'arî kelâmını temsil etmiş ve yayılmasına hizmette bulunmuşlardır. Bu gelişmelerin merkezinde hiç şüphesiz ki, bahsedilen medreselerin kurulması ve gelişmesini devlet politikası haline getiren Selçukluların payı büyüktür.'™

3- Hanbelîlik

Ehl-i sünnet mezheplerinden üçüncü büyük mezheb olarak kabul edilen Hanbelî Mezhebi, İmâm Ahmed b. Hanbel'in (Öİ.855) görüşlerini benimseyenlere verilen addır. İmâm Şâfiî'nin yanında yetişen ve ondan büyük oranda etkilenen Ahmed b. Hanbel, Abbâsî Halîfelerinden Memûn zamanında başlayan ve haleflerince de devam ettirilen Mutezile görüşlerinin zorla halka kabul ettirilmesi senelerinde büyük eziyetler görmüştür. Ahmed b. Hanbel, fıkhın fürûundan ziyade hadîs usûlü ile meşgul olmasından dolayı, bâzı âlimlerce fakîhten çok muhaddis kabul edilir."[0]

Hanbelî Mezhebi, diğer büyük mezheplere oranla azınlık durumunda kalmıştır. Bunun ana sebeplerinden birisi, diğer mezheplerin daha önceden ve büyük merkezlerde genellikle de bir siyasî desteğin tesiriyle yayılmış olması, buna karşılık Hanbelî Mezhebi'nin yayılma sahasının daralması ve diğer mezhepler için konu ettiğimiz şekilde Hanbelîliği yayacak kadıların bulunmamasıydı. Bir başka önemli sebep ise, Hanbelîlerin kendi mezhep anlayışlarından kaynaklanan yorumlarla taassup ve şiddete meyilli olmalarıydı. O yüzdendir ki bu mezhep, imâmının ilim, vera ve dindarlığı ölçüsünde yayılma imkanı bulamamıştır.'[6]' Bidatlere karşı son derece yasakçı bir tavırla yaklaşan ve bunu ifrat noktasına vardıran Hanbelîler, diğer Sünnî mezheplerde olmayan bir taassup ve hoşgörüsüzlüğe yönelmiş-

Endülüs'ten gelenlere Ebu'l-Velîd et-Tecîbî el-Bâcî (öl. 1081) (Bkz. İbnu'd-Dimyâtî XIX, s. 125 vd) ve Ali b. Haskaveyh el-Merağî (öl. 1122) (Bkz. İbnu's-Salâh II, s. 591, 607); eğitiminden sonra Mâverâünnehr'e dönerek Şâfiî fıkhı öğreten Ebu'l-Hasan eş-Şâmî (öl. 1110) (Bkz. Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e.,*s.229 vd) gibi şahıslar örnek gösterilebilir. Yemen, İskenderiye ve Nisabur gibi benzer bölgeler için bkz. A.Ocak, a.g.e.

Bu konuda, Nizâmiye Medreseleri'nde görev yapan müderrisler, ilmî özellikleri ve eserleri için bkz. Ahmet Ocak, a.g.e.,

"" Goldziher, "Ahmed b. Hanbal",/.A I, s. 171.

M.Ebû Zehra, *Tarıhu...* II, s. 542; el-Hafnî, *a.g.e.,* s. 195.

Icrdir. "Emri bi'l-Marûf ve Nehyi ani'l-Münker" adına insanlara baskı yapmışlar, onlara karşı kuvvet kullanmaktan çekinmemişlerdir."" Kendileri "Mihne" olayında en büyük baskı ve zorbalığı görmüş olan bu mezhep sakinleri, ne yazık ki, daha sonraki dönemlerde kendileri gibi düşünmeyenlere karşı şiddet kullanmaktan kaçınmamışlardır. Araştırmamıza konu olan dönemlerde de hoş olmayan misallerini vermek zorunda kalacağımız bu mezhep, bahsedilen olumsuzluklar yüzünden fazla gelişme ve yayılma imkanı bulamamıştır. Buna rağmen, İslâm âleminin üçüncü büyük mezhebi ve fıkhî düşüncesi olarak varlığını günümüze kadar devam ettirebilmiştir.

Hanbelî Mezhebi, mezhep imâmının yaşadığı ve fikirlerini yaydığı yer olması bakımından en çok Bağdâd ve çevresinde yayılmıştır.'[61] Özellikle Selçukluların hâkimiyeti döneminde, Bağdâd'da Hanbelî ulemâsının büyükleri yetişmiş, bu şahıslar düşünce ve davranışlarıyla dönemin fikrî ve sosyal yapısına tesir etmişlerdir. Hanbelî Mezhebi'nin bölgede gelişmesinde en büyük pay, adeta döneminde mezhebin baş halkası durumunda olan büyük âlim Ebû Ya'lâ'ya (öl. 1065) aittir. Bu âlim, zamanında Hanbelîlerin reisi durumundaydı. Sayısız öğrenci yetiştirmiş, Mansur Câmii'nde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın kürsüsünden halka hadîs imla ettirmiştir. Asrının fakîhi olan bu insan, el-Harîm kadılığı yanısıra Harrân ve Hulvan (Hilvan) kadılıkları görevini de yürütmüştür. Vefat ettiği zaman devlet ricâliyle berâber Hanefî Kadısı Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî ve diğer fakîhler cenazesinin arkasından yürümüşlerdi. Bahsedilen asırda yetişen Hanbelî ulemasının ekserisi onun öğrenciliğinden yetişmişlerdir."

Şam bölgesinde ise, müntesipleri yaygın olarak bulunan Şâfiî ve Hanefîlikten sonra en fazla mensubu bulunan mezhep Hanbelî Mezhebi olmuştur. Şam'a Hanbelîliği ilk defa getiren Ebuİ-Kâsım el-Hüseyn'dir (Öİ.945). Şam ve civarında fazlaca yayılma şansı bulamayan bu mezhep

Goldziher, a.g.m., s. 171; el-Hafnî, *a.g.e.,* s. 195.

[163] Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 312 vd; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi, *D.İ.A.* XV, s. 528.

[164] el-Uleymî II, s. 128 vd; Ibnu'l-Verdî I, s. 517; Zehebî, *el-Iber* II, s. 309; Zehebî, *Düvel* II, s. 234; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 98 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 52; İbn Kesîr XII, s. 102 vd; İbnu'n-Naccâr XVI, s. 117 vd; İbn Receb III, s. 12 vd. Bahsedilen kaynaklardan bu âlimlerin isimleri tespit edilebilir.

Selçuklular döneminde biraz canlanma göstermiştir. Bağdâd'da Hanbelî âlini Ebû Ya'lâ'dan fıkıh okuyan ve sonrada bu bölgeye gelerek mezhebi buralarda yayan Ebu'l-Ferec eş-Şîrâzî el-Makdisî (öl. 1093) ile Hanbelî Mezhebi bu bölgede canlanmıştır. Kerâmetleri açık olan, Dımeşk hâkimi Tutuş tarafından da büyük saygı ve hürmet gösterilen bu âlim, mezhebini Şam bölgesinde yaymıştır.[165] Ebu'l-Ferec, oğlu Abdulvahhâb'ı (öl.l 141) yetiştirerek kendi yerine bırakmış[166] ve bu şahıs Dımeşk'te bir Hanbelî Medresesi yaptırdığı gibi mezhebin Şam bölgesinde gelişip güçlenmesine de gayret göstermiştir.[167]

Hanbelî Mezhebi mensuplarının etkili bir şekilde bulunduğu başka bir mekan ise Harran'dır. Bağdâd'da Ebû Ya'lâ'dan fıkıh okuduktan sonra Harran'a gelerek buranın kadısı, vaizi ve müftisi olan Ebu'l-Feth el-Harrânî (öl.1083), diğer faaliyetlerinin yanı sıra mezhebini de yaymıştır. Bu dönemde Harrân, Musul emîri Şerefuddevle Müslim b. Kureyş'in hâkimiyetinde idi. Müslim'in Antakya meselesi yüzünden Tutuş ile aralarının açılması üzerine, Mısır Halîfesinden yardım alarak Şam'ın zaptına girişmesi ve Tutuş'u Dımeşk'te muhasara etmesi, Harrân kâdısını isyana sevk etti. Harrân'ı Râfızî olan Müslim'in elinden kurtarmak isteyen Kadı Ebu'l-Feth, Türkmen emîri Çubuk Bey'le temasa geçerek şehri ona teslim etmek istedi. Durumu haber alan ve o sırada Tutuş'u muhasarayla meşgul olan Müslim geri dönerek, Çubuk Bey yetişmeden Harrân'ı kuşattı ve şehri mancınıklarla döverek ele geçirdi. Kadıyı ve ona bağlı olanları katlettikten sonra surlardan astırdı."" Kabri Harrân'da ziyaret yeri olan Ebu'l-Feth, Hanbelî Mezhebi'nin bölgedeki önemli temsilcilerindendi.

Harrân gibi Hanbelî Mezhebi'nin görüldüğü bir başka mekan da Âmid (Diyarbekir)'dir. Yine Ebû Ya'lâ'nın öğrencilerinden olan ve sonradan Ebu'l-Hasan el-Amidî olarak tanınacak olan Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 1075), Bağdâd'da Hanbelîlerin önde gelenlerindendi. Bizzat

[165] el-Uleymî II, s. 190 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 352.

[166] Ş.Dayf, *a.g.e.,* VI, s. 108 vd.

'" Zehebî, *el-İber* II, s. 451; Zehebî, Düvel II, s. 279; İbn Tağriberdî V, s. 262; el-Yâfiî III, s. 268.

[168] İbn Receb III, s. 42 vd; el-Uleymî II, s. 173 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 135; İbnu'l-Esîr X, s. 129 vd; O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* s. 145.

hocası tarafından Mansur Câmıi'nde ders ve fetva vermek ıçııı görevlendirilmişti. Dönemin Hanefî kadısı Ebu'l-Hasan ed-Dâmeğânî ve Şâfiî âlim Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin de yakın dostu olan bu şahıs, Besâsirî olayları yüzünden Bağdâd'dan ayrılarak Amid'e gelmiş ve buraya yerleşmişti. Hayatının sonuna kadar Amid Câmii'nde hadîs okutan, ders veren ve mezhebini yayan bu âlim, dört ciltlik "Umdetu'l-Hâdır ve'l-Kifâyetu'l-Müsâfir" adlı fıkıh eserini de kaleme almıştı."" Anlaşılacağı üzere Şam, Harran ve Amid gibi bölgelerde görülen Hanbelî hareketlerinin hepsi Bağdâd'daki hareketin devamı mahiyetindedir. Bağdâd'da yetişen mezhep mensupları diğer bölgelere giderek düşüncelerini yayma gayreti içinde olmuşlardır. Bağdâd'ın Hanbelîliğin merkezi ve tek hâkimiyet bölgesi olduğu düşünülürse bunun tabiî olduğu anlaşılır.'™

Herat şehri de Hanbelîlik açısından önemli bir merkezdir. "Mezheb Ahmed'dir, Ahmed de Mezheb" diyecek kadar mezhebine taassupla bağlı olan ve vezir Nizâmülmülk, Halîfe Kâim Biemrillah gibi zatlardan hilat alacak kadar da devrin devlet ricâlinden saygı ve hürmet gören Abdullah el-Ensârî (öl. 1088) bu şehirde yaşamıştır. Tefsîr, hadîs, tasavvuf ve Hanbelî Mezhebi'nde devrinin imâmı olan bu şahıs devrin diğer mezhep âlimleriyle münazaralarda bulunmuş ve görüşleri sebebiyle pek çok sıkıntılara katlanmak durumunda kalmıştır. Münazaradaki mahareti ve mezhebindeki tavizsiz hâkimiyeti yüzünden diğer mezhep âlımlerince kıskanılmış ve Sultan Alp Arslan Herat'a geldiğinde bizzat Sultan'ın gözünden düşürmek için kendisine tertip düzenlenmiştir. Fakat Abdullah el-Ensârî, ilimdeki yeteneği ve mezhebindeki mahareti sayesinde bu tertibi boşa çıkardığı gibi Sultan Alp Arslan'ın da iltifatına mazhar olmuştur.'[7]'

[169] el-Uleymî II, s. 146 vd; İbn Receb III, s. 8 vd.

'™ Selçuklular döneminde, Bağdâd'ın dışında Hanbelî Mezhebi'nin önemli şahsiyetlerinin bulunduğu yerlerden önemli iki merkez de Isfehan ve Herat'dır. Sad b. Zencânî, "Allah İslâm'ı iki adamla korudu; bunlardan biri Isfehan'da Abdurrahman b. Mende, diğeri de Herat'da Abdullah el-Ensârî'dir" demek suretiyle Herat ve Isfehan'daki Hanbelî âlimlerin değerini bize nakletmektedir. Diğer âlimler taralından "Bidatler üzerine çekilmiş kılıç" gibi addedilen Abdullah b. el-Mende (Öİ.1077) dönemin önemli âlimlerinden ve mezhebinin bölgedeki temsilcilerındendir. Bkz. el-Uleymî II, s. 160 vd; ibn Receb III, s. M, vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 194 vd; F.Koca, a.g.m., s. 527.

[11] Ihıı l'lıî Ya'lâ II, s. 247; İbn Receb III, s. 50 vd; el-Uleymî II, s. 181 vd; Zehebî, Tezkire III. s. I m vd.

Verilen misallerden de anlaşılacağı üzere Bağdâd Hanbelî Mezhebi için her zaman merkez durumunu muhafaza etmiş, Selçuklular döneminde de bu hususta bir değişme olmamıştır. Suriye, Anadolu ve Horasan bölgelerinde de bu mezhep mensuplarına rastlanmakla beraber, diğer mezhepler yanında azınlık durumunda oldukları görülmüştür ki, bu 1 lanbelî Mezhebinin genel yapısından kaynaklanan bir husustur.

4- Mâlikî ve Zâhirîlik

Selçukluların hakimiyet sahasına bakıldığında yukarıda ana hatları verilmeye çalışılan üç büyük mezhebin yaygın şekilde varlıklarını devam ettirdikleri ve sosyal bünyeyi etkiledikleri görülür. Şurası muhakkak ki, Ehl-i sünnet mezhepleri bunlardan ibaret değildir. Bugün için müntesibi kalmayan, fakat bahsedilen dönemde bağlıları, fakîhleri olan Evzâî ve Zâlıirî Mezhepleri gibi yine Sünnî ekolden olan mezhepler o dönemde mevcuttu. Bu mezhepler, görüşleri ve faaliyetleri ile fazla fonksiyon icra etmeseler de, bahsedilen dönem için yaşayan mezhep konumundaydılar. Zikredilen bu küçük mezheplerle birlikte yine müntesibi diğer üç Sünnî mezhebe nazaran fazla olmayan, dördüncü büyük Sünnî mezhep Mâlikî Mezhebi de bahsedilen coğrafyada yaşayan bir mezhepti.

Sünnî mezheplerin dördüncüsü Medine'de yaşayan ve burada vefat eden bu yüzden de kendisine "Medine İmâmı" denen İmâm Mâlik b. Enes'in (Öİ.795) görüşlerini benimseyen insanların mezhebidir. Bu mezhep, hukuk metodu olarak diğer mezheplerden ayrı bir yol benimseyip Medine örf ve âdetini ön plana çıkarır. Hicaz hayat tarzı, bedevî hayat tarzı olduğu için, Mâlikî Mezhebi bu hayat tarzına uygun düşmüştür. Mezhebin daha sonraki yayılma sahasına bakıldığında da, bedevî hayat tarzına yakın olan Kuzey Afrika ve Endülüs gibi bölgelerde fazlaca yayıldığı görülür. Özellikle İslâm âleminin batı tarafında yayılan bu mezhep, Evzâî ve Zâhirî mezheplerini bertaraf ettikten sonra hemen hemen bütün Kuzey Afrika'ya hâkim olmuştur.'" Selçukluların hâkim olduğu Irak, Bağdâd ve Şam Mâlikî fıkhının en az destek gördüğü yer olmuştur.' ' Buna

J. Schacht, "Mâlik b. Anas", *İ.A.* VII, s. 256; O. Keskioğlu, *a.g.e.,* s. 115; Salim Öğüt, "Evzâî", *D.İ.A.* XI, s. 546.
Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 312.

rağmen bahsedilen bu bölgelerde Mâlikî Mezhebi'nden âlimleri görmek mümkündür.'[74]

Zahiri mezhebinin kurucusu ise Dâvud b. Halef el-İsbehanî'dir (Öİ.883). Şâfiî âlimlerinden ders alarak yetişen bu şahıs, daha sonraları nassların zâhirlerine itibar ederek yeni bir metot belirlediğinden dolayı bu görüşe Zâhirî Mezhebi denmiştir.'" Mezhebin ikinci imâmı konumunda olan şahıs ise Endülüslü âlim İbn Hazm'dır (Öİ.1064). Önceleri Şâfiî olan İbn Hazm sonradan Zâhirî görüşlerine meylederek bu mezhebin ateşli müdâfiî olmuştur. Kur'an ve hadîslerin zâhiri manalarını kabul ederek fıkıhta yeni bir metot benimsemiştir. Dörtyüzün üzerinde eser kaleme alan ve mezhebin gerçek manada gelişmesini sağlayan İbn Hazm'dır.[76] Daha çok Endülüs ve Kuzey Afrika'da yayılan bu mezhebe, İslâm âleminin diğer bölgelerinde de az miktarda rastlanmaktadır. Özellikle X. asırda doğu bölgelerinde yayılma imkanı bulmuşlardır. Bu sebeptendir ki el-Makdisî (öl. 1113), kendi zamanında Sünnî mezhepleri sayarken Hanbelîlerin yerine dördüncü Sünnî mezhep olarak Zâhirîleri saymaktadır."[7]

' " Bağdâd'da Mâlikîlerin reisi Ebu'l-Fadl el-Mâlikî (öl. 1060) (Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 69); Irak Mâlikîlerının şeyhi olan Ebû Ya'lâ el-Abdî (öl. 1096) (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 362 vd); fakîh ve muhaddis olan Abdullah b. Ebî Cafer el-Mâlikî (öl. 1131) (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 425); fıkıh ve nahivde üstat olan Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mâlikî en-Nahvî (öl. 1136) gibi şahıslar zikredilebilir. Evzâî Mezhebi, Suriyelilerin mezhebi olmakla beraber, kısa bir süre sonra bölgedeki tesiri azalmış ve yerini Hanefî, Şâfiî ve az miktarda da Mâlikî Mezhebi'ne terk etmiştir (Bkz. A.J. Wensınck, "Evzâî", *I.A.* IV, s.419). Suriye bölgesi de Mâlikî Mezhebi mensuplarının az da olsa görüldüğü yerdir. Ali b. Ahmed el-Gassânî (öl. 1134) (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 438) ve Ebu'l-Haccâc el-Mağribî (öl.l 148) (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 466; İbn Kesîr XII, s. 243) gibi Mâlikî âlimleri örnek olarak gösterilebilir.

O.Keskioğlu,a.g.e., s. 140.

176 C. Van Arendonk, "İbn Hazm",/.A V/II, s. 748 vd.

77 R. Strothmann, "Zâhiriyye", *İ.A.* XIII, s. 458: Selçuklular döneminde Irak ve civarında da Zâhirî âlimlerini görmek mümkündür. Muhammed b. Fütûh el-Hamîdî (öl. 1095) (Bkz. İbnu'd-Dimyâtî XIX, s. 34 vd; Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 315), hadîs toplamak maksadıyla Rey, Dînaver, Şiraz, Kazvîn, Merv, Hemadan,Vâsıt, Bistam, Ahvaz ve İsferâyin gibi pek çok beldeyi dolaşan, değişik hadîs kitaplannı ücret karşılığı yazan ve Zâhirî Mezhebinin ileri gelenlerinden olan Muhammed b. Ebû Tahir el-Makdisî (öl.l 113) (Bkz. Zehebî, *Tezkire* IV, s. 1242 vd), ayrıca hadîs hâfızı Ebû Amir el-Abderî el-I IHICIÜSÎ (öl.L 129) (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 420 vd; Zehebî, *Tezkire* IV, s. 1272 vd; İbn Kcsîı XII; s. 217) gibi âlimleri göstermek mümkündür.

B-MEZHEP İHTİLAFLARINA SELÇUKLULARIN YAKLAŞIMI

Selçuklular dönemi, İslâm dünyasının mezhep çekişmelerinden kurtulup, kendisini yok etmeye çalışan Hıristiyan dünyasına ve içeride Sünnîliğe düşmanlıklarından dolayı bazı durumlarda âdete onların müttefiki gibi davranan Şiîlere karşı derlenip toparlanma dönemidir. Selçukluların İslâm âleminin liderliğine ele geçirmeleriyle birlikte ülkenin her yanı huzur ve sükûna kavuşmuş, devletin otoritesini sarsacak hiçbir ciddi isyan ve başkaldırı görülmemiştir. Bu, devletin inanç gruplarına karşı müsamahakar ve âdil yaklaşımının bir neticesidir. Böyle olmakla berâber, önceden oluşmuş meselelerin devamı mahiyetinde olan mezhep çekişmelerinin Selçuklular döneminde de devam ettiği ve taraflar arasında devletin bâzen hakem rolünü üstlenerek, bâzen de kuvvet kullanarak huzuru sağladığı görülmektedir. Selçuklular döneminde oluşan mezhep ihtilaflarının başında Tuğrul Bey döneminde yaşanan Eş'arî düşmanlığı ve bunun karşısında oluşan muhalefet gelmekteydi.

1- Eş'arî Düşmanlığının Doğuşu ve Tuğrul Bey

Selçukluların ilk sultanı olan Tuğrul Bey, devletin yapılanmasında olduğu kadar, sosyal ve dînî konulardaki uygulamalarıyla da dönemine damgasını vurmuş birisidir. Onun hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi veren kaynaklar Tuğrul Bey'in son derece dindar, ha'lîm, cömert, namazlarını cemaatle eda edecek kadar ibadetlerine bağlı, haftanın pazartesi ve perşembe günlerini oruçlu olarak geçiren, mescit yapmaya düşkün ve "Kendime bir saray yaptırır da yanında mescit yaptırmazsam Allah'tan haya ederim" diyecek kadar dînî bütün bir insan olarak naklederler.'[78] Tuğrul Bey, bu meziyetlere sâhip bir insan ve Ehl-i sünnetin müdâfii olmasına rağmen, kendi döneminde Ehl-i sünnetin bir kesimi olan Eş'arîlerin minberlerden lânetlenmesine sebep olmuştur. Tuğrul Bey'in bu işe yönelmesine âmil olarak yine aynı kaynaklar onun veziri Kundurî'yi işaret etmektedirler.

[178] İbn Hallikân V, s. 66; S. el-Hüseynî, *a.g.e.,s.* 65; İbn Esîr X, s. 28; Zehebî, *el-İber* II, s. 304; Mahmud Makdiş, *Nuzhetu'l-Enzâr fî Acâibi't-Tarihi ve'l-Ahbâr* II, (tah. A. ez-Zevarî, M.Mahfûz), Beyrut 1988, s. 305.

a- Vezir Kundurî'nin Rolü

İbnu'l-Esîr, İbn Hallikân ve Ebu'l-Fida gibi kaynaklar Kundurî'den Şâfiîlere karşı şiddetle taassup besleyen birisi şeklinde bahsederken;'™ Kazvînî, Tuğrul Bey'in Mutezilî, Kundurî'nin ise Şiî olduğunu söylemektedir.[180] Yine dönemin kaynaklarından olan Bundârî, Kundurî'nin Hanefî Mezhebi'nde ziyadesiyle taassup sahibi ve Şâfiîliğe düşman birisi olduğunu zikretmektedir.'[8]' Günümüz araştırma eserlerinde de bu konuda birlik yoktur. Bâzıları onun Mutezilî ve Râfızî inancından olduğunu zikrederken,"" bâzıları da Şiî ve Mutezilî olduğunu söylemektedirler.'[8]' Bir kısmı ise onun Mutezilî, Kerrâmiye ve Mücessimeden olduğunu zikretmektedir.'[84] Görüldüğü gibi ne eski müelliflerde, ne de yenilerinde bu konu hakkında tam bir fikir birliği yoktur. Ama, Eş'arîlere lanet hususunda Kundurî'nin baş rolü oynadığı ve bunda da onun yanlış inancının ve siyasî ihtiraslarının payının bulunduğu hususunda ittifak vardır.

Kundurî'yi çok ağır bir şekilde itham edenlere dikkat edildiğinde, onların Eş'arîlikte mutaassıp olan Subkî ve İbn Asâkir gibi şahıslar olduğu görülür. Meseleye daha tarafsız yaklaşan İbnu'l-Esîr ve İbn Tağriberdî gibi müverrihler ise daha mutedil ifadeler kullanmaktadırlar.[185] Aynı meseleyi ele alan A. Bedevî, konuyu genişçe tahlil etmekte, Kundurî'yi Mutezile ve Mücessime olarak itham edenlerin Eş'arîler olduğunu zikrettikten sonra; "Mutezile mutlak manada tenzihi kabul eden, Müşebbihe ise tecsimi kabul eden bir görüştür, dolayısıyla bu iki görüşün bir şahısta toplanması mümkün değildir" demektedir.'[8]" Bedevi'nin ifadelerine dikkat etmek zorundayız. Zira ağır ithamlarda bulunanlar, Kundurî'den zarar görmüş muhalif grubun temsilcileridir. Daha tarafsız olabilmek için ılımlıların görüşlerini kabul etmek uygun düşer. Vezir Kundurî'nin Müces-

İbnü'l-Esîr X, s. 33; İbn Hallikân V, s. 138; Ebu'l-Fida II, s. 184.

Zekeriyya el-Kazvînî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd,* Beyrut -, s. 447, 474.

el-Bundârî, s. 29.

Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibul-İslâmiyyîn* I, Beyrut 1983, s. 666.

183 A. Emîn IV, s. 70.

M.Şerâfedîn, a.g.m., s. 101; T.H. Balcıoğlu, *a.g.e., s.* 62 vd.

Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 132.

Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 133 vd.

sıııiç ve Ralı/î olması düşünülemez. Zira Sünnî düşünceye ve Hanefîliğe şiddetle bağlı olan Tuğrul Bey'in böyle bir şahsı vezir yapması mümkün görülmemektedir. Kaynakların abartılı ifadelerini çıkardığımızda, onun aıııckle Hanefî ve itikatta Mutezilî olduğu söylenebilir. Vezir Amîdul-miilk Kundurî, sûreta haktan görünerek, ama aslında Şâfiîlere olan kinini ve nefretini gizleyerek, dindar Sultan Tuğrul Bey'den her pazartesi ve perşembe ehli bidat için minberlerden lanet edilmesi hususunda izin isledi. Sultan'dan bu izni aldıktan sonra, Hanefîlikteki taassubu ve Şafiîliğe olan husûmeti yüzünden ve Şâfiîlerin de ekser çoğunluğunun Eş'arî olmaları sebebiyle, minberlerden okunan lânet işine Eş'arîleri de kattı.'" Bu işi yaparken itikatta Mutezile Mezhebi'ni benimsemiş olan Hanefîlerden de yardım alarak iyice güçlendi. Amelde Hanefî olmakla beraber itikatta Eş'arî olanlar da bu lanetlenmeden paylarını aldılar. Böylece ülkede uzun sürecek bir fitne hareketi başlatılmış oldu.

Eş'arîlerin lanetlenmesi işinde Kundurî için muharrik güç olarak, belki de en önemlisi, onun siyasî ihtirasları ve bunu gerçekleştirmede lanetleme olayını bir araç olarak kullanmasıdır. Bahsedilen dönemde Nisabur Şâfiîlerinin reisi Cemâlu'l-Islâm Kadı Ebû Ömer vefat etmiş, yerine oğlu ve Nisabur halkının kendisiyle iftihar ettiği hadîs âlimi Ebû Sehl b. el-Muvaffak getirilmişti. Kendisine hilatle birlikte babasının unvanı da verilen bu âlim; Eş'arîliğin hararetli savunucusu, maddî yönden zengin, cömert ve cesur olup, evi de Şâfiî ve Hanefî ulemâsının buluşma yeri idi.

Tuğrul Bey tarafından da iltifat gören bu âlimin vezirlik makamına getirilmesi ihtimali vardı. Ebû Sehl'in kendi makamını elinden alabileceğini sezen ve bu ihtimali ortadan kaldırmak için Ebû Sehl'ı Sultan'ın gözünden düşürmek isteyen Kundurî, böyle bir tertibin içine girerek, bidatçilerin lanetlenmesi işi için sultandan izin çıkarmış, sonra da buna Kş'arîleri katarak, hem mezhebî taassubunu diğerlerine karşı göstermiş, hem de Eş'arîlerin lanetlenmesi vesilesiyle Ebû Sehl'i devre dışı bırakmayı amaçlamıştır.'[8] Sonuçta Eş'arî fitnesinde mezhebî taassup ön plandaymış

[11,7] Subkî III, s.391; Bundârî, *a.g.e.,*s. 29; İbnu'l-Esîr X, s. 31 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 340 vd; Ebu'l-Fida II, s.184; M.Şerefeddin, a.g.m., s.102; M.ez-Zehrânî, *Nizâmu'l-Vizâre fi 'd- Devleleti 'l-A bbâsiyye (334-590),* Beyrut 1406/1986, s. 142.

Subkî III, s.390; Abdulmecîd Bcdevî, *a.g.e.,* s.134; Abdurrahman Bedevî, *a.g.e.,* s. 666 vd; M.Şerefeddin, a.g.m., s. 101 vd.

gibi görülse de, ana sebep Kundurî'nin Ebû Selıl ile olan çekişmesinde düğümlenmektedir. Bu olaylarda baş sorumlu vezir Kundurî ve onun siyasî ihtiraslarıdır. Ne var ki, Sultan Tuğrul Bey de vezirinin tertipleri neticesinde bu olayların içine çekilmiştir.

b- imâm Kuşeyrî'nin Faaliyetleri

Vezir Kundurî, Tuğrul Bey'den bidatçilerin lânetlenmesi iznini aldıktan sonra, Eş'arîleri de bu hükmün içine dahil ederek 1053 senesinde minberlerde lanet okutmaya başladı. Nisabur'da minberlerden açıkça Eş'arîlere lânet okunurken, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin ve onun gibi düşünenlerin kâfir oldukları da açıkça ilan edilmiştir.[189] Bu durum Eş'arîlerin büyüklerinden olan ve o dönemde Nisabur'da ikamet etmekte olan Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî ve diğer âlimleri sıkıntıya sokmuştur. İşlerin büyümesi üzerine içlerinde İmâm Kuşeyrî'nin de bulunduğu Eş'arî topluluğu, Tuğrul Bey'in huzuruna gelerek Sultanla görüşüp, kendilerine yapılan haksız uygulamanın kaldırılmasını istemişlerdi. Tuğrul Bey'le yapılan görüşme netice vermemiş, Sultan Eş'arîler hakkında yanlış bilgilendirildiği için, "Bana göre Eş'arî Mutezilenin üzerine bidati artırandır. Çünkü, Mutezile Kur'an mushafın içindedir dedi, Eş'arî ise bunu nefyetti" diyerek, Kuşeyrî'nin başkanlığında gelenlerin isteklerini reddetmiştir. Bunun üzerine İmâm Kuşeyrî, bu yanlışlığı düzeltmek ve yapılan hareketin yersizliğini anlatmak gayesi ile bir risale yazarak Eş'arî'yi övmüş ve Ehl-i sünneti ihya eden bir imâmın nasıl olup da lânetlenebileceğini sormuştur.[190]

Kuşeyrî mektubunda: 455 (1063) senesinde Nisabur'da "el-Milletu'l-Hanefiyye"nin, dinin imâmı, sünnetin ihya edicisi, bidatleri kaldıran, hakkın yardımcısı, halkın nasihatcısı ve gökyüzünde yıldız mesabesinde olan Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye lânet okunmasını ihdas ettiklerini, oysa Eş'arî'nin ömrünü dinin başarısı ve bidatçilerin, mülhitlerin ve Mutezilenin görüşlerini reddetmek için harcadığını anlatmakta ve diğer âlimlerin nakilleriyle Eş'arî'nin faziletinden bahsetmekteydi. Mektubuna devamla;

[189] İbn Kesîr XII, s. 71.

[190] Subkî III, s. 399 vd; İbnu'l-Cevzî XV, s. 340; ibn Tağriberdî V, s. 56: Kuşeyrî, Allah'a hamd, Hz. Peygambere salât ve selâmla başladığı mektubunda sâlih ulemâya övgülerden sonra bu risalesini "Şikâyetu Ehli's-Sünne bi Hikâyeti mâ Nâlehum mine'l-Mihne" olarak adlandırdığını belirtmektedir.

Tuğrul ltey'iıı ömrüne dua etmekte, onun sünneti ihya eden birisi olduğunu ve onunla birlikte bidatçilerden hiç bir grubun ortada kalmadığını, fakat daha sonraları onun meclisinde bulunan bâzı yanlış fikirli insanların Eş'arî'nin kitaplarında olmadığı halde birtakım sözleri Eş'arî'ye isnat ederek Tuğrul Bey'e bildirdiklerini, dolayısıyla da Eş'arî'yi Sultan ın gözünde kötü bir kimse olarak tanıttıklarını anlatmaktadır. Kendilerinin Sultan ın yüce meclisine giderek Eş'arî konusundaki bu isnat edilen şeylerin Eş'arî tarafından söylenmediği, onun eserlerinde Sünnet'e muhalif şeylerin bulunmadığının belirttiğini, buna karşılık: "Biz eserlerinde bu yanlış fikirleri söyleyen Eş'arî'ye lânet ediyoruz. Eğer o bunları söylememişse, bizim yaptıklarımızdan sana bir şey yok, yaptığımız şeyden sana bir zarar ulaşmıyor" şeklinde cevap verildiğini, kendisinin ise cevaben; "Eş'arî benim anlattığım insandır, o asrında mezhep konusunda tek şahıstır" şeklinde Eş'arî'yi savunup ehli kıble nasıl tekfir edilir, diye sorduğunu anlatmaktadır. Bunun karşısında Tuğrul Bey, Eş'arîler hakkında yanlış bilgilendirildiği için, "Bana göre Eş'arî Mutezilenin üzerine bidati artırandır. Çünkü, Mutezile Kur'an mushafın içindedir dedi, Eş'arî ise bunu nefyetti" diyerek, Kuşeyrî'nin başkanlığında gelenlerin istekleri reddedilmiştir. Kuşeyrî, risalesinde bu olayları safhalarıyla anlattıktan sonra, tekrar İmâm Eş'arî'nin büyüklüğünü hatırlatarak, ey Müslümanlar topluluğu yardım, yardım! Dinin iptaline ve Müslümanların temellerini yıkmaya çalışıyorlar, dedikten sonra, "Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Halbuki, kâfirler hoşlanmasalar da Allah nurunu tamamlayacaktır""" âyeti ile risalesini bitirmişti.

İmâm Kuşeyrî'nin gayretlerinin bir netice vermemesinin sebebi, Sultan Tuğrul Bey'e ulaştırılan birtakım haberlerle İmâm Eş'arî'nin söylemediği şeylerin ona isnad edilmiş olmasıdır. Eş'arîler, bu şeylerin imâm Eş'arî tarafından söylenmesi muhaldir demişlerse de, Sultan böyle söyleyen Eş'arîlere lânet edin, eğer böyle inanmıyorlarsa İmâm Eş'arî bir şey söylememiştir, diyerek lânet olayının devam ettirilmesini istemiştir.

Olayların gelişmesi üzerine, Nisabur'da bulunan ünlü muhaddis ve önde gelen Eş'arîlerden Ebû Bekir el-Beyhakî (öl. 1066) de Kuşeyrî'nin

'" Kur'an'ı Kerim, Tevbe sûresi, 32.ayet.

yaptığı çağrıya uyarak Eş'arîliğin lanetlenmesini engellemek kastıyla, vezir Kundurî'ye bir mektup yazarak Eş'arîliği savunmuş ve yapılan baskıların kaldırılmasını istemiştir. Fakat o da Kuşeyrî gibi bir netice elde edememiştir.'[9]" Aksine Kundurî itikatta Mutezilî olan Hanefîlerin de yardımını alarak uygulamayı genişletmiş, Şâfiî Mezhebi'nden olanlar bidat ehli sayılarak kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi tüm faaliyetlerden menedilmişlerdir.'[91] Aynı şekilde, Nisabur'un reisi Ebû Sehl de, defalarca Tuğrul Bey'le görüşmek isteyerek durumu düzeltmek istemişse de, Sultanla görüşmek ancak vezir Kundurî'nin izniyle mümkün olduğundan buna muvaffak olamamıştır."[4]

c- Eş'arî İmamların Tutuklanması

Eş'arîler dertlerine çözüm bulamadıkları gibi, durum iyice ağırlaşmış ve fitne yayılarak Horasan, Şam, Hicaz ve Irak bölgelerini de içine almıştır. Iş sâdece lânetlemekle kalmamış, vezirin iknası sonucunda Tuğrul Bey, Eş'arîlerin önde gelenlerinden Ebû Sehl b. el-Muvaffak, İmâm Kuşeyrî, er-Reisu'l-Furatî, İmâmu'l-Harameyn Cüveynî'[95] gibi âlimlerin

Beyhakî, mektubuna vezire selâmla başladıktan sonra onu öven ifadeler kullanmakta, Kundurî'nin ömrünün uzun, faziletinin yüce ve nüfuzunun artması için dua etmekteydi. Hz. Peygamberin idareciler hakkındaki hadîslerini hatırlatarak, onlara, Hz. Peygamber tarafından âdil idarecilere verilen müjdeyi zikretmekteydi. Vezirin, dînin yayılması ve Allah'ın düşmanlarına karşı nasıl mücâdele ettiği zikredilerek, bidat sahiplerine, Mücessime ve Müşebbiheden olanlara lânet etmenin gerekliliği hatırlatılıyordu. Ehl-i sünnet mezhepleri olan Hanefîlik, Şafiîlik ve Mâlikîliğin bu bidat sahiplerinin yolundan gitmediği, temiz akîdeli insanlar olarak yeryüzünün her tarafını doldurdukları zikrediliyordu. Mezhep imamları olan Ebû Hasan el-Eş'arî'nın bütün Ehl-i sünnet mensuplarınca faziletinin, ilimdeki yerinin büyüklüğü ve kadrinin yüceliği anlatılıyordu. Beyhakî, bu izahlarından sonra asıl konuya gelerek; Eş'arî'nin dinde bidat çıkarmadığı, aksine sahabe ve tabiînin yolundan gittiğini, Ehl-i sünnet ve'l-cemaât yolundan birisi olarak Ebû Hanîfe, imâm Mâlik, İmâm Şâfiî, İmâm Evzâî gibi ümmetin büyüklerinden, dolayısıyla Sünnet'i koruyan din ulularından birisi olduğunu söylüyordu. Onun ilimde yüce bir zat olarak Kitap ve Sünnet ile dînin nusreti için çalışan biri olduğunu anlattıktan sonra, vezirin ona lânet edilmesini terk ederek, Eş'arîye yaptıklarından vazgeçmesini istiyordu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Subkî III, s. 395 vd; Abdurrahmân Bedevî,a.g.e., s. 669.

Subkî III, s. 391.

"[4] Subkî III, s. 391; M.Şerefeddin, a.g.m., s. 102.

[195] ilk tahsiline babasının yanında başlayan Cüveynî, babasının eserlerini okuyarak onları tahkik ve tetkikle daha ileri gitti. Babasının vefatı üzerine onun yerine geçerek medresede ders vermeğe başladı. Bu görevi yirmi yıla yakın devam etti. Medresede müderrislik yapar-

yakalanarak hapsedilmesi için de emir çıkarmıştır. Ebû Sehl şehir dışında olduğu için yakalanamamış, fakat Kuşeyrî ve el-Furatî yakalanarak şehrin «. ski kalesine hapsedilmiştir, imâm Cüveynî ise olacakları önceden sezerek Kirman yoluyla Hicaz'a gitmiştir.

Eş'arîlerin önde gelen iki âliminin yakalanarak hapsedilmesi üzerine I'.bû Sehl kendisine bağlı adamlarıyla birlikte şehrin kapısına dayanıp, mahpus âlimlerin serbest bırakılmasını istedi. Şehrin valisi bu isteği reddederek savaş hazırlığına başladı. Bunun üzerine Ebû Sehl kendine ait köye çekildi. Ertesi günü araya giren âlimler, taraflar arasında sulh yapmak istedilerse de başarılı olamadılar. Aradaki mesele görüşmeler yoluyla çözülemeyince çatışma kaçınılmaz oldu ve taraflar savaşa tutuştular, iki taraf kuvvetlerinin çarpışmasında Ebû Sehl taraftarları gâlip gelerek valiyi yaralı olarak ele geçirip, hapisteki âlimleri kurtardı. Kurtulan âlimler, artık bu bölgede kendileri için yaşama imkanı kalmadığını idrak ettiklerinden, Hicaz'a hicret ederek bu zulümden kurtulmuşlardır.

Ebû Sehl ise Rey'de bulunan Tuğrul Bey'in yanına giderek özür beyan edip, durumu anlatmak istemişse de, hasımları daha önce Sultan'a ulaşarak olanları kendi istedikleri doğrultuda anlattılar. Bunun üzerine libû Sehl yakalanarak hapsedilip, mal ve çiftlikleri müsadere edildi. Daha sonra hapisten kurtulan Ebû Sehl diğerleri gibi Hicaz'a göç etti. Kaynakların naklettiğine göre Eş'arîlere yapılan zulüm yüzünden İmâm Kuşeyrî, Cüveynî ve Beyhakî gibi dört yüz Şâfiî ve Hanefî âlim memleketlerini terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir.""

ken bir taraftan da Beyhakiyye Medresesi'ne devam ederek Ebû'l-Kâsım el-lsferâyinî'den usûl dersleri aldı. Hocasının bulunduğu meclislerde vaazlar vermeğe başladı. Tuğrul Bey zamanında, vezir Amidulmülk Kundûrî'nin Eş'arîlere karşı düşmanlık beslemesi ve çıkan fitne yüzünden Cüveynî, Nisabur'dan ayrılmak zorunda kaldı. Bağdad'a gelerek bir süre kaldı ve Ebû Muhammed el-Cevherî'den hadîs okudu. Bağdad'dan Hacca giderek Mekke'de dört sene kaldı. Burada da ders ve fetva vermeğe devam etti. Mekke'de kalmasından dolayı "İmamu'l-Harâmeyn" lakabını almıştır. Diğer bir lakabı da "Ziyau'd-Dîn"dir. Selçuklu Devletinin başına Alp Arslan'ın, vezirliğe de Nizâmülmülk'ün geçmesi üzerine memleketi Nisabur'a geri döndü. Bkz. Es-Subkî V, s.168 vd; İbnu'l-Cevzî IX, s.18 vd; İbn Hallikan III, s. 168 vd; ez-Zehebî, *el-İber* II, s. 339; İbn Kadi Şuhbe I, s.275 vd.

"" Subkî III, s. 391 vd; Zehebî, A'lâm XVIII, s. 470; Abdurrahman Bedevî,*a.g.e.,* s. 666 vd; Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e.,* s. 132 vd; M. Şerefeddin, a.g.m., s. 102 vd; Brockelmannn, *Tarih* VI, s. 229.

Tuğrul Bey'in uygulaması diğer mezhep âlimlerince de hayretle karşılanmıştır. Kuşeyrî'nin Eş'arî'nin büyüklüğünü anlattığı ve diğer ulemadan yardım istediği risalenin etrafa gönderilmesinden sonra, bu çağrı diğer âlimler katında da yankısını bulmuş, Beyhakî'den sonra Bağdâd ulemâsı da benzer açıklamalar yapmışlardır. Bağdâd'ın önde gelen Şâfiî âlimlerinden Ebû İshak eş-Şîrâzî de "Eş'arîlere lânet edilmesi" konusu hakkında kendisinden istenen fetvaya verdiği cevapta: Eş'arîlerin Ehl-i sünnetin seçkinlerinden olduğunu, dinin yayılması için gayret ettiklerini; bunun yanında bidatçi, Kaderiyye ve Râfızî düşüncelerin engellenmesi için yardımcı olduklarını açıklamıştır. Ebû İshak, Eş'arîlere lanet edenlerin gerçekte Ehl-i sünnete lânet etmiş olacakları ve bu işi yapanların tedibinin uygun olduğunu, dolayısıyla bu işten vazgeçirilmeleri gerektiğini belirtmişti. Aynı mesele hakkında Hanefî ulemâsından da benzer fetvalar verilmiştir. Bunların önde gelenlerinden Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî, bu işin câiz olmadığı ve yapanların tedip edilmesi gerektiği şeklinde fetva vermiştir. Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî âlimlerince yazılan bir belge ile de, İmâm Eş'arî'nin büyüklüğü anlatılarak, ortak olarak imzalanmıştır. Bu belge Arapça ve Farsça olarak çoğaltılıp etraf beldelere dağıtılmıştır.[197]

Eş'arîlere lânet edilmesi olayı Sultan Alp Arslan'ın başa geçmesine kadar devam etmiştir. Alp Arslan başa geçtikten sonra vezir Kundurî'yi yakalatarak önce hapsettirmiş, sonra da öldürtmüştür.[198] Alp Arslan, vezirlik makamına Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü getirince durum tersine dönmüştür. Memleketlerinden göç etmek zorunda kalan ulema geri dönerek Sultan'ın ve Nizâmülmülk'ün ihsan ve ikramlarına nâil olmuşlardır. 1053'de başlayan bu olaylar 1064'de Alp Arslan'ın başa geçmesine kadar on iki sene müddetle devam etmiştir.'" Alp Arslan döneminde Nizâmiye Medreseleri'nin açılması ve Şâfiî-Eş'arî ulemâya imkanlar tanınması ile geçmişteki tatsızlıklar unutulmuştur.

197 Subkî III, s. 375.

198 Zehebî, *el-lber* II, s. 304 vd; Gıyâseddîn Hondmîr, *a.g.e.,* s. 244.

" İbnu'l-Esîr X, s. 31 vd; el-Yâfiî III, s. 77; Ö.Ferruh,*a.g.e.,* s.467 vd.

2-11 anbelî - Eş'arî İlişkileri

Selçuklular döneminde meydana gelen mezhep ihtilafları en fazla I laıbelîler ile Şâfiîler, dolayısıyla da Şafiîliği benimsemiş olan Eş'arîler .ırasında cereyan etmiştir. Bu iki grup daha çok Bağdâd ve çevresinde birbirleriyle çekişmişlerdir. Özellikle kelâmı meselelerin yorumundan kaynaklanan bu münakaşalar, zaman zaman fikrî tartışma zemininden taşarak şiddet boyutuna kadar ulaşmıştır. Sosyal düzenin sağlanması ve huzurun temini gayesiyle devletin olaylara müdahale etmek zaruretinde kaldığı da bir gerçektir.

Sünnî mezhepler içerisinde en fazla baskı taraftarı olan ve başkalarına karşı delil yerine daha çok fiili kuvvete başvuran mezhebin Hanbelî Mezhebi olduğuna daha önce işaret edilmişti. Esasen X. yy'da ortaya çıkan ve kendilerini "Selefiye" görüşü olarak adlandıran kesim daha çok 1 lanbelî Mezhebi mensupları arasında taraftar bulmuştur. Bütün görüşlerini Ahmed b. Hanbel'e dayandırdıklarını iddia eden bu insanlar, aklî ve mantıkî yolların İslâm'a sonradan ve Yunan düşüncesi tesiriyle sokulduğunu iddia ederek bu metotları benimsemediler. İtikat konularında Sahabe ve Tâbiîn dönemindeki gibi doğrudan Kitap ve Sünnet'ten akîdenin aslını almak gerektiğini ileri sürerek, akıldan ziyâde nassın belirttiği delillere inanmak gerektiğini kabul ettiler.[-0']

Selefi bir yaklaşımla meseleleri yorumlayan Hanbelîler, diğer mezhep mensupları ile ihtilafa düştükleri konularda fiilî kuvvete başvurmaktan kaçınmamışlar, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı taassupla hareket etmişlerdir. Genelde teferruat meseleleriyle uğraşmış, taassupla hareket ettiklerinden dolayı da ölçülü davranmaktan uzak kalmışlardır. "" Selçuklu hâkimiyetinden çok önce de Hanbelîlerin Bağdâd'da âdeta terör estirdikleri bilinmektedir. 934 senesinde Bağdâd'da komutanların evlerini basarak içkileri dökmüş, çalgı âletlerini kırmış, sokaklarda kadın ve erkeklerin birlikte yürümelerine müdahale etmiş ve insanlara baskı uygulamışlardır. Baskılarını artırarak Şâfiîleri öldürünceye kadar dövmüş, namazlarda bes-

"" M.Ebû Zehra, *Taribu...U,* s. 542 vd.

""' M.Ebû Zehra, *Tarıhu...*I, s. 187; S.H.Bolay, *a.g.e.,* s. 230 vd.

M. ez-Zuhaylî, *a.g.e.,* s. 35 vd; el-Hafnî, *a.g.e.,* s. 195.

melenin açıktan okunmasını engellemişlerdir. Devrin polis müdürü Bedru'l-Hurşenî, Hanbelîlerin bir araya gelmelerini ve başka mezhep mensuplarıyla görüşüp tartışmalarını yasaklamışsa da, Hanbelîlerin faaliyetlerini engelleyememişti. Bunun üzerine Halîfe er-Râdî (934-940) bir ferman yayınlayarak bunların yaptıklarının kötü olduğunu ve vazgeçmezlerse kendilerine karşı kılıç kullanılacağını bildirmişti.[203]

Selçuklular dönemine bakıldığında, benzer sebeplerden dolayı Hanbelîlerin diğer insanlara karşı şiddete başvurduğunu,[204] kendileri gibi inanmayanların tekfir edildiğini[205] ve Sünnî olarak sâdece kendilerini kabul ettiklerini görmek mümkündür. Nitekim dönemin âlimlerinden İbnu'z-Zûzenî'nin defni esnasında yaşananlar bunun delilidir: İbnu'z-Zûzenî defnedilip de sıra telkine gelince, Bağdâd'ın önemli Hanbelî şahsiyetlerinden olan Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî (öl. 1083) telkin verecek kişinin yanına gelerek, kenara çekilmesini ve telkini kendisinin vereceğini söyledi. Telkin vermeye başladığında: "Ey Abdullah! Sana iki sert melek geldiğinde onlara bakma. Sana soru sorduklarında de ki, ben Rab olarak Allah'tan, din olarak İslâm'dan râzı oldum. Ben Eş'arî ve Mutezilî değilim; bilakis Hanbelîyim, Sünnîyim". Orada bulunanlardan hiçbirisi konuşmaya cesâret edemedi. Eğer konuşacak olsalardı Babu'l-Basra (Hanbelîlerin Mahallesi) ehli onların kafasını koparırdı.[206] Bu ifâdelerden de anlaşılacağı üzere, Hanbelîler kendilerinin dışındakilerini Sünnî saymadıkları gibi, kendilerinden olmayanlara karşı şiddet kullanmaktan da çekinmezlerdi. Hanbelîlerin çekiştikleri gruplar arasında en fazla Şâfiîlerin, dolayısıyla Eş'arîlerin olduğu tarihî kaynaklardan bilinmektedir.[207]

İbnu'l-Esîr X, s. 307 vd; M. Şerefeddin, a.g.m., s. 114 vd., Nu. 1.

204 Ebu'l-Fidâ II, s. 174.

205 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182 vd.

206 ibn Receb III, s. 38 vd.

207 Selçukluların hâkimiyeti tesis edilmeden önce de bu iki mezhep arasında zaman zaman olaylar çıktığı bilinmektedir. Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesinden önce benzer bir olay yaşanmıştır. 1055 senesinde iki mezhep arasında karışıklık çıkmış, Hanbelîler Şâfiîlerin besmeleyi namazlarda açıktan okumalarına, Kunut duasının sabah namazında açıktan okunmasına ve ezanlarda şahadet lafzının tekrarına mani oldular. Bu sebepten meydana gelen olaylarda kargaşa çıkmış ve Eş'arîler korkularından dolayı Cuma namazlarını tehir etmek durumunda kalmışlardı. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 614; İbnu'l-Cevzî XV, s. 347; Ebu'l-Fidâ II, s. 174; İbnu'l-Verdî I, s. 494.

a- Alp Arslaıı Dönemi

Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere yapılan zulüm ve lânet okumasından sonra, Alp Arslan'ın başa geçmesiyle birlikte durum tersine dönmüştü. Alp Arslan'ın özellikle Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü vezirliğe getirmesi, arkasından da Şafiîlik ve Eş'arîliğin öğretildiği müesseseler olan Nizâmiye Medreseleri'ni yine kendi desteğiyle açtırması, onun devrini Eş'arîler için geniş imkanlar sağlanan bir dönem haline getirmişti.

Alp Arslan'ın başa geçmesinden üç sene sonra vefat eden Ebû Va'lâ'ya kadar Hanbelîler ile Eş'arîler aynı itikadı paylaşmaktaydılar. Ebû Ya'lâ, yazdığı "Kitâbu's-Sıfât"[2™] adlı eseriyle bir yol ayırımına gelmiş ve bu tarihten sonra Eş'arîler ile Hanbelîler arasında ihtilaflar başlamıştır.™ I lanbelîler nassları tevilsiz kabul etmeleri ve diğer görüşlere müsamaha göstermemeleri sebebiyle daima sertlik yanlısı olmuşlardır. Bahsedilen dönemde Herat'da bulunan ve Horasan Ehl-i sünnet mensuplarının "Şeyhülislâm" lakabını verdikleri Ebû Osmân es-Sâbûnî'ye nazîre olarak kendi bağlılarının ona da "Şeyhülislâm" unvanını verdikleri Abdullah el-Hıısârî (Abdullah b. Muhammed el- Herevî) (öl.1089) mezhep konularında çok mutaassıp davranmakta ve "Mezhep Ahmed'dir, Ahmed de Mezheptir"[210] şeklindeki ifadesi ile Hanbelîliğin dışındaki bir görüşü kesinlikle tanımamaktaydı. Bu şekildeki fikirleri ve bağlılarına da aynı görüşü telkin etmesi sebebiyle, Şâfiîler ve Hanefîler tarafından husûmet beslenen birisi durumuna gelmiştir.

Abdullah el-Ensârî, Horasan'ın önemli şahsiyetlerinden yetişmiş, ilimdeki derinliği ve fesahatından dolayı "Hâtibu'l-Acem" ünvanını almıştı.[2]" Sultan Alp Arslan ve vezir Nizâmülmülk Herat'a geldiğinde diğer mezhep mensupları Abdullah el-Ensârî'yle vezirin önünde münazara

"* Ebû Ya'lâ olarak tanınan ünlü Hanbelî âlim Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ (öl.458/1065)'nın eseridir. Hanbelî Mezhebi'nin intişarında büyük rol oynayan bu âlim yazdığı bu eserinde bir takım acâiplikleri dercetmiş, eserinde Cenâbı Hak'kı bir cisme benzetmeye delâlet eden ifâdeler kullanmıştır. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 52; İbnu'l-Verdî I, s. 517; Cengiz Kellek, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *D.İ.A.* X, s. 254 vd.

M.Şerefeddin, a.g.m., s. 109.

"" İbn Receb III, s. 50-51; el-Uleymî II, s. 181.

" İbn Ebî Ya'lâ II, s. 247; Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Mubaddisleri,* Ankara 1988, s. 62.

yapmak istemişler ve taraflar davet edilerek münazara yapmaları sağlanmıştır."'[2] Neticede Abdullah el-Ensârî'ye, Şâfiîlerden el-Alevî ed-Debûsî, Ebû Hasan el-Eş'arî'ye niçin lanet ettiğini sormuştu. Vezir ve mecliste bulunanlar onun cevabını beklemeye başladılar. Bunun üzerine Abdullah el-Ensârî: "Ben Eş'arî'yi tanımıyorum. Yalnız Allah'ın semada, Kur'an'ın mushafta Hz. Muhammedın bugün de peygamber olduğuna inanmayan adama lânet ediyorum" dedi ve oradan ayrıldı. Orada bulunanların hiçbirisi onun heybetinden dolayı bir şey söyleyemediler. Vezir Nizâmülmülk, mecliste bulunanlara dönerek: "Bunu istemiştiniz, böyle yapan birisi isyan etmiş olmaz" dedi. Nizâmülmülk, Abdullah el-Ensârî'in arkasından ona hilat gönderdiyse de o, bunu kabul etmediği gibi kızgınlığından dolayı Herat'ı da terk etti.[2,3]

Sultan Alp Arslan Herat'a geldiğinde, onu Sultan'ın gözünden düşürmek isteyen bâzı âlimler bir tertip içine girdiler. Abdullah el-Ensârî'in mescidindeki seccâdesinin altına küçük bir heykelcik sakladıktan sonra, onun Mücessimeden olduğu ve Allah'ı bu heykel şeklinde tasavvur ettiğine dair Sultan a şikayette bulundular. Sultan, bir adamını göndererek önce bahsedilen yerdeki heykelciği, sonra da Abdullah el-Ensârî'yi huzuruna getirtti. Abdullah el-Ensârî, Herat meşâyihini Sultan'ın huzurunda oturur buldu. Sultan heykelciği göstererek, bu nedir, diye sordu? Abdullah el-Ensârî, gâyet sâkin bir şekilde; "O oyuncak bir heykeldir" şeklinde cevap verdi. Sultan kızarak, "Bu âlimler senin buna ibadet ettiğini söylüyorlar" dedi. Bu defa Abdullah el-Ensârî çok şiddetli bir şekilde karşı çıkıp bunun "açık bir iftira olduğunu" söyledi.

Alp Arslan, bu durum karşısında iddiacıların yalan söylediğini anlayarak, Abdullah el-Ensârî'yi saygılı bir şekilde evine gönderdi. Sonra da

Nizâmülmülk, Abdullah el-Ensârî'ye: "Eğer sen bu âlimleri yenersen onlar senin mezhebim kabul edecekler; sen yenilirsen ya mezhebini değiştireceksin, yâhut onlar aleyhinde konuşmayacaksın" dedi. Abdullah el-Ensârî de, ben onlarla elimdekilerle münazarada bulunurum diyerek sağ elindeki Kitabı (Kur'an'ı) ve sol elindeki Sahîheyni (Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim'i) göstermiş, o mecliste bulunan âlimlerin hiçbirisi bu duruma itiraz edememişlerdi. Abdullah el-Ensârî'in hizmetçisi Ahmed el-Kalânisî'nin ifadelerine göre: Diğer mezhep mensupları Abdullah el-Ensârî'yi vezirin gözünden düşürmek için böyle bir toplantı tertip etmişlerdi. Eğer toplantıya katılmazsa vezirin gözünden düşecek, katılırsa bu defa da Heratlıların gözünden düşecekti. Bkz. İbn Receb III, 54 vd; Zehebî, *Tezkire* III, s. 1183 vd.

İbn Receb III, s.54 vd; Zehebî, *Tezkire* III, s. 1183 vd; M.Şerefeddin, a.g.m., s. 110 vd.

orada bulunan âlimleri sıkıştırdı. Sonunda zor durumda kalan âlimler durumu itiraf ederek: "Biz bu adamın elinde çaresiz kalmıştık. Böyle yaparak onu senin gözünden düşürmek istedik" dediler. Bunun üzerine Sultan, onların suçlarına karşılık, her birinin Sultan'ın hazinesine yüklü miktarda para ödemelerini emredip, bunu ödemedikçe evlerine gitmelerini yasakladı.[214] Abdullah el-Ensârî'yle ilgili kargaşalar Sultan Melikşah döneminde de devam etmiş ve bu büyük âlim memleketinden sürülmek zorunda kalmıştır.[215]

Alp Arslan döneminde Horasan bölgesinin önemli Hanbelî âlimlerinden birisi de Abdurrahman b. Mende'dir (Öİ.1077). Sad b. Zencânî onun için "Allah iki adamla İslâm'ı korumaktadır. Bunlardan biri İsfehan'da Abdurrahman b. Mende, diğeri de Herat'da Abdullah el-Ensârî el-Herevî'dir" demek suretiyle duruma işaret etmektedir. Bidatler üzerine çekilmiş kılıç gibi olduğu söylenen Abdurrahman b. Mende'ye karşı bâzı kişiler yanlış görüşler isnat etmişlerse de, İsfehan uleması İbn Mende'nin bunlardan uzak olduğuna şahadet etmiş ve onun yanlış yapmadığını kabul etmişlerdir.[216]

b- Sultan Melikşah Dönemi

Eş'arîlerin lânetlenmesinden sonra en fazla iz bırakan ve mezhep fitnesinde önemli yeri olan hâdise, Melikşah'ın başa geçmesinden dört sene sonra meydana gelen ve "Ebû Nasr el-Kuşeyrî Fitnesi" olarak bilinen olaylar zinciridir. Ebû Nasr, dînî ilimlerdeki mahareti, münâzaracılığı, edipliği ve mütekellimliği yanı sıra Eş'arî Mezhebinde de taassup sahibi idi. Bu yüzden, konuşmaları iki mezhep arasında olayların çıkmasına sebep olmuştur.[217]

İki mezhep arasındaki olayların 1076 senesi Mayıs ayında başladığı görülmektedir. Hacca gitmek için yola çıkan[218] ve Bağdâd'a uğrayan Ebû

[214] İbn Receb III, s.55 vd; Zehebî, *Tezkire* II, s. 1184 vd; M. Şerefeddin, a.g.m., s.111 vd.

[15] Melikşah kısmında bu husustan bahsedilecektir.

[216] el-Uleymî II, s. 160 vd; İbn Receb III, s. 26 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 194 vd.

[217] İbn Hallikân III, s. 207 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 403; el-Yâfiî III, s. 211.

[18] İmâm Kuşeyrî'nin oğlu olan Ebû Nasr, önce babasının, sonra da İmâmu'l-Harameyn Cüveynî'nin terbiyesinde yetişmiş, önde gelen bir âlimdi (Bkz. es-Subkî VII, s. 159 vd).

Nasr el-Kuşeyrî, Nizâmiye Medresesi nde ve Şeylıu'ş-Şuyûlı Ribâtı'nda verdiği vaazlarda Eş'arî Mezhebi'ni yücelten ve onun üstünlüğünü ifade eden konuşmalar yapmış, Hanbelîleri eleştirerek onları Mücessimeye mensup olmakla itham etmiştir. Ebû Nasr'ın mutaassıplarından olan Ebû Sad es-Sûfî ve Ebû İshak eş-Şîrâzî de bu vâize faaliyetlerinde yardımcı olmuşlardır. Ebû Nasr'ın Hanbelîleri bu şekilde kınaması ve onların yanlış inanç üzere olduklarını açıklaması, Hanbelî Mezhebi mensuplarını kızdırmış ve Ebû Nasr'ın şahsında Şâfiîlere karşı harekete geçirmiştir. Hanbelîler, Ebû Nasr ve imâm Eş'arî hakkında hakaretler etmeye, açıktan imâm Eş'arî'ye kötü sözler söylemeye başlamışlardı.[2"] Hanbelîlerin Bağdâd ve çevresinde çokluğuna karşılık Şâfıîler de kendi mezheplerinden olan Nizâmülmülk'den yardım görüyorlardı.[220] Dolayısıyla, birisi sayı çokluğu, diğeri siyasî güç sebebiyle her iki mezhep de Bağdâd'da güçlü durumda idiler. Bu konumlarına güvenerek birbirlerine karşı cephe almaktan kaçınmıyorlardı.

Ebû Nasr'ın vaaz meclislerine Hıristiyan ve Yahudiler de gelir, kendilerine yapılan ikramlar ve Ebû Nasr'ın konuşmalarının tesiriyle Müslüman olurlardı. Hanbeliler ve avam kesimi bu insanların Müslümanlığını samimi görmeyip bunlara "Rüşvetin Müslümanları" demeye başladılar. Bir taraftan Hanbelîler hakkındaki konuşmalar, diğer taraftan meseleye bu şekilde yaklaşım, iki tarafı da birbiri aleyhinde germeye başladı. Bu durum karşısında Ebû İshak, Nizâmülmülk'e mektup yazarak Hanbelîleri şikâyet etmiş ve onlara karşı vezirden yardım istemişti.

Bahsedilen dönemde Bağdâd'da Hanbelîlerin reisi eş-Şerîf Ebû Cafer el-Hâşımî (öl. 1077) idi.[22'] Şahnenin kendisi için yaptırmış olduğu el-

1076 senesinde Hacca gitmek kastıyla Bağdâd'a uğramış, verdiği vaazlar halk tarafından büyük ilgi ve alâka ile karşılanmıştır. O kadar büyük ilgi görmüştür ki, Şâfiîlerin büyük âlimi Ebû ishak eş-Şîrâzî bile onun meclislerine devam ederek konuşmalannı zevkle dinlemiştir. (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 325; el-Yâfiî III, s. 97; es-Suyûtî, *Tanbu...,* s. 424). M.Şerefeddin, Ebû Nasr'ın hacdan dönüşünde bu olayların başladığını nakletmektedir. Fakat İbnu'l-Cevzî XVI, s.181 ve Sıbt, s. 190'da Ebû Nasr'ın hacca gitmek üzere Bağdâd'a geldiğinde verdiği vaazlardan dolayı bu olayların başladığı rivayet edilmektedir. Dolayısıyla M. Şerefeddin'in nakli isabetli değildir. Bkz. M.Şerâfeddîn, a.g.m., s. 113.

[219] M.Şerefeddin, a.g.m., s. 114.

ibn Receb III, s. 19; ibn KesîrXII, s. 123; Sıbt, *a.g.e.,* s. 186.

İbn Kesîr XII, s. 127; Zehebî, *el-İber* II, s. 328.

Câmiıı'r-Kesâfe'de oturmaktaydı. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Şahne ile birlikte Cuma günü er-Resâfe'ye geleceğini duyunca kargaşa çıkabileceği ihtimalinden korkarak, şikâyet kastıyla Haiîfe'nin sarayına geldi ve Bâbu'l-Merâtib'de günlerce kaldı. Bir müddet burada kaldıktan sonra Bâbu'n-Nevbâ semtindeki mescidine giderek âdeti olduğu üzere ders vermeye devam etti."[2] Ebû Nasr el-Kuşeyrî de her çarşamba günü âdeti olan Nizâmiye Medresesi'ndeki vaazlarını vermeye başladı. Bu sırada Yahudinin biri onun meclisine gelerek Müslüman oldu.

Vaazın sonunda toplanan bir grup Şâfiî, Yahudiyi ata bindirerek, Ebû Cafer el-Hâşimî'nin Babu'n-Nevbâ'daki mescidine hücum etmeyi ve mescidinde ona hakaret etmeyi kararlaştırdılar."' Ebû Cafer, durumu haber alınca kendi adamlarını tertibatlandırarak gelenlerin zararından korunmayı amaçladı. Saldırgan grup mescidin kapısına gelince karşılıklı taş atılması sonucunda; Hanbelîlerce atılan bir taş saldırgan gruptan birisinin ölümüne sebep oldu. Bunun üzerine Şâfiîler Nizâmiye Medresesi çarşısı kapılarını kapatarak Halîfe yi yardıma çağırdılar. Özellikle Ebû Cafer'i gelişen olaylardan sorumlu tutuyorlardı."[4] Halîfe el-Muktedî'yi Hanbelîlere meyletmekle itham etmeye başladılar. Duruma sinirlenen Ebû İshâk eş-Şîrâzî taraftarlarıyla birlikte Bağdâd'ı terk etmek için harekete geçtiyse de, durumu haber alan Halîfe onunla görüşerek bu niyetinden vazgeçirdi. Bunun üzerine Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk'e, olayların nasıl geliştiğini anlatan bir mektup yazıp, bir grup Şâfiî fakîhle birlikte vezirin yanına gönderdi."[5]

[2]" Kendisi de Hanbelî olan İbnu'l-Cevzî 1076 yılında meydana gelen bu olaylarından bahsederken diğer kaynaklarda olmayan bir bilgi aktarmakta, Ebû Cafer'in Bâbu'n-Nevbâ'ya geçerek burada Yahudilere bolca ikramda bulunarak, Ebû Nasr'ın elinde müslüman olmalarını sağladığı, dolayısıyla Hanbelîler ile Şâfiîler arasındaki kavganın kuvvetlenmesini istediği, şeklinde değişik bir rivayeti vardır. Bu rivayet doğru kabul edilirse, Ebû Cafer bu kavganın bizzat körükleyicisi olarak görülmektedir.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 181; Sıbt, *a.g.e.,* s. 186.

[224] İbn Receb III, s. 19 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182; Sıbt, *a.g.e.,* s.187: İbnu'l-Esîr X, s. 104'de Hanbelîlerin Nizâmiye Medresesi çarşısına saldırarak bir kişiyi öldürdüklerini nakletmektedir. Aynı şekilde el-Bundârî, s. 53'de Hanbelîlerin medrese çarşısına saldırarak çok adam öldürdüklerini yazmaktadır. Fakat dipnotta verdiğimiz diğer kaynaklar itifakla Şâfiîlerin Hanbelîlerin mescidine saldırdığını söylemektedirler. Bu sebepten, çoğunluğun rivayetini kabul etmek yolu tercih edildi.

[225] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182; İbn Kesîr XII, s. 123.

Nizâmülmülk, gelişen olaylardan haberdar olmuş, özellikle 1 Ialîfe'nin veziri Fahru'd-Devle b. Cehîr'e (öl. 1090) gönderdiği cevabi mektubunda meydana gelen olaylara üzüldüğünü ve Hanbelîlerin diğer mezheplere karşı tasallutuna kızdığını açıklamıştır.[226] Bu olaylar esnasında Ebû Cafer kendisine saygıda kusur edilmeksizin hilâfet sarayında göz altında tutuldu."[1]

Halîfe, Şâfiîlerin kötülük yapabilecekleri ihtimali yanında, Şâfiîliğe karşı hâmiliği bilinen Nizâmülmülk'ten çekinmesinden ve işlerin kendisinden bilinmesinden korktuğundan dolayı her iki mezhebin ileri gelenlerini sarayda toplayarak aralarında sulh yapmak istedi. Ebû Cafer el-Hâşimî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Sad es-Sûfî ve Ebû Nasr el-Kuşeyrî gibi hasım tarafların temsilcileri sarayda bir araya getirildi. Halîfenin veziri tarafından Ebû Cafer övüldükten sonra diğerlerinin kalkarak onun elini öpmeleri ve sulh yapmaları teklif edildi. Mecliste bulunanlar Ebû Cafer'in elini öptüler ve taraflar arasında sulh gerçekleşti.[228]

Taraflar arasında yapılan görüşmelerin neticesine göre Ebû Nasr, Saray Câmii'nde haftada iki veye üç defa meclis kuracaktı. Nitekim bu karar gereğince Zilkâdenin yirmi ikisi Cuma günü gelince Ebû Nasr, Saray Câmii'nde vaaz vermeğe başladığında, Halîfe ona gelebilecek zararı defetmek kastıyla silahlı askerlerden oluşan bir grup görevlendirmişti. Bu vaazlardan birinde âma birisi kalkarak Ebû Nasr'a karşı Kur'an'dan ayetler okuyarak karşı geldiyse de, Ebû Nasr bu şahsı vezir Fahru'd-Devle b. Cehîr'e şikâyet etti ve mezkur şahıs tutuklandı.

Olayların başlamasından iki ay sonra Temmuz 1077'de Ebû İshak eş-Şîrâzî bir elçi vasıtasıyla biri Fahru'd-Devle b. Cehîr'e, diğeri de onun oğlu Amîdu'd-Devle Ebû Mansur'a olmak üzere iki mektup göndermişti. Bu mektuplarda: Hanbelîlerin sayılarının çokluğu sebebi ile taşkınlıklar yaptıklarını belirtiyor, Şâfiîler ve Hanefîlere karşı kanlarını helal sayacak

"İİbnu'l-Gçvzî XVI, s. 182: Fahru'd-Devle b. Cehîr için bkz. Abdulkerim Özaydın, "Benî Cefhr'VıD./vl. V, s. 448.

•^IfekffcJCesîr XII, s. 127; İbn Receb III, s. 22; el-Uleymî II, s. 157; Zehebî, Düvel II, s. 241.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 187; İbn Kesîr XII, s. 123 vd; İbn Receb III, - s. 21 vd. s '

derecede kötü niyet beslediklerinden bahsediyordu. Mektubunda uzun uzun kınamalarda bulunuyor ve bu şahısları tehdit ediyordu."'

Halîfe, Nizâmülmülk'ün Şâfiîlere olan düşkünlüğünü bildiğinden dolayı, Şâfiîlerin Nizâmülmülk'ü kendisine karşı kötülük yapmaya sevk edeceklerinden korkarak vezirine emir verip, iki mezhebin hasım taraflarının tekrar toplanması ve barışı niçin bozduklarını sormasını istedi. Ebû Cafer el-Hâşimî, Ebû İshak, Ebû Saîd es-Sûfî ve Ebû Nasr el-Kuşeyrî divanda toplandılar ve vezirin gayretiyle hepsi Ebû Cafer'in elini öpüp aralarında gerginliği yumuşattılar. Ebû Cafer, vezire iltifat ettikten sonra "Biz ne sulhu yapacağız ki? Bizim hasımlığımız miras meselesinden, toprak paylaşımından kaynaklanan bir şey değildir. Bu topluluk bizim kâfir olduğumuza inanmaktadır. Bizler de bizim gibi inanmayanların kâfir olduğuna inanmaktayız. Bizim inandığımız şey, Halîfe'nin babası Kâim Biemrillah ve dedesi Kâdir Billah'ın kabul ettikleri ve yazdırarak hacılar vasıtasıyla Horasan'ın çeşitli yerlerine dağıttığı itikat (inanç) esaslarıdır" dedi. Böylece taraflar kendi yerlerine döndüler.

Vezir toplantıda alınan kararları Halîfeye nakletmiş, O da, toplantıya katılanlara, özellikle Ebû Cafer'e teşekkür ettiğini bildirdikten sonra, onu tebrik edip, duasını almak üzere saraya davet etmişti."" Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin hac için Bağdâd'dan ayrılmasından sonra durum sakinleşti. Esasen Nizâmülmülk, vezir İbn Cehîr'i ve Hanbelîleri koruyup Eş'arîleri buğzeden Halîfe ye kızmakta, fakat Sultan Melikşah'ın Halîfe ve vezirine olan meylini bildiğinden dolayı bir şey yapamamaktaydı."'

Hanbelîleri şikayet kastıyla Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Nizâmülmülk'e yazmış olduğu mektubun cevabı 1077 senesi Ramazan ayında Ebû Ishak'a ulaştı. Vezir mektubunda, Sultan'ın siyaseten bir mezhep aleyhine meyletmek gibi bir kastının olmadığı ve kendilerinin gayesinin Sünnîliği güçlendirmek ve fitneyi engellemek olduğunu bildiriyordu. Devamla, biz medreseyi (Nizâmiye Medresesi) ilim ehlini ve Sünnîliği yüceltmek için açtık, yoksa ihtilafları körüklemek için değil. Bu işler devam ederse (med-

Sıbt, *a.g.e., s.* 187 vd.

[230] İbnu'l-Kesîr XII, s. 124.

[231] Sıbt, *a.g.e.,* s. 189 vd.

rese) kapılarını kapamaktan başka çare yoktur, diyordu. Ahmed b. Hanbel'in bu ümmetin büyük imamlarından olduğunu, Eş'arî'ye dil uzatanların yanlış yolda olduklarını ve Eş'arî'nin akidesinin Ahmed b. Hanbel ile aynı olduğunu, hatta Eş'arî'nin eserlerinde defalarca "Benim akîdem Ahmed b. Hanbel'in akîdesidir" dediğini zikrederek, olayların yanlış olduğunu ve hoş görmediklerini bildiriyordu."[2]

Nızâmülmülk'ün bu şekilde mezhepler arasında fark gözetmediğini ve Ahmed b. Hanbel'in büyük bir imâm olduğunu kabul eden mektubu üzerine Hanbelîler sevindiler ve daha da güçlendiler. Bu durum bâzı mutaassıp Şâfiîlerin hoşuna gitmemiş olmalı ki, taraflar arasında yeni olayların çıkmasına sebep olmuştur. 24 Nisan 1077 Salı günü Nizâmiye Medresesi fakîhlerinden olan ve el-İskenderânî olarak tanınan bir fakîh kendisi gibi düşünen bir grup insanla birlikte Nizâmiye Medresesi'nden çıkıp, es-Sülesâ çarşısına gelerek, burada Hanbelîlere ağır hakaretler edip, onları küfürle itham etti. Bu duruma isyan eden oradaki insanlar, bu Şâfiî fakîhi dövdüler. Bu arada çıkan kargaşada çarşı yağmalandı ve Şâfiîlerden birisi öldürüldü. Fitne ateşi yeniden alevlenmişti. Durumdan endişe eden Müeyyedü'l-Mülk, amîd Ebû Nasr'ı göndererek durumu öğrenmesini istedi. Deylemli ve Horasanlı askerler sevkedilerek kuvvet kullanıldı ve atılan oklardan ondan fazla kişi öldü. Taraflar ayrıldıktan sonra maktüllerden ikisi divana getirilerek divandaki kadıların ve şuhûdun görmesi sağlandı. Olayların nasıl seyrettiği Nizâmülmülk'e mektup yazılarak bildirildi. Bu sefer Nizâmülmülk'den birincisinin tam tersi bir cevap geldi ve burada meydan gelen olaylarda amîdin parmağının olduğu iddia edildi."'[1]

Bağdâd'da bu şekilde gelişen olaylar ve Selçuklu devlet ricâlinin olaylarda taraf olmaması çekişen tarafların cesaretini kırdığı gibi, belki de muhtemel olayların meydana gelmesine, dolayısıyla kapanmayacak yaraların açılmasına engel olmuştur. Nitekim Nizâmülmülk'ün Ebû İshak'a gönderdiği mektubunda Melikşah'ın ve kendisinin meseleye nasıl yaklaştığı açıkça görülmektedir. Halîfe nin veziri İbn Cehîr'in hem mezhep olarak Hanbelî olması, hem de olaylarda parmağının olabileceği ihtimali

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 190 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 193 vd; Subkî IV, s. 235 vd

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 190 vd; Sıbt, *a.g.e., s.* 194.

üzerine Sultan Melikşah Halîfe'ye mektup yazarak onu görevden aldırtmış"" ve Hanbelîlerin dışındaki mezhep mensuplarının kafalarında oluşabilecek istifhamları doğmadan ortadan kaldırmıştır.

Kuşeyrî fitnesinin yatışması için devlet elinden gelen gayreti göstermiş, taraflar arasında gerginliğin azaltılması için vaizlerin cami ve mescitlerde vaaz vermeleri yasaklanmıştı. Biraz zaman geçtikten sonra gerginlikler azalıp, durum normale dönünce 1080 senesi Kasım ayında vaizler divanda toplatılarak yasaklanmış olan vaaz verme işlerinin artık serbest olduğu bildirilmiş, yalnız mezhep ve usûl konusunda konuşmamaları, dolayısıyla yeni gerginliklere sebep olmamaları şart koşulmuştur."[35]

Bağdâd'da meydana gelen Eş'arî-Hanbelî çekişmesi sadece bundan ibaret değildir. 1082 senesine gelindiğinde vaizler için vaazlarında dikkat edecekleri hususlar unutulmuş olmalı ki, benzer olayların olduğu gözlenmektedir. Hz. Ebu Bekir soyundan gelen, fakat soyunun vakarını üzerinde taşıyamayan Mağribli vaiz eş-Şerif Ebu'l-Kâsım el-Bekrî, Bağdâd'da olayların çıkmasına sebep olmuştur. Eş'arî mezhebinden olan bu şahıs Nizâmülmülk'ün yanma gitmiş ve Nizâmülmülk'ün yakın ilgisine mazhar olmuştu. Bu vaizi seven Nizâmülmülk, ona ihsanlarda bulunmuş ve istediği mekanda konuşma yapma izni vererek Bağdâd'a göndermişti."

Bağdâd'a gelen bu şahıs Nizâmiye Medresesi'nde oturarak vaazlar vermiş ve vaazlarında Hanbelîleri kötüleyen, onların Mücessimeden olduklarını belirten ifâdeler kullanmıştır. Vaazlarında hiddetli ve temkinsiz konuştuğu için kısa süre içerisinde Hanbelîlerin hedefi haline gelmişti. Hanbelîler de bu şahsa karşı hakaret etmeğe ve onu suçlamaya başladılar. Karşılıklı olarak lânetlemeler ve suçlamalar iyice çoğaldı. Hanbelîler ona acâip şeyler yazıyorlar, o da verdiği cevaplarında onları hafife alıyordu.

İstediği her mekanda vaaz veren Ebu'l-Kâsım el-Bekrî, bu defa da ısrarla Hanbelîlerin toplanma merkezi olan Mansur Câmii'nde vaaz vermek

[234] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 198.
[235] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 211.
[236] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 224; İbnu'l-Esîr X, s. 124 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 335; Sıbt, *a.g.e.* s. 217.
[237] el-Yâfiî III, s. 109; Abû'l-Farac II, s. 194.

istedi. Elinde Nizâmülmülk un izin belgesi olmasından dolayı kimse kendisine engel olamıyordu. Durum Nakîbu'n-Nükebâ'ya bildirilince, benim Hanbelîleri engelleyecek gücüm yok, diye meseleye yanaşmadı. Vâizin ısrarlı isteği üzerine kendisi şahneye gönderilerek ondan yardım istendi. Şahne Türkler ve silahlı Acemlerden oluşan askerleri Mansur Câmıı'nin kapılarına yerleştirerek, gelebilecek zararlara karşı vaizin emniyetim sağladıktan sonra vâiz câmide vaazını verdi."[8] Vâiz el-Bekrî, minbere çıkarken "Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldu." (Bakara Sûresi, 102) ayeti kerimesini okuyarak, Ahmed b. Hanbel kâfir olmadı, fakat adamları kâfir oldu diye, Hanbelîlere ağır şekilde ithamda bulundu."[9]

Hanbelî fitnesine sebep olan başka bir âlim de Ahmed b. Muhammed el-Furekî (öl.l085)'dir. Ünlü Şâfiî âlim üstad Ebû Bekir b. Furek'in torunu olan bu şahıs Bağdâd'ı vatan edinmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde halka vaazlar vermiştir. Vaazlarında Hanbelîleri zemmetmesi yüzünden ıkı mezhep arasında karışıklık çıkmasına sebep olmuştur.[240] Bunun gibi iki mezhep arasında fitne çıkmasına sebep olan bir başka mutaassıp Eş'arî kelâmcısı da Ebu'l-Fütûh el-İsferâyinî (öl.l 143)'dir. Bu âlim de kargaşa çıkmasına yol açmış, bunun üzerine ve olayların yatışması için bir müddet Bağdâd'dan çıkarılmıştır.[24']

Melıkşah döneminde meydana gelen Eş'arî-Hanbelî olayları sadece Bağdâd ve çevresiyle sınırlı değildir. Alp Arslan döneminde Horasan'da

"[8] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 224; Sıbt, a.g.e., s.217; Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e* *s* 242

[239] el-Bekrî yüzünden meydana gelen karışıklıklar bununla da kalmamıştır. el-Bekrî, Aralık ayının ondokuzunda dönemin ünlü Hanefî âlimi ve Kâdılkudât olan Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî'nin Nehru'l-Kalâin'deki evine gitmiş, burada kendi taraftarları ile Hanbelîlerin temsilcisi olan Ebu'l-Hüseyn b. el-Ferrâ'nın adamları arasında karışıklıklara sebebiyet veren münakaşalar olmuştur. Bu tartışmalardan sonra Ebu'l-Hüseyn b. el-Ferrâ'nın evlerine hücum eden el-Bekrî taraftarları evlerden onların kitaplarını almışlardır. Aldıkları kitapların içinden Ebû Ya'lâ'nın "Kitâbu's-Sıfat" adlı eserini seçip alan el-Bekrî, vaaz için kürsüye çıktığında bu kitabı okuyup eleştirerek, onlar hakkında ağır ithamlarda bulunuyor ve bunu yazan adamı memlekette tutmak doğru mudur? diye soruyor, halkı bu gruba karşı tiksindiriyordu (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 225; İbnu'l-Esîr X, s. 125; Zehebî, *el-İber* II, s. 333). el-Bekrî'ye divandan "Alemü's-Sünne" (Ehl-i sünnetin Bayrağı) lakabı, 200 dinar ve beş elbise verilmişti. Hanbelîleri lanetlemesi 1084 senesinde ^ el-Bekrî'nin ölümüyle sona ermiştir. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 125; Sıbt, a.g.e., s. 218.

[240] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 243; İbn KesîrXII, s. 137.

Zehebî, *el-İber* II, s. 454 vd; İbnu'l-İmâd IV, s. 118.

meydana gelen mezhep çekişmelerinin Melikşah döneminde de devam eıüği görülmektedir. Herat'da oturan ve Hanbelî Mezhebi'nin önemli simalarından olan Abdullah el-Ensârî el-Herevî ile diğer mezhep sâlikleri arasında olaylar olmuştur. Şehirde bozgunculuk yapan bir grup, bu işin suçunu Abdullah el-Ensârî'nin üzerine attılar. Bunun üzerine beldenin ileri gelenleri 20 Aralık 1085 Cuma günü Abdullah el-Ensârî'nin şehirden çıkarılmasını istediler. Abdullah el-Ensârî'nin Cuma namazını kılmasına bile müsade edilmeyip şehirden çıkarıldığı gibi, şehrin yakınında konaklamasına da izin verilmedi.

Herat'dan Bûşenc'e giden Abdullah el-Ensârî orada da rahat bırakılmadı. Herat halkı bir mektupla durumu Sultan'a bildirmiş, Sultan da vezir Nizâmülmülk'e mektup yazarak bu âlimin ve ailesinin Mâverâünnehr'e sürülmesini emretmişti. Bu mektup câmide Yahya b. Ammar'ın minberinde okundu. Abdullah el-Ensârî önce Merv, buradan Belh ve sonrada Mâverâünnehr'e sürüldü. Hatta Abdullah el-Ensârî Belh'e vardığında, Belh halkı onu taşlayarak şehre girmesini engellemişlerdi. Ebû Tâhir el-İskenderî'nin rivayetine göre: Nizâmülmülk bu işe engel olmuş ve "Siz ehli ilimden birini taşlayarak zamanın musibeti mi olacaksınız?" demişti. er-Rehâvî'nin naklettiğine göre : Belh halkı onu Mutezileden sandığı için taşlamış ve şehre sokmak istememişti. Abdullah el-Ensârî ancak 1087 senesi Nisan ayında memleketi Herat'a geri dönebilmişti.[24]"

1085 senesi olaylarını anlatan İbnu'l Cevzî'nin nakline göre, olayların çıkmasına sebep, Herat'da konuşan bir kelâmcının görüşlerine Abdullah el-Ensârî'nin karşı çıkması ve el-Ensârî'ye bağlı mutassıp kişilerin Herat'da fitne çıkarmasıdır. Bahsedilen bu kelâmcı âlim Herat'ı terk ederek Fûsenc'e gitmişse de, el-Ensârî'nin mutassıp taraftarları kelâmcınm peşini bırakmayarak oraya kadar takip etmiş ve Fûsenc'deki evini yakmışlardır. Evi yakılan âlim can güvenliğinin sağlanması için buranın müderrisi el-Kadı Ebû Sad b. Ebî Yusuf'a sığınmıştır. Fakat el-Ensârî'nin adamları bu müderrise ve misafirine zarar vermekten geri kalmamışlardır. Şehirde fitne çıkmış, Fûsenc Nizâmiyesi'nin kapısı kararmıştı. Yaralanma olayları üzerine durum Nizâmülmülk'e bildirilmiş, o da el-Ensarî'nin

[242] İbn Receb III, s. 56; el-Uleymî II, s. 183.

yakalanarak şehirden çıkarılmasını ve fitne yatıştıktan sonra Herat'a dönmesini emretmiştir.[2"] İbnu'l-Cevzî'nin verdiği bilgiler, İbn Receb'ın nakillerindeki müphem noktaları açıklamaktadır. İbn Receb, el-Ensârî'nin Herat'dan niçin çıkarıldığı konusuna hiç dokunmazken, İbnu'l-Cevzî bu konuyu açığa kavuşturmakta ve el-Ensârî'nin mezhepteki taassubu yüzünden olduğunu zikretmektedir.

Ebû Nasr el-Kuşeyrî, vâiz el-Bekrî ve el-Ensârî olaylarına dikkat edildiğinde bu olaylar hakkında en fazla bilgi veren kaynakların Hanbelî Mezhebine mensup âlimler tarafından kaleme alınan eserler olduğu görülür. Şâfiî Mezhebi'ne mensup âlimler bu olayları eserlerinde kısa ve teferruatsız geçiştirdikleri gibi, olayları da değişik nakletmektedirler. Meselâ, Ebû Nasr fitnesinde İbnu'l-Esîr ve el-Bundârî gibi âlimler Hanbelîlerin Şâfiîlerin medresesine saldırarak adam öldürdüklerini söylerken,[244] aynı olayı aktaran İbnu'l-Cevzî, İbn Receb ve Sıbt İbnu'l-Cevzî gibi Hanbelî müellifler ise Şâfiîlerin Hanbelîlerin câmisine saldırdığını ve bunun üzerine ölüm olayının meydana geldiğini zikretmektedirler.[245] Burada dikkat edilmesi gereken şey, mezhebî endişelerin müelliflerin eserlerine de yansıdığıdır. O sebepten dolayı, bu çekişmelerin bize aktarılmasında mezhebî endişelerden ve husumetlerden kaynaklanan birtakım hususların olabileceğini göz ardı etmememiz gerekmektedir. Yalnız, olayların tümünde görülen ortak husus, Hanbelîlerin kendi mezhep anlayışlarından dolayı diğer mezheplere karşı hoşgörüsüz ve fiili müdahaleye meyyal tavırlarının olmasıdır. Bu hususun sebepleri Hanbelîler kısmında izah edilmişti. Bununla birlikte Şâfiîlerin de olayların çıkmasında aktif rol oynadıkları olayların gelişme seyrinden belli olmaktadır. Bu yüzden, gelişmelerin sebebini tamamen Hanbelî mantığına ve taraftarlarının taassubuna bağlamak yanlıştır. Onlar kadar olmasa da, konuşmaları ve bazen tahrik edici tavırlarıyla Şâfiî-Eş'arîler de olaylardan sorumlu gözükmektedirler.

[243] Ibnu İ-Ov/.î XVI, S. 241.

[244] İbnu'l-Esîr X, s. 104; el-Bundârî, a.g.e., s. 53.

[245] ibn Receb III, s. 19 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182; Sıbt, a.g.e., s. 187.

3-Hanbelî - Mutezilî İlişkileri

Büyük günah işleyenlerin durumu, Kur'an'ın mahluk olması, kulun fiillerinin yaratıcısı olması ve akıl konusundaki görüşleriyle diğer fırkalardan ayrılan Mutezile,[24]" daha çok akılcı bir görüş olup, insan aklına Kur'ânı Kerîm'in de üstünde mutlak bir değer atfetme yoluna sapmıştı, islâm akâidini felsefî fikirlere dayanarak münakaşa edenler Mutezile mensupları olduğu gibi, irade hürriyeti konusunda da değişik düşünceye sahiptiler."[4]

Buna karşılık Hanbelîler ise, nassları tevilsiz kabul etmeleri ve diğer görüşlere fazla iltifat etmemeleriyle tanınmışlardır. Bütün görüşlerini Ahmed b. Hanbel'e dayandırdıklarını iddia eden bu insanlar, aklî ve mantıkî yolların İslâm'a sonradan ve Yunan düşüncesi tesiriyle sokulduğunu iddia ederek bu metotları benimsemediler. İtikat konularında Sahâbe ve Tâbiîn dönemindeki gibi doğrudan Kitap ve Sünnetten akîdenin aslını almak gerektiğini ileri sürerek, akıldan ziyâde nassın belirttiği delillere inanmak gerektiğini kabul ettiler.[248] İki grup arasında metot farkı bu kadar keskin olunca, meseleleri algılama ve yorumlamada da farklılıklar kaçınılmaz olmuştur. Konuların değişik şekilde yorumlanmasının neticesinde iki mezhep arasında birtakım ihtilaflar zuhur etmiştir ki, Selçuklular döneminde de bu ihtilafların devam ettiği görülmektedir.

1067 senesinde dönemin ünlü Sünnî âlimlerinden olan ve kendisinden başkasına "Şeyh" unvanı verilmemiş olan Ebû Mansur b. Yusuf'un vefatından sonra Mutezile müderrisi Ebû Ali b. Velid (öl. 1086) mezhebini açıklamaya başlamıştı.[249] Bunun üzerine Abdussamed'in ashabından bâzıları Ebû Ali b. Velid'e hücum ederek ona hakaret ve küfür ettiler. Bunu yapmalarındaki gaye onu câmide namazdan menetmek ve Mutezile Mezhebi üzerine verdiği derslerden engellemekti. Ebû Ali de bu saldırganlara karşı: "Allah namazı engelleyenlere ve beni namazdan alıkoyanlara

"[46] Fahreddîn er-Râzî, *a.g.e., s.* s. 33.

[247] W. M. Watt, *a.g.e.,* s. 61; S.Hayri Bolay, *a.g.e., s.* 173 vd.

[248] M.Ebû Zehra, *Tarih* I, s. 187; A.Gölpınarh, *a.g.e.,* s. 211; S.H.Bolay, *a.g.e.,* s. 230 vd.

[249] İbnu'l-Cevzî ve ona dayanarak İbn Kesîr bu olayın 1063 senesinde cereyan ettiğini söylemektedirler. Fakat bahsi geçen âlim eş-Şeyh Ebû Mansur b. Yusuf'u 1066 senesinde Nizâmiye Medresesi nin açılışında görmekteyiz. Dolayısıyla bu tarihte bir yanlışlık vardır. Aynı âlim, İbnu'l-Esir'e göre 1068 senesinde vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 88; İbn Kesîr XII, s. 99; İbnu'l-Esîr X, s. 55 vd.

yakalanarak şehirden çıkarılmasını ve fitne yatıştıktan sonra I lerat'a dönmesini emretmiştir.[2"] İbnu'l-Cevzî'nin verdiği bilgiler, İbn Receb'in nakillerindeki müphem noktaları açıklamaktadır. İbn Receb, el-Ensârî'nin Herat'dan niçin çıkarıldığı konusuna hiç dokunmazken, İbnu'l-Cevzî bu konuyu açığa kavuşturmakta ve el-Ensârî'nin mezhepteki taassubu yüzünden olduğunu zikretmektedir.

Ebû Nasr el-Kuşeyrî, vâiz el-Bekrî ve el-Ensârî olaylarına dikkat edildiğinde bu olaylar hakkında en fazla bilgi veren kaynakların Hanbelî Mezhebi'ne mensup âlimler tarafından kaleme alınan eserler olduğu görülür. Şâfiî Mezhebi'ne mensup âlimler bu olayları eserlerinde kısa ve teferruatsız geçiştirdikleri gibi, olayları da değişik nakletmektedirler. Meselâ, Ebû Nasr fitnesinde İbnu'l-Esîr ve el-Bundârî gibi âlimler Hanbelîlerin Şâfiîlerin medresesine saldırarak adam öldürdüklerini söylerken,[244] aynı olayı aktaran İbnu'l-Cevzî, İbn Receb ve Sıbt İbnu'l-Cevzî gibi Hanbelî müellifler ise Şâfiîlerin Hanbelîlerin câmisine saldırdığını ve bunun üzerine ölüm olayının meydana geldiğini zikretmektedirler.[245] Burada dikkat edilmesi gereken şey, mezhebî endişelerin müelliflerin eserlerine de yansıdığıdır. O sebepten dolayı, bu çekişmelerin bize aktarılmasında mezhebî endişelerden ve husumetlerden kaynaklanan birtakım hususların olabileceğini göz ardı etmememiz gerekmektedir. Yalnız, olayların tümünde görülen ortak husus, Hanbelîlerin kendi mezhep anlayışlarından dolayı diğer mezheplere karşı hoşgörüsüz ve fiili müdahaleye meyyal tavırlarının olmasıdır. Bu hususun sebepleri Hanbelîler kısmında izah edilmişti. Bununla birlikte Şâfiîlerin de olayların çıkmasında aktif rol oynadıkları olayların gelişme seyrinden belli olmaktadır. Bu yüzden, gelişmelerin sebebini tamamen Hanbelî mantığına ve taraftarlarının taassubuna bağlamak yanlıştır. Onlar kadar olmasa da, konuşmaları ve bazen tahrik edici tavırlarıyla Şâfiî-Eş'arîler de olaylardan sorumlu gözükmektedirler.

[243] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 241.

["44] İbnu'l-Esîr X, s. 104; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 53.

[245] ibn Receb III, s. 19 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 182; Sıbt, a.g.e., s.187.

3-11anbelî - Mutezilî İlişkileri

Büyük günah işleyenlerin durumu, Kur'an'ın mahluk olması, kulun fiillerinin yaratıcısı olması ve akıl konusundaki görüşleriyle diğer fırkalardan ayrılan Mutezile,[24'] daha çok akılcı bir görüş olup, insan aklına Kur'ânı Kerîm'in de üstünde mutlak bir değer atfetme yoluna sapmıştı. İslâm akaidini felsefî fikirlere dayanarak münakaşa edenler Mutezile mensupları olduğu gibi, irade hürriyeti konusunda da değişik düşünceye sahiptiler.""

Buna karşılık Hanbelîler ise, nassları tevilsiz kabul etmeleri ve diğer görüşlere fazla iltifat etmemeleriyle tanınmışlardır. Bütün görüşlerini Ahmed b. Hanbel'e dayandırdıklarını iddia eden bu insanlar, aklî ve mantıkî yolların İslâm'a sonradan ve Yunan düşüncesi tesiriyle sokulduğunu iddia ederek bu metotları benimsemediler, itikat konularında Sahâbe ve Tabiîn dönemindeki gibi doğrudan Kitap ve Sünnetten akîdenin aslını almak gerektiğini ileri sürerek, akıldan ziyâde nassın belirttiği delillere inanmak gerektiğini kabul ettiler.[248] İki grup arasında metot farkı bu kadar keskin olunca, meseleleri algılama ve yorumlamada da farklılıklar kaçınılmaz olmuştur. Konuların değişik şekilde yorumlanmasının neticesinde iki mezhep arasında birtakım ihtilaflar zuhur etmiştir ki, Selçuklular döneminde de bu ihtilafların devam ettiği görülmektedir.

1067 senesinde dönemin ünlü Sünnî âlimlerinden olan ve kendisinden başkasına "Şeyh" unvanı verilmemiş olan Ebû Mansur b. Yusuf'un vefatından sonra Mutezile müderrisi Ebû Ali b. Velid (öl. 1086) mezhebini açıklamaya başlamıştı."[4'] Bunun üzerine Abdussamed'in ashabından bâzıları Ebû Ali b. Velid'e hücum ederek ona hakaret ve küfür ettiler. Bunu yapmalarındaki gaye onu camide namazdan menetmek ve Mutezile Mezhebi üzerine verdiği derslerden engellemekti. Ebû Ali de bu saldırganlara karşı: "Allah namazı engelleyenlere ve beni namazdan alıkoyanlara

Fahreddîn er-Râzî, *a.g.e.,* s. s. 33.

"[4?] W. M. Watt, *a.g.e., s.* 61; S.Hayri Bolay, *a.g.e.,* s. 173 vd.

[248] M.Ebû Zehra, *Tarih* I, s. 187; A.Gölpınarlı, *a.g.e.,* s. 211; S.H.Bolay, *a.g.e.,* s. 230 vd.

[4'] İbnu'l-Cevzî ve ona dayanarak İbn Kesîr bu olayın 1063 senesinde cereyan ettiğini söylemektedirler. Fakat bahsi geçen âlim eş-Şeyh Ebû Mansur b. Yusuf'u 1066 senesinde Nizâmiye Medresesi'nin açılışında görmekteyiz. Dolayısıyla bu tarihte bir yanlışlık vardır. Aynı âlim, İbnu'l-Esir'e göre 1068 senesinde vefat etmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 88; İbn Kesîr XII, s. 99; İbnu'l-Esîr X, s. 55 vd.

lânet etsin" diyordu. Ebû Ali bu sözüyle, avamdan bu işi yapanları ve insanların kanını dökmeyi helal kabul edenleri kastediyor, onları küfürle nispetlendiriyordu. Saldırganlar Ebû Ali'yi yaralamış ve kapısını kapatmışlardı. Bu saldırıdan sonra Mansur Câmii'nde ve diğer câmilerde Mutezileye lânet okundu, onların inançlarını kötüleyen konuşmalar yapıldı.[250]

Ebû Ali'nin faaliyete geçmesini duyan Hanbelî âlimi eş-Şerif Ebû Cafer yanında mezhepdaşları, fakîhler ve hadîs ehli olduğu halde Mansur Câmii'ne giderek burada İbn Huzeyme'nin "Kitâbu't-Tevhîd" ini okudular. Buradan divana giderek, Halîfe el-Kâdir Billah döneminde kaleme alınan ve Ehl-i sünnetin görüşlerini toplayan "el-İtikâdâtu'l-Kâdirî" (Kâdırî itikadı) adlı kitapçığın okunmasını istediler; onların istekleri doğrultusunda bu kitapçık orada bulunanlara okundu.[25'] Bu kitapta Râfızilere lânet ediliyor ve "Onların hepsi kâfirdir, onları tekfir etmeyen de kâfirdir" deniliyordu. Bu toplantıda bulunanlardan İbn Furek ayağa kalkarak bidatçılere lânet ettikten sonra: "Bu metinde bulunan itikâdın dışında bizim bir ıtıkâdımız ve inancımız yoktur" demişti. Bu sözlerden sonra halk ona teşekkür etti. O toplantıda bulunanlardan Ebû Cafer ve Zâhid es-Sahravî bu itikât metninin kendilerine verilmesini istemişler, vezir İbn Cehîr ise bu metinden başka ellerinde olmadığını ve yeni bir nüshanın hazırlanarak onlara verileceğini söylemiştir. Hazırlanan yeni bir nüsha bu insanlara verilmiş ve metin Babu'l-Basra ve diğer mescitlerde halka okunmuştur.[252] Böylece Bağdâd'da başlatılmaya çalışılan Mutezilenin ders verme faaliyetleri, diğer Sünnîleri de arkasına alan Hanbelîler tarafından engellenmiştir. Ebû Ali b. Velid'in, Ehl-i sünnet mensuplarınca protesto edilerek engellenmesi, bu defa da yine Mutezile aleyhine gerçekleşmiştir. Bu engellemeler yüzündendir ki, Ebû Ali elli sene müddetle evinde kapalı kalmış ve mezhebi konusunda faaliyet göstermesine müsaade edilmemiştir.[253]

250 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 88; ibn Kesîr XII, s. 99.

XI. asırda Abbasi Halîfesi el-Kâdir Billâh, Şîa ve Mutezileye karşı resmen tavır almıştı. Şîaya karşı kınama başlatıldığı gibi, Bağdâd'daki Mutezileden de, inançlannın küfür olduğu ve bundan dolayı tövbe etmeleri istendi. Belirlenen Ehl-i sünnet akîdesi halka açıklanarak bunlara inanmaları istendi. Bkz. Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e.,* s. 13.

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 105 vd; el-Uleymî II, s. 155; İbn Receb III, s. 19; İbn Kesîr XII, s.104; Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 13.

İbn Kesîr XII, s. 138 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 145 vd; İbn Tağriberdî V, s. 120; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 247 vd.

1 latıbelîlerin Mutezilî olanlara karşı davranışları daha sonra da benzer şekillerde devam etmiştir. Nitekim bir başka Mutezilî olan Ebû Cafer el-Buhârî (öl. 1089) Bağdâd'a geldiğinde fikirlerinden dolayı şehre girmesine müsade edilmemişti.[254] Benzer bir davranışı da, İbnu'z-Zûzenî'nin defni esnasında görülmektedir. Nitekim, cenazeye telkin veren Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî (öl. 1083) merhuma hitaben: "Gelen meleklere de ki, ben Eş'arî ve Mutezilî değilim; bilakis Hanbelîyim, Sünnîyim" demişti. Orada bulunan hiç kimse de buna itiraz edememişti. Zira itiraz vâki olsa Babu'l-Basra halkı onun kafasını koparırdı.[255] Bu kadar baskı karşısında düşüncelerini açıklamak mümkün olmasa gerek.

Hanbelî Mezhebi mensuplarının Mutezileye hoş bakmamaları sebebiyle, zaman zaman kendi mensuplarının da Mutezilî olmakla itham edildikleri görülmüştür. Bunlardan biri olan Hanbelî âlim Ebu'l-Vefa b. Akîl (Öİ.1095), dönemin Mutezilî şeyhlerinden olan Ebû Ali b. Velid ve İbnu't-Tıbban gibi şahıslarla görüşünce, onun Ehl-i sünnet düşüncesinden inhiraf ettiğine dair söylentiler çıktı. 1068 senesinde onun evinde Hallac'ı öven ve Mutezileyi yücelten kitaplar bulunduğu haberi duyulunca, Hanbelîler bu âlime eziyet etmeye başladılar. Ebu'l-Vefa korkusundan Sultan'ın sarayına sığınmak mecburiyetinde kaldı. Bu olaylar 1072 senesine kadar dinmeden devam etti.

1072'de Ebu'l-Vefa ve onu kınayanlar arasında sulh yapmak için divanda bir toplantı yapıldı. Hanbelîlerin önde gelen âlimi Ebû Cafer kızgınlığından dolayı bu toplantıya katılmadı. Bunun üzerine Ebu'l-Vefa, Ebû Cafer'in evine kadar giderek özür diledi ve onunla barıştı. Ebu'l-Vefa, kendisine atfedilen görüşlerin doğru olmadığını ispat için kendi el yazısıyla bir bildiri yazarak; Mutezilenin bidat mezhebi olduğunu, kendisinin onlarla sohbet etmekten ve mensuplarını yüceltmekten uzak olduğunu, Mutezilîlerle görüşmekten dolayı tövbe ettiğini ve onları dalâlette gördüğünü açıklamıştır. Aynı şekilde, Hallac'ın da hata ettiğini ve ulemanın fetvasıyla öldürüldüğünü, Ebû Cafer ve diğer âlimlerin huzurunda bu metni yazdığını açıklamıştır.[256] 1091 senesine Melikşah ve Nizâ-

[254] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 288; el-Kureşî III, s. 25 vd.

[255] İbn Receb II, s. 38 vd.

[256] İbn Receb III, s. 142 vd; İbn Kesîr XII, s. 106; F.Koca, a.g.m., s. 528.

mi.ilmi.ilk Bağdâd'a gelince bu âlimin mücessimedeıı olduğu şikayet edilmiş ve Ebu'l-Vefa bu duruma şiddetle tepki göstermişti.[2"]

Hanbelî mensuplarının Mutezileye karşı olan mutassıp yaklaşımlarını Horasan Hanbelîlerinde de görmek mümkün. Herat'ın Hanbelî âlimi olan Abdullah el-Ensârî de, Eş'arîlerin yanı sıra Mutezileye karşı mutaassıp bir insandı. Bu yüzden birtakım sıkıntılar çekmiş ve vatanından uzaklaştırılmıştır.[258]

4- Mezhep Değiştirme Olayları

Selçuklu Devleti, hâkim olduğu coğrafyanın özeliği gereği çok dinli, çok mezhepli bir yapıya sahiptir. Çok mezheplilik bahsedilen sebeplerden dolayı Selçukluların miras aldıkları hususlardan biridir. Bu kadar mezhebin bir arada bulunduğu ve kendi aralarında bâzen metot farklarından, bâzen de taassuptan kaynaklanan çekişmelerin yaşandığı da bir gerçektir. Selçuklu Sultanları da kendi mezheplerine son derecede bağlı olmalarına rağmen, hükmettikleri coğrafyanın özelliğinden dolayı hiçbir zaman bir mezhebi tutma ve diğerlerine karşı yüceltme gibi bir davranışın içinde olmamışlardır. Bu anlayışın gereği olarak her mezhep yaşama ve yayılma hakkını elde etmiş, şahıslar bir mezhepten diğer bir mezhebe geçme imkanına sahip olmuşlardır. Bâzı kesimler tarafından istisna kabul edilebilecek kınama ve ayıplama davranışlarının dışında genelde kimseye karışılmamıştır. Bunun sebebi de bütün Sünnî ekollerin hepsinin hak kabul edilmesi ve aralarında fazla bir fark görülmemesidir. Bu anlayıştan ötürüdür kı, Selçuklular döneminde mezhep değiştirme olaylarına rastlamaktayız.

Hanbelî Mezhebinin metot olarak diğer mezheplerden farklı olması ve nassları tevilsiz kabul etmesi, bu mezhebin âlimlerinin zaman zaman diğer mezhepleri tercih etmelerine sebep olmuştu. Bu metot farklılığından dolayı, mezhep değiştiren Hanbelî âlimlerinin daha çok Şafiîliği tercih ettiği gözlenmiştir. Hanbelîlikten Şâfiîliğe geçişi sağlayan faktörlerden birisi mezhepteki metot farkı olurken, bir başka faktör de Nizâmiye Medreseleri'nin açılmasıdır. Nizâmiyelerin açılması ile bu medreseler devletin büyük madî ve manevî desteğine sahip olmuş, medresenin hoca-

[257] ibn Receb III, s. 151.
[258] el-Uleymî II, s. 183.

larıııa vc öğrencilerine harcanmak üzere zengin vakıflar bağlanmıştı.[¯"] Nizâmülmülk un sadece İsfehan Nizâmiyesine bağladığı vakfın gelirleri yılda 10 000 dinarı bulmaktaydı.[260] Medrese vakıflarının geniş imkanlara sahip olması, hocalar ve talebeler başta olmak üzere tüm medrese mensuplarına müreffeh bir hayat sunmasının yanı sıra, ilmî çalışmalar için de geniş imkanlar sağlaması yüzünden, pek çok âlim Nizâmiye Medreseleri'nde müderris olmak için gayret etmiştir. Fakat yine Nizâmiye Medresesi vakfiye şartlarına göre bu medresede müderris ve öğrenci olabilmek için asılda ve fürûda Şâfiî Mezhebinden olmak gerekliydi.[26'] Nizâmiyelerin ilim seviyesinin yüksekliği, maddî imkanlarının genişliği âlimleri buraya cezbetmiş, burada müderris olmak için gerekli şarta uymak lüzumundan dolayı da mezheplerini değiştirmişlerdir. Bu âlimlerin daha çok Hanbelîlikten Şâfiîliğe geçenler oldukları anlaşılmaktadır."[6"]

Hanefî Mezhebinde iken Şâfiî Mezhebi'ne geçenler de mevcuttur. Ebû Müzaffer es-Semânî (öl. 1095) Merv'de yetişen önemli Hanefî âlimle-

[59] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 117; Sıbt, a.g.e., s. 140.

[60] Ahmet Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi,* (trc. A.Yardım), İstanbul 1976. s. 376. C. Zeydan, bu miktarın 60 000 dinar olduğunu söylemektedir. Bkz. Corcı Zeydan, *Tarihu t-Temeddüni'l-İslâmî* II, Beyrut, s. 222.

" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 117.

[62] Mezhep değiştiren bu âlimlerden önemli birkaç şahsiyeti misal olarak göstermek mümkün:

el-Hatîbu'l-Bağdâdî (öl. 1070): Dönemin büyük hadîs âlimidir. Önceleri Hanbelî iken sonradan mezhebini değiştirerek Şafiî olmuştur. Vefat ettiği zaman cenazesini Ebû ishak eş-Şîrâzî taşımıştı. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 129 vd; Zehebî, *Tezkire* XVIII, s. 270 vd.

Fakîh Ebû Nasr, İbn Ruma (öl. 1095): Önce Hanbelî iken sonradan Şafiîliği seçti. Şâfiî âlimlerinden Esadu'l-Mihenî ve İbnu'r-Razzâz'dan fıkıh tahsil etti. Bkz. Subkî VII, s. 274.

Ebu'l-Feth b Burhan (öl. 1124): Hanbelî Mezhebi nden olup, daha sonra Şâfiîliğe geçerek Ebû Bekir eş-Şâşî ve İmâm Gazâlî'den fıkıh okumuş, sonra da Nizâmiye Medresesi'ne müderris olmuştur. Bkz. İbnu'd-Dimyâtî XIX, s. 62; Subkî VI, s. 30 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 625; İbnu'l-İmâd IV, s. 61.

Ebu'l-Kâsım el-Esedî (öl. 1063): Arapça, lügat ve tarih konularında uzman olan bu şahıs, önceleri Hanbelî iken sonradan Hanefî Mezhebi'ne geçmiştir. Bkz. et-Temîmı IV, s. 400 vd.

Seyrek olmakla birlikte Şâfiîlıkten Hanbelîliğe geçenlere de rastlanmaktadır. Dönemim önemli kıraat âlimlerinden olan Ebu'l-Hattâb el-Bağdâdî (51.476/1083) bunlardan dır. Önceleri Şâfiî Mezhebinde iken sonradan gördüğü bir rüya üzerine Henbtlı Mıv.hr bine geçmiştir. Bkz. el-Uleymî II, s. 175 vd.

rinıiendir. Bu şahıs sonradan Bağdâd'a geldiğinde mezhebini değiştirerek Şâfiî olmuştur. Memleketine dönünce halk tarafından kendisine eziyet edilmiş ve mezhep değiştirmesi hoş karşılanmamıştır. Buna rağmen Şâfiî Mezhebi üzere ders vermeye devam etmiştir. Halkın taassubu yüzünden Merv'den Tus'a gitmeye mecbur olmuş, oradan da Nisabur'a geçmiştir. "

Geniş bir coğrafyaya ve değişik mezhepten insanlara hükmeden Selçuklular, kendileri Sünnî-Hanefî olmalarına rağmen, diğer mezheplere karşı menfi tutum içerisinde olmamışlardır. Özellikle Ehl-i sünnet'in bütün mezheplerini korumuş, kendi fikrî özelliklerini muhafaza ederek gelişmelerine zemin hazırlamışlardır. Sünnî olmamakla beraber devlete cephe almayan ve cemiyette kargaşa çıkarmayan diğer mezheplere de hoşgörülü davranmışlardır. Bu sebepten ülkede her fikir kendini ifade edebilme imkanına sahip olmuş, ara sıra meydana gelen istenmeyen olaylar ise devletin müdahelesiyle önlenmiştir. Bu çok seslilik ve çok görüşlülük, Selçukluların ulaştığı gelişmişlik seviyesini gösterme bakımından önemlidir.

C- SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE TASAVVUF HAREKETLERİ

Selçuklular dönemi siyasî olaylar kadar, fikrî ve kültürel hareketler bakımından da sonraki dönemlere etkileri olan önemli bir devredir. O dönemde meydana gelen müesseseler ve anlayışlar daha sonraki gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Devlet kurumları, mezhep anlayışları, medreseler ve benzeri hususlarda olduğu gibi tasavvufî hareketler bakımından da, Selçuklular dönemindeki gelişmeler hem istikamet gösterici, hem de belirleyici özelliğe sahiptir. Bu bakımdan bahsedilen zamandaki tasavvufî hareketleri ve bunların temsilcilerini tanımak, sonraki gelişmeleri anlamak bakımından gereklidir.

Selçuklular dönemindeki tasavvufî hareketlerin hakkıyla değerlendirilebilmesi için tasavvufun doğuşu ve bölgedeki şekillenişini bilmek gerekmektedir. Çünkü, hiçbir hareket veya düşünce birdenbire ortaya çıkmış, bulunduğu şekle gelmiş değildir. Her düşüncenin oluşma-

[263] Zehebî, *el-İber* II, 361; el-Yâfiî III, s.151; İbn Tağriberdî V, s. 158; M.el-Müderris, *a.g.e.,* s. 148. Örneklerini vermeye çalıştığımız bu mezhep değiştirme olaylarının daha sonra da devam ettiği kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Çalışmanın ihtiva ettiği doneme girmedikleri için bahsedilen âlimler burada gösterilmemiştir.

sında ve şekillenmesinde tesirli olan tarihî, sosyal, kültürel ve coğrafî etkenler mevcuttur. Bu manada bölgedeki tasavvufî hareketlerin de kaynaklarını tanımak sureti ile mevcut durumunun yanında, sonraki şekillenmesini de izah etme imkanı ortaya çıkmış olacaktır.

Gerek ilâhî, gerekse beşerî dinlere bakıldığında hepsinin kendi inanç sistemlerine göre bir mistik hayatının olduğu görülür.[2]" Her dinin olduğu gibi İslâm dininin de bir mistik ve derûnî yönü vardır ki, bunun özel adı "Tasavvuftur. Tasavvuf, İslâmî kaynaklardan hareketle dinî prensiplerin konu ile ilgili yönlerini inceleyen, derinleştiren, yaşayan, başkalarına da aktarma yollarını gösteren bir faaliyettir. Bir başka ifade ile tasavvuf Kur'an ve hadîslerde yer alan, insanın mistik yönüne ve gönül terbiyesine işaret eden, maddenin ve dünyanın geçiciliğini işleyen, kalbî davranışları esas alan kaidelerin değişik yorumlarından ibaret bir ahlâk ve tefekkür sistemidir"[265] "Zühd-ü takva ile ruhu temizlemek, kendi varlığını, Cenabı Hakk'ın sevgisinde eritmek, kalbini bütün masivadan boşaltıp Hakk'a tahsis etmek, kendini yok bilip Allah'ın varlığında yaşamak, O'nun bütün emirlerine uymak, yasaklarından kaçmak ve böylece en büyük mutluluk olan Allah'ın cemalini müşahedeye erip rızasına nail olmak"[266] şeklinde de tarif edilen tasavvuf hakkında bizzat mutasavvıflar tarafından getirilen yüzlerce tanıma rastlamak mümkündür. Fakat hepsinde oluşan ortak nokta; aşkla ve sadece Allah rızasını gözeterek İslâm'ı yaşamaktır. Bu sebepten İslâm ile tasavvufu aynı manada kabul edenler de mevcuttur."'

[264] Bu husus dinlerde olduğu gibi felsefî sistemlerde de mevcut bulunmaktadır. Hinduizmde, Eski Mısırda, Yunanda, Hıristiyanlıkta ve Musevilik gibi dinlerde; Sokrat ve Eflatun gibi filozofların hepsinde mistik yön mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi,* Ankara 1975; Mehmet Ali Aynî, *Tasavvuf Tarihi,* (nşr. H.R. Yananlı), İstanbul 1992.

[265] Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi,* İstanbul 1995, s. 17 vd; er-Râzî, sûfîlerle ilgili olarak: "Ümmetin fırkalarından bahsedenler sûfîleri zikretmediler ki, bu hatadır. Çünkü netice sûfîlerin sözüdür, onların yolu marifetullah yolu olup, bedenî ilişkilerden tecerrüt ve tasfiyedir" derken yukarıdaki görüşleri teyit etmektedir. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, a.g.e., s. 97 vd.

[266] Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu,* İstanbul 1992, s. 11: Başka bir tanımıyla tasavvuf; her dinin veya her felsefî düşüncenin ideale yöneliş esâsını teşkil eder. Bkz. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler,* İstanbul 1994, s. 29.

[267] Bkz. Erol *Güngör, İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1982, s. 66.

Tasavvuf tâbiri Hz. Peygamber zamanında kullanılmamış, fakat menşe olarak Hz. Muhammed dönemine dayandırılmıştır.[3]"" Gerek Kur'an'ı Kerim'deki züht ve takvayı teşvik eden ayetler, gerekse güzel ahlakı, verayı ve ihsanı öven hadîslerdeki hususlar tasavvuf için bir başlangıç oluşturmuştur.""' Sahâbe döneminde başlayan™ ve tartışmalı dış tesirler bir tarafa bırakıldığında, tamamen İslâm kaynaklı olan tasavvuf hareketi sonraki dönemlerde de gelişerek devam etmiştir."'

Önceleri kişilerdeki züht yaşayışı olarak başlayan bu hareket, sahâbe ve tabiîn dönemlerinde önemli temsilciler vasıtasıyla devam ettirilmiş ve bu birinci dönemi "Zühd devri" olarak tanınmıştır."[2] Zaman içerisinde olgunlaşarak gelişen züht hareketi 815 tarihlerinden itibaren "Tasavvuf" cereyanını doğurmuştur."" Bahsedilen şekilde gelişmesini sürdüren tasav-

Onun Yenı-Eflâtunculuğa dayandırılması yanlış olduğu gibi, bir Sâmî dine karşı Aryânî zekanın başkaldırısı veya Budist-Veda menşeli olduğunu iddia etmekte yanlıştır. Bkz. C. Sunar, *a.g.e., s.* 171 vd; Reynold A. Nicholson, *İslâm Safileri,* (trc. M.Dağ-K.Işık vd), Ankara 1978, s. 7 vd.

Eşref Ali Tânevî, *Hadislerle Tasavvuf,* (trc. Zaferullah Dâvudî-A. Yıldırım), İstanbul 1995, s. 37 vd; C. Sunar, *a.g.e.,* s. 165.

!70 Sahabeler arasında tasavvufun önemli iki temsilcisi Hz. Ebû Zer el-Gifârî ve Hz. Huzayfa olarak kendilerini göstermişlerdir. Bkz. Louis Massignon, "Tasavvuf", *İ.A.* XII/I, s. 27.

Bu züht hayatının oluşmasında iki büyük gücün tesiri aşikardır. Birincisi, Emevîlerin pek de dindarca olmayan uygulamalarına karşı oluşan tutum. İkinci ise, Hâriciliğin doğurduğu siyasî problemlere şiddetli bir tepki olarak ortaya çıkan "inzivaya çekilme" düşüncesidir. Bkz. Fazlurrahman, *İslâm,* s. 161 vd; A.J.Arberry, "Tasavvuf", (trc. A.N.Öztürk), / *T.K.M.* IV, s. 146.

Birinci ve ikinci yüzyıllardaki şekliye zâhitlik, nâsiklik ve fakirlik adı altında görülen tasavvufun bu döneminde marifetten çok amele, ilhamdan ziyade ibadete, keşiften daha çok ahlâka, kısacası nazariyeden çok amelî pratiklere önem verildiği bir devir olmuştur. Bkz. Süleyman Uludağ, *islâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe,* İstanbul 1979, s. 125; Cavit Sunar, *Mistizmin Ana Hatları*, Ankara 1966, s. 103

Bu dönem, birinci dönemin tersine amel ve zühdün arka planda kaldığı; ilim, marifet ve vecd hallerinin ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Tasavvuf hareketi temelde; Bâyazıd-ı Bistamî tarafından temsil edilen taşkınlıklar ve şathiyeler yolu olarak "sekr tarikatı" ile, Cüneyd-i Bağdâdî tarafından tarafından temsil edilen sahve, temkine ve marifete ağırlık veren "Sahv tarikatı" olmak üzere iki ana kol tarafından temsil edilmiştir. Zühd ve tasavvuf devrinden sonra İbn Arabî (öl.1239) tarafından öncülük edilen Vahdet-i Vücûd devri sûfilik devrelerinin üçüncüsünü oluşturur. Tasavvufun gelişmesinin dört ana safhadan ibaret olduğunu ileri sürenler de vardır. Bkz. C. Sunar, *Tasavvuf Tarihi,* s. 173.

vuf hareketi /aman içerisinde değişik anlayışlar tarafından temsil edilmiştir. Bâyazıd, Hallâc ve Sühreverdî gibi akla fazla önem vermeyen şahsiyetlerin oluşturduğu tasavvuf anlayışının yanında; Serrâc, Sülemî, Kuşeyrî, Hucvurî ve Gazâlî gibi kelâma ve aklî düşünceye yakın olan dinin nasslarının zâhiri ile çelişmeyen bir tasavvuf hareketi geliştirenler de vardır."[7]"

Ferdi züht hareketinden başlayarak devreler geçiren, her devrede yeni yorumlarla gelişen ve zenginleşen tasavvuf hareketi XII. yüzyıldan itibaren ekolleşmeye başlamış ve tasavvufun alt birimleri olan tarikatlar oluşmuştur. Tanınmış kişilerin etrafında toplanan insanlar onların metotlarını benimseyerek bir yol oluşturmuşlardır. Müritlerin huylarına ve durumlarına göre özel nizamlar koyan bu okullara "tarikat" denecektir. " Bunlarla birlikte sûfîler toplumda birinci plâna geçtiler. Alimler ikinci plâna itilirken, hükümdarlar da üçüncü plâna düştüler. Böylece sûfîler İslâm medeniyetinin rûhanî ve bâtınî müesseselerini kurdular ve yücelttiler.[276]

1- Selçuklulardan Önce Horasan ve Türkistan'da Tasavvuf

İslâm fetihlerinin Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerine doğru yayılmasıyla birlikte bu bölgelerdeki İslâmlaşma hareketi de hızlanmıştır. Müslümanların bu bölgelerde hâkimiyet tesis etmeleriyle beraber ihtida edenler çoğalırken, bölgeye yeni Müslüman nüfusu göç ettirilerek, askerî yönden elde edilen üstünlüğün dayanacağı nüfüs yapısı da oluşturulmaya çalışılmıştır.[77]

Bu İslâmlaşma hareketinde önemli rol oynayan gruplardan biri de sûfîlerdir. Öyleki, sûfîlerin büyüklerinden ve züht dönemi temsilcilerinden olan Süfyân es-Sevrî (öl.778): "Horasan'da ezan okumak, Mekke'de ibadete dalmaktan daha üstün ve daha faziletlidir" demek sureti ile âdeta diğer sûfîlere yön göstermişti."[8] Bu düşünceden hareket eden sûfîler bölgede faaliyet göstererek hem İslâmî düşünceyi, hem de sûfiliği yaymışlar-

"[74] S.Uludağ, *a.g.e.,* s. 125 vd.

[275] S. At*eş, a.g.e., s.* 109.

[6] C. Sunar, a.g.e., s. 172.

"" Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,* Konya 1994, s. 107 vd.

"[78] Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler,* İstanbul 1977, s. 57.

yışlara Kur'an ve Sünnete daha fazla bağlı mutasavvıflar cevap vermekte gecikmediler. Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr (öl.911) gibi sûfîler bunların yollarının yanlışlığını ileri sürerek gerçek sûfîliğin farz ve Sünnetleri yaşamakla mümkün olabileceğini ileri sürdüler."[81] Böylece çizgi dışı tasavvuf hareketlerinin karşısına, onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyan ve dinî emirler doğrultusunda tasavvufî görüşlerini açıklayan mutasavvıflar çıktı.

Hallac'ın ölümünden sonra sûfîlik ile Sünnî akîde arasında meydana gelen uçurum zaman içerisinde derinleşerek artmıştır. Bu durumun doğru olmadığını ve tasavvufun Sünnî akîdeden ayrılamayacağını bilen sûfîler harekete geçtiler. Bunlardan biri ve eserleriyle hem tasavvufu yayan, hem de sûfîlik tarihinin birinci derece kaynağını meydana getiren Buhâra'lı Türk âlimi Ebû Bekir Kelâbâzî (öl.990) "Kitâbu't-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf" adlı eserini kaleme alarak tasavvuf ile Sünnî akîde arasındaki uçurumu kapamayı amaçlamıştır. Kelâbâzî'nin bu başlangıcı daha sonra Serrâc, Sülemî ve Kuşeyrî tarafından devam ettirilmiştir."[88]

Kelâbâzî'nin yolunu devam ettiren mutasavvıflardan biri de Ebû Nasr es-Serrâc Abdullah et-Tûsî'dir (Öİ.988). Bu sûfi, yazdığı "el-Luma" adlı eserinde, hata yapan mutasavvıfların usûl ve şeriati bilmedikleri için bu tür yanlış yollara saptıklarını zikreder."[8'] Onun öğrencisi es-Sülemî'nin belirttiğine göre, es-Serrâc; felsefî sûfîlikten ve hulûl görüşünden uzak ve tamâmen dinî feraizlerin edasına inanan bir zattı. Tasavvufî görüşlerinde kesinlikle şetah ve hulûl yoktu."[90]

es-Serrâc'la belirginleşen Sünnî tasavvuf hareketiyle birlikte tasavvufta ekolleşme dönemi de başlamış oldu. Doğuşundan sonra Horasan, Türkistan ve Sind gibi uzak beldelere kadar yayılan tasavvuf hareketinin

reket ettiğini söyleyen, insanlar görüp riya sanmasın diye ibadetleri açıktan yapmayan; amellerini gizlemenin yanı sıra ihlasa sarılıp, ihlaslının ihlasını görmesini bile ihlası zedelediğine inanan, tasavvufun içinde, tasavvufa karşı çıkan (Bkz. Abdülbâki Gölpmarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler,* Kum 1991, s. 246) ve şekilciliğe karşı olan "Melâmiyye" sûfîleridirler. Zaman içerisinde Melâmilik'teki değişmeler için bkz. Cavit Sunar, *Melâmilik ve Bektaşîlik,* Ankara 1975, s. 9 vd.

[287] İbnu'l-Mulakkin, *a.g.e.,* s. 272 vd; Abdurrahmân Câmı,*a.g.e.,* s. 340; Ş.Dayf V, s. 517.

[288] A.J.Arberry, "Kelâbâzî", *İ.A.* VI, s. 538

Abdulmecîd Bedevî,*a.g.e.,* s. 63.

[-290] A.Câmî, *a.g.e.,* s. 672 vd; Ş.Dayf, a.g.e., V, s. 517 vd.

biri Bağdâd, diğeri de Belh olmak üzere iki ana merkezi oluşmuştu. İbrahim b. Ethem (Öİ.778) Belh medresesinin, Hâris el-Muhasibî (Öİ.837) ise Bağdâd medresesinin temsilcisi olmuştu.[2'"] Bu şekilde iki önemli merkez tarafından temsil edilen tasavvuf hareketi, daha sonra es-Serrâc'la birlikte Nisabur tarafına kaymış ve Belh'in yerini Nisabur almıştır. Bağdâd medresesi mensupları, temel görüş olarak Kitap ve Sünnete uygun olan fikirleri kabul edip, uygun olmayanların reddedilmesi şeklinde bir metot benimseyerek, önce kendi görüşlerini zikrettikten sonra bu görüşleri destekleyen sûfilerin fikirleri nakletmeyi uygun bulmuşlardır."[9]" Nisabur medresesi olarak temayüz eden ekolü oluşturan mutasavvıflar ise, araştırmacı özelliklere sahip kişilerden oluşmuş ve bunlar kendi görüşlerinden ziyade, genelde sûfî şeyhlerinin görüşlerini nakletmişlerdir. Bu medresenin temsilcisi es-Serrâc ve onu takip eden es-Sülemî, yazdıkları eserlerle mutasavvıfların da kelâmcılar, muhaddisler, müfessirler ve fakîhler kadar muteber kişiler olduklarını ispat etmiştirler."

Tasavvufa damgasını vurmuş olan mekteplerin temsilcileri es-Serrâc (Öİ.988) ile Cüneyd-i Bağdâdî (Öİ.910) aynı dönemin insanları olup, sonradan meydana gelen oluşumların da temelini atmışlardır. Özellikle bu çalışma açısından Nisabur medresesi daha büyük bir önem kazanmaktadır. Çünkü Selçuklular dönemine damgasını vuran önemli mutasavvıfların büyük bir bölümü bu medresenin çizgisini devam ettirerek eserler yazmışlar ve tasavvufu yaymışlardır. es-Serrâc'la başlayan bu düşünce tarzı onun öğrencisi es-Sülemî ve arkasından öğrencisi el-Kuşeyrî, Ebû Ali Fâremedî ve Gazâlî çizgisiyle devam etmiştir."" Bu âlimler Selçuklular döneminin önemli mutasavvıfları olup, Selçuklu Devleti'nin genel politikası olan Sünnî görüş paralelinde bir tasavvuf anlayışı geliştirmişlerdir.

" A.J.Arberry, a.g.m., s. 147 vd.

"9" Bu medresenin görüşleri halk tarafından da kabul görmüş, temsilcileri Hâris el-Muhasibî ve Cüneyd-i Bağdâdî sevilmiş ve yüceltilmiştir. el-Muhasibî, sûfînin gerçek manada Sünnî olduğunu iddia etmenin yanı sıra, kelâmla, kendisinden bir asırdan daha fazla bir zaman sonraya kadar devam eden tasavvufî anlayış arasında uzlaşmaya da kapı aralamış oluyordu. el-Muhasibî'den sonra talebesi ve ekolün temsilcisi olan Cüneyd-i Bağdâdî ise hocasının yolunda ilerleyerek tasavvufu kelâm karşısında zafere ulaştırdı. Bkz. Ş.Dayf, *a.g.e.,* V, s. 48 vd; A.J.Arberry, a.g.m., s. 151 vd; Nureddîn Şeribe, Tabakâtu's-Sûfiyye, s. 48.

[93] A.J.Arberry, a.g.m., s. 155 vd; Nureddîn Şeribe, *Tabakâtu's-Sûfiyye,* s. 48 vd..

" Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 68.

3- Selçuklular Döneminde Tasavvuf

Selçuklular İslâm dünyasının liderliğini ele almadan önce, İslâm dünyasında siyasî, mezhebî ve fikrî parçalanmışlığın yanında, bahsedilen tasavvufî sahada da bütünlükten uzak, İslâm dışı çizgiye kaymış sûfîlik anlayışları mevcuttu. Özellikle Şiî-Fâtımîler vasıtasıyla yürütülen ve Sünnî dünyayı yok etmeyi amaçlayan siyasî ve fikrî faaliyetlerin yanına bu çizgi dışı sûfîlik hareketleri de katılmıştı. Şiî kaynaklı fikirlerden etkilenen bazı sûfîler, islâm'ın bâtınî yorumlarına yönelmişler, dinin zâhirî emirlerini kâle almayan, onların geçersizliğini kabul eden noktalara kadar varan yorumlarla insanların kafalarını karıştırmaya yol açmışlardı. Şiî kaynaklı düşüncelerden etkilenenlerin yanında, Hint düşüncesinden etkilenen bazı gruplar da hulûl vb. düşüncelere itibar etmeye başlamışlardı. [95]

Bahsedilen bu çizgi dışı akımların yanlışlarının ortaya konması ve fikirlerinin çürütülmesi gerekmekteydi. Bu işi dinde samimi ve bilgi sahibi âlimler üstlenmiş olmakla beraber, bu faaliyetlerin başarısı için siyasî güç tarafından da desteklenmesi gerekmekteydi. Selçuklular bu âlimleri desteklemek ve onların faaliyetlerini kolaylaştırmak sureti ile diğer sahalardaki mücâdele gibi, bu sahadaki mücâdelenin de başarıya ulaşmasını temin etmişlerdir. Özellikle Selçuklu Sultanlan'nın âlimlere karşı büyük saygı göstermesi, mutasavvıflara hürmette kusur etmeyerek onları yüceltmesi, bu mücâdeleyi kolaylaştırmıştır.

a- Selçuklu Sultanlan'nın Alimlere ve Mutasavvıflara Karşı Tutumları

Selçukluların İslâm âleminin liderliğini ele almalarıyla birlikte siyasî birlik temin edildiği ve Sünnî İslâm'a muarız olan Şiî Fatımîlere karşı üstünlük kurulduğu için Selçuklu Sultanları bu halin devamı hususunda gerekli gayretleri göstermişlerdir. Bu çabada en büyük destek ulemâdan ve sûfilerden gelmiştir. Çoğu kez bu iki hüviyeti (âlim-sûfî) şahsında toplayarak temâyüz eden şahsiyetler, Selçuklu Sultanlarından gerekli desteği, hürmeti gördükleri gibi, sultanların ana hedeflerinden biri olan

95 M.ez-Zuheylî, *el-Imdmu'l-Cüveynî,* Dımeşk 1412/1992, s. 37.

Sünnîliğin zafere eriştirilmesi planı, onların gayelerine de uygun düştüğü için, kargaşa ve fikrî anarşiye karşı Selçukluları desteklemişlerdir.

"Selçuklu Sultanları ilmin ve ulemânın devleti koruyan duvar ve onu ayakta tutan direk mesabesinde olduğunu, ulemânın medeniyetin meşalesi ve ümmetin öncüsü olduğunu idrak etmişlerdi. Bu sebepten ilmî müesseselerin yayılmasına yardımcı oldukları gibi, ilim ehline medrese, hankah ve ribât yaptırıp, ulemâya bol ihsanlarda ve ikramlarda bulundular. Zira bu işin devletin bekası için elzem olduğunu idrak etmişlerdi. Bu yüzden sultanların sarayları ulemâ, şuarâ ve marifet ehliyle dolup taşmaktaydı.'" Sultanların aldığı tedbirler ve hazırladıkları ortamla ulemâ için ilim meclisleri kurmak, ders halkaları oluşturmak ve ilmî münazaralar yapmak imkanı meydana getirilmişti.[297] Genelde olduğu gibi, Selçuklu döneminde de mutasavvıflar insanları ibadete, ihlasa ve birliğe çağırmışlar, Selçuklu Sultanları da bu hususlarından dolayı sûfîleri korumuş ve onlara destek olmuşlardır.[298] Sûfîler sayesinde birlik ve dayanışma oluşmuş, bu da toplumdaki içtimaî ahengin yanında, sûfîlere toplumda önemli bir mevki kazandırmıştır."

Devletin kuruluşundan itibaren ulemâ ve sûfîlere büyük itibar gösterilmiş, onlarla görüşmek ve nasihatlerine uymak sultanlar için âdeta bir vecîbe addedilmiştir. Din ulularına saygı göstermek ve mevkilerini yükseltmek bu şahıslar kadar, bunların halk üzerindeki otoriteleri sayesinde, sultanların itibarlarını da yükseltmekteydi. Sûfilerin cemiyet içinde bu denli itibar sahibi olmalarının bir başka sebebi de, özellikle Selçukluların Orta Doğu'ya intikalinden önce İslâm âlemindeki siyasî istikrarsızlık ve Şiî-Bâtınî cerayanların toplumda meydana getirdiği manevî sarsıntı sebebiyle bozulan ahlâk ve cemiyet yapısı karşısında, sûfîlerin insanlara ümit aşılaması, onları birliğe, beraberliğe ve vefaya çağırması neticesinde, halkın bu şahısların yoluna yönelmesi, onların tavsiyelerini tutması sonucunda sûfîlerin halk üzerindeki saygınlığının ortaya çıkmasıdır.

Useyrî, *a.g.e.,* s. 173.

M. ez-Zuheylî, *a.g.e.,* s.25.

[298] H.Emin, *a.g.e.,* s.281: F.Köprülü, "Hârizmşahlar", *İ.A.* V/I, s.286 vd; Server Tanilli. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giril* I, İstanbul 1990, s.348 vd.

" ' A. M. Hasaneyn, *a.g.e.,* s.181.

[100] A.M.Hasaneyn.a.g.e., s. 176vd.

Selçuklu Sultanları'nın sûfîlere olan saygıları belgelerle de tevsîk edilebilmektedir. Râvendî'nin nakline göre: "Sultan Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği vakit, orada evliyadan üç pîr vardı: Baba Tahir'[0]', Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan civarında Hızır denen küçük bir dağ vardı ve bunlar onun üstünde oturuyorlardı. Sultanın gözü onlara ilişti. Ordu kalabalığını durdurup atından indi ve veziri Ebu Nasr el-Kündürî ile yanlarına giderek, ellerini öptü. Baba Tahir bir az mecnun gibi idi. Sultana dedi: "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?" Sultan dedi: "Ne buyurursun." Baba dedi: "Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Ayet: Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsan yapmayı emreder"™" Sultan ağlayarak dedi: "Öyle yaparım." Baba onun elini tuttu ve dedi: "Benden kabul ediyor musun ?" Sultan cevap verdi: "Evet." Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol" dedi. Sultan onu her zaman, muskaları arasında saklar, bir muharebe olunca, parmağına takardı."[303]

Râvendî'nin naklettiği bilgilere bakıldığında Tuğrul Bey'in sûfîlere gösterdiği saygı, onların sözlerine verdiği değer kadar, Türklerde mevcut "Cihan hâkimiyeti fikri" nin zamanın sûfîlerince de bilindiği ve âdeta teşvik edildiği gözlenmektedir. Baba Tahir, Sultan'ı bu yönde teşvik edici sözler söylerken, onu ikaz etmeden de geri kalmamakta, sağlam bir idare için âdil davranmak gerektiğini Sultan'a ihtar etmektedir. Benzer davranışı Alp Arslan döneminde de görmek mümkündür. Nitekim ilk Nizâ-

Baba Tâhir Üryân, dönemin riibâiyyât sahibi sûfîlerinden olup, Hemedanda asrın ortalarına doğru vefat etmiştir. Bkz. Kâsım Ganî, *Tarihu't-Tasavvuf fi'l-Islâm,* Kahire 1970, s. 671; Ahmed Kemâleddîn Hilmî, *es-Selâçıka fi't-Tarihı ve'l-Hadârat,* Küveyt 1406/1986, s. 304.

[302] Kur'an-ı Kerim, 46, 16.

Râvendî I, s. 97 vd.

T4 ,

Sûfîlerin sultanlar üzerindeki itibar ve saygınlığını gösteren bu düşüncenin yeni olmadığı, Türklerde daha önce de mevcut olduğu bilinmektedir. Türk devlet felsefesinden bahseden en önemli eser "Kutadgu Bilig"de de aynı hususlar mevcuttur. Nitekim bu eserde veziri temsil eden Oğdülmiş hükümdara âdil olması gerektiğini tavsiye ederken (Bkz. Yusuf Has Hâcib, *KutacLgu Bilıg,* (trc. R.Rahmeti Arat), Ankara 1991, s. 148 vd), dünya nimetlerine önem vermeyen derviş ve bilge kişiliği temsil eden Odgurmuş da hükümdara aynı yönde tavsiyede bulunmakta, dünyanın boş olduğunu hatırlatarak, onun insanlara âdil davranması gerektiğini söylemektedir. Bkz. Y. H.Hacib, *a.g.e.,* s.370 vd.

miye Medresesi'nin açılışı hakkında bilgi veren Kazvînî, bu hususta önemli bir rivayeti nakleder.[305] Burada, ilmin verdiği yücelik ve dünya zevklerinden uzak derviş meşrep insanların Sultan'dan bir şey beklemeyip önünde eğilmediklerine işaret edilmektedir. Bunlar, kendilerine tahsis edilen medreselerde sûfîlik fikrini devam ettirerek, ileride açıklanacağı üzere Nizâmiye Medreseleri'nde önemli mutasavvıfların yetişmesine zemin hazırlayacaklardır.

Nizâmiye Medresesi müderrislerinden ve Melikşah döneminin önemli sûfilerinden olan Ahmed Gazâlî (öl.1126) aynı zamanda Sultan Melikşah'ın da şeyhiydi. Melikşah, oğlu Sancar'ı şeyhini ziyarete göndermiş, şeyh de Sancar'ın yanağından öpmüştü. Durum Sultan'a nakledilince, Sultan hangi yanağından öptü diye sormuş, oğlunun cevabından sonra: Bir yanağından öptüğü için yeryüzünün yarısına mâlik olacaksın, eğer iki yanağından da öpseydi hepsine mâlik olurdun, şeklinde cevap vermiştir. Bu cevaptan bile Melikşah'ın bu sûfîye ne kadar hürmet duyduğu ve onun davranışlarına önem verdiğini anlamak mümkündür.

Selçuklular dönemi sadece sûfilere değil, ulemâya da büyük değer verilen bir zamandır. Nitekim Mutezilî âlim Ali b. Hasan es-Sandalî (öl. 1091) Sultan Tuğrul Bey'le birlikte Bağdâd'a gelmiş, sonra Nisabur'a dönerek burada vaazlar vermişti. Sultan Melikşah bahsedilen bu âlimi Nisabur Câmii'nde görmüş ve kendisini görmeye niçin gelmediğini sormuştur. es-Sandalî cevaben: "Meliklerin hayırlısı, ulemânın ayağına gidendir; ulemânın şerlisi de meliklerin ayağına gidendir. Böyle olmak iste-

[305] "Sultan Alp Arslan Nisabur'da iken bir caminin önünden geçerken caminin önünde görmeye alışık olmadığı eski elbiseler içinde birtakım insanlar gördü. Bu insanlar Sultan'a tazim etmedikleri gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşıran Alp Arslan, yanındaki veziri Nizâmülmülk'e bu insanların kim olduklarını sorar. Nizâmülmülk Sultan'a cevaben: "Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ve insanlann en şereflileri olan ilim yolcuları fakîhlerdir" dedi. Bu şahısların halleri Sultan'ın hoşuna gitti. Sultan'ın kalbinin yumuşadığını gören Nizâmülmülk sözüne devamla: "Eğer izin verirseniz onlara kalacak bir yer inşa edip, rızıklarını temin edeyim, onlar da ilim tahsiliyle Sultan'ın devletine dua ile uğraşsınlar" dedi. Sultan'dan gerekli izni alan Nizâmülmülk, Sultan'ın malından onda birini harcayarak ülkenin her tarafını medreselerle donattı. Bkz. el-Kazvînî, a.g.e., s. 412.

[306] el-Kazvînî, *a.g.e.,* s. 415.

mediğim için gelmedim" cevabını vermiştir."" Melikşah âlimler ve şeyhlere karşı bol ikramlarda bulunur, onların gönüllerini hoş tutmayı severdi.'""

Sadece sultanlar değil, Selçuklular dönemine sultanlar kadar tesir etmiş ve damgasını vurmuş olan Nizâmülmülk de ulemâya ve sûfilere büyük itibar göstermiştir. Bu şahıslar Nizâmülmülk'ün meclisinden hiç eksik olmazdı. Durumu gören Melikşah vezirine mektup yazarak: "Bu insanlar gece gündüz senin meclisine gelerek, senin işine engel oluyorlar. Bir emir ver ki, ancak senin iznin olduğu zaman huzuruna girebilsinler." Nizâmülmülk, Sultan'a: "Bu tâife İslâm'ın temelidir, onlar dünyanın ve ahiretin süsüdür. Eğer onlar benim başıma bile otursalar, bu bana ağır gelmez" şeklinde cevap verdi. ™

Devrin büyük âlimlerinden Kuşeyrî ve Cüveynî, Nizâmülmülk'ün huzuruna geldiklerinde, onların ayağına kalkar ve yanına oturturdu. Fakat dönemin büyük sûfîlerinden olan Ebû Ali el-Fâramedî huzuruna geldiğinde ise ayağa kalkar, el-Fâramedî'yi kendi koltuğuna oturtur, kendisi de onun önünde otururdu. Bu durumun sebebi sorulduğunda: "Kuşeyrî ve benzerleri beni gördüklerinde şahsımı överek, bende olmayan sıfatlarla anmaktadırlar. Bu da bende gurur oluşturmaktadır. Oysa el-Fâramedî, benim ayıplarımı ve kusurlarımı saymakta, dolayısıyla gerçeği bulmama yardımcı olmaktadır; bu yüzden ona daha fazla hürmet gösteriyorum" demişti.[310]

Selçuklular devrinde Ebû Ali ed-Dakkâk ve es-Sülemî gibi büyük sûfîlerin yanında yetişen, aynı zamanda Şâfiî âlimi olan Abdurrahmân ed-Davudî (öl. 1075), Nizâmülmülk üzerinde tesirli olan bir şahsiyetti. Nizâmülmülk bu âlimin vaazını dinlemiş, ed-Davudî ona: "Allah seni

Mutezile kelâmı üzerine maharet sâhibi, aynı zamanda bir de tefsiri mevcut olan bu âlimin Ebû Muhammed el-Cüveynî ve oğlu İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî ile itikat ve fıkıh konularında ihtilafları, münazaraları vardı. Bkz. el-Kureşî II, s. 554 vd; M. Abdulhay el-Leknevî, *a.g.e.,* s. 120.

308 Aksarayı, *a.g.e.,* s. 116.

109 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 302.

110 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 303; İbn KesîrXII, s. 151.

kullarına hâkim kıldı. Kıyamet gününde onları senden sorarsa ne cevap verirsin" diye sormuş, bu soru karşısında Nizâmülmülk ağlamıştı."'

Nizâmülmülk'un sûfîlere ikramda bulunması bâzılarını rahatsız etmekteydi. Selçuklular döneminin büyük sûfîlerinden olan Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın oğlu Ebû Tâhir İsfehan'a gelince Nizâmülmülk bu şahsa büyük ikramlarda bulunmuştu. O vakit şiddetli bir şekilde sûfîlere karşı çıkan bir Alevî (ve seyyid) vardı. Bu şahıs, Nizâmülmülk'e abdest almasını bilmeyen, şerî ilimlerden habersiz şahıslara mal vererek onları yücelttiğini, dolayısıyla yanlış yaptığını söyleyince, Nizâmülmülk bunun böyle olmadığını söyleyerek, bahsedilen şahsın huzurunda Ebû Tâhır'in imtihan edilmesini istemiş ve Ebû Tâhir'in imtihanı kazanması üzerine çok sevinmişti.[312]

Nizâmülmülk, ilim erbabını ve sûfîleri sever, bu uğurda para harcamaktan kaçınmazdı. Bağdâd Nizâmiye Medresesi inşa edildikten sonra bu medreseye bağlanan vakıfların gelirleri yıllık olarak 60 000 ile 80 000 dinar arasındaydı. Bu miktar ile müderrislerin maaşı ve talebelerin iaşe, ibate, kırtasiye ve diğer gerekli ihtiyaçları karşılandıktan sonra önemli bir miktar da artmaktaydı.[3"] Medrese, câmi ve ribât inşa ettiren Nizâmülmülk, sûfilerî çok sever, onlara hizmet etmekten zevk alırdı.[3'4] Nizâmülmülk, sûfilerin ihtiyaçları için bir defasında 8 000 dinar vermişti."[5]

Nizâmülmülk devlet işlerini tamamen elinde bulundurmanın vermiş olduğu bir rahatlıkla istediği tasarrufu yapabilmekte,[3""] devletinin emin ellerde olduğunu gören Melikşah ise taht ve avdan başka birşeyle ilgilenmemekteydi.[3"] Vezirin bu şekilde hareket etmesini çekemeyen Tâcu'l-Mülk, onu gözden düşürmek maksadıyla yaptığı harcamalar konu-

3" İbnu'l-Esîr X, s. 101; İbn Kesîr XII, s. 120.

312 F.Attâr, *a.g.e.,* s. 841 vd.

313 Corcî Zeydân, *Tarihut-Temeddüni'l-İslâmî* II, Beyrut -, s. 232.

314 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 304; İbnu'l-Adîm, Buğye, s. 45; İbnu'l-İmâd III, s. 384.

3,5 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 303

316 İbnu'l-Esîr X, s. 79 vd; J. - D. Sourdel, *La Civilısation De L'İslam Clasique,* Arthaud 1968, s. 111.

317 el-Yâfiî III, s.135 vd; Muhammed Rıza el-Hakîmî, *Tarihu'l-Ulemâ Abrel-lhûnl Mubtelifetı,* Beyrut 1403/1983, s. 207.

sunda Melikşah'a şikayette bulunarak, Sultan'a: "Nizâmülnıiilk her yıl fakîhlere, sûfîlere, kârilere üç yüz bin dinâr para veriyor, eğer bu para ile ordu teçhiz edilirse onunla İstanbul (Konstantiniyye) surlarını bile fethetmek mümkündür" dedi. Sultan bunu işittiği vakitte Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı, bu mesele hakkında kendisinden sordu. Nizâmülmülk cevap olarak: "Ey Sultanülâlem! ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrının dinini ilâya çalışan, onun aziz kitabını hâmil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; halbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz" dedi. Sultan bu sözleri işittiği vakitte ağlamağa başladı, kendisine: "Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir" dedi."[3]" Bütün bunlardan Nizâmülmülk ve Melikşah'ın ilim erbâbı ile sûfîler hakkında neler düşündüklerini çıkarmak mümkündür.[3]" Sonuçta ilim ehli ve sûfîler devlet tarafından himâye edilmiş, gerekli ihtiyaçları konusunda devlet hazinesinden bolca harcama yapılmıştır. O kadar ki, devlet hazinesinden tahsisat bağlanan bu şahısların sayısı 12 000 kişiye ulaşmıştı.[3"0]

Devletin himaye ettiği âlim ve zâhitlerin sayıları ile onlara harcanan rakamlar meselenin Selçuklular katında ne kadar önemli sayıldığının delilidir. Bu kadar ihsanda bulunulan zümreler faliyetlerini daha serbestçe

S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 46; Muhammed b. Kâsım b. Muhammed en-Nuveyrî el-İskenderânî, *Kitâbu l-İlmâm* VI, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973, s. 42 vd.

319 Aynı mesele hakkında bilgi veren el-Bundârî: "Hazinenin malını ve askeri çoğalttıktan sonra, bu maldan erbab-ı ulûm için ve ashabı istihkak için tahsisat bağladı. Bu tahsisat vaktinde ödenir, ne önce verilir ne de geciktirilirdi. Sultan'm ihsanını ehl-i ilim beyninde miras gibi kıldı ki, onu istihkaklarına göre alırlardı. Bu haklarının arızaya uğramayacağına emindiler" demektedir. Bkz. el-Bundârî, a.g.e., s. 60.

el-Kalânisî, *Tarihu Dımeşk,* s. 200.

yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Bu siyaset hem devletin devamı, birlik ve beraberliği, hem de sûfîliğin intişarı açısından birbirleriyle örtüşmekte, hedefler bakımından da paralellik arz etmektedir.

b- Tasavvufun Şekillenmesi

X. asrın sonlarında Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Nisabur, İslâm tasavvuf hareketinin önemli merkezlerinden biri haline gelmişti. es-Serrâc'la başlayan dinin emirlerine bağlı ve tasavvufî görüşlerini bu doğrultuda belirleyen sûfîler hareketinin önemli temsilcileri bu ekolden yetişmişlerdir. Dönemin önemli âlimi ve sûfîsi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 1021) gerek âlim hüviyeti ve gerekse sûfî kimliği ile döneme tesir etmiş, yetiştirdiği öğrencileri vasıtasıyla kendinden sonraki tasavvuf düşüncesini etkilemiştir.'"'

Sülemî, aynı zamanda Kur'an'ı tasavvufî manada yorumlayarak tefsir yazan önemli bir âlimdir. "Tasavvufuun aslı Kitap ve Sünnete dört elle sarılmaktır" diyen Nasrâbâzî'nin'"[2] öğrencisi olan Sülemî, aynı anlayışı devam ettirerek, bu yönüyle de kendinden sonra gelenlere tesir etmiş, tasavvufî yorumların Kur'an'a uygun olmasını temin etmiştir.'"' Süle-

Sülemî vaktinde tarikatın şeyhi olup, hakikat ilimlerinin hepsinde başarılı olmuş, tasavvuf yolunda marifet sahibi birisiydi. es-Serrâc ve Ebû Kasım Nasrâbâzî (Öİ.977) gibi şeyhlerden yetişen Sülemî, yetiştirdiği talebeleri ve müritleri vasıtasıyla sonrakilere tesir etmiştir. Sülemî'nin önemli talebeleri arasında meşhur Şâfiî fakîhi ve Tuğrul Bey dönemindeki meşhur muhaddis Ebû Bekir el-Beyhakî (öl. 1065), Nisabur'da çağının imâmı olan Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (öl. 1039), ünlü "er-Risâle" yazarı âlim ve sûfî Abdulkerim el-Kuşeyrî (öl. 1072) ve dönemin meşhur sûfîlerinden Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (öl. 1048) gibi şahsiyetleri saymak mümkündür. Bkz. es-Sülemî, *a.g.e.,* s. IXX-XXVI; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri,* İstanbul 1969, s. 55 vd.

[322] Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi,* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 135; Nasrâbâzî'nin bir başka telebesi olan Ebû Ali ed-Dekkâk 1014'de Nisabur'da şeyhülislâm idi. Vaktin imâmı, zamanın şeyhi ve tarikatın sultanı olup tefsîr, hadîs ve vaaz sahasında önde gelenlerdendi. Nasrâbâzî'nin iki seçkin öğrencisi olan Sülemî ve Dekkâk Selçuklular döneminin büyük mutasavvıfı Kuşeyrî'yi yetiştirmişlerdir. Bkz. A. Câm*a.g.e.,* s. 331 vd; F.Attâr, *a.g.e.,* s.679 vd.

'" Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu,* Ankara 1974, s. 92 vd.

mî'nin en fazla tesirinde kalan şahsiyetlerden birisi de Selçuklular döneminin önemli âlimi ve Sülemî'nin talebesi olan Kuşeyrî'dir. Kendinden sonra gelen âlimlerin ilim ve marifetinden bahsettikleri Kuşeyrî, zamanının büyük sûfîlerinden Ebû Ali ed-Dekkâk'ın meclislerine devam ederek ondan tasavvuf! terbiyeyi almış, hocasının işereti üzerine zamanın âlimlerinden Ebû Bekir et-Tûsî, İbn Furek ve el-İsferâyinî'nin derslerine devam ederek zahir ilimlerde de ilerlemiş, İbn Furek ile el-İsferâyinî'nin ilimdeki metotlarını birleştirmiştir. ed-Dekkâk'ın vefatından sonra Horasan'ın ünlü şeyhi es-Sülemî'nın yanında tasavvuf! terbiyesini tamamlayarak zâhir ve bâtın ilimlerinde erişilmez bir noktaya ulaşmıştı ™ O, bu hususta hocasının yolunu izleyerek meseleleri Kur'an ve Sünnet çerçevesinde yorumlamaya gayret etmiştir.[325]

Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere karşı başlatılan olumsuz kampanyadan Kuşeyrî de etkilenmiş, kendisi Eş'arî olduğu için İmâm Eş'arî'yi savunan bir mektup yazarak dönemin idarecilerine ulaştırmışsa da, netice alamayınca Cüveynî, Beyhakî gibi âlimlerle beraber Selçuklu ülkesini terk ederek Hicaz'a gitmişti. Alp Arslan'ın başa geçmesi ve Şâfiî Mezhebinden olan Nizâmülmülk'ün vezir olmasından sonra memleketine geri dönmüştü.

Serrâc ve Sülemî çizgisinin Selçuklular dönemindeki temsilcisi olan Kuşeyrî, yazdığı eserlerle bu anlayışın devamını temin etmiştir. Yüzden fazla eser sahibi olan Kuşeyrî'nin tasavvuf sahasındaki en meşhur telifi,

324 · Ibnu's-Salâh II, s. 562 vd; A.Câmî, *a.g.e.,* s. 353 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 148 vd; İbnu'l-Mulakkin, *a.g.e.,* s. 257 vd; İbn Hallikân III, s. 205 vd; İbnu'l-İmâd III, s. 319 vd: es-Sarfînî, Abdulkerim el-Kuşeyrî'den: "Asrının lisanı, vaktinin efendisi, Allah'ın yaratıkları arasındaki sırrı, cemâatin üstadı ve önderi, şeyhlerin şeyhi, tarikat yolunun sâliklerinin maksûdu, hakikatin limanı ve saadetin kaynağıydı. Gözler onun gibi birisini görmediği gibi, görenler bile onun kemâli gibisini görmediler. Şeriat ve hakikat ilimlerini cem etmiş, bu ilimleri açıklanabilecek en güzel şekilde açıklamıştı" şeklinde bahsetmektedir (Bkz. es-Sarfînî, *a.g.e.,* s. 365). es-Semânî ise: "Fazilet, ilim ve zühtde dünyadaki meşhurlardan biriydi" diyerek onun haklı şöhretine işaret etmiştir (Bkz. es-Semânî IV, s 503). Zehebî de: "Sülük ve tezkırde eşi bulunmayan, ıbâresı latîf, ahlâkı güzel ve mânâlarda derin idi" ifâdesiyle Kuşeyrî'nin hasletlerine işaret etmektedir (Bkz. Zehebî, A'lâm XVIII, s. 229). Verilen bu bu bilgilere bakarak Kuşeyrî'nin ilim ve tasavvuftaki yerini anlamak mümkündür.

S.Ateş, *Sülemî...,* s. 221 vd.

yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Bu siyaset hem devletin devamı, birlik ve beraberliği, hem de süfîliğin intişarı açısından birbirleriyle örtüşmekte, hedefler bakımından da paralellik arz etmektedir.

b- Tasavvufun Şekillenmesi

X. asrın sonlarında Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Nisabur, İslâm tasavvuf hareketinin önemli merkezlerinden biri haline gelmişti, es-Serrâc'la başlayan dinin emirlerine bağlı ve tasavvufî görüşlerini bu doğrultuda belirleyen sûfîler hareketinin önemli temsilcileri bu ekolden yetişmişlerdir. Dönemin önemli âlimi ve sûfîsi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 1021) gerek âlim hüviyeti ve gerekse sûfî kimliği ile döneme tesir etmiş, yetiştirdiği öğrencileri vasıtasıyla kendinden sonraki tasavvuf düşüncesini etkilemiştir.[321]

Sülemî, aynı zamanda Kur'an'ı tasavvufî manada yorumlayarak tefsir yazan önemli bir âlimdir. "Tasavvufuun aslı Kitap ve Sünnete dört elle sarılmaktır" diyen Nasrâbâzî'nin[322] öğrencisi olan Sülemî, aynı anlayışı devam ettirerek, bu yönüyle de kendinden sonra gelenlere tesir etmiş, tasavvufî yorumların Kur'an'a uygun olmasını temin etmiştir.[323] Süle-

[321] Sülemî vaktinde tarikatın şeyhi olup, hakikat ilimlerinin hepsinde başarılı olmuş, tasavvuf yolunda marifet sahibi birisiydi. es-Serrâc ve Ebû Kasım Nasrâbâzî (Öİ.977) gibi şeyhlerden yetişen Sülemî, yetiştirdiği talebeleri ve müritleri vasıtasıyla sonrakilere tesir etmiştir. Sülemî'nin önemli talebeleri arasında meşhur Şâfiî fakîhi ve Tuğrul Bey dönemindeki meşhur muhaddis Ebû Bekir el-Beyhakî (Öİ.1065), Nisabur'da çağının imâmı olan Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (öl. 1039), ünlü "er-Risâle" yazarı âlim ve sûfî Abdulkerim el-Kuşeyrî (Öİ.1072) ve dönemin meşhur sûfîlerinden Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (öl. 1048) gibi şahsiyetleri saymak mümkündür. Bkz. es-Sülemî, *a.g.e.,* s. IXX-XXVI; Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri,* İstanbul 1969, s. 55 vd.

[322] Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi,* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 135; Nasrâbâzî'nin bir başka telebesi olan Ebû Ali ed-Dekkâk 1014'de Nisabur'da şeyhülislâm idi. Vaktin imâmı, zamanın şeyhi ve tarikatın sultanı olup tefsîr, hadîs ve vaaz sahasında önde gelenlerdendi. Nasrâbâzî'nin iki seçkin öğrencisi olan Sülemî ve Dekkâk Selçuklular döneminin büyük mutasavvıfı Kuşeyrî'yi yetiştirmişlerdir. Bkz. A. Câmî, *a.g.e., s.* 331 vd; F.Attâr, *a.g.e.,* s.679 vd.

[323] Süleyman Ateş, *İşarî Tefsir Okulu,* Ankara 1974, s. 92 vd.

nıî'nin en fazla tesirinde kalan şahsiyetlerden birisi de Selçuklular döneminin önemli âlimi ve Sülemî'nin talebesi olan Kuşeyrî'dir. Kendinden sonra gelen âlimlerin ilim ve marifetinden bahsettikleri Kuşeyrî, zamanının büyük sûfîlerinden Ebû Ali ed-Dekkâk'ın meclislerine devam ederek ondan tasavvufî terbiyeyi almış, hocasının işereti üzerine zamanın âlimlerinden Ebû Bekir et-Tûsî, İbn Furek ve el-İsferâyinî'nin derslerine devam ederek zâhir ilimlerde de ilerlemiş, İbn Furek ile el-İsferâyinî'nin ilimdeki metotlarını birleştirmiştir. ed-Dekkâk'ın vefatından sonra Horasan'ın ünlü şeyhi es-Sülemî'nin yanında tasavvufî terbiyesini tamamlayarak zâhir ve bâtın ilimlerinde erişilmez bir noktaya ulaşmıştı [324] O, bu hususta hocasının yolunu izleyerek meseleleri Kur'an ve Sünnet çerçevesinde yorumlamaya gayret etmiştir.[325]

Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere karşı başlatılan olumsuz kampanyadan Kuşeyrî de etkilenmiş, kendisi Eş'arî olduğu için İmâm Eş'arî'yi savunan bir mektup yazarak dönemin idarecilerine ulaştırmışsa da, netice alamayınca Cüveynî, Beyhakî gibi âlimlerle beraber Selçuklu ülkesini terk ederek Hicaz'a gitmişti. Alp Arslan'ın başa geçmesi ve Şâfiî Mezhebinden olan Nizâmülmülk'ün vezir olmasından sonra memleketine geri dönmüştü.

Serrâc ve Sülemî çizgisinin Selçuklular dönemindeki temsilcisi olan Kuşeyrî, yazdığı eserlerle bu anlayışın devamını temin etmiştir. Yüzden fazla eser sahibi olan Kuşeyrî'nin tasavvuf sahasındaki en meşhur telifi,

[324] İbnu's-Salâh II, s. 562 vd; A.Câmî, *a.g.e.,* s. 353 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 148 vd- İbnu'l-Mulakkın, *a.g.e.,* s. 257 vd; İbn Hallikân III, s. 205 vd; İbnu'l-İmâd III, s. 319 vd- es-Sarfînî, Abdulkerim el-Kuşeyrfden: "Asrının lisanı, vaktinin efendisi, Allah'ın yaratıkları arasındaki sırrı, cemâatin üstadı ve önderi, şeyhlerin şeyhi, tarikat yolunun sâliklerinin maksudu, hakikatin limanı ve saadetin kaynağıydı. Gözler onun gibi birisini görmediği gibi, görenler bile onun kemâli gibisini görmediler. Şeriat ve hakikat ilimlerini cem etmiş, bu ilimleri açıklanabilecek en güzel şekilde açıklamıştı" şeklinde bahsetmektedir (Bkz. es-Sarfînî, *a.g.e.,* s. 365). es-Semânî ise: "Fazilet, ilim ve zühtde dünyadaki meşhurlardan biriydi" diyerek onun haklı şöhretine işaret etmiştir (Bkz. es-Semânî IV, s. 503). Zehebî de: "Sülük ve tezkirde eşi bulunmayan, ibâresi latîf, ahlâkı güzel ve mânâlarda derin ıdı" ifadesiyle Kuşeyrînin hasletlerine işaret etmektedir (Bkz. Zehebî, A'lâm XVIII, s. 229). Verilen bu bu bilgilere bakarak Kuşeyrînin ilim ve tasavvuftaki yerini anlamak mümkündür.

" S.Ateş, *Sülemî...,* s. 221 vd.

âdeta bu yolun mensuplarınca el kitabı haline dönüştürülen, "er-Risâle" adlı eseridir.[32"]

Kuşeyrî, insanlardaki bozulmadan ve tefessühten bahsederek eski büyük sûfîlerin hallerini anlatan bu eseri yazmak sûreti ile doğru yolu göstermek istediğini açıklamaktadır. Tefsîr, hadîs, fıkıh ve kelâm gibi şeri ilimlere sahip Kuşeyrî, eserindeki her fikrin, her cümlenin şeriat ölçülerine uymasına dikkat etmiş, bu ölçülere uymayan sûfîler ve onların görüşlerini eserine almamıştır.[27] Bu sebepten dolayı hocası Sülemî, Hallac'ı kitabına aldığı halde; Kuşeyrî, Hallaç gibi sûfîleri kitabına almamıştır.[328]

Kuşeyrî, metot olarak benimsediği büyük sûfî şeyhlerini ve onların sözlerini eserinde nakletmeyi uygun görmüştür ki, bu, Bağdâd Medresesine mukabil, Nisabur Medresesi şeyhlerinin benimsediği genel yapıya uygundur. Kuşeyrî bu bilgileri naklederken sûfî hayat tarzının önemli veya önemsiz tüm yönlerini dikkate alarak üzerinde durduğu her hususu üç delille destekler. Bunlar:

1- Kur'an ayetleri

2- Bâzı hadîsler ve Hz. Peygamber'in başından geçen olaylar

3- Büyük bir sûfînin hayatındaki bazı olaylar veya yorumlar.

[326] Kuşeyrî, bu eserini niçin kaleme aldığını yine kendisi izah etmektedir: "Şimdi sûfîler şekil ve kıyafet bakımından eski sûfîlere benziyor ama, ruh ve muhteva bakımından başkalaşmalardır. Tasavvuf yolunda bir duraklama ve gevşeme baş göstermiştir. Daha doğrusu bu yol hakikî manasıyla yok olup gitmiştir. Kendileriyle hidayete ulaşılan şeyhler vefat edip gitmiş, şeyhlerin gidişatına ve âdetlerine tâbi olan gençler azalmış, vera kaybolmuş, vera sergisi dürülmüş, tamah kuvvetlenmiş, ihtirasın kökleri ve bağları güçlenmiştir. Şeriate hürmet hissi kalpten zâil olmuştur. Dine karşı kayıtsızlığı menfaat temin etmenin en güvenilir vasıtası olarak kabul eden zamanın sofuları haram ile helâl arasında fark görmez olmuşlar, dine ve dinin büyüklerine karşı saygısız olmayı din haline getirmişlerdir. İbadet etmeyi hafife almışlar, namaz kılmayı ve oruç tutmayı basit bir şey saymışlar, gaflet meydanında at koşturmuşlar, nefsânî arzulara kendilerini teslim etmişler, işlenmesi mahzurlu olan şeyleri hiç aldırmadan işlemişler; halktan, kadınlardan ve zâlim devlet adamlarından temin ettikleri şeylerden hiç çekinmeden faydalanmışlardır." Bkz. Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 63.

[3-7] Kuşeyrî, a.g.e., s. 28.

[3"8] H.Altıntaş, *a.g.e.,* s. 88.

Böylece dile getirilen her görüş, her fikir şeri ölçüler yanında, bu ölçülere göre hayatını tanzim eden bir sûfînin davranışlarıyla da desteklenmış olur.[329]

Kuşeyrî, bu metotla hareket ederek Kur'an ve Sünnet'ten sonra bahsedilen esaslara bağlı sûfîleri de referans kabul ettiğini göstermektedir. Kuşeyrî'nin bunu yapmaktan maksadı; eski gerçek şeyhlerin hayatlarını, hareket tarzlarını ve akidelerini anlatarak, hem Kur'an ve Sünnet'e uygun yaşayış tarzını göstermek, hem de tasavvufu bu gerileme ve bozulmadan kurtarmanın yanında, bilhassa sûfîlerin akîde bakımından maruz kaldıkları hücumlara da cevap vermek istemesidir. Zira bazı din âlimleri sûfîlerin cezbe, sema gibi birtakım hallerini din dışı sayarak onlara hücum etmekteydiler. Kuşeyrî'nin ortaya koyduğu fikirleri toplayan "er-Risâle" adlı eser özelde tasavvuf, genelde ise İslâm düşünce tarihinde büyük bir merhale oluşturur. Bu eserle birlikte tasavvufun Ehl-i sünnet akidesine uygun olduğu ispat edildiği gibi, ona yapılan hücumlara da cevap verilmiştir. Bu eserden sonra tasavvuf İslâmî muhitlerde meşru kabul edilmeye başlanmış ve tasavvuf her tarafta serbestçe yayılma imkanı bulmuştur."[0]

Kuşeyrî'nin belirlediği yoldan sonra tasavvuf gerilemeden kurtulduğu gibi, çizgi dışı fikirlerin ve şeri kaynaklara uygun olmayan görüşlerin tasavvuf adı altında piyasaya sürülmesi veya savunulması da imkansızlaşmıştı. O, Kitap, Sünnet ve bu değerlere bağlı sûfîlerin hallerini, görüşlerini ortaya koymak sureti ile, bunun dışındaki görüşlerin geçersiz olduklarını ispatlamış oldu.

es-Serrâc'la başlayan Sünnî tasavvuf görüşü, Nisabur'da Kuşeyrî ile devam etmiş,"' onunla birlikte şeriat ile hakikatin birleşmesi temin edilmiştir.[1]'" Tasavvuf tarihinde önemli bir iş başaran Kuşeyrî, şeri ilimlere ve tasavvufa vâkıf olmanın cesareti ile şeriatı tasavvufla barıştırmak için, tasavvufu şeriata yaklaştırarak, bu ilmin ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır.[333]

[329] M.Hamiduddin, "ilk Sûfiler: Doktrin" (trc. Mustafa Armağan), *İ.D. T.* I, İstanbul 1990, s. 351 vd.

Ahmet Ateş, "Kuşeyrî", *İ.A.* VI, s. 1037.

[331] Ş.Dayf V, s. 518 vd.

[332] Ş.Dayf V, s. 621 vd.

Kuşeyrî,*a.g.e.,* s. 17; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 18.

Kuşeyrî çizgisiyle devam eden, şeri ölçülere uygun ve onlarla çelişmeyen tasavvuf anlayışı Kuşeyrî'nin öğrencisi Ebû Ali el-Fâramedî (öl. 1084) ile devam etmiştir. el-Fâramedî bir noktada Kuşeyrî ile Gazâlî'yı birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür. el-Fâramedi değişik âlimlerden ilim aldıktan sonra Nisabur'a gelerek burada Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın derslerine devam etmiş, onun zikir halkasında yetişmiştir. Ebû Saîd, Nisabur'dan ayrıldıktan sonra bu defada Kuşeyrî'nin medresesinde ıkı üç yıl kadar Kuşeyrî'nin derslerine devam edip, Kuşeyrî'nin işareti ile onun yanından ayrılarak Tus'a gidip burada ahvâl ve mücâhede sahasında sûfîyyenin büyük şeyhlerinden olan Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin terbiyesine girmiştir. Terbiyesinde tasavvufun inceliklerini iyice öğrenip, meşayıhın meşhurlarından oldu. Sonra tekrar Nisabur'a dönerek, burada irşad faaliyetlerine başladı."[4] Ebû Alı Fâramedî, Gazâlî'nin fıkıhta ve tasavvufta üstadı idi. Yazılı eser bırakmamış olmasına rağmen Gazâlî'yi yetiştirerek, Sünnî tasavvufun gelişmesine hizmet etmiştir. Gazâlî de, Ihyâ'sında hocasına atıflarda bulunarak onun büyüklüğünden bahsetmiştir.

Türkistan'ın yetiştirdiği büyük âlim Kelâbâzî ile birlikte başlayan, yanlış yapan ve Sünnî akîdeden ayrılan sûfîlere karşı eser yazarak tasavvufun İslâm'a uygunluğunu ortaya koyan ve bu anlayıştaki tasavvufu yayan sûfîler kervanı Serrâc yoluyla devam ederek Gazâlî'ye kadar gelmişti. Bahsettiğimiz bu sûfîler daha çok Nisabur Medresesi'nin temsilcileri olup, bilhassa Horasan ve Mâverâünnehr sûfîlerinden oluşmaktaydı.

334 Kuşeyrî'nin derslerine devam ederken, bir gün, yazı yazmak için kalemi divite daldırıp çıkardığında, kalemin ucunun kuru olduğunu görmüş; divitte mürekkep olduğu halde kalemine mürekkep gelmemişti. Bu işi birkaç kez tekrarlayıp, kalemine mürekkep gelmeyince, durumu hocası Kuşeyrî'ye açmıştı. Kuşeyrî de, "evladım! Mademki ılım sem terketti sen de onu terket" demişti. Hocasının işareti üzerine eşyalarını medreseden hankaha taşıyarak sûfîlik yoluna çalışmaya başladı. Buradaki çalışmalarından sonra tasavvufta önemli merhaleler kat etti (Bkz. A.Câmî, *a.g.e., s.* 403; H.Kâmıl Yılmaz, "Ebû Alı Farmadî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 27 vd). Abdulğâfır el-Fârısî'nin ifâdesine göre Ebû Ali Fâramedî: "Asrında şeyhler şeyhi olup, tezkir yolunda münferid idi. ibarede, tezhibde, güzel edepte, ince manada ve sözlerinin latifliğinde kimse onunla yarış'amazdı" (Bkz. Zehebî, A'lâm XVIII, s. 565; es-Sarfînî, *a.g.e.,* s. 453; Subkî V, s. 304 vd). Gürgânî'nin yanında yetiştikten sonra, tekrar Nisabur'a dönerek, burada ırşad faaliyetlerine başladı. Selçuklu veziri Nizâmülmülk de şeyhe son derece hürmet gösterenlerdendi. Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 337; el-Yâfıî III, s. 122.

"" H. K. Yılmaz, a.g.m., s. 30.

I ürkıstan'ın dışında başka bir coğrafyada ortaya çıkan vc BağlıJ Medresesi ne bağlı olan birisi daha vardı ki, o da aynı yolu takip etmekteydi. Bu şahıs Hindistan'da yetişen büyük sûfîlerden Ebû Hasan Ali b. Osman el-Hucvirî'dir (öl. 1072). Gazne'de yetişen bu âlim hocası Ebu'l-Fadl Hutli yoluyla Cüneyd-i Bağdâdî'ye kadar ulaşan ekolün tasavvuf anlayışını temsil eder. Hucvirî, değişik bir coğrafya ve değişik bir ekole bağlı olmasına rağmen, Kuşeyrî'nin yolunu izleyerek, sahte sûfîleri ve şeriata aykırı davranışları şiddetle reddetmiştir. Kuşeyrî gibi şeri emirlere titizlikle bağlı ve onunla uzlaşan bir çizgi izlemiştir."[6]

Selçuklular dönemindeki bu şekillenmeye baktığımızda, gelişen tasavvufî anlayışın tamâmen dinî emirlere uygun bir anlayış olduğunu açıkça görürüz. Bu hem dinî emirleri gerektiği gibi anlayan ve bunlara uyulması gereğine inanan âlimlerin tasavvufu açıklarken ulaştıkları bir neticedir, hem de o dönemde Sünnî İslâm âlemi için bir tehlike teşkil eden Şiî-Bâtınî fikirlere karşı Sünnî görüşün tasavvufî anlayışının Kur'an ve Sünnete bağlı olarak ortaya konmuş şeklidir. Özellikle Bâtınîlerin insanların kafalarında oluşturdukları şeri emirlerin zâhirlerinin geçersiz ve bunların bâtınî kısmının önemli olduğu; bunun da ancak mâsum bir imâm vâsıtası ile öğrenilebileceği anlayışı karşısında, Sünnî ulemânın Kitap ve Sünnete dayanarak verdiği cevaptır.

Tasavvufun bu şekilde açıklanarak izah edilmesiyle Bâtınîlerin faaliyetleri boşa çıkarıldığı gibi, mâsum imâm akidesi sebebiyle insanların Mısır Fâtımî Halîfesi'ne ve onların akîdelerine meyletmeleri de engellenmiştir. Bu da, hem Selçuklu Devleti nin bütünlüğü açısından, hem de sosyal yapının bozulmaması açısından büyük bir gelişmedir. Zira insanlar Sünnî Bağdâd Halîfesi'ne ve onun yanında siyasî güç olan Selçuklulara bağlı kalmış, Şiîlere meyletmemişlerdir.

c- Nizâmiye Medreseleri ve Tasavvufun Gelişmesindeki Yeri

Sünnî dünya için büyük tehlike teşkil eden Şiî hareketlerini bertaraf etmek sırf askerî tedbirlerle mümkün olamazdı. Halkın zihnini bu propogandalardan temizlemek ve Fâtımîlerin Şiî faaliyetlerine son vermek için Nizâmiye Medreseleri açıldı. Böylece hem devletin bütünlüğü korunacak,

[336] Süleyman Uludağ, "Hucvirî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 23-27; M.HİdayetHosaın, "Dâtâ Genç Bahş Lâhûrî", *İ.A.* III, s. 493.

hem de İslâm'ın birliği temin edilecekti.'" X. ve XI. asırlarda güç kazanmış olan Şiîlik ve Mutezile fikri, Sünnî görüşe sahip Selçuklular ve onların açmış olduğu Nizâmiye Medreseleri nden yetişen Sünnî düşünceye sahip âlimler tarafından geri püskürtüldü. Sünnîliğe karşı hücuma geçen bu fikirlerle mücadele etmek Nizâmiyelerin ana gayesi oldu."[8] Nizâmiyelerin önde gelen müderrisleri Bâtınîlik ve Mutezileye karşı çıkmış, Sünnî akîde üzerine kurdukları teorilerini Mutezileye ve felsefecilere karşı geliştirmişlerdir.[3]"

Nizâmiye Medresesi müderrisleri bir taraftan Ehl-i sünnet dışı fikirlere karşı Kur'an ve Sünnete dayalı fıkhî ve kelâmî meseleleri geliştirip, bunları öğrencileri vasıtasıyla halka yaymaya ve ülke geneline hâkim kılmaya çalışırken; diğer taraftan da yine Sünnî öğretiye uygun olarak gelişen, uzun zamandan beri çeşitli tartışmalar ve savunmalar arasından süzülerek gelen, aynı zamanda şeri kurallara bağlı sûfîler tarafından yaşanan Sünnî tasavvufa sahip çıkmışlardır. Zira her ne kadar tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm gibi ilimler bu medreselerde öğretilerek insanlar Sünnî kâideler etrafında eğitilip; Şiîlik, Bâtınîlik ve diğer Ehl-i sünnet dışı fikirlere karşı zihnen teçhiz edilip, Sünnîliği savunacak şekilde donatmıyorlarsa da; dinin zahir emirleri kadar, bu emirlerin -Şiî-Bâtınî fikre sahip olanların anladığı manada olmasa da- bâtınî, yâni tasavvufî manalarını bilmek de gerekmekteydi. Çünkü tasavvufa, dinin bu yönlerini açıklaması bakımından "Fıkh-ı Bâtın" diyenler de vardır."[0] Nizâmiye Medreseleri nin gayesi genelde Sünnîliği korumak olduğuna göre Sünnî tasavvuf da bunun içinde olmalıydı. Bu yüzden Selçuklu dönemi üniversiteleri olan Nizâmiye Medreseleri'nin bu hareketin dışında kalmadıkları ve meseleyle akademik seviyede ilgilendikleri görülmektedir.

Nizâmiye Medresesi müderrislerinden önemli şahsiyetlerin tasavvuf konusuna olumlu yaklaştıklarını görmekteyiz. Nitekim Bağdâd Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi olan Ebû İshak eş-Şirazî'nin (öl. 1083) öğrencilerinden bazılarında bu durumu tespit etmek mümkündür. Yetiştır-

[337] İ. Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s.128 vd; B. Lewis, İsmailîler, s. 1123.

[338] H. Emin, a.g.e., s. 223; A. M. Hasaneyn, *a.g.e.,* s.172 vd.

[335] L. Gardet, "Din ve Kültür", (trc. Y. Kutluer), *İ.T.K.M.* IV, İstanbul 1990, s. 135.

[340] Abdu'l-Bârî en-Nedevî, *Tasavvufve Hayat,* (trc. Mustafa Ateş), İstanbul 1974, s. 36.

iliği öğrencileri ile doğudan batıya kadar her yeri dolduran Kbû İshak I lalîfe ve Sultan katında büyük itibara sahipti.[142]

Nizâmiye Medresesi müderrislerinden Ebû Bekir eş-Şâşî (öl. 1113) onun için: "Ebû İshak asrın imâmları üzerinde Allah'ın bir hüccetidir" demişti."' Vefat ettiğinde cenazine Halîfe el-Muktedî ve Nizâmülmülk de katılmışlardı. Bu kadar büyük ilme ve şöhrete sahip olan Ebû İshak'ın en büyük öğrencilerinden Ebu'l-Kâsım el-Askerî (öl. 1080), müttakî, âbid ve zikir esnasında çok ağlayan birisiydi.[544] Başka bir öğrencisi Muhammed b. I lalf et-Tikritî (öl. 1132) ise Ebû İshak'ta okuduktan sonra insanlardan kaçarak, bir ribâta yerleşmiş ve vaktini ibadetle geçirmiştir. Yaşadığı çağın şeyhi ve asrının zâhidi idi.[345] Ebû İshak, öğrencilerine zahir ilimleri öğretmenin yanında onların sûfî meşrepli olmalarına ve bir şeyhten tasavvuf terbiyesi almalarına ses çıkamayarak bu duruma rızasının olduğunu göstermiştir.

Tasavvufa yakın ilgiyi Nisabur Nizâmiye Medresesi müderrisi İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'de de (öl. 1085) görmek mümkündür.[346] Cüveynî esasında tasavvufa hiç de yabancı olmayan bir aileden gelmekteydi. Babası ve Nisabur'da çağının imâmı olan Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (öl. 1039), el-Kuşeyrî ve dönemin meşhur sûfîlerinden Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'la birlikte es-Sülemî'nin müridi idi.[347] Cüveynî'nin amcası olan Ali b. Yusuf el-Cüveynî de devrin önemli şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiş, tasavvufî yönü ağır basan ve bu sahada "Kitâbu's-Seluve" adlı eserin

34] İbn Hallikân I, s. 29 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 334.

342 Halîfe nin elçisi olarak Sultan Melikşah'a gittiğinde geçtiği her beldenin insanlan onu karşılamaya çıkıyorlar, teberrüken elbisesine dokunuyor, kadınlar ve çocuklar ayakkabısının toprağını bile şifa niyetiyle alıyorlardı. Nisabur'a vardığında İmâmu'l-Harameyn Cüveynî bir hizmetçi gibi arkasından yürümüştü. Bkz. es-Subkî IV, s. 222; İbnu'l-Esîr X, s. 125.

İbn Kadı Şuhbe, *a.g.e.,* s. 254.

144 İbn Kesîr XII, s. 131.

es-Subkî VI, s. 103, Nu: 2.

146 Nizâmülmülk tarafından kendisi için Nisabur Nizâmiye Medresesini inşa ettirilen Cüveynî, Sultan ve veziri tarafından hürmetle karşılanıyordu. Mutlak müctehid noktasına kadar gelmiş olan Cüveynî, bir taraftan medresede ders verirken, bir taraftan da zengin bir tüccar tarafından yaptırılan Menîî Câmî'inde hitabet ve Cuma günleri vaizlik görevlerinde bulunuyordu. Bkz. es-Subkî V, s. 168 vd; İbnu'l-Cevzî IX, s. 18 vd; İbn Hallikan III, s. 168 vd; ez-Zehebî, *elİber* II, s. 339.

147 es-Sülemî, *a.g.e.,* s. IXX-XXVI; S. Ateş, *Sülemî...,* s. 55 vd.

yazandır."" Zahiri ilimlerin yanında tasavvufa da bu kadar aşina olan bir çevrede yetişen Cüveynî, zamanın büyük muhaddisi ve "Hılyetü'l-Evliya" adlı eserin müellifi Ebû Nuaym el-İsfehanî es-Sûfî'nin yanında yetişmiş"" ve onun gözde müritlerinden olmuştu."[0] Kendisine özel Nizâmiye Medresesi yapılacak kadar ilimde otorite olan Cüveynî, çağındaki herkes tarafından hürmet edilen ve ilmî vukûfiyeti kabul edilen birisiydi.''

Döneminde zâhir ilimlerinde otorite olan Cüveynî, Cuma günleri görev yaptığı camide vaaz meclisleri kurardı. Bu meclislerinde sûfîlerin hallerinden anlatır, ne zaman tasavvuf ilminden ve sûfîlerin hallerinden bahsetse, dinleyenleri ağlatırdı.[352] Sûfî bir çevreden gelen Cüveynî'nin bu özelliğini Nizâmiye Medresesi'nde yetiştirdiği bazı talebelerinde de görmek mümkündür.[3]" Şurası muhakkak ki, Cüveynî'nin yetiştirdiği talebelerin en meşhuru sonradan, İslâma yaptığı hizmetler ve ilimdeki büyüklüğü sebebiyle, "Hüccetü'l-İslâm" lakabını alacak olan İmâm Gazâlî'dir. Bu büyük âlim Nizâmiye Medresesi'nde yetişmiş ve orada müderrislik yapmıştır. Kendinin büyüklüğüne, ilmine, Nizâmiye Medresesi etki ettiği gibi; kendisi de Nizâmiye Medresesi'ndeki eğitime ve medresenin fikri yapısına tesir etmiştir.[35]"

M.ez-Zuheylî, *a.g.e.,* s. 52.

[349] Şemseddîn ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430),* (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1414/1993, s. 275; İbn Hallikân I, s. 91.

M. S. Şeyh, a.g.m., s.241.

[351] Ebû İshak eş-Şirazî onun için: "Ey doğu ve batı ehlini ilmiyle faydalandıran kişi, sen bugün imamların imâmısın" demişti. (Bkz. İbn Hallikân III, s. 168; İbnu'n-Naccâr, *Zeylu...* XVI, s. 85 vd.) Abdulğâfir Fârisî: "Gözler ondan önce böyle bir âlim görmedikleri gibi, ondan sonra da böyle bir âlimi göremeyeceklerdir" demiştir (Bkz. es-Subkî V, s. 174). imâm Kuşeyrî de: "Eğer Cüveynî peygamberliğini iddia edecek olsa, kelâmının gücü sayesinde kendini kabul ettirir ve mucize göstermesine gerek kalmaz" diyerek, onun ilimdeki gücüne ve maharetine işaret etmektedir. Bkz. İbnu'n-Naccâr, *Zeylu...,* s. 85 vd.

[352] İbn Hallikân III, s. 168 vd.

[353] Cüveynî'nin talebesi olmakla birlikte Kuşeyrînin de müritlerinden olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî en-Nisaburî (Öİ.1118) (el-Yâfiî III, s. 203; Zehebî, *el-İber* II, s. 400), aynı şekilde bu iki hocadan yetişen Ebû Bekr Muhammed b. Ali es-Sâlihânî (öl. 1135) (Bkz. el-Yâfiî III, s. 258); Cüveynî ve el-Fâramedî'den yetişen, Horasan'ın sayılır sûfîlerinden Ebû Abdullah Muhammed el-Cüveynî ez-Zâhid (öl. 1135) gibi şahsiyetleri göstermek mümkündür. Bkz. İbnu'l-İmâd IV, s. 95.

[354] Gazâlî, önce Cürcân'da okumuş sonra memleketi Tûs'a dönmüştü. Buradan Nişâbur'a geçerek Cüveynî'nin öğrencisi olarak yükseldi ve hocasının ders halkasında ona muid oldu. Mezhep, hilaf, cedel, usûl, manük, hikmet, felsefe ve ahkam konularında önde gelenlerden

Cüveynî, sadece zahirî ilimlerde değil, tasavvuf konusunda da Gazâlî'yi etkilemiştir.'" Cüveynî'den sonra Gazâlî üzerinde tasavvufî yönde etkisi olan en büyük şahsiyetlerden birisi de Ebû Ali Fâramedî'dir (öl. 1084). Gazâlî Nisabur'da iken Ebû Ali Fâramedî'nin sohbetlerine katılarak ondan tarikat almış, verilen vazifeleri yerine getirmiştir. Zikre devam etmiş ve manevî yolda terakkî sağlamıştır. Tasavvufun fikriyat ve tatbikatı hakkında pek çok şey öğrenmişti.'[5]" Gazâlî önce şeyhi Ebû Ali Fâramedî'nin (öl. 1084), sonra da hocası Imamu'l-Harameyn Cüveynî'nin (öl. 1085) vefatından sonra, vezir Nizâmülmülk'ün yanma giderek onun önünde tanınmış âlimlerle münâzarada bulundu; hepsinden üstün gelerek ilmî kapasitesini ispat etti. Bunun üzerine Nizâmülmülk onu Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne Müderris olarak atadı. 1091 senesinde İsfehan'dan Bağdad'a gelerek Nizâmiyedeki görevine başladı.'"

Nizâmiye'de dört sene boyunca ders veren Gazâlî, ilminin genişliği ve kelâmının güzelliği ile insanları büyüledi. Derslerine Bağdad "Reisu'l-Ulema"sı, Hanbelîlerin reisi ve İbn Akîl gibi büyük âlimler de katılırdı.'[5]" Akademik kariyerinin zirvesinde ve şöhreti tüm âlemi kaplamış iken,'[59] o,

oldu. Daha hocası hayattayken "el-Menhûl" adlı eserini yazmıştı. Bunun üzerine hocası: "Sen benim ölümümü beklemeden diri diri gömdün" diyerek talebesinin kendisini geçmesine ve kendisinin geride kalmasına işaret etmişti. Hocası onunla ovunur, zeki, akıllı ve cesur olmasını takdir ederdi. Gazâlî için: "O, suyu bol denizdir"derdi. Bkz. es-Subkî VI, s. 193 vd; İbnu'l-Cevzî IX, s.168 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 387.

M. Said Şeyh, a.g.m., s.241.

es-Subkî VI, s.209; M.S. Şeyh, a.g.m., s. 206; Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî,* Dımeşk 1413/1993, s. 107 vd; Gazâlî, sadece bu iki şahıstan istifade etmekle kalmamış, kendi ifadesine göre; Ebû Talib el-Mekkî, Hâris-i Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdadî, Ebû Yezid Bıstamî gibi mutasavvıfların kitaplarını da okuyarak bu mutasavvıfların fikirlerinden faydalanmıştır(Bkz. Gazâlî, *el-Munkız,* s. 56). Önceki mutasavvıfların eserlerinden ve fikirlerinden istifâde etmekten geri kalmayan Gazâlî, esas istifâde şekli olarak, Allah yolunda çalışırken mutlaka bir şeyhe bağlı olmanın gereğine inanmıştır (Bkz. İ. A. Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik,* s.81). Kendisinin Fâramedî'nin meclisine katılıp, onun verdiği zikir ve tezkiye metodunu uygulaması da bunun açık delilidir.

İbn Kesir XII, s.174: İbnu'l-Cevzî IX, s. 55: İbn Hallikân IV, s.216-219: Es-Subkî IX, s. 198.

"" İbn Kesîr XII, s.174: İbnu'l-Cevzî IX, s.169.

tvj Nişfıbıır Nizamiyesi müderrislerinden Muhammed b. Yahya: "Gazâlî ikim i ŞA fildir" derken, Abdıılğâfir Fârisî: "Zekâ, ilim, beyan ve lisan konusunda gözler onun j;ıl>ı bilisini görmedi" demekledir. Bkz. es-Subkî VI, s.202 vd.

halinden memnun değildi. Zira öğrendiği ilimlerin onu istediği noktaya ulaştıramayacağını kavramıştı. Bu maksatla mutasavvıfların yolunu yeniden tetkik etmeye başladı. "Mutasavvıfların ilmi, netice itibariyle nefse ait geçitleri atlatmaktan, onun kötü ahlakıyla fena vasıflarından kendilerini uzaklaştırmaktan ibarettir. Bu suretle insan, kalbini Allah'tan gayrı şeylerden boşalır, onu Tanrı'nın zikriyle bezer" neticesine ulaştı.""

Gazâlî, ilmi şöhretin ve kuru bilgilerin ötesinde bir şeyler aramağa başlamıştı. Onun keskin zekası var olanla yetinemezdi. Geçirdiği bu şüphe krizinden sonra Bağdad'ı terk etti."" Böylece Gazâlî'nin hayatındaki akıl dönemi bitmiş, kalp dönemi başlamış oldu. Asıl Gazâlî dönemi bundan sonra başlar. O uzun süren yolculuklarında bol bol tefekkür etme imkanı buldu ve fikirlerini olgunlaştırdık[3] Bâzı ilim dallarının çıkmaz sokak olduğunu gördü. Böylece yeryüzünde nübüvvet ışığından başka aydınlanacak bir nur olmadığına kanaat getirerek, tam manasıyla mutasavvufların yoluna yöneldi.

Tekrar Bağdad'a dönüp kısa bir müddet kaldıktan sonra Horasan'a geçerek vezir Fahru'l-Mülk'ün ısrarıyla Nisabur Nizâmiye Medresesi'nde bir sene kadar müderrislik yaptı. Fakat gönlü vatanına dönmek istiyordu. Bu nedenle dersi terk ederek vatanı Tûs'a döndü. Evinin yanında fukaha için bir medrese ve sûfîler için bir hankah yaptırdı. Vakitlerini Kur'an hatmi, ders ve

360 Bunun üzerine 'Tasavvuf tarikatının öğrenmek ve işitmekle tahsili mümkün olan cihetlerini tahsil ettim. Anladım ki, büyük mutasavvıfların elde etmek istedikleri gaye öğrenmek değil; tatmak, yaşamak, hal ve sıfatları değiştirmek suretiyle elde edilir" gerçeğini kavrayarak (Bkz. Gazâlî, el-Munkız, s. 55), bu gerçekleri kendisi de yaşamak için tedris hayatını terk etmeye karar verdi. Bkz. eş-Şâmî, *a.g.e.,* s. 104; es-Subkî VI, s.198; İbn Kadı Şuhbe I, s. 325 vd.

361 Bağdad'ı terk etmekten maksadı, ruhunu huzura kavuşturmak, bilgilerini kesinliğe ulaştırmak için sûfîlerin dini ve zâhidâne disiplinini uygulayarak inzivaya çekilmekti. Bkz. M. Said Şeyh, "Gazâlî", *İ. D. T.,* II, İstanbul 1990, s. 208; İ. A. Çubukçu, Gazâlî ve Şüphecilik, s.61; Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *İslâm'de Fıkır ve Davet Önderleri,* (trc. Yusuf Yılmaz), İstanbul 1987, s. 213; İ. A. Çubukçu, *İslam Düşünürleri,* Ankara 1977, s. 37

362 Ali Tantavî, *Rıcâlun mıne't-Tarıh,* Cidde 1411/1990, s. 219.

363 Gazâlî, Şam, Kudüs, Mekke ve Medine'yi ziyaret etti. Bu uzun zaman esnasında "ihyâu Ulûmi'd-Din" adlı meşhur eserini de yazmıştı. Oradan Bağdad'a dönerek kısa bir süre vaaz verip, insanlara hakikat ehlinin lisânı ile konuştu, İhyâ'sını nakletti. Bkz. Gazâlî, *a.g.e.,* s.60 vd. : es-Subkî VI, s.198 vd.; İbnu'l-Cevzî IX, s.169 vd; Makrızî, *el-Mukaffa...* VII, s. 79 vd.

Gazâlî, *a.g.e.,* s. 61.

gönül erbabıyla sohbetle geçirdi. Vefatına kadar böylece devam etti. Vefat edince Tûs'un Taberan kasabasına defnedildi.[365]

Gazâlî bu haliyle taklidi yenme bakımından önemli bir merhale kat et-^ğ[1] g^ı, Şeriat-Tarikat çekişmesine de bir çözüm getirmiştir. Abdulkerim Kuşeyrî (öl. 1072) yazmış olduğu meşhur "er-Risâle" si ile tasavvufun Ehl-i sünnet mezhebine uygunluğunu ispata çalıştığı gibi, daha sonra gelen Gazâlî de bu hususu zihinlere kuvvetle telkin etmeyi başarmıştır.[36"] Bu haliyle Kuşeyrî, tasavvufla şeriatı barıştırmak için, tasavvufu şeriata yaklaştırmıştır. Gazâlî ise şeriatı tasavvufa yaklaştırmak suretiyle aynı neticeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar, tasavvufu, Sünnî çevreler gözünde şüpheli ve mahzurlu olmaktan çıkarmış ve yayılmasına imkan hazırlamıştır.[367] Gazâlî, "Sünnîlikle tasavvuf arasında, her ikisini de güçlendiren bir uzlaşma tesisine muvaffak olmuştu. Bu uzlaşma, daha sonraki zamanlarda İslâm varlığına zarar verebilecek rakip şartların etkisiz hâle getirilmesine bir mukâvemet unsuru olmuştur."[368]

Gazâlî, "Sünnî islâm inancına yeniden hayatiyet kazandırmış, İslâm düşüncesine canlılık vermiştir. Bu hususta onun tasavvufî fikirlerinin çok büyük rolü olmuştur. Tasavvufu, Kur'anı Kerim ve hadîslerin ışığında açıklayarak sadece Allah sevgisine meşruiyet kazandırmakla kalmamış, bütün tasavvufa meşruiyet kazandırarak bu ilmin İslâm ilimleri arasında mütâlaa edilmesine sebep olmuştur."[36'] Bu haliyle Gazâlî, sadece İslâm tasavvufuna hizmet etmekle kalmamış, tasavuf onunla birlikte yeni bir devreye girmiş ve islâm kültüründe adeta resmî bir hüviyet kazanmıştır. Gazâlî'den önce Ehl-i sünnet'in çoğunluğu tasavvufa karşı karşı iken, Gazâlî gibi İslâmî ilimlerde otorite sayılan bir kimsenin tasavvufu kabul etmesi ve şahsında yaşaması, tasavvufun islâm'a uygunluğu için âdeta bir delil teşkil etmiş, tasavvufa karşı menfi tutum değiştiği gibi, büyük çoğunluk tarafından hukukî olarak kabul

"'[5] es-Subkî VI, s.209: İbn Hallikân IV, s.219: İ. A. Çubukçu, *Gazzalî ve Batındık,* Ankara 1964, s.9; Ethem Cebecioğlu, "İmam-ı Gazâlî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 37 vd; A. Tanta*vî, a.g.e.,* s. 224.

F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1976, s. 16.

[367] Abdulkerim Kuşeyrî, *a.g.e.,* s. 17; H. G. Yurdaydın, "Türkiye'nin Dini Tarihine Umumi Bir *Bak\ş",A.Ü.İ.F.D. IX,* (1961), s. 110.

[368] A.J. Arberry, a.g.m., s. 156.

-369 H. Altıntaş, *a.g.e.,* s.91; Süleyman Uludağ, "Gazzâlî"*D.I.A.* XIII, s. 517.

edilmeye başlanmıştır. Gazâlî'den sonraki ulemanın büyük çoğunluğu kendisi gibi iki yönlü olmuş; bir yönüyle şeriatı, diğer yönüyle tasavvufu temsil etmişlerdir.™

"Gazâlî'nin İslâm dünyasındaki etkisi ölçülemez. O, tasavvufu dînin bütünleyici bir parçası haline getirerek Sünnî İslâm'ı yeniden kurmakla kalmadı, aynı zamanda tasavvufu gayr-i İslâmî unsurlardan ayıklayarak islâh etti ve onu Sünnîliğin hizmetine sundu. O, uzun bir tarihî gelişme çizgisinin son noktasını temsil etmektedir. Süfîlik onun etkisi sayesinde icmâ'ın tasvibine mazhar oldu. İslâm, yeni bir yaşama canlılığına kavuştu ve bu cazibeyle Afrika, Orta Asya ve Hindistan'da geniş kitleleri sınırları içine aldı. Bundan böyle çok kere büyük bir kelâmcı ile büyük bir sûfîyi aynı kişilikle bulma imkanı doğdu. Biraz sonra da görüleceği gibi bu gelişme, kelâmı eski şeklî esasları üzerine değil, yenilik ve bütünlük arz eden bir esas üzerine kuran birçok orijinal düşünürün yetişmesini sağladı."" Bu tesir sadece, Gazâlî'nin yaşadığı çevrede değil, İspanya gibi uzak beldelerde de kendini açık bir şekilde göstermiştir.[37]"

Gazâlî'nin bu seviyeye gelmesinde en büyük pay, hiç şüphesiz ki, hocaları Cüveynî ve Ebû Ali el-Fâramedî'nin olmuştur. Gazâlî bu hocaları sayesinde yetişerek olgunlaşmış, keskin zekasının iyice parıldaması mümkün olmuştur. Onun tasavvufa getirdiği yeni çehre ile bazı çevrelerdeki sakıncalı pozisyonu ortadan kalkmıştır. Fakat tasavvuf her zaman herkes tarafından aynı kabûlü ve toleransı görmüş bir hareket değildir. Doğuşundan itibaren onu İslâm'ın özü sayanların yanında, İslâm dışı bir hareket olarak kabûl edenler de olmuştur. Bu yüzden zaman zaman taraflar arasında sert tartışmalar cereyan etmiştir. Fakîhler ve kelamcılar, mutasavvıfların niyyeti amelden üstün tuttuklarını, sünneti farza tercih ettiklerini söyleyerek Ehl-i sünnet akidesinin dışında olduklarını savunuyorlardı. Bazı mutasavvıfların

[70] Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş,* Ankara 1988, s. 242 vd; Hilmi Ziya Ülken, *islâm Felsefesi,* Ankara -, s. 239.

[371] Fazlurrahman, İslâm, s. 176; Hasan Şahin, "Gazâlî ve Tasavvuf", *Ebû Hâmid Muhammed, el-Gazâlî,* Kayseri 1988, s. 98.

[î?"] M. Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri,* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1986, s. 52; Cavit Sunar, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler,* Ankara 1977, s. 175; İsmail Hakkı İzmirli, *islâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,* (nşr. S.H.Bolay), Ankara 1977, s. 10.

[73] L. Massignon, "Tasavvuf", *I.A.* XII/I, s.27.

taşkın davranışları da onlara malzeme temin ediyordu. Buna karşılık mutasavvıflar da zâhir ulemasını; şekilci, resmiyetçi ve öze yabancı olmakla suçluyordu. Bu çekişmeler hayli devam etmiştir. Mutasavvıfların şeriatın hüküm ve amellerinden uzaklaşmasıyla "Tasavvuf Şeriat'tan uzaklaşmış", zâhir ulemasının da şekle bağlı kalmasından dolayı da "Şeriat Tasavvuftan uzaklaşmış" idi.™

islâm âlemindeki bu çatışma ve ikilik Kûşeyrî ve arkasından Gazâlî'nin gayretleriyle ortadan kalkmıştır. Gazâlî'ye kadar kelâm, fıkıh ve hadîs âlimleri tasavvufa şüpheli bir nazarla bakıyor, bazen de onu bir ilhad hareketi olarak görüyorlardı. Gazâlî bu düşünceyi yıktığı gibi, İslâm inancına da yeniden hayatiyet kazandırmıştır. Bunda Gazâlî'nin tasavvufî fikirlerinin tesiri büyük rol oynamış, Kur'an ve Sünnet ışığında meşruiyet kazanan tasavvuf, artık İslâm düşüncesi içinde kabûl edilmeğe başlanmış, herkes tarafından kabül edilebilecek Sünnî bir düşünce ve yaşayış haline gelmiştir."[5]

Gazâlî sayesinde tasavvufla dinî şuuru geliştirmek ve şahsi tecrübeler yaparak ilâhî bilgileri öğrenmek imkânı ortaya konmuştur. Yine onun sayesinde tasavvuf, Ehl-i sünnetin görüşleriyle bağdaşır hale gelmiştir."[6] Gazâlî bu haliyle, medreseyi temsil eden şeriatçılarla, tekke mümessili olan tarikatçılar arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırarak Şeriat-Tarikat (Medrese-Tekke) uzlaşmasını temin etmiştir."[7]

Gazâlî'nin yetiştirdiği öğrencilerinde de bu tasavvufî hususu görmek mümkündür.[178] Gazâlî de, Ebû İshak ve Cüveynî gibi Nizâmiye Medresesi hocalarının yolundan giderek öğrencilerine sadece zâhirî ilimleri vermekle kalmamış, tasavvuf ilmini öğrenmelerine de vesile olmuştur.

Nizâmiye Medresesi'nin önemli simalarından birisi de İmam Gazâlî'nin kardeşi ve "Mecdü'd-Dîn" lakabıyla tanınan Ahmed Gazâlî'dir (öl.l 126). O

[374] S. Uludağ, *Kûşeyrî Risalesi,* s. 17

H. Altıntaş, *a.g.e.,* s.91: T. J. De Boer, *a.g.e.,* s. 110: S. H. Nasr, a.g.e., s.304.

İ. A. Çubukçu, *Gazâlî ve Şüphecilik,* s. 81; İ. A. Çubukçu, *Gazâlî ve Kelâm Felsefesi,* Ankara 1970, s.21.

M.Ş.Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten* VII/25, (1943), s. 94.

Bunlardan biri olan Ebû İshak el-Ğanevî er-Rakkî es-Sûfî (öl.l 148), Şâfiî mezhebinde fakîh olmanın yanı sıra sûfî yönü de bulunan bir şahsiyetti. Bkz. el-Yâfiî III, s. 279.

da kardeşiyle beraber fıkıh ilmi tahsil ettikten sonra sûfiyye yoluna meylet-miş, fakat vaizliği ve uzlete meyliyle ön plana çıkmıştır."" Ahmed Gazâlî'nin tasavufi kişiliği kardeşinden daha ağır basar ve ondan daha değişik bir tasav-vuf anlayışına sahiptir.'[80]

Ahmed Gazâlî'nin tasavvuftaki hocası Ebu Bekir en-Nessâc'dir.[38'] en-Nessâc, İmam Gazâlî'nin şeyhi Fâramedî'nin yetişmesinde de önemli yeri olan Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin müritlerindendir. Dolayısıyla Şeyh Gürgânî iki kardeşin yetişmesinde de önemli etkiye sahiptir. Selçuklular döneminin önde gelen mutasavvıflarından olan Ahmed Gazâlî, sadece kendi döneminde vaaz ve nasihatleriyle insanları etkilemekle kalmamış, yetiştirdiği talebele-riyle ve düşünceleriyle sonradan gelenleri de etkilemiştir. Bunların en meş-huru Hemedân kadısı Aynu'l-Kudat Hemedânî (öl.l 130)[382] ve Şeyh Ebû'n-Necib es-Sühreverdî'dir (öl.l 167).[383]

[379] İbn Kadı Şuhbe I, s. 309 vd; İbnu's-Salâh I, s. 397 vd; K. Ganî, *a.g.e.,* s. 660.

[380] İbnu'l-Mulakkin, *a.g.e.,* s. 102 vd.; Ahmed Gazâlî'nin kerâmetleri görülmüş olmasına rağmen, Bazı âlimlerce hezeyan kabûl edilen sözleri de mevcuttur. Devrin büyük mutasav-vıflarından Yusuf Hemedânî de onun meclisinde bulunmuş ve söylediklerini şeri ölçülere uygun bulmamıştır (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 413). İmam Gazâlî ilim, marifet, şeri hü-kümler ve ahlâk kurallarına önem verirken; Ahmed Gazâlî aşk, şevk ve cezbeyi birinci planda tutuyordu. İmam Gazâlî, kardeşine şeri emirlere daha fazla bağlı kalmayı tavsiye et-miş; o da ağabeyine verdiği cevapta: "hakîkate dair daha fazla marifet sahibi olmak gerekir" demişti. İmâm Gazâlî kardeşini taktir eder ve "Biz aradık, o buldu" derdi (Bkz. Süleyman Uludağ, "Ahmed Gazâlî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 45 vd). Ahmed Gazâlî, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un olduğu bir mecliste de vaaz vermiş ve Sultan kendisine 1000 dinar hediye etmişti.

[381] A. Câm*ı, a.g.e.,* s. 408.

[382] Devrin önde gelen âlimlerindendir. Ahmed Gazâlî Hemedan'a gelince onun yoluna yönelmiş ve müritlerinden olmuştu. Kelâm, tasavvuf ve felsefe sahasında eserleri vardır. Ser-best üslupta yazması ve Hallaç gibi şathiyeler söylemesi üzerine şimşekleri üzerine çekti. Hemedânî'nin yaygın şöhreti, siyasî rakiplerini tedirgin edince, ulemâdan şeyhin zındık ol-duğuna dair fetva alınarak Hemedan'da derisi yüzdülüp katledildikten sonra, cesedi ders verdiği medresenin önünde asılarak yakıldı. Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 426; Süleyman Ulu-dağ, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 46 vd.

[383] es-Sühreverdî, meşhur filozof Şehabeddin Sühreverdînin de amcasıdır. Bağdad'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde fıkıh okumuş, daha sonra Ahmed Gazâlî'nin terbiyesine girerek bu sahada ilerlemişti. Dicle kenarında bir medrese ve ribât yaptırarak ilim öğrenmek isteyenlerin ve süfîlerin istifadesine sundu. Bağdad'da halka vaazlar verir, meclisleri insanlarla dolup taşardı. Bkz. es-Subkî VII, s.173 vd; İbnu'l-Esîr XI, s.333; İbn Kesîr XII, s.254; İbn Hallikân III, s.204 vd; İbn Kadı Şuhbe II, s. 10 vd; İbnu'l-Mulakkin, *a.g.e.,* s. 262 vd; İbnu'd-Dimyâtî IXX, s. 209 vd; Ethem Cebecioğlu, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 66 vd.

d- Türkler Arasında Tasavvufun Yayılmasında Nizamiyelerin Tesiri

Selçuklular dönemi, tasavvuf ilminin Sünnî çevrelerce kabul edilir bir §ekle geldiği devir olmanın yanında, bu anlayışının Türkler arasında yayıldığı bir devre olarakta dikkati çeker. Bu anlayışı temsil eden bahse konu şahıslar, büyük oranda ya Nizâmiye Medresesinden yetişmiş veya bu medresenin hocalarından istifade etmişlerdir. Hiç şüphesiz ki, bu şahsiyetler içinden meşhur ve etkileri bakımından sonraki dönemlere tesir eden kişilerden birisi de Nizâmiyeden yetişen Yusuf Hemedânî (öl. 1140)'dir. Hemedân bölgesindeki Bûzencir kasabasında 1050 yılında dünyaya gelen Yusuf Hemedânî, daha onsekiz yaşında iken Bağdad'a gelerek Nizamiye nin ünlü hocası Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin derslerine devam etti.[384] Usûl, fıkıh, mezhep ve hilaf ilimlerinde önde gelenlerden oldu. İlim tahsilini tamamladıktan sonra sûfıyane mizacından dolayı tasavvufa meylederek, Şeyh Ebû Ali Fâramedî'ye intisab edip, onun müridi oldu.[385]

Ömrünü hocalıkla geçiren Yusuf Hemedânî, diğer dinî ilimlerin yanında hadîs ilminde de önde gelenlerden olup, gittiği beldenin ulemâsına hadîs imla ettirirdi. Halk onun dinî ilimlere vukûfiyetinden ve vaazlarının güzelliğinden dolayı, sohbet meclislerine fazlaca iltifat eder ve meclisi dolup taşardı. O, Türk ve Tacik bütün köylülere dinî bilgileri öğretmekten üşenmez, Islâmiyetin bütün akidelerini tevilsiz kabul ederdi. Irak, Horasan ve Mâverâünnehr'in değişik yerlerini dolaşarak halkı irşad ile meşgul olmuştu.[387] Merv'de yaptırdığı ribâtında sûfîleri eğitmiş, şöhretinin yaygınlığı ve kera-

Ebû Ishak'ın yanında okurken, yaşının küçüklüğüne rağmen, ahlâkının güzelliği vc züht yaşayışından dolayı, hocası tarafından taktir edildi ve pek çok kişinin önüne geçirildi. Bkz. Mevlânâ Safiyyüddîn, *Reşahât Aynu'l-Hayât,* İstanbul -, s. 14; Zehebî, A'lâm XX. s. 67

385 A.Câmî, *a.g.e.,* s. 409; Ibn Hallikân VII, s. 78.

386 Zâhır ve bâtın ilimlere vukufiyeti, aynı zamanda lisanının tatlılığından dolayı halk onu sever, nasihatlarını dinler ve tutardı. Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 260; M. Safiyyüddîn, Reşahat, s. 15.

Sultan Sancar'ın da büyük saygı duyduğu Yusuf Hamedânî, şeriat ve tarikat (zâhir ve bâtın ilimler) yollarıyla Nizâmiye Medresesi misyonunun takipçisi olup, mürütlerine Hz. Peygamber in ve ashabının yollarından gitmeyi tavsiye ederdi. Gayri müslimlerin evlerine kadar giderek onlara İslâmiyet'in büyüklüğünü anlatır, her şeye tahammül eder, herkese karşı hürmet ve muhabbet gösterirdi. Ehl-i kıble'den kimseyi tekfir etmez, son derecede mütevazi bir hayat sürer, bağlılarına namaz, oruç, zikr, riyâzet ve mücâhede tavsiye ederdi. Bkz. F.Köprülü, *Türk Edebiyatında...,* s. 66 vd.

metlerinin zâhir olmasından dolayı kalabalık kitleler onun ribâtına gelerek etrafına toplanmışlardır."[8] Yusuf Hemedânî'nın Merv ve çevresindeki sûfîlerin haricinde diğer sûfî yollarına da tesirleri vardır ki, bu husus özellikle Türkler arasında yayılan tarikatlar açısından çok önemli bir noktadır.

Tarihî kaynakların nakilerine bakıldığında Nizâmiye Medreseleri nin, Selçuklular döneminde şekillenen Sünnî tasavvufî anlayışını devam ettirerek öğrencilerini de bu yolda eğittikleri anlaşılmaktadır. Bu Sünnî tasavvufî anlayışı Nizâmiye Medreseleri nin kuruluş gayesi olan Sünnîliği, Şıî-Bâtınî fikirlere karşı zafere ulaştırmak düşüncesine de uygun düşmekteydi. Üstelik Sünnî düşünce ile tasavvuf arasında varılan uzlaşma her iki düşüncenin de güçlenmesine vesile olmuştur. Bu uzlaşma ve birliktelikten doğan güç, daha sonraki zamanlarda "İslâm varlığına zarar verebilecek rakip şartların etkisiz hâle getirilmesine bir mukâvemet unsuru olmuştur."

Nizâmiye Medresesi'nde gelişen bu tasavvuf anlayışıyla iki şahsiyet ön plana çıkmaktadır. Birincisi tüm İslâm âlemine fikirleriyle etki eden İmam Gazâlî, ikincisi ise daha çok Türkler arasında gelişip yayılan sûfî tarikatlarına tesirleri ile Yusuf Hemedânî'dir. Fakat her ikisinde de ortak nokta: Sünnî İslâm dışı akımlara karşı Sünnîliği korumak ve Sünnî düşünceyi geliştirmek üzere kurulmuş olan Nizâmiye Medresesi'nden yetişmeleri; bu iş için gerekli olan tefsîr, hadîs, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimleri son derecede mükemmel öğrenmeleri, yani dinde hoca olmalarıdır. İkinci ortak noktaları ise Buhara'lı Kelâbâzî ile başlayan ve arkasından Serrâc, Sülemî, Kuşeyrî ve Ebû Alı Fâramedî çizgisiyle devam eden, Kur'an ve Sünnet'e bağlı, tasavvufu şen emirleri yaşamak olarak gören bir anlayışın takipçisi mutasavvıfların yolundan yürümeleri, yani Sünnî mutasavvıf olmalarıdır.

Zâhir ve bâtın ilimler yoluyla şeri emirlere sıkı sıkıya bağlı olarak yetişen bu insanlar, düşüncelerini de bu doğrultuda geliştirerek, gerek yaptıkları yorumlarla, gerekse kendi uygulamaları ile bu düşüncenin en büyük temsıl-

[588] Yûsuf Hamedânî İsfehan ve Semerkand'da da hadîs dinlemiş, 1112'de Bağdad'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde vaazlarda vermişti. Bağdâd'dan sonra Merv'e gelerek bir müddet burada oturdu. Sonra Herat'a geçti. Yapılan davet üzerine Merv'e geri döndü, ikine, defa Herat'a gitti ve Merv'e geri dönerken yolda vefat etti (Bkz. İbn Hallikân VII, s.78 vd; İbnu'l-Cevzî XVIII, s.15 vd). Merv sûfîlerinin ve diğer tarikat şeyhlerinin şeyhi (hocası) noktasına ulaşmış bir sûfîdir. Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 448 vd; el-Yâfiî III, s. 264.

A.J. Arberry, a.g.m., s. 156.

çileri olmuşlardır. Sadece kendi dönemleriyle alakalı olmayıp, kendinden sonraki dönemlere de tesir ettiklerinden dolayı, bu husus daha büyük bir ehemmiyet arz etmiştir. Zira bunların takipçileri, bahsedilen şahısların yorumları doğrultusunda hareket ettiklerinden, tamamen Sünnî düşünce doğrultusunda bir hayat felsefesi oluşturmanın yanı sıra; Şiî, Rafızî ve ilhâdî hareketlere iltifat etmemişlerdir. Bu şekilde bir Sünnî düşüncenin gelişmesine dikkat çeken F. Köprülü: "Türk hükümdarları İslâm akidelerine çok bağlı kaldıklarından, Hanefîlik'i o kadar kuvvet ve kanaatla kabûl etmişlerdi kı, esâsen Türk milletinin ictimâî vicdanından doğan bu temayül, bir taraftan islâm arasındaki ayrılığın ve râfızîliğin ve i'tizalin umûmileşmesine mâni' oluyor, diğer taraftan yine bunun tabiî bir neticesi olarak Türk çevrelerinde gelişen tasavvufî fikirlerde şeri esaslara derin ve samimî bir uyma goruiuyordu"""[1] demek sureti ile meseleyi teyit etmektedir.

Nizâmiyeden yetişen, dinde hoca ve tarikatte şeyh olan Yusuf Hemedânî, Horasan ve Mâverâünnehr'de irşat faaliyetlerini yürütmüş, insanlara islâm'ın güzelliklerini anlatmıştır. Şeyh, bu hizmetlerinin yanı sıra yetiştirdiği irşat noktasına gelmiş halîfeleri vasıtasıyla sonraki dönemlere de tesir etmiştir. Yusuf Hemedânî; Abdullah Berkî, Hasan Andekî, Ahmed Yesevî ve Abdü'l-Hâlik Ğücdüvânî olmak üzere dört büyük halîfe yetiştirmiştir."'

Özellikle Ahmed Yesevî ve Abdü'l-Hâlik Ğücdüvânî bizim açımızdan diğer iki halîfesinden daha önemlidir. Çünkü her ikisi de Türkler arasında yayılan iki tarikatın kol başı noktasında olan kişilerdir. Bu yönleriyle Yusuf Hemedânî'den aldıkları terbiyeyi ve düşünce şeklini, oluşturdukları tarikatlar vesilesiyle Türk toplulukları arasında yaymışlardır.

Yusuf Hemedânî'nin halîfelerinden olan Ahmed Yesevî, "Meşâyih-i Türkün ser halkasıdır ve ekser Türkistan ulularının tarîkinde intisabları onlaradır" ifadesinde de belirtildiği gibi,[3ı2] çoğunlıkla Türkistan yöresindeki büyük şahsiyetlerin bağlı olduğu ve feyiz aldığı kişidir. Yesevî, sadece "Yeseviyye Tarikatını" kurarak, Türkler arasında İslâmı yaymakla kalmamış, Türkler arasında doğup gelişen tarikatlar üzerinde de tesirli olmuştur.

F.Köprülü, *Türk Edebiyatında...,* s. 18 vd.

F. Köprülü, *a.g.e., s. 70.*

M.Safiyyüddîn, a.g.e., s. 18.

I laydariyye Tarikatı nın kurucusu Kutbcddîn Haydar, Yesevî'nin müritlerinden olup, Horasan vilayetinde irşatla vazifelendirilmişti.'" Haydarîlik, Babaîliğin doğuşuna, o da Bektaşîliğin doğuşuna tesir etmiştir."" Bektaşîliğin Anadolu ve Rumeli'nin fethi ve vatan yapılmasında oynadığı fonksiyon ise pek çok çalışma ile ortaya konmuş ilmî bir hakikattir.""Bütün bunların izlen ve etkilenmeleri takip edildiğinde, hepsinin Ahmed Yesevî yoluyla Yusuf Hemedânî'ye ulaştığı görülür. Bunun ise, belgelerle ispat etmeye çalışılan Nizâmiye Medresesi misyonu ile; Sülemî, Kuşeyrî ve Ebû Ali Fâremedî çizgisiyle devam eden Kur'an ve Sünnete bağlı Sünnî tasavvuf çizgisine dayandığını gösterir.[39']

Yusuf Hemedânî'nin diğer bir halîfesi olan Abdu'l-Hâlik Ğücdüvânî ise yine bir Türk tarikatı olan ve genelde Türkler arasında yayılan Nakşabendî Tarikatı'nın kurucularındandır. Ahmed Yesevî, tarikatını Mâverâünnehr'de yayarken; diğer halîfe Abdü'l-Hâlik Ğücdüvânî, Harezm ve Horasan bölgelerinde tarikatını yaymıştır. Abdü'l-Hâlik Ğücdüvânî'nin tarikatı daha sonra Bahâeddîn Nakşabend tarafından canlandırılarak "Nakşabendîlik Tarikatı" adıyla devam ettirilmiş ve Türkler arasında en yaygın tarikat şeklini almıştır.[397]

Sünnîlik ve tasavvufun bu şekilde gelişmesi ile Türkler arasında islâmlaşma oranı da artmıştır.[398] Esasında Mâverâünnehr tam manasıyla Islâmlaş-

[393] Fuat Köprülü, "Orta-Asya Türk Dervişliği Hakkında Bazı Notlar", *T. M.* XIV (1964), İstanbul 1965, s. 260

[394] F.Köprülü, a.g.m., s. 139; Abdulkadir Sezgin, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşîlik,* İstanbul 1991, s.87.

[395] Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevîlik ve Bektaşîlik,* Ankara 1990, s. 53, 202.

[3%] Bu tarikatlardan zaman içerisinde meydana gelen değişme ve tehavüller ise başka çalışmalarla ortaya çıkarılabilecek hususlardır. Bu sebepten şimdilik biz bu değişmelerle ilgilenmemekte, konunun tarihî temellerini ortaya koymakla iktifa etmekteyiz.

[397] Tahsin Yazıcı, "Nakşbend", *İ.A.* IX, s. 53 vd.

[398] Bilindiği gibi, Türklerin İslâmiyet'le tanışmaları Arap ordularının Ceyhun nehrini geçmeleriyle başlamış, Kuteybe b. Müslimin faâliyetleriyle iyice kökleşmişti (Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına...,* s.197 vd). 751 yılında Çinlilerle Türkler arasında yapılan savaşta Çinliler yenilerek çekildiler ve yerlerini Araplara bıraktılar (Bkz. Z.V.Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,* İstanbul 1981, s. 96). Bu tarihten sonra iki millet arasında temaslar sıklaşmış; bu oranda da İslâmlaşma faaliyetleri artmıştır. Gaznelıler ve Karahanlılar'la birlikte Mâverâünnehr tamamen Müslümanlaşmıştı. Bkz. C. Calıcn, *Osmanlılardan Önce...,* s. 30.

uktaıı sonra, İslâmlaşma cereyanı Türkistan'a yönelmiş, IX. asırdan itibaren artık Bullara ve Fergana gibi önemli şehirlerde tasavvufu yayma çalışması içinde olan şeyhlere rastlanmağa başlanmıştı."' İslâmiyet Türkler arasına, islâm dünyasıyla Türk âlemi arasında geçit durumunda olan Horasan yoluyla girmişti. Tasavvuf cereyanları da aynı yolu izleyerek kolayca Mâverâünnehr'e girdi. Böylece Buhara, Fergana, Harezm sahaları şeyhlerle, dervişlerle doldu.[4"] Abbâsîlerin zayıfladığı, Selçukluların İslâm'ın hâmisi olduğu dönemlerde iç çekişmeler, sıkıntılar ve mezhep çekişmelerinden bıkan insanlar itibarı azalan siyasete karşılık, ihtiyaç duydukları iç huzura ve sükûna kavuşmak için, tasavvufî fikirlere rağbet etmeye başladılar ki, bu da tasavvufun güçlenmesi neticesini beraberinde getirdi. Bu hal sûfîlerin fikirlerini yaymalarını kolaylaştırmış, Selçuklu Sultanları'nın sûfîleri desteklemeleri de harekete güç katmıştı.[4"']

Mâverâünnehr'in İslâmlaşmasında önemli bir tesir de Yusuf Hemedânî'nin halîfesi, öncü mutasavvıf Ahmed Yesevî yoluyla olmuştur. Ahmed Yesevî, çok sevilen tarikatıyla Türkler arasında islâm imanının yerleşip yayılmasını temin etmiştir.[40"] Tasavvufun gelişmesi, Türkler arasında ayrılığın ve râfızîliğin yayılmasına engel olduğu gibi, bunun neticesi olarak şeri esaslara da derin ve samimi bir uyma görülmüştür.[40'] Bu harekette Selçukluların Sünnîlik ve tasavvuf hakkında izlediği politikaların yeri büyüktür.

Selçuklular döneminde tasavvuf, bir yandan Sünnî düşüncenin içinde yer alırken, bir yandan da İslâmî naslara uymakta güçlük çeken bozkırlı Türkmenlere etkili olmuştur, ilk dönemlerde, kitabî bilgiler veren medreseler gerektiği gibi kuvvetlenemediği veya her yere hitap edemediği için, dinî bilgiler sûfîlik telakkisi ile karışık yürümekteydi. Böylece sûfîler, Türkmenler arasında İslâm'ın yayılmasına da hizmet etmekteydiler.™ Sûfîler, bu çalışmalarıyla, İslâm'ın manevi teceddüt devresi sayılan Selçuklular döneminde

F. Köprülü, *Türk Edebiyatında...,* s. 18.

M. Ş. Günaltay, a.g.m., s. 95.

A. M. Hasaneyn, *a.g.e.,* s. 174 vd; M. Ş. Günaltay, a.g.m., s. 94: İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu...,* s. 274.

N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* I, İstanbul 1983, s. 279.

F. Köprülü, *Türk Edebiyatında...,* s. 19.

İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 366.

büyük roller oynamışlardır ki, bunda Nakşabendî ve Bektaşî tarikatlarının manevî öncüsü olan Ahmed Yesevî'nin büyük rolü olmuştur."[15]

Yesevî'nin yolunu izleyenler onun bayrağını dalgalandırmış ve davasını devam ettirmişlerdir. Tekkelerde Sünnî akîde doğrultusunda yetişen dervişler, halk arasında faaliyet göstererek, insanlara Sünnî inanç doğrultusunda bir tasavvuf anlayışı telkin etmişlerdir ki, bu da tamamen Nizamiyelerin kuruluş ruhuna uygun olarak faaliyet gösterme anlamına gelmektedir."'" Süfilerin göçebe Türkmenlere, onların anlayabilecekleri basitleştirilmiş şekliyle, İslâm'ı anlatmalarını normal karşılamak lâzım. Zira göçebe Türkmenlerin yaşayışları ve içinde bulundukları sosyo-kültürel şartlardan ancak bu kadarını kabul edebilirdi. Bu durumda olan bir toplumun yeni bir dinin bütün emirlerini kısa zamanda benimsemesi ve eski inaçlarını bir anda terk etmesi beklenemezdi. Bu ancak uzun bir tebliğ süresinde gerçekleştirilebilir, hatta eski inançlarının birtakım bakiyeleri kalabilirdi."[07] Türklerin Müslümanlık anlayışı "Orta Asya'daki ilk yıllarından itibaren, yukarıda belirtilen tarihî şartlar sebebiyle sûfîlik kanalıyla teşekküle başladığından, geniş ölçüde tasavvufî bir renk taşır. Bu yüzden Türk Müslümanlığını sûfîlikten, tasavvuftan ayrı düşünmek yanlış olur. Yine bu yüzdendir ki

[405] L. Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri,* Ankara 1983, s. 60 vd: "... Ahmed-i Yesevî'nin rolünün büyüklüğü, kendisinin, sûfîlik kanalıyla İslâm'ı Orta Asya'da Türkler arasında yayan ve söylediği hikmet'leriyle Orta Asya Türkleri arasında bugüne kadar ölümsüz bir tesir bırakan tarihen müspet bir şahsiyet olmasından gelmektedir. Onun tarihi misyonu kısaca, İslâm'ı, İran sûfîliğinin süzgecinden geçirerek, Orta Asya'daki Budist, Şamanist ve Maniheist mistik kültürün içinden gelen göçebe ve yan göçebe Türk boylarının anlayabileceği ve hazmedebileceği popüler ve basitleştirilmiş bir hale getirebilmiş olması şeklinde özetlenebilir" (Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sûfîliğine Bakışlar,,* İstanbul 1996, s. 31 vd). Türkler arasında İslâmın, dolayısıyla da tasavvufun yayılması sebebini; XI. yüzyılda ortaya çıkan Rafızî düşünceli "babalar'ın, eski Türk Kam-ozan tavırları sebebiyle halk arasında yadırganmadığı ve bu halk velîlerinin kabul gördüğü düşüncesine (Bkz. Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 108) katılmak fazlaca mümkün görülmemektedir. Zira baştan beri anlatılmaya çalışıldığı gibi şeri değerlere bağk bir tasavvuf anlayışından gelen bu dervişlerin Rafızî inançlarla halka yönelmesi akla fazla uygun gelmediği gibi, yetişme misyonlanna da ters düşmektedir.

[406] "Soyumuz Asya'nın eseri olduğu gibi ruhumuzun mimarları da Asyalıdır. Afrika'dakiler gibi Türk dünyasının uyanışında da dervişlerin payı büyüktür. Tekkedeki eğitimlerini tamamlayan Yesevî dervişleri, çeşitli bölgelere dağılarak kendileri gibi düşünenlerin çoğalması için çalışmışlardır." Bkz. Mustafa Kara, *Din Hayat...,* s. 57.

[407] Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri Geleneği ve Yesevîlik", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993),* Kayseri 1993, s. 296.

'l'iirk Müslümanlığı, tarihin her devrinde engin bir hoşgoruınıiı de sembolü olmuştur."" Bunda da ünlü mutasavvıf Ahmed Yesevî ve feyiz aldığı Nizamiye Medreseleri'nin temsil ettiği düşüncenin payı büyüktür.

e- Selçuklular Döneminde Ribâtlar ve Buralardan Yetişen Sûfî Alimler

Sûfîlik cereyanının kuvvetlenmesiyle beraber, sûfîlerin sürekli olarak toplanıp ibadet edecekleri zâviyelar inşa edilerek sûfîlerin hizmetine verilmişti.[4'"] Zaviyelerin yanında ikinci kurum olarak gelişen ribâtlar, daha sonraları tasavvufî bir nitelik kazanarak zâviye haline gelmişlerdi/[10] Sonraları hankah da aynı manada kullanılmaya başlanınca, bu üç kelimeyle ifade edilen ve işlevleri aynı olan müesseseler sûfîler için hizmet vermeye devam etmenin yanında eğitim, öğrenim ve telif merkezleri haline gelmişlerdir." ' İslâm'da dinî tedrisat ile ibâdet birbirinden ayrılmadığından, hankahların gelişmesi medreselerin gelişmesine benzer şekilde oldu. Hankahlarda tedrisat yapılmakta veya hankahta yatıp kalkan bir öğrenci başka bir medresede ders görmekteydi. Bu yüzdendir ki, IX. asırda hankah ile medresenin birleşmesine sıkça rastlanır.""

Diğer yandan gene ibadet ve züht hayatı yaşamak isteyen sûfîler için inşa edilen ribâtlar telif, tasnif, kıraat ve icazet gibi konulara yer vererek; Islâmî ilimlerin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Ribâtda ikâmet eden sûfîler, bu mekanlarda oturan âlimlerden Kur'an, hadîs, fıkıh vb. ilimleri öğrenmekteydi."[3] Selçuklular döneminde ribâtlar sûfîlerin barınma ve eğitim merkezleri olmanın yanında, bir beldeden diğer beldeye seyahat eden âlimler ve talebeler için menzil, konaklama yerleri görevini de görmekteydi.[4'"] Özellikle Bağdâd, ilim ve kültür şehri olarak ribâtların da çokça bulunduğu bir merkez haline gelmişti. Diğer şehirlerden ilim öğ-

Jo" A.Y.Ocak, *a.g.e., s.* 32.

409 A.Y.Ocak - S.Farûkî, a.g.m., s. 468.

410 A.Y.Ocak, "Zaviyeler", s. 248.

411 H. Emîn, *a.g.e., s.* 286.

" Semavi Eyice, "Mescid", I.A. VIII, s. 59 vd.

H. Emîn, *a.g.e.,* s. 239; el-Useyrî, *a.g.e.,* s. 242.

414 H. Emîn, *a.g.e.,* s. 244; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler,* V, Ankara 2002, s. 721 vd.

rcnmck kastıyla Bağdâd'a gelen fakir ilim yolcuları bu merkezlerde barınırlardı."" Bu haliyle ribâtlar, Selçuklular döneminde, medrese ve camilerin yanında halkın kültür hayatını etkileyen önemli kurumlar durumuna gelmişti. Bu merkezlerde toplanan ulemâ ve talebeler ders, münazara ve araştırma ile meşgul olurdu.[416]

Ribâtlara mülkler vakfeden hayırsever şahıslar, aynı zamanda buralarda kütüphaneler oluşturmuş, bazı şahıslar da kitaplarını buralara vakfetmişlerdi. Böylece ribât kütüphanelerinin gelişmesiyle birlikte bu kütüphanelere kâimler ve kütüphaneciler tayin edilmiştir.[4'7] Allâh'a ulaşma yerleri olmanın yanında içtimaî ve dinî görevler de ifa eden ribâtlar, zaman içerisinde gelişerek birer kültür müesseseleri haline gelmişlerdi. Bu yüzdendir ki, tasavvuf kitaplarının pek çoğu ribâtlarda kaleme alınmıştır.[418]

Selçuklulardan önce Bağdâd'da ribâtlar mevcut olduğu gibi, Selçuklular döneminde de yeni ribâtlar inşa edilmiştir. Bağdâd'm en eski ribâtının Mansur Câmii'nin karşısında Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Basrî (Öİ.981) tarafından inşa edilen "Ribâtu'z-Zûzenî" (Zevzenî) olduğu rivayet edilmektedir.[4"] Bu ribât, pek çok sûfî ve âlimin kaldığı yer olarak bilinir."" Selçuklular döneminde Bağdâd'da ribât yaptıran şahıslardan biri de Ahmed b. Muhammed b. Dost (Ebû Saîd en-Nisaburî es-Sûfî)'tur (öl. 1086)."[2'] Nisabur'un meşhur sûfî şeyhlerinden olan bu şahıs Bağdâd'a

[415] H. Emîn, a.g.e., s. 240.

[416] el-Useyrı, *a.g.e.,* s. 241.

Ebu'l-Hasan es-Sûfî, Ebû Said es-Sûfî'nin Bağdâd'da inşa ettirdiği "Şeyhu'ş-Şuyûh Ribatı"nda kütüphane hâzini olarak görev yapmıştı. Bkz. İbnu'n-Naccâr I (XVI), s. 243 vd.

[418] el-Useyrî, *a.g.e.,* s. 240.

[4'9] H.Emîn, *a.g.e.,* s. 239; el-Useyrî, *a.g.e.,* s. 141.

[420] Selçuklular döneminin hadîs âlimlerinden Yusuf b. Muhammed en-Nehravânî (öl. 1075) de bu ribâtta kalmış ve vefat edince bu ribâtın kapısına defnedilmiştir (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 179). Dönemin önemli sûfîlerinden Ebu'l-Vefâ el-Fîruzâbâdî eş-Şirazî (öl.l 133) de bu ribâtta kalan şahsiyetlerdendir. Bkz. Zehebî, *el-lber* II, s. 432; İbn Kesîr XII, s. 223.

[4-1] Bu zat, çokça seyahat yapan birisiydi. Bu seyahatlerin birinde Ebû Bekir et-Tureysîsî ikona ait küçük bir zâviyede görüşmüştü. Ebû Bekr'e, "ey Ebu Bekir eğer bir zâviye yaparsan bundan daha büyük ve kapısı geniş olanını yap" demişti. O da, Ebû Saîd'e, "eğer sen sûfîler için bir ribât yaparsan kapısı devenin binicisiyle beraber geçeceği kadar büyiik

gelerek Nehru'l-Muallâ semtinde bir ribât inşa ettirdi. "Şeyhu'ş-Şuyûh Ribâtı" olarak tanınan bu ribâtında müritlerini yetiştirirdi. Devlet katında itibarı yüksek bir şahsiyetti ve Nizâmülmülk ona fazlaca hürmet ederdi. Bağdâd Nizâmiye Medresesi vakıflarını da bu şahıs düzenlemişti.[4"] Bu rıbât, sûfîler ve ilim yolcularına barınak olmanın yanı sıra, kütüphanesi ile de ilim ehline hizmet vermekteydi.[4"]

Bağdâd'da bulunan ribâtlardan birisi de "Ebu'l-Ğanâim b. el-Muhallayân Ribâtı" dır. Şehrin batı yakasında ve Dicle'nin kenarında olan bu ribât sûfîlerin önemli barınma yerlerinden birisiydi. Ali b. Ahmed el-Bistâmî (Ebu'l-Hasan es-Sûfî) (Öİ.1099), Bağdâd'a gelerek bu ribâta yerleşmiş ve sûfîlerini burada yetiştirmiştir.[424] Daha sonra kendi adıyla anılan "Ribâtu'l-Bistamî" yi inşa ettirerek hizmetlerini buradan yürütmüştür.[4"5]

"Ribâtu'd-Duvrî" olarak anılan ve Bağdâd'da yer alan bir başka ribât daha vardır. Hakkârî'li olan Ali b. Ahmed b. Yusuf, Bağdâd'a gelerek bu

olsun" demişti. Ebû Saîd, Nisabur'a gelerek kendisine ait malları sattıktan sonra Bağdâd'a giderek Halîfe Kâim BiemriIIah'dan ribât yapması için kendisine bir yer vermesini istedi. Besâsirî vakasında hizmeti geçmiş bir şahsiyet olduğu için, Halîfe bu isteği uygun görerek, kendisine yer tahsisi yaptı. Bu mekana ribât inşa eden Ebû Saîd, Ebû Bekir et-Tureysîsî'yi de davet ederek açılışını yaptı. Açılışta bir adam deveye bindirilerek rıbât kapısından geçirildi. Böylece dostunun söylediği büyüklükte bir ribât yaptırdığını gösterdi. 1073'de meydana gelen sel vakasında bu ribât yıkılmıştır. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 234 vd; İbn Kesîr XII, s. 136.

422 . " Ibnu'l-Esîr X, s. 159; Zehebî, *el-İber* II, s. 340; Bu ribâtta kalan meşhur şahsiyetlerin başında İmam Kuşeyrî'nin oğlu Ebû Nasr el-Kuşeyrî gelir. Bu şahıs 1076'da hac yolculuğuna çıktığında Bağdâd'a uğramış, Nizâmiye Medresesi'nde ve Şeyhu'ş-Şuyûh Ribâtı'nda vaazlar vermişti. Bkz. İbn Hallikân III, s. 207 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 325; el-Yâfiî III, s. 97; C. es-Suyûtî, *Tarihu...,* s. 424.

423 Nitekim Nisaburlu sûfî Ali b.Cafer (Ebu'l-Hasan el-Hâzin), Horasan şeyhlerinden yetiştikten sonra Bağdâd'a gelerek Şeyhu'ş-Şuyûh Ribâtı'nda kütüphane hâzinliği (müdürlüğü) görevini üstlenmiş ve bu görevini ömrünün sonuna kadar devam ettirmişti Bkz. İbnu'n-Naccâr I (XVI), s. 243 vd.

4"4 İbnu'n-Neccâr I (XVI), s. 179.

42 S "Rıbâty'I-Bistamî" de kalan âlimlerden birisi de, Kudüs halkından olan ve "İbnu'l-Kayserân" olarak tanınan Muhammed b. Tâhir eş-Şeybânî (öl.l 113)'dir. Mısır, Dımeşk, Mekke ve Cürcân bölgelerini dolaştıktan sonra Bağdâd'a gelerek ismi geçen ribâta yerleşmiştir,*Bu âlim tasavvuftaki mahareti kadar hadîs ilminde de dönemin önde gelen şahsiyttleH$Hendi. Vefat ettiğinde ribâtm arka kısmına defnedilmiştir. Bkz. İbnu'd-Dimyatî IXX, s. 31 vd; el-Useyrî, *a.g.e.,* s. 240.

ribâta yerleşmiştir. Devrin önde gelen hadîs âlimlerinden olan bu sûfî kendisi de değişik yerlerde ribâtlar inşa ettirmiştir.[4'"] Bağdâd'da hankah inşa ettiren şahıslardan birisi de Hakim Ebu'l-Feth'dir (öl.1105). Ünlü hadîs âlimi Beyhakî'den hadîs, Cüveynî'den de fıkıh okuyarak yetişen bu sûfî, kendi parasıyla bir hankah yaptırarak sûfîlere vakfetti; kendisi de ömrünün sonuna kadar ibadetle meşgul olup, başka bir işle uğraşmadı.[4"]

Taktir edileceği gibi Bağdâd'daki ribâtlar sadece anlatılanlardan ibaret değildir. Daha sonraki dönemlerde de ribât yapımına devam edilmiştir. Sultan Melikşah döneminden sonra yapılan ribâtlar: Ahlâtiyye Ribâtı, Bediî Ribâtı, Ercuvan Ribâtı, Behruz Ribâtı, Benefşe Ribâtı ve Zümrüt Hâtûn Ribâtı gibi ribâtlardır olup, sayıları otuzbeş civarındadır.

Selçuklular döneminde sadece Bağdâd'da değil, ülkenin her tarafında bu tür binalar inşa edilmiştir. Misal olarak Ahmed b. Muhammed es-Senhavânî'nin (Öİ.1079) yaptırdığı ribât bunlardan birisidir.[4"'] Aynı şekilde Dımeşk'deki hadîs, hendese ve heyet ilimlerinin önde gelen temsilcilerinden es-Sümeysâtî olarak tanınan Ali b.Yahya b. Muhammed (öl. 1061) de Dımeşk'de Fırat Irmağı kıyısında bir hankah yaptırarak sûfîlere vakfeden kişidir.[430] Yine Dımeşk'te "et-Tevâvisiyye Hankahı" olarak tanınan bir hankah daha vardır.[431]

Selçuklular döneminde ülkenin her tarafında ribâtların olduğunu diğer kayıtlardan da görebilmekteyiz. Zira sûfîlik hareketi bu kadar yaygın

[426] İbn Kesîr XII, s. 156; Zehebî, *el-İber* II, s. 352; İbn Tağriberdî V, s. 136.

[427] İbn Kesîr XII, s. 178.

[428] el-Useyrî, *a.g.e.,* s. 240 vd: Bunlar ya sûfîler tarafından, yahut da halîfe veya sultanların yakınları tarafından inşa ettirilmişlerdir. Bu çalışmanın kapsamına giren dönem sonrası inşa edildiklerinden dolayı bu ribâtların bazılarının isimleri sadece mâlumat kabilinden verilmiştir.

[429] Aslen Nesa'nın köylerindendir. İslâm âleminin çeşitli beldelerini gezdikten sonra Kuşeyrî'nin müritlerinden olmuştu. Sûfîlik eğitimini tamamladıktan sonra köyüne dönerek bir ribât inşa ettirmiş ve burada kendisine gelen dervişlerini terbiye etmiştir. Bkz.İbnu'l-Cevzî XVI, s. 206 vd.

[430] Bu şahıs, bitişikteki evini de sûfîlere vakfetmişti. Tutuş'un meliklik döneminde aradan bir kapı açılarak ev ile hankah birbirine bağlanmıştı. Bkz. en-Nuaymî II, s. 151 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 300; İbn Tağriberdî V, s. 71, nu:l.

[431] Dımeşk hâkimi Melik Dukak ölünce (öl. 1103) buraya defnedildi. Halk arasında burası "Kubbetü't-Tevâvisiyye" olarak bilinirdi. İbn Şeddad'ın bildirdiğine göre bu hankah Melik Dukak veya kızı tarafından yaptırılmıştı. Bkz. en-Nuaymî II, s. 164 vd.

olduğuna ve sûfîler de genelde ribâtlarda yetiştiğine göre, her beldede bunların fazlaca olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim sûfîlerle alakalı kitaplar tarandığında bunları görmek mümkündür. Örnek olması bakımından bazıları şunlardır: Ebû Saîd b. Ebi'l-Hayr (öl. 1008) hocası Ebu'1-Fadl Serahsî'nin hankahından"[2] ve Ebû Ali Fâramedî hocası Kuşeyrî'nin hankahından bahsetmektedir.[4]" Yine İmam Gazâlî'nin memleketi Tûs'a döndüğünde evinin yanında bir ribât yaptırarak burada sûfîleri eğittiği tarihî kaynaklarca rivayet edilmektedir.[434] Sadece Bağdâd'daki rıbâtların isimlerinin bu kadar net bilinmesinin sebebi ise; Bağdâd'ın hilâfet şehri olmasının yanında, önemli bir ilim ve kültür şehri olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden de buradaki ribâtların isimleri kaynaklara daha fazla yansımıştır.

Selçuklular dönemindeki hankah ve ribâtlar yanında, bahse konu dönemin sûfîleri incelendiğinde, nasıl bir sûfîlik anlayışına sahip oldukları hakkında bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Öncelikle ribâtlarda verilen dersler ve sûfîlerin öğrendikleri ilim dalları bizi bu sonuca götürmektedir. Irak'lı sûfîlere bakıldığında: Şeyhu'l-İslâm el-Hakkârî'nin (öl. 1093) vâiz, fakîh ve muhaddis olduğu, insanlara hadîs naklettiği;[435] Muhammed b. Ahmed et-Tabesî'nin (öl. 1089) hadîste sika bir şahsiyet ve sûfî olduğu'[6] ve Ebû Nasr b. Ebî Sad es-Sûfî'nin (öl. 1100) İsfehan, Bağdâd ve İskenderiye'de hadîs dinlediği, değişik âlimlere de hadîs naklettiği bilgilerinden,[437] dönemin sûfîlerinin sıradan insanlar olmayıp devrin ilimleriyle mücehhez âlim kişiler oldukları görülür.

Bağdâd'dan sonra önemli bir kültür merkezi olan Nisabur sûfîlerine bakıldığında benzer bilgileri burada da görmek mümkündür: Ebû Ya'lâ es-Sâbûnî'nin (öl. 1063) hadîs rivayet ettiği ve halka vaazlar verdiği;[438] İsmail b. Ali en-Nisaburî'nin (öl. 1103) iyi bir sûfî ve memleketinin önde

43 A. Câmî, *a.g.e.,* s. 340.

43 A. Camı, *a.g.e.,* s. 403.

433 es-Subkî VI, s. 200.

ibn Tağriberdî V, s. 136; İbnu'n-Naccâr I (XVI), s. 340 vd

Zehebî, *el-Iber* II, s. 345.

İbnu'n-Naccâr I (XVI), s. 253 vd.

Zehebî, *el-İber* II, s. 304.

gelen vaizlerinden olduğu;[4'"] Said b. Ebî Said Ahmed en-Nisaburî'nin (öl. 1065) Buhârî ve Beyhakî gibi hadîs kitaplarını nakleden bir muhaddis olduğu;[440] Ebû Bekir Muhammed b. İsmail et-Tiflisî en-Nisaburî'nin (öl. 1090) Nisabur'un muhaddis, fakîh ve ileri gelen sûfîlerinden olduğu"[4'] ve Ahmed b. Abdulmelik b. Ali en-Nisaburî'nin (öl. 1077) iyi bir muhaddis olarak topladığı hadîsleri bablara göre tasnif ettiği, yıllarca müezzinlik ve vâizlik yaptığı""[2] misalleri dikkate değer bilgilerdir.

Horasan ve Mâverâünnehr sûfîlerinde de benzer bilgileri görmek mümkün. Ebu'l-Kâsım et-Tûsî'nin (öl. 1076) hadîs rivayet eden bir âlim olduğu;"" Herat'dan Ebû İsmail el-Herevî'nin (öl. 1088) zamanında Horasan'ın hadîs şeyhi olduğu;"""aynı şekilde Ebû Abdullah el-Amîrî el-Herevî'nin (öl. 1095) sûfîlikte eşi benzeri olmayan, hadîste ise hıfzı sağlam bir âlim olduğu;""[5] Muhammed b. Ahmed el-İsbehanî'nin (öl. 1089) İsfehan Câmii'nde uzun seneler vâizlik görevini yürüttüğü""" örneklerine bakıldığında dönemin sûfîlerinin dinî ilimlere olan ilgileri ve bahsedilen bu bölgelerde niçin Sünnî tasavvufun geliştiğini anlamak mümkün olmaktadır.

Selçuklular döneminde bahse konu olan sûfîler ekseriyetle dini ilimlerle ilgilenmekte, özellikle de İslâm'ın temel ilimlerinden olan hadîse yakından ilgi duymaktadırlar. Bu ilgi ve bilgi, o insanları dinî emirlere karşı hassasiyete sevk ettiği gibi, sahip oldukları tasavvuf anlayışının da İslâmî emirlere uygun olması sonucunu doğurmuştur. Bu, bir noktada tabiî neticedir. Çünkü Nisabur Medresesi olarak vasıflarını saydığımız tasavvufî ekol bu bölgede teşekkül etmenin yanında, önemli temsilcilerini

"" Zehebî, *el-İber* II, s. 374.

""[0] Zehebî, *el-İber* II, s. 307.

[441] İbn Tağriberdî V, s. 129; Zehebî, *el-İber* II, s. 346.

İbn Tağriberdî V, s. 106.

[443] Zehebî, *el-İber* II, s. 327.

""" Zehebî, *el-İber* II, s. 343; el-Yâfiî II, s. 133

""[5] Zehebî, *el-İber* II, s. 361.

[446] Zehebî, *el-İber* II, s. 345.

de bu sahalardan yetiştirmiştir. Dolay.s.yla oluşan bir sistematik düşüncenin bölgede yerleşmesi ve yeni temsilciler bulması sağlanmıştır. Bu da, dinde hoca, tarikatte şeyh vasfına sahip ve her iki özelliği kendi şahıslarında toplamış insanların yetişmesi yanında, Sünnî tasavvuf düşüncesinin gelişmesi ve güçlenmesini de temin etmiştir.

İkinci Bölüm

SELÇUKLULARIN ŞİÎ SİYASETİ

Selçukluların Sünnî İslâm âleminin liderliğini ele almasından sonra, onu korumak ve kollamak için çeşitli alanlarda mücadele etmek mecburiyetinde kaldıkları tarihî bir vâkıadır. Bu mücâdele en yoğun şekilde Şiî-Fatımî Devleti ve onun desteklediği hareketlere karşı yürütülmüştür. Onun için, Fâtımîlerle mücâdele hem askerî, hem fikrî, hem iktisadî hem de siyasî alanlarda, bir başka deyimle tüm cephelerde birlikte gelişmiştir. Ama, temelde Selçuklu-Fâtımî mücâdelesi Şiî-Sünnî çatışması ekseninde teşekkül etmiş ve yapılan bütün işler, bütün faaliyetler bu temel etrafında şekillenmiştir.

A- SİYASÎ VE ASKERÎ MÜCÂDELE

Selçukluların Şiîlerle mücadelesinde temel hedef Fâtımîler olmasına rağmen, ilk mücâdele başka bir Şiî düşünceli devlet Büveyhîler ile olmuştur. Bunlar, Irak topraklarında yer almaları ve Sünnî dünyanın mânevî lideri olan Abbâsî Halîfesi'ni kontrol eder bir mevkide bulunmaları sebebiyle Fâtımîlerden önce Selçukluların ilgi alanına girmişlerdir. Dolayısıyla coğrafî zaruretler ve tabiî şarlar gereği öncelik Büveyhîlere verilmiştir.

1- Büveyhîlerin Ortadan Kaldırılışı

X. asırda ortaya çıkan Büveyhîler, kurucusu Ebû Şuca Büveyh'den dolayı bu ismi almıştır. Alevîler ve Sâmanoğuları ile savaşarak kendisini ispat eden Ebû Şuca ve oğulları, daha sonra kendi hesaplarına çalışıp, bölgenin de istikrarsızlığından faydalanarak nüfuzlarını İsfehan, Şîrâz ve Erracân bölgelerine kadar genişlettiler. Ayrıca el-Cezire'de Hamdanoğulları, Taberistan'da Ziyaroğulları, Horasan'da ise Sâmanoğulları aleyhine genişleyerek nüfuzlarını iyice artırdılar. 945 tarihinden itibaren de Bağdâd'ı ele geçirerek Abbâsî Halifeliği üzerindeki hâkimiyetlerini tesis ettiler.[1]

[1] Ebu'l-Fidâ, *a.g.e.,* s. 78 vd; A. M. Hasaneyn, *a.g.e.,* Kahire 1380/1970, s.11; Ali Sevim *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi,* Ankara 1989, s. 28; Mevdudî, *a.g.e.,* s. 23 vd.

932-1055 yılları arasında hüküm süren Büveyhîler döneminde Abbasî Halîfeleri'nin hutbelerde isimlerinin okunmasından başka hiçbir fonksiyonları kalmadı.' Buna mukabil devletin içinde önemli bir unsur olarak yer alan Türk askerlerinin kudreti artmaya başladı. Ancak Selçukluların güçlenmesiyle beraber Büveyhîlerin Irak'ta gücü zayıflayacak ve hareket kabiliyetleri azalacaktır.[3]

a- Büveyhîlerin Şiîliği Yayma Gayretleri

Büveyhîler Devletine adını veren Ebû Şuca Büveyh'in babası ve dedesi Deylem halkının fakir tabakasına mensup sıradan birer kişiydiler." Önceleri Mecûsî ve Putperest olan Deylemliler, X. yüzyılın başlarında Hz. Ali evlâdından Hasan b. Utrûş'un gayretleriyle Müslüman olmuşlar ve Şiîliği benimsemişlerdi.[5] Sünnî Abbâsî Halîfesi aleyhine genişlemelerini sürdüren Büveyhîler, Bağdâd'da hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra hutbelerde halîfeyle beraber adlarını okutmaya, sikkeler üzerine isimlerini yazdırmaya başladılar. Halîfelerin otoritesini ellerinden alma gayretlerinin bir parçası olarak 946 senesinde Halîfe el-Muktefî'nin gözlerine mil çekilmiş ve görevden uzaklaştırılarak yerine el-Mutî (946-974) getirilmişti.[6]

Sâsanî geleneklerini yeniden canlandırmak ve İran monarşisini İslâmî idare sistemiyle uzlaştırmak isteyen Büveyhîler, bahsedilen tarihten itibaren artık Şiîlere ait merasim ve törenleri açıktan yapmaya başladılar. Hz. Hüseyin'in şehit edildiği gün olan "On Muharrem" umumî yas günü olarak ilan edildi. Şiîlerce Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından "Ğadîru'l-Hum" mevkiinde halîfe olarak ilan edildiği kabul edilen gün şenlikler halinde kutlanmaya başlandı. Büveyhîlerden önce Bağdâd'da büyük Şiî toplulukları yokken, onların döneminde şehrin batı kesiminde yer alan Kerh Mahallesi Şiîlerin merkezi haline gelmiş,[7] ileride Sünnîler ve Şiîler

Makrızî bu süreyi yüz üç sene olarak vermektedir. Bkz. Makrızî, *Kitâbu's-Sülûk* I, s. 30.

A.M.Hasanayn, *a.g.e.,* s. 13; K.V. Zettersteen, "Büveyhîler ", *İ.A.* II, s.843 vd.

H. ibrahim Hasan, *islâm Tarihi* III, (trc. I.Yiğit-S. Gümüş vd.), istanbul 1987, s. 390.

Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *D.İ.A.* VI, İstanbul 1992, s. 496.

İbrahim Selmân el-Kurevî, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Ahbâsiyye,* Küveyt 1402/1982, s. 179 vd; P.Hİtti III, s. 740 vd.

Z.Kazvînî, *a.g.e.,* s. 444; M.Streck, "Kerh", *İ.A.* VI, s. 584; Adam Mez, *el-Hadarâtu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî (Asru'n-Nehdeti fi'l-islâm),* (trc. M. Abdulhâdî Ebû Rîde), Kahire -, s. 115.

arasında meydana gelecek kanlı olayların zemini de oluşturulmuştur. Büveyhî Sultanlarının Şiîleri destekleyen tutumları yüzünden zaman zaman Şiî-Sünnî mezhepleri arasında kan dökmeye varan sürtüşmeler yaşanmış, bu dönem, İslâm tarihinin en baskıcı ve şiddetli devri olarak tarihe geçmiştir."

aa- Abbâsî Hilâfetini İlga Girişimleri

Sünnîler, Şiî tasallutundan kurtulmak için, zaman zaman Gazneli Mahmud'un desteğini istemek mecburiyetinde kalmışlardır. Abbâsî Halîfesi Kâdir Billah zamanında Şiî düşüncesine karşı yoğun bir mücâdele başlatılmış, bu mücâdelede en büyük destek de Sünnî inanca sahip Gaznelilerden sağlanmıştır. Gaznelilerin desteği ile yavaşlayan Ismâilî propaganda, Sultan Mahmud-Halîfe Kâdir Billah dayanışması sonucunda asgarî seviyeye inmişti. Sultan Mahmud, Abbâsî Halîfesi'ne gerekli desteği vermenin yanı sıra, kendi ülkesinde de İsmâilîlere karşı sert bir mücâdele yürütmüştür. Bu mücâdelenin bir parçası olarak Hindistan'ın Multân bölgesinde yuvalanmış Karmatîlere karşı da seferler düzenlemiştir.' Özel-

[8] P. Hitti III, s. 741; E. Merçil, a.g.m., s. 498; M.Mâhir Hammâde, *Dirâsetün Vesikıyyetün li't-Tarihi'l-İslâmî,* Beyrut 1408/1988, s. 148 vd.

[9] Abdulkaahir el-Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 267; A.Emîn, *Zuhrul...* IV, s. 131; Ahmet Ocak, "Karmatîlik ve Hindistan'da Yayılması Karşısında Gazneliler" *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları* 1/1, (Ocak-Haziran 2001), s. 40 vd. Genel yapı itibari ile Türk sultanları Sünnî olduklarından dolayı, İsmâilîlerin propagandalarına müsamahakar davranmamışlardır. Zira İsmâilîler, bağlı bulundukları Fâtımî Halîfeleri'nin hâkimiyet sahasını genişletmek ve mezhep müntesiplerini çoğaltmak gibi gayelerin tahakkukuna gayret etmekteydiler. Oysa bu düşünce, Sünnî inanca bağlı Türk sultanlarının karşı oldukları bir fikirdi. Bunlardan biri olan Mâverâünnehr hükümdarı Buğra Han da, Şiî-Fâtımî Halîfesi Mustansır adına propaganda yapan bütün İsmâilîleri öldürttü (1044). (Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s. 524; M.Şerefeddın, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *D.F.İ.F.M.* 1/4, İstanbul 1926, s. 20). Aynı durum Selçuklular için de geçerlidir. İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev, İsmâilî Mezhebini benimsemiş ve Horasan'a dönerek "el-Medresetü'n-Nâsıriyye" adıyla bir medrese açıp burada Şiî propagandası yapmaya başlamıştı. Selçukluların bu şahsın faaliyetlerine müsaade etmemesi üzerine 1061'de Mâverâünnehr'e kaçmak zorunda kalmıştır (Bkz. M.Şerefeddin, "Nâsır-ı Hüsrev", *D.F.İ.F.M.* V, İstanbul 1927, s. 6; A.M.Abbâdî, *a.g.e.,* s. 297). Nitekim Nâsır-ı Hüsrev de, Abbâsî Halîfeleri'ni ve Selçuklu sultanlarını Şiî propagandaya müsaade etmemeleri sebebiyle dev ve Firavun olarak addetmektedir [Bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme,* (trc. Abdulvahhab Terzi), İstanbul 1994, s. XV vd]. Nâsır-ı Hüsrev'in kendi ifadelerinden de anlaşıldığı şekliyle Selçuklular, kendilerinin hâkimiyet sahasına giren topraklarda Şiî-İsmâilî propagandaya müsaade etmemişlerdir.

likle Kâdir Billah (991-1030) döneminde Gazneliler, Sünnîlik kozunu kullanarak Büveyhîleri tehdit ettiler. Bu baskı Sultan Mesud döneminde de sürdü. Ayrıca o, babasının politikasını devam ettirerek Abbasî Halîfesı'ne elçilerle birlikte hediyeler göndermiş ve hürmette kusur etmemiştir.[10] Fakat Sünnî hilâfet merkezindeki Şiî-Sünnî rekabetini Şiilerin temsilcisi olan Büveyhîlerin kazandığı bir vâkıaydı ve güçsüz kalan halîfelerin kendilerini din işlerine vakf etmek dışında yapacak başka bir şeyleri yoktu. Zira Büveyhîler, halîfelerin bütün siyasî otoritelerini ve güçlerini ellerinden almıştı." Hatta Muizu'd-Devle (945-969) döneminde Abbâsî Halifeliği ni ilga ederek yerine Şiî halîfe getirmek için de bir çaba içerisine girdiler. Ama Şiî taassubunun kendi saltanatı için doğurabileceği tehditi sezen Büveyhî Sultanı bu niyetinden vazgeçti.[12]

Büveyhîlerin son dönemlerine doğru aile içi rekabet ve kötü yönetim sebebiyle artık eski güç ve kudretleri kalmamıştı. Bu durumdan istifade etmesini bilen Abbâsî Halîfesi Kâdir Billah, Büveyhîlerin dolayısıyla da Fâtımîlerin siyasetine müdahale etmeye başlamıştı. Hatta başa geçer geçmez, Büveyhîlerin baskısıyla el-Mutî döneminde Bağdâd'da uygulamaya konan Aşure günü ağlama ve yas törenlerini kaldırdı. Ayrıca, Büveyhîler tarafından 992 senesinde Bağdâd kadılığına getirilen Şiî birisinin atamasını kabul etmeyerek reddetti. Artık eski gücünde olmayan Büveyhîler Halîfe yle çatışmayı göze alamadıklarından bu gelişmelere rıza göstermek durumunda kaldılar. Yalnız Bağdâd'da "Nakîbu't-Tâlibiyyîn" adını verdikleri sâdece Şiîlere özel bir kadı tayin edilmesini sağladılar.

Şiî-Sünnî taraflar arasında düşmanlık hislerinin artması üzerine 1007'de harekete geçen Şiîler, Bağdâd'da hutbeleri Fâtımî Halîfesi el-Hâkim adına okutmak istediler. Onun için, sokaklarda "Yâ Hâkim, yâ Mansûr" diye bağırmaya başladılar. Bu isyancılara karşı harekete geçen el-Kâdir, biraz zorlanmakla berâber başarı kazandı. Benzer bir olayın 1010 yılında Musul'da da meydana geldiğine şahit olmaktayız. İsyancı Emîr Kırvâş b. Mukalled, Musul, Enbar ve Küfe bölgelerinde Fâtımî Halîfesi el-Hâkım adına hutbe okutmaya başladı. Bunun üzerine el-Kâdir hemen

II Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 175 vd; H. Laoust, a.g.e., s. 185.

Zekerıya Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler,* İstanbul 1986, s. 84 vd; M.M.Hammâde, *a.g.e.,* s. 148 vd.

M.M. Hammâde, a.g.e., s. 185.

harekete geçip, aynı zamanda kayınpederi olan Büveyhî Sultanı Bahau'd-Devle ile de işbirliğine giderek, âsi emîrin üzerine kuvvet sevk ettirip, hutbeleri tekrar Sünnî halîfe adına okutmayı başarmıştır.[13]

ab- Büveyhî - Fâtımî İşbirliği

Bağdâd'da Sünnî bir halîfe ile birlikte yaşama mecburiyetinde kalan ve siyasî sebeplerden dolayı onu değiştiremeyen Büveyhîler, özellikle son dönemlerine doğru, Fâtımîlere olan yakınlıklarını Abbâsî Halîfeleri'ne karşı koz olarak kullanmak sûreti ile onların Selçuklularla fazla içli dışlı olmalarını önlemişlerdir. Büveyhîler, Şiî-Zeydî propagandacılarının kendi ülkelerinde serbestçe çalışmalarına müsaade edip, Şiîliğin yayılması konusunda onlara çok şey borçlu olmalarına rağmen, kendileri Zeydî olmayıp, İmâmiyye Şiası'nın görüşlerini benimsiyorlardı. Bunun da sebebi; İmâmiye itikâdına göre, fiilî iktidara sahip olan sultanın gizli imâm adına iş yapıyor ve imâm dönünceye kadar onun hakkını koruyor olması yönündeki inançtır.[14] Böylece İmâmiye akidesine göre Büveyhîler meşruluk kazandıkları gibi, Zeydiyye'ye göre mutlaka Hz. Ali evlâdından birisine imâmlığı devretme gereğinden de kendilerini kurtarmış oluyorlardı. Büveyhîler döneminde İmâmiye Şiası büyük itibar kazanmış, önemli Şiî âlimleri bu dönemde yetişmişlerdir.

Ebû Kâlicâr (1044-1048) döneminde, Büveyhîler bir değişikliğe giderek İsmailîyye Mezhebi'ni benimsemişlerdir. Fâtımîlerin ünlü dâîsi olan Hibetullah eş-Şîrâzî (öl. 1077) eliyle İsmailîyye Mezhebi'ni benimseyen Ebû Kâlicâr'la birlikte İran bölgesinde bu mezhep bir canlanma içine girmiştir.[16] Mısır Halîfesi Mustansır (1035-1094) adına davetini yürüten eş-

[13] Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtımî,* Beyrut -, s. 173 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...* III, s. 416: Sultanın adamlarından birisi: "Sen ve adamların Sünnî halîfenin gerçek halîfe olmadığına inanıyorsunuz; eğer sen adamlarına onun öldürülmesini emredecek olsan, onun kanını helâl kabul ettikleri için hemen öldürürler. Fakat onun yerinde Alevî bir halîfe olursa, sen ve adamların onun gerçek halîfe olduğuna inandığınız için, o halîfe senin öldürülmen konusunda bir emîr verse, senin adamlann anında yerine getirirler" dedi. Bkz. M.M:Hammâde,*a.g.e.,* s. 185.

Claude Cahen, *Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet,* (trc. E. N. Erendor), İstanbul 1990, s. 203.

[15] Neşet Çağatay- İ.Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi,* Ankara 1976, s. 58.

[16] Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e.,* s. 175 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...* III, s. 428; el-Kurevî, *a.g.e.,* s. 187.

Şîrâzî, Ebû Kâlicâr'dan önemli destek görmüş ve mezhebinin propagandasını büyük bir maharetle yürütmüştür. eş-Şîrâzî'nin faaliyetlerini Sünnîlik için büyük bir tehlike olarak gören Kâim Biemrillah, Ebû Kâlicâr'a bir mektup yazarak, bu şahsın kendisine teslim edilmesini, aksi taktirde Selçuklulardan yardım isteyeceğini belirterek onu tehdit etmiştir. Ebû Kâlicâr, bu tehdidi önemsememekle berâber, eş-Şîrâzî'ye önce mektup, sonra da yakın bir adamını göndererek, durumu izah etmiş ve bir müddet için de olsa sakınmasını istemiştir. Eş-Şîrâzî, Halîfenin niyeti ve Ebû Kâlıcâr'ın uyarılarına rağmen faaliyetlerini devam ettirmiş, 1046'da da Şîrâz'dan ayrılarak Mısır'a dönmüştür." Doğu İslâm topraklarında İsmaılîyye propagandası yapan dâîlerin en büyüğü ve maharetlisi, hiç şüphesiz kı eş-Şîrâzî olmuştur. Onun bu faaliyetlerine Büveyhîlerin önemli yardım ve destekleri söz konusudur.

Büveyhîler genelde Şiîliğin, özelde ise İsmailîyye Mezhebi nin yayılması hususunda Fâtımîlerden destek almaktaydılar. Bu durumu bilen, fakat Fâtımîlere karşı koyacak gücü olmayan Abbâsî Halîfeleri daha zayıf bir yola baş vurarak Fâtımî Halîfeleri nin soyunu kötüleyen toplantılar tertiplemişlerdir.'[8] Kâim Biemrillah da babası el-Kâdir'in yoluna başvurarak 1052 senesinde büyük âlimlerin katıldığı bir toplantı düzenlemiş, Mısır Halîfelerinin soyunun Hz. Ali soyundan gelmediğini, aksine Mecusîlerden Deysaniyye ve Yahudilerden el-Kadâhiyye'ye mensup olduklarını, dolayısıyla da İslâm'dan çıktıklarını belirtir bir karar almışlardı. Bu karar çoğaltılarak uzak, yakın bütün beldelere dağıtılmıştı." Böylece Büveyhîler eliyle yürütülen Fâtımî destekli Şiî propagandaları önlenmek istenmiştir. Abbâsîlerin yaptıkları bu tür faaliyetler fazlaca tesirli olamamıştır. Zira karşıdaki güç siyasî destekli propaganda faaliyeti yürütmekteydi. Bu tür çalışmaların önüne ancak Selçukluların siyasî ve askerî desteğiyle karşı koyma imkanı olacaktır.

Muhammed Cemâleddîn es-Surûr, *en-Nüfûzu'l-Fâtımîfî Bılâdı'ş-Şâm ve'l-Irâk,* Kahire, s. 92 vd; M.C. es-Surûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye,* Kahire 1994, s. 181; H.F. Al-Hamdam, "Müeyyed Fi'd-Din", *İ.A.* VIII, s. 786.

1S . İbn Tağriberdî V, s. 55; M. El-Hudarî, *a.g.e.,* s. 571 vd.

19 • Ibn Müyesser, *Ahbâru Mısr,* (tah. E. Fuad Seyyid), Paris 1981, s. 13; el-Makrızî, el-Hıtat I, s. 356; M. Emîn Ğâlib et-Tavîl, *Tarıhu l-Aleviyyîn,* Beyrut -, s. 281; Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 200.

b- Selçukluların Harekete Geçişi

Büveyhîlerin son dönemlerine doğru sultanların nüfuzları azalırken, ordu içerisindeki Türk nüfuzu da giderek artmaktaydı. Nitekim 1039 senesinde Bağdâd'da Büveyhî Sultanı Celâlu'd-Devle'ye karşı Türkler ayaklanmışlar ve Celâlu'd-Devle onlardan korktuğu için Musul Emîri Karvaş ve diğerlerinin araya girmesiyle taraflar arasında barış yapılmıştı. 1043 yılında Celâlu'd-Devle'nin ölümünden sonra başa Ebû Kâlicâr geçmiştir.[2'] 1044 senesinden itibaren Bağdâd'da hutbelerde adı okunmuş ve kapısında beş vakit nevbet vurulmuştur.[22] Selçuklularla Büveyhîler arasında ilişkilerin başladığı dönem bu zamandır.

Bahsedilen dönemde Tuğrul Bey tarafından vazifelendirilen ibrahim Yınal, Yakutî ve Kutalmış, Kuzey Batı İran'da, bilhassa Irak-ı Acem'de fetih hareketlerinde bulunmaktaydılar. Bu sırada Tuğrul Bey başkentini Rey şehrine taşımıştı. Selçukluların bu faaliyetlerini gören Ebû Kâlicâr, bir taraftan Şîrâz şehrinin etrafını surlarla çevirterek müdâfaaya hazırlanırken, diğer taraftan da Selçukluların arzettiği tehlikeyi görerek onlarla sulh teşebbüsüne girişti. Bunun üzerine Tuğrul Bey, ibrahim Yınal'a Büveyhîler arazisine girmemesini tembihledi. Arkasından da Tuğrul Bey'in Ebû Kâlicâr'm kızıyla, Çağrı Bey'in kızının da Ebû Kâlicâr'la evlendirilmesi kararlaştırıldı" Böylece Ebû Kâlicâr, Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımış oluyordu. Bu akrabalık Selçukluların Bağdâd'ı ele geçirmelerini bir müddet ertelemelerine sebep olduğu gibi, Fâtımîlere karşı Selçuklu tehditini de bir süre için geciktirmiştir.[4]

Ebû Kâlicâr'm vefat etmesinden sonra yerine oğlu Ebû Nasr Hüsrev (Melikü'r-Rahîm) geçti.[25] Bozulan siyasî dengelerle birlikte Büveyhîler arasında saltanat kavgaları baş gösterince, Selçuklular Ebû Kâlicâr'm diğer oğlu Ebû Mansûr Fulâsutûn'u desteklemişler, bu da, babasının yerine tahta geçen Melikü'r-Rahîm'i zor durumda bırakmıştır. Ebû Mansûr,

[20] İbnu'l-Esîr IX, s. 471.

[21] Zehebî, *el-İber* II, s. 270; Ahmet Güner, "Ebû Kâlîcâr", *D.İ.A.* X, s. 171.

[22] İbnu'l-Esîr IX, s. 524 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 272; es-Surûr, *a.g.e.,* s. 91.

[23] İbnu'l-Esîr IX, s. 536; Cl. Huart, "Ebû Kâlicâr", *İ.A.* IV, s. 33; M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul 1976, s.33; H.İ. Hasan, *İslâm...* III, s. 428; es-Surûr, a.g.e., s. 92.

[24] H.İ.Hasan, *İslâm...* III, s. 428.

[25] Zehebî, *el-İber* II, s. 275; Ebû Muhammed el-Hâşimî, *a.g.e.,* s. 454 a.

Şîrâz'a hakim olurken, diğer kardeş Ebû Ali de Basra'yı ele geçirdi. Melikü'r-Rahîm, kardeşi Ebû Sad'ı Şîrâz üzerine gönderip kardeşi Ebû Mansûr'dan burasını alırken (1054), Basra'daki kardeşi Ebû Ali'yi oradan sürüp çıkardı. Ebû Ali, İsfehan'a giderek Tuğrul Bey'e sığındı ve onun emrine verdiği Oğuzlarla Huzistan'ı ele geçirdi (1055). Kirman bölgesi de, daha önceden Selçuklular tarafından ele geçirildiği için Büveyhîlerin elinde sâdece Irak kalmış oldu.[26]

ba- Arslan Besâsirî'nin Yükselişi

Selçuklu gücünün iyice hissedilmesiyle birlikte Büveyhîlerin huzursuzluğu da artmaktaydı. Zira, Büveyhî Sultanlan'nın nüfuzları azalırken devlet içindeki Türk gücü de yükselmekteydi. Özellikle Melikü'r-Rahîm döneminde bu durum iyice belirginleşmişti. Nitekim onun komutanlarından olan Arslan Besâsirî, Sultanı devre dışı bırakarak bütün yetkileri elinde toplamıştı.[27] Ayrıca Besâsirî'nin Bağdâd'daki itibarı da Halîfe ve Büveyhî Sultanı'ndan daha fazlaydı. Türklerin yanında Arap ve Acem ümerası da onu büyük olarak tanımaktaydı.[28] Esasen Besâsirî'yle birlikte ordu içindeki Türklerin gücü da hayli artmıştı.[29]

1054 senesinde Besâsirî ile Halîfe'nin araları iyice açıldı. Besâsirî, kendine bağlı obaların yakılmasını Halîfe'nin vezirinden bilerek onu itham etti. Bu yüzden vezir Ebu'l-Kâsım b. Mesleme ile araları bozuldu. Besâsirî, 1055'de Enbar'ı kuşatarak aldığında, bir grup insan Bağdâd'da Besâsirî'nin evini yaktılar. Besâsirî bu durumdan da Halîfe'nin vezirini mesul tutmuştu. Besâsirî'nin gücü iyice artarken, Büveyhî ordusu içindeki azımsanamayacak miktarda Deylem ve Türk askerleri de, bu defa Şiî-Fâtımîlere meyletmeye başladılar.

26• İbnu'l-Esîr IX, s. 588 vd; M.A.Köymen.a.g.e., s. 34; Mevdûdî, *a.g.e.,* s. 185.

27 Nitekim 1053'de Melikü'r-Rahîm'in kardeşi Ebû Ali'nin elinden Basra'yı almasında yardımcı olan Besâsirî olduğu gibi, gün geçtikçe gücünü artırarak her meselede söz sahibi olmaya başlayan da yine Besâsirî idi. Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s. 588; Ş.Dayf V, s. 235 vd. İbnu'l-Cevzî XV, s. 348; Useyrî, *a.g.e.,* s. 96 vd.

29 1055 yılında Melikü'r-Rahîm'in veziri Türklere alacaklarını vermediği için Bağdâd'da büyük karışıklıklar çıkmış, iş Halîfe'in sarayını kuşatma noktasına kadar varmıştı. Şehirde yağmalar olmuş, Türklerin lideri durumunda olan Besâsirî bile olayları önlemeye muktedir olamamış ve büyük huzursuzluklar yaşanmıştı. Geniş bilgi için bkz İbnu'l-Esîr IX, s. 597 vd; Useyrî, *a.g.e.,* s. 96 vd.

Besâsirî'nin faaliyetlerinden rahatsız olan Halîfe'nin veziri "Reisü'r-Rüesa Ebu'l-Kâsım b. Mesleme" Halîfe Kâim Biemrillah'a bir mektup yazarak, Besâsirî'nin Mısır Halîfesi ile mektuplaştığını bildirdi. Halîfe, yaptığı tahkikat sonucunda bu işin doğruluğunu öğrenince, Büveyhî Sultanı'na mektup yazarak, Besâsirî'nin kendi düşmanları ile görüştüğünü ve onun tehlikesinden kurtulmak için Bağdâd'dan çıkarılması gerektiğini söyledi. Melikü'r-Rahîm, Halîfe'nin bu isteğine uyarak Besâsirî'nin Bağdâd'dan çıkarılmasına karar verdi. Bunun üzerine Besâsirî Bağdâd'dan çıkarak Hılle'ye, aralarında sıhrıyyet bulunan Dubeys b. Mezyed'in yanına gitti.[10]

Durumu iyice sarsılan Besâsirî Mısır'a gitmek istediyse de, Mısır Halîfesi Mustansır'ın veziri Yâzûrî (öl. 1058), Halîfe'den, Besâsirî'nin Mısır'a kabul edilmemesini, zira onun arkasında büyük bir kalabalık olduğunu, ayrıca Bağdâd'da iktalarının olduğunu bildirdi. Bu gelişmeler üzerine Besâsirî Mısır'a kabul edilmedi. Besâsirî mektubunda Mısır Halîfesi'nin itaatine girdiğini bildiriyor ve tekrar eline geçtiği taktirde Bağdâd'da onun adına hutbe okutacağını bildiriyordu. Bu harakete mukabil olarak Mısırlılar da para ve adam göndermekle yetinmemiş, Rahbe ve Rakka'yı Besâsirî'ye tevcih ederek onu yakından desteklediklerini göstermişlerdir.[3']

bb- Halîfe'nin Tuğrul Bey'i Bağdâd'a Daveti

Tuğrul Bey'in Hemedan'ı zaptından sonra, Halîfe gizlice bir elçi göndererek (1052) Tuğrul Bey'i Bağdâd'a davet etti.[32] Fakat işlerinin yoğunluğundan dolayı Tuğrul Bey bu davete icabet edemedi. Besâsirî'nin gittikçe artan gücüyle Halîfe ve adamlarına zulme varan davranışlarda bulunması, Büveyhîlerin Şîrâz'da Tuğrul Bey adına okunan hutbeyi keserek Melikü'r-Rahîm ve kardeşi adına okutması (1055-1056)" üzerine Halîfe Kâim Biemrillah, Hibetullah b. Muhammed'i bir mektupla Tuğrul

° Useyrî, *a.g.e.,* s. 96 vd.

[31] İbnu'l-Verdî I, s. 493; İbn Müyesser, *a.g.e., s.* 20 vd; el-Makrızî, el-Hıtat I, s. 356; Mahmûd Şâkir, *et-Tanhu'l-İslâmî* VI, Beyrut 1411/1991, s. 201; G. Wıet, "Yâzûrî", *İ.A.* XIII, s. 368.

[32] İbn Tağriberdî V, s. 58 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 37.

[33] İbnu'l-Esîr IX, s. 605 vd.

Bey'e göndererek onun Bağdâd'a gelmesini ve kendisini bu durumdan kurtarmasını ısrarla istedi. Tuğrul Bey, Halîfe ye verdiği cevapta davete icabet edeceğini ve Bağdâd'a gelmek istediğini bildirdi.[34]

Rey'de işlerini yoluna koyan Tuğrul Bey, Nisan ayında Hemedan'a geçti. Hac yapmak, Mekke yolunu ıslah etmek, Şam ve Mısır'a giderek Şiî Mustansır'ın hâkimiyetine son vermek isteğini açığa vurarak, Bağdâd'a doğru harekete geçti. Tuğrul Bey'in yaklaştığını duyan halk korkularından şehrin batı yakasına çekildi. Türkler de çadırlarını Bağdâd'ın dışına kurdular ve mevcut durumu kabullenmeyerek: "Biz Besâsirî'nin yaptığını yapar, ona ittiba ederiz; Halîfe bize, bu hasmı reddedeceğini vadetmişti, oysa onu, şimdi Bağdâd'a yaklaştırmaktadır" şeklinde itirazlarda bulundular. Aslında Tuğrul Bey, gönderdiği mektuplarla onlara da iyilik vaadinde bulunmuştu.

bc- Arslan Besâsirî'nin Kaçışı ve Büveyhîlerin Sonu

Tuğrul Bey'in gelişini duyan ve o sırada Vâsıt'da bulunan Melikü'r-Rahîm Bağdâd'a döndü. Besâsirî de onunla beraber gelmekte iken Halîfe'nın gönderdiği mektupla onu istememesi üzerine, yolda Melikü'r-Rahîm'den ayrılarak Dubeys b. Sadakanın yanına Rahbe'ye gitti. Melikü'r-Rahîm, Tuğrul Bey'le anlaşma yapma şartlarını Halîfe ye bırakmıştı. Bu arada Türk askerler, yapılan tavsiyelere uyarak bir iyi niyet gösterisi kâbilinden şehrin dışındaki çadırlarını söküp, tekrar şehrin içine kurdular ve isteklerini iletmek üzere Tuğrul Bey'e elçiler gönderdiler. Selçuklu Sultanı da onların isteklerini kabul ederek, yeniden iyilikte bulunacağını vadetti.

15 Aralık 1055'de Bağdâd câmilerinde hutbelerde Tuğrul Bey'in adı okundu. Bu arada Selçuklu Sultanı, Halîfe ye haber göndererek Bağdâd'a girmek için izin istemekteydi. Bu izin verilince; Halîfe nin veziri, kadılar, eşraf, şahitler ve el-Meliku'r-Rahim'in önde gelen kumandanları Sultan'ı

Tuğrul Bey Cevabında: "Peygamber (Muhammed)'e hizmetle şeref kazanmak istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddileri (göçebeleri) ortadan kaldıracağım. Sonra Suriyeli âsilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allah'ın izniyle harp edeceğim" demekteydi. Halîfe de onun dinî gayret ve hamiyetini överek Bağdâd'a gelme hususunda gecikmemesini rica etti. Bkz. Abû'l-Farac I, s. 306.

karşılamak üzere harekete geçtiler. Tuğrul Bey de durumu öğrenince, vezir Kundurî'yi onları karşılamakla görevlendirdi. Arkasından büyük bir alay ve tören ile şehre girdi.

Tuğrul Bey'in askerleri ile Bağdâd halkı arasında birbirlerinin dillerini anlamamalarından kaynaklanan bâzı nahoş olaylar meydana geldi. Ertesi günü halktan bâzıları el-Meliku r-Rahîm'in askerleriyle Tuğrul Bey'in adamlarının savaştığını zannederek, Tuğrul Bey'in askerlerine saldırmaya ve ele geçirdiklerini öldürmeye başladılar. Aksine Şiilerin oturduğu Kerh mahallesi sakinleri bu olaylara karışmadıkları gibi, Oğuzları himaye ettiler. Bu olaydan sonra Şiilerin reisini huzuruna çağıran Tuğrul Bey, ona bizzat teşekkür ederek yaptıklarından memnun kaldığını göstermiştir.

Olayların bu şekilde gelişmesinden endişeye kapılan el-Melikü'r-Rahîm, seçkin adamlarıyla Halîfe'nin yanına giderek bu olayların töhmetinden kurtulmak istedi. Tuğrul Bey ise Halîfe'ye adam göndererek olaylardan dolayı Büveyhî Sultanı'nı kınadı ve onu sorumlu tuttu. Halîfe, el-Meliku r-Rahîm ve adamlarını Tuğrul Bey'e göndererek durumu ona izah etmelerini istedi ise de, Selçuklu Sultanı, yanına gelen Büveyhî Sultanı ve önde gelenleri tutuklatarak eş-Şirvan kalesine naklettirdi. Bu gelişme Tuğrul Bey ile Halîfe arasında bir soğukluk yarattı." Bunun üzerine Selçuklu Sultanı, el-Melikü'r-Rahîm'in bazı adamlarını serbest bıraktıysa da onlara ait bütün iktalara el koydu. Böylece Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesi ile birlikte Büveyhîler Devleti de sona ermiş oldu."

Selçuklularla Büveyhîler arasında görülen mücâdele, Büveyhî Sultanlan'nın âcizliği yüzünden zaman içerisinde Selçuklular-Besâsirî şekline

[35] el-Melikü'r-Rahîm ve adamlarının bu şekilde yakalanmaları Halîfe'yi kızdırdı. Halîfe, bu insanlar benim emrimle sana geldiler, ya onları serbest bırakırsın, ya da ben Bağdâd'ı terk ederim; ben seni şer'i emirlere daha saygılısın diye davet ettim, oysa sen zıddını yapmaktasın, diye Tuğrul Bey'in yaptığını tasvip etmedi. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 609 vd; İbn Kesîr XII, s. 73; Suyûtî, *Tarihu...,s.* 417 vd; İbn Tağriberdî V, s. 58 vd.

[36] İbnu'l-Esîr X, s. 609 vd; İbn Kesîr XII, s. 73; Suyûtî, *Tarihu...,s.* 417 vd; İbn Tağriberdî V, s. 58 vd; İbnu'l-Cevzî XV, s. 343 vd; Ebu'l-Fida II, s.173; İbnu'l-Verdî I, s. 494; Zehebî, *el-İber* II, s. 289; Makrîzî, es-Sülûk I, s. 33; Nuveyrî XXVI, s. 288 vd; Ebû Muhammed el-Hâşimî, *a.g.e.,* s. 454 a; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi,* Ankara 1989, s. 170 vd; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1992, s. 25; M. C. Surûr, *a.g.e.,* s. 101 vd; İsâm Muhammed Şebârû, *es-Selâtînu fi'l-Meşrıkı l-Arabî,* Beyrut 1994, s. 23; Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e,* Giresun 1997, s. 104 vd.

dönüşmüştür. Bu mücâdelede ön planda görülen Besâsirî olmakla berâber, asıl uğraşılan kuvvetin Mısır Fâtımîleri olduğu olayların seyrinden anlaşılmaktadır. Besâsirî'nin Bağdâd'dan ayrıldıktan sonra Fâtımîlerin hizmetine girmesiyle birlikte saflar netleşmiş ve görünürde Büveyhîlerle yapılan mücâdelenin aslında Fâtımîlerle yapılacak mücâdelenin bir parçası olduğu açıkça ortaya çıkmıştı. Nitekim, Selçukluların Bağdâd'da hâkimiyet tesis etmelerinden sonra Rahbe'ye çekilen Besâsirî, Mısırlılardan geniş çapta yardım alarak güçlenmiş ve Şiî eğilimli askerlerin kendisine katılmasıyla da kuvvetli bir ordu oluşturmuştu. Bu orduyla Kutalmış'ı yenilgiye uğrattığı gibi, Musul'u işgal ederek burada Fâtımîler adına hutbe okutacaktır.[37]

2- Selçuklu - Fâtımî Mücâdelesi

Selçukluların batı politikalarının iki ayağı vardı; birincisi Şiî Fâtımîler, ikincisi ise Hıristiyan Bizans. Nitekim Bağdâd Halîfesi'nin dâvetini kabul eden Tuğrul Bey, hac yapmak, Mekke'ye ulaşan yolları imar etmek, Şam ve Mısır'ı zaptederek Şiî hakimiyetine son vermek arzusunda olduğunu daha Rey'de iken açıklamaktan kaçınmamıştır. Dolayısıyla Bağdâd'a gelmesindeki asıl gâyenin Şiî hâkimiyetine son vermek olduğu açıktır.

a- Fâtımîlerin Şiîliği Yayma Çabaları

Selçuklular İslâm dünyasına dâhil olduklarında, İslâm âlemi birtakım karışıklıklar ve buhranlar içerisinde bocalamaktaydı. İslâm ülkeleri Abbâsî, Fâtımî ve Endülüs Emevî Halifeliği olmak üzere bölünmüşlük arz etmekte, bunun yanında Sünnî Abbâsî Halîfeliği'nin temsil ettiği düşünce ve onun bağlı olduğu merkezi idâre gün geçtikçe zayıflamaktaydı. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan bâzı mahallî güçler, destek aldıkları mihrakların da tesiriyle halkı ezmek ve soymakta yarışan idareler tesis etmişlerdi.[38] Bu arada Sünnî Abbâsî Halîfeliği'nin önünde duran en büyük engel de Şiî Fâtımîler Devleti idi.[39] Bu devletin gün geç-

[37] Ali Sevim, "Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. T.T.K. Bildiriler* II, Ankara 1981, s. 744; H. Laoust,*a.g.e., s.* 190.

[38] M.Ş.Günaltay, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *Belleten* VII/25, (1943), s. 65 vd.

[39] Ubeydullah Mehdî (909-934) tarafından Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler devleti, Muiz döneminde (953-975) 969'dan itibaren Kâhire'ye yerleşerek burasını başkent

tikçe kuvvetlenmesi ve Bağdâd halifeliğini, dolayısıyla da Sünnî düşünceyi tehdit eder hâle gelmesi önemli bir gelişmeydi.

Fâtımîlerin Irak topraklarında yayılması el-Hâkim dönemine rastlar.[4"] 1010'da Bağdâd halîfesine isyan eden Karvaş el-Ukeylî, Fâtımîlerin dâvetine uyarak Musul, Medâyin ve Kûfe'de onlar adına hutbe okutmuştu. Abbâsilerin Fâtımîler karşısında âciz kaldıklarını hissettikleri dönem bu senelerdir. O yüzdendir ki, Halîfe el-Kâdir Billah 1011'de Mısır halîfelerinin soyunu kötüleyen ve onların dedelerinin şeytanın kardeşi olduklarını açıklayan bir bildiri yayınlamış ve bunu devrin önemli âlimlerinden Ebû Hâmid el-İsferâyinî, el-Kadı Ebu'l-Kâsım el-Cezerî vb. de imzalamışlardı. Bu bildiriye çok kızan el-Hâkim Şiîlik faaliyetlerine iyice hız vermişti."'

Selçukluların zuhûru senelerinde Fâtımîlerin durumu iyi değildi. Ülkede özellikle mezhebî ve siyasî karışıklıklar iyice artmıştı. Ancak mücadelenin cereyan ettiği asıl dönem, Zâhir'den (1021-1035) sonra halîfe olan ve uzun seneler hilâfet makamında kalan Mustansır (1035-1094) devridir. Bunun zamanında Fâtımîlerin nüfuzu bugünkü Suriye, Filistin, Hicaz, Sicilya ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmış, özellikle Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinde Selçuklularla nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Yine ta-

edindi. Mağrib ülkelerinden sonra Mısır da zapt edilerek Fâtımîlerin hâkimiyeti bu bölgelerde tesis edildi (Bkz. Ebu'l-Fidâ II, s. 63 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...* IV, s. 48 vd). Mısır'da devletlerinin temellerini sağlamlaştıran Fâtımîler bir taraftan siyasî nüfuzlarını, diğer taraftan da esas vazifeleri olan mezheplerini yaymaya başladılar. Mısır'da bulunan Sünnîler, Hıristiyanlar ve Yahudiler Fâtımîlerin akidelerine katılmamakla birlikte, onların koymuş oldukları kanunlara riayet etmek mecburiyetinde kaldılar (Bkz. H.I.Hasan, *Tarihu...,* s. 224). Halîfe Aziz Billah (975-996) döneminde Fâtımîler Devleti'nın sınırları doğuda Arabistan'a, batıda Atlas Okyanusu'na, kuzeyde Anadolu'ya kadar genişlemiş, onun zamanında Haleb ve Musul gibi önemli merkezler zapt edilerek, adına hutbe okunmuş ve para bastırılmıştır. Bkz. H.İ.Hasan, *Tarihu'd-Devletı'l-Fâtımiyye,* Kahire 1981, s. 230; H.İ.Hasan, *İslâm...* IV, s. 56 vd; N.A.Koenıg, "Azîz Billah", *İ.A.* II, s. 152 vd; E.Graefe, "Fâtımîler", *İ.A.* IV, s. 524; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler" *D.İ.A.* XII, s. 230 vd.

[40] el-Hâkim döneminde (996-1020), dinî sahada pek çok değişiklikler ve halkın nefretini kazanan uygulamalar yapılmasına rağmen, ülkede asayişin sağlanması ve anarşinin önlenmesi bakımından önemli ilerlemeler olmuştur. Yine onun döneminde Dürziler Lübnan'da yayılma ve serbest propaganda imkanına kavuşmuşlardır. Bkz. E.Graefe, "Hâkim Biemrillâh", *İ.A.* V/I, s. 103 vd.

H.İ.Hasan, *Tarihu...,* s. 230 vd.

rıhte ilk defa Sünnî Abbâsilerin başkenti olan Bağdâd'da yaklaşık bir yıl hutbeler onun adına okunmuştur. Fâtımî ordusu içindeki askerlerin değişik gruplardan oluşması ve her geçen gün Fâtımîlerin kuvvetinin azalması, Selçuklu yayılmasını kolaylaştırmıştır. Fâtımîlerin Kuzey Suriye'de kaybettikleri bâzı yerleri geri alma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmış, Selçuklularla yaptığı nüfuz mücâdelesinde Suriye ve Filistin ebediyyen Fâtımîlerin elinden çıkmış, Hicaz bölgesinde de önemli güç kaybına uğramıştır.[4"]

X. y.y.ın ortalarına kadar yer altı faaliyeti devam ettiren Şia hareketi, Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra bu dâvasını açıktan yürütmeye başlamıştır. Kendilerine has hadîs ve fıkıh geliştirip, ağırlığı "İmâm" doktrinine veren Şiîler, uzun süren yer altı faaliyetleri sebebiyle propaganda mesleğinde beceri kazanmışlardı.[43] Şimdi sıra bu beceriyi devlet desteğiyle ve açılan Şiî kurumlarla daha da ileri safhaya götürmeye gelmişti. Muiz (953-975) döneminde, Fâtımîlerin 969'da Kâhire'ye gelmeleriyle birlikte Şiîlik de Mısır'a girmiş oldu. Fâtımîlerle birlikte ezanlara Şiîliğin alâmeti olan ilave yapılmış ve ilk defa Tulunoğlu Câmii'nde ezanlara "Hayya alâ Hayri'l-Amel" lafzı eklenmiştir. Namazlarda besmele cehren okunmaya başlanmış, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi olduğu ilan edilmiş ve onun soyundan gelenler saygı ifadeleriyle anılmaya başlanmıştır.[4"]

Fâtımîlerin asıl Şiîlik faaliyetlerine hız verdikleri ve bunu metotlu bir şekilde yaptıkları dönem el-Ezher'in inşasından sonraya rastlar. 969 yılında inşasına başlanan el-Ezher Câmisi 972 senesinde bitirilerek resmen hizmete girdi. Şiîlik faaliyetleri daha önceden Tulunoğlu Câmii'nde yürütülmekteydi. Ezher'in açılmasıyla birlikte faaliyetler burada toplanarak, Şiîlik için bir merkez hâline getirildi.[45] el-Azîz (975-996), burasını bir üniversite şekline dönüştürerek Şiî fakîhler yetiştirmiştir. Buradan yetişen

" Alı Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* Ankara 1993, s. 9; A.M.Hasaneyn, *a.g.e., s.* 14 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...* IV, s. 59 vd; H.A.R. Gıbb-P.Kraus, "Müstansır", *İ.A.* VIII, s. 827 vd.

43 Fazlurrahman, *a.g.e.,* s. 231.

İbn Kesîr XI, s. 284; M.Hüseyin el-Müzaffer, *Tarihu'ş-Şia,* Beyrut 1985, s. 185 vd; M. Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbah", *D.F.İ.F.M.* 1/4 (1926), İstanbul 1926, s. 9 vd.

el-Abbâdî, *a.g.e.,* s.254 vd; Asaf A.A. Fyzee, *Conferances Sur l'islâm,* - 1956, s. 25.

fakîhler sâdece fıkıh sahasında değil, tarih ve şiir gibi diğer dallarda da iyi yetişmiş kimselerdiler. Özellikle el-Azîz'in Yahudilikten dönme veziri Yakub b. Killîs buraya otuz yedi fakîh tayin ederek, bunların Şiî fıkhı üzerine eğitim vermesini sağladı. Fakîhlerin yiyecek ve içecekleri devlet tarafından karşılandığı gibi, câmiye yakın yerde oturacakları evler bile inşa ettirildi. Şiî eğitimi vermek için açılan bu müesseseye, o dönemde Mısır'da çok olmalarına rağmen Sünnîler uzak durmuşlardır.[46] el-Hâkim (996-1020) döneminde "Dâru'l-İlm"in açılmasına kadar bu mekan Şiîliğin tartışmasız en önemli merkezi olma durumunu devam ettirmiştir.

Fâtımî Halîfesi el-Hâkim, 1005'de, Abbâsî Halîfesi Memun döneminde Bağdâd'da açılan "Daru'l-Hikme" ye benzeyen bir akademi açarak, adına Dâru'l-Hikme'ye atfen "Dâru'l-İlm" ismini verdi. Buraya kurra, fukeha, müneccimler, nahiv hocaları, tıpçılar vb. ilim adamlarını topladı. Burası için misli görülmemiş bir kütüphane meydana getirdi. Bu merkezin 6.500 ciltten oluşan kütüphanesi 1043'de es-Sanbadî tarafından görülmüştür. Bu kütüphanedeki eserlerin çoğunluğu heyet, hendese ve felsefeye ait eserlerden meydana gelmekteydi. Bu akademide bulunanların kağıt, mürekkep, okka, divit vb. tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılandı. el-Hâkim ve ondan sonra gelen halîfeler bu müessese için hiç bir masraftan kaçınmamışlardır."

Fâtımî Halîfeleri, Abbâsî Halîfeleri'yle mücâdele edebilmek için bir doktrin yaratmak durumundaydılar. Bu doktrin, bir yandan onların halifelik iddialarının veraset açısından meşruluğunu pekiştirecek, diğer yandan da dağınık durumdaki İsmailîyye dâîlerini bir bayrak altında toplama imkanı verecekti. Fâtımîler bu şekilde hareket etmekle, mücâdele edilen devletleri propaganda yoluyla yavaş yavaş zayıflatmak ve onları kendıle-

[46] H.İ.Hasan, *Tarihu...,* s. 378 vd; el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 206, 254 vd; P. Hitti, *İslâm...* IV, s. 1008.

[47] Mustafa Gâlib, *Tarıhu'd-Daveti'l-İsmailiyye,* Beyrut, s.222; H.İ.Hasan, *Tarihu...,* s. 435; el-Müzaffer, *a.g.e.,* s. 187; K.Vollers, "Ezher", *İ.A.* IV, s.433; Semavi Eyice, "Mescid", /.AVIII, s. 50; İsmail Erünsal, "Dârulilm", *D.l.A.V*III, s. 540: el-Hâkim, Sünnîler için de bir medrese yaptırarak burasını tefriş ettirip, müderrisler tayin edip, kitaplar bağışl.ıdıysa da, diğer davranışlarındaki tutarsızlığı ve Şiîlikteki taassubunu burada da gösterip, üç sene sonra bu kurumdaki Sünnî âlimleri öldürtüp, medreseyi yıktırmıştır. Geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara* II, s. 282.

rine karşı koyamaz hâle getirmek gibi bir gaye gütmekteydiler.[48] Özellikle Abbâsî Halifeliği'nı hedef alan Fâtımîler, Abbâsî topraklarında Şiîlik propagandası yapan ve binlerce dâîden[49] oluşan taraftarlarını kullanmaktaydı. Bütün bu dâîler Kâhire'deki "Dâi'd-Duât"ın emriyle hareket etmekte ve faaliyetlerini ondan aldıkları emirler doğrultusunda yürütmekteydiler.[50]

b- Selçuklu - Fâtımî Mücâdelesinin Başlaması

Selçukluların Bağdâd'a gelerek Sünnî dünyanın liderliğini ele almalarından sonra, Fâtımîler için öncelikli hedef bu devlet olmuştur. Propaganda faaliyetleri ve bunları yürüten binlerce Fâtımî dâîsi ile yürütülmekte olan Şiîleştirme gayretleri, Selçukluların gelişi ile duraksamaya uğratıldığı gibi gerileme sürecine de itilmiştir. Bu durumu bir türlü hazmedemeyen Fâtımîler, propaganda gayretlerinin yanına yeni bir unsur daha ekleyerek, Şiîleştirme çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu yeni unsur, ilerde teferruatlı bir şekilde izah edilecek olan "Bâtınîlik" faaliyetleridir. Bunlar eliyle tesirli bir şekilde Abbâsî, dolayısıyla Selçuklu ülkesinde terör faaliyetleri yürütülerek, halk sindirilmeye ve Selçuklu idaresinden soğutularak Fâtımîlerin tesiri altına sokulmaya çalışılmıştır.

C.Cahen, *Doğuştan...,* s. 178.

49 Bu müessesenin başında, imâmın sözcüsü durumunda olan, her türlü ilim ve mezhep faaliyetlerinin yürütülmesinden sorumlu olan dâîlerin lideri "Dâi'd-Duât" bulunurdu. Fâtımîlerde devletin otoritesi üç ana zümre temsilcisi tarafından paylaşılmaktaydı: Birincisi, halîfenin emirleri doğrultusunda hareket eden ve hükümetin gerçek temsilcisi olan vezir. İkincisi, dinî teşkilatın tepe noktasında oturan "Dâi'd-Duât" idi. O, devletin dahilinde Ismâilî düzeni kontrol etmenin yanında, dışarıda İsmâilî propagandasını yürüten dâîler ordusunu da kumanda etmekteydi. Üçüncüsü ise, askerleri komuta etmekte olan ordu komutanıydı (Bkz. B. Lewis, *Haşişiler,* s. 28 vd). Diğer dâîlerin yeterli manada yetişerek mezhep propagandasını gerekli şekilde yapabilmeleri de, bu Dâi'd-Duât'ın sorumluluğunda idi (Bkz. Mustafa Öz, "Dâî", *D.İ.A.* VIII, s. 520). Her bölge ve belde için bir dâî görevlendirilir, görevlendirme yapılan bu mekanların her birine "Cezîre" denir ve seçilen dâîler bu yerlerde Şiî-İsmailî davetini yürütür, Fâtımî nüfuzunu yaymaya çalışırdı (bkz. Abdu'l-Münim Mâcid, *Nazmu'l-Fâtımiyyin ve Rusûmuhum fî Mısr,* Mısır 1973-1978, s. 183 vd). Dâî'd-Duat için sarayda özel bir mekan vardı. Pazartesi ve perşembe günleri diğer dâîler bu şahısla buluşarak mezhebin usulüyle berâber yeni emirler alırlardı. Makrızî'nin ifadesine göre; "Dâi'd-Duât, her insan grubuna ayn bir meclis kurarak onlara vaaz ve nasihatte bulunurdu. Hz. Ali evladına, devlet ricâline, yabancı beldelerden gelenlere ve saray hanımlarına ayrı meclisler kurardı. Bâzen de halk için büyük eyvanda bir kürsü üzerinde oturarak Şiî inancını anlatırdı". Bkz. H.İ.Hasan, *Tarihu...,* s. 382 vd.

Bartold Spuler, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", (trc. Hamdi Aktaş), *İ.T.K.M.* I, İstanbul 1988, s.194; Abdu'l-Münim Mâcid,*a.g.e.,* s. 185 vd.

Bâtınîler, bir taraftan Fâtımîlerin dışardan yaptıkları fiilî müdahaleyi Selçuklu ülkesinin içine taşırken, diğer taraftan da, özellikle büyük şehirlerdeki fakir tabakaya tesir ve onları kuvvet kullanmaya teşvik ederek kurulu sosyal düzeni sarsmışlardır.[51] Dolayısıyla, Selçuklular Bağdâd'da hâkimiyetlerini tesis etmelerinden sonra doğrudan doğruya Fâtımîler ve onların Şiîleştirme çalışmalarının muhatabı haline gelmişlerdir. Sünnî dünyanın lideri Selçuklular ile, Şiî dünyanın lideri Fâtımîler arasındaki bu çekişme çeşitli bölgelerde ve değişik sahalarda kendini hissettirecektir. Mücâdelenin tarafları siyasî, iktisadî, askerî ve ilmî sahalarda birbirleriyle kıyasıya mücâdele edecek ve dönemin bahsedilen sahalardaki faaliyetleri Sünnî ve Şiî merkezli olmak üzere iki kutuplu bir İslâm dünyasının oluşmasına zemin hazırlayacaktır.

ba- Bağdâd'da Meydana Gelen Çatışmalar

Irak bölgesinde Şiîliğin gelişmesi Büveyhîlerle birlikte olmuştur. Mezhep olarak Şiîliği benimseyen ve bu konuda mutaassıp davranan Büveyhî Sultanları Şiîliğin gelişmesi için gayret göstermişlerdir. Sâsanî geleneklerini canlandırmak isteyen Büveyhîler, Muizu'd-Devle'den (945-969) itibaren Şiîlere ait merasim ve törenleri açıktan yapmaya başladılar. Muizu'd-Devle, 962 senesinde Hz. Muaviye ve diğer büyük sahabelere lânet edilmesi ve câmi duvarlarına bu şahıslara ait hakaret lafızlarının yazılması vs. gibi Sünnîleri kışkırtacak daha birtakım faaliyetlerin yapılmasını emretti. Bağdâd'ın Büveyhîler eliyle Şiî ve Sünnî diye ikiye ayrılması[52] korku, fitne ve karşılıklı kavgaları da berâberinde getirmiştir. Kerh halkının Hz. Ali'nin dışındaki sahabelere hakaret etmeleri, Sünnîleri tahrik etmiş ve aradaki düşmanlığı artırmıştır. Abbâsî Halîfeleri'nın Şiîler üzerinde otoritelerinin olmaması, buna karşılık Büveyhî Sultanlan'nın Şiîleri destekleyen tavrı, bu düşmanlığı iyice körüklemekteydi. İki taraf arasında cereyan eden kanlı olaylar sebebiyle halk korkuya kapılmış, insanların hayat şartları zorlaşmıştır.[53]

[51] M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 209,215.

[52] P. Hitti, *İslâm...* III, s. 741; E. Merçil, a.g.m., s. 498; M.Mâhir Hammâde, *a.g.e.,* s. 148 vd; Ş.Dayf, *a.g.e.,* s. 266 vd.

[53] A.M.Hasaneyn, *a.g.e.,* s. 178 vd.

Bağdâd'daki Şıî-Sünnî çekişmesinin zaman zaman alevlendiği tarihî kayıtlardan izlenebilmektedir. Nitekim, henüz Selçuklu hâkimiyeti Bağdâd'da tesis edilmeden önce 1049 senesinde Şiîlerin Aşure matemi yasaklandığı için iki taraf arasında kargaşa çıkmış, Kerh halkı sur inşa ederek arkasına çekilmiş, buna mukabil Sünnîler de "Sûku'l-Kalâin" etrafına sur çekmişlerdir. Birbirlerine karşı güvenleri olmadığından dolayı savunma tedbirleri bununla da yeterli görülmemiş, her iki taraf Türklerden meydana gelen savunma birlikleri oluşturmuşlardır.[54] Bu olayların cereyan etmesinden bir yıl sonra (1049), Ebû Muhammed en-Nesevî, Bağdâd'a "Şurta" oldu." Bu şahıs insanları öldürüp, mallarını gasp edecek kadar zâlim bir insandı. en-Nesevî'nin taraflar arasında fark gözetmeden yaptıkları, bu iki grubu birbirine yaklaştırmıştır. Bir araya gelen Şiî ve Sünnîler aralarında barış yaparak, bahsedilen şahsı öldürmeye and içtiler. Barışın gereği olarak Şiîler sahabelere sövmekten vaz geçtiler, Sünnîler de ezanlara Şiîler tarafından kullanılan "Hayye alâ Hayri'l-Amel" lafzını eklediler. Karşılıklı olarak birbirlerinin câmilerine gitmeye, mezarları ziyaret etmeye başladılar.[56]

Şiîlerin uygulamaları yüzünden barış ortamı fazla sürmeden tekrar bozuldu. 1050 senesinde Şiîler Kerh Mahallesi nin burçlarına "Muhammed ve Ali insanların hayırlısıdır. Kim ki, onu seçerse (kabul ederse) şükretmiş, yüz çevirirse kâfir olmuş olur" ifâdesini yazdılar. Bunun üzerine yeniden karışıklık baş gösterdi. Sünnîler toplanarak Halîfenin sarayına hücum ettiler. Bunlar, görüşmeler neticesinde çeşitli vaatlerle yatıştırılınca, bu sefer de Şiîler isyan ederek kıtale ve çarşıları yağmalamaya başladılar. Sünnîler de karşılık vererek onlara saldırdı; Şiî ileri gelenlerinden Musa b. Cafer es-Sadık'ın ve Zübeyde'nin kabirleri ile Büveyhî Sultanlarından Muizu'd-Devle ve Celâlu'd-Devle'nin kabirleri açılarak yakıldı.

[54] Zehebî, *el-Iber* II, s. 278; Zehebî, *Düvel* II, s. 227; İbn Tağriberdî V, s. 49; M.Şemseddin, a.g.m., s.l 16.

"Şurta" nin bugünkü karşılığı emniyet ve zabıta işlerinden sorumlu olan şahıs manasındadır. Bkz. Mevlüt San, *Arapça Türkçe Lügat,* İstanbul -, s. 817; Serdar Mutçalı, *Arapça - Türkçe Sözlük,* İstanbul 1995, s. 439.

[6] Zehebî, *el-İber* II, s. 280 vd; İbn Tağriberdî V, s. 51; Ahmet Ocak, "Selçuklular Döneminde Şiî-Sünnî İlişkileri", *Erdem* VIII/ 23 (Ocak 1966), (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II), Ankara 1996, s. 405 vd.

Bıııuıı karşısında Şiîler de Sünnîlerin mezarlarını açarak sâlih kimselerin cesetlerini yaktılar. Hatta İmâm Ahmed b. Hanbel'in mezarını bile açmaya yeltendiler. Fakat Nakîb, onları bu işten vazgeçirerek muhtemel kötü akıbetle korkuttu. Olaylar karşısında âciz kalan Halîfe ve Büveyhî Sultanı Ayyarlar'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Ayyarlar divanda toplanıp, günahlarından tövbe etmeleri istendikten sonra, silahlandırılarak Şiîlerin üzerine gönderildi.

Karşılıklı çarpışmalarda çok insan öldü. Bu olaylar esnasında Şiîler, Hanefî medresesini basarak burasını yaktı ve medresenin müderrisi Ebû Saîd es-Serahsî'yi de katlettiler. Meşhedin yakılması olayını duyan ve kendisi de Şiî olan Nûru'd-Devle Dübeys b. Mezyed, duruma çok kızarak hâkimiyeti altında olan şehirlerde Sünnî Abbâsî Halîfesi adına okunan hutbeleri kestirdi. Bunun üzerine Kâim Biemrillah Dubeys'e elçi göndererek yaptığından dolayı onu ayıpladı. Olayların yatışmasından sonra Dubeys hutbeleri eski şekline iade etti."

Bir türlü ardı arkası kesilmeyen Şiî-Sünnî olayları müteakip senelerde de devam etmiştir. 1052 senesinde Şiîler tekrar mescitlerinin kapısına "Muhammed ve Ali insanların hayırlısıdır" ifâdesini yazıp, ezanlara Şiî alâmetini eklemişlerdir. Çıkan olaylarda kadınlı erkekli kırk dört kişi hayatını kaybetmişti. Merkezî otoritenin kalmaması yüzünden Ayyarlar da işi iyice azıtarak köylerden vergi almağa, çarşıları haraca bağlamağa başladılar.[58] 1053 senesinde tekrar olaylar olmuş, iki tarafı yatıştırmak için araya Türkler girerek olaylara dahli bulunanları cezalandırmışlardır. Kerh'deki Şiîler olayları tırmandırmaya devam edince, Türkler Kerh çarşılarını yakmışlar ve buradakiler yerlerini terk etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Halîfe Kâim Biemrillah araya girerek olayların iyice büyümesine engellemek için, Türklerin Kerh halkına karışmaması konusunda divanda bir karar aldı. Bunun üzerine Kerhliler yerlerine tekrar döndüler."

[57] İbnu'l-Esîr IX, s. 575 vd; İbn Kesîr XII, s. 160 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 282; İbn Tağriberdî V, s. 52; el-Yâfiî III, s. 60 vd; Haydar Ahmed eş-Şehâbî, *Tarihu'l-Emir Haydar Ahmed eş-Şehâbî* I, Beyrut 1993, s. 375.

[58] İbnu'l-Esîr IX, s. 591 vd; İbn Kesîr XII, s. 70; *Zehebî, el-İber* II, s. 283; Ebu'l-Fidâ II, s. 172; el-Yâfiî III, s. 62.

[59] İbnu'l-Esîr IX, s. 593.

Sünnî hilâfet merkezinde gelişen olaylar 1055 senesinde Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişiyle birlikte yeni bir veçhe kazanarak, Sünnî dünyanın Halîfe'si, Sünnî bir güç tarafından, Şiî tasallutundan kurtarılmıştı. Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişiyle birlikte hutbelerde Tuğrul Bey'in adı Halîfe'yle birlikte okunmuş ve bu durum sevinçle karşılanmıştı.[60] Selçukluların Bağdâd'a gelmeleriyle birlikte Şiî Büveyhîler Devleti ortadan kaldırıldığı gibi, Besâsirî fitnesi de Bağdâd'dan uzaklaştırılmıştır. 1056'da Kâim'in veziri Reisu'r-Rüesa İbn el-Mesleme Kerh mıntıkasına siyah bayrak asılmasını, bu mahalledeki mescitlerde ve Musa b. Cafer'in mescidinde, ezanlardaki Şiî alâmetinin kaldırılarak, Sünnîlerce sabah ezanlarında söylenen "es-Salâtu Hayrun mine'n-Nevm" lafzının okunmasını, mescitlerin kapılarındaki "Muhammed ve Ali insanların en hayırlısıdır" ifadelerinin kaldırılmasını emretti. Sünnî şâirler Kerh tarafına geçerek sahabeyi öven şiirler söylediler. Şiîleri savunacak Büveyhîler artık olmadıkları, buna karşılık Sünnîlerin hâmisi Selçukluların iktidarı olduğu için, Şiîler bu durumdan hoşnut olmamakla berâber ses çıkaramadılar ve emre uydular. Reisu'r-Rüesa İbn el-Mesleme, Râfızîlerin Şeyhi Ebû Abdullah b. Celab'ın öldürülmesini emretti ve bu şahıs dükkanının önünde öldürüldü. Şiîlerin önde gelenlerinden Ebû Câfer et-Tûsî ise öldürülmekten kurtulmak için, kaçmak mecburiyetinde kaldı, evi de yağmalandı.[61]

Bağdâd'da devam eden olayların Besâsirî'nin isyan edip, şehri ele geçirmesiyle kısa bir süre de olsa Şiîlerin lehine geliştiği görülmüştür. Onun Bağdâd'a bir yıl hâkim olup, Fâtımîler adına hutbe okutması ve yine Fâtımîler tarafından desteklenen İbrahim Yınal'ın isyanı Selçuklu-Fâtımî mücâdelesinin hız kesmeden devam ettiğinin işâretidir. Bu isyanların bastırılıp, Selçuklu Devleti ve Abâsî Halîfeliği'nin bu gailelerden kurtulmasından sonra Tuğrul Bey Bağdâd'a dönmüş ve Halîfe yi makamına oturtarak şehirde Sünnî hutbesi okutup, yeniden Abbâsî Halîfeliği'nin hâkimiyetini tesis etmiştir.[62] Ona rağmen Şiîler ile Sünnîler arasındaki

Ebu'l-Fidâ II, s. 173; S. el-Hüseynî, a.g.e., s. 60.

İbnu'l-Esîr IX, s. 632; İbn Kesîr XII, s. 75; İbn Tağriberdî V, s. 61; İbnu'l-Cevzî XVI,: 7,16.

-62 Sadredîn el-Hüseynî, *a.g.e., s.* 14.

olayların tamamen kesilmediği, azalarakta olsa devam ettiği anlaşılmaktadır/'

Şiîlerin zaman zaman taşkınlık yapmasını fırsat bilen Sünnî halk, Muharrem ayının on dördüncü günü dükkanlarını kapatarak, büyük bir topluluk halinde Halîfe'nin sarayına doğru yürüyüşe geçti. Bunlar Kerh halkına lânet etmekteydiler. Aralarından seçtikleri bir temsilciyi Halîfe ye göndererek duruma rıza göstermediklerini bildirdiler. Bu arada Sultan'ın adamları atlanarak Kerh halkına saldırmayı ve kabaran fitneyi önlemeyi düşünüyorlardı. Olayların bu şekilde tırmandığı sırada emniyet işlerinden sorumlu şahsın (Sâhibu'ş-Şurta) kaçtığı anlaşıldı. Zira Kerh halkının yaptıklarına müsaade eden bu şahıstı. Durumun tehlike arz ettiğini gören Kerh halkı Halîfe'ye bir temsilci göndererek yaptıklarından dolayı özür dileyip, bu işleri emniyet görevlisinin emriyle yaptıklarını söyleyerek işin içinden sıyrıldılar. Halîfe de bir tevkî çıkararak duruma müdahale edip, Aşure günü yas tutulmasını ve sahabeye hakaret edilmesini yasaklayarak, aksine davrananlara lânet edilmesini emretti (1065).

1072 senesinde de taraflar arasında nahoş olaylar cereyan etmiştir. Şaban ayında Sünnîlerden bâzıları Kerh mahallesine hücum ederek buradaki insanlardan bir kısmını öldürüp, mahalleyi yakmışlardı. Kehlilerın mağdur olması yüzünden Bağdâd Şahnesi Sünnîlerin mahalleleri olan Babu'l-Basra ve Babu'l-Kalâin halkından topladığı elbiseleri katır sırtında taşıtarak Kerh halkına dağıtmıştı.[65] 1077 senesine gelindiğinde itikâdî meseleler yüzünden Bağdâd'da olaylar çıkmıştı. İki taraftan da halk birbirlerinin mallarını yağmalayınca, Nizâmiye Medresesi nin yanındaki evde kalmakta olan Müeyyedü'l-Mülk b. Nizâmülmülk, Bağdâd amîdi ve şah-

[63] 1065'de Şiî Kerh halkı Aşure gününü Hz. Hüseyin'in matem günü olarak kutlamak istemiş, Sünnîler ise buna karşı çıkmışlardır. Buna rağmen Kerh halkı Aşure günü dükkanlarını kapayıp, kadınlarını toplayarak, "biz öncekilerin yaptığı gibi Hz. Hüseyin'in yolundayız" deyip, Aşure gününü kutlamak istediler. Babu'l-Mahvel'den alınan bir cenaze Kerh Mahallesi'ne kadar taşındı ve cenazeyle birlikte feryadu figan edildi. Cenaze namazı kılıp, bunun vasıtası ile Hz. Hüseyin üzerine ağladılar. Durumu haber alan Halîfe, Nakîbu't-Tâlibiyyîn olan et-Tâhir Ebu'l-Ğanâim'i çağırarak bu işten dolayı onu azarladı. Nakib ise gelişen olaylardan haberinin olmadığını bildirdiyse de Halîfe onu nakiplik görevinden azletti. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 94 vd.

[64] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 94 vd; İbn Tağriberdî V, s. 79; İbn Kesîr XII, s. 101.

[65] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 145 vd.

nesine haber göndererek çağırttı. İkisi de emrindeki askerlerle gelerek duruma müdahale ettiler. İki taraftan da çok insan öldü ve durum yatıştırıldı.[6"]

Olayların yatışması ve taraflar arasında oluşturulan barış fazla uzun sürmemekte, itikadı meselelerdeki ayrılık ve herkesin kendi üstünlüğünü ortaya koyma düşüncesi, biraz da mezhep taassubuyla desteklenince yeni gelişmeler, yeni olaylar meydana gelmekteydi. Bu düşüncenin mahsulü olmalı ki, 1085 senesine gelindiğinde yine taraflar arasında olaylar meydana gelmiş; Şiilerin mahallesi Kerh ve Sünnîlerin mahallesi Babu'l-Basra da bâzı yerler karşı taraflarca ateşe verilmişti. Nehru'd-Deccâc'daki yerler yakılmış ve mescitlerin ahşap kısımlarına varana kadar yağmalanmıştır. Olayların gelişmesi üzerine Bağdâd şahnesi askerleriyle olaya müdahale ederek tarafların faaliyetlerini engellemiş ve iki taraf arasında sulh yapılmıştır."

1086 senesinde Şiî ve Sünnîler arasında olaylar şehirde bulunan hacıları da içine alacak şekilde genişledi. Muharrem ayında çıkan olaylarda insanlar ölmüş, özellikle amîd Kemâlu'l-Mülk ed-Dihistanî'nin süvari ve piyadeleriyle Kerh halkına yardımcı olması olayları iyice tırmandırmıştı. Şevval ayında (Ocak 1087) karışıklıklar yeniden canlanmış, bu defa da şehirde bulunan hacılar Sünnîlere yardım etmiş ve Kerh halkının üzerine hücum etmişlerdir. Neredeyse mahvolmak noktasına gelen Kerhliler, liderleri Ebu'l-Hasan b. Bergûs el-Alevî'yi Sünnî kuvvetlerin komutanına göndererek, pişmanlıklarını belirmiş ve perişan olmaktan kurtulmuşlardır.[68]

[]6 Ibnu'l-Esîr X, s. 107; Zehebî, *el-İber* II, s. 327; el-Yâfiî III, s. 99.

ıs İbnu'l-Cevzî XVI, s. 241 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 145, İbn Kesîr XII, s. 137.

* Taraflar arasındaki düşmanlık duygusu o kadar fazlaydı ki, Şiîlerden yağmalanan mallar şehrin doğu tarafında satılmakta ve mallan satan kişiler, "bunlar Râfızîlerin mallandır satın alınması ve sahip olunması helaldir" diye bağırmaktaydı (Bkz.İbnu'l-Esîr X s 157- İbnu'l-Cevzî XVI, s. 255 vd). Taraflann birbirlerinin mallarını ve kanlarını helal görecek kadar duşmanl.k içinde olmalar, kolay anlaşıl.r şey değildir. Bu ancak yılların birikimiyle oluşan ve nefretle beslenen duygulann neticesidir. Taraflar, bu sonuca götüren şey hiç şüphesiz kı, Büveyhîler döneminde beslenip büyütülen ve Fât.mîlerce desteklenen Şiî hareketinin önceleri hâkim olmak duygusuyla yaptıklar.n.n, daha sonradan Sünnîlik karşısında eziklik ve hazımsızlığa dönüşmesi sebebiyle devam etmesidir

Söz konusu olaylar 1087'de iki grup arasında hafif sürtüşmeler şeklinde gelişirken, 1089 yılında çok şiddetli ve kanlı hale dönüşecektir. Buna da sebep Sünnîlerin öldürdüğü bir Şiîdir. Bunun üzerine Kerhliler çarşılarını kapatmışlar, gelişen olaylarla iki taraftan da insanlar ölmüştür. Bağdâd şahne vekili Humartaş olayları önlemekte başarılı olamamıştı. Bunun üzerine devreye Halîfe girmiş; Kadı Ebu'l-Ferec, Kadı Yakub el-Berzebînî ve İbn Sabbağ gibi âlimleri araya sokarak taraflar arasında sulh yapılmıştır. Bahsedilen âlimler Kerh mahallesine giderek onların câhillere uymamaları ve Ehl-i sünnet mezhebinin görüşlerini benimsemeleri istenmiştir. Kerhliler de bu istekleri kabul etmişlerdir. Anlaşma gereği Kerhliler Babu's-Semâkîn üzerine iki bayrak asmışlar ve mescitlerine "Rasulullâh'tan sonra insanların hayırlısı Ebû Bekr, sonra Ömer, sonra Osman, sonra da Ali'dir" ifadesiyle birlikte Hulefâ-i Râşidin'in isimlerini yazmışlardır."'

Abbâsî Hilâfeti nin başşehrinde Şiî-Sünnî ihtilafı ardı arkası kesilmeyen bir şekilde devam etmiştir. Büveyhî hâkimiyetinin olduğu dönemde Şiîler açıktan destek almışlar ve Sünnî halîfeyi yerinden edecek kadar ilen gitmişlerdir. Selçuklularla birlikte Sünnî hâkimiyetinin tesisinden sonra, hâkimiyetlerini yitirmelerine rağmen rahat durmamışlardır. Bunda Fâtımîler Devleti'ne güvenlerinin devam etmesinin yanı sıra, Sünnî Abbâsî Halîfeliği'ni ve Selçukluları meşru idare kabul etmiyor olmalarının da payı vardır. 1089'da yapılan barışın da fazla sürmediği görülmüştür. Şiîler mescitlerine tekrar sahabeye ve Hz. Peygamber'in hanımlarına hakaret içeren ifadeler yazmışlar, şehirde yağma yapmışlar ve Hâşimîlerden birisini öldürmüşlerdir. Bunun neticesinde yeni olaylar meydana gelmiş, Sünnîler Şiîlere saldırarak bir Alevîyi öldürdükten sonra hamamın külhanına atarak yakmışlardı. Halîfe, Seyfu'd-Devle Ebû Sadaka b. Mezyed'den yardım istemiş; O da sevk ettiği askerleriyle Alevîlerin evlerini basarak onları öldürmüştür. Şeriflerin ve asker olmayanların saçları kesilmiş, bir kısmı öldürülerek, bir kısmı da sürgün edilerek olaylar kontrol altına alınmıştır.[70]

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 281 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 176 vd.

™ Rivayet edildiğine göre bu seneki olaylarda iki yüz civannda insan ölmüştür. Gençler karşılıklı silahlı gruplar oluşturmaya ve insanlar zırh giyerek dolaşmaya başlamışlardır. Olaylar bu şekilde kalmamış, Kerh halkı hakaretlerini ilerletmiş, sahabeye ve Hz. Peygamberin hanımlarına ağır laflar etmek suretiyle Hz. Peygamber'e kadar dil uzatma

Bu olayların devam etmesi siyasî planda olmasa da, inanç ve fikir noktasında genelde Irak'ta, özellikle de Bağdâd'da Selçuklu-Fâtımî hâkimiyet mücâdelesinin devam ettiğini gösterir. Nitekim 1090 yılında da olaylar devam etmiş, insanlar öldürülmüş ve çarşılar yağmalanmıştır. Halîfe bu defa taraf tutmak mecburiyetinde kalarak Sünnîlere yardım etmiştir. Halîfenin açık desteğiyle güçlenen Sünnîler Şiîleri hezimete uğratmışlardır. Yenilgiyi kabul etmek zorunda kalan Şiîler mescitlerine "Resulullâh"tan (s.a.v) sonra insanların en hayırlısı Hz. Ebû Bekir'dir" ifâdesini yazmak zorunda kalmışlardır.[71] Yalnız bu tür olaylar her iki devlet ortadan kalktıktan sonra da devam edecektir.[72]

Selçuklular ve Abbâsî Halîfesi, Şiîleri normalde toptan sürgün veya daha başka şekilde ses çıkaramaz hâle getirebilecek iken, böyle bir yola baş vurmadığı gibi çoğu zaman da onları korumak durumunda kalmışlardır. Yalnız gelişen olaylar ve Bağdâd'ın Sünnî hilâfet merkezi olması, Halîfe'yi bazen Sünnîlerin yanında yer almaya sevk etmiştir. Bu Şiîlerin taşkınlıklarının ve hakarete varan davranışlarının bir sonucudur. Bu durum karşısında Sünnî Haiîfe'nin kendi mezhepdaşlarını koruması ve onların beklentilerine cevap verecek davranışları göstermesi yadırganacak bir durum olmamalıdır. Bu olaylarda göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus da, Haiîfe'nin ve Selçukluların olaylara doğrudan müdâhil olmayıp, taraflar arasında barışı sağlayıcı çabaları destekleyici olmalarıdır. Olayların kontrolden çıktığı andan itibaren tereddüt etmeden kuvvet kullanma yoluna gitmişlerdir ki, bunun da kamu düzeninin sağlaması açısından gerekli bir davranış olduğunda şüphe yoktur.

cüretini göstermişlerdir. Halîfe Muktedî bu durumdan tiksinti duyarak bu işi yapanlan yakalattı. Türkleri silahlandırarak Alevileri evlerine hapsetti. Böylece durumu kontrol altına aldı. Bu arada olayların bu şekilde gelişmesi Sultan Melikşah'a kadar intikal etmişti. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 281 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 176 vd; Zehebî, *el-İber* II s 345; İbn Kesîr XII, s. 145.

Zehebî, *el-İber* II, s. 345; el-Yâfiî III, s. 134; İbnu'l-İmâd, *Şezerat* III, s. 367.

Örnek olarak 1172 ve 1174 yıllarında cereyan eden benzer olaylar hakkında bkz. A.K.Hilmî, *a.g.e.,* s. 222 vd.

bb- Besâsirî'nin İsyanı ve Fâtımîlerce Desteklenmesi

Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişinden önce Rahbe'ye geçen Besâsirî, Bağdâd'daki Şiîleri tenkil hareketinden kaçan askerlerin kendisine katılmasıyla iyice güçlendi. Kuvvetli bir ordu oluşturan Besâsirî'ye Fâtımîler oldukça büyük oranda destek vermekteydiler. O sebeple Besâsirî olayı, sıradan bir komutanın isyan hareketi olmaktan çıkacak ve Sünnî-Şıî düşüncesinin tarafları olan Selçuklu-Fâtımî nüfuz mücâdelesine dönüşecektir.

Fâtımîlerin desteklediği Besâsirî'nin kendileri için tehlike arz ettiğini gören Tuğrul Bey, amcasıoğlu Kutalmış'ı bir ordunun başında ona karşı göndermişti. Yanına Kureyş b. Bedran'ı da müttefik olarak alan Kutalmış, Besâsirî ve onun müttefiki Nûru'd-Devle Dubeys'le Sincar yakınlarında yaptığı savaşta (1056-57) yenilgiye uğradı. Besâsirî de Musul'u ele geçirerek burada Fâtımîler adına hutbe okuttu. Bu yenilgiden sonra Musul emîri Kureyş de Besâsirî'nin saflarında yer aldı. Aynı şekilde Küfe ve Vâsıt gibi civar bölgelerde de Besâsirî'nin otoritesi tanınıp, Fâtımî hutbesi okundu." Bu şehirlerde Fâtımîler adına hutbe okunması Mısır Halîfesi'ni son derecede bahtiyar etti.[7]"

Selçuklu kuvvetlerinin yenilgi haberini alan Tuğrul Bey, Besâsirî'nin işini bitirmek kastıyla Musul'a sefer düzenlemeye karar vererek, içinde fillerin de bulunduğu güçlü bir orduyla Bağdâd'dan hareket etti. Halîfe şiddetli mâlî sıkıntılar ve pahalılık yüzünden onu bu işten vazgeçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı.[75] Sultan Bağdâd'da on üç ay kalmıştı. Bu süre içerisinde Tuğrul Bey'in askerleri halkın evlerinde kaldığı için onlara sıkıntı vermeye başlamış ve bâzı nahoş olaylar meydana gelmişti.[76] Halîfe,

[73] İbn Kesîr XII, s. 76; M.el-Hudarî, *a.g.e.,* s.475; O. Turan, *Selçuklular...,* s. 87.

[74] Bahsedilen bu dönemde Mısır'da şiddetli bir kıtlık hüküm sürmesine rağmen Halîfe Mustansır, Dubeys, Kureyş ve Besâsirî için birer hilat ve değerli hediyeler gönderdi. Üstelik Besâsirî'ye gönderilen hilat "Hal'u'l-Melık" (meliklık hilati) idi. Bu bile Fâtımîlerin olaya ne kadar ehemmiyet verdiklerinin göstergesidir. Bkz. Zehebî, *el-Iber* II, s. 291 vd; Zehebî, *Düvel* II, s. 230; Makrızî, *Hıtat* I, s. 356. ; İ.M. Şebârû, *a.g.e.,* s. 23.

[75] İbn Kesîr ve İbnu'l-Cevzî Halîfe'nin Tuğrul Bey'in gitmemesi için çalıştığını söylerken, İbnu'l-Esîr halifenin Tuğrul Bey'in Bağdâd'da kalmasından şikayetçi olduğunu nakletmektedir. Bkz. İbn Kesîr XII, s. 76; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 8; İbnu'l-Esîr IX, s. 626.

[76] Benzer olaylar Nisabur'da da meydana gelmişti. Yeni evli bir çiftin evinde kalan bir Türk (ğulam), güzel geline göz koyar. Kocasını evden uzaklaştırmak için ondan atını sulama-

veziri vasıtası ile durumu Tuğrul Bey'e iletmişse de, Tuğrul Bey, askerlerinin sayısının çokluğunu ileri sürerek mazeret beyan etmişti. Fakat bir gece rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve Allah'ın kullarının haklarını gözetmediği, onları zora sokacak davranışlarda bulunduğu için azarlanmıştı. Bu rüya üzerine Tuğrul Bey, Halîfe'den özür dilemiş, halkın sıkıntılarını hafifletmek için Bağdâd'dan çıkmaya karar vererek göz altına alınan insanları serbest bıraktırmıştır."

Marangozlara yeni mancınıklar yaptıran ve depolardaki yedek silahlarını da yanına alan Sultan, Musul üzerine yürüdü. Bu arada Musul emîri Kureyş b. Bedrân'ın Besâsirî ile ittifak yaptığı haberini de almıştı. Tikrit yakınlarında el-Bevâzic kalesine varınca burada bir müddet oyalanarak, Yakutî'nin askerleriyle gelip kendisine yetişmesini bekledi. Buradan hareketle Musul'a yöneldi. Bu sırada Hezâresb seçme bin askerle Sultana katıldı. Bunun üzerine Sultan, Beled şehrini Hezâresb'e ikta olarak verdi.

Tuğrul Bey, kendi tabiî müttefiklerini güçlendirirken, Fâtımîler de boş durmamaktaydı. Meselâ, Mısır Halîfesi'nin temsilcisi ve İsmailî Dâi'd-Duat el-Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî, Besâsîrî hareketinin başarıya ulaşması için birtakım çalışmalar içerisindeydi. Ona göre, Besâsirî'nin başarılı olabilmesi için iki şeyden birisinin tahakkuk etmesi gerekiyordu: Birisi, Selçuklulara karşı askerı yönden gâlıp gelmek; diğeri de, Selçuklu kuvvetlerinin birtakım ihtilaflar sebebiyle dağılmasıydı. Bu sebepten, Selçuklulara yakın olan kumandanlara mektuplar yazarak onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Mektup yazılan şahıslardan birisi de Selçukluların veziri Kundurî'dir.[78] eş-Şîrâzî'nin gayretlerine karşılık Selçuklu veziri Kundurî de mukabil tedbirler alma yoluna giderek, Besâsirî'ye katılmaları önlemeye çalışmıştır. Nitekim bu gayretler netice vermiş ve Dübeys b.

sını ister. Karısını tek bırakmak istemeyen ev sahibi isteği yerine getirmeyince Türk, iranlı'yı döver. Çaresiz İranlı, atı sulamaya karısını gönderir. Gelini yolda gören Tuğrul Bey, bu işe şaşarak sebebini sorduğunda, kadın, zulmü sayesinde bu işi yaptığını söyler. Bkz. M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...111, s.* 248.

[77] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 4; İbnu'l-Esîr IX, s. 626 vd.

Yazılan mektupta ondan efendi (seyyid) şeklinde bahsedilmekte ve Abbâsî hilâfetine nasıl inandığına hayret edildiği açıklanmaktaydı. Aynı mahiyette mektuplar bölgedeki Ar.ıp emirlerine de yazılmıştı. Bundan maksat, bu insanların Selçuklulardan sarfı nazar (•ilerek Kîtımîlere yönelmelerini sağlamaktı. Bkz. es-Surûr, *a.g.e.,* s. 110 vd.

Mezyed ile Kureyş b. Bedrân, Tuğrul Bey'e elçi göndererek kendilerinin affedilmelerini istemişlerdir.[79] Sultan, bu isteği olumlu karşılayarak Besâsîrî hariç diğerlerini affetti. Bunun üzerine Besâsirî kendisini izleyen askerleriyle birlikte Rahbe'ye çekildi.[80] 1057 senesinde Musul ele geçirilip, burada tekrar Abbâsî Halîfesi ve Tuğrul Bey adına hutbeler okunmaya başlandı. Selçuklu Sultan ı, burada kardeşi İbrahim Yınal'ı bıraktıktan sonra kendisi tekrar Bağdâd'a döndü.

Tuğrul Bey, Bağdâd'da büyük törenlerle karşılanmış, Haiîfe'nin sarayında ilk buluşma gerçekleşmiş ve Halîfe kurdurduğu ikinci bir taht üzerine oturttuğu Tuğrul Bey'e İslâm'a yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür etmiştir. Halîfe ona taçla birlikte yedi hilat giydirmiş, murassa altın kılıç kuşatmış ve ona "Rüknü d-Dîn-Dinin Temeli", "Meliku'l-Meşrık ve'l-Mağrib-Doğunun ve Batının Hükümdarı" unvanı ile birlikte "Kâsımu Emîru'l-Müminîn-Halîfenin Ortağı" lakabını vermiştir. Tuğrul Bey, Haiîfe'nin önünde yer öpmek istediyse de başındaki taç buna manı oldu. Bunun üzerine Haiîfe'nin elini iki defa öptükten sonra teberrüken gözüne sürmüştür.[8'] Bu sıralarda Musul valisi İbrahim Yınal'ın isyan ettiğine dair rivayetler çoğalınca, Tuğrul Bey ve Halîfe ona bir mektup yazarak Bağdâd'a çağırdılar. O da, bu davete icabet ederek harekete geçti, Şubat 1058'de Bağdâd'da merasimle karşılandı.""

Tuğrul Bey'in Bağdâd'a dönmesinden üç ay kadar sonra, Besâsirî tekrar Musul önlerinde gözüktü. Tellu Afer'de Besâsirî'nin önünden Musul'a çekilen Selçuklu komutanı İnanç Bey, Sultan'dan âcil yardım istemiş, Ha-

[79] Sultan Musul'a gelince karşı konulamaz bir güç karşısında olduklarını anlayan Nûru'd-Devle Dubeys ile Musul Emîri Kureyş b. Bedrân, biraz da Kundurî'nin çalışmalarının neticesi olarak, Hezâresb'i araya sokmuş ve Sultan'ın kendilerini affetmesini isteyip, itaat arz etmişlerdir. Bkz. es-Surûr, *a.g.e.,* s. 110 vd.

[80] İbnu'l-Esîr X, s. 626 vd; İbn Kesîr XII, s. 76; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 8; Nuveyrî XXVI, s. 292 vd; İbn Haldun, *Tarıhu İbn Haldun* IV *(Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Muptedai ve'l-Haber),* (tah. H.Şahâde-S.Zekkâr), Beyrut 1408/1988, s.341; el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 475.

[81] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 19; el-Bundârî, *a.g.e.,* s.1l vd; Ahmed b. Mahmud I, s.43; el-Hudarî, a.g.e., s. 475; H.Mahmud-A. Eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 562 vd; es-Surûr, *Tarihu...,* s. 196; O.Turan, *Selçuklular..., s.* 88; Julien Dumoret, "Histoire Des Seldjoukides", *Nouveau Journal Asıatique,* Serie II, Tome XIII, (Mars 1834), s. 243; L.E. Sidiyyu, *Tanhu'l-Arabi'l-Âmm,* (trc. Âdil Zueytir), Kâhire 1389/1969, s. 220 vd.

" Sıbt, a.g.e., s. 27.

lîle'ıın razı olınaınasıııa rağmen Tuğrul Bey yardıma gitmişse de geç kalmıştı. Bu sırada Besâsirî şehri ele geçirmişti. Selçuklu ordusunun yaklaştığını öğrenen Besâsirî ve Kureyş, yine hiç bir mukavemet göstermeden şehri boşaltarak kaçtılar. Musul ikinci defa Tuğrul Bey'in eline geçti (18 Kylül 1058).[83]

Rahbe'ye çekilen Besâsirî, Fâtımî Halîfesi'yle yazışarak, Selçukluları Bağdâd'dan çıkarmak ve bölgeyi yeniden ele geçirmek için ondan yardım istedi. Büveyhîlerin yıkılışının intikamını almak isteyen Fâtımî Halîfesi bu isteğe sıcak bakarak, Besâsirî'ye 500 000 dinar, 500 at, 10 000 yay, binlerce kılıç, ok ve elbise gönderdi. Fâtımîlerden bu desteği alan Besâsirî uygun fırsatı beklemeye başladı. İbrahim Yınal'ın Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan etmesi ve Tuğrul Bey'in onunla meşgul olmasından faydalanarak harekete geçti.[84] Bağdâd şahnesi Aytekin de Ahfaz'a kaçınca Bağdâd savunmasız kalmıştı. Besâsirî ve adamları hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Kerh halkının da yardımıyla ellerine de beyaz Şiî bayraklarıyla şehre girerek Bağdâd'ı ele geçirdiler (27 Aralık 1058).

Besâsirî'nin Bağdâd'da bu kadar kolaylıkla ve kısa sürede hâkimiyet tesis etmesinin çeşitli sebepleri vardır. Ana sebep, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın peşinden gitmiş olması olarak gözükse de, gözden ırak tutulmaması gereken bir başka husus da Bağdâd'daki Şiî nüfuzudur. Bağdâd nüfusunun büyük çoğunluğu Sünnî olmakla berâber, Besâsirî'nin Bağdâd'a gelişinde onun Şiî Kerh halkı yanında Sünnîlerce de desteklendiği gözlenmektedir. Besâsirî büyük oranda Şiî Kerh halkına ve Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişinden hoşlanmayarak kendi saflarına katılan Şiî meyilli Türk askerlerine dayanmaktaydı. Fakat Tuğrul Bey'in askerlerinin Bağdâd'da kaldıkları sırada halka yaptıkları haksız uygulamalardan dolayı, Sünnî halkın önemli bir kısmının da Besâsirî'ye meylettiği bir hakikatti. Bu yüzdendir ki, Irak amîdi, Halîfe'nin vezirini bu konuda uyarmış ve Besâsirî'ye karşı savaşa girilmeyerek zaman kazanma yolunu tercih etmesi istenmiştir.[85] Besâsirî'nin gelişinden sevinç duyan Şiî halk, Kerh'in merke-

Sıbt, *a.g.e.,* s. 30-31; M.A.Köymen, *Tuğrul...,* s. 50-51; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 89.

el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 181 vd.

K* • İbnu'l-Esîr IX, s. 440 vd; A.Bedevî ise aynı kaynaklardan hareketle, Besâsirî'ye Şiilerin

/ine üzerine Mustansır Billah'ın adını yazdıkları beyaz bir bayrak dikerek, durumu sevinçle karşılamışlar ve Sünnîlerin evlerini yağmalamalardır.

Besâsirî'nin Bağdâd'a girmekte olduğu sırada şehirde bulunan vezir Kundurî ve emîr Enûşirevân şehrin batı yakasına geçerek köprüleri tuttular. Halîfe'nin Hatun'unun bütün ısrarına rağmen Halîfe yi kurtarmakta isteksiz davrandılar. Aralık ayının ilk Cuma günü halk Mansur Câmii'nde namaz için toplandığında, imâmın câmide hazır olmadığını gördüler. Müezzinler ezan okuduktan sonra, Besâsirî'nin yaklaşmakta olduğu haberinin de duyulması üzerine namaz hutbesiz olarak kılındı. Cumartesi günü ise, Besâsirî Mısır bayraklarıyla şehre girdi. Ayyarları ve avam tabakasını toplayan Besâsirî, onları Halîfe'nin sarayını yağmalamaları için teşvik etti. Bu arada Kureyş b. Bedrân 200 atlıyla gelerek Besâsirî kuvvetlerine katıldı.

Besâsirî ilk önce ezanlara Şiilerin alâmeti olan ifadeleri eklemekle işe başladı. Daha sonra Mansur Câmii'nde Fâtımî Halîfesi adına hutbe okundu. Bir sonraki Cumada ise er-Resâfe Câmii'nde Şiî hutbesi okundu. Bu arada Abbâsî Halîfesi, sarayının ve Nehru'l-Muallâ'nın etrafını hendeklerle çevirerek savunmaya hazırlanıyordu. Besâsirî köprülerin tamiratını tamamladıktan sonra şehrin batı tarafına geçmeye çalıştı. Batı yakasına geçen Besâsirî, karşı koyan güçlerin fazlaca mukavemet edememesi neticesinde sarayı ele geçirdi ve adamlarına yağma emrim verdi. Böylece günlerce sürecek olan yağma başlamış oldu. Halîfe ve onun vezin

yanında Sünnîlerin de yardım ettiğini söylemektedir. Buna sebep olarak da, Tuğrul Bey'in askerlerini Bağdâd'da halkın evlerine kondurması ve asker tarafından halkın zarara uğratılması, dolayısıyla Türklere karşı oluşan nefret hissi sebebiyle halkın Besâsirî'nin yanında yer aldığını nakletmektedir (Bkz. Abdulmedd Bedevî, *a.g.e.,* s. 142 vd). Bağdâd'da istenmeyen bir takım nahoş olayların yaşandığı doğrudur, lâkın bu Sünnîlerin Besâsirî'nin saflarında yer alacak kadar nefret hissi duymasına bir sebep değildir. Üstelik kaynaklarımız bunun tersi bilgiler de nakletmektedirler. Bağdâd halkı Tuğrul Bey'in askerlerinin uzun süre şehirde kalmasından rahatsız olunca, Halife durumu Tuğrul Bey'e nakletmiş ve gerekli tedbirleri almasını istemişti. Tuğrul Bey, önceden bu ışı fazla önemsememişse de, sonradan Hz. Peygamberi rüyasında görmesi ve onun azarım işitmesi üzerine askerini şehirden çıkardığı gibi, halktan mağdur olanların durumlarını da düzeltmişti (Bkz. İbn Kesîr XII, s. 76; İbnu'l-Esîr IX, s. 626 vd). Ayrıca ilerde teferruatı verileceği gibi, Besâsirî'ye karşı halifenin saflarında çarpışanlar Sünııîlerdır. Bu sebepten Bedevi'nin bu değerlendirmesine tam manasıyla katılmak mümkiin görülmemektedir.

Reisü'r-Rüesa İbn el-Mesleme, Besâsirî'nin kuvvetlerinin eline geçtiler. Aralık ayının (1058) dördüncü cumasında Halîfe'nin camisinde de Fâtımî hutbesi okunmaya başlandı. Artık tüm Bağdâd ve civar bölgelerde Şiî hutbesi okunmaya başlanmış ve Abbâsî hutbeleri kesilmişti.

Halîfe ele geçirilince Reisü'r-Rüesa, Kureyş'ın yanına giderek Halîfe'nin himâyesini üzerine almasını istedi. Kureyş bu işe önce yanaşmadı. Fakat Reisü'r-Rüesa ona: "Allah seni hiç kimsenin ulaşamadığı bir mevkiye getirdi. Emîrü'l-Müminîn senden kendini, ailesini ve adamlarını Allah, Rasulullah ve Araplar adına, onlara hürmeten himâye etmeni istiyor" dedi. Bunun üzerine Kureyş Halîfe yi himâye etmeye karar vererek, ona sarığını ve asasını verdikten sonra, Halîfe yi koruması için amcasının oğlu Muhâriş b. el-Ukaylî'nin yanma gönderdi. Muhâriş ise Halîfe yi saygı ve hürmet içerisinde el-Hadîse'ye nakletti.

Kureyş'in Halîfe ye eman verdiğini duyan Besâsirî bu duruma çok sinirlendi. Çünkü aralarındaki anlaşmaya göre birbirlerinden habersiz iş yapmayacaklar ve Irak'ı aralarında ortak olarak pay edeceklerdi. Bu durum üzerine Kureyş, anlaşmamıza muhalif hareket etmedim; biz bu işte ortağız, ben payıma düşenden Halîfe yi aldım, onun karşılığında sen de düşmanın Reisü'r-Rüesa İbn Mesleme'yi al, dedi. Böylece Reisü'r-Rüesa Besâsirîye teslim edildi. Reisü'r-Rüesa ondan af dileyip bağışlanmasını istediyse de, Besâsirî kabul etmedi. Reisü'r-Rüesa önce hapse atılıp hayli eziyet edildikten sonra, bir devenin üzerine bindirilerek şehrin mahallelerinde dolaştırılıp, halka teşhir edildi. Bu arada arkasından gelen birkaç kişi devamlı onu kırbaçlamaktaydı. Türlü hakaretlerden sonra üzerine soyulmuş bir öküz derisi, başına da hayvanın boynuzlarını geçirdiler. Çenelerinden geçirilen iki kanca ile bir ağaca asarak ölüme terk ettiler. Halîfe'nin veziri İbn el-Mesleme gibi Tuğrul Bey'in Bağdâd valiliğine tayin ettiği Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî de önce esir edilmiş, sonra da öldürülmüştür.

Besâsirî, Bağdâd'ın ileri gelenlerinden intikam almaya devam etti. Bütün câmilerde Fâtımî hutbesi okutup, hatiplere ve müezzinlere Fâtımîlerin alâmeti olan beyaz renk elbise giymeyi mecbur etti. Sünnîlerin önde

gelen şahıslarına hakaretler yapıldı.Abbâsîlerin ve Alevîlerin ileri gelenlerini Halîfe'nin sarayında toplayarak Fâtımî Halîfesi Mustansır adına biat aldı. Halîfe'nin sarayı ve şehir günlerce yağmalandı. Abbâsî Halîfesi'nin sarığı, Hz. Peygamber'in hırkası, Bağdâd sarayından alınan fevkalâde süslü bir pencere, çeşitli kutsal emânetler ve Abbâsî Halîfesi Bağdâd'ı terk etmeden önce Abbâs Oğullarının hilâfette bir haklarının olmadığına dair ondan alınan bir ahitnâme Kâhire'ye gönderildi. Besâsirî bunlardan sonra adına sikke kestirdi.[8]

Bağdâd, Vâsıt ve Basra gibi önemli merkezlerde Fâtımî Mustansır adına hutbe okunmasından sonra, Besâsirî bir elçi ile bunları Mustansır'a bildirdi. Mustansır, babaları ve dedeleri zamanında bile görülmemiş bu durum karşısında son derece bahtiyar oldu. Sarayında muğanniyeleri ve şâirleri toplayarak davullar çaldırıp, şenlikler yaptırdı. Sevinci o kadar büyüktü ki, meclisinde onu öven bir şâire, Kâhire'nin en nezih yerlerinden bir araziyi ikta olarak verdi. Ama, Besâsirî'nin başarısı için gerekli olan mal ve silah yardımını yapamadı. Bunda, o sırada Mısır'ın içinde bulunduğu şiddetli kıtlık ve yokluğun yanı sıra, Besâsirî'ye fazla güvenememesinin de payı vardı. Fâtımî Halîfeliği, Besâsirî'nin kendilerinden izinsiz Bağdâd ve Musul'u almasını, buralardan aldığı muazzam ganimetleri, özellikle de Abbâsî Halîfesi'nin Mısır'a gönderilmemesini kendilerine karşı yapılmış bir başkaldırı olarak kabul ediyordu. Ayrıca Irak toprakla-

[86] Ünlü Şâfiî âlim Ebû Nasr b. Sabbağ sarığı ve taylasanı cuma günü câmiye gittiğinde başından alınarak götürülmüş; Bağdâd Kadilkudatı ve Hanefî âlimi Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî yakalanarak hapse atılmış ve paranın 700 dinarını peşin tahsil etmek kaydıyla, 3000 dinar karşılığı serbest bırakılmıştır. Yine muhaddis-hâfız Tâhir en-Nısâburî (öl.l089)'nin kütüphanesi yağmalanmıştır. Bağdâd'ın Besâsirî'nin eline geçmesiyle berâber Selçukluların Irak'tan Diyarbekir ve Nusaybin'e kadar uzanan hâkimiyeti bitmiş oldu. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 31; Sıbt, *a.g.e.,* s. 47; İbnu'l-Esîr IX, s. 640 vd; İbn Kesîr XII, s. 84 vd; İbn Tağriberdî V, s. 7 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 505 vd; Nuveyrî XXVI, s. 358; Ebu'l-Fidâ II, s. 177 vd; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 418; İbn Kalânisî, s.146 vd; Zehebî, Tezkire IV, s. 1223 vd; İbn Müyesser, a.g.e., s. 18 vd; İbnu'l-Ezrak, s. 152 vd; Azimî, s. 13 vd; Makrızî, Hıtat I, s. 356; Neşet Çağatay, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *A.Ü.İ.F.D.* VIII, (1958-1959), Ankara 1960, s. 74.

[87] Bu paraların bir yüzüne "Lâ İlâhe İllallâhu Vahdehu Lâ Şerike Leh, Muhammedun Rasûlullâh Aliyyun Veliyyullâh", diğer yüzüne de "Abdullah ve Veliyyih el-İmâm Ebû Temîm Mead el-Mustansır Billâh Emîru'l-Müminîn" yazılmıştır. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 31; Sıbt, *a.g.e.,* s. 47; İbnu'l-Esîr IX, s. 640 vd; İbn Kesîr XII, s. 84 vd; İbn Tağriberdî V, s. 7 vd.

rını Kureyş ile aralarında bölüşme anlaşmasını da Besâsirî aleyhine kullanıyorlardı. Bunların yanında, Selçuklu ordusunun bütün bunlara raz. olmayarak geri geleceği ve Suriye'yi de içine alan bir istila hareketine girişeceği de ihtimal dahilinde olduğu için, gelişmeler Besâsirî'ye olan kızgınlığın yanında yeni endişeler de doğurmaktaydı.[88] Bu durum Selçukluların işini kolaylaştıracak ve Bağdâd'da yeniden Sünnî hâkimiyetini tesis etmelerine yarayacaktır.

İbrahim Yınal meselesini halleden Tuğrul Bey, Besâsirî gailesini ortadan kaldırmak ve Halîfe yi tekrar tahtına oturtmak üzere Bağdâd'a doğru harekete geçti. Yalnız bu hareketinden önce Besâsirî ve Kureyş'e elçi göndererek yaptıklarını terk edip Halîfe yi makamına döndürmelerini istedi. Tuğrul Bey'in kendi üzerlerine geleceğini anlayan Kureyş, Besâsirî ile yazışarak bu işten zararlı çıkacaklarını, dolayısıyla da Halîfe yi makamına döndürmeyi teklif etti.[89] Tuğrul Bey, Kureyş'e mektup yazarak ondan "el-Emîru'l-Celîl İlmu'd-Dîn" diye sitayişle bahsetmiş ve Halîfe ye hürmetkâr davranışından dolayı teşekkür etmişti. Tuğrul Bey, Halîfenin tahtına oturtulup, hutbelerde isminin okunması ve Halîfe adına sikke kesilmesi durumunda Bağdâd'a gelmeyeceğini bildirdi. Ayrıca İmâm İbn Furek'i Kureyş'e elçi göndererek Halîfe ye iyi muamelesinden dolayı ona memnuniyetini bildirdi. İbn Furek'ten de Halîfenin yanında kalarak ona arkadaşlık etmesini istedi. İbn Furek'le birlikte Halîfe ye kırk elbise ve 5000 dinar gönderdi. Sultan'ın mektubu 1059 senesi Ekim ayında yazılmıştı."

Besâsirî de yaklaşan tehlikeyi kavramaya başlamıştı. Bu sebepten, Tuğrul Bey'in teklif ettiği Haiîfe'nin makamına döndürülmesi işlemini birtakım şartlarla kabul edebileceğim bildirdi. Besâsirî'ye göre: Kendisi Halîfenin nâibi olmalı ve ondan başka hizmetlisi olmamalıydı. Önceden olduğu gibi Huzistan ve Basra ona verilmeli, Halîfenin ismi hutbelerde okunurken Tuğrul Bey için okunan "Rüknüddîn" ünvanı okunmamalıydı. Bu şartlarla Haiîfe'nin makamına dönüşüne razı olmaktaydı.

ag.e., s. 52 vd; el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 183; M.M.Hammâde, *a.g.e.,* s. 233- M.A.Köymen, *Tuğrul...,* s. 52.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 45.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 46 vd; es-Surûr, *a.g.e.,* s. 116 vd.

Besâsirî, bu arada Basra'daki adamlarına haber göndererek, acele Bağdâd'a gelmelerini; kendisini, adamlarını ve Kerh halkını korumalarını istedi. 15 Aralık 1060'da Besâsirî'nin adamları Bağdâd'a geldiler. Bağdâd'daki Hâşimiler ve diğer Sünnîler adeta Bağdâd'ın Besâsirî tarafından işgali esnasında yaşananların intikamını alırcasına Kerh halkına saldırarak evlerini ve çarşılarını yağmaladılar. Taraflar arasında meydana gelen çatışmalarda vezir Sabûr b. Erdeşir tarafından 993 senesinde vakfedilen meşhur kütüphane de yakıldı.

Olaylar bu şekilde gelişirken Kureyş, muhtemel gelişmeleri düşünerek Halîfe'yi teslim ettiği amcasının oğlu Muhâriş'le yazışarak ona: "Halîfe'nin senin yanında olduğunu biliyorlar ve onu kurtarmak için sana doğru gelecekleri şüphesizdir. Sen Halîfeyle birlikte kendi aileni ve çocuklarını bana gönder; Halîfe'nin benim yanımda olduğunu anlarlarsa Irak'a yönelemezler. Bu arada biz düşmanlarımız hakkında ne yapacağımızı kararlaştırırız ve onun sayesinde tehlikeden kurtuluruz. Onu makamına döndürmek karşılığında beldelerden istediğimizi alırız" dedi. Halîfe'yi kendine bir siper olarak kullanmayı düşünen ve yaklaşmakta olan kötü akıbetten kurtulmak için çaba içerisinde olan Kureyş'in bu niyetim anlayan Muhâriş, biraz da Besâsirî'ye kızgınlığından dolayı, kendisinin Halîfe'yi koruyacağına yemin ettiğini belirterek isteği kabul etmedi. Muhâriş, bununla da yetinmeyerek, gelmekte olan Sultan'ın emrim beklemek ve daha iyi koruma sağlamak kastıyla Bedrân b. Muhalhil'in beldesine gitmeyi Halîfeye teklif etti. Böylece Besâsirî'nin şerrinden emin olma imkanları olacaktı. Halîfe, duruma rıza göstererek el-Hadîse'den ayrıldı. Muhâriş'le birlikte Tellu Akbarâ kalesine vardıklarında, Tuğrul Bey'in Halîfeye gönderdiği elçi İbn Furek de burada Halîfeye ulaşarak Sultan'ın selamı ve hediyelerini iletti."

İstekleri yerine getirilmeyince harekete geçen Tuğrul Bey'in gelişini duyan Besâsirî, Bağdâd'ı terk ederek Küfe ye yöneldi. Selçuklu Sultanı, henüz yolda iken vezirini, hâciplerini ve bâzı emirlerini hizmet etmeleri için Halîfe'nin yanma gönderdi. Selçuklu heyeti Halîfeyle buluştuğunda, Tuğrul Bey de Bağdâd'a girmişti. Halîfe'nin bu şekilde zarar görmeden kurtulmasına sevinen Sultan, her ihtimale karşılık üvey oğlu Enûşirevâıı

" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 48 vd.

komutasında 300 atlıyı gönderdikten sonra, arkasından da vezir Kıııdurî'yi yolladı. Vezir, Sultan'ın sevincini Halîfe ye iletirken, Halîfe yi koruyan Muhâriş'e de Sultan'ın teşekkürlerini bildirdi.

Sultan, Halîfe'yi Nehrevan'da karşıladı (Aralıkl060); ona son derecede hürmetkar davranarak, çeşitli hediyeler takdim etti ve kardeşi İbrahim Yınal yüzünden yardıma gelmekte geciktiği için özür diledi. Besâsirî ve Mısır Halîfesi ni cezalandıracağını bildirdi. Halîfe, teşekkür ettikten sonra belindeki kılıcını ona verdi. Halîfe Bağdâd'a ulaşınca, Sultan, Bâbu'n-Nevbe'de Halîfe'nin atının dizgininden tutarak, omuzunda eğer örtüsü olduğu halde sarayının has odasına kadar götürdü. Besâsirî'nin peşinden gitmek üzere izin isteyerek ayrıldı.[92]

Tuğrul Bey'in gelişini duyan Besâsirî bir yıl boyunca elinde tuttuğu Bağdâd'ı terkederek Vâsıt'a çekilmişti. Sultan, Besâsirî'yi takibe hazırlanınca Benî Hafâce kabilesinin komutanlarından Serâyâ b. Menî, Sultan'a baş vurarak kendisine 200 atlı verildiği taktirde bununla Küfe yolunu tutarak Besâsirî'nin Şam'a geçmesini engelleyebileceğini bildirdi. Sultan bu tekliften hoşlanarak Serâyâ'ya hilat, 700 dinar ve asker verdi. Sonra da Humâr Tekin'i çağırarak, Küfe yolunu tutması için harekete geçmesini istedi. Humâr Tekin'le beraber Enûşirevân ve bâzı komutanlar da berâberınde gittiler. Sultan da Zilkâdenin yirmi dokuzu Cuma günü bu gruba katıldı. Muhâriş önden gitmek istediyse de Sultan buna râzı olmayarak ona 10 000 dinar vererek davranışını ve daha önce yaptıklarını ödüllendirdi.

Vâsıt'da bulunan Besâsirî hurma ve buğday tedârik ederek gemilerle şehirden ayrılmayı planlamaktaydı. Fakat Selçukluların yaklaştığını haber alınca daha önceden yüz vermediği Dubeys'e sığınmak zorunda kaldı. Dubeys, Sultan'ın korkusuyla Besâsirî ile görüşmekten kaçındığı gibi, Zilhiccenin sekizinde Küfe yolunda bulunan Selçuklu birliğine dinlenme fırsatı vermeden gece baskını yapmak isteyen Besâsirî'nin teklifini de geri çevirdi. Bu arada Enûşirevân, Kureyş'e elçi göndererek onunla buluşma teklif etti. Yapılan buluşmada Kundurî'nin teklifi Dubeys'e iletildi Enûşirevân, Kundurî'nin selâmını söyleyerek, eğer bu adamı teslim eder-

Sıbc, *a.g.e.,* s. 55 vd; M.A. Köymen, *Tuğrul...,* s.42; J.Dumoret, a.g.m., s. 244.

sen Sultan sana en güzel yerleri verecek, seninle beraber bulunan herkese ihsanlarda bulunacak, diye onu ikna etmeye çalıştı. Sultan'a bağlılığını bildiren Dubeys, kendisine sığınan birisini teslim edemeyeceğini ve Sultanla Besâsirî'nin arasının düzeltilmesinin daha iyi olacağını belirtti. Üstelik Besâsirî'nin bedeviler üzerinde otoritesinin olduğunu, bu yüzden, istese de bu işi yapamayacağını bildirdi. Enûşirevân, biz seni ondan zarar gelmeyecek kadar uzaklaştırırız, diye ona güven verdi. Dubeys, Besâsirî'den uzaklaşarak güvene kavuşmak isterken, Enûşirevân da kendilerine saldıracak olan gruptan uzak durmak niyetinde idi.

Enûşirevân uzaklaşma teklifini kabul eder görünerek, yaklaşmakta olan Sultan'a durumu bildirdi. Besâsirî ve Dubeys çekilme hazırlıkları yaparken saldırıya geçilerek, Besâsirî'nin kuvvetleri bozguna uğratıldı ve kendisi ölü ele geçirildi. Kesilen başı Sultan'ın önüne getirildiğinde Sultan onun beyninin çıkarılarak yerine, öldürüldüğünde cebinden çıkan beş dinarın konulmasını emretti. Besâsirî'nin kesik başı Bağdâd'a gönderildi ve bir mızrağın ucunda halka teşhir edildi. Böylece bir sene süren Besâsirî hâkimiyeti sona ermiş," Irak bölgesindeki Fâtımî hâkimiyeti de tam anlamıyla bitmiş oldu.[94] Bundan sonraki aşama, yine Fâtımîler hâkimiyetinden kurtarılacak olan Şam bölgesinde cereyan eden mücâdeledir.

bc- İbrahim Yınal'ın İsyanı

Tuğrul Bey'in Irak topraklarında. Fâtımî nüfuzunu kırmak için Besâsirî ile yaptığı mücâdelenin bir ayağını da kardeş İbrahim Yınal'ın isyanı oluşturmaktadır. 1057 senesinde Besâsirî'nin işgalinde olan Musul ele geçirilip, burada tekrar Abbâsî Halîfesi ve Tuğrul Bey adına hutbeler okunmaya başlandıktan sonra, Selçuklu Sultanı, burada kardeşi İbrahim Yınal'ı bıraktıktan sonra kendisi tekrar Bağdâd'a dönmüştü.[95] Sultan ile İbrahim Yınal arasında önceye dayalı birtakım hesaplar mevcuttu. Kendi

[93] İbnu'l-Esîr IX, s. 648 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 52 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 66 vd; Zehebî, *A'lâm* XVIII, s. 132 vd; İbn Hallikân I, s.192 vd; Maknzî, *Hıtat* I, s. 356; Erdoğan Merçil, "Besâsirî", *D.İ.A.* V, s. 528 vd; "Besâsirî"' Maddesi, *İ.A.* II, s. 567.

[94] Abdulmecîd Bedevî, *a.g.e.,* s. 146; Zekeriyyâ Kayâ, *Hakîkatu t-Tarıhı'l-Meşnk,* Beyrut 1994, s. 258.

[95] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 19.

kılıç hakkının verilmediği düşüncesinde olan İbrahim Yıııal, Sultana karşı hıra/, kırgın durumdaydı."

Selçuklu ailesi arasındaki bu meseleleri bilen Fâtımîler ve Besâsirî bundan faydalanma cihetine gittiler. Tuğrul Bey, İbrahim Yıııal'ı Musul'da bırakıp Bağdâd'a dönünce ilk önce Besâsirî, İbrahim Yınal'a mektup yazarak Selçuklu mülkünde ortak olduğunu ve Sultana karşı isyan etmesini teşvik etti." Fâtımîler de boş durmuyor, hem kendi adamları Besâsirî'nin üzerinde baskının azaltılması bakımından, hem de Tuğrul Bey'i kendi adamları vâsıtasıyla arkadan vurma yönünden İbrahim Yınal'ın isyanını teşvik ediyorlardı. Bu yüzden Fâtımî Halîfesi de İbrahim Yıııal'la yazışarak, isyan etmesi ve Tuğrul Bey'in yerine geçmesi için tahrik etti."" Özellikle Dâi'd-Duât el-Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şîrâzî bu konuda gayet mühim rol oynayarak, İbrahim Yınal'ı para ve silah yoluyla destekleyeceklerini bildirmiştir. Bu teşvikler karşısında isyana niyetlenen İbrahim Yınal, Mısırlılardan hilat, lakap ve mal talebinde bulunarak Fâtımî I lalîfesi adına hutbe okutacağını taahhüt etmişti."

Dandanakan zaferinden sonra toplanan büyük kurultayda alınan karalara göre devletin Selçuklu ailesinin ortak sorumluluğu altında olduğu kabul edilerek, ülke kardeşler arasında taksim edilip, ileri gelenlerin her biri bir tarafa tayin edilmişlerdir. Bu paylaşım sonucunda Tuğrul Bey'in payına Irak tarafı düşmüş; İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî ve amcası oğlu Kutalmış onun emrine verilmişlerdir. Bu, fethedilecek yerlerden bu şahıslara belirli yerlerin tahsis edileceği anlamına gelmekteydi (Bkz. M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu*...I, s. 363 vd). Kılıç hakkı olarak bu şahıslara verilmesi gereken yerlerin çeşitli sebeplerden dolayı, Tuğrul Bey tarafından verilmediği görülmektedir Nitekim İbrahim Yınal[1]ın fethettiği Rey ve Hemedan gibi önemli merkezlerle diğer şehir ve kalelerin, Tuğrul Bey tarafından elinden alındığı, İbrahim Yınal'a tevcih edilmesi gereken Rey'in istemeye istemeye Tuğrul Bey'e teslim edildiği bilinmektedir. Tuğrul Bey, Besâsirî'ye karşı İbrahi Yınal'ı yardıma çağırdığında, Sultan'ı bekletip üzdükten sonra' gelen ibrahim Yınal, kendisine ikta verilmesini istemiştir. Sultan, Rahbe'yi fethettiği taktirde kendisinin olacağını söyleyince durumdam müteessir olmuştu. Onun teessürünü gidermek isteyen Tuğrul Bey, Musul valiliğini ona tevcih etmişti. Rey'den sonra I lemedan ve Cibal'm da kendisine teslimini isteyen Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal isyan etmişse de, Sultan karşısında hezimete uğramış, sonra Sultan tarafından affedilerek onun maiyetinde kalmıştı. Bkz. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 59 vd.

K Sıbt, *a.g.e.,* s. 23; İbn Kalinisi, *a.g.e.,* s. 145 vd.

Suyutî, *Tarıhu...,* s. 418; el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 475; H.İ.Hasan, *Tarihu...,* s. 233;

İbnu'l-Esîr IX, s. 640; Raşîd Abdullah el-Cumeylî, *Dırasatün fî Tarih,* Bağdâd 1984, s. 224 vd; Seyyid Emir Ali, *Muhtasaru Tarihıl-Arab* (tah. A. el-Ba'lebekî), Beyrut 199û' s 271 vd.

İbrahim Yınal, isyan ederek Hemedan'a doğru yola çıktı."" Bu arada terkettiği Musul'u Besâsirî ve Kureyş'e bağlı kuvvetler ele geçirdiler. Tuğrul Bey, Musul üzerine yürüyerek burasını Besâsirî ve yandaşlarının elinden kurtardıktan sonra Nusaybin'e hareket etti. Bir kısım askerîni hanımı Altuncan Hâtûn ve vezir Kundurî ile birlikte Diyarbekir'de bırakarak İbrahim Yınal'ın peşine düştü. Az bir kuvvetle süratli hareket eden Tuğrul Bey, kardeşinden önce Hemedan'a ulaşmayı başardı. Böylece ibrahim Yınal'ın asker toplamak ve güçlenmek için elde etmeyi düşündüğü hazineleri ve silahları ondan önce ele geçirdi. Ancak rakibi tarafından muhasara edilmekten de kurtulamadı."" İbrahim Yınal da, Türkmen obalarına giderek onların desteğini temin etti.[102] Tuğrul Bey, bir kısım kuvvetlerim Bağdâd'da bıraktığından dolayı kardeşine gâlip gelecek durumda değildi. İbrahim Yınal, topladığı kuvvetlerle Tuğrul Bey'i Hemedan önlerinde mağlup ederek şehre sığınmaya mecbur etti ve şehri kuşattı.

Hemeden'da kuşatma altında olan Tuğrul Bey, bir taraftan Bağdâd'da bulunan Kundurî ve Hâtun'dan, diğer taraftan Horasan'dan yardım istemişti. Bu haber duyulunca Sultan ın Hanımı, oğlu Enûşirevân ve Vezir Kundurî Tuğrul Beyi kurtarmak için harekete geçtiler. Bu durum Bağdâd'da büyük sıkıntı yarattı; zira Besâsirî gailesini görmüşlerdi ve onun yeniden Bağdâd'a yönelebileceğini sezmekteydiler. Vezir Kundurî, Sultan'a yetişme hususunda tamâmen ümitsizlik içerisinde idi. Üstelik İbrahim Yınal'a karşı zafer kazanmayı imkansız gören Kundurî, içten içe Enşûşirevân'ı tahta geçirme planları yapmaktaydı. Vezirin bu halini gören Hâtûn, Kundurî ve kendi öz oğlunu gevşek davranmalarından dolayı yakalatmak istedi. Buna karşılık onlar da, Bağdâd'ın batı yakasına geçerek,

[100] Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* İstanbul 1977, s. 46.

"" İbn Tağriberdî V, s. 6 vd; Maknzî, *es-Siilûk* I, s. 33.

[102] Türkmenler kendilerine Irak'da yerleşme imkanı tanınmaması, ganimetlerden yeterli pay alamama ve yağma izninin verilmemesi gibi birtakım sebeplerden Tuğrul Bey'e kızgın olduklarından dolayı, İbrahim Yınal'ın isyanına katılmakta kendilerince haklı sebepleri vardı. (Bkz. C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 42). Yınal'ın isyan hareketine Kardeşi Ertaş'ın oğulları Muhammed ve Ahmed de kuvvetleriyle destek vermekteydiler. İbrahim Yınal, diğer kardeşinin oğulları Alp Arslan, Yakûtî ve Kavurt'la da yazışarak onları ila kendi safında yer almaya çağırmıştı (Bkz. Nuveyrî XXVI, s. 296; es-Surûr, *a.g.e.,* s. I 12 vd).

[103] el-Hâşimî, *a.g.e.,* s. 454 b; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 62.

kendileri ııe ulaşılmaması için köprüleri kestiler. Hatun uıı yanında bulunan Oğu/lar bu ikisinin evlerini yağmalayıp, içinde bulunan elbise, silah ııe varsa götürdüler. Hatun, kendisine bağlı askerlerle süratle Hemedan istikâmetine yöneldi"" Çağrı Bey'in oğulları Kavurt, Yakûtî ve Alp Arslan da amcalarının imdadına koştular. İki taraf arasında Rey önlerinde yapılan mücâdelede İbrahim Yınal bozguna uğratılmış (3 Ağustos 1059), ona yardımda bulunan Ertaş'ın oğulları ile birlikte öldürülerek bu gâileye son verilmiştir.[105]

Ibrah[ım] Yınal meselesinin bu şekilde sona erdirilmesi, aynı zamanda, l'atımîlcrin Selçukluları yıkmak için planlayıp ortaya koydukları bir tertib de etkisiz hale getirilmişdir. Zira bu, Fâtımîlerin temsilcisi Dâi'd-Duat eş-Şırâzî'nın, Besâsîrî hareketini başarıya ulaştırabilmek için tezgahladığı, Selçuklu kuvvetlerine askerî alanda gâlip gelinemediği taktirde, birtakım desiselerle onları dağıtıp, işe yaramaz hâle getirilmesi plânının bir parçası ıdı."" Fakat bu plan, Tuğrul Bey ve diğer Türk komutanların dirayetli davranışlarıyla bozulmuştur.

c- Şam Bölgesinde Fâtımî Nüfuzunun Kırılması

Selçukluların bugünkü Suriye bölgesine olan ilgileri, Tuğrul Bey'le birlikte başlamaktadır. Halîfe'nin Tuğrul Bey'i Bağdâd'a dâvet mektubuna Sultan'nın verdiği cevapta, tez zamanda Irak'a geleceği belirtilmekte; gâycsının hac yapmak, hac yollarının tamir ve bakımını gerçekleştirmenin yanı sıra, Şam ehliyle de savaşmak olduğu bildirilmekteydi.[107] Sünnî İslâm dünyasının liderliğini ve hâmiliğini üstlenmiş bir liderin, muhalif cephe-

ı (Vı M.A.Köymen, "Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını", *M.K.* 1/1, (Ocak 1977), s. 45: Kundurî ve Enşûşervân da Ahvaz cihetine doğru gitmek üzere şehirden aynldılar. Bnğdâd'ın bu şekilde boşaltılması, halk arasında endişe ve paniğin iyice artmasına sebep oldu. Bunun üzerine veziri Halîfeye, Bağdad'ı terk etme teklifinde bulundu; Halîfe önce bu teklife sıcak baktıysa da sonra evinden ayrılmak zoruna gittiği için niyetinden vaz geçti. Ertesi günü Vezir İbn el-Mesleme ve Irak Amîdi Dâru'l-Memleke'ye gelerek geride kalan silah ve teçhizatı aldılar Bunlarla halktan silah kullanmaya muktedir olanlar donatıldı. Bu arada Besâsirî'nin Enbar'a geldiği haberi duyuldu ki, bu halktaki telaş ve korkuyu iyice artırdı. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 30 vd; Sıbt, *a.g.e., s.* 32.

ım *1 I İbnu'l-Esîr X, s. 644 vd; ibn Kesîr XII, s. 86; Sıbt, *a.g.e., s.* 50; Nuveyrî XXVI, s.296; Makrızî, es-Sulûk I, s. 33; H. Mahmud-A. eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 564; es-Surûr, *a.g.e..* s. 116

KM. es-Surûr, a.g.e., s. 110 vd.

107 - Ibnu 1-Cevzî XVI, s. 147 vd; Abû'l-Farac I, s. 306.

deki Şiî İslâm dünyasının hâkimiyet sahası ile ilgilenmemesi düşünülemezdi. Üstelik dönemin anlayışı gereği, sâhip oldukları topraklarda bağlı bulundukları Haiîfe'nin ve kendilerinin adlarını hutbelerde okutmak bir hâkimiyet ve büyüklük gösterisi olarak kabul edildiğine göre, birinin diğerinin hâkimiyet sahası ile ilgilenmesi gayet tabiî idi.

Dönemin şartları gereği öncelikle Irak'taki Fâtımî nüfuzunu bertaraf etmek ve Anadolu'daki yeni fetihlerle uğraşmak zaruretinden dolayı, Tuğrul Bey'in ömrü Suriye topraklarında faaliyette bulunmaya yetmemiştir. Esâsında düşünce planında olan bu mesele, kuvveden fiile çıkmaya da zaman bulamamıştır. Ama, Tuğrul Bey'in yine de Suriye ve Mısır topraklarıyla ilgilendiğine dair deliller mevcuttur. Öyle ki, Mısır ve Suriye bölgesinde kimsenin erişemeyeceği güce ve kudrete erişmiş olan Fâtımîlerin kudretli veziri Ebû Muhammed el-Yâzûrî, Tuğrul Bey'e mektup yazarak onu Mısır'a gelmeye dâvet etmişti.[108] Mısır Halîfesi'ne jurnallenen bu vezir, yakınları ile Kudüs'e giderken yakalanarak öldürülmüştü.[109] Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey'i bölgeye cezbedecek sebepler mevcuttu.[110]

Selçukluların bilinen sebeplerden dolayı Suriye'ye hâkim olma isteklerinin yanı sıra, Fâtımîler de kendi inanç ve düşünceleri açısından bölgeye büyük ehemmiyet veriyorlardı. Şam ve civarında Fâtımîlerin nüfuzunun artması, Şiîlerin sayısını çoğaltmasının yanı sıra Bağdâd'ın otoritesini de sarsmaktaydı.[111] Doğu İslâm topraklarında Şiî fikrinin gelı-

[108] Ali Muhammed Ali el-Ğâmirî, *Bılâdu'ş-Şâm Kable'l-Ğazvi's-Salîbî (463-491/1070-1098),* Beyrut 1404/1984, s. 116.

İbn Müyesser, a.g.e., s. 16.

Esasta Şam bölgesi ahalisi istememelerine rağmen, kerhen de olsa Fâümî hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalmışlardı. Bu yüzdendir ki, Selçuklu hâkimiyetine karşı sıcak bakmışlardır. Fâtımîlere ve Şiî tasallutuna karşı ilk ayaklanan Haleb ve Rahbe olmuştur (1061). Aynı şekilde Diyarbekir emîri Nâsiruddevle b. Mervan da Tuğrul Bey'e ilk yardım edenlerdendir. Bu şahsın vefatından sonra Meyyafârikûn ve Amid emirleri olan oğulları zamanında da durum değişmeden devam etmiştir. Bkz. Bessam el-Asalî, *Fennu'l-Harbi'l-İslâml* III, Beyrut 1408/1988, s. 343 vd.

[111] Fâtımîlerin, Suriye ve Filistin bölgesindeki hâkimiyetlerini tesis Mustansır (1035-1094) dönemine rastlar (Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 5; H.İ.Hasan, *İslâm...* V, s. 217.). Daha sonraları Fâtımîlerin nüfuzunun Suriye'deki güçlü komutan Anuştekin ve Fâtımîlerin vezin el-Cercerâî arasındaki iç çekişmeler yüzünden zayıfladığı görülmüştür. Bkz. Ibnu'l-F.sîr IX, s. 500 vd.

şıp kökleşmesi için Suriye bir köprü vazifesini görmekte, aynı zamanda Sünnîlere karşı ilk savunma hattını oluşturmaktaydı. Bu ve benzeri sebepler, Fâtımîlerin bölgeye önem vermelerini gerektirmiştir."[2]

Selçuklu hâkimiyeti yükselirken, iç mücâdeleler sebebiyle Suriye'de Fâtımî nüfuzu çökmeye yüz tutmuştu. Hatta Mirdasoğullarından Muizuddevle Simâl harekete geçerek Haleb'i Fâtımîlerlerin elinden almıştır. Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş, Mısırlılar karşı harekete geçerek 1049'da Haleb'i tekrar Simâl'den geri almışlardır."[3] Ama Simâl, şehri yeniden ele geçirmiş ve daha sonra Mısır Halîfesi'yle yazışarak Kilâboğullarından uzak bir Fâtımî kentinin kendisine verilmesi karşılığında Haleb'i onlara teslim edebileceğini bildirmiştir. Sonuçta Beyrut ve Akka kentlerini alan Simâl, 1057 senesinde Mustansır'ın komutanlarından Mekînu'd-Devle'ye Haleb'i teslim etmiştir. Buradaki Türkmenler de şehirden el çekmiş, o döneme kadar Abbâsî Halîfesi adına okunan hutbeler de artık Şiî Mustansır adına okunmaya başlanmıştır."[4]

Haleb'ın Fâtımîlere verilmesine razı olmayan Kilâboğulları, şehre daha önce hâkim olmuş olan Mahmûd el-Kilâbî komutasında Haleb üzerine yürüyerek (1060) burasını ele geçirdiler. Fâtımîler Dımeşk Nâibi Nâsıru'd-Devle komutasında kuvvet gönderince, Mahmûd önce şehirden çekilmiş, onların geri dönmesinden sonra şehri tekrar zaptetmiştir. Böylece Haleb kesin olarak Mahmûd'un eline geçmiş,"[5] Fâtımîler de Suriye'nin kuzeyindeki nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Aynı şekilde, Suriye'nin önemli şehirlerinden olan Dımeşk'de de Fâtımîlerin durumu iyi değildi. Şehre yerleşmiş olan Türk ve Berberî unsurlar arasındaki çekişmeler valileri zor durumda bırakmakta ve hâkimiyeti zorlaştırmaktaydı. Bu sırada

Suriye bölgesinde devlet kurmuş olan Hamdanîlerde İsmâilî mezhebine meyilli olmakla beraber, Büveyhîler gibi Fâtımî nüfuzundan korkuyorlardı. el-Hâkim zamanına kadar Halep Fâtımîlere karşı direnebilmiş fakat sonra onların yönetimine boyun eğmiştir. Ukaylîlerin, Musul'u Hamdanîlerden almasından (996) sonra bu bölge tamaman Fâtımîlerin propaganda sahasına girmiştir. Bkz. Halil Edhem, *Düveli İslâmıyye*, İstanbul 1927, s.154; H.İ.Hasan, *İslâm...* III, s. 115 vd; Ahmed Çelebî, *Mevsuatut-Tarıhı'l-İslâmî* V, Kahire 1983, s. 138; Y. Derviş Ğavânime, *Gulatu'ı-Şıa'l-Bâtımyye fî Bılâdı'ş-Şâm,* Aman 1981, s. 20.

"[3] İbnu'l-Esîr IX, s. 560.

ibn Müyesser, *a.g.e.,* s. 15; Zehebî, *el-Iber* II, s. 293.

Zehebî, *el-İber* II, s. 299.

Mısır'da da durum iyi değildi. Ülkedeki ekonomik meselelerin yaııı sıra, orduda görevli Türk, Berberi ve Sudanlı unsurlar birbirleriyle çekişerek gerginliği tehlikeli bir noktaya getirmişlerdi.

Nâsiru'd-Devle b. Hamdan, Türk ve Berberîlere dayanarak Sudanlıları tasfiye etmiş, çok geçmeden de Halîfe üzerinde hâkimiyet kuracak hâle gelmişti. Rakipleri durumunda olan İldeniz ve Berü'l-Cemalî gibi komutanlardan çekindiği için, 1069'da Sultan Alp Arslan'a fakîh Ebû Cafer Muhammed en-Naccâr el-Buhârî'yi elçi olarak gönderip, onu Mısır'a davet ederek, gelip Fâtımîler hâkimiyetine son vermesini ve Mısır'da Abbâsî hutbesi okutmasını istemişti."[6] Bu dâvet Tuğrul Bey döneminde düşünülüp de yapılamayan işlerin yapılması için bir başlangıç mahiyetindedir. Zira Alp Arslan, tahta geçer geçmez kendisi için yakın ve uzak olmak üzere iki hedef tayin etmişti: Yakın hedef ülkenin her tarafında hâkimiyeti tesis edip, isyanları ve benzeri olayları önleyerek Selçuklu hâkimiyetini sağlamlaştırmak; uzak hedef ise Hıristiyan topraklarını fethedip, sonra da Fâtımî hâkimiyetine son vermekti. Bundan maksadı, islâm âlemini Abbâsî Halifeliği ve Selçukluların hâkimiyeti altında toplamaktı."' Kendi hedeflerine uygun düşen bu dâveti alan Alp Arslan, askerini teçhiz ettikten sonra Horasan'dan yola çıkmıştır.""

Mısır'dan önce asıl hedef olan Şam bölgesinin ele geçirilmesi gerekmekteydi. Bu durumda muhtemel Bizans-Fâtımî ittifakından çekinilmekle berâber, Alp Arslan Bizanslılarla daha önceden yapmış olduğu müzakerenin rahatlığı içindeydi. Yine de her ihtimale karşılık, komutanlarından Atsız el-Haverizmî'yi Şam'ın güney tarafına göndererek Filistin, Remle ve Kudüs'ü Fâtımîler in elinden alıp bölgenin harekat açısından emniyetini sağlamasını istedi. Atsız, bahsedilen şehirleri alarak Selçuklulara tâbi kıldı."" Bu sırada Alp Arslan'ın Bizans konusundaki endişelerinde haksız olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Çünkü Bı-

"[6] İbn Müyesser, *a.g.e.,* s. 35; Abdulmecid Bedevî,a.g.e., s.145; es-Surûr, *a.g.e.,* s. 127.

H.Mahmud-A.eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 585.

el-Ğâmirî, *a.g.e.,* s. 123.

Zehebî, *el-İber* II, s. 314; el-Yâfiî III, s. 87; Sıbt, *a.g.e.,* s. 152; Makrızî, *el-Mukaffa'l-Kebîr* II (tah.Muhammed Ya'lavî), 1411/1991, s. 221; Ş.Dayf VI, s. 25; Sâdık A. D. Cevdet, *Medînetü'r-Remle,* Beyrut 1406/1986, s. 167; Şevkî *DzyU Asru'd-Düvel ve'l-lmârât,* Beyrut -, s. 492.

/.aııs'da iktidar değişikliği olmuş ve yeni imparator Selçuklulara ağır bir darbe vurmak üzere harekete geçmiştir.[120]

Nâsiru'd-Devle b. Hamdan'ın davetini kabul ederek harekete geçen Alp Arslan, Azerbaycan üzerinden Şam'a yöneldi. Anadolu'daki bâzı yerleri ele geçirip buraları kendisine tâbi kıldıktan sonra elçi olarak gelen Ebû Cafer el-Buhârî'yi, karşı elçi olarak Haleb Emîri Mahmud'a gönderip, yüksek hâkimiyetini tanımasını istedi. Diyarbekir üzerinden Haleb'e yönelen Alp Arslan karşısında Selçukluların gücünü idrak etmiş olan Mahmud, şehrin ileri gelenlerini toplayarak: "Onlar Şiîlerin kanlarını helâl kabul ediyorlar, yapılan bu dâvet bizim için büyük bir şanstır; sözün ve hediyenin fayda etmeyeceği gün gelmeden önce biz onların isteklerini kabul edelim" dedi. Şehir ileri gelenleri de bunu uygun gördüler. Zaten o sırada Bağdâd Halîfesi de Nakîbu'n-Nukebâ Ebu'l-Fevâris Tarrâd ez-Zeynebî'yi elçilik göreviyle ve hilatle Mahmud'a göndererek kendi adına hutbe okutmasını istemişti. Bu gelişmeler üzerine imâmlar Abbâsîlerin alâmeti olan siyah cübbe giyerek Abbâsî Halîfesi adına hutbe okudular.[121]

Mahmud, Selçuklu Sultanı'nın yüksek hâkimiyetini tanımasına rağmen, Alp Arslan Fırat kıyılarına ulaştığında onu karşılamaya çıkmadı. Bu durum Sultan'ı sinirlendirdi. Durumu fark eden Mahmud, Nakîbu'n-Nukebâ ez-Zeynebî'den kendi adına Alp Arslan'a elçi olarak gitmesini ve Sultan'ın huzuruna çıkmaktan kendini affetmesini istedi. Elçi, Alp Arslan'a gelerek Mahmud'un Halîfe'nin gönderdiği hilatleri giydiğini ve onun adına hutbe okuttuğunu bildirdi. Sultan elçiye: "Onlar ezanlarında hâlâ Şiî alâmetlerini okumaya devam etmektedirler, bu durumda hutbe okutmasının ne manası vardır? Mutlaka huzuruma gelip yer öpmesi gerekir" dedi. Fakat, Mahmud buna yanaşmadı. Onun üzerine şehir kuşatılarak sıkıştırılmaya başlandı. Durumun ciddiyetini gören Mahmud, bir gece annesiyle beraber şehirden çıkıp, Sultan'ın otağına gelerek ondan af dileyip, hakkında verilecek hükme râzı olduğunu bildirdi. Sultan, Mahmud'a iyi davranıp, ona hilat giydirdikten sonra çokça mal vererek Haleb'e geri

120 . ibn Müyesser, *a.g.e.,* s. 36; C.Cahen, *a.g.e., s.* 46.

Bu durum karşısında, mezhep taassubu içinde olan Şiî halk camideki hasırları alarak "Bu, Ali b. Ebî Tâlib'in hasırıdır, Ebû Bekir bir hasır getirsin de halk onun üzerinde namaz kılsın" şeklinde memnuniyetsizliklerini gösterdiler. Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 313.

gönderdi (1071). Mahmud da, şükran nişanesi olarak Alp Arslan'a bir at ve altın eyer sunarak bağlılığını bildirdi. Böylece Haleb Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu.'[22] Bu arada çevredeki şehirlerin emirleri de Sultan a itaatlerini bildirmişler Şeyzer, Lazkiye, Fâmiye ve Kefertâb Selçuklu hâkimiyeti altına alınmıştı.

Haleb'in ele geçirilmesinden sonra bölgedeki Fâtımî nüfuzunu kırma çalışmaları devam etmiştir. Selçukluların kudretli komutanlarından Atsız harekete geçerek daha önceden Türklerin elinde iken, sonradan Fâtımîlerin eline geçmiş olan Remle'yi yeniden zaptetti. Buradan daha önemli bir merkez olan ve Türk asıllı bir Fâtımî valisi tarafından idare edilen Kudüs üzerine yürüdü. Kale komutanıyla yaptığı yazışma neticesinde, halka dokunulmayacağı garantisi vererek şehrin savaş yapılmadan teslimini temin etti (1071). Gerçekten de Kudüs'e girdikten sonra münâdiler çıkararak halka eman verildiğini ilan edip, mallarının yağmalanmaması için muhafızlar tayin etti. Askalan hariç Remle ve Kudüs civarındaki yerlerin fethi ile Mısır yolu açılmış oldu.'[24] Artık, Suriye ve Filistin bölgelerinde Abbâsî Halîfesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbeler okunmaya başlanmış, Fâtımîlerin bölgedeki nüfuzu kırılmıştır.

Melikşah döneminde de Fâtımîlerin nüfuzunu kırma ve ortadan kaldırma çalışmalarının devam ettiğine şahit olmaktayız. 1074'de Irak'tan Şam'a ulaşan büyük Türk komutanlarından Şöklî, Mısırlıların güçlü komutanlarından olan Bedrü'l-Cemâlî'nin evlatlarına ait Akka'yı kuşatarak burasını ele geçirip, valisini öldürdü. Buradan Taberiye üzerine yürüdü.'[25] Aynı şekilde, Alp Arslan'ın kudretli komutanlarından olan Atsız

[122] İbnu'l-Esîr X, s. 63, 74; İbn Tağriberdî V, s. 88; Nuveyrî XXVI, s. 305, 312 vd; Ibnu'l-Verdî I, s. 519; ed-Devadârî VI, s. 391 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 313; İbnu'l-Adîm, Buğye, s 66 vd; İbn Hallikân III, s. 318; Muhamed Rağıb et-Tabbâh *e\-Ha\ebî,Alâmu'n-Nübelâ bı Tarihi Halebı'ş-Şehbâ* I, (tah. M.Kemâl), Haleb 1408/1988, s. 305; İbnu'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb, s. 173; B. el-Aselî III, s. 348; el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 184 vd; A.Sevim, *a.g.e.,* s. 56 vd; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu'ş-Şâm* I, Beyrut 1389/1969, s. 235.

Ebû Şâme, *a.g.e.,* s. 60.

[124] İbnu'l-Esîr X, s. 68; Zehebî, *el-İber* II, s. 314; İbn Tağriberdî V, s. 89; Nuveyrî XXVI, s.316 vd; el-Yâfiî III, s. 87; İbnu'l-Verdî I, s. 520; el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 185; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990, s.34 vd; Alı Sevim, "Atsız b. Uvak", *D.İ.A.* IV, s.92.

'"[5] İbn Müyesser, a.g.e., s. 41.

(l.l daha önceki fetilı hareketlerini devanı etirerek,'[2]" 1075 Ramazan ayında Dıııı eşk'i kuşatıp, şehri sıkıştırmaya başladı. O dönemde Dımeşk'te l'âtımîlerin valisi Mualla b. Haydare bulunmaktaydı. Şartların zorlaşması üzerine Atsız kuşatmayı kaldırarak (Mayısl075) Dımeşk'ten ayrıldı; şehrin Fatımî valisi de Dımeşk'ten kaçmak mecburiyetinde kaldı. Bu durumu haber alan Atsız geri dönerek şehri yeniden kuşattı. Kuşatmanın uzamasından dolayı gıda sıkıntısı çeken halk şehri eman ile Atsız'a teslim etmek mecburiyetinde kaldı. Şehir ele geçirildikten sonra Fâtımî hutbesi kesilerek Sünnî halîfe adına hutbe okundu. Aynı şekilde ezanlardaki Şiî alâmetleri de kaldırıldı. Dımeşk'in zapt edilmesiyle birlikte yüz altı seneden bendir bölgede okunmakta olan Alevî hutbesi kesilmiş ve bu tarihten sonrada bir daha okunmamıştır. Bu aynı zamanda Fâtımîlerin hâkimiyetinin bölgede tam manasıyla bittiği anlamına da gelmektedir.'[27]

Dımeşk'in zaptından sonra Mısırlılar Atsız'dan korkmağa başladılar ve bu korktukları şey başlarına gelmekte gecikmedi. Ertesi sene 1076'da kendisine bağlı Türkmenlerden oluşan bir orduyla Atsız Mısır üzerine yürüdü. Bedrü'l-Cemâlî Mısır ordusuna bir çeki düzen vermek için uğraştıysa da başarılı olamadı. Atsız, Kâhire'ye yaklaşınca, Bedrü'l-Cemâlî geri çekilmek zorunda kaldı. Çevreye dağılan Atsız'ın kuvvetleri halka zulmetmeye başlayınca, bölgenin ileri gelenleri Halîfe Mustansır'dan yardım istediler. Bu arada Bedrü'l-Cemâlî, hacca gitmek üzere yola çıkan üç bin kişiyi silahlandırarak, Atsız'a karşı harekete geçti. Kendi tarafından bâzı komutanların Fâtımîlerin safına geçmesi ve bâzılarının da öldürülmesi karşısında durumu sarsılan Atsız, yenilerek geri çekilmek mecburiyetinde kaldı ve Dımeşk'e döndü.'[28]

1070'de Remle ve Kudüs'ü aldığında bölgenin en önemli şehirlerinden olan Dımeşk'i de kuşatmış, fakat zaptına muktedir olamamıştı (Bkz. M. C. es-Surûr, *Styâsetü...,* s. 152; Ph. Hitti, *Tarihu Sâriye ve Lübnan ve Filistin* I, (trc. Corc Haddâd-Abdulkerîm Râfik), Beyrut, s. 305; M.K. Ali, *a.g.e.,* s. 236 vd.).

İbn Asâkir, *Tarih* VII, s. 348 vd; İbn Asâkir, Tehzîb, s. 334; İbn Asâkır, *Vulâtud-Dimeşk fi'l-Ahdi's-Selçûkî,* (nşr. S. el-Müneccid), Beyrut 1981, s. 17; İbnu'l-Esîr X, s. 99 vd; İbn Kesîr XII, s. 121; Zehebî, *el-İber* II, s. 323 vd; İbn Tağriberdî V, s. 103; İbn Müyesser, *a.g.e.,* s. 42 vd; el-Kalkaşandî IV, s. 171; İbnu'l-Verdî I, s. 526; eş-Şehabî I, s. 386; B. el-Asalî III, s. 245 vd; Raşîd Abdullah el-Cumeylî, *Dırâsâtün fi Tarıhil-Hılâfetı'l-Abbâsiyye,* Bağdâd 1984, s.229.

İbnu'l-Esîr X, s. 103 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 325; Sıbt, a.g.e., s. 182 vd; es-Surûr, a.g.e., s. 61 vd; el-Asalî III, s. 245 vd.

Atsız'a karşı kazandığı başarıdan cesaretlenen Bedrü'l-Cemâlî, Mısır I lalîfesi'nin de desteğiyle yeni bir ordu tanzim ederek Nasru'd-Devle komutasında Dımeşk'e gönderdi (1077). Dımeşk'te kuşatma altında kalıp sıkışan Atsız, Tutuş'a haber göndererek şehri ona teslim etmek istedi. Tutuş'un geldiğini duyan Mısırlılar kuşatmayı kaldırarak geri döndüler. Fakat Sur ve Trablus gibi kıyı şeridindeki şehirleri de ele geçirdiler. 1078 sensinde Bedrü'l-Cemâlî komutasındaki Mısır ordusu tekrar Dımeşk'i kuşattı. Atsız, Haleb'i muhasarayla meşgul olan Tutuş'a tekrar haber göndererek yardım istedi. Tutuş, biraz gecikmeyle de olsa gelerek Dımeşk'i Mısırlıların muhasarasından kurtarıp, Atsız'ı öldürerek şehre hâkim oldu.

Suriye ve Filistin bölgesindeki hâkimiyetlerini kaybeden Fâtımîler, özellikle Bedrü'l-Cemâlî vasıtasıyla yeniden eski topraklarını geri almak sevdasına düşüp, 1085 senesinde Şam'a yönelerek Dımeşk'i kuşatmışlarsa da başarı kazanamamışlardır.[130] Ama 1089 yılında, Şam bölgesine yürüyüp bâzı şehirleri ele geçirdiler.[131] Yalnız bütün bu çabalar Fâtımîlerin bölgedeki eski nüfuz ve kudretini ihya etmekten çok uzak hareketlerdir. Bölge büyük oranda Selçukluların egemenliğine geçmiş ve taraflar arasındaki mücadelede Selçuklular gâlip gelmişlerdir.

d- Hicaz Bölgesinde Hutbe Okutma Mücâdelesi

Şiî-Sünnî, dolayısıyla da Fâtımî-Selçuklu çekişmesinin en hızlı şekilde yaşandığı yerlerin başında Hicaz bölgesi gelir. İslâm'ın kutsal mekanları olması sebebiyle her iki mezhep de buralara hâkim olmak düşüncesindeydi. Özellikle Şiîler, Ehl-i Beyt dışındaki sahabelere karşı düşmanlık hissi beslemelerinden dolayı, bahsedilen yerlere ayrı bir önem vermekteydiler. Bu düşünceden olmalı ki, Fâtımî Halîfesi el-Hâkim döneminde Şiîlerin kin duydukları ve Hz. Ali'nin halîfelik hakkını gasbettiğine inan-

[129] İbn Müyesser, s. 45 vd; Sıbt, *a.g.e., s. 200* vd; el-Yâfiî III, s. 100; Zehebî, *Düvel* II, s. 241; İbnu'l-Adîm, *Zübde...,* s. 195; es-Surûr, *a.g.e.,* s. 63 vd; Ş.Dayf VI, s. 25 vd; Ali Sevim, "Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. T.T.K. Ilıltlı riler* II, Ankara 1981, s. 746 vd.

[130] Zehebî, *el-İber* II, s. 338; B.el-Asalî III, s. 446.

[131] İbnu'l-Esîr X, s. 167.

ılıkları ilk iki halîfe Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in kabirlerini açtırarak soydurmak teşebbüsü vardır.[3]

Hicaz bölgesindeki hutbeler Tulunoğulları ve İhşidoğulları zamanında Abbâsî Halîfesi adına okunmuştu. Büveyhîler zamanında 949 yılından itibaren Hicaz'da Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ve kardeşi Caferi Tayyar'ın çocukları arasından mahallî başkanlar seçilmekteydi. Başkanlık meselesi yüzünden zamanla bu iki aile arasında anlaşmazlık çıkmış ve kan dökülmesine kadar uzanan kavgalar olmuştu. Bu fırsattan faydalanmak isteyen Fâtımî Halîfesi Muiz, bölgedeki ileri gelenlere değerli hediyeler göndererek öldürülenlerin diyetlerini ödemiş ve aralarında barışı sağlamıştı. Muiz, 973'de Mağrib'den Mısır'a geçerek Fâtımîler devletinin başkentini Kâhire'ye taşıyınca, Harameyn şerifleri de Muiz'in imâmlığını (lıalîfeliğini) kabul etiler ve 975 tarihindeki ölümüne kadar hutbelerde onun adını okuttular.'"

Muiz, 975'de Mekke'ye bir Alevîyi nakîb olarak atamıştı. Böylece Fâtımîler Hicaz bölgesine girmiş oldular. Mekke emîri bunu kabul etmeyince, Muiz'in adamı şehri kuşatarak sıkıştırmaya başladı. Kuşatma sebebiyle şehirde kıtlık yaşanmış ve o sene Araplardan kimse hac yapamamıştı. Daha fazla dayanma gücü kalmayan bölge halkı Fâtımîler adına lıutbe okutmayı kabul etmişlerdi. Bahsedilen bu ara dönemde bir süre Fâtımî hutbesi kesilerek yerine Abbâsî hutbesi okunmuşsa da, Fâtımî Halîfesi el-Aziz Billâh (975-996) yeni bir hamle yaparak tekrar Fâtımî lıutbesi okutturmuştur. el-Aziz'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Hâkim 1004'de Mekke emîri Ebu'l-Fütûh'a elçi göndererek sahabeye ve Hz. Peygamber'in bâzı hanımlarına minberlerde hakaret edilmesini istedi. Bu durum Ebu'l-Fütûh'a ağır geldi. Buna rağmen, hac mevsiminde hatip minbere çıkıp bu işi yapmaya kalkışınca halk minberi parçaladı.

cl-Hâkim, evleri Mescidi Nebevî'ye yakın iki Alevîye para vererek onların yer altından tüpel kazıp, bu iki sahabenin kabrine ulaşmalarını ve naaşlarını çalmalarını istedi. Bahsedilen şâhıslar bu niyetlerini gerçekleştirmek için tünel kazmaya başladılar. Lakin çıkan şıdd&JLbir'fitizgar tünelin çökmesini ve işlerin açığa çıkmasını sağladı. Halk korku ve çndişe içinde'Mescidi Nebevî'yi doldurarak naaşlan görmek istedi. Medine valisi suçluları vaiçaîayıp cezalandırarak durumu yatıştırdı. Bkz. H.İ.Hasan, *Taribu...,* s. 223.

el-Abbâdî, *a.g.e., s.* 342 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...* IV, s. 55.

Hbu'l-Fütûh halktan kendisine biat etmelerini isteyerek el-Hâkitıı'e karşı başkaldırdı. el-Hâkim, isyancılar karşısında âciz kalınca Arap kabilelerini Ebu'l-Fütûh aleyhinde kışkırtmak istediyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine Ebu'l-Fütûh'u Mekke valisi olarak bırakmaya râzı oldu. Bu validen sonra yerine oğlu "Tâcu'l-Meâlî" lakaplı Şükrü vali oldu ve 1061'de vefat edinceye kadar bu görevde kaldı. Bu şahıs aynı zamanda Mekke ile Medine mülkünü bir idarede birleştiren şahıs olmuştur. Tâcu'l-Meâlî'nin erkek çocuğu olmadığı için, ölümünden sonra yerine kölesi geçmiştir. Bir kölenin vali olmasına razı olmayan ve daha öncede Ebu'l-Fütûh'la aralarında Mekke valiliği için çekişme yaşanan Ebû Tayyîb oğulları 1062'de valiliği onun elinden almışlardır. Ebû Hâşim'e nispetten dolayı "Hâşimîler" de denen bu sülalenin lideri Muhammed b. Cafer b. Ebî Hâşim idareyi ele geçirdikten sonra Mısır Halîfesi Mustansır adına hutbe okutmuştur.'" Artık iyice pekişen Fâtımî nüfuzu Mustansır adına okunan hutbelerle devam etmiş, Fâtımîler bölgeye mal ve hediyeler göndererek kendilerine bağlılığın devamını sağlamışlardır.

Mısır'da Mustansır'ın hilâfeti devam ederken Yemen'de bir iktidar değişikliği olmuş (1055) ve Ebû Kâmil Ali b. Muhammed es-Suleyhî etrafına bir grup toplayarak harekete geçmiş, Mısır Halîfesi'nin de desteğini alarak iyice güçlenip, Yemen'in önemli bir kısmında idareyi ele geçirmişti. O döneme kadar Yemen'de Abbâsî Halîfesi adına okunan hutbeler kesilerek Mısır Halîfesi adına okunmaya başlanmıştır.[13'] Yemen hükümdarı es-Suleyhî 1062'de hac yapmak için Mekke'ye geldiğinde buraya hâkim olan Ebû Tayyîb Oğullarının elinden idareyi alarak, halka ihsanlarda bulunmuş, Hicaz'a fazlaca yiyecek sevk edip, halkın hayat şartlarını kolaylaştırarak onların gönüllerini kazanmıştır. Ayrıca bağlı olduğu tarafın alâmeti olan beyaz renk kumaşla Kabe örtülmüştür.'"

[134] Ebû Tayyîb Takiyyuddîn el-Fâsî el-Mekkî, *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledı'l-Harâm* II, (tah. Ö. Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1405/1985, s. 311; Arif Ahmed Abdulğaıiî, *Tarihu Umerâi'l-Medînetı l-Münewere*, Dımeşk 1996, s. 236 vd; es-Seyyîd Ahmed b. es-Seyyîd Zeynî Dehlân, *Umerâu'l-Beledi'l-Harâm,* Beyrut -, s. 28 vd; Muhammed Cemâleddîn es-Surûr, *Siyâsetü'l-Fâtımiyye el-Hâriciyye,* Kahire 1396/1976, s. 27 vd.

[135] el-Kalkaşandî IV, s. 275 vd; A. Abdulğanî, *Umerâul-Medîne,* s. 238 vd. .

[136] İbnu'l-Esîr IX, s. 614 vd; İbn Kesîr XII, s. 73 vd.

İbnu'l-Esîr X, s. 30; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 83; İbn Kesîr XII, s. 97; H.İ.Hasan, İsLîrn V, s. 245; M.Gâlib, *a.g.e., s.* 234; es-Suleyhî'den şefkatle beraber âdil bir idare gören lı.ılk,

Suleyhîler vasıtası ile Hicaz'a hâkim olan "Hâşimîler" ailesi 1201 yılına kadar iş başında kalmıştır. Hâşimîler, Fâtımî-Abbâsî rekabetinden istifade ederek tamamen menfaate dayalı bir politika izlemiş, hangi taraf çok para verirse hutbeyi onların adına okutmuşlardır. Bu uygulama Hicaz halkına ve hacılara zarar vermiş; Fâtımîler adına okunan hutbe Irak hacılarının yollarda ve Kâbe'de eziyete uğramasına sebep olmuş; Abbâsiler adına okunan hutbe ise, Mısır'dan temin edilen mal ve erzakın gönderilmemesine, dolayısıyla da kıtlık doğmasına yol açmıştır. Bu tür meseleler yüzünden Hicaz bölgesinde halkın huzuru bozulmuş, birtakım sosyal problemler belirmiş, hırsızlık ve soygunculuk olayları çoğalmıştır."[8] 1069 senesine gelindiğinde Haşimîlerin çıkar politikasının gereği olarak Fâtımî Mustansır adına okunan hutbeler kesilerek Abbâsî Halîfesi Kâim Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alp Arslan adına hutbeler okunmuştur.'[39] Hutbelerin Sünnî halîfe adına okunmasının sebebi, o dönemde Mısır'da korkunç bir kıtlığın hüküm sürmesi ve Hicaz'a gereği kadar yiyecek gönderilememesidir.'[40]

ondan son derece memnun olmuştur. Mekke'deki Hüseynî Şerifler, es-Suleyhî ile görüşerek onun Mekke'den çıkmasını ve yerine kendi tayin ettiği birinin şehirde kalmasını teklif ettiler. es-Suleyhî, Muhammed b. Cafer Hâşimîyi kendine naib yaparak, ona mal ve elli askerden oluşan bir kuvvet verdi. Böylece Suleyhîler hâkimiyeti Mekke'de kurulmuş oldu. Bkz. Z. Dehlân, *a.g.e.,* s., s. 31.

I w•, el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 343 vd; C.Cahen, *Osmanlılardan*s. 48.

Ibn Kesîr XII, s. 107; Ibn Tağriberdî V, s. 22 vd.

Mısır'daki iç karışıklıklar, askerî gücü oluşturan Türkler ve diğer unsurlar arasında meydana gelen iktidar kavgaları yüzünden ülke ekonomisi çökmüştü. Nil'in taşmaması ve yağmalar yüzünden köylülerin mahsul ekememeleri ülkede kıtlık doğurmuştu. Meydana gelen salgın hastalıklar da buna eklenince durum vahim bir hal almıştı. Açlık o kadar had safhaya varmıştı ki, kitap ciltlerini, kedi ve köpekleri yiyen halk, bu defa, avladıkları insanları yemeye başlamışlardı. Yeri belli olmasından dolayı ölülerin mezardan çıkarılarak yenmemesi için cenaze sahipleri ölen yakınlarını gece defn eder hâle gelmişti (Bkz. İbn Müyesser, *a.g.e.,* s. 36 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 235; İbn Tağriberdî V, s.18; İbnu'l-Esîr X, s. 61 vd; İbn Kesîr XII, s. 107). Mustansır'ın saltanatı zaafiyet geçirmiş, halîfe açlıktan kurtarmak için kendi aile efradını bile Şam'a göndermişti. Yiyecek temini için devlet hazinesindeki her şey satılmış, bunlar da yetmediği için Halîfe kendi şahsi lıazıne ve mallarını da satmıştır. Mustansır'ın 10 000 hayvanından geriye ancak üç beygiri kalmıştı. Hatta Haiîfe'nin veziri Ebu'l-Mekârim'in hayvanını sarayın kapısında uşağının elinden alan üç kişi keserek yemişler, vezir de bunları yakalatarak sarayın kapısında astırmıştı. Sabahleyin kalktıklarında ise bu adamların etlerinin aç insanlar tarafından soyulduğu ve geriye sadece kemiklerinin kaldığı görülmüştü. Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 18 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 117 vd; eş-Şehabî I, s. 375 vd; el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 300 vd.

Mısır'da devam eden şiddetli kıtlık yüzünden Halîfe Mustansır 1 licaz emîrine yeterli para ve gıda yardımı yapamamıştı. Sıkıntıya düşen Mekke emîri Kabe'nin örtüsü, oluğu ve kapısı üzerindeki altınları alarak bunları eritip dinar olarak bastırdı. Medine emîri de Mescidi Nebevî'deki kandiller üzerinde bulunan altınları almıştı.[141] Bu fırsattan istifade eden Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim, Alp Arslan'a bir elçi göndererek Şiî hutbesinin kesilip, yerine Sünnî hutbesinin okunmaya başlandığını bildirdi. Ayrıca ezanlardaki Şiî alâmetlerini kaldırdı. Bu haberi alan Sultan Alp Arslan, Mekke emîrine hilat ve 30 000 dinar gönderdi; ayrıca her sene 10 000 dinar vermeyi de vaadetti. Gelen elçiye eğer Medine emîri de aynı işi yaparsa ona da şimdi 20 000 dinar ve her sene için 5 000 dinar veririm, dedi.[142] Böylece Fâtımî Halîfesi Muiz'den beri yüz yıla yakındır Hicaz'da okunmakta olan Şiî hutbesi kesilerek Sünnî hutbesi okunmaya başlanmış oldu.

Hutbelerin Sünnî Halîfe adına okutulduğu ve ezanlardaki Şiî alâmetinin kaldırıldığı söylendiği halde, olayların gelişiminden durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zira, 1070'de Halîfe Kâim Biemrillâh, eş-Şerîf Ebû Tâlib el-Hasan b. Muhammed'i bir miktar mal ve hilat ile Mekke emîrine göndererek, ezanlardaki Şiî alâmetini kaldırmasını isteyecektir. Ama Ebû Hâşîm, bu Hz. Ali'nin ezanıdır, diyerek buna yanaşmadıysa da, eş-şerîf Ebû Tâlib'in ikna edici konuşması ve Abdullah b. Ömer'in rivayetini nakletmesi[143] üzerine ezanlardaki Şiî alâmeti kaldıracaktır.[144] Böylece Mekke'de Sünnî hutbeden sonra Sünnî ezan uygulamasına da geçilmiştir.

Melikşah döneminde de Hicaz'a olan ilgi devam etmiş, Kâbe ile ilgili birtakım uygulamalar yapılmıştır. 1073 senesinde Sultan Melikşah'ın elçisi

[141] İbn Kesîr XII, s. 107; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 116 vd.

[142] İbnu'l-Esîr X, s. 61; İbn Kesîr XII, s. 109; Zehebî, *el-İber* II, s. 312; el-Yâfiî III, s. 85; İbn Tağriberdî V, s. 85; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 421; A.Arif Abdulğanî, *Tarıhu Umerâi Mekketı'l-Mükerreme,* Beyrut 1413/1992, s. 430.

[143] Müslümanlar muhacir olarak Medine'ye geldiklerinde namaz vakitlerini duyuracak özel bir işaret yoktu. Bu konuda çan ve boru çalınması gibi teklifler yapılmış, fakat Hz. Peygamber bunların gayrimüslim adeti olduğunu söyleyerek kabul etmemişti. Sonra Bılal-ı Habeşî'yi çağırarak namaz vaktini duyurması için ona (bilinen şekliyle) ezan okumasını emretmişti. Bu hadîs Abdullah b. Ömer tarafından nakledilmiştir. Bkz. Zeyniiddîıı Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesı* II, (nşr. Ahmed Naim), İstanbul 1975, s. 550 vd.

[144] İbn Tağriberdî V, s. 91.

yanında davul ve bûkât olduğu halde Mekke'ye ulaşarak, beraberinde Kâbe için sarı ipekten dokunmuş bir örtü getirmişti. Bu örtü Gazne Sultanı Mahmud tarafından dokutturulmuş ve üzerinde Mahmud b. Sebüktekin ibaresi yazılmıştı. Sultan Mahmud zamanında bu örtü Kâbe'ye gönderilmek üzere Nisabur'a getirilmiş ve burada Ebu'l-Kâsım ed-Dehkân isimli bir şahsın yanında kalmıştı. Birtakım engeller yüzünden zamanında Kâbe'ye ulaşamayan bu örtüyü vezir Nizâmülmülk mezkur şahıstan alarak Melikşah adına Kâbe'ye göndermişti. Böylece Fâtımîlerin beyaz renkli örtüsünden sonra Melikşah'ın göndermiş olduğu sarı renkli örtü Kâbe'ye örtüldü.[145]

Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim'in samimiyetten uzak ve faydacı politikası çok geçmeden kendini göstermiştir. Tarihî kaynaklarda zâlim, fâcir, râfızî, habîs ve kan dökücü bir insan olarak vasfedilen bu şahıs, aynı zamanda hacıları öldürüp, onların mallarını yağmalamaktan kaçınmamaktaydı.[146] Tamâmen çıkarları doğrusunda hareket ettiği içindir ki, Mısır Halîfesi Mustansır ona bir elçi göndererek (1074), Alp Arslan ve Kâim Biemrillah vefat etti; hutbeleri artık benim adıma okut, dedi. Aynı zamanda emîre değerli hediyeler de göndermişti. Emîrin adamları da onu korkutarak, eğer Şiî hutbesi okutmazsan Mısır'dan gelen yardım kesilir, dediler. Ebû Hâşim, dört yıl beş aydan beridir okunmakta olan Sünnî hutbesini kestirerek Şiî hutbesi okutmaya başladı.[147] Bu olayla birlikte Sünnî-Şiî çekişmesinin tarafları olan Selçuklular ve Fâtımîler arasındaki mücâdeleyi kutsal topraklarda şimdilik Fâtımîler kazanmış bulunmaktaydı.

Hicaz'da ortaya çıkan Fâtımî üstünlüğü fazla sürmeyecektir. Zira Melikşah, Hicaz işlerine daha fazla önem vermeye başladı. 1075'de Küfe şehrinin kendisine ikta olarak verilen ve "Tavîl" lakabı ile tanınan emîr Cenfel et-Türkî Kutluğ b. Güntekin (öl. 1086) hac emîri oldu. Bu şahıs, hac emîrliği görevine getirilen ilk Türk'tür.[148] Cenfel et-Türkî, Mekke

145 Ibn Tağriberdî V, s. 96; A.Abdulğanî, *T. Umerâi Mekke,* s. 432.

146 Ibn Tağriberdî V, s. 95.

147 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 167; Ibnu'1-Esîr X, s. 97 vd; Ibn Tağriberdî V, s. 98; el-Yâfiî III, s 94; Sıbt, *a.g.e.,* s. 174; İbn Müyesser, a.g.e., s. 42; A. Abdulğanî, *T. Umerâi Mekke,* s. 431 M. C. es-Surûr, *Siyâsetti...,* s. 30.

148 İbn Kesîr XII, s. 121; A.Abdulğanî, *T. U.Mekke,* s. 432.

emîri Muhammed b. Hâşim ile buluşarak, onun Melikşah'ın kız kardeşi ile evlenmesini görüştü. Böyle bir evliliğin kendisine sağlayacağı itibar Mekke emîrine câzip gelmekteydi. Ama Mısır'dan da vazgeçmek istemiyordu. O sebeple iki adamını Mısır'a gönderdi. Bunların verecekleri bilgiye göre Mısır'da işler iyi gidiyorsa, Şiî Halîfesi adına okunan hutbelere devam edilecekti. İşlerin kötü gittiği anlaşılırsa, o zaman durumu daha iyi olan Sünnî Halîfe ve Selçuklular adına hutbe okutturulacaktı.

Emîrin adamları Mısır'da işlerin iyi gitmediği konusunda haber gönderdiler. Bu arada Mısır Halîfesi de bin dinar yollamıştı. Bu işler olurken hac emîrinin mektubu geldi. Mektupta düğün gününün kararlaştırıldığı, geçmiş ve gelecek seneler için emîre 20 000 dinar gönderildiği, fakat bu paranın 10 000 dinarının mihir parası olarak alıkonulduğu bildiriliyordu. Bu durum karşısında evlenme işinin sağlamlaştığını anlayan Mekke emîri, Şiî hutbesini kestirerek, Sünnî hutbesi okutmaya başladı.'[49] Mekke'de bu işler olurken Medine'de de yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. 1076'da Medine'ye hâkim olan ve yedi ay Medine emîrliği yapan el-Hüseyn b. Ahmed, Sünnî hutbesini kestirerek Şiî hutbesine dönmüştü. Bu şahsın şehre hâkim olması üzerine önceki emîr el-Hüseyn b. Muhennâ şehirden ayrılarak Sultan Melıkşah'ın yanına gitmişti.'[50]

Mekke emîrinin Sünnî hutbesi okutması sebebi ile, Abbâsî Halîfesi'nin bu şahısla ilişkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. 1076 senesinde Halîfe el-Muktedi için biat almak kastıyla Ebû Tâlib ez-Zeynebî'nin bir hilat ile emîre gönderildiği bilinmektedir.'[5]' Aynı ilişkilerin devamı mahiyetinde olarak ertesi sene (1077), Halîfenin vezin Fahru'd-Devle b. Cehîr'in emriyle yaptırılan ve her tarafı altınlarla nakışlandıktan sonra üzerine "Lâ İlâhe İllallah, Muhammedun Rasûlullâh, el-İmâmu'l-Muktedî Biemrillâh Emîru 1-Müminîn" yazılı olan büyük bir mihrap Mekke'ye gönderildi. Mihrabın Mekke'ye nakledilmesi esnasında Ebû Hâşim'in yakın adamlarından biri de nakil işlemine refakat etti.

[149] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 171 vd; eş-Şehabî I, s. 386.

[150] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 180; İbn Tağriberdî V, s. 104; A.Abdulğanî, *T. U.Medine,* s. 240.

'[5]' İbnu'l-Cevzî XVI, s. 184.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 190; A.Abdulğanî, *T.U.Mekke,* s. 432; Muhammed H. Şendeh, *el Hadarâtu'l-İslâmiyye,* Beyrut 1404/1984, s. 32.

Kınîrin âdeta huy haline gelen çıkarcılığı tekrar nüksedince, Sünnî hutbelerini kestirerek yeniden Şiî hutbe okutmaya başladı. Şiî hutbesinin okunmasıyla iktifa edilmedi; Abbâsî Halîfesi nin gönderdiği bahsi geçen minber de emîrin direktifiyle parçalanarak yakıldı. Şiî hutbesi okutmanın yanı sıra Sünnîlere karşı düşmanca tavırlar da sergilenmeye başlandı. Mekke'nin fakîhi ve müftisi olup, son derecede zâhid ve müttakî bir şahıs olan Ebû Muhammed el-Hıttînî'de (öl. 1079) Sünnîlere düşmanlık politikasının kurbanı olmuştur. Mekke'deki Râfızîler bu şahsı emîre şikayet ederek onun tesiriyle Sünnîlerin kendilerini buğzettiğini söyleyip, cezalandırılmasını istediler. Mekke emîri bu Sünnî âlimi yakalattırarak, ilerlemiş yaşına rağmen onu fena şekilde dövdürdü. Yediği sopanın tesiriyle hayli hırpalanan Ebû Muhammed müteakip günlerde vefat etti.'"

Mekke emîrinin bu davranışını kabul etmeyen Selçuklular hemen harekete geçerek duruma müdahale etmişlerdir. Hac Emîn Cenfel et-lürkî 1079'da hac emîri olarak insanlara hac yaptırmanın yanında, Mısır Halîfesi adına okunan hutbeleri kestirerek, yeniden Halîfe Muktedî ve Melikşah adına hutbe okuttu.'[54] Fakat ileriki tarihlerde değişen bir şeyin olmadığı görülmektedir. Zira Mekke emîri kararsız durumunu devam ettirmiştir. Esasen Mısırlıların devreye girerek Sünnî hutbesini kestirip, Şiî hutbesi okuttukları anlaşılmaktadır. Kaynaklar bu olayın hangi tarihte gerçekleştiğine dair açık bilgi vermemektedir. Ama, Selçukluların Küfe müstelzimi ve hac emîri olan Cenfel et-Türkî (öl. 1086) bu vazifesini aralıksız on iki sene devam ettirdiği ve son olarak 1085 senesinde hac emîrliği yaptıktan sonra vefat ettiği dikkate alınırsa, Şiî hutbesinin tekrar okunmaya başlanmasının bu tarihten sonra olması icap eder.'[55]

1086'de Medine'ye gelen bir Alevî'nin Mısır Halîfesi adına hutbe okuttuğu ve şehrin emîri el-Hüseyn b. el-Muhennâ'nin Medine'den kaç-

[155] İbn Tağriberdî V, s. 109; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 209 vd; es-Semânî, *el-Ensâb* II, s.235 vd.

İbn Kesîr XII, s. 129; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 206.

Cenfel et-Türkî, çokça Kur'an okuyan, namazlarına muntazam devam eden, dirayet sahibi, idaresi güzel, hac yollarını ıslah etmiş ve hacıların ihtiyaç duyduğu mekanlar yaptırmış cesur bir insandı. Bu meziyetlerinin yanı sıra asayişsizlik durumlarında çok müsamahasız davranırdı. Bu yüzden onunla Araplar arasında pek çok olaylar cereyan etmişti ve Araplar ondan korkarlardı. Bu korkuları sebebiyle, o hayatta iken bu işi yapmaları mümkün görülmemektedir. Bkz. İbn Kesîr XII, s. 142; İbn Tağriberdî V s 122-Ibnu'l-EsîrX, s. 163.

inak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu gelişme üzerine, Cenfel et-Türkî'den sonra hac emirliğine getirilen Humartekin el-Hasnanî 1086 tarihinde insanlara hac yaptırdığı gibi, Mekke ve Medine'de Fâtımî Halîfesi adına okunan hutbeyi de kestirerek yerine Sünnî hutbesi okutmuştur. Aynı zamanda Mısır Halîfesi'nin adı yazılı ve Kâbe'nin kapısına asılı olan levhaları söktürerek, yerine Halîfe Muktefî'nin adı yazılı levhalar astırmıştır."' Böylece Mısırlılar adına okunan hutbe fazla sürmeden tekrar kaldırılmıştır.

e- Mekke'nin Selçuklu Hâkimiyetine Alınışı

Türkistan'dan Yemen'e kadar geniş bir coğrafyaya hükmeden Sultan Melikşah, kendi döneminde Hicaz işlerine özel bir önem vermiştir. Mekke ve Medine'deki Şiîlerin yanısıra çöl Arapları da hacılara zorluk çıkarmaktaydılar. Bedevî Araplar hacıların Kâbe'yi ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaretini yasaklıyor, mallarını gasp ediyor ve hacılardan haraç alıyorlardı. Râvendî'nin ifadesine göre; hacılardan yedi kırmızı dinar almaktaydılar. Bu durumu bir zımmî âdeti olarak kabul eden Melikşah, hacılardan vergi alınmasını yasaklamıştı. Mekke'de geniş depolar yaptırarak zengin, fakir herkesin istifadesine sunmuş ve hacıları zâlimlerin insafına terk etmemişti. Ayrıca Hicaz-Suriye yolunun su mahzenlerini yaptırmış, Mekke ve Medine emirlerinin yanı sıra bölge insanlarına da çokça ihsanlarda bulunarak onları memnun etmişti.'[5]' Melikşah, hacıların kutsal topraklara gidiş gelişlerini kolaylaştırıcı tedbirlerin yanı sıra, vergilerde de hacıları korumuştur. 1082 senesinde biri Halîfe Muktedî, diğeri de kendi adıyla iki levha yazdırarak, hacılara satılan ve alınan şeylerden vergileri kaldırdığını ilan etmişti. Bu levhalar halkın görmesi için Hulbe ve Câmiu'l-Kasr kapılarına asılmıştı.

Sultan Melikşah, Hicaz bölgesinde süregelen karışıklığa bir son verip, zaman zaman bölgede tesis edilmeye çalışılan Fâtımî nüfuzunu tamamen kırmak ve Hicaz ile Yemen'i zaptederek Selçuklu mülküne katmak kastıyla 1091'de harekete geçti. Gönderilen Selçuklu kuvvetleri Mekke'yi

[156] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 180.

'" İbnu'l-Esîr X, s. 158; İbn Kesîr XII, s. 141; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 256; Zehebî, *elJber* II, s. 340; el-Yâfiî III, s. 132.

[158] Râvendî I, s. 128 vd; el-Yezdî, *a.g.e.,* s. 62 vd; A.Ocak, a.g.m., s. 413 vd.

[159] Sıbt, *a.g.e.,* s. 216; Râvendî II, s. 128.

zaptedince buranın emîri Muhammed b. Ebî Hâşim şehirden kaçarak Bağdâd'a gitti ve emirliğini elinden alan Türkmenlere karşı yardım talebinde bulundu.""

Hicaz'dan sonra, babası Alp Arslan'ın yapmak istediği şekilde Mısır meselesini de kesin bir çözüme kavuşturmak"" ve bu devâ bulmaz derde çare olmak isteyen Melikşah, 1092 senesinde İsfehan'dan Bağdâd'a hareket etti. Melikşah, hilâfet merkezine ulaştığında kendisini ziyarete gelen emîr Çubuk'a Hicaz ve Yemen üzerine yürümesi emrini vermişti. Bu kumandan da 1092-1093'de harekete geçti ve emirlerinden Saduddevle Gevherâyîn'i bu işle görevlendirdi. Onun vazifelendirdiği Turşek, Yemen'e geçerek bölgenin zaptını tamamladı.[162] Yemen'in ele geçirilmesi tamamlanmasına rağmen Melikşah'ın ömrü vefa etmediği için Mısır meselesi yine yarım kalmıştı. Melikşah'ın vefatıyla ortaya çıkan boşluktan istifâde eden Mekke emîri ve diğer Araplar eski yağmacılık ve talan günlerine dönmüşlerdir.'[63] Melikşah'ın vefat etmesi ile Şiî-Fâtımîler meselesi halledilemediği gibi, onların faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etme imkanı da ortaya çıkmıştır.'[64]

[160] İbnu'l-Esîr X, s. 200; A.Abdulğanî, *T.U.Mekke,* s. 433.

İbn Kalânisî, *a.g.e.,* s. 200.

"2 İbnu 1-Esîr X, s. 203 vd.

Melikşah'ın vefatından sonra evlatları arasında çıkan taht kavgalarına bağlı istikrarsızlık, bütün ülkede olduğu gibi, Hicaz bölgesinde de kendini hissettirmiştir. 1092 senesi Zilkade ayında Hafâce oğullan hac emîri Humartekin'in korumasında olan hacılara saldırarak onları yağmalamak istemişlerdir (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 247; İbn Kesîr XII, s. 150; C.Cahen, *a.g.e.,* s. 49). 1093'de Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim hacıların yağmalanması emrim vermiş ve onun emriyle saldıran Araplar, Şam bölgesi hacılarını yağmalamışlar, bu saldırıdan kurtulabilen bir grup memleketlerine geri dönebilmiştir. Irak hacıları ise meydana gelen talan ve kıtaller yüzünden bu sene hac yapamamışlardır (Bkz. Zehebî, *el-İber* II, s. 351; Zehebî, *Düvel* II, s.249; el-Yâfiî III, s. 142; İbn Tağriberdî V, s. 135). Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim'in (Öİ.1094) vefatından sonra yerine oğlu el-Kâsım b. Muhammed geçti. Bu şahıs Mekke emîri iken, Esbehez b. Sartekin komutasındaki güçler Mekke'ye taarruz ederek şehri ele geçirdiler. Mekke emîri şehirden kaçtı. Esbehez Şevval ayına kadar Mekke'de kaldı. 1095'de topladığı kuvvetlerle Esbehez'e hücum eden Kâsım, şehri geri alarak idareyi ele geçirdi. 1124 senesinde ölünceye ^kadar bu görevde kaldı. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 239 vd; es-Seyyîd Dehlan, *a.g.e.,* s. 32 vd.

Melikşah'ın ölümünü fırsat bilen Fâtımîler, el-Efdal komutasındaki bir ordu ile Kudüs'e karşı harekete geçerek (1095) şehri kuşatıp, kırk gün mancınıklarla dövmüşlerdir. Şehre hâkim olan emîr Artuk'un oğullan Sökmen ve İlgâzi şehri terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece Kudüs tekrar Fâtımîlerin eline geçmiştir. Bkz. Zehebî, *Düvel* II, s. 253; Ibn Tağriberdî V, s. 157; İbnu'l-Verdî II, s. 13.

B- ŞİÎ KAYNAKLI DÜŞÜNCELER KARŞISINDA SELÇUKLULAR

Selçukluların Sünnî İslâm dünyasının liderliğini ele almalarından sonra, en fazla uğraşmak zorunda kaldıkları mesele daha önce işaret edildiği gibi Şiîliktir. Bu grupla çeşitli bölgelerde, değişik şekillerde büyük bir mücâdelenin verilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. O dönemde Şiîliğin en az Sünnîler kadar, hattâ onlardan daha teşkilatlı oldukları rahatlıkla söylenebilir. Bu örgütlenmenin başını da, her yönden Fâtımîler çekmekteydi. Mısır'da Kâhire merkez olmak üzere teşkil edilen bu devletin tam manasıyla uzantıları sayılabilecek teşekküller, özellikle Hicaz, Yemen, bugünki Suriye ve Irak ile İran'ın batısında hâkim idiler. İşte Selçuklular Devleti böylesine geniş bir cephede mücâdele etmek zorunda kalmıştı.

Fâtımîlerle siyasî ve askerî alanlarda verilen mücâdelenin yanında, bunlardan çok daha geniş ve önemli bir başka sahada da şiddetli bir uğraş verilmiştir ki, fikrî ve ilmî alanda gerçekleşen bu mücâdelede de Sünnîler, Selçuklular sayesinde gerçek manada bir üstünlük sağlamışlardır. Böylelikle siyasî ve askerî alanlardaki başarılar için gerekli olan maneviyâtın yanında, İslâm'ın ilim ve fikir hayatında da yeni atılımlar yapması temin edilmiştir. Eğer bu mücâdele kaybedilmiş olsaydı, Şiî fırtınasını müreakip ortaya çıkan Haçlı kasırgası, İslâm âlemini belki de yok edebilirdi.

Çeşitli tehlikeler karşısında Sünnî İslâm dimdik ayakta durulabilmiş veya en azından fazla zarar görmemiş ise bu, fikrî planda sağlanan bütünlüğün bir sonucudur. Böyle bir sonuç ise ancak, Sünnîliğe muarız fikirlerle yapılan mücâdelenin sonunda kavuşulan düşünce birliği ve muarız fikirlerin ayıklanmasıyla sağlanabilmiştir. Nitekim Selçukluların uğraşmak zorunda kaldıkları Şiî kaynaklı hareketlerin başında Bâtınîlik gelir. Tarih içerisinde çeşitli adlarla anılan İsmâiliyye,'[65] Selçuklu ülkesinde ise daha

[165] İran millî ruhunun yarattığı bir intikam hareketi olan, temelde eski İran (Mecusi-Fars) düşüncesine dayanan ve Müslümanlardan intikam almak gayesi ile kurulan bu hareket zaman içerisinde çeşitli adlar altında faaliyet göstermiştir. Zaman ve zemine göre değişik adlar almakla beraber ortak özellik devam etmiştir. Bânnilik, değişik zamanlarda Kbû Müslimiyye, Hürremiyye, Babakiyye, Mukaniyye, Nusayriyye, Sabbahiyye, Fidavıyye, Talimiyye, Haşişiyye vb. adlarla anıla gelmiştir. Belirli bir dönemden sonra *Bâtıniyyv* ile *İsmâiliyye* birbirinden ayıt edilemez hale gelmiş ve biri diğerinin yerine kullanılmışın Bkz. Ahmed Ateş, "Bâtıniyye", *İ.A.* II, s. 339; T.H.Balcıoğlu, *a.g.e.,* s. 15 vd; A.İlhan, a.g.m., s. 192; A.K.Hilmî, *a.g.e.,* s. 169; Y.Ğavânime, *a.g.e.,* s. 18.

çok "Bâtmiyye" veya bu propagandayı yapan lider 1 lasan Sabbâh'dan dolayı "Sabbâhiyye" olarak tanınmıştır. Hasan Sabbâh grubu, İsmâiliyyenin daha çok terör ve katliam yapanı olup, bunu da fedâîler eliyle gerçekleştirmesinden dolayı "Fidaviyye"[166] veya hasımlarını öldürecek fedailerine haşhaş yedirerek onları uyuşturmalarından dolayı "Haşîşiyye" olarak da tanınmışlardır'" Bu hareket Selçuklulara ve Sünnî düşünceye düşman olan Fâtımîler tarafından desteklenmenin yanı sıra, ihtilalci karekteriyle de Selçuklu ülkesinde insanlara tesir edecek ve sosyal düzeni bozacak boyutlara ulaşacaktır.'[68]

1 - Bâtınîlik

Bâtınîler, mevcut siyasi yapılanmaya muhalif oldukları gibi, Müslümanların ekserisinin inanç esaslarına da karşıdırlar. Onlar kendi mezhep anlayışları içinde değişik bir yol ve yorum kabul etmek suretiyle inanç sistemlerini oluşturmuşlardır. Sistemin temeli bâtınî yoruma dayandığı için, sadece kendilerince kabul gören birtakım bâtınî yorumlara yönelerek, Müslümanların büyük çoğunluğunun kabullerine ters düşen görüşler

Kalkaşandî: "Bu grup, Şianın İsmail b. Cafer es-Sâdık'a müntesip olanlarının adıdır. Bunlar itikat bakımından diğer Şiîlerden ayrılırlar; imametin Hz. Ali'ye nass yolu ile geçtiği itikadındadırlar. Bunlar öldürdükleri kimselerin mallanna sahip olduklarından dolayı "el-Fidaviyye" adını alırlar. Bu gruba Acem diyarında "el-Bâtıniyye" denir. Bazı görüşlerinde ilhadda olmalarından dolayı "Melâhide" olarak da adlandırılırlar" demektedir Bkz. Kalkaşandî I, s. 154 vd.

N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *a.g.e.,* s. 84 vd. Bu hususta daha geniş bilgi için konuyla alakalı şu eserlere müracaat edilebilir: Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm,* Beyrut 1969; Bernard Lewis, *Hafiler,* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995; Abdulmünim el-Hafnî, *Mevsuatu'l-Fırak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâhıbu'l-İslâmiyye,* Kâhire 1413/1993; Muhammed Arşid el-Ukaylî, *eş-Şıa,* Amman 1980; Muhammed Nasr Muhennâ, *el-Futubâtu'l-İslâmıyye ve'l-Alâkatu's-Sıyâsiyye fî Asya,* İskenderiyye 1990; Fethî Muhammed ez-Zağabî, *Gulatu'ş-Şıa ve Tesıruhum bı'l-Edyyânt'l-Muğayirâti lı'l-İslâm,* Tanta 1409/1988; Muhammed Arşid el-Ukaylî, *eş-Şıa,* Amman 1980; Maniu b. Hammad el-Cehnî (editör), *el-Mevsuatu'l-Müyessere fi'l-Edyâni ve'l-Mezâhibi'l-Muâsere,* Riyad 1409/1989.

Aslen iranlı olan bu insanlar, Müslümanlann kendileri üzerinde hâkimiyet kurmalannı bir türlü hazmedemiyorlardı. Eski İran medeniyet ve hâkimiyetini yeniden canlandırmak isteyen bu kişiler arzularına kılıç ve kuvvet yoluyla ulaşamayacaklanndan dolayı, emellerini gerçekleştirmek için gizli bir topluluk oluşturarak gayelerine ulaşmak istediler. Asıl hedefleri Müslümanlar arasına gizlice nifak sokmak ve İslâm'ı yıkmaktı. Bunu gerçekleştirebilmek için İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'an ve hadîsleri kendi istekleri doğrultusunda tevil etmek sureti ile onları hakiki manalarından uzaklaştırıyorlardı. Bkz. N. Çağatay-İ.A. Çubukçu, a.g.e., s. 76 vd.

benimsemişlerdir."" Dolayısıyla Bâtınî olmayan Müslüman âlimler taralından inançları kınanmış ve kendileri yerilmiştir.™

Kur'an'ın ve hadîslerin bir zâhir (açık), bir de bâtın (gizli) manasının olduğu ve bunların ancak Allah tarafından belirlenmiş mâsum bir imâm tarafından anlaşılabileceğini iddia edenlerin yanında, merkezi idareye karşı gizlice teşkilatlanıp muhalefet eden zümrelere de Selçuklularda genel olarak Bâtınî denilmekteydi. O yüzden Bâtınîler, esasda gizlilik prensibine dayanan, büyük çoğunluğun benimsediği Islâmî akîdeleri benimsemeyen ve İslâm ülkelerinde idâreyi hedef alan siyâsî faaliyette bulunan insanlar topluluğu olarak da bilinirler.'" Genelde gizlilik esası ile hareket ettikleri için bunların menşeleri ve doğuşları hakkında değişik görüşler ileri sürülmuştur.[172]

[169] Tanrının, imamların bedenine hulûl ettiğine ve kâinatı onlar vasıtasıyla yönettiğine inanırlar. Gazâlî, onların iki ilaha inandıklarını, birini diğerinin varlığının sebebi addettiklerini, bu yüzden de bu mezhebin dışının Rafızîlik, içinin ise tam bir küfür olduğunu söyler [Bkz. İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İç Yüzü,* (trc. A.İlhan), Ankara 1993, s. 23; A.Ateş, a.g.m., s. 339; A.İlhan, a.g.m., s. 193], Peygamberlik konusunda da Bâtınîlerın değişik görüşleri mevcuttur. Onlann inançlarına göre beşer tarihi, her biri "nâtık" (konuşan) olan peygamberlerle başlar ve "sâmit" (susan) imâmlarla devam eder. Her "nâtık" peygamberin yanında onun vasîsi durumunda olan "sâmit" bir imâm vardır. (Bkz. B.Lewis, "İsmâililer", *İ.A.* V/II, s. 1120). İsmâilîlere göre peygamberler; insanlara farklı emir ve yasaklar getirerek birbirleriyle çelişmişler, güzel olan bazı hususları insanlardan yasaklamışlar; buna karşılık, zor olan bazı hususların yapılmasını emrederek onları gereksiz yükümlülükler altına sokmuşlardır. Bkz. A.İlhan a.g.m., s. 193.

İslâm'ın ibadetlerini kendilerince yorumlayarak, diğer İslâm âlimlerince kabul edilmeyen tevillere bürünmüşlerdir. Hz. Muhammed'in bazı güzel şeyleri haram kıldığını ve insanları akıl erdirilemeyen bir gâible korkuttuğunu söylemektedirler. [Bkz. A.Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 269 vd; A. İlhan a.g.m., s. 193; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* I, Ankara 1988, s. 400 vd.]. er-Râzî: "Bunların maksadı şeriatı (İslâm'ı) iptal ve yaratıcıyı nefyetmektir. Dinlerden hiçbirisine ve kıyamete inanmaz, inanmadıkları gibi bunu da açıklamazlar" demektedir (Bkz. er-Râzî, *a.g.e.,* s. 105). Başka bir âlim ed-Devâdârî ise: "İsmâilîler İslâm dinini değiştirdiler, şarap içtiler, kızları ve anaları ile günah işlediler, haram kılınan her fiili Ramazanda gece ve gündüz işlediler, camileri ve minberleri yaktılar" demek suretiyle, onların kötü fiillerine işaret etmektedir. Bkz. ed-Devadârî VI, s. 562.

[m] A. el-Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 258 vd; Avnı İlhan, "Bâtınîyye", *D.İ.A.* V, s. 192.

[172] Bâtınîlik, bâzılarına göre Mecûsîlik, Sâbiîlik ve Yahudilik gibi dinlerin karışımı; bâzılarına göre Yeni Eflatunculuk gibi felsefî akımların tesiriyle gelişen bir düşünce sistemi; bâzılarına göre de Şiilerin altıncı imâmı Câfer es-Sâdık tarafından başlatılan ve onun oğlu İsmail tarafından devam ettirilen bir fikirdir. Hangi görüş kabul edilirse edilsin, neticede gelinen nokta: Bâtınîlerin Ehl-i sünnet'in siyasî birliğini bozmak ve mevcut idareyi yıkmak için çeşitli gayri İslâmî fikirlerden beslenerek geliştiğidir. Daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzalî ve Bâtınîlik,* Ankara 1064, s. 30; İzmirli İsmail I l.ıkkı, *a.g.e.,* s. 104; S.H.Bolay, *a.g.e.,* s. 34 vd; M.Şerefeddin, "Bâtınîlik Tarihi", *D İ T M.* S. VII, (1928), s. 1 vd; A.İlhan, a.g.m., s. 191.

Bâtınîlerde imamet fikri âdeta inancın temellerini oluşturur. Bâtınîler, yerin ve göğün yedi kat olması, haftanın yedi gün olması gibi bilinen şeylerden hareketle peygamberlerin sayısını yedi olarak belirlemenin yanında, imâmların sayısının da yedi olduğuna inanmaktadırlar. Bu inançlarıyla diğer Şiî ekollerinden ayrılmış ve yedi sayısına dayanmalarından dolayı "Yedi imâmcılar" manasına gelen "Seb'iyye" denmiştir. Felsefî ekollerden Pisagorculardan iktibas ettikleri bu esas, Bâtınîlerin temel dayanak noktasını oluşturmuştur " Onlara göre: İmamlar ya "zâhir" yada "mestur" olurlar. İmamın mestur olması durumunda, mestur imâm kendisini "dâîler" vasıtası ile açık eder. Bu sebepten, imâmlar ile bunların davasını anlatan dâîler arasında sıkı bir ilişki mevcuttur. İmâmlarla berâber dâîlere de Bâtınîlik içerisinde büyük bir mevki ve değer verilmiştir."[4] Böylece imâmdan başlayarak aşağı tabaklara kadar inen bir hiyerarşik sıra oluşmuş, Bâtınî hareketi içerisindeki insanların değeri de bu sıralamada bulundukları noktaya göre belirlenmiştir."[5]

Çoğunlukla gizli doktrin esasına dayanan ve masonik bir hiyerarşi sistemine göre çalışan Bâtınîler, mezhepleriyle ilgili sırları, Bâtınî olduğunu ispat edebilen ve en yüksek noktaya ulaşan şahıslara vermekteydiler.' " Çeşitli hile ve desiselerle kandırılıp Bâtınî yapılan insanların durumları, onlara telkin edilen fikirler göz önüne alındığında,"[7] bu düşüncenin, İslâm'ı yıkmak isteyen güçler tarafından teşekkül ettirilip, çeşitli felsefî fikirlerle desteklenen bir hareket olduğu görülür

N.Çağatay-A.Çubukçu, *a.g.e.,* s. 105 vd; el-Ukaylî, *a.g.e.,* s. 254.

174

Bâtınîlere göre: Mestur imamların sözcüsü durumunda olan dâîler de yüce bir makama sahiptirler. Bâtınîlere göre, oniki burç bulunduğu için her burca mukabil bir dâî tayin etmişlerdir. Her ayda otuz gün olması hasebi ile, her dâînin otuz yardımcısı vardır. Her gün yirmi dört saat ve yansı on iki ettiği için, yirmi dört nakip tayin edip, günün yansı gece ve yarısı gündüz olmasından dolayı bunların onikisini zâhir, onikisini de müstetir kabul etmişlerdir. Bkz. Kalkaşandî XIII, s. 242 vd; M. Halîl ez-Zeyn, *Tarihu'l-Fıraki'l-Islâmiyye,* Beyrut 1405/1985; el-Hafnî, *a.g.e.,* s. 41 vd; el-Cehnî, *a.g.e.,* S; 206 vd.

el-Ukaylî, a.g.e., s. 255 vd.

Bernard Lewis, *Tarihte Araplar,* (trc. H.Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 129 vd.

Bâtınî dâîleri davalarına kazanmak istedikleri çeşitli dinlerden insanlara onlann ilgi duydukları konuları ön plana çıkararak yaklaşmaktaydılar. Müslümanlara Mehdi'nin, Hıristiyanlara Ruhu'l-Kudüs'ün (Peraclet) ve Yahudilere Mesih'in geleceğini vaad ederek misyonerlik faaliyetlerini yürümekteydiler (Bkz. R.Dozy,*a.g.e., s.* 351). Misyonerlik faaliyetlerini yürütürken, davaya kazandırılacak şahıs üzerinde titizlikle çalışılır ve birtakım merhalelerden sonra o şahıs Bâtınî yapılırdı. Bu merhaleler ve daha geniş bilgi için bkz. Geniş bilgi için bkz. el-Ukaylî, a.g.e., s. 255 vd.

a- Bâtınîlik ve Hasan Sabbâh

Bâtınîliğin en önemli şahsiyeti hiç şüphesiz Hasan Sabbâh'dır. Başlangıçta dinî hakikatlerin masum bir imâm tarafından öğretilebileceğini savunduğundan dolayı "Talimiyye" olarak anılan bu hareket, sonraları "Sabbâhiyye" şeklinde de isimlendirilecek,'[78] hattâ Hasan Sabbâh'ın getirdiği yeni yorum ve üslup sebebiyle "ed-Da'vetü'l-Cedîde" dendiği de olacaktır.'[79]

Hasan Sabbâh, bir rivayete göre Yemen ümerâsından Yusuf Himyerî neslindendir.'[80] Babası Yemen'den Kûfe'ye, oradan Kum'a, Kum'dan da Rey'e gelerek yerleşmiş ve Hasan Sabbâh burada dünyaya gelmiştir."" Nizâmülmülk'e göre o, Tûs eyaleti köylülerindendir.'[8]" Babası Şıanın "Oniki İmam" kolu müntesiplerinden olup, bazen ilhad, bazen de dalâletle suçlanmıştı.'[85] Onun için Hasan Sabbâh'ı Nisabur'da İmam Muvaffak en-Nisaburî'nin yanına göndererek Sünnî bir eğitim almasını temin etti.

Dönemine göre iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Hasan Sabbâh'ın Melikşah zamanında Selçuklu sarayına intisab ettiği ve Sultan'a taktım edildiği yolundaki bilgiler pek sıhhatli bulunmamaktadır.'[8]' Yine onun

[178] Ahmed Ateş, "Bâtıniyye", *İ.A.* II, s. 339; T.H.Balcıoğlu, *a.g.e.,* s. 15 vd.

[179] Hasan Sabbâh'ın kurduğu ve geliştirdiği bu Bâtınî hareketi, muhalif kişileri öldürerek ortadan kaldırdığı ve bu işi haşhaşla uyuşturulmuş fedâîleri vasıtasıyla yaptığı için "Haşîşiyye" ve "Fidaviyye" isimleriyle de anılmaktadır. Fâtımî Halîfesi Mustansır'ın vefatından sonra büyük oğlu olan Nizar'ın halîfe olması gerektiğine inandıklarından dolayı "Nizariyye", dini yasaklan mübah görmelerinden dolayı "İbâhiyye" isimleriyle de anılırlar. Bkz. N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *a.g.e.,* s. 84; M.Şâkır VI, s.248; Ş.Dayf VI, s. 49; Abdulkerim Özaydın, "Hasan Sabbâh", *D.İ.A.* XVI, s. 348.

[180] R.Dozy, *a.g.e.,* s. 386, nu: 2.

[181] A. Cüveynî III, s. 113.

[182] "Hasan Sabbâh", *İ.A.* V/I, s. 311.

[183] Hasan Sabbâh'ın kendi ifadesine göre ise babası Şâfiî mezhebine mensup birisidir. Bkz. M.Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *D.F.İ.F.M.* 1/1, İstanbul 1926, s. 24.

[184] R.Dozy, a.g.e., s. 386; A.Özaydın, a.g.m., s. 347

[185] Rivayete göre, Selçuklu veziri Nizâmülmülk ve Ömer Hayyam da burada Masan Sabbâh'la birlikte ders görmüş ve arkadaşlık yapmışlardır. Bu üç samimi arkadaş .ırala rında anlaşarak, hangisi yüksek bir makama gelirse diğerlerini unutmayacağına dair yemin ettiler. Nizâmülmülk, vezir olunca vermiş olduğu sözü unutmayarak onlara gcnı^ imkanlar hazırladı. Ömer Hayyam resmi görev istemeyerek şeref aylığını ve eğlence lu yatını tercih etti. Hasan Sabbâh ise sarayda yüksek bir görev talep etti (Bkz. **IVI**.cwıs,

Nizâmülmülk'ün bir tertibi neticesinde Selçuklu ülkesini terkederek Mısır'a gittiği yönündeki görüşlere de fazla itibar etmek mümkün değildir.'"" Nitekim Hasan Sabbâh'ın büyük ihtimalle Fâtımî dâîlerini koruduğu ve kışkırtıcılıkla suçlanacağından korktuğu için Mısır'a gitmek ihtiyacı duyduğu kuvvetle muhtemeldir.[181] Ayrıca, bizzat Hasan Sabbâh'ın eserinden nakillerde bulunan Cüveynî, onun dönemin ileri gelen Bâtınîlerinden Abdulmelik Attaş ile 1072'de Rey'de görüşerek "Dâî nakipliğine" atandığına işaretle, "O, artık insanları Bâtınî yoluna davet etmede yetkili bir kimse hüviyetindedir 1076 yılında Mısır'a gitmek üzere İsfehan'a gelmiş, buradan ayrılarak birçok tehlikeler atlattıktan sonra Azerbaycan yolu ile Suriye'ye, oradan da Mısır'a ulaşmıştır" demektedir.'[88]

Cüveynî'nin Hasan Sabbâh'ın kendi eserinden naklettiği hayat hikayesi biraz eksik görülmektedir. Zira 1076'da Rey'den İsfehan'a hareket

a.g.e., s. 34 vd; M.Şerefeddin, a.g.m., s. 21). B.Lewis, yukanda verilen izahların tam bir tutarlılığının olmadığını söylemektedir. Zira Nizâmülmülk 1020'de dünyaya gelmiş ve 1092'de katledilmiştir. Ömer Hayyam ise 1048'de doğmuş, 1131'de vefat etmiştir. Hasan Sabbâh'ın doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 1124'de vefat ettiği mâlumdur. Bu tarihlere bakıldığında, her üç şahsında aynı anda öğrenci olmalan zayıf bir ihtimaldir. Bkz. B.Lewis, *a.g.e., s.* 35.

Nakledildiğine göre, Melikşah zamanında Nisabur'a gelen Hasan Sabbâh, Sultan'a takdim edilmiş ve kısa sürede maharetini göstererek idarî işleri eline almıştır. Bu arada Nizâmülmülk ile sürtüşmeye girerek onu bertaraf etmek istemişse de, Nizâmülmülk onu Sultan'ın gözünden düşürmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Hasan Sabbâh, Selçuklu ülkesini terk ederek Mısır'a gitmiştir (Bkz. R.Dozy, *a.g.e., s.* 386 vd; M.Şerefeddin a.g.m., s. 22). Fakat olaylar bu bilgileri doğrulamamaktadır.

Nitekim kaynaklar bu konuda açık bilgi vermemektedirler. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 237; İbn Kesîr XII, s. 171; Makrîzî, *Kitâbu'l-Mukaffa* III, s. 328.

Cüveynî'nin Hasan Sabbâh'ın kendi eserinden naklettiğine göre: O Şianın oniki imâm kolundandır. Rey'de bulunduğu sıralar Bâtınî mezhebinden olan emîre Zerrab adlı bir şahısla görüşerek onunla münazaralarda bulunmuş ve o zamana kadar bilmediği İsmâilî Mezhebi'nin öğretileri hakkında bilgi almış, Mısır Halîfesi Mustansır'ın büyüklüğünü öğrenmiştir. Daha sonra Bâtınîlik hakkındaki bilgilerini iyice artırıp, mezhebin sırlarına vâkıf olduktan sonra sonra Abdulmelik Attaş'ın temsilcisi Mümin adlı şahıs vasıtasıyla Bâtınîliğe kabul edilmiştir. Irak'ta bulunan Abdulmelik Attaş, 1072 senesinde Rey'e gelince Hasan Sabbâh'la görüşüp onu beğenerek dâîlik nakipliğine tayin etmiştir. Ö, artık insanları Bâtınî yoluna davet etmede yetkili bir kimse hüviyetindedir. 1076 yılında Mısır'a gitmek üzere isfehan'a gelmiş, buradan ayrılarak birçok tehlikeler atlattıktan sonra Azerbaycan yolu ile Suriye'ye, oradan da Mısır'a ulaşmıştır. Bkz. A.Cüveynî III, s. 113 vd; B.Lewis, *a.g.e.,* s. 33 vd; A.Emîn IV, s. 129; M.Aziz Ahmet, *a.g.e.,* s. 117; Nasrullah Felsefî, "Erbau Resâil Tarihiyye min Selâseti Ricâlin Kibâr", *ed-Dirâsetü'l-Edebiyye* VII/3-4, (1965), s. 276.

ettiğinde, buradan Azerbaycan yoluyla Silvan'a ulaşmıştır. Ama dini yorumlama hakkının sadece imâmda olduğunu kabul ile, Sünnî âlimlerin üstünlüğünü reddettiği için Silvan kadısı tarafından şehirden kovulmuştur. Buradan hareketle Şam'a ulaştığında Mısır'a giden yolun askerî birlikler tarafından kesildiğini görmüş ve batı istikametine yönelerek sahil yoluyla Beyrut'a, buradan da muhtemelen deniz yoluyla gidememesi yüzünden Filistin yoluyla Mısır'a ulaşmıştır.

Mısır'da özellikle Kâhire ve İskenderiye'de toplam üç yıl kalan Hasan Sabbâh, Mısır'da bulunduğu zaman Halîfe Mustansır'la görüşmüş ve ondan Bâtınîliğe davet izni alarak, gizlice memleketine dönüp Mustansır adına davette bulunması istenmiştir. Mısır'da iken Halîfe Mustansır'a kendisinden sonra kimin imâm olacağını sormuş ve ondan Nizâr cevabını da almıştı.[189] Bu cevap, Hasan Sabbâh için daha sonra Nizâr adına yapacağı davetin de temelini oluşturmuştur. Mısır'da iken ordu komutanı Bedrü'l-Cemâlî ile anlaşmazlığa düştüğünden dolayı ülke dışına sürülmüştür. Mısır'dan bir Frank gemisi ile ayrılan Hasan Sabbâh, geminin batması üzerine önce Suriye'ye çıkmış, oradan Bağdâd yoluyla 1081'de İsfehan'a gelerek yerleşmiştir. Buradan dokuz yıl boyunca sürecek davet için tüm iran'ı dolaşacaktır.[190]

Daveti için müsait bölgeler ve uygun zeminler arayan Hasan Sabbâh, dikkatini İran'ın kuzey kesimlerine yöneltmiştir. Hazar kıyısındaki Geylân ve Mâzenderân vilâyetletiyle birlikte özellikle dağlık bir bölge olan Deylem, Hasan Sabbâh'ın en fazla ilgisini çeken yerlerdi. Bahsedilen sahalar dağlık ve merkezi hâkimiyetin etkisinin az olduğu bölgelerdi. Özellikle Deylem halkı, İslâm'ı çök sonradan kabul etmenin yanında, dinî bakımdan da Ehl-i sünnet inancına muhalifti. Onun için, her zaman Abbâsîlere gâile çıkarmışlardı. Selçukluların ortaya çıkışıyla bu durum değişmiş ve Deylemliler güçlerini kaybetmişlerdi. Hasan Sabbâh bahsedilen bölgede Şiî-Bâtınî propagandasını yapmak için uygun bir zemin bulmuştur.

189 İbnu'l-Esîr X, s. 237; İbn Müyesser, a.g.e., s. 47; R.Dozy, *a.g.e.,* s. 393.

B.Lewis, *a.g.e.,* s. 35 vd.

Hasan Sabbâh, Bâtınîliği Fars bölgesine taşıyan ve yeni daveti başlatan kişi olarak kendisini normal Ismâilîlerde imâmın olduğu noktaya taşıyacaktır.[191] Bu sebepten dâîler de, yine Hasan Sabbâh'a rüştünü ispat etmiş kişilerden seçilecektir. Burada dikkati çeken bir özellik de "fedâîler"in durumudur. Bu grup Hasan Sabbâh Bâtınîliğinin en özel ve belirgin vasfını oluşturur.[192] Çünkü, ileride genişçe ele alınacağı gibi, Bâtınîliğe muhalif olan şahıslar, bu fedaîler vasıtasıyla öldürülerek ortadan kaldırılmışlardır. Yani bu grup, Bâtınîliğin vurucu gücünü oluşturmakta ve günümüzde gerilla hareketlerinde görülen şiddete dayalı silahlı propagandanın temelini teşkil etmekteydi.

Hasan Sabbâh, Bâtınî hareketini İran, Taberistan, Kûhistan, Cürcan, Kirman vb. bölgelerde yaymıştır.[193] Halîfe Mustansır'dan sonraki halîfenin Nizâr olacağını öğrenen[194] ve bu söze tam manasıyla bağlı kalarak hilâfetin

[191] Hasan Sabbâh, İsmâilî akidesinde birtakım değişikliklere giderek "Yeni davet" adıyla metotlaştırmıştır. H. Sabbâh'a göre iman için mücerret akıl yeterli değildir ve dinî hakikatleri öğrenmek için mutlaka bir Muallim-i Sâdık'a ihtiyaç vardır (Bkz. Şehristânî II, s. 33). Şiîlerin geneline göre, zamanın imâmı gâiptir; Hasan Sabbâh'a göre, O'nun kim olduğunu bildikten sonra bilgileri talim etmek gerekir (Bkz. M.Şerefeddin, "Bâtınîlik...", s. 23 vd.). H. Sabbâh, Fars bölgesinde yeni davetine başladığı zaman Bâtınîler arasında hiyerarşik bir yapılanma da gerçekleştirmiştir. Bu Ismâilîlerin hiyerarşik yapılanmasından biraz farklı olup, on değil yedi kademelidir. Buna göre:

1. Mertebe: Şeyhu'l-Cebel'in mertebesi olup, sayıları yedidir. Nâibu'l-Imam ve yeni davetin reisi onlardır. Hasan Sabbâh, kendisini "Reisu'd-Davet" olarak vasıflandırmıştı. Ayrıca Mevlânâ, Seyyidinâ, Şeyhu'l-Cebel lakapları da ona aittir.
2. Mertebe: Büyük dâîlerin mertebesidir. Bunlann sayıları üçü geçmezdi. H. Sabbâh, âlemi üçe ayırmış ve her birinin başına bunlardan birini geçirmişti.
3. Mertebe: Dâîlerin mertebesidir. Bunlar önce Kâhire'deki medresede ilim tahsil eder, sonra davetin esrarını öğrenmek için Alamut'a gelirlerdi.
4. Mertebe: Yoldaşlar mertebesidir. Bunlar mezhebin usulünü bilen fakîhler ve mezhebin muhafazasında görev alan ilim sahipleridirler.
5. Mertebe: Fedâîler grubudur. Bu şahıslarda mezhebin sırlarını bilme şartı aranmaz. Vazifeleri, reislerinin emrinde düşmanları öldürmede hizmet görmektir.
6. Mertebe: el-Lâsikûn denen gruptur. Bunlar davete intisap eden insanlar olup, dâî veya fedâî değildirler, daveti neşretme haklan yoktur.
7. Mertebe: el-Müstecibûn denen gruptur. Bunlar yeni inanmaya başlayan insanlar olup, Bâtınî akidelerini fazlaca bilmezler. Bkz. H.İ.Hasan *Tarihu...,* s. 368 vd.

[192] N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *a.g.e.,* s. 84; M.Şâkir VI, s.248; Ş.Dayf VI, s. 49.

Makrızî, *el-Mukaffa...* III, s. 328.

[194] İbnu'l-Esîr X, s. 237; İbn Müyesser, a.g.e., s. 47; R.Dozy, *a.g.e.,* s. 393.

babadan sonra büyük oğula geçeceğine kâni olan Hasan Sabbâlı, 1094 yılına kadar daveti Mustansır adına yürüttü. Ancak Mustansır'ın ölümünden sonra Nizâr'ın yerine el-Müstalî halîfe yapılınca'" Ismâilîlerin ikiye bölünmesine sebep oldu. Hasan Sabbâh, Halîfe Mustansır'la yaptığı görüşmeye dayanarak gerçek halîfenin Nizâr olduğuna inanıp, el-Müstalî'nin halîfeliği gasbettiğini ileri sürdü. Doğudaki davetini Nizâr adına yaptı. Bu yüzdendir ki, Hasan Sabbâh hareketi; Bâtınîlik veya Nizârilik olarak da tanındı.[196]

b- Hasan Sabbâh'a Karşı Selçukluların Aldığı Tedbirler

Hasan Sabbâh, Mısır'dan döndükten sonra propaganda faaliyetletine hız verirken, kendilerini Sünnîliğin müdâfii olarak gören Selçuklular da duruma seyirci kalmadılar. Şiîlik karşısında son derece duyarlı olmalarından dolayı Hasan Sabbâh'ın propaganda faaliyetleri devlet yöneticilerinin anında dikkatini çekmiştir. Ama, Alp Arslan döneminde devletin istihbarat teşkilatının bizzat Sultan'ın emriyle dağıtılması devlet adına bir talihsizlik, Bâtınîler adına ise bir şans olmuştu. Zira yeterince takip edilemeyen Bâtınîler Selçuklu ülkesinde kökleşme imkanı bulmuşlardır.[197] Yalnız Hasan Sabbâh'ın faaliyetleri hemen dikkati çekmiş ve Nizâmülmülk, Rey'deki yönetici Müslim Razî'ye emir vererek onun yakalanmasını istemiştir. Bunun üzerine Hasan Sabbâh Rey'e gitmekten

Mısır'ın askerî lideri el-Efdal, babası tarafından veliaht olarak seçilen büyük oğul Nizar'ı değil de, kendi istekleri doğrulusunda rahatça kullanabileceği küçük oğul el-Müstalî'yi kendi kızıyla evlendirdi ve Nizar'ın aleyhine halifeliğe getirdi (1094) [Bkz. ed-Devadarî VI, s.443 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 370 vd; B.Lewis, "İsmâilîler", s. 1122; Yûsuf el-Iş, *Tarihu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* (nşr. Muhammed Ebu'l-Ferec el-Iş), Dımeşk 1982, s. 226]. el-Müstalî'nin halifeliğini tanımayan Nizar, İskenderiye'ye kaçarak burada kendine bağlı olanlarla birlikte el-Müstalî idaresine karşı ayaklandıysa da, el-Efdal kuvvetleri tarafından yakalanarak Kâhire'ye götürülüp, hapsedildiği hücrenin kapısı örülmek suretiyle öldürüldü. Müstalî'nin halifeliğini tanımayıp, Nizar'ı kabul edenler bu duruma razı olmadılar. Böylece İsmâilîler ikiye bölünmüş oldu. Bkz. H.A.R.Gibb, "Nizâr", *İ.A.* IX, s. 335.

196 Kalkaşandî XIII, s. 241,249.

197 Alp Arslan, gâyet hâlis dileklerle ve Nizâmülmülk'ün bütün ısrarlarına rağmen, istihbarat teşkilatı olabilir ki, benim dostlarımı da düşman olarak bildirebilir, gibi bir endişeyle teşkilatı lağvetmişse de, bu olay devlet hayatı bakımından büyük bir talihsizlik olmuştur. Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 67; M. Fuat Köprülü, *Türkiye Tarihi,* İstanbul 1923, s.174- M.el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 489.

vazgeçerek, daha önceden propaganda kastıyla dâîler gönderdiği Deylem'e gitmeye karar verdi ve Huvar yoluyla Kazvîn'e ulaşarak, Rey'den uzaklaşmış oldu."[5]

Hasan Sabbâh'ın bu şekilde takibata uğraması, onu yeni yollar ve yöntemler aramaya sevk etti. Zira, sürekli saklanarak veya devamlı takibat altında rahat çalışamaz, dolayısıyla davasını yürütemezdi. Bu yüzden her zaman kalabileceği bir yer arama fikrine kapıldı. Bu düşünce Bâtınîler için vazgeçilmez olan müstahkem kaleler ve fedâîler gibi iki önemli esası da beraberinde getirdi.'"[1] Hasan Sabbâh, artık kendi davetini yürütebileceği ve başkalarının kolaylıkla ulaşamayacağı bir mekan aramaya başladı ki, çağın şartlarına göre böyle bir yer ancak müstahkem bir kale olabilirdi. Çok geçmeden de bu isteğine kavuşmuştur. Nitekim bu merkezi üs, ana karargah Elburuz Dağları üzerinde oldukça yüksek bir konumda bulunan Alamut Kalesi olacaktır."[00] Ancak bundan sonradır ki, Selçuklu ülkesinde yeni bir dönem başlayacak ve Hasan Sabbâh, merkezî otoritenin yanında bütün âlimlerin, emirlerin ve Sünnî halkın korktuğu önemli bir tehdit unsuru olma vasvına erişecektir.

ba- Alamut'un Ele Geçirilip Merkez Hâline Getirilişi

Hasan Sabbâh, daha Damğan'da otururken bu bölgeye dâîler göndererek propagandasını yaptırmıştı. Öyle ki, adamları kaleye yakın köylerde toplanmakta, gönderilen dâîler de kale sakinlerini ve kalenin Alevî reisini kendilerine çekmeye çalışmaktaydı. Kale reisi onlara inanmış gözükerek, Bâtınîliği kabul edenlerin tümünü tespit ettikten sonra hepsini kovup, Alamut'un Sultan'a ait olduğunu bildirerek, kale kapılarını kapattı. Ne var ki, uzun müzakerelerden sonra onları tekrar kaleye kabul

A.Cüveynî III, s. 116.

199 R.Dozy, *a.g.e., s.* 98.

200 Bu kale Deylemli bir hükümdar tarafından, bir av esnasında, av için kullanılan kartalın avını kovalaması sonucunda kalenin yeri görülüp beğenilmiş ve buraya kale inşa edilmişti. Kartal vasıtasıyla bulunan bir yer olması hasebiyle buranın ismine Deylemi dilinde kartalın öğrettiği yer manasında "Aluh Amût" denmişti. Daha sonraları burası "Kartal Yuvası" olarak anılmaya başlandı. Gayet müstahkem bir noktada olan, mancınık çıkarılması ve ok atılması mümkün olmayan bu kale Hasan Sabbâh için câzip bir merkezdi. Bkz. Ebu'l-Fidâ II, s. 200; Kazvînî, *a.g.e., s.* 301; Zehebî, *Düvel* II, s. 246; Ş.Dayf V, s. 511; B.Lewis, *a.g.e.,* s. 36 vd; Abdulkerim Özaydın, "Alamut", *D.İ.A.* II, s. 336.

etmek zorunda kaldı ve bilahare onları tekrar kovmak istediğinde artık iş işten geçmiş oldu. Zira durumu öğrenen Hasan Sabbâh, Kazvîn'den ayrılarak kaleye ulaşmış ve "Aluh Amût" kelimelerinin ebcet hesabıyla karşılığı olup, kendilerince uğurlu sayılan 4 Eylül 1090 Çarşamba günü gizlice kaleye alınmıştı. Buraya yerleştikten sonra kimliğini açıklayınca, bu sefer kale hâkimi burasını terketmek zorunda kaldı.[201] Artık Bâtınî faaliyetleri için önemli bir üs ve Hasan Sabbâh için bu hareketleri yöneteceği mükemmel bir merkez kazanılmıştı.

Alamut Kalesi'nin ele geçirilmesiyle birlikte burada yetiştirilen dâîler değişik bölgelere gönderilerek oraların halkı Bâtmîlere katılmaya davet edildi. Artık sâbit bir merkez ve daha planlı çalışma söz konusu olduğundan dolayı Hasan Sabbâh, bu yeni merkezden gönderdiği propagandacılarla gücünü çok geçmeden etrafta hissettirmeye başlamıştı. Özellikle dağlık kesimler ve câhil halk onların tercih ettiği başlıca unsurlardı. Dağlık bölgelere merkezî idarenin uzanması zor olduğundan bu, Bâtınîler için bir avantaj teşkil etmekte ve daha kolay propaganda faaliyeti yürütebilmekteydiler. Halkın câhil olması ise onları ikna ederek mezhebe kazandırmada, gerekirse o insanları fedâî olarak kullanmada işe yaramaktaydı.

Alamut'dan sonra yeni kaleler ele geçirmek ve propaganda alanını biraz daha genişletmek üzere büyük bir hareket başlatıldı. Gözü pek ve maharetli dâîler vasıtasıyla civardaki kaleler ve komutanlarına tesir edilerek bunlar Bâtmîliğe kazandırıldı. Nitekim genel karargahın ayrılmaz bir parçası ve Bâtınî davetinin önemli bir merkezi haline getirilen Rudbar Kalesi de bu şekilde ele geçirilmişti.

Bâtınîlerin Alamut üssünden yönlendirdikleri hareketler ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen yağma ve kıtaller çoğalınca; Selçuklular, harekete geçmekte gecikmediler. Bâtınîleri yok etmekle Alamut ve çevresinin iktası kendisine verilmiş olan emîr Yoruntaş görevlendirildi. Bu emîr, 1091'de Alamut Kalesi'ni kuşatarak zaman zaman içeridekileri zor

[201] Bir rivayete göre, Hasan Sabbâh kalenin eski hâkimine 3 000 altın vererek onun ayrılmasını temin etti. Bkz. İbn Müyesser, *a.g.e.,* s. 47 vd; Ebu'l-Fidâ II, s. 200; lbıuı'l Verdî II, s. 46; A.Cüveynî III, s. 116 vd; B.Lewis, *a.g.e.,* s. 37 vd; N. Felsefî, a.g.ııı., s. 279 vd; Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu imparatorluğu Tarihi,* Ankara 1972, s. 105.

[202] B.Lewıs, *a.g.e.,* s. 38.

durumlara sokmuş ise de, Bâtınîler büyük bir metanet ve sabırla bu muhasaraya dayanmasını bilmişlerdir. Öyle ki, Yoruntaş'ın muhasarayı şiddetlendirmesi ve kalede erzakın bitmesi üzerine Bâtınîler burayı terk etmeye niyetlenmişken Hasan Sabbâh'ın, İmam'dan yani Halîfe Mustansır'dan orayı terk etmemeleri ve yakında başarıya ulaşacakları konusunda emir aldığını söylemesi üzerine, kaledekilerin mukavemet gücü yeniden artmıştır. Bu arada emîr Yoruntaş'ın vefat etmesi ile Bâtınîlerin mâneviyatı artmış ve bu Hasan Sabbâh'ın kerametine bağlanmıştır. Gerçekten de emîrin ölümünden sonra kuşatma kaldırılacak ve Bâtınîler büyük bir tehlikeden kurtulacaklardır.[203]

bb- Bâtınîliğin Kûhistan'a Nüfuzu

Alamut'taki durumunu güçlendiren Hasan Sabbâh, yeniden değişik bölgelere açılma ve hâkimiyetinin kapsamını genişletmeyi düşünmüştür. Bu iş için en müsait bölgeler de, daha önce değişik inanç sistemlerine bağlı iken İslâm'ı sonradan ve biraz da zorla benimseyen insanların yaşadığı yerlerdi. Bu insanların bir kısmı İslâm'a tam manasıyla ısınamadıkları gibi, çoğunlukla eski dinlerinin de özlemi içindeydiler. Onun için İslâmî kaideleri tam olarak benimseyememeleri ve eski inançlarından birtakım kalıntılar taşımaları, Bâtınîler açısından bulunmaz bir fırsat doğurmaktaydı. Kendilerinin her meşrebe göre davranma metodunu bu bölgelerde rahatça tatbik etmekte ve İslâmî esasların gereksizliğini o insanlara çabucak kabul ettirebilmekteydiler. Bunun yanında, merkezi hükümetle birtakım ihtilafları olan bu insanların durumlarını da istismar etmekteydiler.

Bahsedilen özelliklere sahip bölgelerden biri olan İran-Afganistan sınırındaki Kûhistan da zikredilen sıfatlara sahip bir yerdi. Burası Zerdüşlüğün son sığınaklarından biri olmuş; Müslümanların hâkimiyetinden sonra da Şiîlerin ve diğer fırkaların barınağı haline gelmişti. Bölgenin özelliğinden faydalanmak isteyen Hasan Sabbâh 1091'de harekete geçerek, Alamût Kalesi'nin de ele geçirilmesinde büyük faydaları dokunan maharetli dâîsi Hüseyin Kâinî'yi burada faaliyetlerde bulunmakla görevlendirdi. Bu kişinin kendisinin de Kûhistanlı olması sebebiyle, çalışmalar kısa sürede meyvesini vermiş ve bölgede hayli taraftar kazanılmıştı.

[203] A.Cüveynî III, s. 120; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 213; N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *a.g.e.* s. 87

Bâtınîlik, Kûhistan'da yerleşmeye çalışırken bölgedeki Selçuklu komutanı Bâtınîliğe yeni girmiş mahallî emîrlerden birisinin kız kardeşine tâlip olunca, zaten Selçuklulardan hoşlanmayan halkın nefreti iyice kabarmış ve bir isyana sebep olmuştur. Bâtınîler kısa sürede Zevzen, Kâin, Tebes, Tûn ve diğer önemli yerleşim birimlerini ele geçirerek, durumlarını güçlendirdiler.[2"] Bu gelişme artık onların hareket alanlarını genişlettiklerinin ve Selçukluların kurulu sosyal düzenini sarsacak hale geldiklerinin işaretidir.[205] Bu şekliyle Bâtınîler, Sünnîlik açısından sadece sapkınlığın en aşırı temsilcisi olarak kalmamış, aynı zamanda toplumda kargaşa çıkaran ve cemiyeti sarsan bozgunculukları körükleyen bir hareket olma özelliğini de göstermiştir.[206]

bc- Sultan Melikşah'ın Bâtınîliği Yok Etme Çabaları

Bâtınîlerin Selçuklu ülkesinde hem doğuda, hem de batıda etkili olmaya başlamaları karşısında durumun ciddiyetini kavrayan Sultan Melikşah, meseleyi daha ciddi planda ele alma gereği duyarak, Kızıl Sarig adlı bir kumandanını Kûhistan bölgesindeki Bâtınîleri, Arslantaş adlı diğer bir kumandanını da Hasan Sabbâh ve arkadaşlarını yok etmekle görevlendirdi. Melikşah'ın meseleyi bu şekilde ele alışına bakılırsa, onun Bâtınîliğin merkezi ve en fazla yayılma imkanı bulduğu bölgeleri ele geçirerek bu hareketi kökünden kazımak istediğine hükmedilebilir.

1092 yılının başlarında harekete geçen Arslantaş, aynı yılın Haziran-Temmuz aylarında Alamut'u kuşatmıştır. Hasan Sabbâh, kalede çok az sayıdaki adamıyla sıkışınca Kazvîn'de bulunan dâîsi Dihdar Ebû Ali'ye haber göndererek yardım istedi. Bu bölge, dâîlerin çalışmaları neticesinde Bâtınîliği kabul edenler ve dışardan Kazvîn'e gelip yerleşen Bâtınîler sebebiyle önemli bir potansiyele sahipti. Nitekim Kazvîn, Talikan ve Kuh-i Bara gibi bölgelerden toplanan Bâtınîler efendileri Hasan Sabbâh'ın yardımına koşmakta gecikmediler. Dolayısıyla yeni gelenlerle güçlenen kaledekiler bir gece Selçuklu kuvvetlerine ansızın baskın yaparak bozguna uğrattılar.

[204] B.Lewis, *a.g.e.,* s. 39.

["o5] M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 212.

[M] C.Cahen, *a.g.e.,* s.240.

Sultan Melikşah, Selçuklu kuvvetlerinin bu bozgunundan sonra durumun vahametini iyice kavramış ve Bâtınîliğin kökünü kazımak için yapılması gerekenler hakkında yeniden kafa yormaya başlamıştır. Bu arada Kûhistan bölgesindeki Bâtınîlerin yok edilmesiyle görevlendirilen Kızıl Sarig, Bâtınîleri tedip ve tenkil hareketine girişmişken Melikşah'ın ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Bâtınîleri yok etmek için başlatılan bu hareket de sonuca ulaşamadan durduruldu.[207]

bd- Hasan Sabbâh'a Yazıldığı İddia Edilen Mektup Meselesi

Hasan Sabbâh'la yapılan savaşlar özelde Bâtınîlere karşı verilen bir uğraş olarak gözükse de, genelde Sünnî Selçukluların Şiî düşüncesine karşı göstermiş oldukları çabanın bir parçasıdır. Şiî Büveyhîler ve Fâtımîlerle yapılan askeri ve siyasî mücâdelenin devamı mahiyetinde olan Hasan Sabbâh hareketi, Selçukluların kurmuş olduğu siyasî ve içtimaî nizamı kendisine hedef alarak bunu yıkmayı amaçlamıştır. Böylece Fâtımîlerin Selçuklulara karşı yapmış olduğu fiilî dış müdâhale, Hasan Sabbâh eliyle Selçuklu ülkesinin içine taşınmıştır. Metot olarak kendilerine müstahkem kaleler ve suikastlerini gerçekleştirecek fedâîler seçen Bâtınîler, bu araçları kullanmak sureti ile merkezî otoriteye karşı yeni ve özel bir mücâdele başlatmıştır. Sonuçta Selçukluları yıpratacak, idarecileri bezginliğe ve karamsarlığa sürükleyecek, halkı ise korku ve baskı ile sindirecek bir yol seçilmiş ve bununla amaca ulaşılmak istenmiştir.[208]

Bâtınîlerin kötülükleri artıp, insanlar bunlardan muzdarip olmaya başlayınca, Sultan Melikşah, Hasan Sabbâh'a bir elçi gönderip yaptığı kötülükleri sayarak, kendine itaate davet edip, ümera ve ulemâya karşı işlemiş olduğu cinayetlerden vazgeçmesini istemişti. Hasan Sabbâh'ın Melikşah'a verdiği cevap, onun insanlar üzerindeki tesirini ve erişmiş olduğu gücü göstermesi açısından önemlidir. Hasan Sabbâh, Sultan'ın elçisine kendi gücünü göstermek ve böylece aynı zamanda fiilî bir cevap vermekten de geri kalmadı. Hasan Sabbâh, önünde beklemekte olan adamlarına dönerek: "Bir ihtiyacın yerine gelmesi için sizleri mevlânıza göndermek istiyorum, hanginiz bu görevi yerine getirmek ister" dedi. Orada

[207] A.Cüveynî III, s. 121; B.Lewis, *a.g.e., s.* 40; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 212

[208] R.Dozy, *a.g.e.,* s. 98; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 209.

bulunan adamların hepsi bu görevi yerine getirmeye hazır olduklarım söylediler. Melikşah'ın elçisi, Hasan Sabbâh'ın bunlar ile Sultan'a bir mektup göndereceğini zannetmişti. Hasan Sabbâh, bu grupta bulunan gençlerden birine işaret ederek, kendini öldür, dedi. Adam hemen bıçağını çekerek boğazını kesti ve cansız olarak yıkıldı. Diğer birisine, kendini kale bedeninden at, dedi. Bu şahıs da hemen kendini kaleden atarak paramparça oldu. Kendilerine intihar etmeleri emredilen iki fedâî bu emri hemen yerine getirirlerken, Hasan Sabbâh da elçiye dönerek: "Git sultanına söyle bana bu şekilde itat eden 20 000 adamım vardır" dedi. Elçi Melikşah'a döndüğünde gördüklerini anlatınca, Sultan bunları hayret içinde dinledi ve bir daha onların kelamını etmedi.[209]

Muteber kaynaklarda Melikşah ile Hasan Sabbâh arasında geçen mektuplaşma olayı çok kısa nakledilerek fazla bilgi verilmemektedir. Yalnız M. Şerefeddin'in Halis Efendi kütüphanesinde 309 numaralı kayıtta bulunan eski bir mecmuaya dayanarak tercümesini yaptığı bir mektupta olay çok farklı gelişmektedir. Burada Hasan Sabbâh, Melikşah'a karşı son derece hürmetkar ifâdeler kullanmakta ve Sultan'a bağlılığını bildirmektedir.[210] Ancak bu kaynağı doğrulama imkanı şimdilik bulunamamıştır.""

[209] İbnu'l-Cevzî XVII, s. 64; M.Şerefeddin, "Fâtımîler...", s. 22 vd; N. Felsefî, *a.g.e.,* s. 781vd.

[210] M.Şerefeddin'in nakline göre Melikşah, Hasan Sabbâh'a gönderdiği mektupta; onun cahil dağlıları kandırarak aldatıp, Sultana karşı isyan ettirdiğini, birtakım desiselerle kandırdığı insanları düşman olarak gördüğü kimseleri bıçaklamaya gönderdiğini, bu işlerden vazgeçip dalâleti terk etmesi gerektiğini söylüyordu. Eğer bu kötülüklerden vaz geçmezsen, üzerine gönderilmek üzere güçlü bir ordu hazırlanmaktadır. Sakın ola ki, kalenin müstahkemliğine aldanmayasın. "...Alamut Kalesi'nin burçları göğün burçlarından olsa, inayeti ilahiyye ile hak ile yeksân ederim..." demekteydi. Mektuptan da anlaşıldığı şekliyle Melikşah, önce nasihat yolunu denemekte, fakat Hasan Sabbâh'ı ortadan kaldırmaya ne kadar kesin kararlı olduğunu da gizlememektedir. İddiaya göre Hasan Sabbâh, gayet uzun ve teferruatlı bir mektup yazarak Melikşah'ın bu iddialarının doğru olmadığını delilleriyle ispat etmeye çalışmıştır. Mektubuna Sultan'a dua ve saygı ifadeleriyle başladıktan sonra Sultan'ın mektubundan bahsetmekte ve bu kadar yüce bir Sultan'ın kendisi gibi âciz birisinin ismini anmasından dolayı mutlu olduğunu zikretmektedir. Nizâmülmülk'ün kendi düşmanı olduğunu ve Sultan'ın Hasan Sabbâh ile ilgili meselelerde onunla müşavere etmemesi gerektiğinden bahsetmektedir. Hasan Sabbâh, kendi hayat hikayesini anlatarak babasının Şâfiî mezhebinden olduğunu, kendisinin de ondörı yaşına kadar dinî ilimleri tahsil ettiğini bildirmektedir. Hasan Sabbâh, bu bilgilerden sonra, kendisi ile Nizâmülmülk arasında hadiselerin çıktığını, bunun üzerine yeıiıı ıı ık ederek Bağdâd'a geldiğini ve burada Abbâsî Halîfeleri'nin din dışı hareketlerini |',üıiı|>.

Ibnu'l-Cevzî, İbn Kesîr gibi eserlerde muhtasar olarak zikredilen Sultan Melikşah-Hasan Sabbâh arasındaki mektuplaşma ile, M. Şerefeddin'in fazla güvenilir olmayan bir kaynaktan rivayet ettiği bu mektuplar arasında tenakuzlar görülmektedir. Çünkü, İbnu'l-Cevzî'nin verdiği bilgilerde Hasan Sabbâh, Sultan'ın elçisinin önünde âdeta gövde gösterisi yaparak kuvvetini göstermesi ve "... git Sultan'ına söyle emrimde bu adamlardan 20 000 tane vardır..." demekle, bir noktada Melikşah'ı tehdit etmesi söz konusudur. Oysa M. Şerefeddin'in naklettiği mektupta Hasan Sabbâh, Melikşah'a karşı gayet itaatkar davranmakta ve sâdece düşmanlarından korktuğu için bu kalede kaldığını zikretmektedir. Yine aynı mektupta insanları katletmediğini, kendi dininin İslâm olduğunu ve en yakın zamanda Sultan'a gelerek bağlılığını göstereceğini söylemektedir.

M. Şerefeddin'in sözkonusu ettiği mektup doğru ise Hasan Sabbâh Melikşah'ı inceden inceye tahrik etmekte ve Kavurt oğullarının Melikşah'ın saltanatına karşı yapacakları muhtemel hareketin doğru olmaması gibi, Abbâsîlerin muhaliflerine yaptıklarının da doğru olmadığını ispata çalışmaktadır. Bu değerlendirme Hasan Sabbâh'ın ne kadar zeki olduğunu da göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca kendi davasının haklılığını ispat için, muhayyel bir senaryo kullanmakta, geçmiş olayları adeta Melikşah'ın şahsıyla irtibatı varmış gibi göstermekte, bununla da Türkler arasında mevcut olan mülkün saltanat üyelerinin ortak malı olması meselesinden hareketle, Kavurt Bey'in çocuklarının bu düşünceyi

onları terk ederek Mısır'a gittiğini Mustansır'ı hakiki mümin ve halîfe sıfatıyla bulduğunu nakletmektedir. Melikşah'a da "Allah'a, Peygambere ve sizden olan emirlere itaat ediniz" ayetini hatırlatarak Mısır halîfesine itaat etmesi gerektiğini söylemektedir. Bundan sonra ilk hilâfet günlerinden başlayarak Abbâsîlerin kötülüklerini saymakta, onların Ehli Beyt'e yaptığı fenalıkları zikretmektedir. Bu işi yaparken de, Sultan'ı ikna edebilmek için meseleyi biraz şahsileştirmektedir. Şöyle ki, sultanın fetihlerinden ve din için yaptığı gayretlerden bahsettikten sonra; bu kadar zahmet ve gayretin ardından Kavurt oğulları iktidara gelse ve senin evlatlarını yakaladıkları yerde öldürseler, bu ne kadar doğru bir iş olur, diye, Sultan'a sormaktadır. Bkz. M.Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", s. 23 vd.

Tahran Üniversitesi hocalarından Nasrullah Felsefî de, Safevîler döneminden kalma bir mecmuada bulunan ve aynı manayı muhtevî Hasan Sabbâh tarafından gönderildiği rivayet edilen bir mektubu yayınlayarak, M.Şerefeddin tarafından yayınlanan mektuptaki bilgilerin benzerini nakletmektedir (Bkz. N.Felsefî, a.g.m., s. 283 vd). Bu mektubun uydurma olduğu İ.Kafesoğlu tarafından da söylenmektedir (Bkz. İ.Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru...,* s. 99). Dolayısıyla S.Nefisî'nin nakilleri de ihtiyatla karşılanmalıdır.

harekete geçirdikleri taktirde Melikşah ve evlatlarına ne kadar haksızlık yapmış olacaklarını zikredip, Melikşah'ın Abbâsiler hakkındaki düşüncesini değiştirmeye çalışmaktadır. Yine aynı düşünceyi teyit etmek için tarihten örnekler vererek, Abbâsilerin Ebû Müslim el-Horasanî, Ebû Hanîfe, Hallac-ı Mansûr gibi şahsiyetlere yaptıkları kötülüklerden söz etmektedir."''

Gelişmelere bakıldığında İbnu'l-Cevzî'de nakledilen bilgilerin resmettiği Hasan Sabbâh'ın daha gerçek olduğu görülür. Aksi vârid olsaydı Melikşah'dan sonra Berkiyaruk ve Mehmet Tapar zamanında Bâtınîlere karşı o kadar şiddetli mücâdele verilmezdi. En azından bahsedilen bilgilerin doğruluğunu onaylayan tarihî rivayetlerle de karşılaşmak mümkün olurdu. Oysa hem Doğu, hem de Batı kaynakları adeta ittifak edercesine Bâtınîlerin kıtallerinden, Selçuklu ülkesindeki yıkımlarından bahsetmektedirler ki, olayların tarihî gelişimi de bunu doğrulamaktadır.

Bâtınîlerin bütün kıtallerine, cinayetlerine ve Selçuklu düzenini yıkmayı amaçlamalarına rağmen, doğrudan Selçuklu hanedanını hedefledikleri söylenemez.[2'3] Bu kanaatin oluşmasını sağlayan davranış; Selçuklu hanedan ailesinden sultan ve şehzâdelere herhangi bir suikastte bulunul-

[212] Mektupta dikkati çeken husus, Nizâmülmülk ve Abbâsîlerin ana düşman olarak işlendiğidir. Nitekim Nizâmülmülk'ün Kundurîye yaptıkları da bu meyanda zikredilmektedir. Kendisinin herhangi bir sapıklıkla alakasının olmadığı, sabâbe zamanındaki gibi halis bir Müslüman olduğu da mektupta verilen bilgiler arasındadır. Hasan Sabbâh, mektubunda Alamut'u düşmanlarının takibinden korunmak için ele geçirdiğini, düşmanlarından emin olduktan sonra Sultanın huzuruna gelerek bağlılığını arz edeceğini de bildirmektedir. Mektubun tamamı için bkz. M.Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", s. 23 vd; N.Felsefî, a.g.m., s. 282 vd.

[213] M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s.209. Bâtınîlerin, hanedan üyelerine yönelmemelerinin bazı sebepleri olabilir. Birincisi, Selçuklular Bâtınîlerle mücâdele işini komutanlanna havale etmişlerdir. Dolayısıyla Bâtınîler için öncelikli hedef olarak da kendileriyle savaşan komutanlar olmuştur. İkinci bir husus da, Türklerde hanedan üyelerine ait olan kan dökme memnuiyetinin varlığı olabilir. Zira eski Türk inancının gereği olarak hanedan üyelerinin kanları dökülmemiş, öldürülmeleri gerekenler boğularak ortadan kaldırılmışlardır. Bu şahısların kanının akıtılması inanç olarak doğru kabul edilmemiş, islâm öncesine ait bu düşünce, Türklerin İslâm'a girmelerinden sonra da devam ettirilmiştir. Bâtınî fedâîleri ise suikastlerini hançerle işlemekteydiler. Hanedan üyelerinin hançerle öldü rülmesi, saltanatın meşruluğunu asla tartışmamış, hatta onu gerekli görmüştü. Çiıııkı halk üzerinde ters tepki oluşturabilirdi. Muhtemelen bu düşüncelerden hareketle oK.ı gerek ki, Bâtınîler Selçukluların hanedan üyelerine karşı hançerli ve fiilî bir nıiid.ıh.ıleye yönelmemişlerdir.

mamasıdır. Kğer aksi vârid olsaydı halîfeleri, eııiîrleri, kale komutanlarına suıkastler tertipleyen bu insanların hanedan üyelerinden bazılarını da, en azından gözdağı vermek kastıyla öldürmeleri mümkündü. Fakat tarihî kayıtlar böyle bir olay nakletmemektedirler.

c- Bâtınîlerin Gerçekleştirdiği Kıtaller

Bâtınîlerin en belirgin vasıflarından birinin, muhaliflerini hançerle katlederek ortadan kaldırmak olduğu daha önce görülmüştü. Aynı şekilde, bu hareketin müstahkem kaleler ve fedâîlere istinat ettiği de zikredilen hususiyetlerdendi.[2,4] Bu hareketin bağlıları daha çok câhil dağlılardan meydana gelmekteydi. Kaynakların ifadesi ile; "...solu ile sağını birbirinden ayıramayan, dünyadaki gelişen olaylardan haberdar olmayan kimseler...""[1] bu hareketin insan kaynağını oluşturmaktaydı. Bu tür insanların meydana getirdiği kitleden istifade eden Hasan Sabbâh, onlara ceviz, bal ve haşhaştan oluşan özel bir karışım yedirerek dimağlarını uyuşturmakta, bu şahıslar özel olarak yapılmış cennetlerde çeşitli nimetler ve güzellikler içerisinde bir süre tutulmaktaydı. Uyanmaya yakın çıkarıldığı bu cennet, göstereceği sadâkat ve yararlık karşılığı olarak o şahsa vaad edilmek-
| > 216

Beyinleri Bâtınî propaganda ile yıkanmış ve kendilerine gerçek sandıkları yalancı cennet gösterilmiş şahıslar, istenenilen her şeyi yapacak şekilde kandırılmaktaydı. Liderlerine o kadar körü körüne bağlıydılar ki, "Bunlardan bir tek kişi, kendisinin öldürüleceğini bile bile, bir cemaate

Hasan Sabbâh'ın kurmuş olduğu "ed-Davetü'l-Cedîde" (yeni davet) teşkilatlanırken özel bir derece sistemi ortaya konmuştu. Buna göre Bâtınîlikte ana yapı:

1- Dâîler (propagandacılar)

2- Refikler (dostlar)

3- Fedaîler (suikastleri gerçekleştiren kişiler)'den meydana gelmekteydi. Diğer zümreler, yapılanmada bunlardan sonraydı. Birinci ve ikinci derecedeki kişiler, mezhebin propagandasını yapanlar ve mezhebe katılanları oluşturmaktaydılar. Üçüncü grup ise Hasan Sabbâh hareketinin vurucu gücünü ve terör timini meydana getirmekteydi. Hasan Sabbâh'la birlikte, huruf ve nücum ilimlerinden bahseden propagandacılar gitmiş, onların yerine eli hançerli Bâtınîler gelmiştir.

[2,5] İbnu'l-Cevzî XVII, s. 63 vd.

İbnu'l-Cevzî XVII, s. 64; İbn Kesîr XII, s. 171; N.Çağatay-İ.A.Çubukçu, *a.g.e.,* s. 92; Tahsin Yazıcı, "Fidâî", *D.İ.A.* XIII, s. 53.

hücum eder ve onları aşikâre öldürürdü."[3'7] Fedaîler, Bâtınîlik davasına muhalif olan herkese karşı kesin çözüm kastıyla kullanılmışlardır. Seçilen bu insanların son derecede câhil ve gayet mükemmel bir şekilde ikna edilmiş olmaları, canları pahasına verilen görevleri yerine getirmelerini sağlıyordu. Bu konuda sadece fedâîler değil, onların aileleri de yapılan vaadlerle ikna edilmişlerdi. O kadar yüce bir dava için savaştıklarına inanıyorlardı ki, bu uğurda ölmek şeref; verilen görevi yerine getirememek şerefsizlik olarak addediliyordu. "

Yüce idealler adına cinayet işlemek eskiden beri bâzı gruplarca kullanılan bir yoldur. Hasan Sabbâh, bu işi metot haline getirmekle kalmamış, öldürme işini hançerle yaptırarak, bunu Bâtınîliğin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Muhaliflerin öldürülmesi Bâtınîlikle beraber anıldığı için Batılılar "assassins-kâtiller" kelimesini Bâtınîler manasında kullanmışlardır.[2]"

Bâtınîlerin Selçuklu ülkesindeki ilk kıtalleri, muhtemelen Alamut'un ele geçirilmesinden daha önce Save'de meydana gelmiştir. Bâtınîlerden onsekiz kişi bir bayram günü burada buluşarak bayram namazı kılmışlardır. Bunların haberini alan beldenin emîri bu şahısları tutuklatmış, sonra da serbest bıraktırmıştır. Bu olay Bâtınîlerin ilk toplanmalarıdır. Bunlar Save'li olup, İsfehan'da ikamet eden bir müezzini kendilerine katılmaya çağırdılar. Fakat o, bu daveti kabul etmeyerek reddedince, açığa çıkacakları korkusuna kapılarak müezzini öldürdüler. Bu Bâtınîlerin işledikleri ilk cinayet olmalıdır."[0]

Olay Nizâmülmülk tarafından duyulunca, müezzini öldürmekle itham edilen kişilerin yakalanması emrini verdi. Öldürme olayıyla itham edilenler yakalandı ve kâtil olduğu tahkik edilen Tâhir ismindeki bir

"'7 el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 67.

2" Musul emîrini öldürmeye gönderilen sekiz fadâîden yedisi emîri öldürdükten sonra yakalanarak öldürülmüş, birisi kaçarak kurtulmuştu. Kurtulan fedaînin annesi bu durumu bilmediği için, kendi oğlu da öldürülmüş diye bayramlık elbiselerini giyerek oğlunun şehit olmasına sevinmişti. Daha sonradan kendi oğlunun kurtulduğu anlaşılınca, bayramlık elbiselerini çıkarmış ve kederinden saçını, başını yolmuştu. Bkz. R.Dozy, *a.g.e., s.* 398 vd.

2" R.Dozy, *a.g.e., s.* 395 vd; B.Lewis, *Tarihte Araplar,* s. 183; F.Köprülü, *a.g.e.,* s. 189.

220 Bâtınîlerin bundan daha önce de işledikleri muhtemel cinayetler olabilir. I-'akat lı.ık kında bilgi sahibi olduğumuz ilk cinayet budur.

marangoz kısasen kati edilerek, ayağından sürüklenip sokaklarda teşhir edildi. Bu şahıs da Bâtınîlerden öldürülen ilk kişidir. Selçuklu ülkesinde ilk defa kanlarının akmasına sebep olan ve bu yöndeki emri veren Nizâmülmülk olduğu için Bâtınîler, ona karşı büyük bir kin ve nefret beslemişlerdir."' Bu sebepten, Bâtınîlerin katlettikleri ilk şöhretli kişi de, Nizâmülmülk olacaktır.

Nizâmülmülk, Hasan Sabbâh'ın faaliyetlerinden endişe ederek onun doğuda Ubeydullah el-Mehdî durumuna gelmesinden çekinmekteydi. Bu yüzden de, Bâtınîlerin faaliyetlerine göz yummayarak, ilk defa Bâtınî kanı döktüren kişi olmuştu. Bunu unutmayan Bâtınîler, onu katletmeye karar vermişlerdi. Nizâmülmülk 1092 senesi Ramazan ayında Bağdâd'dan Isfehan'a dönerken Nihâvend'de konaklamış, iftardan sonra harem çadırına dönerek dinlenmek istemişti. Ondan birşey istemek için yaklaşan Bâtınî bir çocuk, Nizâmülmülk'e yaklaşınca, saldırarak veziri bıçakla yaraladı. Bâtınî, kaçarak kurtulmak istediyse de, Nizâmülmülk un adamlarınca yakalanarak öldürüldü. Fakat Nizâmülmülk aldığı bıçak darbesi sonucunda hayatını kaybetti. Nizâmülmülk'ün katledilmesini kendileri açısından çok önemli sayan Bâtınîler; O, bizden bir marangozu katletti, biz de onu katlettik diyerek, bu olayın kendileri açısından bir prestij ve kısas meselesi olduğunu gösterdiler.[2]"

Nizâmülmülk gibi şöhretli ve Bâtınî düşmanı birisinin öldürülmesi, hiç şüphesiz ki, Bâtınîlerin güçlerini göstermesi ve ses getirmesi açısından

[221] İbnu'l-Cevzî XVII, s. 63; İbnu'l-Esîr X, s. 313.

Nuveyrî XXVI, s. 330; Ibnu'l-Esîr X, s. 205 vd; Râvendî I, s. 132; Ebû Şâme, *a.g.e.,* s. 62; Syed Salman Nadvî, "Religıous Policy Of Nizâm Al-Mulk", *Al-İlm Journal of The Centre For Research İn İslamic Staties, Vol. IV,* (January 1404/1984), s. 40. Sadreddîn el-Hüseynî, Nizâmülmülk'ün öldürülmesi meselesinde diğer kaynaklarda olmayan değişik bir haber nakletmektedir. Onun rivayetine göre: Hasan Sabbâh'ın Alamût'daki kötülükleri çoğalınca, Nizâmülmülk kaleyi kuşatarak yollan kesti. Bunun üzerine atlarının nalları ters olan iki adam kaleden çıktılar. Kaleyi kuşatan askerler bunların izlerini görünce kaleye girdiklerini sanmıştı. Nizâmülmülk bu sırada hamamdan çıkmış, bir mahfede dinleniyordu. Bu iki adam görmüş olduklan bir haksızlıktan şikayet eder gibi vezirin huzuruna gelerek onu bıçakladılar (Bkz. S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 45). Diğer kaynaklar da Nizâmülmülk'ün öldürülüşü konusunda değişik rivayetler nakletmektedirler. Bazı kaynaklar onu Melikşah'ın öldürttüğünü zikrederken (Bkz. Ebu'l-Fidâ II, s. 202; Subkî IV, s. 225; Râvendî I, s. 132), bazıları da onun Sultanın onayı, Tâcu'l-Mülk un tedbiri ve Terken Hatun'un işaretiyle öldürüldüğünü nakleder. Bkz. İbnu'l-Adîm, *a.g.e.,* s. 56 vd.

önemlidir. Takat bu olaydan önce de Bâtınîlerin öldürme ve yağma olayları yaptığına dair kayıtlar mevcuttur. Yine İbnu'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre Bâtınîlerin ilk sahip oldukları yer Kâyin[22'] yakınlarında bir kaledir. Bu kalenin komutanı Bâtınîlerden olduğu için onun etrafına toplanıp, güçlenerek etrafa tehlike saçmaya başlamışlardı. Kirman'dan Kâyin'e gitmekte olan büyük bir kâfile bu kaledeki Bâtınîlerin saldırısına maruz kalmış ve kâfiledekilerden bir Türkmenin dışında herkes öldürülmüş, mallan yağmalanmıştı. Saldırıdan kurtulabilen bu Türkmen, Kâyin'e ulaşarak olup bitenleri şehir halkına haber vermişti. Şehir Kadısı el-Kirmânî'nin başkanlığında toplanan halk Bâtınîler üzerine saldırmışsa da, onlara karşı bir şey yapamadan geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bu olay Nizâmülmülk'ün öldürülmesinden önce cereyan etmişti.""[4]

d- Selçuklularda Taht Kavgaları ve Bâtınîlerin Güçlenmesi

Sultan Melikşah'ın vefat etmesi Bâtınîler açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Nizâmülmülk ve Melikşah'dan sonra devletin tepesinde güçlü ve otoriter bir şahsiyet kalmadığı gibi, Melikşah'ın evlatları da birbirleriyle taht mücâdelesine tutuşmuşlardır. Bu mücâdele, Bâtınîler açısından bulunmaz bir ortam yaratmış ve güçlerini artırdıkları gibi, halk üzerinde de daha tesirli olmaya başlamışlardır. Selçuklu şehzâdelerinin birbirleriyle mücâdele etmeleri devletin gücünü zayıflatırken, Bâtınîlerin gücünü artırmıştır. Dolayısıyla yeni kaleler ele geçirmişler ve durumlarını sürekli güçlendirmişlerdir.

Yeni kaleler ve yeni suikastler birbirini takip etmiştir. Halk arasında o kadar dehşet ve korku salmışlardı ki, evinden sabahleyin işine giden bir insan, ikindi vakti geçti de evine dönmediyse, hâne halkı artık ondan ümit keserdi. Türlü türlü desiseler kullanarak insanları kaçırır ve onları öldürdükten sonra kuyulara atarlardı.[225] Devletin gücü azalıp, buna karşılık Bâtınîlerin gücü ve kötülükleri artınca, halk arasında korku artmaya başladı. Bu yüzden halk iki kesime bölündü. Bir kısmı bunlara açıktan açığa

[223] Nisabur ve İsfehan arasında Tabes'e yakın bir yerdir. Bkz. Yâkut el-Hamevî, Muccnnı'l Buldan IV, s. 342; es-Semânî, el-Ensâb IV, s. 436 vd.

[224] İbnu'l-Esîr X, s. 314.

[225] İbnu'l-Cevzî XVII, s. 63; İbnu'l-Esîr X, s. 314.

düşmanlık ederek onlarla çarpıştı, diğer kısmı ise onlarla barışık yaşama şeklini tercih etti.

Bâtınîlere düşman olan kesim, her an onlardan gelebilecek tehlike korkusuyla yaşadılar. Sulh halinde olanlar ise onların işledikleri kötülüklere ve cinayetlere ortak olmakla itham edildiler. Ülkede hiç bir kimse bunların kötülüklerinden emin olamadı. Bâtınî olanlar devletin takibatına maruz kaldılar. Bâtınî olmayanlar ise ya Bâtınîler tarafından taciz edildiler veya kendilerini sevmeyen kişiler tarafından Bâtınî olmakla jurnallenerek devlet tarafından cezalandırılma tehlikesine maruz kaldılar. Ülkede asayiş ve güvenin yerini endişe, korku ve dehşet aldı. O kadar ki, devletin ileri gelen şahsiyetleri ve önde gelen âlimler bile Bâtınî olmak ithamından kendilerini kurtaramadılar.[226]

Bâtınîler, kendileri açısından tehlikeli veya ortadan kaldırılmasını faydalı gördükleri her seviyeden insana karşı suikast düzenlemişlerdir. Özellikle Bâtınîlere karşı sefer düzenlemiş veya açıktan düşmanlığı görülmüş kişileri hiç affetmediler. Bunlardan biri olan emîr Aksungur, Bâtınîlere karşı birçok sefer düzenlemiş, bazılarını öldürüp, mallarını yağmalamış, beldelerini tahrip etmişti. Bu sebepten dolayı emîri takip eden Bâtınîler 1048 senesi Ramazan ayında Hemedan'da üzerine hücum ederek onu öldürdüler.[227] 1096 senesinde ise Tuğrul Bey'in arkadaşı ve Selçukluların ilk Bağdâd şahnesi olan emîr Porsuk'u katlettiler. Aynı sene Berkiyaruk'un amcası Yakutî'nin kızıyla evli olan emîr Arğuş en-Nizamî'yi Rey'de katlettiler.[228] Bâtınîler için her gruptan insan hedef durumundaydı. Onların öldürülmesi için güçleri ve sosyal mevkileri önemli değildi. Bâtınîlerin kıtalleri çoğalınca onlardan çekinen emîrler gömleklerinin altından zırh giyerek dolaşmaya başladılar.[229]

Kirman Meliki'nin Bâtınîlikle itham edilerek öldürülmesi bunun örneklerindendir. Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 67 vd.

227 İbnu'l-Esîr IX, s. 552.

228 İbnu'l-Verdî II, s. 14.

229 es-Suyûtî, *Tarıhu Hulefa,* s. 428: Bunlardan biri olan ve tesadüfen o gün zırh giymemiş olan İsfehan Emniyet Müdürü Belkâbek Sermez, Bâtınîlerin saldırısına uğrayarak öldürüldü. Aynı gece bu şahsın oğullarına karşı da saldırılar yapıldı. Sabah olunca bu şahsın evinden beş cenaze çıkarıldı (Bkz. İbn Kesîr XII, s. 170). Aynı şekilde Bâtınî düşmanı olduğu için katledilen emirlerden birisi de Hıms emîri Cenahu'd-Devle'dir. Son dere-

Bâtınîler için sadece emirler ve kolluk kuvvetlerinin ileri gelen şahsiyetleri hedef değildi. Onlar kendileri gibi düşünmeyen herkese savaş açmışlardı. Bu konuda sivil halk da kendilerine düşen payı almaktaydı. Nitekim 1104'de Hindistan, Mâverâünnehr ve Horasan'dan gelmekte olan hacılara saldırarak mallarını yağmalayıp, insanları kılıçtan geçireceklerdir.[2"'] Bu masum insanların tek suçu Bâtınî olmamaktı. Bu kadar gözü dönmüş ve kin duygularıyla dolu Bâtınîlerin yaptıkları elbette ki sadece bunlar değildir. Onlar ümerâdan sonra ulemâ üzerinde de büyük baskı ve tehdit oluşturmuşlardır.

Bâtınîler bir taraftan halk üzerinde propaganda yaparak dinî emirlerin lüzumsuzluğu ve hakikatlerin ancak masum bir imâm sayesinde öğrenilebileceği düşüncesini yayıyor,[2"] bir taraftan da Selçuklu idaresinden gayri memnun insanları ele geçirerek taarruz ağırlıklı bir ihtilal akîdesi geliştiriyorlardı."[2] Dâîler vasıtasıyla şehir ve kasabalardan Selçukluların idaresinden hoşlanmayan insanları taraftar olarak bir araya toplayıp, bunların gayri memnun hallerinden istifade ile devlete karşı kullanıyorlardı.[2"]

Selçuklular, özellikle Şiî-Bâtınî fikirlerle mücâdele etmek için medreseler kurarak, buralardan Ehl-i sünnet fikriyle yetişen insanlar sayesinde bahsedilen düşüncelere karşı savaş açıp, halkın zihinlerini onların teşvişlerinden korumayı amaçlamaktaydı. Alp Arslan döneminde açılan bu medreseler sonraki sultanlar tarafından da desteklenmiş ve devletin resmi Sünnî görüşünü yayan müesseseler olarak büyük fonksiyon icra etmişlerdir. Selçuklular, açmış oldukları bu medreselerden yetişen insan-

cede yiğit ve cesur olan bu emîr, Hıms Câmii'nde Cuma namazı kılarken, üç Bâtınînin saldırısına uğradı ve şehit edildi (öl.1101) (Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 167). Bâtınîlerin suikastlerini saymakla bitirmek mümkün değildir. Onlar Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Fahru'l-Mülk'ü (öl. 1106) Nisabur'da (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 104; İbn Kesîr XII, s. 180), Merağa emîri Ahmedîl'i (Öİ.1114) (Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 20; Zehebî, A'lâm IXX, s. 383), Musul emîri Aksungur'u (öl.l 125) (Bkz. İbn Tağriberdî V, s. 224) ve halîfeleri bile katletmekten çekinmemişlerdir. Abbâsî Halifesi el-Müsterşid Billah da Bâtınîlerce katledilmiştir. Bkz. Zehebî, *A'lâm* IXX, s. 562.

250 İbnu'l-Verdî II, s. 23.

"' P.Hitti, *İslâm...* II, s. 689.

232 B.Lewis, "İsmaililer", s. 1122.

233 Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar),* (trc. İsmet Kayaoğlıı), Ankara 1981, s. 143.

lar sayesinde, bir taraftan Bâtınîlerin bu propagandalarını tesirsiz hale getirirken, diğer taraftan da Bâtınî fikirleri çürüten, Sünnî düşünceyi halk arasında yayan ve devlet otoritesine bağlanmayı gerekli gören insanlar yetiştirmişlerdir. Yıkıcı faaliyetlerin engellenmesinde askerî hareketlerden sonra, belki de ondan daha fazla etkili olan yol bu metottu.[234] Selçuklula-rın bu mücâdelesinde en büyük destekçisi Sünnî âlimler ve onların yetiş-tirdiği talebelerdi. Bu sebepten dolayı, Bâtınîler için ortadan kaldırılması gereken grupların başında bu insanlar gelmiştir.[235]

e- Bâtınîlere Karşı Yürütülen Fikrî Mücâdele

Selçuklular, Bâtınîlere karşı değişik yollar kullanılarak mücâdele etmişlerdi. Bunun birinci safhası hiç şüphesiz ki, onların faaliyetlerini ve yuvalandıkları yerleri ortadan kaldırmayı hedefleyen askerî hareketlerdi. Nitekim durumun ciddiyetini kavrayan Sultan Melikşah, değişik komutanlarına Bâtınîlerle mücâdele etme ve onları bulundukları yerlerden söküp atma emrini vermişti. Melikşah'ın bu niyetini gerçekleştirmesine ömrü vefa etmemiştir. Yoksa Pamir'den Mısır'a, Yemen'den Kafkaslar'a kadar hükmeden güçlü Sultan'ın bu meseleyi halletmemesi düşünülemezdi.

Melikşah'ın vefatından sonra evlatları arasında baş gösteren taht kavgaları Bâtınîlerin gelişip güçlenmelerine zemin hazırlamıştı. Buna rağ-

[234] H.Emîn^j.g.e., s. 223.

Ellerine geçen ilk fırsatta Sünnî âlimleri katletmekten geri kalmamışlardır. Devrin önemli şahsiyetlerinden olup, Nizâmülmülk tarafından da ziyaret edilen ve saygı gösterilen Ebu'l-Müzaffer el-Hocendî 1102 senesinde Re/de Bâtınîler tarafından katledilmiştir (Bkz. İbn Kesîr XII, s. 175). Aynı şekilde dönemin büyük âlimlerinden ve Hemadan Kadilkudatı olan Ubeydullah b. Ali el-Hatıbî (öl.l 108) (Bkz. el-Yâfiî III, s. 172; Zehebî, *el-İber* II, s. 383.), İsfehan'ın önde gelen âlimlerinden Sâid b. Muhammed el-Buhârî (öl.l 108) (Bkz. et-Temîmî IV, s. 83; el-Kuraşî II, s. 267 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 384.), Nizâmiye Medresesi müderrisi ve "Eğer Şâfiî'nin bütün kitapları yansa, hâfızamdan onları yeniden yazdıracak kadar gücüm vardır" diyen büyük âlim Ebu'l-Mehâsîn er-Rûyânî de (öl. 1108) (Bkz. es-Subkî VII, s. 193 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 384; Suyûtî, *Tarihu Hulefa,* s.428.) Bâtınîlerce katledilen şahsiyetlerdendir. Bu listeye 1125'de Hemedan'da Bâtınîler tarafından katledilen ünlü Şâfiî Kadısı Muhammed b. Nasr el-Herevî (Bkz. es-Subkî VII, s. 22) ve Bâtınîler tarafından tehdit edildiği için bir daha on-lar aleyhinde konuşamayan ünlü âlim er-Râzî'yi (Bkz. R.Dozy, *a.g.e.,* s. 399 vd) de kat-mak ve daha sonraki tarihlerde Bâtınîlerce katledilen âlimlerle uzatmak mümkündür.

men Berkiyaruk ve Mehmet Tapar'ın öncelikli mesele olarak ele aldıkları konuların başında Bâtınîlerin tenkili meselesinin geldiğini tarihî kayıtlardan bilmekteyiz. Askerî hareketler Bâtınîlerin faaliyetlerini kesmeye yetmemiştir. Çünkü Bâtınîler, hem doğan boşluktan istifadeyle yeni kaleler elde ederek askerî yönden güçlenmişler, hem de propagandalarını sadece askeri metotlara dayandırmamışlardır; onlar aynı zamanda fikrî bir mücâdele başlatarak, Selçuklu ülkesinde hâkimiyetlerini yaymayı amaçlamışlardır.

Fâtımîlerin açmış oldukları medreselerden yetişen Şiî dâîlerin Selçuklu ülkesindeki faaliyetleri sonucunda Ehl-i sünnet fikri gerileme göstermiş, hatta bu propagandaları destekleyen Büveyhîler Devleti ve Besâsirî gibi komutanların gücünden Ehl-i sünnet yok olma noktasına gelmişti. Selçukluların İslâm âleminin liderliğini ele geçirmesinden sonra ana hedef, Şiî düşüncesi ve onun temsilcisi olan Fâtımîler devletinin ortadan kaldırılmasıydı. Bu gaye için sadece askeri faaliyetlerle yetinilmemiş, bu düşünceye karşı fikrî yolla mücâdele edecek müesseseler de oluşturulmuştur. Sultan Alp Arslan ve vezir Nizâmülmülk'ün gayretleriyle açılan Nizâmiye Medreseleri bu görevi en iyi şekilde yerine getirmişlerdir."[36] Genelde Ehl-i sünnet dışındaki düşüncelere, özelde ise Fâtımîlerin dışardan yönelttiği fiilî müdahaleyi Selçuklu ülkesine taşıyan Hasan Sabbâh ve onun temsil ettiği Bâtınî fikirlere karşı koyan bu medreseler önemli fonksiyonlar icra edeceklerdir.

Nizâmiye Medreseleri'ne özellikle dönemin güçlü Sünnî ilim adamları müderris olarak atanmış, bunların bilgi ve birikimlerinden istifade cihetine gidilmiştir. Bu müesseseler için hiçbir masraftan kaçınılmamış, hoca ve öğrenciler için en geniş imkanlar hazırlanmıştır. Temel gayesi Ehl-i sünnet düşüncesini öğretecek insanlar yetiştirmek olan bu medreselerden mezun olan öğrenciler ülkenin dört bir yanında görev alarak temsilcisi oldukları düşünceyi yayarken, ona muarız olan Bâtınî fikirlere karşı da mücâdele etmişlerdir. Bu şahıslar aynı zamanda İslâm âleminde ortak bir kültürün ve düşüncenin doğmasına da imkan hazırlayacaklardır. Öyle ki, değişik bölgelerden gelen insanlar bu medreselerde okuyarak, Elıl-i

[236] M.A.Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmu'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *M.K.* V/7, (M.ıyıs 1977), s. 15.

sünnet düşüncesini öğrenip, sonrada kendi memleketlerine dönüp bu düşünceyi yaymışlardır. " Böylece halk idarecilere gönülden bağlanmış ve yönetenler ile yönetilenler arasında "Sünnîlik düşüncesi" ortak payda haline gelmiştir."" Türkistan'ın içlerinden Nil deltasına kadar uzanan geniş topraklarda ülke bütünlüğünün yanı sıra, manevî birlik de bu müesseseler sayesinde temin edilmiştir. "

Nizâmiye Medreseleri'nin başlattığı fikrî mücâdele sayesinde Şiîlik egemen bir mezhep olmaktan çıkmış ve Ehl-i sünnet fikri yeniden güçlenmiştir. Bâtınî propagandalara karşı halka Sünnî fikirler öğretilerek onların propagandaları tesirsiz hâle getirilmiş, aynı zamanda dinî emirlerin gereksizliğini tavsiye eden yıkıcı düşünceler de bertaraf edilmiştir. Nizâmiye Medreseleri bir taraftan halkın ıslahını ve eğitimini hedef alırken, diğer taraftan da devlet otoritesine ve kanunlara itaat etmenin gereğini öğretmiştir. Böylece devletin bütünlüğünü korumanın yanında, kanunlara bağlı fertler yetiştirilmiştir."[40] Bu şekilde bir yapılanma, ülkede huzurun yanı sıra, adâlete dayalı bir idarenin gelişmesini de sağlamıştır. Bu yüzdendir ki, Selçuklu idaresi; Roma'da Antonion, İran'da Nevşirevan, Araplar'da Hz. Ömer ve İngiltere'de de Büyük Alfred devirleri gibi huzur, güven ve adâletin hâkim olduğu bir devir olma özelliğine sahiptir.[24']

Bâtınîlerle yapılan fikrî mücâdelenin merkezi olan Nizâmiye Medreseleri ve buralarda görev yapan büyük âlimler bahsedilen konularda çağlarını aşan görevler ifa etmişlerdir. Bu mücâdelenin bayraktarlığını yapan kişi de, Nizâmiye Medresesi müderrislerinden İmam Gazâlî'dir. Gazâlî'den önce de Bâtınîler hakkında eser yazarak onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyan şöhretli âlimler vardı. Lâkin Gazâlî döneminde iş daha bir ehemmiyet kesbetmişti. Çünkü, Bâtınîler sâdece fikri alanda kalmamış, meseleye bir de cinayet boyutunu katarak durumu daha vahim hale getirmişlerdi. Baskı ve terörün desteğiyle propagandalarına hız veren

Bu şahıslar ve geldikleri ülkeler hakkında bkz. A. Ocak, *Nizâmiye Medreseleri,* s. 204 vd.

H.Emîn, *a.g.e.,* s. 224; S. Salman Nadvî, a.g.m., s. 41.

[239] Hüseyin Gâzî Yurdaydın, *islâm Tarihi Dersleri,* Ankara 1982, s. 75.

[240] H.Emîn, a.g.e., s. 223.

S.Maksudî Arsel, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü",//. *T.T.K. Bildirileri,* İstanbul 1943, s. 1075.

bu insanların sapkınlıklarından ve desiselerinden halkı korumak gerekmekteydi ki, bu da Gazâlî ve onun gibi düşünen insanlar sayesinde olmuştur.

Bâtınîlere karşı, Gazâlî'den önce eser verenlerin başında aynı zamanda Gazâlî'nin de hocası olan İmamu'l-Harameyn Cüveynî gelir. Nisabur Nizâmiye Medresesi'nin de müderrisi olan Cüveynî, hem Ehl-i sünnet düşüncesinin gelişmesinde büyük rol oynamış, hem de yetiştirdiği öğrencilerle bu müdâfaa ekolünün devam etmesini sağlamıştır. Cüveynî, yazmış olduğu "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-İslâmiyye" adlı eserinde normal olarak kelâmı meseleleri açıklamıştır. Esere verilen isim de gayet mânidardır. Adete Ehl-i sünnet itikat ve ibadet esaslarının öğretildiği Nizâmiye Medreseleri ile, Ehl-i sünnetin görüşlerini anlatan eser özdeşleştirilmiştir. Cüveynî, bu eserinin sonuna normal ilmihal kitaplarında olmayan bir bölüm ekleyerek Ehl-i sünnet itikadına göre İmâm'da (Devlet Başkanı) aranan şartları belirtmiştir."[4]"

Cüveynî'nin alışılmışın dışında eserine farklı bir bölüm açmasının sebebi, Bâtınîlerin dini hakikatlerin masum imâm tarafından öğrenilebileceğini ve bunun da nassla tayin edilen Hz. Ali soyundan bir şahısla mümkün olabileceğini savunmalarını boşa çıkarmak, onların yanlışlığını ortaya koymak içindir. Cüveynî, burada imâmın gerekli şartlarını açıklamakla aynı zamanda, bu meselenin Şiîlerin savunduğu gibi, itikadî bir mesele olmadığını da ispat etmektedir."[43]

İmam Cüveynî'nin bu sahada "Ğıyâsu'l-Umem" adlı bir başka eseri daha vardır. Bilindiği gibi Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün bir lakabı da

[42] el-Cüveynî, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye, s. 131 vd; Şemseddîn Sâmî, *Kamusu l-A'lâm* III, İstanbul 1306'dan tıpkıbasım Ankara 1996, s. 1855; İ.İsmail Hakkı, a.g.m., s. 26: Eser hakkında tefrruatlı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye", *D.İ.A.* II, s. 258.

[43] Şiîlere göre iman esasları; Tevhîd, nübüvvet, imâmet, adi ve meâddan ibarettir. Dolayısıyla imâma ve onun nasla tayin edildiğine inanmak iman esaslanndandır. Bu konuda fazla bilgi için bkz. Hasan Onat, "Şiî İmâmet Nazariyesi", *A. Ü.İ.F.D.* XXXII, (1992), s. 89 vd. Şiîlerin bu görüşü bugün de değişmeden devam etmektedir. İran tarafından Şiî propagandası yapmak maksadıyla Arap alfabesiyle ve Azerî Türkçesiyle yazılıp, Azerbaycan'a gönderilen kitaplarda da bu husus özellikle vurgulanmaktadır. Bkz. Ayetullah İbrahim Emînî, *Her Müslüman Bilmelidir,* (trc. Atilla Maranlı), Kum 1370, s. 65 vd.

"Gıyâsu'd-Dîn" idi. Cüveynî, eserlerini "Nizâmı" ve "Gıyâsî" adlarıyla telif etmekte ve Nizâmülmülk'e ithaf etmekteydi. Bu sebepten dolayı bahsettiğimiz bu eseri "el-Ğıyâsî" olarakta tanınmaktadır. Bu ikinci eserini tamamen imâmat konusuna hasretmiş ve birincisinden daha teferruatlı olarak imamet meselesini ele alarak Abbâsîlerin Hilâfeti'nin meşruluğunu savunmuştur. Cüveynî, bu eserinde imâmda bulunması gereken şartları sayarken nesep itibariyle "Kureyş"ten olma şartını koyarak, bunu Hz. Peygamber in hadîsiyle delillendirmiştir. Buna karşılık Mısır Fâtımîlerinin kendilerini Hz. Peygamber'in nesebinden göstererek şeref elde etmek istediklerini, bu uğurda çok çaba sarfettiklerini, fakat bu davalarında yalancı olduklarını zikretmiştir.[244] Görüleceği üzere Cüveynî, tamamen Sünnîliğin klasik görüş olan imâmetin Kureyşliliğini savunmakta, buna karşılık Şiîlerin ve onların değişik versiyonu olarak Selçuklu ülkesindeki uzantısı olan Bâtınîlerin gerçek halîfenin Fâtımî Halîfeleri olduğu görüşünü reddetmektedir. Böylece onların gerçek halîfenin Mısır Halîfesi olduğu konusundaki propagandalarına cevap vermekte, Sünnî görüş açısından bu meseleyi enine boyuna irdelemektedir.

Cüveynî'den sonra Bâtınîlere karşı en büyük mücâdeleyi veren şahıs onun öğrencisi olan Gazâlî'dir. Gazâlî, hem Nizâmiye Medresesi'ndeki müderrisliğiyle yetiştirdiği talebelerle, hem de bu sahada otorite olması hasebiyle yazdığı eserlerle, Ehl-i sünnet görüşünü savunmuş, Bâtınî propagandaları geçersiz kılacak çalışmalar yapmıştır. Gazâlî'nin bu sahadaki en meşhur eseri bizzat Halîfe'nin emriyle kaleme aldığı "Fedaihu'l-Bâtıniyye" adlı eseridir."[45]

Bizzat halîfe tarafından Bâtınîlerin fikirlerini çürütmekle görevlendirilen Gazâlî, bu konuda büyük bir uğraş vermiştir. Kelâm âlimlerinin yaptığının aksine, bu mücâdelede tamamen aklı önplana çıkararak,

4 ^

el-Cüveynî, Gıyâsu'l-Umem, s. 92 vd: Eser hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Şükrü Özen, "el-Ğıyâsî", *D.İ.A.* XIV, s. 62 vd.

Müellif bu eserinde Ehl-i sünnetin görüşlerini belirtip, Bâtınîlerin ilgili fikirlerini aklî ve naklî delillerle çürütmenin yanında, imâmet meselesine de özel bir bölüm ayırarak Abbâsî Halîfesi Mustazhir'in imametinin meşruluğunu anlatmıştır. Gazâlî de, hocası gibi Mısır Halîfelerinin tuttuğu yolun yanlışlığını belirterek, onların gerçek manada Hz. Peygamber'in soyundan gelmediklerini bildirmektedir. Bkz. Gazâlî, *Bâtmîliğin...,* s. 114.

nasslara ikinci planda yer vermiştir.[2'""] Böylece aklî metotlar kullanarak halk üzerinde tesirli olan Bâtınîlere karşı kendi silahlarıyla cevap verilmiştir. Bâtınîlere karşı "Hüccetu'l-Hakk", "Mufassilu'l-Hilâf", "el-Kıstâsu 1-Müstakîm" gibi eserleri de kaleme alan Gazâlî, "Fedaihu'l-Bâtıniyye" adlı eserindeki uzun izahları biraz daha muhtasar hale getirerek özetlemiş ve herkesin anlayabileceği bir üslupla "Kitâbu Kavâsımi'l-Bâtıniyye" adıyla bir risale şeklinde yeniden kaleme almıştır.[247] Gazâlî bununla da ikifa etmemiş "el-Munkizu mine'd-Dalâl" adlı eserinde de, Bâtınîler için bir bölüm ayırarak, burada onların delillerini tartışıp, aklî metotlarla çürütme cihetine gitmiştir.[248]

Gazâlî, Bâtınîlere karşı sadece müstakil eserler yazarak karşı çıkmamış, hocasının yolundan giderek normal kelâmî meseleleri ele alan eserlerine de, Bâtınîlerin görüşlerini reddeden kısımlar eklemiştir. Bu cümleden olarak, önemli eserlerinden biri olan "el-İktisâd fi'l-İ'tikâd" içinde de imâmet konusuna bir bahis ayırarak bunun bir zaruret meselesi olduğunu ve Şiilerin iddia ettiği gibi nassla tayin edilmediğini savunmuştur." Gazâlî, bu bahsedilen eserlerinin dışındaki kitaplarında da Bâtınîlerin fikirlerini çürüten bahisler eklemiş, "Bâtınîyye, zahiri Râfızilik, batını sırf küfür olan bir mezheptir." şeklindeki değerlendirmesi ile onlar hakkındaki hükmünü özetlemiştir.[250] O, kılıç ve askerin kazanamadığı zaferi, kalemiyle elde etmeye çalışmış, hiç olmazsa Bâtınîliğin fazla yayılmasını engellemiştir."[51]

Bâtınîlerin fikirlerinin çürütülmesinde bahsedilen şahısların dışındaki âlimler de eserler kaleme almışlardır. Bunlardan biri de Yemen ulemasından olan Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî el-Yemenî'dir (öl. 1077).

[246] Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İ.A.* IV, s. 752.

[247] Ahmet Ateş, "Gazâlî'nin "Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller"i "Kitâb Kavasım Al-Bâtınîya"", *A. Ü.İ.F.D.* III/I-II, Ankara 1954, s. 23 vd.

[248] Gazâlî, adete kendi fikrî terakkisi ve tefekkür macerasını anlattığı bu eserinde onların, dinî hakikatleri masum imâmdan talim etmenin gerektiği fikrinin yersizliğini açıklayarak, bu masum şahsın ancak Peygamber olabileceğini ileri sürmüştür. Bkz. Gazâlî, cl-Munkiz, s. 42 vd.

[245] Gazâlî, *el-İktisâd,* s. 117; Türkçe tercüme, s. 181.

[250] İ. Agah Çubukçu, *Gazzalîve Bâtınîlik,* Ankara 1964, s. 54.

İ. Agah Çubukçu, *Gazzalîve Kelâm Felsefesi,* Ankara 1970, s. 19.

Bu âlim de Bâtınî vc Karmatîlerin fikirlerini çürüten bir eser kaleme almıştır.[2"]

Fâtımîlerin temsilcisi olarak Doğu İslâm topraklarında faaliyet gösteren Hasan Sabbâh ve onun kurduğu Bâtınî teşkilatı, Ehl-i sünnet düşüncesi ve Selçuklular için büyük bir tehlike oluşturmuştu. Bu insanlar, propaganda ile yanlarına çekemedikleri halkı korku, tedhiş ve suikastle taraftar kılmayı başarıyorlardı. Dışarıdan Hıristiyan âleminin, içenden ise Bâtınîlerin yarattığı bu tür tehlikelerin en kısa ve kesin yoldan bertaraf edilmesi gerekmekteydi. Selçuklular, bunlara karşı bir taraftan askeri ve siyasî yollarla uğraşırken ederken, diğer taraftan da dönemin âlimleri bu mücâdeleye fikirleri ve yazdıkları eserler yoluyla katılmışlardır.

2- Karmatîlik

Selçukluların mücâdele etmek mecburiyetinde kaldığı Şiî kaynaklı hareketlerden birisi de Karmatîliktir. Bâtınîler kadar geniş bir sahaya yayılıp, çoğalmamış olmakla beraber, bir kısım faaliyetleriyle, Sünnîliğin temsilcisi olan Abbâsî Halîfeliği'ne ve Selçuklulara gaile çıkarıp, merkezi otoriteyi zor duruma sokacak davranışlara yönelmişlerdir.[253] Karmatîlerin ortaya çıktığı Küfe ile Basra arasındaki bölge Arap, Sudan ve Nebat menşeli insanların yaşadığı bir yer olup, ekserisi fakir insanlardan meydana gelmekteydi. İsmâiliyye Fırkası nın önemli lideri olan Abdullah b. Meymûn'un 874'deki ölümünden sonra, onun talebesi ve ateşli propagandacı olan Hamdan Karmat, bu bölgede kendi adıyla anılan davetini yapmaya başladı. Küfe yakınlarında bir merkez inşa ederek burasını vaaz ve davetinin merkezi haline getirdi.[254] Halkın fakirliği ve bozuk sosyal yapıdan istifade ederek, kısa sürede mal ve kadın ortaklığına dayanan bir örgütlenme gerçekleştirdi.[255] Büyük oranda Mecusilik esaslarına dayanan,

Bkz. el-Yemenî, *Keşfu Esrâri'l-Bâtıniyye.*

Bâtınîler kısmında izah edildiği gibi, en-Nevbahtî'ye göre; İsmâilîler üç grup halinde mutaala edilmekte olup, bunlardan birisi de Karmatîlerdir. Bkz. ez-Zağabî, *a.g.e.,* s. 148 vd.

254 A.Emîn, *Zuhru'l-Islâm* IV, s. 132; C. Brockelmann, *a.g.e.;* s. 118; M. Nasr Muhennâ *a.g.e.,* s. 242.

ilk islam Bolşevikleri" olarak addedilen bu fırka, farklı din ve ırktan olan insanların birlikte kardeşliğinin yanında, hangi düşünceden olursa olsun insanları bu davete girmeye ve sığınmaya çağırır. Bkz. A.Emîn IV, s. 132; P.Hİtti, *İslâm...* II, s. 686

Sâbiilik ve Manilik gibi İslâm öncesi inançlarla karışan Karmatîlik, Abbâsî I lalîfeliği'ne düşmanlığı ana prensip haline getiren fırkaların başında yer alır.

Karmatîlerin önemli liderlerinden olan Ebû Saîd el-Cennâbî, 899 yılında Bahreyn bölgesinde başkenti el-Ahsa olan bir devlet kurmayı başarmıştır.'[57] İslâm devletinin yıkılacağı ve Mecûsî devletinin kurulacağına inanan, bunun için de belirli bir vakit bekleyen Karmatîlerden bir grup da Şam bölgesinde harekete geçerek Abbâsî Halîfesinin ordularını bozup, er-Rusâfe şehrine girerek buradaki bütün mescitleri yakmışlardı."[58] Aynı mantıktan hareket eden ve Mecûsî devletinin kurulma vakti geldiğine inanan Ebû Tâhir Süleyman adlı Karmatî reisi de el-Ahsa'dan hareket ederek Küfe ve Basra'yı ele geçirmiş, 927'de Mekke'ye girerek Kabe'de tavaf eden hacılar dahil bulduklarını öldürüp, Kâbe örtülerine el koymuş, katlettiği insanları Zemzem Kuyusu na atmıştır. el-Haceru'l-Esvedj Kâbe'deki yerinden sökerek Bahreyn'e oradan da Kûfe'ye götürmüşdür.[25]'

Karmatîlerin, bazı ortak inançları paylaştıkları Mısır Fâtımîleri ile yakın ilişkiler içerisinde oldukları gözlenmiştir. Bu yakın münasebetlerin

[256] H İ Hasan, *İslâm...* V, s. 309; Karmatîlere göre, zaman içerisinde İslâm devleti yıkılarak yerini Fars devleti alacak ve devletin dini de Mecusilik olacaktır (Bkz. İbnu'n-Nedîm. el-Fihrist s 235). Benzer bilgilere el-Bağdâdî'nin eserinde de rastlanmaktadır. Mecusîliğe sıkı sıkıya bağlı ve ilm-i nücûm sahibi bir adam olan Ebû Abdullah el-'Aradî bir kitap yazarak kitabında verdiği bir tarihte Mecûsîlerin yeryüzüne tekrar hâkim olacağını bildirmişti. Bu şahsın verdiği tarih el-Muktefî (902-908) ve el-Muktedır'ın (907-932) zamanlarına denk düşmektedir. Böyle olmakla beraber Karmatîlenn hâkimiyeti bu dönemlerde gerçekleşmemiştir. Bkz. A. el-Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 262 vd.

[257] Burası Sevad gibi Yahudi, Hıristiyan ve sonradan İslâm'ı kabul etmiş olan İranlıların yoğun olarak yaşadığı yerdi. Geriye kalanlar ise Araplaşmış Nebâtilerden meydana gelmekteydi. Bu bölge halkı Hz. Peygamberin vefatından sonra İslâm'ı terk etmiş ve ancak Hz. Ömer zamanında tekrar İslâm'a girmişti. Bu yüzden de, İslâm'ın zıddı her düşünce bu insanlarca kabul görmekteydi. R.Dozy,a.g.e., s.358 vd.

[258] Güçlerini artıran Karmatîler 906'da hac kafilelerine hücum ederek kadın, çocuk, yaşlı demeden vahşice katlediyorlardı. Hac yollarındaki havuz ve kuyular insan cesetlerıyle dolmuştu Halîfe Muktefî, Vasîf b. Suvartekin komutasında bir orduyu Karmatîler üzerine göndererek onlar, bozguna uğratıp, dağıttı (Bkz.M.Şerefeddin, "Karâmıta ve Sınan Râşiduddîn", *D.F.İ.F.D.* VII, İstanbul 1928, s. 35). Halîfenin bunlara karşı guçlu hır ordu gönderip liderlerini öldürtmesi ile bölgedeki Karmatî gücü kırılmış oldu. Bkz. A.Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 265; H.İ.Hasan, *İslâm...* III, s. 364.

[259] Bahsedilen şahıs 923 senesinde Basra, 925'de Kûfe'yi yağmalayıp insanları kılıçtan geçirerek, hac kervanına saldırıp hacıları katletmişti. Bkz. A.Bağdâdî, a.g.e., s. 265 vd.

ııctıccsıdir ki, Küfe'ye götürülen ve uzun süre yeri boş kalan el-Macerü'l-Esved, Fâtımî Halîfesi Mansur'un özel emriyle 950-951 senesinde yerine iade edilmişti.el-Hâkim döneminde yapılan bütün çalışmalara rağmen Karmatîler el-Hâkim'in ulûhiyetini kabul etmemekle beraber, Fâtımîlerle olan sıcak ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Buna mukabil Fâtımîlcr Karmatîlerin akidelerini benimsemekte fazla zorlanmamışlardır.[2"] Ebû Tâhır'ın vefatından sonra Karmatîlerle Fâtımîlerin arası siyasî sebeplerden dolayı açılınca Karmatîlerin nüfuzu azalmıştır.[262]

Fâtımîler, Halîfe Aziz zamanında ülkenin sınırlarını genişletirken bir taraftan da, Suriye bölgesinde kendileri için gâile olan ve Dımeşk'e ulaşmak üzere olan Karmatîler üzerine kuvvet sevk ederek onları yenilgiye uğrattılar. Kaçabilenler Bahreyn'e döndü.[2"] Fâtımîlerin yanında yer alan Karmatîler, değişik dönemlerde Abbâsî Halifeliği ni zor durumda bırakmışsa da, 988'deki yenilgilerinden sonra,[2"] varlıklarını Oval Adası ve Bahreyn bölgesinde fazla bir varlık gösteremeden devam ettirmek durumunda kalmışlardır.

a- Karmatîlerin Sünnîlere Karşı Faaliyetleri

Karmatîler, farklı din ve ırktan olan insanların birlikte kardeşliğinin yanında, hangi düşünceden olursa olsun insanları bu harekete girmeye ve sığınmaya çağırmıştır.[263] Ancak, sadece Mecûsî inançlarını[266] İslâmî boyayla

M. Nasr Muhennâ, *a.g.e.,* s. 244; Salim Öğüt, "Hacerülesved", *D.İ.A.* XIV, s. 433.

Bkz. L.Massignon, "Karmatîler", *İ.A.* VI, s. 355.

262 R.Dozy, *a.g.e.,* s. 368.

263 Bu savaşlar Karmatîlerin gücünü iyice zayıflattı. Onların iç ihtilaflardan istifade eden Halîfe Aziz onları tekrar Fâtımî hâkimiyetine bağladı. Bundan sonra Fâtımîlerin istekleri doğrultusunda Abbâsîlerle savaşmaya başladılar. Fâtımîlerle daima iyi ilişkiler içinde olan Karmatîler, hacıların kutsal topraklara ulaşmalarına engel olarak, Abbâsîler ve Büveyhîlerin korkulu rüyası olmaya devam etmişlerdir. Bkz. H.İ.Hasan *İslâm* V s 311. "' ' '

983'de Bağdâd yakınlarına kadar gelmişler ve aldıkları mal karşılığında sulh yapıp, geri çekilmişlerdir (Bkz.İbnu'l-Esîr IX, s. 37). 985'de Küfeyi ele geçirerek Büveyhîlerin Irak şubesi sultanı Şerefüddevle adına hutbe okutmuşlarsa da, Büveyhîlerin Fâris şubesi sultanı Samsâmuddevle'nin kuvvetleri karşısında yenilerek Kûfe'den ayrılmışlardır (Bkz. Ibnu'l-Esîr IX, s. 42 vd; M.Şerefeddin, "Karâmıta...", s. 32). 988'de de Başka bir yenilgi alan Karmatîler artık gerileme sürecine girmişlerdir Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s. 58 vd.

Böylece bazı yazarlarca ifade edilen "İslâm Bolşevikleri" tanımını doğrulamışlardır

boyayarak ve çeşitli tevillerle meşru göstermekle kalmamış, İslâm'ın emirlerini yok sayarak, yasaklarını helal gören bir davranış içine de girmişlerdir. Onun için dinî emirleri kendi istekleri doğrultusunda tevil ederek kız kardeşler ve kızları ile evlenmeyi, hoşuna gittiği taktirde kardeşinin karısının kişiye meşru olduğunu, şarap içmeyi ve bütün zevk verici şeyleri mübah görmüşlerdir.[2]" Bunlardan da anlaşılacağı üzere Karmatîler, diğer Bâtınîler gibi İslâmî emirleri yok sayarak, dinî esasları kendi mantıklarına göre yoruma tabi tutmuşlardır. Temel düşünce Sünnî Halifelik ve İslâmî esaslara düşmanlık olduğu için, İslâm'a muhalif olan her şeyi sistemlerine almaktan kaçınmamışlardır. Karmatîler, İslâm tarihinde en habis ve en zararlı bir ur halinde gelişim göstermekle kalmamış, fitne ve fesadın yatağı haline de gelmişlerdir."[68]

Oval Adası ve Bahreyn bölgelerinde bir müddet varlıklarını devam ettiren Karmatîlerin zamanla güçlerini kaybettiklerine şahit olunmaktadır. Ancak Adada bulunan Ehl-i sünnet mensuplarının gerçekleştirdikleri bir dizi isyanlar Karmatîlerin gücünü iyice zayıflattı. Zira adaya hâkim olan Karmatîler Fâtımîler adına hutbe okutmakta ve halkı kendilerine düşman edecek derecede ağır vergiler koymaktaydı. Karmatî idarecilerine karşı ayaklanan halk onların valilerini azledip, kara ve deniz birliklerini imha etti. 1066 senesindeki isyandan sonra Ada, Karmatîlerin elinden çıkarak,

(Bkz. A.Emîn IV, s. 132). Günümüzdeki bâzı yazarlarının değerlendirmesi ile onlar, "sömürülen halkın Abbâsî zulmüne direnmesi ve ona karşı örgütlü bir kuruluş" (Bkz. İ.Zeki Eyüboğlu, *Bütün Yönleriyle Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi,* İstanbul 1990, s. 386) olmayıp, aksine komünist ve devrimci eğilimlere sahip topluluklardı.

[266] Karmatîler üzerinde çalışan âlimlere göre, Hamdan Karmat Harranlı Sabitlerdendi. Harran Sâbiîleri dinlerini, kendilerinden olmadıkça kimseye belli etmezlerdi. Kelâmcılara göre, büyük oranda Sâbiîlik ve Manilik gibi İslâm öncesi inançlarla karışan bu hareketin amacı, Kur'an ve Sünneti Mecûsî görüşleri doğrultusunda yorumlayarak kendi düşüncelerini gerçekleştirmektir (Bkz. Bkz. H.İ.Hasan, *İslâm...* V, s. 309). inanç sistemlerinde Mecûsîler için temel öğe olan "Zulmet ve Nur" unsurlannı Karmatîlerin de kullandıklarına şahit olunmaktadır. Bkz. L.Massignon, a.g.m., s. 356.

[267] Kadın ve erkekleri bir araya toplayarak komün hayatı yaşamakta, bunun çocuğun sıhhati için gerekli olduğunu söylemektedirler. Daha da ileri giderek homoseksüelliği bir nizam olarak benimsemiş, kendisiyle münasebette bulunmak isteyen erkeği reddeden gencin öldürülmesini kaide haline getirmişlerdir. Mecusîliğin ateşe olan hürmet, gibi, ateşi eliyle söndürenin elini, üfleyerek söndürenin dilinin kesilmesini emretmişlerdir Bkz. A.Bağdadî, *a.g.e.,* s. 262; el-Hafnî, *a.g.e.,* s. 318 vd.

[268] P.Hitti, *İslâm...* II, s. 686 vd.

Sünnîlerin hâkimiyetine geçmiş oldu. Bunlar, ticarî hayatı canlandırmak ve tüccarları bu bölgeye çekmek için adada bir câmi inşa ettiler ve hutbeleri Abbâsî Halîfesi adına okutmaya başladılar.[269]

b- Selçukluların Karmatî Politikası

Oval Adasının Karmatîlerin elinden çıkması Bahreyn Karmatîlerini de zor duruma soktu. Sünnî halk, Bağdâd halîfesi ve Selçuklularla temasa geçerek onlardan yardım istedi. Bu olaylar Karmatîlerin üst üste yenilgiler alacağı askeri seferler zincirinin başlangıcı oldu. 1069'da Abdulkays kabilesinin reisi Abdullah b. Alı el-Uyûnî Halîfe ve Sultan'dan yardım talep etti. Yardım isteğini olumlu karşılayan Melikşah bu bölgede Karmatî hâkimiyetini bitirmek için kuvvet göndermeye karar verdi. Böylece Karmatîleri arka arkaya yenilgiye uğratacak ve hâkimiyetlerine son verecek dönem başladı.

ba- Kiçkine'nin Seferi

1075 senesinde Yahya b. Abbas, Katîf ve Oval adasının hâkimi bulunuyordu. Katîfliler bir vesileyle Sultan Melikşah'ın mabeyincisi Kiçkine'ye ulaşarak, eğer Sultan emîrimiz Yahya b. Abbas'a kuvvet yardımında bulunursa, biz Ahsa'yı Karmatîlerden alır, Sünnî hutbesi okutur ve her yıl muntazaman vergimizi veririz, dediler. Kiçkine, Yahya b. Abbas'la görüşüp, gerekli teminatları aldıktan sonra Melikşah ve Nizâmülmülk'le bir araya gelerek müsaadelerini alıp, söz konusu bölgenin fethiyle ilgili hazırlıklara başladı.[270]

Selçuklulardan yardım talebinde bulunan Katîflilerin temsilcisi Bağdâd'a gelerek o sıralarda Bağdâd Şahnesi bulunan Sâdu'd-Devle Gevherâyin'le de görüşüp, onun desteğini temin etmişti. Gevherâyin, sefere iştirak etmeyecek, fakat manevî destek ve Araplardan gelebilecek zararları engellemek kastıyla Basra'da oturarak seferin yapılmasını kolaylaştıracaktı. Meydana getirilen Arap kuvvetler ve İsfehan'dan gelen Kiçkine, Vâsıt'da birleşerek sefer planlarını görüştüler. Varılan anlaşmaya

269 H.İ.Hasan, *islâm...* V, s. 313 vd; M.Şâkir VI, s. 218

270 Ah Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerıne Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten* XXIV/94, (Nisan 1960), s. 210 vd.

göre ele geçecek ganimetlerden on birde birer hisse Halîfe ve Sultan'a, oıı birde bir hisse aralarında bölüşülmek üzere Nizâmülmülk ve Sâdu'd-Devle'ye, geri kalan sekiz hisse de Kiçkine ve Mehariş'in adamlarına verilecekti.

Topladığı kuvvetlerle harekete geçen Kiçkine, çölü geçerken Kays ve Kubaş kabilelerinin saldırısına maruz kalmış, bu tehlikeyi atlattıktan sonra onları bozguna uğratarak mallarını yağmalamış, kadın ve çocuklarını esir etmişti. Daha sonra aldığı esirleri ve ganimet mallarını bu kabileye iade ederek onların dostluğunu ve Karmatîlere karşı yardımlarını temin etmiş, sefer bittikten sonra bunlara da ganimetten pay vereceğini vaad etmişti. Emrindeki kuvvetlerle Katîf'e ulaşan Kiçkine'nin gelişi Yahya b. Abbas'ı memnun etmedi. Zira o, Sultan'ın kendisine kuvvet göndereceğini ve kendi komutasında Karmatîlere karşı sefere katılacaklarını sanmaktaydı. Kiçkine'nin gelişi ile menfaatlerinin zail olacağını sanmaktaydı. Bu yüzden de iki taraf arasında çarpışmalar meydana geldi ve kan döküldü. Kiçkine karşısında tutunamayacağını anlayan Yahya b. Abbas, Kays ve Kubaş kabilelerim kandırarak, Kiçkine'nin kuvvetlerine saldırıp, yiyeceklerini ve ağırlıklarını yağmalamalarını sağladı. İki kuvvet arasında kalan Kiçkine yenilerek 1076'da yanındakilerle birlikte Basra'ya perişan bir vaziyette döndü."' Kiçkine'nin bu seferi Bedevîlerin ve ihtiraslı Arap kabile reisleri yüzünden amacına ulaşamamıştır.

bb- Artuk Bey'in Karmatîler Üzerine Gönderilişi

Kiçkine'nin bu başarısız seferinden sonra, bölgede yıllarca tek başına Karmatîlere karşı mücâdele veren Abdullah b. Ali el-Uyunî 1076 senesinde Sultan Melikşah'a baş vurarak, kendisinin mücâdelesini anlattıktan sonra, kuvvet verilirse Ahsa ve Bahreyn bölgelerini Karmatîlerden temizleyerek Abbâsî Halîfesi ve Sultan adına hutbe okutacağını bildirdi. Kiçkine'nin intikamını almak ve Karmatîlere ağır bir darbe vurmak isteyen Melikşah, değerli komutanlarından ve Hulvân (Luristan) bölgesi kendisine ikta olarak verilen Artuk Bey'i Karmatîlerin tedibi ile görevlendirdi. Artuk Bey emrindeki Türkmenlerle birlikte Hulvan'a geldikten sonra 7000 kişilik bir kuvvetle buradan Katîf'e doğru hareket etti.

'" A.Sevim, a.g.m., s. 212 vd.

Ordusunu çöl savaşı için teçhiz etmek ve gerekli ihtiyaç malzemelerini temin etmek maksadıyla Basra'ya uğradığında, Artuk Bey'in askerleri şehrin dışında ne buldularsa yağmaladılar. Korkan halk şehrin kapılarını sıkıca kapatarak içeri kapandılar. Fakat üç gün sonra su sıkıntısı baş gösterince, şehrin ileri gelenleri Artuk Bey'e giderek yaptıkları işin çirkinliğini anlattılar. Artuk Bey de, niyetlerinin şehri yağmalamak olmadığını, fakat Ahsa'ya gidebilmek için bin tane binek devesi, beş yüz su taşıma hayvanı, beş yüz batman un, bu kadar arpa ve hurma, ayrıca 10 000 dinar da para alması gerektiğini, şehir ileri gelenlerine bildirdi. Teklifleri kabul edilen Artuk Bey istediklerini temin ettikten sonra Ocak 1077'de seferine başladı.[273]

Daha önceleri Kiçkine'ye yaptıklarından dolayı cezalandırılmaktan korkan Katîf emîri Yahya b. Abbas, Artuk Bey'in yaklaşmakta olduğunu öğrenince şehri boşaltarak Oval adasına sığındı. Katîf'i kolaylıkla ele geçiren Artuk Bey, burada fazla kalmayarak Ahsa'ya doğru harekete geçti. Şehre ulaşarak burasını yağmaladıktan sonra, buradaki kaleye sığınmış bulunan Karmatîler, Artuk Bey'e bir elçi göndererek anlaşmaya varmak istediklerini bildirdiler. Aslında bu anlaşma niyetleri bir hileden ibaretti. Artuk Bey'e teklif olarak "Biz sana barış karşılığı olarak 10 000 dinar para verelim ve hutbeleri Selçuklu Sultanı ile Abbâsî Halîfesi adına okutalım" dediler. Artuk Bey, bu şartlar karşılığında barışı kabul edince, ikinci bir teklif getirerek "Bu malı halktan toplamamız için bir müddet kuşatmayı kaldırarak bizden uzaklaş" dediler. Anlaşmanın garantisi için de bir miktar insanı rehine olarak verdiler.[273]

Artuk Bey'in anlaşma şartları gereği kuşatmayı kaldırarak şehirden uzaklaşmasını fırsat bilen Karmatîler, civar bahçelerde bulunan gizli yiyecek depolarındaki zahireyi kaleye naklettikten sonra yeniden müdafaaya başladılar. Karmatîlerin hilesini anlayan Artuk Bey, geriye dönerek elindeki rehineleri öldürüp, civar köyleri yağmalattırdıktan sonra kaleyi sıkı bir kuşatma altına aldı. Bölge şartlarının elverişsizliği ve Türkmenlerin sıcağa dayanamaması Artuk Bey'i bölgeden ayrılmaya zorladı. Karmatîlere

Sıbt, *a.g.e.,* s. 181 vd; A.Sevim, a.g.m., s. 217 vd; İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu imparatoru Sultan Melıkşah,* istanbul 1973, s. 28

Sıbt, a.g.e., s. 182; Ali Sevim, *Unlu..., s.* 53 vd.

karşı mücâdele eden Abdullah b. Ali el-Uyunî ile anlaşarak, Kardeşi Alpkuş'u 200 Türkmenle birlikte Abdullah'ın yanında bırakıp, yarım kalan seferi daha sonra dönüp tamamlamak kastıyla oradan ayrıldı. Yolda pek çok Arap kabilesini yağmalayarak Basra'ya döndü.

1077 senesinde Ahsa'dan Bağdâd'a Artuk Bey'in bir mektubu ulaştı. Mektubunda Karmatîlerin yurtlarını aldığını ve ganimet ele geçirdiğim bildirmekteydi."[5] Daha sonra Artuk Bey kendisi de Bağdâd'a gelip, Halîfe'nin huzuruna çıkarak durumu anlatıp, niyetinin tekrar geri dönerek Ahsa'yı almak olduğunu Halîfeye söyledi. Artuk Bey'in bu seferinden son derecede memnun olan Halîfe, onun Karmatîlere karşı giriştiği mücâdelede bir teşekkür nişanesi olarak önünde okunmak üzere bir tevkî yazılmasını emretti. Bu tevkî Artuk Bey'in önünde okunduktan sonra Artuk Bey ayağa kalkarak yer öpüp teşekkür etti ve huzurdan ayrıldı. Halîfe ona ayrıca bir at, elbise ve altın süslemeli bir de eğer hediye etti."[7']

Artuk Bey, bu hediyeleri aldıktan sonra Vâsıt yolu ile Basra'ya hareket etti. Yolda Kardeşi Alpkuş'tan bir mektup aldı. Alpkuş mektubunda gelişen olaylardan bahsederek; Karmatîlerle birleşen Ezd ve Amir-Rebia kuvvetlerine karşı hücuma geçerek onları bozguna uğrattıklarını, savaş gücü yok olan Karmatî büyüklerinin hayatlarına dokunulmamak kaydıyla sulh yaptıklarını ve Abdullah'ın boru sesleri arasında kaleye girdiğini, fakat Türkmenlere kötü davranıp, onları kaleye sokmadığını anlatıyordu.

Abdullah, Karmatî ve Ezdlere müsamaha gösterip, onları serbest bırakmıştı. Bunlar da, Âmir-Rebiaları imtiyaz elde etmek kastıyla Abdullah'a karşı kışkırttılar. Bu kabile mensupları Ahsa önlerinde toplanarak önceleri Karmatîler ve Ezdler zamanında almış oldukları vergilerin yine kendilerine verilmesini istediler. Taraflar arasında yapılan savaşta Abdullah ve Alpkuş'un maharetleri sayesinde Âmir-Rebialar hezimete uğratılıp malları ganimet olarak alındı.""

[274] Sıbt, *a.g.e.,* s. 182; A.Sevim, a.g.m., s. 219.

[275] Sıbt, *a.g.e.,* s. 193; İbn Tağriberdî V, s. 106.

™ Sıbt, *a.g.e.,* s. 193; A. Sevim, a.g.m., s. 219 vd; A. Sevim, *Ünlü...,* s. 55 vd; İ.Kafesoğlu, *Büyük...,* s. 29.

[77] A.Sevim, a.g.m., s. 221vd.

Abdullah de Alpkuş arasındaki dayanışmanın daha sonradan bozulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah, Alpkuş ve adamlarına iyi davranmamış, ganimetlerden paylarına düşenleri hakkıyla vermemiştir Duruma kızarak karşı gelen Alpkuş'u hapse attırdıktan sonra öldürtmüştür Kardeşinin intikamını almak isteyen Artuk Bey, 2000 kişilik kuvvetle Ahsa üzerine yürüyerek Abdullah'ı sığındığı kalede kuşatıp, kardeşinin diyeti olarak oğlunu kendisine rehin bıraktığı taktirde kuşatmayı kaldırarak gen döneceğim söylemiştir. Neticede Abdullah'ın oğlunu alarak 1078'de Ahsa'dan ayrılmıştır.[278] Ahsa'dan ayrıldıktan sonra kuvvetleriyle birlikte yönetim bölgesi olan Hulvan'a gelen Artuk Bey, Sultan Melıkşah'a Karmatî seferi hakkında geniş bilgi arzetmıştir.[279]

Karmatîlere karşı Kıçkıne'nin ilk seferi, Arapların entrikalar, yüzünden başarıya ulaşamamıştı. Fakat güçlü Selçuklu komutanı Artuk Bey'in düzenlediği ikinci Karmatî seferi başarıya ulaşmış ve yüzyıllardır çıban başı olarak yaşayan Karmatîlerin bölgedeki varlığı nihayete erdirilmiştir Sunnı islâm âleminin her yönden koruyucusu olan Selçuklular, muarız fikirlerin Sünnîliği yok etmesine müsade etmemişlerdir. Karmatîler de Baunîler gibi bir anarşi ve sosyal bünyeyi tahribe yönelik çalışma içinde olduklarından dolayı Selçuklulardan gerekli karşılığı almışlardır. Böylece Doğu islâm topraklarında faaliyet gösteren Bâtınîlerden sonra, Güney bölgelerinde ortaya çıkan başka bir Şiî kaynaklı hareket Karmatîlik tesirsiz hale getirilmiştir. Bu şeref Selçuklular ve onların kudretli komutanı Artuk Bey'e aittir.

[278] A.Sevim, a.g.m., s. 223 vd.

[279] A.Sevım, *Unlu...,* s. 58.

Üçüncü Bölüm

SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM SİYASETİ

Selçukluların, Sünnî İslâm Dünyasının liderliğini ele aldıktan sonra mücâdele etmek zorunda kaldığı iki kesimden birincisini oluşturan Şiî-Kîumîlerle olan ilişkileri geçen bölümde incelenmişti. İkinci kesimi oluşturan Hıristiyan âlemi ile olan ilişkileri de en az birincisi kadar dikkate değer ve Selçuklular açısından önem verilen bir husustur. Uzun yıllardan beridir İslâm ve Hıristiyan medeniyetlerinin temsilcileri, biri diğerinin aleyhine genişlemek kastıyla şiddetli bir mücâdele yürütmekteydiler. Önceden hâkim olduğu toprakları ve nüfuz alanlarını Müslümanlara kaptıran Hıristiyanlar, hem eski topraklarına yeniden sahip olmak, hem de zaman içerisinde kudretini kabul etmek zorunda kaldıkları bu yeni medeniyet mensuplarının içine düştükleri zaaftan istifade ederek, onlarla hesaplaşmak için büyük bir gayret içine girdiler. İslâm âleminde ortaya çıkan bölünmeler ve kötü idareler sonucunda oluşan krizler, Hıristiyanlar bekledikleri bu fırsatı sunmaktaydı. Bu yüzden iki taraf arasında değişik zamanlarda ve çeşitli bölgelerde temaslar olmuş, olaylar meydan gelmiştir.

A-SELÇUKLULARDAN ÖNCE İSLÂM ÜLKELERİNDE GAYRİMÜSLİMLER

Selçukluların hâkim olmasından çok önce de İslâm dünyasında gayrimüslim kesim önemli bir yer işgal etmekteydi. Özellikle Yahudi ve Hıristiyanların teşkil ettiği "Ehlü'z-Zimme", Müslümanların müsamahasından son derecede istifade eden kesimi oluşturmaktaydı. İslâm toplumu ile birlikte emniyet ve güven içinde yaşayan bu insanlar, özellikle bazı halîfelerin daha fazla ilgi ve hoşgörüsünün bir neticesi olarak çok rahat bir hayat yaşamaktaydılar.[1] Bu durum Avrupalı tarihçilerin de dikkatinden

[1] H.İ.Hasan, *İslâm...IV,* 391.

kaçmamaktadır.[2] Ayrıca, bu dönemde Yahudiler ve Hıristiyanlar kendi mensuplarına başka dinlere mensup insanlarla evlenme hakkı vermezken; İslâm, Müslüman erkeklerin Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmelerine bir engel çıkarmamıştır.[3] Bu durumun toplumsal barışa katkıda bulunması tabiîdir.

Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlara müspet yaklaşımı ve İslâm hukukunun bu insanlara tanıdığı haklar, onlara İslâm ülkelerinde rahatça yaşama fırsatı vermiştir. Gayrimüslimlerin özellikle ticaret ve zanaatla uğraşmaları da onlara İslâm ülkelerinde daha başka imkanlar sağlamaktaydı.[4] Öyleki, bâzı İslâm ülkelerinde gayrimüslimler bir kısım Müslümanların şikayetine sebep olacak kadar geniş haklara kavuşmuşlardı. Tanınan bu imkanlar sebebiyledir ki, eski dönemlerden itibaren Doğu Hıristiyanları, Müslümanları Bizans Kilisesi ne tercih etmişlerdir.[5]

islâm ülkelerinde küçümsenemeyecek bir oranda gayrimüslimin bulunması, onların dinî hayatının da düzenlenmesini gerektirmekteydi. Onun için, gayrimüslimlerin dinî liderleri halîfe tarafından tayin edilmekteydi. Meselâ Nastûrî dinî liderine atamadan sonra aynı zamanda "Câselîk en-Nastûrî", yani Doğulu Hıristiyanların lideri ünvanı verilirken, Yakubîlere de aynı usûlle bir "Başpiskopos" un atandığı görülmektedir. Yahudilere ise "el-Melik"[6] adıyla atanan bir lider bu toplumun kendi

R.Mantran, *a.g.e.*. s. 197 vd. Ortaçağda Avrupa'da İslâm'ın dışında değişik dinler yaşama imkanı bulmuşken, bu hak islâm'a tanınmamıştır. Oysa aynı dönemde, İslâm beldelerinde Yahudi ye Hıristiyanlar, Müslümanlarla beraber yaşamışlar, kiliseleri ve havraları hiçbir müdahaleye maruz kalmaksızın islâm ülkelerinin dört bir yanında boy göstermiş-

Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* I, Beyrut -, s. 322 vd.

^ Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm* I, Beyrut -, s. 81.

Bu husus daha Emevîler döneminde kendini göstermektedir. Meselâ Hıristiyan azizlerinden Jean Damascene'in babası, Halîfe Abdulmelik'in (685-705) maliye nazırı olmuş Rum Kilisesinin son Pederlerinden biri olan Jean'ın kendisi de Şam'ı idare eden meclise başkanlık etmişti [Bkz. Will Durant, *islâm Medeniyeti* (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul -, s. 57) Bunun yanında Endülüsde yok edilen bir medeniyet ve yüzyılların birikiminden geriye hiç bir şey bırakmayacak kadar Müslümanlara karşı kin ve nefret dolu bağnaz Hırıstıyanları da bu manada değerlendirmek gerekir.

' Yahudilerin Bağdâd'daki liderlerine "Re'su'l-Câlût" denilirdi ki, bu reis, Fırat'ın doğusundaki bölgelerde yaşayan Yahudilerin sorumlusuydu. Abbâsîler döneminde Hemedan da otuz b.n Isfehan'da onbeş bin, Şiraz'da onbeş bin, Semerkant'ta otuz bin Gazne de seksen bin Yahudi yaşadığı düşünülürse (Bkz. H.İ.Hasan, *İslâm*... IV, s 392) Ka su'l-Câlut'un önemi daha iyi anlaşılır.

içerisindeki cemaat hayatını ve bu cemaatin devletle olan münasebetlerini yürütmekteydi. Hıristiyanlarla Yahudilerin idaresindeki fark, Yahudilerde vergiyi el-Melik toplayıp yarısını Beytu 1-Mâle gönderirken, Hıristiyanlar vergilerini doğrudan Beytu 1-Mâle ödemekteydiler.

Abbâsî Halîfeliği, merkezden uzaklığı, örf ve âdetlerine aşırı bağlılıkları, İslâm'dan hoşlanmamaları ve itaat altına alınmadaki zorluklar yüzünden Mecûsilerin de zımmîlerden olduğunu kabul etmişti. Mecûsilerin de tıpkı Yahudilerdeki gibi "Melik" unvanı taşıyan dinî liderleri vardı. Onlar da Yahudiler gibi vergilerini bu şahsa öderlerdi ve bu makam veraset usulüyle intikal ederdi.[7]

İslâm diyarındaki Yahudi ve Hıristiyanlar sâdece tebaa olarak yaşayan insanlardan meydana gelmemekte, köle olarak gelenler de bu kitlenin içinde yer almaktaydı. Esasen Ortaçağ dünyası için kölelik vaz geçilmez bir kurum hüviyetindeydi ve özellikle varlıklı Araplar için köle edinmek son derece yaygın bir adetti. Onun için Mâverâünnehr bölgesinde bilhassa Semerkant'da köle yetiştiriciliği oldukça gelişmiş ve bu şehir halkı köle ticaretini belli başlı bir kazanç vâsıtası haline getirmişti. Sonuçta özellikle devlet adamları, gerektiğinde gayri Arap cariye edinmeyi hür Arap kadınlarına tercih eder hale gelmişti ki, Abbâsî Halîfelerinin bile önemli kısmı câriye edinme geleneğini devam ettirmişlerdir.

Hıristiyanlar, ticaret ve zanaatın dışında daha çok kitabet, yani devletin yazışma memurları olarak da görev yaparlardı. Nitekim Büveyhî Sultanlarından Ali b. Büveyh Rüknü'd-Devle (941-976), emrinde Hıristiyan kâtipler kullanırdı. Yine bunlardan Adudu'd-Devle'nın veziri de Hıristiyan'dı.[9] Halbuki Abbâsîler Hıristiyan vezir kullanma konusunda ihtiyatlı davranmışlardır.

' H.İ.Hasan, *İslâm...* IV, s. 392.

[8] H İ Hasan, *İslâm...* IV, s. 391; Abbâsî Halîfelerinden Kâim Biemrillah'ın annesi "Bedru'd-Duca" veya "Katru'n-Nedâ" adlı Ermeni bir cariye idi (Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 94- Zehebî, A'lâm XVIII, s. 307). Aynı şekilde ondan sonra Halîfe olan torunu el-Muktedî Billah'ın annesi de "Arcuvan" adında Ermeni asıllı bir cariyeydi. Bkz. ibn Kesîr XII, s. 120; İbn Tağriberdî V, s. 137; Zehebî, *A'lâm* XVIII, s. 318.

[9] Ş. DayfV, s. 405.

Abbâsîler'de iki türlü vezirlik bulunurdu: Birincisi "Vezir-i Tefviz" olup, veliaht .ıı.uı ması vb gibi yalnız Halîfenin yapabileceği işlerin dışındaki bütün devlet işlerine luk.uı vezirdi İkincisi ise "Vezir-i Tenfiz" olarak adlandırılır ve Halîfenin kendisine ve,,n.>

islâm diyarında Yahudi ve Hıristiyanların dışında önemli bir gayrimüslim kitleyi oluşturan Mecûsiler, İran coğrafyasında ağırlığı oluşturmaktaydı. Daha çok iran'ın uzak bölgelerinde yaşayan bu insanlar zaman zaman diğerleriyle sürtüşmeye girecek kadar çoğunluğa sahiptiler 979'da Şıraz'da Müslümanlar ile Mecûsiler arasında olaylar olmuş, Mecûsılerın evleri yağmalanmış ve insanlar öldürülmüştü. Büveyhî Sultanı' Adudu'd-Devle olaylara müdahale etmek zorunda kalmıştı."

Beyhakî de, 1032 senesi olaylarını hikaye ederken, Mecûsılerin kutladıkları bayramdan bahsederek: "Bayram için dağ gibi odun yığarlar, çok sayıda kuş ve vahşi hayvan hazır ederlerdi. Sultan için özel çadır kurulur nedimeler ve şarkıcılar hazır edilirdi. Sultan geldikten sonra ateş tutuşturulur, kuşlar uçurulur ve hayvanlar serbest bırakılırdı. Kutlamalar sonuna kadar şenlik böyle devam ederdi" demektedir.'[2] Sultanın katılımıyla kutlanılan Mecûsî bayramından bahsedildiğine göre bu insanların belirli çoğunlukta olmaları gerekir." Nitekim, X. yy'da Irak ve İran bölgesinde önemli bir Mecûsî nüfusunun olduğunu Makdisî gibi kaynaklardan da görmek mümkündür."[1]

İslâm ülkelerinde gayrimüslimlerin yaşayış düzeni Selçuklular döneminde de devam edecektir. Gerek önceki İslâm devletlerinin, gerekse

olduğu belli bir ış veya ışıere bakan sınırlı yetki sahibi vezirdi. Halîfe mühürünü bu şahsa verır. o da Halife adına bu mührü kullanırdı (Bkz. el-Mâverdî, *a.g.e., s* 29 vd- Bahriye Uçok, *islam Tarihi Emevıler-Abbasîler,* Ankara 1979, s. 148). Her iki vezirlikde de Hıristıyana rastlanmamaktadır. Hatta bu konu dönemin âlimlerince ele alınarak, bahsedilen bu vezirlerin Müslüman olmasının şart olup olmadığını veya Sultanın "Vezir-i Tenfiz" makamına bir gayrimüslim, getirmesinin caiz olup olmadığını tartışılmıştır. Irak bölgesinin önemli alimlerinden imâm Mâverdî, bunun câiz olduğunu, çünkü bu vazifenin sınırlı bir görev olduğunu belirtirken; dönemin Horasan ulemâsından olan İmâmu'l-Harameyn Cuveym, bu ışın olamayacağına dair fetva vermiş ve Cüveynî'nm görüşü ağır basmıştır

?99Z* "TTA T- *LeVem ozZtÜrk, lÛâm* *Hıristiyanlar,* istanbul 1998, s. 386; A. Emin, *Zuhru...* I, s. 84.

' İbnu'l-Esîr VIII, s. 710.

" el-Beyhakî, *a.g.e.,* s. 471; Ş.Dayf V, s. 506.

' Aynı türden kutlamaları Mecûsiler için önemli olan "Nevruz Bayramı'nda da görmek irrıutokun. Bu gün yemek ve şarap için en büyük bayram kabul edilirdi. Her senenin Eylül ayının yirmi altıncı günü kutlanan "Mihrican Bayramı» için de aynı durum söz konusudur. Sultan, merasim yerine sabahleyin gelerek bayramlaşma için oturur, arkasından devlet ilen gelenleri ve emirler de gelirler, oyunlar oynanır, kadehler dolar boşahr ve muganniyeler şarkılar söyleyerek bu bayramı kutlarlardı (Bkz. Ş.Dayf V, s. 507).

el-Makdisî, s. 126.

Selçukluların sağladığı geniş imkanlar ve rahat hayat, gayrimüslim nüfusun artmasına ve bu insanların cemaat olarak gelişmelerinde önemli bir yer tutmuştur. Özellikle de Yahudilerin Ortadoğu'da varlılarını sürdürmeleri bu sayede mümkün olmuştur." Esasen Hıristiyanların sığınabilecekleri ülkeler varken, Yahudiler böyle bir imkana sahip olmadıkları gibi, Hıristiyan ülkelerindeki halkın amansız bağnazlığı karşısında islâm ülkelerini tercih etmek durumunda kalmışlardır.

B- SELÇUKLULARIN AKINLAR ESNASINDAKİ TAVIRLARI

Kuruluş yıllarından itibaren kendilerini dinî meselelere sıkı sıkıya bağlı gören Tuğrul ve Çağrı Beyler, özellikle büyük kentlerdeki dinî önderlerle aralarındaki ilişkileri pekiştirmişlerdir. Bu münasebetler o kadar güçlenmiştir ki, Gaznelılerin aldığı vergilerden bunalan bu çevreler, Selçuklu beylerinin itaatine girmekten kaçınmayacaklardır." islâm inancına bu kadar sıkı bağlı ve cihat ruhuyla dolu olan ilk Selçuklu Hükümdarları, Sünnî İslâm'ın düşmanlarına karşı da harekete geçmekte tereddüt etmediler. Daha kuruluşundan itibaren başlayan ve zamanla iyice güçlenen bu mücâdele, bazen duraksamalar gösterse de sürekliliğim hep korumuştur. Nitekim, Haçlı seferlerinin geri püskürtülmesiyle Selçuklular döneminde tamamlanan bu görev, Selçuklulardan sonra gelenler tarafından büyük bir şuurla takip edilecektir.

1- Ermeni, Gürcü ve Diğer Hıristiyanlar Üzerine Yapılan Akınlar

Tamamen cihat düşüncesiyle hareket eden Selçuklular, bu düşüncelerini tahakkuk ettirecek en uygun yer olarak Hıristiyan Bizans topraklarını görmekteydiler. Türklerin kitleler halinde Anadolu'ya aktığı bu dönemde, bağımsız göçebe Türkmenlerin değişik bölgelerde kendilerine hayat hakkı ararken yağmalarda bulundukları da bir vakıaydı. Bunların bir kısmının da Müslümanlara ait yerleri yağmalaması üzerine Halîfe Kâim Biemrillah,

[5] X yy. coğrafyacılarından el-Makdisî'nin (öl. 1000) verdiği bilgilere göre: Horasan d. Yahudiler hayli çok, Hıristiyanlar az, Mecusilerin ise hiç bulunmamaktaydı [Bkz. .el Makdisî, *a.g.e.,* s. 323], Bu rivayet İslâm ülkelerindeki Yahudi ve Hıristiyanların duru munu açıkça göstermektedir. Bahsedilen dönemde Cebel bölgesinde ise yine Yahmhle Hıristiyanlardan daha çoktu. Bkz. el-Makdisî, *a.g.e.,* s. 394.

[6] C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 39.

Iuğrul Bey e elçi göndererek bu duruma engel olmasını istemişti. O ise, verdiği cevapta; halkının çok olduğunu belirterek, memleketinin onlara kâfi gelmediğini söyleyecektir." Ayrıca Halîfe nin müşteki olduğu bu Oğuz akınlarından rahatsız olanlardan birisi de Diyarbekir Mervânî emîri Nasruddevle b. Mervân'dır. Türkmenlerin Musul ve Diyarbekir yörelerinde yağmalar yapması üzerine, Nasruddevle Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak bu durumdan şikayetçi olmuştu. Tuğrul Bey, gönderdiği cevabi mektubunda: "Kullarımın senin memleketine geldiğini haber aldım. Sen, bir suğur emîrisin ve sana gereken şey onlara mal vererek kâfirlere karşı onlardan faydalanmandır" şeklinde tavsiyede bulunmuştu." Bizans sınırına sevk edilen Türkmenlerin cihatla uğraşarak, yağmada bulunmayacakları düşüncesinden hareketle, Tuğrul Bey'in Hıristiyan dünya hakkındaki düşüncelerinin özünü anlamak mümkündür. Selçukluların bu bölgede gerçekleştirdikleri savaşların ana gayesi tahrip ve yıkımdan uzaktı. Onlar, Arapların yaptığı gibi, Hıristiyanlarla yapılan savaşlardan sonra tekrar suğur" hattına çekilmek gayesi de gütmemekteydiler. Selçukluların ana hedefi, yöneldikleri bu topraklarda fetih yapmak ve vatan edinerek bir daha geri dönmemek şeklinde tahakkuk edecektir.[20]

Daha akınlar başlamadan önce, Mâverâünnehr'de Karahanlı ve Gazneli devletlerince sıkıştırılan Selçuklular, bir çıkış yolu bulmak ve yeni yurt aramak kastıyla Çağrı Bey komutasındaki üç bin kişilik bir kuvvetle Horasan-Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girmişti.[2'] O dönemde Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni ve Gürcü prenslikleri, birbirleriyle sürekli mücâdele içinde olup, vasal statüde olmalarına rağmen Bizans'la da ciddi manada anlaşmazlık içindeydiler. Tiflis, Kars ve Van çizgisinde uzanan bölgede Ermeni, Gürcü ve Abaza prenslikleri feodal gruplar halinde yaşamaktaydılar.[22]

[11] Abû'l-Farac I, s. 302; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 16 vd.

" İbnu'l-Esîr IX, s. 389.

[19] Suğûr ve Avâsım hakkında geniş bilgi için bkz. E.Honigmann, "Suğûr", *İ.A.* XI, s. 2; M. Streck, "Avâsım", *İ.A.* II, s. 19 vd; Hakkı Dursun Yıldız. "Avâsım", *D.İ.A.* IV, s. 11 l'vd. H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e.,* s. 556; İbrahim Kafesoğlu, "Alp Arslan", *D.İ.A.* II, s. 527.

Bu seferin tafsilatı hakkında bkz. M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...* I, s. 107 vd.

İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı,* İstanbul 1953, s. 264 vd.

Selçuklular henüz Anadolu'ya gelmeden önce, biri Bagrat hanedanının elindeki Anı, diğeri de Ardzurunu ailesinin başında bulunduğu Van Gölü nün doğusundaki Vaspuragan prensliği olmak üzere, Anadolu'da Bizans'a bağlı iki Ermeni prensliği bulunmaktaydı." Türk akınları başladığında (1021) önce Van bölgesindeki Ermenilerin lideri Senekerim, Selçuklu kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayarak, Bizans İmparatoruna başvurup bütün ülkesini Bizans'a bıraktığına dair bir senet verdi. Arkasından Anı Tekfuru III. Sempad da aynı yolu izleyerek ülkesini Bizans'a bıraktığını bildirdi.[24] Bizans İmparatoru II. Basıl, Ermenilerin bir kısmını bahsedilen anlaşmalar sebebiyle, bir kısmını da cebren Sivas ve Kayseri yörelerine göçürmüştü. Dolayısıyla, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Ermeni ve Gürcü prenslikleri kalmamış, Türkmenler Anadolu'ya geldiklerinde doğrudan Bizans'la muhatap olmuşlardı."[5]

Anadolu'ya giren Çağrı Bey, Van Kalesi gibi sarp ve müstahkem mevkiler hariç, Vaspuragan bölgesinin önemli yerlerini zaptedip, ganimet topladı.[26] Buradan Gürcülerin oturduğu Nahçivan bölgesine yönelerek kısa sürede hakimiyeti altına aldı. Divin şehri güneyindeki Nik bölgesine uzanarak ele geçirdi. Van'dan Tiflis'e kadar olan yerleri hallaç pamuğu gibi attıktan sonra geldiği yoldan geri dönerek Tuğrul Bey'e ulaştı (1021).[27] Keşif seferini başarıyla tamamlayan Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'i Anadolu'ya teşvik ederek: "Burada iki büyük vali var. Bunlar Harezmşah Harun ve Sebük-Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mesud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Armaniya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur" diyerek, yeni keşfedilen toprakların duru-

[23] Rafet Yınanç, "Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler,* İzmir 1983, s. 68.

[24] Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklular'dan Önce "Armenya"ya Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ. IV Bin-MS. 1064)", *Türk Tarihinde Ermeniler,* izmir 1983, s.195 vd.

[25] Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* Ankara 1993, s. 39 vd; İ.Kafesoğlu, a.g.m., s. s. 266; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 243.

[26] Selçuklu akınları başladığında Ermeni ve Gürcüler arasında birlik olmaması, imparator II Basıl'in ise Balkanlarda meşgul olması Çağrı Bey'in işini kolaylaştırmıştı. Çağrı Hey ve adamları Anadolu'ya girdiklerinde kılık ve kıyafetleriyle, ata binmeler, ve silah kul.mmalarıyla bölge halkını telaşa düşürmüşlerdi. Bkz. M.Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Sel çuklular Devri* I, İstanbul 1944, s. 36; A. Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 41.

[27] M.Halil Yinanç, *a.g.e.,* s. 36; A. Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 41; İ.Kafesoğlu, a.g.m., s. 271; M.H.Yinanç, "Çağrı Bey", *İ.A.* III, s. 324:

mıınu arz elti." Bu akınla birlikte Ermeni ve Gürcülerin karşı koyamayacakları anlaşıldığı gibi, Bizans'dan yardım beklemenin de boş olduğu bölge sakinlerine gösterilmiştir.[29]

Mâverâünnehr ve Horasandaki gelişmeler sebebiyle batı istikametine akmak mecburiyetinde olan Türkmen kitleleri Azerbaycan üzerinden Aras nehrini geçerek Ermeni ve Gürcülerle meskûn bölgelere akınlar düzenlemiş, 1028 ve 1038 yıllarında gerçekleştirilen bu akınlarla Türkmenler esir ve ganimet almışlardı.[30] Sadece akın ve istila niteliği taşıyan bu akınlar Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kadar düzensiz şekilde devam etmiştir. 1040'da kazanılan Dandânakân savaşından sonra toplanan büyük kurultayda Türk fetih ananesine göre fethedilecek bölgeler Selçuk başbuğları arasında taksim edilmiş,[31] bu taksim planında Tuğrul Bey'e de batı bölgelerinin fethi görevi verilmişti.[32] Tuğrul Bey, bu ananenin gereği olarak devletin kuruluşundan sonra batı bölgelerinin fethiyle bizzat ilgilenmeye başlamış ve kuvvetlerini bu yöne tevcih etmiştir.

Akınlarda bulunan Türkmen kitleleri bazen Müslüman topraklarına da giriyorlardı." Bu duruma rızası olmayan ve o sıralarda Rey'de bulunan

[28] Abû'l-Farac I, s. 293.

[29] İ.Kafesoğlu, a.g.m., s. 274; Ali Sevim, "Çağn Bey", *D.İ.A.* VIII, s. 183.

M.H.Yİnanç, *a.g.e.,* s. 37 vd.

Selçuklu Devleti nin kuruluşundan sonra yapılan akınlar ise Türk fütuhat ananesinin bir devamı ve "Töre" nin esasları doğrultusunda devam ettirilmiştir. Bu anane Oğuz'dan beri devam ede gelen bir töreydi. Oğuz Kağan'ın evlatlarından her birini bir ülkenin fethiyle görevlendirdiği tarihî kaynakların şahadetiyle bilinmektedir (Bkz. A.Z.Velidi Togan, *Raşıdeddın Oğuznâmesı, Tercüme ve Tahlil,* İstanbul 1982, s. 36 vd). Aynı şekilde "Buku' Han da kardeşlerini fethi önceden kararlaştırılan memleketlere sevk etmişti. Gök-Türk hakanı Kapağan zaptetmeyi düşündüğü batı bölgelerine oğlunu "Küçük Kağan' olarak tayın etmişti. Kitabelerde İnel Kağan diye anılan "Küçük Kağan", Çin kaynaklarına göre, T'o-sı ("Batıyı feth edecek olan") unvanını taşıyordu." Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Türk-
^ ler Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *T.E.D.* S. 2, (Ekim 1971), s. 14.

~ M.Altay Köymen, *Büyük...* I, s. 363 vd.

Henüz Tuğrul Bey'in başkanlığında düzenli akınlar başlamadan önce, Azerbaycan'da bulunan bazı Türkmen kitleleri buradan hareketle Anadolu'ya geçerek Erzen, Batman Cizre Nusaybin, Sincar ve Habur yörelerinde akın ve yağmalarda bulunduktan sonra Musul'u ele geçirerek (1043) Abbâsî Halîfesi adına hutbe okuttular. Türkmenlerin hakimiyetlerini genişletmelerinden rahatsız olan Musul emîri Karvaş, diğer Arap emirlerinden de yardım alarak 1044'de Türkmenleri ağır bir yenilgiye uğrattı. Musul'dan çekilmek mecburiyetinde kalan bu kitleler soydaşlannın bulunduğu Dıyarbekır yöresine gittiler. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi...* s. 74.

Tuğrul Bey, Türkmenlere haber göndererek İslâm memleketlerinde akınlar yapmamalarını, Azerbaycan'a dönerek burada kışladıktan sonra Bizans'a karşı gaza yapmalarını istedi. Diyarbekir yöresine kadar gelmiş Türkmenler buradan ayrılarak, Bizans'a ait bölgeleri yağmaladıktan sonra Azerbaycan'a geçebilmek için Van Gölü bölgesi Bizans valisi Stephenos'tan izin istediler. İzin verilmeyince çıkan savaşta Bizans valisi esir edildi ve Azerbaycan'a götürülerek öldürüldü (1045).'" Rahatlıkla Azerbaycan'a dönen Türkmenler bu akınları, Selçuklu Devleti nin fetih planına uygun olarak değil, kendi yapılarından kaynaklanan düşüncelerle gerçekleştirmekteydiler ki, bu akınlar düzenli seferler döneminin başlamasına zemin hazırlanıştır.[35]

Önemli miktarda Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya göçtürerek Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar uzanan hâkimiyetini gerçekleştiren II. Basil'den sonra Bizans tahtına oturan İmparator Konstantin (1042-1055), aynı siyasetin takipçisi olarak hem sınırlarını korumak, hem de artan Türkmen akınlarını kesmek gayesi ile 1045 senesinde Gürcü Prensi Liparit komutasında bir orduyu bölgeye gönderdi. Divin şehrine doğru ilerleyen bu Bizans ordusuna karşı Tuğrul Bey de Kutalmış komutasında bir ordu göndermiştir. Gence surları önünde cereyan eden muharebenin sonucunda Bizans kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır.'

Yakutî ile birlikte Azerbaycan'ın fethine memur edilen Şehzâde Hasan ise, aralarında sulh olmasına rağmen, Bizans hududunu geçerek Vaspuragan'a girdi ve akınlara başladı. Türklere karşı koyamayacağını anlayan Bizans valisi Aaron, Bizans'ın Gürcistan vâlisi Katakalon Kekomanos'dan yardım istedi. İki kuvvet Büyük Zab nehri yakınlarında karşılaştılar. Fakat Bizanslıların tuzağına düşen Türkler yenilgiye uğradı-

' Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 83.

O.Turan, *Selçuklular Tarihi...,* s. 74; A.Sevim, *a.g.e.,* s. 47 vd.

" Bizans'ın mukavemetten yoksun ve ciddi bir güç olmadığını gören Türkler ilerlemelerine devam ettiler. Tuğrul Bey, Selçuklu şehzadelerini çeşitli bölgelerin fethıyle görevlendirmişti. Bu şahsiyetlerden Kutalmış, Bizans destekli Ermeni hücumlarına karşı himayesine aldığı Şedadî hükümetini korurken, Bizans kuvvetlerini de ger. çekilmeye zorluyordu. Bkz. el-Azîmî, *a.g.e.,* s. 8; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 75; M.H.Yın.ınç. Kutalmış'.n böyle bir sefere katılmadığını, Azîmî ve ona dayanarak bu bilgiyi nakleden tarihçilerin hata ettiğini zikretmektedir. Bkz. M.H.Yinanç,*a.g.e.,* s. 39.

lar (1047)." Bozgundan kurtulabilen Türkmenler, Bizans sınırını aşarak geriye çekildiler. Bu hâdise Bizans sınırlarını aşarak Anadolu'ya giren ilk düzenli ordunun yenilgisidir. Selçuklular bu akında netice elde edememenin yanında değerli bir Selçuklu şehzâdesini de kaybetmiş oldular.

Çok sevdiği yeğenini kaybeden Tuğrul Bey, Azerbaycan umumi valiliğine getirdiği İbrahim Yınal'a, Arran bölgesinde fetihlerle meşgul olan Kutalmış'la birleşerek Bizans üzerine sefer yapma emrini verdi. 100 000 kişilik güçlü bir orduyla 1048'de Anadolu topraklarına giren Selçuklu ordusu Aras nehri kenarını takip ederek bugünkü Erzurum yakınlarındaki eski Erzurum'a (Kalikala) geldi.[38] Bu şehri ele geçirdikten sonra Bizans ordusunu aramaya başlayan Selçuklular, onları Hasankale önlerinde yakalayarak yenilgiye uğratıp, başkomutan Liparit'i esir ettiler. Liparit, kendisinin kurtuluş akçesi olarak İbrahim Yınal'a 300 000 dinar ve 100 000 dinar kıymetinde hediye vermeyi teklif ettiyse de İbrahim Yınal bunu kabul etmedi. Bu zaferden sonra ilerleyişini sürdüren Selçuklu kuvvetleri istanbul'a onbeş günlük mesafeye kadar yaklaştılar.[39] Bu savaş, Bizansla yapılan ilk ciddi savaş olmanın yanında, Bizans'a karşı çekingenliğin ortadan kalktığı ve Bizans'ın yenilmez olduğu fikrinin silindiği bir savaştır. Bu yönüyle diğerlerinden farklılık arz eder.[40] Selçuklulara karşı Peçenek-

[37] M.H.Yinanç, *a.g.e., s.* 45 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 75; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s 245.

Vaspuragan valisi Aaron ve Gürcistan valisi Kekomenos, Bizans İmparatoruna haber göndererek yardım istediler. İmparatorun emriyle bütün Gürcü kuvvetlerini toplayan Bizans generali Liparit yardım isteyen kuvvetlere katıldı. Bkz. O.Turan, *Selçuklular,* s 76 vd.

[39] Önemli bir ticaret merkezi, 150 000 nüfusu ve 800 kilisesi olan Erzurum ele geçirilerek yakılıp yıkıldı. Sonra Hasankale önlerinde yakalanan Bizans ordusu da yenilgiye uğratıldı. İbrahim Yınal, ele geçirilen 100 000 esir, içinde ondokuz bin zırh bulunan 10 000 araba ganimetle ve kıymetli esiri de beraberinde Re/de bulunan Tuğrul Bey'e götürerek zaferini müjdeledi. Zaferden son derece memnun olan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'a 40 000 dinar mükafat vermek istemişse de, İbrahim Yınal bunu kabul etmemiştir. Bkz. Ibnu'1-Esîr IX, s. 546 vd; Nuveyrî XXVI, s. 283 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 276; M.H.Yinanç, *a.g.e.,* s. 47, O Turan, *Selçuklular...,* s. 76 vd; A.Sevım, *Anadolu'nun..., s.* 51; Enver Konukçu, "Selçukluların Doğu Anadolu'daki Yerleşim Politikası", /-//. *Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya 1993, s 146

[40] M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 247; M.A.Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* (1961)'den ayrı basım, Ankara 1962, s. 95.

Icrdcn[41] umduğu desteği alamamanın yanı sıra onlarla Balkanlar'da da başı dertte olan Bizanslılar, iki Türk kavmi arasında kalmanın vermiş olduğu sıkışıklıktan kurtulmak için Selçuklularla barış yapma yoluna gittiler.

Bizanlılar, daha önceleri kendi nüfuzları altında olan, şimdi ise Selçukluların vasalı durumunda olan Diyarbekir emîri Nasru'd-Devle Ahmed'den Selçuklularla kendi arasında arabuluculuk yapmasını isteyerek, Sultana çok değerli hediyelerin yanında, Liparit'in kurtuluş fidyesini de gönderdiler (1049). Nasru'd-Devle bu iş için Şeyhülislâm Ebû Abdullah b. Mervan'ı Tuğrul Bey'le görüşmek üzere Rey'e gönderdi. Tuğrul Bey, Ebû Abdullah'ı Bizans elçisiyle beraber huzuruna kabul ettikten sonra, İmparatorun Liparit için gönderdiği parayı kabul etmeyerek onu elçiye geri iade etti. Liparit'i serbest bırakarak İstanbul'a kadar kendi elçisini de ona arkadaş etti. Bu hareketle Tuğrul Bey'in itibarı arttığı gibi, karşı taraf üzerindeki heybeti de fazlalaştı.

Tuğrul Bey, Abbâsî Halîfesi Kâim Biemrillah'ın akrabalarından olan eş-Şerif Ebu'1-Fazl Nâsır b. İsmail başkanlığındaki bir heyeti kendi temsilcisi olarak Bizans elçisiyle birlikte İstanbul'a gönderdi. Barış anlaşması için Tuğrul Bey'in Bizanslılardan istediği birtakım şartlar vardı. Yapılan görüşmeler sonucunda:

1- İstanbul'da Emeviler döneminde Mesleme b. Abdulmelik tarafından yaptırılan câmi ve minaresi tamir edilerek buraya kandiller konulup ibadete açılacak,

2- Şiî hutbeleri kesilerek yerine Sünnî Halîfe ve Tuğrul Bey adına hutbe okunacak,

[41] Bizanslılar, Selçuklu ilerleyişini durdurmak için, Bulgaristan'daki boş yerlere yerleştirdikleri Peçeneklerden 15 000 atlı asker toplayarak, bunları Anadolu'ya geçirip, Selçuklulara karşı kullanmak istemişlerdir. Fakat Bizans için savaşmak istemeyen bu askerler, Bizanslıların da gemi vermeyerek geçiş yolunu kapaması üzerine, istanbul Boğazı'nı atlarıyla yüzerek geçmiş ve memleketlerine dönmüşlerdir. Bkz. A.Nımet Kural, *Peçenek Tarihi,* İstanbul 1937, s. 136 vd.

[42] İbnu'l-Esîr IX, s. 557; Abû'l-Farac I, s. 304; Mikhail Psellos, *Khronographıa,* (trc.Işın Demirkent) Ankara 1992, s. 155, Nu:215; M.H.Yınanç, a.g.e., s. 48; A.Sevim, *An., dolunun...,* s. 52.

3- Caminin ımhrabma Türklerde hâkimiyet sembolü olarak kullan,-

konaVcakufUI ^ ^ ^ "ok Ve -VJ>'" ' ' '''"

Tuğrul Bey'in ileri sürdüğü şartlar kabul edilip, hutbeler Abbâsî Hail-esi ve Tuğrul Bey adına okundu. Fakat, Bizans'ın vaktiyle Abbâsî Halîfe-ıgıne ödediği verginin, bu defa Selçuklulara ödenmesi isteği Bizanslılar tarafından kabul edilmedi. Bir anlaşma imzalanmadan elçi geriye gönderildi. Bunu üzerine, Türklerin akınlarının daha fazla sıklaşacağını tahmin eden Bizans imparatoru Konstantin, Doğu Anadolu'daki Bizans kalelerim tahkim etmeye ve asker sayısını artırmaya başladı.[45]

Bu gelişmelere rağmen Tuğrul Bey'in Bizans İmparatoru ile çeşitli vesilelerle yazıştığı bilinmektedir.[46] Çünkü, Selçukluların batı siyasetinde Fâtımîler kadar Bizans da önemli yer tutuğundan dolayı, aradaki ilişkiler, sıcak tutmak gereği duyulmuştur. Tuğrul Bey, imparator Konstantıne 1051 de elçi göndererek Mısır seferi için B.zans topraklarından geçme izni istemiş, imparator ise Fâtnnîlerle olan dostluk anlaşmasını ilen sürerek bu teklifi kabul etmemişti.[4'] Tuğrul Bey'in elçi gönderme işlemi, Bızanslılarca yakalanarak Fâtımîlere gönderilen Abbâsî elçisi konusunda da devam ettirilmiştir/" imparator Konstantin'in ölümünden istifade eden Tuğ-

V ^ S S fA"-' - 285 Vd! ^ ^ ʌ "<' 32=

^r

Üjnumn (1055, b,,,,c, anlaım™,,, yjpılmadıgın. ,wrc, olm.ıdıjjm, zikrederek Tu5„J

'İH':;,: ~ t ^ & / * (' i r , r

7 İbnu'l-Esîr IX, s. 566; İbnu'l-İmâd V, s. 180.

g M.A.Köymen, "Tuğrul *Bey", İ.A.* XII/II, s 55

I MUS T\ İle 1045 yihnda bir y^Iard,. Bu an-

HUtte ohut ^&SftSfSTîSrits

111611 Mn 0 b n Kâ"r B' «'de Ebû Ğâlib eş-Şeyr; zî'yi yamİ h:la!, Lir^m

n,l Bey 1055'de İmparatoriçe Theodora'ya elçi göndererek istanbul'daki camide namaz kılınmasına müsaade etmesini istemişti. Bizanslıların müsaade vermesi üzerine bu câmıde namaz kılınmış, Abbâsî Halîfesi ve I ugrul Bey adına hutbe okunmuştur.

İbrahim Yınal isyanını bastırarak hâkimiyetini yeniden tesis eden Tuğrul Bey, bir yandan artan Türkmen nüfusunun yoğunluğu ve yen. yurt tutma zarureti, diğer taraftan Bızansın güven telkin etmemesi sebeplerinden dolayı, Anadolu'ya sefer yapma gereği duymuştur. Buyuk bir kuvvetle harekete geçen Tuğrul Bey, önce Azerbaycan'a yönelerek Tebriz'e geldi. Şehrin emîrinin itaat arzetmesıyle önce Tebriz, sonra da diğer beldeler itaat altına alındı. Böylece Azerbaycan sulh yoluyla hakim.-yet altına alınmış oldu.

Azerbaycan'daki faaliyetlerden sonra ilerlemesine devam eden Tuğrul Bey Anadolu topraklarına girdi. Van Gölü'nün kuzeyindeki Muradiye

ve bayrakla birlikte el-Muiz b.Bâdis'e göndermişi.. Mısır yolu Fatımder tarafmdan kapatıldığı için, elçi İstanbul üzerinden Mağrib'e gitmek istemişti Fakat Bizans Impa a-rrn Knnstantin bu elçisiyi yakalatarak aralannda dostluk anlaşmas. buıunan Mıs.r Halîf^Mus^ansır a göndermişti. Elçinin elindeki emirname, b y - k ve H ^ yal·lmlş kendisi de halka teşhir edildikten sonra Bizanslılara iade edilmişti (Bkz. Azımı, *a.g.e*^ s

İ l Tuğrul Bey, 1052 senesinde Bizans imparatoru'na bir elçi göndererek, M,ir Hah-e ini kTüleyTp onlarla olan ilişkilerin, kesmesini ve elçiyi serbest bırakmasını istedi. İmparator Mısırlılarla aralarında dostluk anlaşması olduğunu söyleyerek ozur beyan eUu falcat elçiyi serbest bırakmaktan da geri kalmadı. Tuğrul Bey Fâtımılene Bizans,, r arasını açmayf başaramamakla beraber, Bizans üzenndek, ag,rlıg, sebebiyle Abbasi elçisinin serbest kalmasını sağlamış oldu.

« I U , ., R . - , n7 vd ^01' Bu durum, Tuğrul Bey'in Konstantın ile varı-U ™ ^ ^ la yaptığı bir teşebbüstür ve ibn HaUikân şib, müelUflerce bahsedilen anlaşma da bu anlaşmadır. Olaylara çağdaş hrmen, muell f-leHnden birinin de bal,e,t,,, bu anlaşmaya gore: Tuğrul Bey, impmtonçeye eç **ö** d r rek cdadmın Müslümanlardan aldığı (Toros Dağları-Malatya ve Erzurum hanı Zusundaki) topraklan iade etmesini ve günde bin dinar vergi ödemesini istemişti, t r — Tuğrul Bey e bir elçi göndererek ona çeşitli ^ ^ T s J ^ Bey, 1055'de elçiyi beraberinde Bağdâd'a kadar götürmüştü. Bkz. O.Turan, Selçuk *lar* s 79

[50] Tebriz emîri Ebû Mansûr er-Rawâdî, Tuğrul Bey'e itaat arz ederek adına hutbeler oku tun Sultan', hoşnut edecek hediyelerle birlikte oğlunu rehin olarak verdi. Buradan Cenzü "ine yürüyen Tuğrul Bey, şehr.n emîri Ebu'l-Esvârı da itaat altına alarak ad.n hutbe okunu. CJ yerlerdeki emirlikler de benzeri davra^göstererek^ Tuğrul Bc .taat edip, adına hutbe okuttular. Bkz. Ibnu'l-Esır IX, s. 598, ibn Kesir XII. s. Zehebî, *el-İber* II, s. 288.

ve Erciş'i kısa sürede ele geçirdikten sonra ilerleyişine devam ederek, sağlam surlarla çevrili Malazgirt'i kuşattı ise de mancınıkların Bizanslılarca yakılması üzerine kuşatmayı kaldırdı." Tuğrul Bey, üçe ayırdığı kuvvetlerini Erzincan, Bayburt ve Kars yörelerinde fetihle görevlendirdi. Bahsedilen bölgelerde ilerleyen Selçuklu kuvvetleri bölgeyi tamamen temizlediler. Bu arada Tuğrul Bey de Kars'a gelerek şehri bir müddet kuşattıktan sonra Pasin Ovasına geçerek Bizans kuvvetlerine karşı takibatını sürdürdü. Kuzey Anadolu harekâtını tamamladıktan sonra tekrar Malazgirt'e dönerek şehri kuşattı. Kuşatmanın uzaması ve kışın yaklaşması sebebiyle kuşatmayı kaldırarak, pek çok ganimetlerle birlikte kışı Azerbaycan'da geçirmek üzere Anadolu'dan ayrıldı (1055)." Bu seferle birlikte, Bizans'ın açıktan Selçuklularla savaş yapmaktan kaçındığı anlaşıldığı gibi, Selçuklular da yeni başarısızlıklara karşı savaş stratejilerinde değişiklik yapma ihtiyacı hissetmişlerdir."

Tuğrul Bey'in Besâsirî ve İbrahim Yınal isyanlarıyla uğraşması, Selçukluların yeni akınlar yapmasını engellediği gibi Bizanslılara da vakit kazandırmıştı." Şehzâde isyanları ve devletin çeşitli meseleleri ile uğraşmasından dolayı bizzat Anadolu seferlerine çıkamayan Tuğrul Bey, bu işlerle vazifeli olarak değişik şehzâdeleri görevlendirmiştir.[55] 1059 yılında yeni bir harekat başlatan Selçuklular, ilerlemelerini sürdürerek Sivas önlerine kadar gelerek şehri fethettiler.[56] 1062 yılında Yakutî tarafından

[51] Claude Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi,* (trc. Y.Yücel-B.Yediyıldız), Ankara 1992, s.11 vd.

5" İbnu'l-Esîr IX, s. 599; Nuveyrî XXVI, s. 287 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 493; Ernest Honıgmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (trc. F.Işıltan), İstanbul 1970, s. 171 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 53 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 84 vd.
M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 251.

[54] Buna rağmen Errân vasalı Ebu'l-Esvâr emrine topladığı Türkmenlerle Bizans ülkesine akınlar yapmaya devam etmişti (1055-1056). Buna karşılık Bizanslılar da Nikephor komutasında bir orduyu doğuya göndererek Gence kapılarına kadar ilerlemiş ve Ebu'l-Esvâr'ı ağır bir sulha mecbur etmişlerdi. Bkz. M.H.Yİnanç, *a.g.e.,* s. 48 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul...,* s. 56.

Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, 1057 senesinde Anadolu üzerine bir sefer yaparak Bizanslıları yenilgiye uğratmıştır. Yakutî 1058 senesinde Kars ve Anı şehirlerini kuşatmışsa da almaya muvaffak olamamıştır. Türk emîri Dinar komutasındaki kuvvetler Fırat'ı geçerek Malatya'yı kuşatmış ve şehri almışlardır (1058). Bkz. M.H.Yİnanç, *a.g.e.,* s. 53; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 55 vd; M.A.Köymen, *Selçuklular...,* s. 253 vd.

' A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 57; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermem İlişkileri* Ankara 1983, s.15.

haşlatılan bir akınla Diyarbekir, Urfa havalisine seferler düzenlenip, Dicle ve Fırat havzalarında akınlar yapılmıştır. Yapılan bu akınlarla Sivas'a kadar olan Bizans kale ve müstahkem mevkileri tahrip edildiği gibi, hareket Kızılırmak havzasına kadar genişletilmiştir." Sonradan yapılacak düzenli akınlara zemin hazırlamak ve keşif yapmak maksadına yönelik olan bu akınlar tam manasıyla fetih niteliği taşımamaktaydı.[58] Tamamen ganimet elde etmek ve Bizans mukavemet gücünü yıkmaya yönelik bu akınlar sayesinde Türkler Anadolu'yu tanıdıkları gibi, Bizans'ın mukavemet gücünün olmadığını da keşfetmiş oldular.

2- Doğudaki Gayrimüslim Türkler Üzerine Yapılan Akınlar

Selçuklular sadece batı yönündeki gayrimüslimlerle ilgilenip, onlar üzerine sefer düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda doğudaki gayrimüslimlere karşı da akınlar tertip etmişlerdir. Bu, Selçukluların Müslüman oluşlarından beri takip ettikleri ana siyasete uygun olarak yapılan bir işlemdi. Bilindiği üzre Selçukluların ceddi ve ilk olarak İslâm'ı kabul eden Selçuk, kendine bağlı adamlarıyla birlikte "Daru'l-Harb'den Diyâr-ı İslâm'a" hicret ederek Cend bölgesine yerleşmişti. İslâm'ın suğur hattı olan bu bölgeden kâfir Türkler üzerine seferler yaparak, İslâm adına cihat yapan Selçuk, aynı zamanda bu bölgedeki Müslümanlardan vergi alan Türklerin gayrimüslim hakanının tahsildarlarını da kovarak bölgede İslâm hâkimiyetim tesis etmişti.[5'] Selçukluların kendi soydaşları doğudaki gayrimüslim Türklerle savaşarak İslâm beldelerini onların zararlarından koruması[60] ile başlayan bu görev şuuru, zaman içerisinde gelişerek devam edecektir.

Selçukluların Cend'de başlayan ve giderek genişleyen hâkimiyetleriyle birlikte İslâm'ı korumaktaki görevleri de artmıştır. Devlet olarak ortaya çıkmalarını temin eden Dandanakan zaferini kazandıktan sonra

" Anadolu'ya gelen Türkler'in nehirlerin akış istikametlerini ve onların sağladıkları tabı. kolaylıkları kullanarak akınlarını gerçekleştirdiklerini söylemek mümkündür. Bkz. Salım Cöhce "Malazgirt Meydan Muharebesinden Önce Anadolu'da Türk Varlığı", *Tarih İçerisinde Hakkari Sempozyumu Bildirileri*, (30 Eylül 1986 Hakkari), s. 15 (Yayımlanmamış sempozyum bildirisi).

[58] M.A.Köymen, *Selçuklular...*, s. 254 vd; A. Sevim, *Anadolu'nun...*, s. 58.

[5'] İbnu'l-Esîr IX, s. 474; Makrızî, es-Sülûk I, s. 30 vd.

[60] H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e.*, s. 538 vd.

topladıkları ilk kurultayda alınan karalara bakıldığında bu düşünceyi taşıdıkları açıkça görülür. Tertiplenen ilk büyük kurultayda, gelecekteki fütühat sahaları, Türk fütühat felsefesine uygun olarak Selçuklu beyleri arasında taksim edilmişti. Buna göre doğu bölgeleri Çağrı Bey, güney batı bölgeleri Musa Yabgu tarafından zaptedilecek, Tuğrul Bey ise batı bölgelerinin fethiyle ilgilenecekti.[61]

Kurultay kararlarına göre harekete geçen Selçuklular değişik bölgelerdeki hâkimiyetlerini genişlettiler. 1041'de Cürcan ve Taberistan bölgelerini zapteden Tuğrul Bey, bölgeyi ele geçirip, adına hutbe okutarak, buradaki hâkimiyetini tesis etti. Ertesi sene Harezm bölgesini ele geçirdikten sonra Cebel bölgesine yöneldi.[62] Tuğrul Bey'in Cebel bölgesinde hâkimiyetini tesis ettiği sırada (1043),[63] özellikle Kaşgar ve Balasagun yöresindeki gayrimüslim Türkler arasında İslâmlaşma olayı hızlandı. Bu bölgedeki Türkler arasında 10 000 çadırdan oluşan bir grup İslâm'ı kabul ettiler ve bu olay Kurban Bayramına denk geldiği için 20 000 koyun kestiler. Daha sonra da İslâm beldelerine dağıldılar"

Daha sonradan yapılan fetih hareketleriyle Selçuklular hâkimiyetlerini genişletip, bir taraftan "Cihan hâkimiyeti" fikrini gerçekleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da İslâm'ı gayrimüslim kitleler arasında yaymaya gayret etmekteydiler. Nitekim olaydan bahseden Makrızî: "Çin tarafındaki Tatar ve Hıtalar haricinde hiçbir yer İslâm'dan hâli kalmadı" demektedir. Bu da, bahsedilen bölgelerin dışında her yer İslâmlaştı manasına gelir ki, bunda Selçukluların doğu bölgelerine yaptıkları faaliyetlerin payı büyüktür. Doğu bölgelerinde Türkler bulunduğu için bu İslâmlaşma olayı daha çok Türkler arasında meydan gelmiş ve artarak devam etmiştir.

Selçuklular döneminde diğer bölgelerdeki Türkler arasında da İslâmlaşma devam etmiştir. Nitekim Çağrı Bey'in ömrünün sonlarına doğru, Karahanlı ve Gaznelilerin tesiriyle Harezm valisi Selçuklulara karşı isyan

" M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...*I, s. 363 vd; İ.Kafesoğlu, "Türk Fütühat Felsefesi " s 14 vd.

' Nuveyrî XXVI, s. 278 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 484.

' İbnu'l-Esîr IX, s. 507 vd.

4 Makrızî, es-Sülûk I, s. 32; İbnu'l-Esîr IX, s. 520 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 485; Makrızî, Müslüman olan bu topluluğun beş bin çadır olduğunu kaydetmektedir.

Üçüncü Bölüm

SELÇUKLULARIN GAYRİMÜSLİM SİYASETİ

Selçukluların, Sünnî İslâm Dünyasının liderliğini ele aldıktan sonr.ı mücâdele etmek zorunda kaldığı iki kesimden birincisini oluşturan Şiî Fâtımîlerle olan ilişkileri geçen bölümde incelenmişti. İkinci kesimi oluşturan Hıristiyan âlemi ile olan ilişkileri de en az birincisi kadar dik kate değer ve Selçuklular açısından önem verilen bir husustur. Uzun yıl lardan beridir İslâm ve Hıristiyan medeniyetlerinin temsilcileri, bin diğerinin aleyhine genişlemek kastıyla şiddetli bir mücâdele yürütmek teydiler. Önceden hâkim olduğu toprakları ve nüfuz alanlarını Müslü manlara kaptıran Hıristiyanlar, hem eski topraklarına yeniden sahip ol mak, hem de zaman içerisinde kudretini kabul etmek zorunda kaldıkları bu yeni medeniyet mensuplarının içine düştükleri zaaftan istifade ederek, onlarla hesaplaşmak için büyük bir gayret içine girdiler. İslâm âleminde ortaya çıkan bölünmeler ve kötü idareler sonucunda oluşan krizler, Hıristiyanlar bekledikleri bu fırsatı sunmaktaydı. Bu yüzden iki taraf arasında değişik zamanlarda ve çeşitli bölgelerde temaslar olmuş, olaylar meydan gelmiştir.

A-SELÇUKLULARDAN ÖNCE İSLÂM ÜLKELERİNDE GAYRİMÜSLİMLER

Selçukluların hâkim olmasından çok önce de İslâm dünyasında gayrimüslim kesim önemli bir yer işgal etmekteydi. Özellikle Yahudi ve Hıristiyanların teşkil ettiği "Ehlu z-Zimme", Müslümanların müsamahasından son derecede istifade eden kesimi oluşturmaktaydı. İslâm toplumu ile birlikte emniyet ve güven içinde yaşayan bu insanlar, özellikle bazı halîlelerin daha fazla ilgi ve hoşgörüsünün bir neticesi olarak çok rahat bıı hayat yaşamaktaydılar.[1] Bu durum Avrupalı tarihçilerin de dikkat imlen

[1] H.İ.Hasan, *İslâm...W,* 391.

topladıkları ilk kurultayda alınan karalara bakıldığında bu düşünceyi taşıdıkları açıkça görülür. Tertiplenen ilk büyük kurultayda, gelecekteki fütühat sahaları, Türk fütühat felsefesine uygun olarak Selçuklu beyleri arasında taksim edilmişti. Buna göre doğu bölgeleri Çağrı Bey, güney batı bölgeleri Musa Yabgu tarafından zaptedilecek, Tuğrul Bey ise batı bölgelerinin fethiyle ilgilenecekti.[6ı]

Kurultay kararlarına göre harekete geçen Selçuklular değişik bölgelerdeki hâkimiyetlerini genişlettiler. 1041'de Cürcan ve Taberistan bölgelerini zapteden Tuğrul Bey, bölgeyi ele geçirip, adına hutbe okutarak, buradaki hâkimiyetini tesis etti. Ertesi sene Harezm bölgesini ele geçirdikten sonra Cebel bölgesine yöneldi." Tuğrul Bey'in Cebel bölgesinde hâkimiyetini tesis ettiği sırada (1043),[63] özellikle Kaşgar ve Balasagun yöresindeki gayrimüslim Türkler arasında İslâmlaşma olayı hızlandı. Bu bölgedeki Türkler arasında 10 000 çadırdan oluşan bir grup İslam'ı kabul ettiler ve bu olay Kurban Bayramına denk geldiği için 20 000 koyun kestiler. Daha sonra da İslâm beldelerine dağıldılar.[64]

Daha sonradan yapılan fetih hareketleriyle Selçuklular hâkimiyetlerini genişletip, bir taraftan "Cihan hâkimiyeti" fikrini gerçekleştirmeye çalışırken, diğer taraftan da İslâm'ı gayrimüslim kitleler arasında yaymaya gayret etmekteydiler. Nitekim olaydan bahseden Makrızî: "Çin tarafındaki Tatar ve Hıtalar haricinde hiçbir yer İslâm'dan hâli kalmadı" demektedir. Bu da, bahsedilen bölgelerin dışında her yer İslâmlaştı manasına gelir ki, bunda Selçukluların doğu bölgelerine yaptıkları faaliyetlerin payı büyüktür. Doğu bölgelerinde Türkler bulunduğu için bu İslâmlaşma olayı daha çok Türkler arasında meydan gelmiş ve artarak devam etmiştir.

Selçuklular döneminde diğer bölgelerdeki Türkler arasında da İslâmlaşma devam etmiştir. Nitekim Çağrı Bey'in ömrünün sonlarına doğru, Karahanlı ve Gaznelilerin tesiriyle Harezm valisi Selçuklulara karşı isyan

M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...*I, s. 363 vd; İ.Kafesoğlu, "Türk Fütühat Felsefesi " s 14 vd.

62 Nuveyrî XXVI, s. 278 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 484.

İbnu'l-Esîr IX, s. 507 vd.

64 Makrızî, es-Sülûk I, s. 32; İbnu'l-Esîr IX, s. 520 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 485; Makrızî Müslüman olan bu topluluğun beş bin çadır olduğunu kaydetmektedir.

etmişti. Ihı sebeple Harezm seferine çıkan Çağrı Bey, Örgem, (Gürgenç)'e vararak isyanı bastırmış ve Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis etmişti (1049). Bu sırada orada bulunan bir Kıpçak emîri Çağrı Beye gelerek itaatini arzetmiş ve onun elinden Müslüman olduktan sonra, Sel çuklularla sıhriyet tesis etmişti."

Verilen örneklere bakıldığında gerek Kaşgar, Balasagun yörelerindeki, gerekse Kıpçak bölgesindeki Türkler arasında henüz gayrimüslim Türklerin olduğu ve İslâmlaşma olayının bahsedilen dönemde tam manası ile gerçekleşmediği görülür. Selçukluların doğu bölgesindeki Türkler üzerine sefer yaparak bu bölgeleri hâkimiyetleri altına almalarıyla birlikte İslâmlaşma da hız kazanmıştır. Zira Selçuklular sadece topraklara hâkim olmakla kalmıyor, aynı zamanda o bölgedeki insanların İslâmlaşması için gayret gösteriyorlardı. Medreselerin açılması, sufilerin devlet tarafından desteklenmesi ve İslâmın güçlenmesi için gösterilen gayret, bu gayenin tahakkuku için yapılan çalışmalardır.

C- FETHEDİLEN TOPRAKLARDA YAPILAN DÜZENLEMELER

Alp Arslan başa geçer geçmez, ilk hedef olarak komşu beldelerde fetihlerde bulunup hâkimiyetini genişletmeyi ve Abbâsî Halîfeliği ile inanç birliği yaparak, Sünnî İslâm dünyası için tehlike teşkil eden Fâtımîleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Alp Arslan'ın ikinci büyük hedefi ise, Hıristiyan dünyasına karşı fetihlere girişerek, İslâm âlemini onların tasallutundan kurtarmaktı" Alp Arslan, Tuğrul Bey'in takip ettiği siyaseti takip ederek, Irak ve Orta İran sınırlarında kalmanın gereksizliğini görmüş ve Bizans üzerine akınlar yapmanın lüzumuna inanmıştır."'

Doğu meselesini hallettikten sonra batıya yönelen Alp Arslan, Gürcistan ve Ermeni topraklarını fethederek, Bizans sınırlarına yönelmiştir.[68] Alp Arslan döneminde yapılan fetihlerin mahiyeti Tuğrul Bey döneminde yapılanlardan farklı olmuştur. Tuğrul Bey dönemindeki fetihlerin amacı ganimet elde etmek, keşif yapmak ve Bizans mukavemetini kırmak

[65] O.Turan, *Selçuklular...,* s. 81.

[6] A.M.Hasaneyn, a.g.e., s. 59.

" C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 44.

[68] H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e.,* s. 587,

olarak özetlenebilecekken; Alp Arslan dönemindeki fetihler kalıcı mahiyet arz etmekteydi. Anadolu'yu fethederken güdülen gaye asla istila ve ganimet olmayıp, Arapların asla başaramadığını başarmak ve Anadolu'yu fethederek Türklerin yerleşebilecekleri bir vatan yapmak maksadı güdülmüştü." Alp Arslan'ın bu işlerde en büyük yardımcısı kudretli veziri Nizâmülmülk'tü. Selçuklu Devletinde otuz sene vezirlik yapan bu şahıs, tedbirli ve güzel idaresi sayesinde devletin kudretini en yüksek noktaya çıkararak, islâm âleminin en büyük kuvveti haline getirmenin yanı sıra, gayrimüslimlerin yanında da devletin azametini ve heybetini artırmış, artan bu gücü Bizans'a karşı yöneltmiştir.™ O, vezirliği müddetince iki temel siyaset takip etmiştir: Birincisi, Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği arasında uyum sağlamak; ikincisi, İslâm'a zıt fikir ve akidelere karşı islâm'ı savunmaktı. Bu müdafaa, içerde Sünnî düşünceye muhalif fikirlerle mücâdele şeklinde olurken, dışarıda İslâm'ı yok etmeye çalışan Hıristiyan dünyasına karşı olmuş," dolayısıyla Sultan'ı bu konuda teşvik etmiştir.

1- Azerbaycan ve Çevresindeki Fetihler

Alp Arslan, kardeşi Süleyman'ın tahtı ele geçirme çabasını bertaraf edip Selçuklu tahtına geçtikten sonra, Kutalmış isyanını ve memleket dâhilinde ortaya çıkan meseleleri çözümleyerek, 1064'de gaza maksadıyla Rum diyarına hareket etti. Rey'den çıkarak Azerbaycan'a gelen Alp Arslan, burada daha önceden Anadolu gazalarına katılmış Türkmen beylerinden Tuğtekin'den Anadolu'ya ulaşan yollar hakkında bilgi aldı. Buradan hareketle, Yakutî ve diğer Türkmen beyleriyle birlikte Nahçıvan'a gelen Alp Arslan, Aras Nehri'ni teknelerden yaptırdığı köprü üzerinden geçerek Anadolu'ya girdi." Armaniya'nın daha önceden Bizans tarafından ilhak edilmiş olması ve Bizans savunma gücünün zamanla zayıflaması sebebiyle, Selçuklulara yeni bir taarruz alanı sağlanmıştı. Vasal devletlerin aradan kalkması Selçukluların doğrudan Bizans arazisine girip buralarda fetih yapmaları sonucunu doğurmuştur."

[69] A. Çelebî, *a.g.e.,* VIII, s. 101.

H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e.,* s. 598 vd; A.M.Hasaneyn, *a.g.e.,* s. 78 vd.

M.Useyrî, *a.g.e.,* s. 175.

İbnu'l-Esîr X, s. 37; NuveyrîXXVI, s. 308; el-Aselî III, s. 344.

Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* (trc. F. Işıltan), Ankara 1995, s. 318.

Ordusunu ikiye ayıran Sultan, karargahta Melikşah'ı bırakarak kendi yönettiği grubun başında Lori kentine yürüyerek Ermeni prensi Gıorg'ıı yıllık vergi vermek kaydıyla kendine tâbi kıldı. Buradan Gürcistan topraklarına geçerek Tiflis-Çoruh ırmağı arasındaki toprakları ele geçirdi." Ordunun ikinci kısmı ise, oğlu Melikşah'ın komutasında yanında Nizâmülmülk, Yakutî ve Horasan amîdi Muhammed b. Mansur olduğu lıalde Aras nehri boyunca ilerleyip Bizans topraklarına karşı fetih hareketine başladı. Selçuklu kuvvetleri Anberd'i şiddetli bir kuşatmadan sonra ele geçirip, Sürmeli (Sürmârî) üzerine yürüdüler. Melikşah burasını ve yakınında bulunan başka bir kaleyi fethedip, buraları gıda, silah ve malla doldurarak Nahcivan emîrine teslim etti." İlerleyişlerine devam ederek, içinde pek çok Hıristiyan rahip, papaz ve hükümdarları olan Meryem-Nişîn şehrine geldiler. Demir ve kurşunlarla tutturulmuş büyük taşlardan yapılma müstahkem surları ve bir tarafı nehirle çevrili olan bu şehri ele geçirmek için Nizâmülmülk ihtiyaç duyulan gemileri ve malzemeleri hazırlattıktan sonra savaşa girişildi. Günlerce süren savaş sonucunda şehir ele geçirildi. Şehir sakinlerinin direnmeleri sebebiyle bazı kısımlar tahrip edildi ve direnenler öldürüldü. Halkın önemli bir kısmı da İslâm'ı seçerek hayatlarını kurtardılar. Bu önemli kalenin fethedildiğini öğrenen Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı ve Nizâmülmülk'u huzuruna çağırarak onları kutladı.™ Fetih hareketlerini iki kol halinde yürüten Selçuklu kuvvetleri burada birleşmişlerdi.

Sultan, yeniden hareketle İslâm tarihçilerinin Akşehir dedikleri A'âl-Lâl şehri üzerine yürüyerek (1064) burasını kuşattı. Sağlam surlarla çevrili olan şehrin bir tarafı dağ, diğer tarafı da Borçala (Debeda) nehriyle çevriliydi. Sultan nehir üzerinden köprüler kurdurarak burasını muhasara ettirdi. Şehrin hâkimi bir Gürcü olup, çok şiddetli direniş gösteriyordu.

[74] Gürcü kiralı IV. Bagrat'ı kendisiyle barış yapıp, yıllık vergi vermeye mecbur eden Alp Arslan, pek çok ganimet ele geçirerek bunlan Rey'e gönderdi. Bkz. Müneccimbaşı II, s. 568; S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 24; M.H.YınançAg.e., s. 58; O.Turan, Selçuklular..., s. 104; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 59 vd; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 256.

[75] Melikşah, burayı fethettikten sonra kaleyi tahrip etmek istediyse de Nizâmülmülk: "Burası Müslümanlar için suğurdur (Kağızman Deresi'ne hakim Bizans sınırındadır)", diyerek Melikşah'a engel oldu. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 38 vd.; Nuveyrî XXVI, s. 308 vd.

[76] İbnu'l-Esîr X, s. 38 vd; Nuveyrî XXVI, s. 308; S.A.Dehlân, *a.g.e.,* s. 339 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 61; E. Honigmann, *a.g.e.,* s. 184.

Çetin savaşlardan sonra Türkler şehre girdiler. Bir kısım halk kalenin burcuna sığınarak direnişlerine devam ettiler. Bunun üzerine Sultan burcun etrafına odun yığdırarak içindekilerle birlikte yaktı. Akşam çıkan şiddetli bir rüzgar bu ateşi şehrin diğer kısımlarına da yayarak bütün şehri kül etti. Selçuklular, bu şehirden önemli miktarda ganimet ele geçirdiler." Alp Arslan, ileri yürüyüşüne devam ederek Çıldır Gölü'nün güneyinde ve Kars Çayı üzerinde iki küçük kale üzerine hücum edince, kale sakinleri islâm'ı kabul edip, kalelerindeki kiliseleri câmiye çevrildiler.™

Fetihlerine devam eden Alp Arslan, dönemin önemli şehirlerinden olan ve Bizans yönetiminde bulunan Anı'yı (Şirek) kuşattı. Mâmur ve beşyüzü aşkın kiliseye sahip bulunan şehri almak Alp Arslan için prestij meselesi olmuştu. Şehrin kuşatması uzayıp bir netice elde edilemeyince; Sultan, ahşap bir burç yaptırarak içini bahadır askerlerle doldurdu, üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Bu kule sayesinde Rumların faaliyetleri izlenebiliyordu. Selçuklu kuvvetleri surları delmek için ilerlerken olağanüstü bir hal oldu ve meydana gelen zelzele sebebiyle şehir surlarından bir kısmı kendiliğinden çöktü. Selçuklu kuvvetleri şehre girince, şehri savunan Gürcü generalleri Bagrat ve Greguvar iç kaleye çekilerek savunmalarına devam ettiler. Türklerin azmi ve şiddetli saldırısı karşısında tutunamayacağını anladıklarında ise teslim olmak ve cizye vermek mecburiyetinde kaldılar (1064). Alp Arslan, fethin tamamlanmasından sonra, şehrin idaresine Horasan amîdi ile Hâdim Şems'i tayin etti.™

Alp Arslan'ın uyguladığı mâhirâne savaş teknikleri vasıtasıyla kaynakların "asla zapt edilemez" dedikleri Anı şehri Türklerin eline geçmiş oldu. Bizans'ın önemli bir kentinin Müslümanların hâkimiyetine geçmesi, Hıristiyan âleminde derin üzüntü yarattı. Bizans'ın doğudaki bu en

" İbnu'l-Esîr X, s. 39 vd; Nuveyrî, XXVI, s. 309; el-Aselî III, s.346; S.A.Dehlân, a p e s 341.

M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 257.

79 Türklerden kaçan bölge halkı da bu şehre sığındığı için gayet kalabalık bir nüfusa sahip, dörtte üçü Arpaçay'ın suları ve geri kalan kısmı müstahkem surlarla çevrili olan bu şehrin alınması ilk planda gayet zor görülmekteydi. Zira nehir, içine atılan taşı alıp götürecek derecede hızlı akmakta, surların dışında da hendekler bulunmaktaydı. Bkz. Abû'l-Farac I, s. 317; M.Fahrettin Kırzıoğlu,.4wt *Şehri Tarihi (1018-1236*), Ankara 1982, s. 45; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 61 vd; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 258; C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 85; İ.Kafesoğlu, *Selçuklu...,* s. 29.

müstahkem kalesi fethedilerek, Bizans'a karşı yapılacak olan saldırılar için üs haline getirildi.

Anı nın fethini gerçekleştiren Alp Arslan, ilk iş olarak Hz. Ömer'in Kudüs'ü fetihte yaptığını örnek alıp, şehrin en büyük katedralini temizleterek, üzerine İslâm'ın sembolü olan "Hilâl"i dikip, minber ve mihrapla donattıktan sonra "Fethiye Câmii" adı ile Müslüman mabedi yapıp, askerleriyle birlikte ilk cuma namazını burada kılmıştır.[80] Anı'nın fethedilmesinden sonra etrafa ve Bağdâd'a müjde mektupları gönderildi. Bağdâd'a gönderilen fetihnâme Halîfe'nin sarayında okundu. Halîfe, Sultan'a övgü ve dualarını muhtevî bir mektup göndermenin yanında, bu başarısından dolayı ona "Ebu'l-Feth" (Fetihler Babası) unvanını da verdi.[8'] Bu arada Gürcü Kralı, Alp Arslan'a elçi göndererek sulh teklifinde bulundu. Her yıl cizye vermek kaydıyla kralın isteği kabul edildi. Alp Arslan, şehre, bir kumandanının idaresinde yeteri kadar asker bıraktıktan sonra, İsfehan-Kirman yoluyla Rey'e dönmek üzere harekete geçti.[8"] Sultan henüz bölgeden ayrılmadan, Kars'ta hüküm sürmekte olan Ermem prensi Gagik'e elçi göndererek huzuruna çağırttı ve itaatini arz etmesini istedi. Anı'da olanları gören prens, Alp Arslan'a itaat arz edip, eman dileyerek, Kars'ı Selçuklu hâkimiyetine terketti.[83]

Alp Arslan'ın bölgeden ayrılmasından sonra Anadolu'daki fetih hareketinin Selçuklu komutanları tarafından devam ettirildiği görülmektedir.

[80] Tean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi,* (trc. Galip Üstün), İstanbul 1995, s 150 vd; M.Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri , *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* II, Ankara 1970, s. 112.

[8'] Abû'l-Farac I, s. 317.

[82] İbnu'l-Esîr X, s. 40 vd; Nuveyrî XXVI, s. 308 vd; Urfalı Mareos, *a.g.e.,* s. 119 vd; Ahmed b Mahmûd, *a.g.e.,* s. 66 vd; Müneccimbaşı II, s. 567 vd; Arıstakees, *a.g.e.,* s. 97; M.A. Köymen, *Selçuklu...,* s. 257 vd; M.H.Yİnanç, a.g.e., s. 58 vd; E. Hon.gmann, *a.g.e.,* s. 185.

[83] Alp Arslan'ın istediğini kabul eden Gagik, Sultan'ın elçisini siyah elbiseler içerisinde karşıladı. Elçi bunun sebebini sorduğunda; Gagik, dostu Tuğrul Bey'in matemim tutuğunu söyledi. Elçi, bu cevabı Sultan'a anlatınca, Alp Arslan hayli memnun o du Prensin davetine uyarak Kars'a kadar gitti ve ona dostluk gösterdi; ziyafetini, hediyelerin, ve vasallığını kabul etti. Alp Arslan'ın Rey'e dönmesinden sonra Gagik, adeta milli hasletleri haline getirdikleri "sözünü tutmamak" esasına uyarak (Bkz. Salım Cöhçe, «Ermen. Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Kars 1991, s. 96), idarecisi olduğu bölgeler. Bizans imparatoruna terk edip, Alp Arslan'a verdiği sözü bozdu. Bkz. M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 258; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 105; M.H.Yİnanç a.g.e., s. 59.

Sâlâr-ı Horasan unvanını taşıyan kumandan Urfa bölgesine yönelerek (1066) Siverek'e (Sevarak) hücum etti.[84] Ertesi sene (1067) Hâcib Gümüştekin, emrinde Afşin ve Ahmed Şah gibi Selçuklu komutanlarıyla Murat ve Dicle havzalarını izleyerek el-Cezire bölgesine indi. Nusaybin'e karşı başarısız bir kuşatmanın ardından Fırat'ı geçerek Adıyaman bölgesinde akınlarda bulunup Anadolu'daki akınların üssü haline gelen Ahlat'a döndü."[5]

Selçukluların güçlü emirlerinden Afşin, Ahmed Şah'la bozuşup, yaptıkları kavgada onu öldürünce, Alp Arslan'ın gazabından korkarak, ondan uzaklaşmak maksadıyla Anadolu'ya girip, emrindeki Türkmenlerle akınlar yapmaya başladı. Afşin'in başarılı akınlarını gören Alp Arslan, ona bir mektup göndererek affettiğini bildirip, Nisan 1068'de tekrar huzuruna çağırdı.[86]

Bizans İmparatoru Konstantin X. Dukas bu sıralarda ölmüş, hanımı genç generallerden Romanos Diogenes ile evlenerek onu Bizans tahtına geçirmişti.[87] Yeni İmparator Selçukluları durdurma planları yapmaya başlamıştı. Bu sırada Kuzeydeki gayrimüslim Alan, Komuk ve bir kısım Hazarların güneye inerek Selçuklulara bağlı Şeddadoğulları ve Şirvanşahların yurtlarını işgal etmeleri üzerine Alp Arslan, 1067-1068'de ikinci Kafkas seferine çıktı. Yanında Nizâmülmülk ve Savtekin olduğu halde Gürcistan'a girdi. Tiflis'i alarak Gürcü ve Abhaz memleketlerini ülkesine kattı.[88]

" Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 135; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 259 vd.

[85] Bizanslılar 10 000 kişilik bir kuvvetle Selçuklulara karşı saldırıya geçtiyse de hezimete uğrayıp, komutanlarını da esir bıraktılar. Daha sonra 40 000 kuruş fidye alınarak bu şahıs serbest bırakıldı. Bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 135; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 257 vd; *A.Sevım, Anadolu'nun..., s.* 63 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 59.

[6] Karadağ'da karargah kuran Afşin'in kuvvetlerini, Antakya, Gaziantep, Malatya, Kayseri ve Karaman yörelerinde fetihle görevlendirdi. Bu akınlar neticesinde topladığı ganimetleri Halep pazarında sattı. Halep'de satılan Anadolu'dan alınmış esirlerin sayısının 70 000 olduğu düşünülürse, ele geçirilen ganimetlerin büyüklüğü anlaşılır. 1068'de Antakya yörelerine akınlarda bulunarak, Antakya'nın Bizans valisinden 100 000 altın ve savaş aletleri aldı. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 114; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 259 vd-A.Sevım, *Anadolu'nun...,* s. 64; M.H. Yinanç, a.g.e., s. 60 vd.

[7] Abû'l-Farac I, s. 318.

Şeddadoğulları ve Şirvanşahlar itaatlerini yenilediler. Şekı hükümdarı İslâmiyeti kabul etti. Gürcüler vergiye bağlanıp, Trabzon yörelerine kadar akınlar yapıldı. Gürcülerin Tif-

Türkmen akınlarının bitmek tükenmek bilmediğini anlayan yem İmparator, bu akınların önünü kesmek ve Anadolu'daki hâkimiyetim pekiştirmek kastıyla harekete geçti. Anadolu'dan topladığı askerlere ilaveten Rumeli'deki Uz, Peçenek[89] ve çeşitli Hıristiyan kavimlerinden de asker alarak 1068'de Anadolu'ya girip bazı askerî hareketlerde bulundu. İmparator, Kayseri'ye gelmeden önce, Selçuklu kuvvetlerinin Niksar'ı yağma ettikleri haberini alınca yolunu değiştirerek Sivas bölgesine yönelip, Selçuklu kuvvetlerini çekilmeye mecbur etti. Buradan Maraş'a gelip, sevk ettiği kuvvetlerle Fırat boylarında karşı hareketlerde bulunduysa da fazla başarılı olamadı. Kuzey Suriye'ye yönelerek Halep bölgesini yağma ve talan etti. Bölgedeki Menbic'i alarak (1069) buraya kuvvet bıraktı. Bahsi geçen bölgedeki Arap ve Türk birliklerinin ortak hareketi sonucunda Bizans kuvvetleri hezimete uğrayınca, İmparator tekrar bölgeye dönerek Selçuklu kuvvetleriyle çatışmalara girdi.[90] Bu arada emîr Afşin, Anadolu'daki ilerleyişini sürdürerek Sakarya havzasına kadar gitmiş, İstanbul yolu üzerinde önemli bir yer olan Amuriyye'yi zapt ve tahrip etmişti. Bu hâdiseyi duyan imparator Afşin'in yolunu kesmek için geri dönmüşse de buna muvaffak olamamış ve kışın gelmesi üzerine İstanbul'a çekilmiştir.[9']

Bizans İmparatorunun İstanbul'a dönmesinden sonra Selçuklu beyleri Anadolu'daki akınlarına yeniden başladılar. Karşı harekete geçen Bizanslılar Anadolu'ya kuvvet sevketmişlerse de Selçuklular karşısında başa-

lis'i yeniden ele geçirmesi üzerine Sultan, 1068'de Savtekin komutasında bir orduyu bunların üzerine göndererek yenilgiye uğrattı. Derbend yönetimine emîr Yağma'yı menşurla atadı. Gürcü ve Aphaz memleketlerini Selçuklu hudutları içine aldı. Kendisi Karahanlı hükümdarının ölümü sebebiyle geri dönmek zorunda kalınca, komutanlarını Anadolu'nun fethiyle görevlendirdi. Bkz. M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 63 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 66 vd; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 260.

[89] Hamit Z. Koşay, "Malazgird'de Buluşanlar", *T.M.* XVII, (1972), s.70.

[90] İbnu'l-Esîr X, s. 65; Abû'l-Farac I, s. 319.

[91] Özellikle Amuriyye'nin fethedilmesinde, Bizans imparatorunun zulmüne uğramış bir patriğin kardeşinin, İmparator'dan intikam almak için Türklere yardım etmesi sonucunda şehir kolaylıkla ele geçirilmiştir (1068). Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 65; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 114; Sıbt, *a.g.e.,* s. 139; Abû'l-Farac I, s.319; S.Koca, *a.g.e.,* s. 139 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 68.

rıh olamamışlardır."* Anadolu içlerine akmakta olan Türkmen kuvvetleri Karaman ve Konya başta olmak üzere Orta Anadolu'nun önemli şehirlerini ele geçirmişlerdi. Selçukluların dönüş yolunu kesmek isteyen İmparator Kayseri'ye gelerek hazırlıklarına başladı. Onun bu planını anlayan Selçuklular, Toroslardan güneye inerek, Kuzey Suriye'deki hareket üsleri Halep'e ulaşmaya muvaffak oldular.[93]

Alp Arslan'ın doğu orduları başkumandanlığına tayin ettiği eniştesi Erbasgan (Kurtçuk) 1070'de Sultan'a isyan ederek, kendisine bağlı Yavuk (Yivek) Türkmenleriyle birlikte Bizans topraklarına girip, Kızılırmak kıyılarına kadar ilerledi. Erbasgan, önünü kesmek isteyen Bizans generali Manuel'i bozguna uğratarak kendisini esir aldı. Fakat kendisini takiple görevlendirilen Afşin'den kurtulmak için Manuel'i ve diğer esirleri serbest bırakarak, Bizans'a sığındı. Takibini sürdüren Afşin, Denizli bölgesindeki yerleri yağma ve talandan sonra Marmara kıyılarına kadar ulaşarak, Erbasgan'ın teslimini İmparator dan talep ettiyse de İmparator bu teklifi kabul etmedi. Bunun üzerine Afşin, Bizanslılarla yapılan anlaşmanın artık hükümsüz kabul edileceğini ve onların memleketlerini istediği gibi yağmalayabileceğim söyleyerek geri döndü.[94] Erbasgan'ı yakalayamamış olmakla beraber aldığı esir ve ganimetlerle geri dönen Afşin, Sultan'a ulaşarak durumu ona arz etti. Bu seferle birlikte Türkler denize kadar ulaşmış, Bızansın her karış toprağını kat ederek onun hakkında öğrenilmesi gereken her şeyi öğrenmişlerdi. Tuğrul Bey döneminden farklı olarak daha geniş araziler ele geçirilip yağmalanarak, Bizans'ın direnci kırılmıştır.[95]

M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 66 vd.

[93] Umduğuna kavuşamayan imparator ise İstanbul'a dönmeye mecbur kaldı. 1070 yılında Anadolu'ya yeni bir sefer daha düzenlemek istediyse de yakın çevresi buna mani oldu. Bunun üzerine Manuel Komenos'u kalabalık bir orduyla Anadolu'ya gönderdi. Bkz. M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 261 vd.

[94] C.Cahen, "islâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (trc. Zeynep Kerman) *T.M* XVII, (1972), s. 87.

[95] Sıbt, *a.g.e.,* s. 144; Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 137 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 68; M.H. Yinanç, "Alp Arslan", *İ.A. I,* s. 385; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 262 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 123; Selahattin Tansel, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan,* İstanbul 1971, s.19.

2- Malazgirt Zaferi ve Sonuçları

Selçuklular, Bizans ülkesine akınlar yapıp yeni yerlerin fethiyle uğraşırken, dış siyasetlerinde önem bir mevkîde bulunan Fâtımîlerle uğraşmayı bir süre için askıya almışlardı. Oysa kuruluşundan itibaren Selçukluların çok büyük önem verdikleri meselelerin başında Şiî-Fâtımîlerle mücâdele gelmekteydi. Alp Arslan da Mısır Fâtımîlerine karşı sefere çıkma ve Tuğrul Bey döneminde yapılamayanı yaparak Fâtımîler Devleti'ne son verme emelindeydi.[96] Bahsedilen dönemde Mısır iç karışıklıklar içerisinde bocalamakta, özellikle Mısır ordusunu oluşturan çeşitli ırklardan askerler birbirleriyle savaşarak devleti zaafa uğratmaktaydılar. Halîfe Mustansır'ın otoritesi iyice azalmış durumdaydı. 1069'da Mısır ordusundaki Türk askerlerin komutanı Nâsiruddevle b. Hemdân, dönemin fakîhlerinden olan Ebû Cafer Muhammed en-Naccâr'ı elçi olarak Alp Arslan'a göndererek, Sultan'ın gelip Mısır'ı almasını ve Sünnî hutbesi okutmasını istedi. Bu davet, Alp Arslan'ın hedefleriyle paralellik arz ettiği için, askerlerini teçhiz eden Alp Arslan Mısır'a gitmek üzere yola çıktı.[97]

Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Alp Arslan, bu bölgede bulunan Selçuklu akıncı kuvvetleriyle de ordusunu takviye ettikten sonra Van Gölü'nün kuzeyinden Malazgirt önlerine geldi. Tuğrul Bey'in iki defa kuşatıp zabt edemediği Malazgirt'i ve arkasından Erciş'i fethettikten (1070) sonra, Murat ve Yukarı Dicle kolları arasındaki bazı kaleleri ele geçirdi. Diyarbekir üzerine yürüyerek buranın hâkimi ve Selçukluların vasalı durumundaki Mervânoğulları arasındaki çekişmeyi sulh yoluyla halletti.[98] Tulhum ve Siverek kalelerinin fethinden sonra daha önce Selçuklu kuvvetlerince kuşatılıp da alınamayan Urfa üzerine yürüdü. Buranın komutanı Vasil'i elli gün boyunca kuşattıysa da, Mısır seferinin gecikmemesi için kuşatmayı kaldırarak güneye doğru hareket eti.[99]

% H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e., s.* 585; Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 149.

97 İbn Müyesser, a.g.e., s. 35 vd; M.C. Surûr, *en-Nüfûzu...,* s. 127.

98 İbnu'l-Ezrak, *Tarihu'l-Fârikî,* (tah. Abdulatif Bedevî), Beyrut 1984, s. 186 vd: Diyarbekir surlarını hayranlıkla seyreden Sultan, Türk âdeti uyarınca, ellerini sur taşlarına, sonra da göğsüne sürdü. Bkz. *A.Sevım, Anadolu'nun...,* s. 72.

99 Abü'l-Farac I, s. 320; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 138 vd; E.Honigmann, a.g.e., s.187.

İlerlemesine devam eden Sultan, Mayıs 1071'dc 1 lalep'i kuşatıp buranın hâkimi Mahmud'u itaat altına aldıktan sonra, Mısır'a gitmek üzere Dımeşk yönünde bir günlük mesafe yol almıştı ki, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'den gelen bir elçi Menbec, Ahlat ve Malazgirt'in Bizanslılara geri verilmesini, aksi taktirde İmparator un güçlü bir orduyla harekete geçeceğini bildiriyordu. Bizans ordusunun Doğu Anadolu yönünde ilerlemekte olduğunu haber alan Alp Arslan, elçiyi sert bir cevapla gen gönderdikten sonra, ordusunu iki kısma ayırarak bir kısmını emîr Aytekın ve Mahmud'un komutasında Mısır'ın fethiyle görevlendirip, diğer yarısıyla Bizans İmparatorunu karşılamak üzere yola çıktı.

Alp Arslan, son derece süratli hareket ettiği için, Fırat Nehri'ni geçerken ordusundaki at, deve, mal ve yiyeceklerin çoğunu kaybetti. Bunlara aldırmadan ilerlemesini sürdüren Sultan, yiyecek sıkıntısından dolayı ordusundaki Irak askerlerinden bir kısmını da terhis etmek mecburiyetinde kaldı. Emrinde kalan Horasan, Erran ve Azerbaycan askeriyle ilerlemesini sürdürerek Urfa üzerinden Diyarbekir'e ulaştı. Buradan Azerbaycan'a dönen Sultan, Hoy'u kendisine merkez seçtikten sonra hazırlıklara başladı.'[00] Durumun tehlike arz etmesi sebebiyle esas Selçuklu topraklarına çekilerek savaşı orada kabul etmeyi tehlikeli bulduğundan dolayı, emrindeki 4 000 has ğulam ve kendisine katılan 10 000 atlıyla Ahlat'a doğru ilerledi.""

Bizans İmparatoru, Rumeli'deki Uzlar ve Peçeneklerden başka muhtelif unsurları silah altına almış, Frank, Alman, Norman ve İskandinav ırklarından oluşan 200 000 kişilik bir kuvvetle Kapadokya'ya gelerek karargah kurmuştu."" İmparator, eksiklerini tamamlamak ve yeni kuvvet-

Yanında sadece hassa kuvvetleri bulunmasına rağmen, durumun ciddiyetinden dolayı, Selçuklu topraklarına dönerek kuvvet toplamayı uygun bulmadı. Bilakis onların kendisine ilhakını tercih etti. Hanımı Seferiyye Hatun u ve ağırlıklarını Nizâmülmülk ile birlikte Hemedan'a gönderdi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 123; C.Cahen, "İslâm Kaynaklarına...", s. 89.

101 • İbnu'l-Cevzî XVI, s. 123; Sıbt, a.g.e., s. 147; NuveyrîXVI, s. 313.

102 Meydana getirdiği harp meclisinde yapılan tartışmalardan sonra, Menbec'i de almanın vermiş olduğu cesaretle hiç beklemeksizin Selçuklulara hücum edilmesi, Azerbaycan'a girilerek buradan Selçuklulann başkenti Rey'e yürünmesi fikri ağır bastı. İmparator, Alp Arslan'ın asker sayısının azlığını haber alması ve kendine çok güvenmesinden dolayı hücuma karar verdi. Bkz. ed-Devâdârî VI, s. 392; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 71; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 265.

ler tedârik etmek gayesiyle Sivas üzerinden Erzurum'a gelerek gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra Malazgirt'e doğru harekete geçti."" O'nun asıl gayesi Selçukluları hezimete uğrattıktan sonra Mısır ve Şam beldelerini de ele geçirmekti. Hatta bu yerleri komutanları arasında taksim ederek; Bağdâd için, "Hiç kimse Halîfe'nin evine taarruz etmesin. Zira o bizim dostumuzdur" şeklinde tavsiyede bulunmuştu.'"[4]

Bizans İmparatoru Malazgirt'e yürürken, ordusu içinde bulunan Türk asıllı askerler Alp Arslan'a haber göndererek endişe etmemesini, zira Bizans ordusunun çoğunun Sultan'dan yana olduğunu bildirmişlerdir. Aynı şekilde Bizans ordusu içinde yer alan Uzlar da, soydaşları Selçuklulara eskiden beri kullandıkları bir işaret göndererek onlardan yana olduklarının haberini verdiler.'[05] Malazgirt'e ulaşan İmparator, az sayıda kuvvet tarafından savunulan kaleyi eman ile teslim almasına karşılık Müslüman halkı kılıçtan geçirdi.

Alp Arslan Ahlat'a geldiğinde Bizanslı komutanlar Ursel ve Trakhaniotes da aynı yönde hareket halindeydiler. Bizanslılar, Selçuklu kuvvetlerince bozguna uğratıldılar. Olayın doğruluğunu tespit için gönderilen ikinci bir Bizans birliği de emîr Sanduk tarafından yenilgiye uğratıldı.'[06] İlk karşılaşmalar Selçuklular tarafından kazanılmış olmakla beraber asıl savaş henüz başlamamıştı.

"" Yürüyüşüne başladığı zaman arkasının emniyeti için bir Bizans generali ve Norman soylularından Ursel komutasında 30 000 kişilik bir kuvveti Ahlat üzerine sevk etti. Yiyecek temini maksadıyla 20 000 kişilik bir kuvveti de Gürcistana gönderdi. Geriye kalan birliklerinin başında Malazgirt üzerine yürüdü. İmparator Malazgirt'e geldiğinde zengin hazinelerinin yanı sıra 100 000 ihtişamlı elbise, 400 000 sığır, 100 000 buzağı, silahlar, mancınıklar ve değişik harp malzemelerini de beraberinde taşımaktaydı. Bkz. ed-Devâdârî VI, s. 392; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 77.

[104] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 128.

[105] Durumu tespit eden İmparator, kendisine yardımcı olabileceği düşüncesiyle beraberinde getirdiği Erbasgan'ı derhal İstanbul'a göndererek muhtemel saf değiştirme düşüncesini önlemek istedi. Bkz. A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 77.

[106] İkinci defa gönderilen 15 000 kişilik kuvvet de Selçukluların öncü birliklerince Ahlat yakınlarında yenilgiye uğratılıp, komutanları esir edildi. Bu komutan, Sultanın huzuruna getirilince, onun burnunun kesilmesini, Bizans kuvvetlerinden ele geçirilen üzen değerli taşlarla işli büyük bir haçın ve gümüş bir sepetin içinde bulunan incil'in Bağdâd Halîfesine sunulmak üzere Nizâmülmülk'e gönderilmesini emretti. Bkz. Ibnu'l-Esîr X, s. 65; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 124; Nuveyrî XXVI, s. 313; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s.77 vd; C.Cahen, "İslâm Kaynaklanna...", s. 91.

Alp Arslan, Ahlat'a ulaştığında orada kendisini bekleyen Afşin'le karşılaştı. Emrindeki 4 000 hassa askerinden başka Anadolu'da akınlarda bulunan 40 000 akıncı kuvveti de Sultan ın saflarına katıldılar. Son ilhaklarla Selçuklu güçleri 50 000 civarında bir sayıya ulaşmıştı. Buna karşılık Bizansın 200 000 asken mevcuttu."" Bizansın çeşitli milletlerden derlenmiş, birbirleriyle uyum içinde olmayan, daha çok mal ve şöhret peşinde olan askerlerine karşılık; Alp Arslan'ın Türklük ve cihat ideali ile savaşmaya hazır, son derece süratli hareket kabiliyetine sahip askerleri vardı.'[08]

Ahlat'tan hareket ederek Rahbe ovasına inen Alp Arslan, bölgedeki kontrolü sağladıktan sonra karargahını kurdu (24 ağustos 1071). Malazgirtken hareket eden Bizanslılar, Selçuklu ordusunun çok yakınlara kadar gelerek karargah kurup, onların ovaya hâkim olduklarını öğrenince telaşa kapıldılar. Sultan Alp Arslan, görünüşte barış teklifinde bulunmak, fakat gerçekte Bizans ordusunun durumunu tespit etmek maksadıyla Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'ın kendisine elçi olarak yolladığı Ebu'l-Ğanâim İbnu'l-Muhellebân'ı emîr Savtekın'le birlikte hem kendi, hem de Halîfe adına, bir elçilik heyetiyle birlikte Bizans İmparatoruna gönderdi.[109]

imparator, Selçukluların sıkışık vaziyette olduğu için barış yapmak istedikleri kanaatiyle gayet mağrur bir şekilde bu teklifi geri çevirirken, aynı zamanda Halîfeye bir elçi göndererek, barış yapılması konusunda Sultan'a tavsiyede bulunmasını da istemişti. İmparatorun barıştan kastettığı şey, Rey'e kadar olan toprakların kendi isteği doğrultusunda Bizans'a bırakılmasıydı. Zira o, Rum diyarına yapılanları, İslâm beldelerine de yap-

O.Turan, *Selçuklular,..,* s. 126: ed-Devâdârî, mahalli güçlerle birlikte 10 000 Kürt askerinin de Sultan ın safında yer aldığını söylemesine rağmen, bu bilgi diğer kaynaklarca tevsik edilmediği gibi, ed-Devâdârî de Malazgirt savaşına göre muahhar bir tarihçi olduğu için, bu bilgilerin doğruluğunu kabul etmek imkanı yoktur. Bkz. ed-Devâdârî VI s. 393

İM Alp Arslan'la beraber Selçuklu ailesinden bir çok şehzâdeyle birlikte Sav Teğın, Sanduk Afşin, Ahmed Şah, Altun Tak, Atsız, Ak Sungur, emîr Danışmend, emîr Artuk, emîr Saltuk, emîr Mengücük, emîr Çavlı, emîr Çavuldur, Ay Tekin, Sadudevle Gevher Âyîn ve emîr Porsuk gibi değerli komutanlar Selçuklu kuvvetlerinde yer almaktayddar. Bkz Faruk Sümer, "Malazgirt Şavaşına Katılan Türk Beyleri", *S.A.D.* IV, Ankara 1975, s. 197-198;^ Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşma İştirek Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümden" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 7, (1986), s. 291 vd.

C.Cahen, "İslâm Kaynaklarına...", s. 91.

ınadıktan sonra geriye dönmeyeceğim, demekteydi. İmparatorun cevabı Sultan'a bildirilince artık savaşın kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştı.""

Alp Arslan, en kısa zamanda savaş hazırlıklarının yapılmasını emretti. Sultan'ın barış sağlanamamasından dolayı müteessir olduğunu gören imamı ve fakîhi Ebû Nasr Muhammed b. Abdulmelik el-Buhârî el-Hanefî, Sultan'a: "Sen, Allah'ın zafere ulaştıracağını ve diğer dinlere üstün kılacağını vaadettiği bir din uğruna savaşıyorsun. Umarım Allâh'u Taâlâ bu fethi sana nasip edecektir. Cuma günü zeval vaktinden sonra hatiplerin minberlerde olduğu, mücâhitler için Allâh'a duâda bulundukları ve duâların kabul edildiği saatte düşmana hücum et" dedi.'" Cuma günü namaz vakti gelince Sultan askerleriyle beraber namaz kıldı, göz yaşları içinde tazarru ve niyazda bulunup, Allâh'a yalvardı. Kendisinin şehit olması durumunda oğlu Melikşah'ı yerine geçirerek ona itaat etmeleri vasiyetini yaptıktan sonra, askerlerinin başında düşmana hücum etti (1071)."

İmparator Sultan'ın elçisine: "Ben, bu hale gelebilmek için çok para ve mal sarf ettim, çok asker topladım. Şimdi bunlarla zafer elde etmek varken neden vazgeçeyim? Barış ancak Rey'de yapılacaktır" cevabını verdi. Durumundan o kadar emindi ki, Selçuklu elçisine: "İsfehan mı güzeldir, yoksa Hemedan mı ?" diye sorunca, heyet başkanı, "Isfehan" cevabını verdi. Bunun üzerine İmparator: "Hemedan'ın daha soğuk olduğunu haber aldım, bu yüzden biz, İsfehan'da kışlayacağız, hayvanlarımız ise Hemedan'da kışlayacaklardır" cevabını verdi. Bu alaylı sözler karşısında İbnü'l-Muhellebân: "Hayvanlarınız Hemedan'da kışlayacaktır, ama sizin nerede kışlayacağınızı bilemem" şeklinde çok manalı bir cevap verdi. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s.65; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 125; Zehebî, *el-İber* II, s. 313; İbnu'l-Verdî I, s. 519; eş-Şihabî I, s. 379; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.,* s. 189 vd; Ahmed b. Mahmud I, 97 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 127.

'" İbnu'l-Esîr X, s. 65 vd; el-Karamânî II, s. 454 vd; Aksarayî,*a.g.e.,* s. 112; Müneccimbaşı II, s. 530 vd.

"[2] Alp Arslan askerlerine dönerek: "Şu anda minberlerden bizlere ve Müslümanlara dua edildiği anda ben düşman üzerine atılacağım. Ya gayeme erişirim, yahutta şehit olarak Cennete giderim. Bana katılmak isteyenler katılsın, katılmak istemeyenler ayrılıp gitsinler. Bugün burada emreden bir sultan veya emredilen asker yoktur. Bugün ben sizlerden biriyim, sizin gibi gazilerdenim. Burada kalarak bana katılıp nefsini Allâh'a hibe edenlere Cennet ve ganimet, ayrılıp gidenlere ise Cehennem ve rezillik vardır" şeklinde hitap etti. Askerler de hep bir ağızdan: "Ey Sultan, bizler senin kullarınız; sen ne yaparsan biz de seni takip edeceğiz, sen dilediğini yap" dediler [Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 125; İbnu'l-Esîr X, s. 66; ed-Devâdârî VI, s. 393; Sıbt, *a.g.e.,* s. 148; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri),* Ankara 1988, s. IX; Erdoğan Merçil, "Türkçe Selçuknâmeye Göre Malazgirt Savaşı", *T.E.D.,* S. 2, (Ekim 1971), s. 43], Alp Arslan, bu hazırlıklar içinde iken Halîfe Kâim Biemrillah da, Ebû Saîd b.

Selçukluların insicamlı ve inançlı birliklerine karşılık, Bizanslıların değişik unsurlardan meydana gelen birlikleri arasında uyum da yoktu. Bizans ordusu; merkezde İmparator, sağ kanatta Rumeli kuvvetleriyle Nikephoros Bryennis ve sol kanatta Uz askerleriyle Alittas komutasında teşkilatlanmıştı. Gerideki ihtiyat kuvvetlerinin başında ise İmparatorun üvey oğlu Andronikos Dukas bulunuyordu.

Selçuklu ordusu kendi savaş taktiklerine uygun olarak muharebeye başladıklarında, Kanatlarda yer alan Uz ve Peçenek birlikleri de, başlarındaki Tamış adlı beyleriyle birlikte soydaşlarına karşı savaşmayarak, Bizans saflarından ayrılıp, Selçuklulara katıldılar."[3] Savaş düzeni bozulan ve çembere alınan Bizans ordusunun büyük çoğunluğu öğlede başlayıp, akşama kadar devam eden, hattâ gece de süren meydan savaşı sonucunda kılıçtan geçirilmiş, İmparator esir edilmişti."[4]

Muslaya'ya bir dua metni hazırlattırarak bütün İslâm ülkelerindeki minberlerde bu dua metnin okunmasını ve gazilere dua edilmesini sağladı (Bkz. A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 81 vd). Sultan, okunu ve yayını atıp, zırhını giydi ve topuzunu aldı. Atının kuyruğunu kendi eliyle bağladı. Askerler de Sultan gibi yaptılar. Sultan, beyaz elbiseler giyerek, güzel kokular süründü ve eğer şehit olursam kefenim bu olsun dedi (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 125; Nuveyrî XXVI, s. 315; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e., s.* 190). Selçuklu birlikleri devamlı tekbir getirerek, nara atarak, borular çalarak ve karşı tarafa oklar atarak düşmanın maneviyatını çökertmeye çalışıyorlardı. Buna karşılık Bizanslılar da kendi ordugahlarında çanlar çalıyorlardı.

Çok geçmeden Selçuklu kuvvetleri Bizans ordusunun merkez hattına hücüm ettiler. Türklerin eskiden beri uygulaya geldikleri "Kurt Kapanı" taktiğine göre, yenilmiş gibi yapan Türkler savunma savaşı yapar gibi gözükerek, yavaş yavaş geri çekilmeye başladılar. Maharetle uygulanan bu planla Bizanslılar pusudaki kuvvetlerin içine çekilerek merkezden uzaklaştırıldılar. Çok geçmeden pusuya yatmış olan Selçuklu kuvvetleri gizlendikleri yerlerden çıkarak Bizans birliklerine hücuma başladılar. Neye uğradığını anlayamayan Bizans ordusunda şaşkınlıkla beraber savaş düzeni de bozuldu [Bkz. M.A.Köymen, "Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Rol Oynayan Unsurlar", *M.K.,* 1/8, (Ağustos 1977), s. 10.]. Çembere alınan Bizans merkez kuvvetleri, diğer kanat birliklerinden yardım istemişse de, Selçuklular buna fırsat vermediler. Bizansın gerideki takviye kuvvetlerinin başında bulunan İmparator un üvey oğlu ise, Romanos Diagones'e düşman gözüyle baktığı için, ona yardıma gelmediği gibi, İmparator'un öldüğünü ilan ederek kuvvetlerini daha gerilere çekmişti. Bizansın mezhep ayrılığı sebebiyle baskı uyguladığı Ermeni kuvvetleri de savaş alanından çekilmişlerdi. Bkz. Abû'l-Farac I, s. 320 vd; Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 142 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 74 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 129 vd.

Kaçabilenler canlarını kurtarırken, geriye kalanlar esir düştüler. Bizans İmparatoru da savaş meydanından kaçmak isterken atı vurularak yaya kalmış ve gece karanlığında akı-

Alp Arslan, bir müddet sonra İmparatoru huzuruna getirterek süslü ve güzel bir yere oturttuktan sonra, barış çağrısına niçin olumsuz cevap verdiğini sordu. İmparator gayet üzgün şekilde: "Benim bu kadar para harcamam ve asker toplamam karşısında zafer senin oldu. Artık beni azarlama, fakat ne yapacaksan yap" dedi. Bunun üzerine Alp Arslan, "senin hakkında ne yapacağımı tahmin ediyorsun" dedi. İmparator, "üç şey yapabilirsin: Birincisi, beni öldürtmen; ikincisi, beni ülkende dolaştırarak halka teşhir etmen; üçüncüsünü de söylemenin faydası yok, zira sen onu yapmayacaksın" dedi. Sultan bunun ne olduğunu sorunca, "beni affederek fidye karşılığı mülküme döndürmen ve benim orda senin naibin olarak kalmamı temin etmen" dedi. İmparatorun bu cevabı üzerine Alp Arslan ona dönerek: "ben senin hiç ihtimal vermediğin bu işten başkasını sana yapacak değilim. Sen kurtuluşun için gerekli olan fidyeyi bana getir ve serbest kal" dedi. İmparator, Sultan'ın ne kadar istediğini sordu. Alp Arslan, "on milyon dinar getir" dedi. Bunun üzerine İmparator, "Allâh'a yemin olsun ki, sen bana nefsimi bağışlarsan bütün Rum mülkünü hak edersin. Lâkin ben halkımın mallarını savaş için harcadım ve fakir hale getirdim. Onların bu parayı verecek güçleri yoktur" dedi. Bunun üzerine şu maddelerle antlaşma yapıldı:

1- İmparatorun kurtuluş akçesi olarak 1 500 000 dinar ödenecek,

2- Bizanslılar her yıl Selçuklulara 360 000 dinar vergi verecekler,

3- Rum diyarında bulunan bütün Müslüman esirler serbest bırakılacak,

4- Selçuklular çağırdığında Bizanslılar askerî yardımda bulunacaklar,

5- İmparator, kızlarından birini Sultan'ın oğluna verecek,

betini beklerken Alp Arslan'ın komutanlarından Sâduddevle Gevherâyin'in askerlerinden biri tarafından esir alınmıştı. Altın tolgası ve altın zırhı sayesinde, ödül alırım düşüncesiyle, öldürülmekten kurtulmuş, sonra Alp Arslan'ın karargahına götürüldüğünde Bizans İmparatoru olduğu anlaşılmıştır. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 125; İbnu'l-Esîr X, s. 66; Sıbt, *a.g.e.,* s. 149; İbnu'l-Ezrak, *a.g.e.,* s. 190; S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 34 vd; Ebu'l-Fidâ II, s.187; Abû'l-Farac I, s. 320 vd; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 142 vd; Aristakees, *a.g.e.,* s. 112 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 74vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 129 vd; A.Sevim, *Ana dolu nun...,* s. 87 vd; J.Dumoret, a.g.m., s. 245.

6- imparator, yeniden tahta oturduğu zaman Antakya, Urfa, Menbec, Malazgirt şehirleri ve kalelerini Selçuklulara bırakacaktı."[5] Antlaşma müzakerelerinden sonra, İmparator kendisine tahsis edilmiş olan çadıra götürüldü ve İmparatora borç olarak 10 000 dinar gönderildi, imparator, bu paranın bir kısmıyla yakın adamlarının hürriyetini satın alıp, bir kısmını da yanındakilere dağıttı. Geriye kalan generaller ise Alp Arslan'ın emriyle serbest bırakıldı. Ertesi günü kendisinden ganimet olarak alınmış olan İmparatorluk tahtı onun için hazırlandı ve İmparator bunun üzerine oturtuldu, kendi elbisesi ve külâhı giydirildi. Bu sırada Sultan, ona: "Sana güveniyor ve seni memleketine göndererek hükümdarlığını ilan ediyorum" dedi."[6] Sultan ın bu yaptıkları karşısında Rum Meliki eğilerek yer öptü, sonra da memleketine uğurlandı."[7]

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 126; İbnu'l-Esîr X, s. 67; İbn Kesîr XII, s. 108 vd; ed-Devâdârî VI, s. 395; S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 36 vd; C.Cahen, "İslâm Kaynaklarına...", s. 89. Antlaşmanın yapılmasından sonra İmparator, Sultan'dan kendisini çabuk göndermesini isteyerek; eğer ben tez zamanında tahtıma oturmazsam verdiğim sözleri yerine getirmem mümkün değildir. Ben, antlaşma maddelerini uygulamaya kalktığımda diğerleri bu şartları kabul etmeyeceklerdir. Fakat ben elimden gelen gayreti gösterecek ve işe öncelikle esirler konusundan başlayacağım, dedi (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 126; İbnu'l-Esîr X, s. 67; İbn Kesîr XII, s. 109; ed-Devâdârî VI, s. 395; eş-Şihabî I, s. 380; İbnu'l-Verdî I, s. 519; Zehebî, *el-İber* II, s. 314; el-Yâfiî III, s. 87; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasaru Tarıhı'l-Arab,* Beyrut 1990, s. 275 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 131 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 77; J. Roux, *a.g.e.,* s. 151). Antlaşmadan sonra Sultan, İmparator'a bir kadeh verilmesini emretti. Kadeh ona verildiğinde, bunun kendisi için olduğunu sanarak içmek istedi, fakat bundan menedildi; verilen bu kadehle Sultan'a hizmet etmesi emredildi. İmparator, ilerleyerek Rum adeti üzere yere doğru biraz eğildi ve elindeki kadehi Sultan'a sundu. Sultan, onun elinden kadehi aldıktan sonra, saçından biraz kesti ve yüzünü yere koydu. Sonra İmparator'a dönerek, eğer melikler sana hizmet ederse, sen de böyle yap, dedi. Alp Arslan'ın bu şekilde davranmasının sebebi: Sultan, daha Rey'de iken, eğer Rum melıkıyle savaştığımda onu esir alırsam, onu bana sâki yapacağım, diye vaadetmesiydi. Bu, tahakkuk edince, vâdini yerine getirdi ve İmparator eliyle kendisine kadeh sundurdu. Sonra da bu nimetlere kavuşmanın şükrânesi olarak saçını kesip, yüzünü yere koydu. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 127.

'İbnu'l-Cevzî XVI, s. 127 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 67; NuveyrîXXVI, s. 315 vd.

Alp Arslan, ona dönerek: "Allâh'ın yer yüzündeki Halîfesi sana sulh yapılması konusunda bir elçi göndermişti de, sen ona başını açması, el bağlaması ve önünde yer öpmesini emretmiştin, bunu niçin yaptın, işler onun dediği gibi olmadı mı?" dedi. Zira Halîfe'nin elçisi İbn Muhellebân'a İmparator'un yaptıkları Sultan'a ulaşmıştı. Bu soru karşısında imparator, "Ey Sultan, sen neyi uygun gördüysen ben de onu uygun görmedim mı?" dedi. Sonra kalkarak Halîfe'nin bulunduğu tarafı sordu ve başını açarak o tarafa doğru eğildikten sonra, "Bu, benim onun elçisine yapağımın karşılığıdır" dedi. İmpara-

Alp Arslan'ın Bizans İmparatoruna karşı kazanmış olduğu bu /.aterden sonra başta Halîfe olmak üzere, her tarafa fetihnameler gönderilerek kazanılan zafer müjdelemiştir. Halîfe, sarayında topladığı devlet erkanı önünde bu zafer mektubunu merasimle okutmuş ve tebrikler yapılmıştır. 1 Iaber Bağdâd'da duyulunca şehir süslenmiş, davullar ve borular çalınarak fetih haberi kutlanmıştır. Bu fetihle birlikte İslâm'ı yok etmeye gelen Hıristiyanlar durdurulmuş ve meşum emellerine set çekilmiş olduğu için de, İslâm'da eşi benzeri olmayan bir zafer olarak kabul edilmiştir."[8]

Malazgirt zaferi İslâm âleminde bu denli sevinç içerisinde kutlanırken, Hıristiyan âleminde de yeis ve üzüntüye sebep olmuştur. Malazgirt'den kaçan bâzı askerler İstanbul'a ulaşarak durumu bildirince, Bizans senatosu Romanos Diogenes'i tahttan indirip, yerine VII. Mihael Dukas'ı (1071-1078) imparator ilan ettiler."[9] Devrik İmparator daha sonraları Bizans tahtım ele geçirmeye çalışmışsa da, bunda başarılı olamadığı gibi yakalanarak gözlerine mil çekilmiş ve feci bir şekilde hayatı sona ermiş-

tor'un bu şekilde davranması, Sultan'ın gayet hoşuna gitti. Sonra ona, beyaz zemin üzerine siyah yazı ile "Lâ ilâhe illallah Muhammedun Rasülullâh" yazılmış bir bayrak verdi. İmparator, bu bayrağı öpüp alnına koydu. Alp Arslan, İmparator'a istanbul'a kadar yol arkadaşlığı için iki hâcib ve yüz ğulam katarak uğurladı. Kendisi de bir fersah kadar imparator'a eşlik etti. Vedalaşma vakti geldiğinde, İmparator atından inmek istediyse de, Sultan buna müsaade etmedi ve aynldılar. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 127 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 67; İbn Kesîr XII, s. 109; Nuveyrî XXVI, s. 315; Suyûtî, *Tarıhu'l-Hulefâ, s.* 422; Sıbt, *a.g.e., s.* 151; ed-Devâdârî VI, s. 396; A.Sevim, Anadolu'nun..., s. 92; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 132; E.Merçil, a.g.m., s. 47.

"[8] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 128; ed-Devâdârî VI, s. 396; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 133.

"" Tokat yakınlarına geldiğinde tahtını kaybettiğini anlayan Diogenes, yeni imparatora bir mektup göndererek, Alp Arslan'ın kendisine nasıl davrandığını anlattı. Hıristiyanları korumak için yapılan antlaşmaya uymasını ve kararlaştırılan kurtuluş fidyesini ödemesini yeni imparatordan istedi. Bu teklifi olumlu karşılayan yeni İmparator Mihael Dukas, savaşlar sebebiyle hazinede fazla para kalmadığını söyleyerek, çok az miktarda para gönderip, geri kalanını kendisinin tamamlamasını istedi. Diogenes, toplayabildiği 200 000 dinar para, üzeri kıymetli taşlarla süslü ve değeri 90 000 dinar eden altın ibrik, leğen ve tabağı Sultan'a göndererek, bundan fazlasını göndermeye gücünün olmadığına yemin etti. Buradan Ermeniye'ye yönelerek durumundan Alp Arslan'ı haberdar etti. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 128; İbnu'l-Esîr X, s. 67; İbn Kesîr XII, s. 109; Nuveyrî XXVI, s. 315; Zehebî, *el-İber* II, s. 314; A.Sevim*, Anadolu'nun...,* s. 93-94; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 279.

[120] Feridun Dirimtekin, "Selçuklulann Anadolu'da Yerleşmeleri", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1993, s. 249.

Diogencs'in ölümüyle birlikte, Selçuklu-Bizans antlaşması da ortadan kalkmış oldu. Alp Arslan, müttefiki Diogenes'in uğradığı felâkete çok müteessir oldu ve emirlerine Anadolu'da fetih hareketlerine devam emrini verdi. Bizanslılarla yapılan antlaşmanın geçersiz kılınması, Türklerin Malazgirt zaferinin neticelerinden istifade etmesine vesile olmuştur.

Geçmiş savaşların pek azı Malazgirt kadar önem taşımaktadır. Zira bu savaş, asırlardır birbirleriyle hasım durumunda olan iki medeniyetin mensuplarının kesin netice için karşılaşmasıdır. Malazgirt zaferi, kazanan Türkler ve hezimete uğrayan Bizanslılar açısından büyük değişikliklere, gelişmelere yol açan bir hâdisedir. Malazgirt zaferiyle birlikte, asırlardan beridir islâm toprakları üzerinde genişleme sevdasında olan ve Müslümanların askerî yönden zayıflıkları sebebiyle karşı koyamadıkları Hıristiyanların temsilcisi Bizansın, dolayısıyla da Hıristiyan âleminin ilerlemesine set çekilmiştir. Bu sebeptendir ki, C. Cahen: "...bu, sadece Sultan'ın savaşı değil, bütün İslâm âleminin savaşı idi..." derken çok önemli bir noktaya işaret etmiştir.'2' Bu yönü ile Malazgirt zaferi, medeniyetler ve onların temsilcilerinin mücâdelesinin kesin bir şekilde sonuçlanmasıdır. Malazgirt zaferiyle birlikte tarihte ilk defa bir Bizans İmparatoru Müslümanlara esir düşmüş ve Müslümanlar bu şerefe Selçuklular sayesinde erişmiştir."" Bu mücâdelede üstünlüğünü ispat eden Müslümanlar ve onların bayraktan durumundaki Selçuklular, gelişmeleri tersine çevirerek ilerlemelerine devam etmişler, daha sonra da bu vazifeyi torunları Osmanlılara devretmişlerdir.

Malazgirt zaferi, Tuğrul Bey'le başlayan Anadolu akınlarının ısrarlı takipçisi durumunda olan Alp Arslan'ın, amcasının siyasetini izleyerek hedefe ulaşmasıdır. Batı istikametine akan kesif Türkmen kitlelerinin Anadolu'ya yönlendirilmesi ve Bizans uçlarında bu insanların gaza ile meşgul olmaları Tuğrul Bey'in temel politikalarındandı. Nitekim Tuğrul Bey'ın Diyarbekir emîri Nasruddevle b. Mervân'a gönderdiği mektubunda ona: "Kullarımın senin memleketine geldiğini haber aldım. Sen, bir

C.Cahen, "İslâm Kaynaklarına...", s. 93.

122 M.A.Köymen, "Anadolu'nun Türk Yurdu Olmasında Selçukluların Rolü", *M.K.,* S. 65. (Haziran 1989), s. 31.

suğur emîrisin ve sana gereken şey, onlara mal vererek kâfirlere karşı onlardan faydalanmandır" tavsiyesinde bulunduğu bilinmektedir.

Malazgirt zaferinden önce Anadolu'ya gelen Türkmenler, Bizans tarafından sıkıştırıldıkları vakit ya Azerbaycan'a veya Afşin örneğinde olduğu gibi daha güneye Haleb'e inerek soydaşlarının arasına dönmekteydiler. Çünkü, Anadolu'da kaldıkları zaman kendilerini koruyacak bir güç henüz oluşmamıştı. Bu yüzden de Malazgirt zaferinden önceki akınların kalıcı nitelik taşımadıkları bilinmektedir. Önceki akınlar sâdece Bizans'ın maneviyatını kırmak, yeni yurtları için keşif yapmak ve ganimet elde etmeye yönelikti. Anadolu tam anlamıyla ele geçirilemediği için, Azerbaycan'da yığılmış Türkmen kitleleri bu topraklara akamıyordu.

Malazgirt zaferiyle birlikte, Mâverâünnehr, Horasan ve İran'ı aşarak Azerbaycan'da ve diğer uçlarda toplanan bu Türkmen kitleleri, önlerinde engel teşkil eden Bizans barajının Malazgirt'de yıkılmasıyla birlikte Anadolu'ya akmaya başladılar. Artık onları durduracak bir kuvvet kalmadığı için rahatça Anadolu'nun içlerine yayıldılar.[124] Bu Türkmen kitleleri, Arapların yaptığı gibi, Bizans'la yapılan savaşlardan sonra tekrar suğur hattına çekilmek gayesi de gütmemekteydiler. Onlar Arapların asla başaramadıklarını başarmak ve yöneldikleri bu topraklarda fetih yaparak, vatan tutup bir daha geri dönmemek amacındaydılar.[125] Malazgirt zaferine kadar asırlar boyu "Cihat sahası" olan Anadolu, yeni sahiplerine vatan olurken, cihat sahası da Balkanlara doğru itilmek suretiyle yeni fetih yerlerinin yönü gösterilmiştir.'"'

Anadolu'ya akmaya başlayan Türkler, ciddi bir direnişle karşılaşmadıkları için kısa süre içerisinde ilerleyerek Ege ve Marmara kıyılarına kadar süratle yayıldılar. Bu defa, daha önceki hareketler gibi yağma ve istila amacı gütmedikleri için fethettikleri bölgelere yerleşerek,

[123] İbnu'l-Esîr IX, s. 389.

[124] Nejat Kaymaz, "Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1993, s. 259 vd.

[125] H.Mahmud-A.eş-Şerif, *a.g.e.,* s. 556; C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 87.

[126] Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih İçinde Harput,* Elazığ 1992, s. 25; Zekeriya Kitapçı, "Malazgirt Meydan Muharebesi'nden Başkomutanlık Meydan Muhaberesi n*e",M.K,,* S. 65, (Haziran 1989), Ankara 1989, s. 36.

Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesini sağladılar. Malazgirt zaferinden önce dalgalar halinde Anadolu'ya akan Türk boy ve oymakları, bu yeni gelenlerle beraber yavaş yavaş göçebeliği terk ederek, fethedilen topraklara yerleşip, toprağa bağlı ve gün geçtikçe medeniyet varlıklarını bu topraklara nakşeden uygar bir toplum yarattılar.[127] Anadolu'da çok az miktarda kalmış olan eski sakinler, önceleri bu yeni gelenleri kabul edemediyse de, "başlangıçta, denizin ortasındaki adalar gibi, tecrit edilmiş durumda, kendi surları içine kapanan ve belki istilâcılara (fâtihlere) direnmiş olan büyük kentler, bir süre sonra, teker teker kapılarını açmak zorunda kaldılar."[128]

Yerleşik hayata geçişle birlikte Anadolu üzerindeki Türk mührü tam anlamıyla belirginleşirken, Türklerde mevcut olan devletin saltanat ailesi fertlerinin ortak malı olması fikrinden dolayı, zaman zaman sultana isyan şekline dönüşen aile fertleri arasındaki çekişmeler, Malazgirt zaferinden sonra önemli ölçüde azalmıştır. Alp Arslan tarafından Anadolu'ya gönderilen Selçuklu ailesinin bu isyankar ve saltanatta hak iddia eden şahısları, önceleri merkezden uzaklaştırılmalarını hazmedemeyerek ve büyük davalarının peşini bırakmayarak geri, doğuya gitmek istemişlerse de, giriştikleri denemelerin neticesiz kaldığını görünce, kendileri asil sürgünler olarak, emirleri altındaki avam sürgünlerle beraber, bu yeni yurtlarına dört elle sarılarak onun vatan yapılmasına gayret ettiler. Dolayısıyla Selçukluların Malazgirt zaferiyle beraber, kırk yılda meydana getirdikleri gelişmeler ve değişmeler, onların halefi Osmanlılar tarafından ancak 150-200 yılda yapılabilmiştir.[129] Malazgirt zaferinin önemini gösterme bakımından bu bile önemli bir ölçüdür.

Batılı tarihçilere bakıldığında, âdete ölümsüz kabul ettikleri Bizans'ın Türk'ün karşısında yenilmesini bir türlü kabullenemedıklerini ve kendi telakkilerinin, Türk sultanlarınca da aynı şekilde kabul ediliyormuş gibi

Alı Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçlan", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1973, s. 228; ibrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İ.A.* VII, s. 247; M.Kafalı, a.g.m., s. 27.

128 N. Kaymaz, a.g.m., s. 268.

129 Hüseyin Dağtekin, "Büyük Selçuklu imparatorluğunda Sultan Alp Arslan Devrinin Ehemmiyeti", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan,* İstanbul 1971, s. 144. ; N. Kaymaz, a.g m , s. 268.

göstermek istedikleri anlaşılmaktadır. Jean-Paul Roux: "Yunanlıların arkasında yükselen Roma tıpkı Müslümanlığın kendisi gibi, sonsuz olduğu izlenimi veriyor ve sunulmuş olsa bile, onu almak, ona sahip olmak, onu ele geçirmek olanaksızdı" demek suretiyle;"[0] Malazgirt zaferi ile birlikte Anadolu Türklere sunulmuş olsa bile, Roma'nın sonsuzluğunu bilen ve gören Türklerin buna sahip olmanın imkansız olduğunu bilerek, böyle bir teşebbüse girişemeyeceklerini anladıklarını ima ediyor. Oysa Türklerin, Bizans'ın sonsuz olduğuna inandıkları konusunda hiç bir işaret, hiç bir delil olmadığı gibi aksine, Türkler kendi devletlerinin ve inançlarının sonsuzluğuna inanmakta ve bu düşünce ile hareket etmekteydiler. Nitekim Malazgirt savaşından önce Alp Arslan'ın imamı ve fakîhi Ebû Nasr el-Buhârî Sultan'a: "Sen, Alah'ın zafere ulaştıracağını ve diğer dinlere üstün kılacağını vaadettiği bir din uğruna savaşıyorsun. Umarım Allâhu Taâlâ bu fethi sana nasip edecektir..." derken aynı düşünceyi dile getirmekteydi.'"

Başka bir batılı tarihçi C. Cahen ise, Anadolu'dan ve Alp Arslan'dan bahsederek: "Yönü olmayan bu ülkenin ele geçirilmesi hiçbir Müslümanı ilgilendirmiyordu. Eğer aklından böyle bir şey geçmiş olsa bile, onun anlayışına göre, Roma da İslâm gibi ölümsüz bir varlıktı" demek suretiyle aynı yanlış kanaati dile getirmektedir. Oysa aynı tarihçi başka bir eserinde bu düşüncenin geçerli olmadığını yine kendi ifadeleri ile şu şekilde itiraf etmektedir: "Bizans İmparatorluğu'na ait toprakların tamamı, artık eskiden olduğu gibi, akınlarından sonra Azerbaycan'a çekilmek ihtiyacında olmayan Türkmenler tarafından işgal edilmekle kalmamış, buralar Bizans'ın kalbinden koparılıp alınmıştı."" Bu ikinci ifade ile Türklerin ve onların Sultanı Alp Arslan'ın hiçte bahsettikleri gibi bir niyet taşımadığı, aksine Anadolu'yu fethetmeyi bir ideal haline getirdiğini hâdiselerin gelişimiyle birlikte görmek mümkündür. Nitekim Anadolu, Bizans'ın elinden sökülerek alınmıştır. Anadolu'nun Bizans'ın elinden alınmasıyla

"[0] J-P. Roux, *a.g.e., s.* 151.

"' İbnu'l-Esîr X, s. 65 vd.

[32] C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 47.

"[3] C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi,* (trc. Y.Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992, s 25.

birlikte, Büyük Bizans'ı tekrar kurabileceğini düşünen Doğu Roma nin hayalleri ebediyyen ortadan kalktığı gibi,'[3]" Bizans'ın Batı İslâm toprakları üzerindeki emellerine de son verilmiştir.'[35]

Malazgirt zaferi, Türk tarihinin olduğu kadar, Bizans ve İslâm tarihlerinin de bir dönüm noktası olmuştur.'[36] Bu sebepten dolayıdır ki, Malazgirt zaferi, dünyada devir açan savaşlar arasında gösterilmiştir.'[37] Dandanakan zaferinden daha önemli olan Malazgirt zaferi, siyasî haritanın değişmesinin yanında, Türk fütuhatını engelleyecek dış sebeplerin ortadan kalkmasına da sebep oldu.'[38] Dünya tarihi açısından dönüm noktalarından biri olan Malazgirt zaferi, Türklerin Anadolu'yu vatan edinerek burada büyük bir devlet kurmalarıyla kalmamış, daha sonra bu sınırları aşarak Balkanlar, Macaristan, Suriye, Mısır, Irak, Kara Deniz havzası ve tüm Kuzey Afrika'da Roma'dan sonra dünyanın en büyük ve en devamlı imparatorluğunu kurmasına yol açan hadiselerin de başlangıcını oluşturmuştur.'[3']

Malazgirt zaferinin, aynı zamanda İslâm tarihinin de dönüm noktalarından bir olduğu adeta genel kabul halindedir. Bu yönüyle, sahabeler döneminde yapılan ve önemli sonuçlar doğuran Yermük'[40] ve Kadisiye"" zaferleriyle aynı değerde kabul edilmiştir ki, bu mukayese yersiz değil-

Selahattin Tansel, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt, Zaferi ve Alp Arslan*, İstanbul 1971, s. 26.

M.M.Hammâde, *a.g.e.,* s. 292.

Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* VII, İstanbul 1989, s. 126.

Muhammed Hamidullah, "Tarihi Tasvirlere Göre Malazgirt Meydan Muharebesinin Plânı", *TE.D. S.* 2, (Ekim 1971), s. 111.

R.A.Hüseynof, "Malazgirt ve Kafkaslar", *TA.D.* VI, (1968), 5.10-11, Ankara 1972 s 68.

13' M.H. Yınanç, *a.g.e., s.* 78-79.

140 Hz. Ebû Bekir döneminde 636 yılında Bizanslılara karşı kazanılan bu zaferle Şam bölgesi Müslümanlara açılmıştı. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârıhi Hulefa I,* İstanbul 1976, s. 334; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslâm Tarihi,* Ankara 1993, s. 337; Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi,* Ankara 1991, s. 199

141 Hz. Ömer zamanında 637'de Sâsânî İmparatorluğuna karşı kazanılan ve tüm İran topraklarının Müslümanlara açılmasını temin eden savaş. Bkz. Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb* II, (tah. M.M. Abdulhamîd), Beyrut 1393/1973, s. 328; A.C.Paşa I, s. 366; N.Çağatay, *a.g.e.,* s. 341; S.Hizmetli, a.g.e., s. 202 vd.

dir.'[4]' Malazgirt zaferi kazanılmamış olsaydı, Müslüman kavimleri ve İslâm medeniyeti daha onbirinci asırda sahneden çekilme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi.'[4]' İslâm, asırlar boyu Hıristiyan Batı yla boy ölçüşçbilmişse, bunu büyük oranda Malazgirt'de kazanılan zaferin sonuçlarına borçludur.

Malazgirt zaferi, Hıristiyan dünyasında da birtakım gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Bilindiği gibi Hıristiyan dünyasının kendi iç meseleleri yüzünden yaşanan çekişmeler ve mücâdeleler, bu dünyanın 1054 tarihinde kesin bir şekilde bölünmesine yol açmıştı. Hıristiyanlar, "Katolik" (cihanşümul) Roma Kilisesi ve "Ortodoks" (öze bağlı) Bizans Kilisesi olarak ikiye bölündü.'[44] Dikkat edilirse Hıristiyan dünyasının kesin olarak birbirinden ayrıldığı bu tarih, Malazgirt zaferinden onyedi sene öncedir. Birbirlerine karşı düşmanca tutum içerisinde olan ve mezheplerinin hâkimiyet alanlarını bu şekilde ayıran Hıristiyanlar, kendi aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen Müslümanlara karşı birlikte davranmaktan da geri kalmıyorlardı.

Katolikler ve bu mezhebi benimseyen Avrupa devletleri, Ortodoksları ve onun temsilcisi olan Bizans'ı Müslümanların önünde bir kalkan, bir

' S.A.Dehlân I, s. 342 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e., s.* 79; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 133; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 95. Sahabeler dönemindeki zaferlerle Müslümanlann yok olması engellendiği gibi, İran ve Bizans topraklarının fethinin önü de Müslümanlara açılmış oldu. Müslümanlar bu topraklarda dünyanın en seçkin medeniyetini meydana getirmişlerdir. Malazgirt zaferi de, gerek İslâm düşmanlarına karşı kazanılması bakımından, gerekse zaferden sonra Müslüman Türklerin kurduğu devletler ve meydana getirdiği medeniyet eserleri yönüyle, Yermük ve Kadisiye zaferlerinin sonuçlarına benzer neticelerin doğmasına zemin hazırlamıştır.

' Osman Turan, *Türkler Anadoluda,* İstanbul 1973, s. 40 vd.

[4] Aslında bu ayrılma millî menfaatlerin, evrensel kilise menfaatlerinden üstün tutulmasının sonucunda meydana gelmiştir. Krallar ve prenslere karşı Roma'nın üstünlüğünü savunan reformistler ve onların destekçisi Papa, Güney İtalya'yı işgal eden Normand'a karşı, Doğu İmparatorunun desteğini almak ve onunla ittifak yapmak için istanbul'a bir heyet göndermişti. Reformistler arasından seçilerek gönderilen heyet üyeleri istanbul'a gelince müzakerelerde bulunmuşlar, bu arada Rumlan, din adamlarının evlenmelerine izin vermeleri vb. sebeplerden dolayı da itizalle suçlamışlardı. Aslında İstanbul patriği Mihail Kerularius'un şahsına yönelik ve onun aforoz edilmesiyle sonuçlanan bu gelişmeler (Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi,* Ankara 1988, s. 142; Jeaıı Sauvaget, *İslâm Dünyası Kısa Kronoloji* (trc. S.K.Yetkin - F.R.Unat), Ankara 1963, s. 35), Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesini ayıran bir sınır çizgisi olmuş ve Hıristiyan âlemi Katolik-Ortodoks diye ikiye bölünmüştür Bkz. Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi Iv. nik'ten II. Vatikan'a,* (trc. Mehmet Aydın), Ankara 1990, s. 34.

kale gibi görmekteydiler. Malazgirt zaferi ile Bizans yenilince, Katolik dünyası telaşa kapıldı. Zira Müslümanlarla kendi aralarındaki koruyucu kalkan delinmiş, kale yıkılmıştı. Bugün Ortodoksları mağlup eden güç, ilerlemesine devam ederek yarın bir gün de Katolikleri aynı akıbete uğratabilirdi. Bu endişeyi taşıyan Katolikler bir an önce yaklaşan bu tehlikeyi bertaraf edebilmek için harekete geçtiler. Bu, tarihte "Haçlı Seferleri" diye bilinen ve Hıristiyanların Müslümanları yok etmek için başlattıkları askeri seferlerin temel sebeplerinden birisini oluşturdu. Asırlardan beridir Müslümanlar aleyhine genişlemiş olan Hıristiyan dünyası, Malazgirt'de yediği darbenin tesiriyle şoka girdi. Zira Müslümanlar, Hıristiyanların ilerlemesini engelledikleri gibi, onları yenilgiye de uğratmıştı. Bu gelişme Avrupa'yı son derecede rahatsız ediyordu. Eğer bu gelişmeler devam eder ve Müslümanlar eski güçlerine kavuşursa, bu Hıristiyanlık için tam bir tehlike olurdu. O halde bu hareketin gelişmesini engellemek ve beliren tehlikeyi yok etmek gerekmekteydi. Bunun için Haçlı seferlerini başlatılarak Müslümanlardaki bu gelişmeyi engellenmek Avrupa'nın ana hedeflerinden olmuştur.'[45]

Malazgirt zaferi, Avrupa devletlerinin Haçlı seferleri başlatmasına sebep olurken, aynı zamanda bu iki dünyanın birbirlerini tanımasına da vesile olmuştur. Haçlı seferleriyle İslâm ülkelerine gelen Hıristiyanlar, Müslümanları tanıma imkanına kavuşurken, Müslümanlardan alınan pek çok bilgi sayesinde Avrupa medeniyetinin tesisinde de büyük rol oynamıştır.'[46] J. Sauvagert: Selçuklu devri tarihinin, Yakın Şark tarihinin ve islâm dünyasının anlaşılması için bir anahtar olduğunu, Emevîler devri müstesna hiç bir devrin bu kadar ehemmiyet erz etmediğini ve Haçlılar dolayısıyla Avrupa tarihinin de hesaba katılması gerektiğini söylerken, meselenin ne denli önem arz ettiğine dikkat çekmektedir. Haçlı seferleri ile birlikte, o zamana kadar Müslümanlarla çok sınırlı ilişkiler içinde olan Hıristiyanlar, yavaş yavaş ticarî ve fikrî ilişkiler içine girmişler, bunun sonucunda da, Müslümanlardan aldıkları medeniyet mahsulleriyle Avrupa

J45 A.M.el-Abbâdî, *a.g.e.,* s. 187 vd; H.Mahmûd-A.eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 587 vd; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 80; M. Şâkir, *a.g.e.,* VI, s. 252.

S. Tansel, a.g.m., s. 25.

lıklarıııa başladı. Durumun tehlike arz ettiğini gören Nikephoros, 1/mıi yörelerinde fetih hareketlerinde bulunan Artuk Bey'le bir anlaşmaya vararak, onu Ursel'e saldırmaya razı etti. Ursel üzerine yürüyen Arıık Hey, Frank kuvvetlerini bozguna uğratarak Ursel ve Dukas'ı esir fin. (,-ok geçmeden de tutsaklarını kurtuluş akçesi karşılığında serbest bırakiı. Dukas, İstanbul'a dönerken, Ursel yeniden kuvvet toplayarak isyan eni.

Ursel'le başa çıkmak isteyen İmparator, Aleksios Konmeııos komutasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Ursel ise, emîr Tıı.ık'la görüşerek Bizans'a karşı onunla ittifak yaptı. Durumu öğrenen Aleksios, Tutak Bey'le görüşerek büyük miktarda para karşılığı Ursel'iı Bizanslılara teslim edilmesini sağlayarak bu gaileden kurtuldu. Bu sırada Selçuklu kuvvetleri İzmit yakınlarına kadar olan bölgeleri ele geçirmiş durumdaydılar.'[54] Selçuklu beyleri Anadolu'nun fethiyle meşgulken, Sul tan Melikşah'dan fethedecekleri yerlerin hükümdarlık menşurunu almış olan Kutalmışoğulları da o sıralarda Kilikya bölgesinin ele geçirilmesiyle meşguldü.[155]

Bu sıralarda Suriye'de Sultan Melikşah'a tâbi bir beylik kuran eıııî Atsız'ın komutanlarından Şökli, Mısır Fâtımîlerinden Akka'yı alarak ayrı bir beylik kurmak istemekteydi. Kutalmışoğulları ile yazışarak, Atsız ye rine, saltanat ailesinden Kutalmışoğullarına bağlanmayı tercih ettiğini belirtip, onları Filistin'e davet etmiştir. Bu davete icabet eden Kutalmışoğlu, Taberiye'ye gelerek Şökli ile birleşti ve Mısır Fâtımîlcı Devleti'ni resmen tanıdıklarını ilan ettiler.'[56] Bunlara karşı harekete geçen Atsız, Şökli'yi yenerek Kutalmışoğullarını koruması altına alıp, dununu Melikşah'a bildirdi. Anadolu'da fetihlerde bulunan Süleymanşalı, Su riye'ye inip Halep'i kuşatarak kardeşlerini kurtarmak istemişse de başarılı

[154] A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 100 vd. Bizans iç karışıklıklar içinde bocalarken, Selçuklu emirleri değişik bölgelerin fethiyle uğraşıyorlardı. Artuk Bey, Yeşilırmak havzasında, Mengücük Bey, Divriği, Erzincan ve Şebinkarahisar bölgelerinde; Saltuk Bey, Hrzııı ını ve Çoruh boylarında; Danişmendoğlu Gümüştekin Ahmed Gâzi ise Kızılırmak, Sıv.ıs, Amasya, Niksar, Çorum, Kayseri ve Malatya yörelerinde; emîr Karatekin ise Sın.r, Kastamonu ve Çankırı yörelerinde fetihler yaparak buralardaki lıâkinıiveılenıı sağlamlaştırmakla meşguldüler.

' İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah,* s. 57 vd.

[156] A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 116.

olamamış, bunun üzerine dönerek Antakya'yı kuşatmış (1074) ve buranın Bizans valisini yıllık 20 000 altın vergiye bağlamıştır.

Türklerin Anadolu'daki faaliyetlerine engel olamayan Bizans İmparatoru Mihael, 1074'de Papa VII. Gregoire'a baş vurarak Türklere karşı yardım edilmesi halinde Ortodoks Kilisesi nin Katolik Kilisesi'ne ilhakı sözünü vermiştir.'[5]' Hıristiyanlardan haçlı seferleri başlatmalarını isteyen imparator, umduğu karşılığı bulamayınca, bu defa Abbâsî Halîfesi'ne baş vurarak (1074), Melikşah'a karşı tavassutunu rica etmiştir. 1075'de de çok değerli hediyelerle birlikte elçilik heyetini Azerbaycan'da bulunan Sultan Melikşah'a göndermiştir.'[58]

Süleymanşah, Suriye seferinden sonra Anadolu'ya dönerek fetihlerine devam etmiştir. Bizans'ın iç karışıklıklarından istifade ederek 1075'de Iznık'i almış ve burasını kendine başkent yapmıştır. Bizans'ta iç karışıklıklar ve taht mücâdeleleri devam etmekte olduğu için, İmparator Dukas'a karşı isyan etmiş olan Bizanslı komutan Botaniates, daha önceleri Bizans'a sığınmış olan ve şimdi yanında tuttuğu Selçuklu emîri Erbasgan'ı Süleymanşah'a göndererek onun yardımını talep etmişti.'[59] Süleymanşah, bu teklifi kabul ederek 10 000 kişilik kuvvetle yardım etmişti. 1078'de Bizans tahtını ele geçiren Botaniates, Türklerden yardım gördüğü için onlara müsamahalı yaklaşmakta, buna karşılık Süleymanşah da Bizanslılara karşı daha kaygısız davranmaktaydı.'[60]

Üsküdar'a kadar ilerleyen Süleymanşah, kısa sürede devletinin sınırlarını Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar genişleterek, Anadolu kıyılarında gümrük daireleri kurmuş ve boğazlardan gelip geçen gemilerden vergi almaya başlamıştır. Anadolu'da fiilî hakimiyet sağlayan Süleymanşah'tan bunalan Bizans İmparatoru, bu fetihlerin Sultan Melikşah'ın emriyle yapıldığını bilmekteydi. Bu sebepten fetihleri durdurmak veya hiç olmazsa hafifletmek amacıyla 1081'de Kuzey-Çin hüküm-

157

G. Osrtogorsky, *a.g.e.,* s. 320.

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 200.

G.Osrtagorsky, *a.g.e.,* s. 323.

E.Merçil, *a.g.e.,* s. 106.

darına bir elçi heyeti yollayarak doğudan Selçuklulara karşı bir askeri lıareket başlatmak istemişse de, bu teşebbüsünde başarılı olamamıştır.'"'

Bizans'tan sonra Çukurova'daki Ermeniler üzerine yürüyen Süleymanşah, Tarsus, Adana, Misis gibi yerlerden sonra Malatya'yı da fethederek topraklarını genişletti. 1084'de dönemin ve Hıristiyanların önemli şehirlerinden olan Antakya'ya karşı harekete geçerek burasını fethetti. Halka iyi davranarak onlara eman verdi; askerlerin halka dokunmaması hususunda emir çıkardı. Burada bulunan meşhur Kısiyan Kilisesi'ni camiye çevirerek 120 müezzin tarafından okunan ezandan sonra Cuma namazını kıldı.'[62] Hıristiyan âlemi için özel bir yeri olan Antakya'nın fethini özel bir elçi heyeti ile büyük Sultan Melikşah'a arz etti. Melikşah'ı memnun eden bu zafer sebebiyle İsfehan'da müjde davulları çalındı ve şâirler Süleymanşah'ı öven şiirler söylediler.'"'

Süleymanşah ve onun kurduğu devlet Anadolu'da Bizans'a karşı mücâdele edip, topraklarını genişletmişse de, kendi adına hutbe okutup, özel para bastırması tespit edilememesi sebebiyle Büyük Selçuklu imparatorluğuna (Sultan Melikşah'a) tâbi bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dönemin İslâm tarihi kaynakları da Süleymanşah'ı her vesileyle Melikşah'a tâbi olarak göstermektedirler.'[64] Antakya'nın zaptından sonra Süleymanşah'ın Melikşah'a durumu arz etmesi ve Sultan'ın bu durumu sevinçle karşılaması da meseleyi teyit etmektedir. Bu sebeple, Süleymanşah'ın fetihlerini Melikşah adına yapılmış kabul etmek gerekir.

"" Anadolu'da bulunan Ermeni, Süryani ve Gürcü gibi azınlıklar da Süleymanşah'ın idaresinden hoşnut olarak onu desteklediler. Anadolu'ya akan Türkmen kitleleriyle iyice güçlenen Süleymanşah, devletinin temellerini sağlamlaştırdı. Bizans'ın yeni imparatoru, Süleymanşah karşısında çaresiz kalıp, onlara vergi vermek suretiyle anlaşmaya varıp, Türklerin Dragos Suyu'na kadar çekilmelerini sağladı. Bkz. A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 119; İ.Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 71; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah",/.A. VII, s. 668.

"'[2] Şehir her sene Melikşah adına Musul emîri Şerefüddevle'ye vergi vermekteydi. Tutuş ve Şerefüddevle'den habersiz Antakya önlerine gelen Süleymanşah şehri kuşatarak ele geçirdi (12 Ocak 1085). Bkz. Osman Turan, "Süleyman-şah I", *İ.A.* XI, s. 218; Ali Sevim, "Sultan Melikşah'ın Kuzey-Suriye Seferi ve Sonuçları", *IX. T.T.K. Bildirileri* II, s. 705.

Zehebî, *el-İber* II, s. 335; ed-Devâdârî VI, s. 420 vd; İbn Kesîr XII, s. 136; İ.Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s. 77.

"" İbnu'l-Esîr X, s. 139; A. Sevim-Y. Yücel, a.g.e., s. 101.

D- SELÇUKLU DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİM TEBAANIN GENEL VAZİYETİ

Çin sınırından Mısır'a, Kafkaslardan Yemen'e kadar dünyanın büyük bir kısmına hâkim olan Selçukluların, bu geniş topraklarda değişik inançlardan insanları idare etmesi coğrafyanın ve siyasetin gereğiydi. Kendileri Sünnî Müslüman olmaları sebebiyle, bu inanç sisteminin her durumda müdâfıı olmak ve düşmanlarına karşı onu savunmak Selçuklular için temel görevlerden birisiydi. Bunun yanında, düşman olmamakla birlikte, ülke topraklarında Selçukluların inancını paylaşmayan kesimler de mevcuttu. Bu kitleler daha çok "Gayrimüslim" veya "Zımmî" olarak adlandırılan insanlardır. Bunların da Selçuklu ülkesinde birtakım hakları ve vecibeleri mevcuttu.

1- Hıristiyan ve Yahudi Unsurlar

Selçuklular, islâm dünyasının liderliğini ele aldıktan sonra, kendilerinden önce gelişen ve şekillenen yapılanmayı miras olarak aldılar. Hâkim oldukları topraklarda teamül haline gelen uygulamalara Selçuklular da fazla müdahaleci olmadılar. Çünkü Selçukluların ana hedefi, İslâm dünyası için tehdit unsuru haline gelmiş olan Fâtımîler Devleti ve Hıristiyan dünyanın İslâm topraklarına doğru uzanan kolu Bizanslılardı. Bu iki büyük ve her an tehlike teşkil eden unsurla uğraşmak varken, ülke içindeki gayrimüslimlerle uğraşmanın bir manası yoktu. Üstelik bu insanlar tehlike teşkil etmemenin yanında, vergilerini veriyor ve merkezi otoritenin yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı. İnsanî hasletlere sahip olmanın gereği de, bu insanlara hayat hakkı tanımak ve onların inançlarına saygı göstermekti. Selçuklular gibi "Cihan hâkimiyeti" davası ile yola çıkan bir devletin de, bahsedilen hususlarda toleranslı olması tabiî bir sonuçtu. Nitekim, Selçuklu sultanlarının uygulamaları bu düşünceyi teyit etmektedir.

Selçuklular, Anadolu topraklarına hâkim olmadan önce bu topraklara sahip olan Bizans, kendi mezhebi dışındaki Hıristiyanlara hoş gözle bakmamıştır. Bahsedilen Hıristiyan gruplardan biri ve Monofizit inanca sahip

olan Ermenilere'" karşı da daima baskıcı politikalar uygulamışlardır. Bu yi'ı/.dcn de, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni ve Gürcü prenslikleri, Bizans'la ciddi manada anlaşmazlık içindeydiler. Tiflis, Kars ve Van çizgisinde uzanan bölgede leodal aileler halinde yaşayan Ermeni, Gürcü ve Abaza prenslikleri,"" Bizans İmparatoru II. Basil döneminde bölgeden uzaklaştırılmışlardı.'" Bizans'ın gerçekleştirdiği bu tehcir zor kullanılarak yapıldığı için Ermeniler tarafından hoş karşılanmamış ve Ermeni tarihçisi Matthieu bu olaydan: "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi tahrip edip, Türklerin istilâsını kolaylaştırdılar" şeklinde bahsederek, Bizans baskısını dile getirmiştir.'[68] Aynı türden ifadeleri başka bir Hıristiyan tarihçisinde de görmek mümkün. Urfah Mateos: "Onlar (Bizanslılar), doğru inanca karşı küfrediyorlar, azizlik hayatından nefret ediyorlardı. Oruç ve perhize düşman ve fenalıklar işleyen adamlar olup Ermeni inancına karşı daima zulüm yapıyorlardı" demek sureti ile Bizanslıların diğer Hıristiyan mezheplere karşı tavrını göstermektedir. ""

Bizans'ın Ermeniler üzerindeki bu baskıcı tutumu tarafların birbirlerine karşı hasmane davranışlar içine girmesine sebep olmuştur. Ermeniler, kendilerinden daha güçlü olan Bizans'a karşı koyamayacaklarından dolayı her an uygun fırsat beklemişler ve bu kinleri onları Bizans'a karşı ihanete sevk etmiştir. Malazgirt savaşı esnasında Bizans ordusunda bulunan Ermeniler, bahsedilen duygulardan dolayı Bizans saflarını terk etmişler-

M.451'de yapılan Kadıköy Konsili'ne kadar Hıristiyanlığın genel prensipleri içinde yer alan Ermeniler, bu konsilde alınan Hz. İsa'da iki tabiat bulunduğu (ilâhî ve insanî) fikrini kabul etmeyerek, Hz. İsa'da yalnız bir tabiat bulunduğu (ilâhî ve insanî tabiatın birliği) fikrini kabul etmişlerdir. Böylece Kadıköy Konsili'nin kararlannı kabul etmeyen ve "Monofizit" diye anılan kiliseler ortaya çıkmıştır ki, Ermeniler ve Süryaniler Monofizit kilisesinin bağlılarını oluşturmaktaydılar. Bkz. G.Tümer-A. Küçük, *a.g.e.,* s. 166; Suat Yıldırım, *a.g.e.,* s. 181.

[166] İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadoluya...", s. 264 vd.

[167] A. Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 39 vd; İ.Kafesoğlu, a.g.m., s. s.266; M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 243.

[168] R.Yinanç, a.g.m., s. 69: Mathieu d'Edesse, Chronique, Trad. E. Dulaurier, Paris 1958, s. 113'den naklen.

[69] Urfalı Mateos, a.g.e., s. 162.

dir. Süryanî Mihael'in: Bizanslıların "bozuk mezheplerini kabule zorladıkları Ermeniler muharebede sırtını çevirerek kaçtılar"'™ ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Ermeniler Bizanslılara ihanet etmişlerdir.

Türkler, Anadolu'yu fethe başladıktan sonra Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da muhatap oldukları Ermenilere karşı müsamahakar davranmışlardır. Türklerin hoş görüsü ve adaleti diğer Hıristiyanlar gibi Ermenileri de Türklere karşı meylettirmiştir. Türkler, töreleri gereği hâkimiyetleri altında bulunan tüm gayrimüslimlere hürriyetlerini bahşedip, onların dinî vecibelerini serbestçe yerine getirmeleri için imkan tanımış, hatta bu hususta onları koruyucu tedbirler almışlardır.'" Bizans'ın toprak aristokrasisi elinde ezilen Rum köyleri ile Rumlaştırılmaya ve Ortodokslaştırılmaya zorlanan Ermeniler Türklere kucak açmaya, hatta yardım etmeye başladılar. Üstelik Selçuklular getirdikleri mîrî toprak sistemi ile ezilen köylülere toprak sağladıkları gibi, onların dinî inançlarına da karışmadılar.'[72]

Malatya-Antakya hattında bir beylik kuran Ermeni Flaretos'ün zulmünden bıkan halk, bahsedilen sebeplerden dolayıdır ki, bu şahsın yönetiminden kurtulmak istemişlerdir. Babası tarafından hapsedilmiş olan Flaretos'ün oğlu Barsan, hapisten kurtularak Iznik'e gelip Süleyman Şah'ı Antakya'yı fethetmesi için teşvik etmişti. Bu şahıslar, şehrin fethi esnasında da Türklere yardımcı olmuşlardır. Antakya'yı fetheden Türkler (1085), hiç kimsenin evine girmeyerek, mallarına, canlarına dokunmayarak adâletlerini göstermişlerdi. Bu âlicenaplığı gören Hıristiyanlar çok memnun olmuş ve Bizans'a karşı Türkleri tercih etmişlerdir.'"

Selçukluların Ermenilere karşı hoşgörüsü bundan ibaret değildir. Sultan Melikşah'ın Kafkaslardaki askerî hareketlerinden sonra Erran ve Gürcistan bölgeleri kesin olarak Selçuklu hâkimiyetine bağlanmıştı (1086). Bölgedeki askeri hareketler yüzünden bahsedilen yerler tahrip olmuş ve halka ağır vergiler yüklenmişti. Anı Ermeni başpiskoposu Barseğ, yanında

O.Turan, *Selçuklular...,* s. 130; Mithat Sertoğlu, *Süryanî Türklerinin Siyasî ve İçtimaî Tarihi,* İstanbul 1974, s. 79.

F. Köprülü, *Türkiye Tarihi,* s. 186.

[172] R.Yınanç, a.g.m., s. 69.

'" Abu'l-Farac I, s. 330-331; M.H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 122 vd.

ba/ı prensler ve din adamlarından oluşan bir heyetle birlikte "vergilet i azaltmak, Flaretos Brachaıııios'un çabalarıyla sayıları dörde çıkarılan l.ı-ıııeni Patrikliğinin'^durumunu arz etmek üzere" Isfehan'a Sultan Melikşah'a gitti. Sultan, huzuruna kabul ettiği Ermeni heyetine çok iyi davrandığı gibi, Ermeni Katolikosluğu'nun tek makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerden vergi alınmamasını da kabtıl etti. Bu hususta bir ferman hazırlatarak Barseğ'e verdi. Heyeti Selçuklu mülkî ve askerî erkanının da içinde yer aldığı bir askerî birlik korumasında memleketine uğurladı. Ayrıca Azerbaycan genel valisi Kutbeddîn ismail'e bir mektup yazarak ferman hükümlerinin uygulanması için talimat verdi (1090).[175] Böylece Sultan Melikşah, askerî seferler sırasında istenmeden de olsa tahrip gören beldelerin yeniden imar edilmesi için bu insanlara fırsat vermiş oldu.'[7]"

Ermenilerden sonra Bizans tarafından zulme ve baskıya tabi tutulan bir başka gayrimüslim grup da, Ermeniler gibi Monofizit inanca sahip olan Süryanilerdir. Süryaniler, Kadıköy Konsili'nden sonra bu kararları tanımadıkları için Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde kıyıma uğramışlardır. Roma nın kendi mezhebinden olmayan Hıristiyanlara baskısı yüzünden kaçan insanlar Antakya'ya"[7] gelerek, buranın kısa sürede güçlenip bir misyon merkezi haline gelmesini sağladılar.'[78] Bizans'ın çö-

[4] Millî karekter taşıyan Gregoryan Ermeni Kilisesi, ruhanî liderlerine "milletin temsilcisi anlamında" "Katolikos" derler (Bkz. G.Tümer-A.Küçük, *a.g.e.,* s. 166). IV. asrın başlarından IX. asırda Bagratunilerin Anı Krallığı'nı yıkmalarına kadar Ermenilerin tek bir katolikosluğu olmuştur. Bahsedilen dönemde Patrik Vahram Mısır'da, Patrik Teodoros Honi'de ve Patrik Barseğ Anı'da olmak üzere üç katolikosluk vardı. Flaretos, Patrik Boğos'u Maraş'ta katolikos yapınca bu sayı dörde çıkmıştı. Parçalanmışlık ve otorite kargaşası yaşayan Ermeniler, bu halden kurtulmak için Melikşah'a müracaat etmişlerdi. Bkz. Urfalı Mateos, a.g.e., s. 166 vd.

[175] Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 176; İ.Kafesoğlu, *Sultan Melikşah,* s. 110 vd; A.Sevim, *Anadolu'nun...,* s. 104.

"' Refet Yinanç, "Selçuklulardan Osmanlılar'a Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler,* Ankara 1995, s. 80.

Hıristiyanların önemli patriklik merkezleri Roma, İskenderiye, İstanbul, Kudüs ve Antakya'dan meydana gelmekteydi. Kadıköy Konsili'nin kararlarından sonra bu kararlan tanımayan Antakya Kilisesi giderek bağımsız kilise haline gelirken, bu konsilın kararlarını tanımayan Monofizit inanca sahip Süryanilerin bağlı olduğu kilise de bağımsız hale dönüşmüştür. Bkz. Kalkaşandî V, s. 295; Mesûdî II, s. 199.

* Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi* I, İstanbul 1987, s. 34 vd.

küşe geçmesi ve Türklerin Suriye bölgesindeki fetihleri Süryanilere de rahat bir nefes aldırmış ve Antakya merkezinin kuvvetlenmesini temin etmiştir.[7] Bu hal Antakya'da bulunan Süryanilerin zenginleşip, debdebeli bir hayat sürmesi sonucunu doğurmuştur. Süryanilerin bu durumuna kıskanan Bizanslılar çeşitli vesilelerle onlara baskı yapmaya ve eziyete başladılar (1054). Bu işte o kadar ileri gittiler ki, patriklerinin emriyle Süryanilerin İncilini bile yaktılar.[80]

Süryanilerin alt kolu olan Yakubîler de Selçuklular döneminde müsamaha gören Hıristiyan mezheplerindendir. Süryanilerin Bizans tarafından kıyıma uğratılmasından sonra Bizans tahtına Kraliçe Theodora oturunca, kraliçenin dinî müsamahasından istifade eden Yakub Bord'ono adlı bir Süryani din adamı Antakya Süryani Kilisesine yeniden hayatiyet kazandırmıştı. Kurucusundan dolayı bu mezhep "Yakubîler" olarak tanınmıştır. Bunlara "Yakubî-Süryanî" veya "Süryanî Kadin Kilisesi" de denir.[81] Bu mezhep mensupları da, Antakya'nın fethinden sonra diğer Hıristiyanlar gibi Selçukluların müsamaha ve hoşgörüsüne tâbi olmuşlardır.

Doğudaki Hıristiyan mezheplerinin ekserisi Roma ve Bizans'a karşı olan insanların mensup olduğu mezhepler olup, Roma ve Bizans güdümünde yapılan konsillerin kararlarına katılmayarak değişik bir düşünceyle Hıristiyanlığı yorumlayıp, kendi mezheplerini teşekkül ettirmişlerdi. Ermeniler, Süryaniler ve Yakubîlerin bağlı olduğu kiliseler bu şekilde ortaya

M. Çelik, a.g.e., s. 208; Yavuz Ercan, "Kuramsal Açıdan Gayrimüslimler (Azınlıklar)", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları* II, Ankara 1988, s. 164.

Urfalı Mateos, *a.g.e.,* s. 98: Bizans baskısı karşısında bunalan Süryanîler, Antakya'nın Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte bu baskıdan kurtulunca bilim ve sanatta varlık gösterme imkanına kavuşmuşlardır (Bkz. G.Tümer-A.Küçük, *a.g.e.,* s. 164). Türklere karşı şükran duyguları içinde olan bu insanlar daha sonraki tarihlerde de bunu göstermekten kaçınmamışlardır. Nitekim Haçlıların 1098'de Antakya'yı kuşatmaları esnasında, Yağı Siyan'a Haçlılar hakkında bilgi vererek yardımcı olan Süryaniler, Türk hâkimiyetinin Haçlı hâkimiyetinden daha iyi olacağından şüphe etmemekteydiler. Bkz. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* I (trc. F.Işıltan), Ankara 1989, s. 167.

Yakubilere göre Hz. İsa, iki cevherin kendisinde toplandığı tek bir tabiattır. Ondaki ilahî cevher kadim, beşeri cevher ise muhtesdir. Bu iki cevher bir bedende birleşerek tek bir cevher haline gelmiştir. O, her şeyi ile ilah ve her şeyi ile insandır (Bkz. Kalkaşandî XIII, s. 281). Kısacası Hz. İsa, etten ve kemikten müteşekkil olup, Tann'nın insana dönüşmüş şeklidir. Bkz. İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Mılel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal* I, Beyrut -, s. 49.

çıktığı gibi, o dönemde doğudaki Hıristiyanlar arasında yaygın bir mezhep olarak varlığım devam ettiren Nastûrilik de aynı sebeplerden dolayı hayat bulmuştur. Temel düşünce itibariyle Antakya okulunun düşüncelerini benimseyen Piskopos Nestorius, diğer teferruat konularındaki görüşleriyle yeni bir mezhebin oluşmasını sağlamıştır.'[8]" Daha sonraları Antakya kilisesinden bağlarını koparan Nesturîlik müstakil bir kilise haline gelmiş ve doğudaki Hıristiyanlar arasında yayılmıştır.

Nastûrilik, özellikle doğu Hıristiyanları arasında yayıldığı için Antakya'dan Semerkand'a kadar bu mezhebin mensupları görülmekteydi. Nitekim 1046 olaylarından bahseden Abû'l-Farac, Semerkand'ın Nastûrî Metropolitinin, Katolikos'a yazdığı ve Halîfe'nin de sarayında okunan mektupta, Türkleri kastederek, Doğudan gelen çekirge sürüsü gibi insanlardan bahsettiğini bildirmektedir.'[83] Bahsedilen tarih Anadolu istikametine doğru kesif Türk akınlarının yapıldığı dönemdir. Kaynağın verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere o devirde, Antakya'dan Semerkand'a kadar Nastûrî mezhebi mensupları mevcut olup, başlarında da piskopos bulunacak kadar sayıları çoktur. Bu mezhep Selçuklular döneminde de mevcut olup, onlardan sonra da varlığını devam ettirdiğine göre, diğer Hıristiyan mezhepleri gibi bunların da Selçukluların hoş görüsünden istifade ederek varlıklarını devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

İslâm toplumu içinde yaşayan Hıristiyanların ticaret ve zanaatın dışında daha çok kitabet, yani devletin yazışma memurları olarak görev yaptığı görülmüştü. Nitekim Büveyhî Sultanlarının bazılarının emrinde

[182] İmparator Theodosius'un 431'de Efes'de topladığı konsilde Hz. İsa'nın mahiyeti tartışılmış; Antakya okulu iki tabiatın ayrı, İskenderiye okulu ise bir olduğunu iddia etmiştir. Bu iki okulun tartışmalarında Konstantinepolis piskoposu Nestorius, Antakya ekolünün görüşlerini destekledi. Ona göre: Hz. Meryem'e "Tanrının annesi (Theotokos)" denilemez. Hz. Meryem, "Tanrılaşmış insan" değil, sıradan bir insan doğurmuştu, Tanrı sonra ona iradesiyle hulûl etmişti. Dolayısıyla Hz. İsa iki tabiatlıydı (Bkz. F.Dvornik, *a.g.e.,* s. 13; S.Yıldırım^.g.e., s. 181). O, hakiki ilah değil, bilakis kendisine keramet verilmiş kişidir (Bkz. Kalkaşandî XIII, s. 283). Nestorius'un bu şekilde Antakya okulunun görüşünü desteklemesi üzerine İskenderiye piskoposu Cyılle'in etrafında toplanan 150 kadar piskopos Nasturîliği aforoz etti. İmparator da ağırlığını Cyille'den yana koyunca, Nastûrilik resmi görüşün dışına itilmiş oldu. Bkz. Y.Ercan, a.g.m., s. 326.

[183] Abû'l-Farac I, s. 303.

Hıristiyan kâtipler çalıştığı kaynaklardan bilinmektedir.'"J Abbasîler de divanda ve kitabet işlerinde gayrimüslim istihdam ederken,[185] vezir kullanmamışlardır.""'

Selçuklular döneminde de aynı düşüncenin devam ettirildiğine şahit olmaktayız. Selçukluların ünlü veziri ve uzun seneler devlet işlerini çekip çeviren Nizâmülmülk, Sultan'a nasihat ve devlet işlerinin yürütülmesinde uyulması gereken esaslar mahiyetinde yazdığı "Siyâset-Nâme" adlı eserinde, bu konuyu ele almakta ve Cüveynî'nin görüşüne benzer görüşler dile getirmektedir. Nizâmülmülk'e göre kötü mezheplilerin yanında gayrimüslimlerin de devlet kademelerinde görev alması eski sultanlar zamanından ben kabul edilen bir şey değildir. "Sultan Mahmûd ve oğlu Mesud, Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan -Allah burhanlarını aydınlatsın-zamanlarında hiçbir Zerdüştînin, Hıristiyanın, Râfızînin Sahra ya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesareti yoktu. Bütün Türklerin kethüdâlığı, memur (mutasarrıf) ve zanaatkârlar (pîşegan)ı temiz Hanefî veya Şâfiî mezheplerine mensup Horasanlı insanlardan olurdu"'[87] demektedir. Nizâmülmülk'e göre Hanefî ve Şâfiî mezheplerinden olan Ehl-i sünnet mezhebi mensuplarının dışındaki bâtıl inançlılarla birlikte, "Yahudi'ye, Hıristiyan ve Zerdüştîye memuriyet (amel) buyurmak ve müslümanların başına memur etmek"'[88] yapılmaması gereken bir iştir.

Nizâmülmülk, bu düşüncesinin sebeplerini de yine kendi eserinde izah etmektedir. Ona göre, vezir başta olmak üzere devlet memurlarının görevi düzeni korumak ve halkı mutlu etmektir. "Üstelik mülk, âmiller ile ve ordunun büyükleriyle düzene konur. Bütün mutasarrıfların başı ise vezîrdir. Vezîrin, kötü, hain, zalim ve hırsız olduğu her an, bütün mutasarrıfları da öyle olurlar, belki, daha fena olurlar. Eğer bir âmil amilliği iyi bilirse, bir kâtip, bir müstevfî eşsiz olacak kadar iyi ve muamele

"" Ş. Dayf V, s. 405.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 30.

Hıristiyan vezir kullanma konusu hukukçular arasında tartışılmış; Cüveynî bu işi olamayacağına dair fetva verenlerin başını çekmiştir. Dolayısıyla Abbâsîlerde gayrimüslım vezir göreve getirilmemiştir. Bkz.A.Emîn, *Zuhru...* I, s. 84.

Nizâmülmülk, a.g.e., s. 207.

Nizâmülmülk, a.g.e., s. 214.

bilir olsa, kötü mezhepli veya Yahudi, Hıristiyan ve Zerdüşti gibi kolu iıikadlı olunca, Müslümanlara hesap bahanesiyle ıstırap verirler; (onları) küçümserler"'"[9] demek suretiyle, gayrimüslim idarecilerin, Müslüman halkı hakir görecekleri ve ellerindeki yetkiler sebebiyle onları ezebilecekleri endişesiyle, bu görevlerin bahsedilen şahıslara verilmemesini istemektedir. Nizâmülmülk'ün bu düşünceleri Selçuklularda tatbik edilmiş ve önemli görevlere gayrimüslimler getirilmemiştir.

Dönemin anlayışı gereği gayrimüslimleri vezirlik gibi önemli görevlere getirmeyen Selçuklular, genel manada gayrimüslimlere hoşgörü gösterip, onların serbestçe yaşama ve dinî vecibelerini yerine getirme haklarını vermişlerdir. Genel yapı bu olmakla beraber bazı özel durumlarda ve gerektiğinde devlet işlerinde onlardan istifade cihetine de gitmişlerdir. Bunun en bâriz misali Basra müstelzimliğinin bir Yahudiye verilmiş olmasıdır. İbn Allân olarak tanınan bu şahıs Basra müstelzimliği yapmış, o kadar çok servete ve mala sahip olmuştu ki, artan nüfuzu yüzünden, hanımı vefat ettiği zaman şehrin kadısı hariç, bütün şehir cenazenin arkasından yurumuştu.[190]

Selçukluların gayrimüslimlere karşı şefkatli yaklaşımı, özellikle de Sultan Melikşah'ın uygulamaları onların gönüllerini fethetmiş ve bizzat Hıristiyan tarihçiler tarafından: "O, iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu", "O, geçtiği memleketlerin halkına baba gözü ile bakıyordu" şeklinde övülmüş ve Hıristiyanlar için baba

18' Nizâmülmülk, *a.g.e., s. 222.*

190 Bahsedilen bu şahıs Nizâmülmülk tarafından korunanlardandı. O sıralarda Nizâmülmülk ile Humartekin ve Saduddevle el-Gevherâyin arasında düşmanlık vardı. Bu ikisi Nizâmülmülk'den intikam almak için bu Yahudinin helâk olması konusunda plan yaptılar. Sultan Melikşah avlanmak için Ahvaz'a gittiğinde (1079), İbn Allân'ı Sultan'a jurnalleyerek öldürülmesini sağladılar. Sultan, bu adamı öldürttükten sonra 400 000 dinar da parasını aldı. Nizâmülmülk, bu durumu öğrenince kırgınlığından dolayı İsfehan'daki evine kapanarak üç gün dışarı çıkmadı. Devletin ileri gelenleri Nizâmülmülk'ün bu halini terk ederek Sultan'ın huzuruna çıkmasını tavsiye ettiler. Sultan, İsfehan'a dönünce, Nizâmülmülk büyük bir ziyafet hazırlayarak Sultan'ı davet etti ve ona değerli hediyeler takdim etti. Sultan, üç gün boyunca vezirinin huzura çıkmamasından dolayı onu kınadı. Nizâmülmülk de özür dileyerek affını talep etti. Öldürülen Basra müstelziminin yerine Sultan, burasını 100 000 dinar ve yüz at karşılığında Humartekin'e iltizam olarak verdi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 205 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 201 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 116; İbn Kesîr XII, s. 129

gibi şefkatli olduğu onlar tarafından da tespit edilmiştir."" Dikkat edilirse, gayrimüslimlerin Türklere bu denli sempatik ve baba gözüyle bakmalarının sebebi, maruz kaldıkları Bizans zulmü ve Türk adaletini mukayese yapmalarındandır.

Genel manada hoşgörü hâkim olmakla beraber, bazı durumlarda bunun terk edilerek, onları sıkıntıya sokan uygulamaların varlığı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Selçuklular döneminde de Bağdâd'da gayrimüslimlerle ilgili bazı tasrrufların olduğu görülür. Özellikle Bağdâd'daki bâzı çevrelerin etkisine kapılan halîfeler ve onların çevresindeki şahısların, gayrimüslimlerle ilgili değişik tatbikatlara yöneldikleri de bir vâkıadır. Gayrimüslimlere yönelik olarak 1056'da Sultan'ın emriyle Ebû Mansûr b.Nâsır es-Seyyârî tarafından bir talimât yürürlüğe konarak, onların değişik elbiseler giymeleri ve boyalı sarıklar kullanmaları emredildiyse de, Hatun buna razı olmadı ve muhtesip bu işten men edildi."[2] 1058'de de benzer bir uygulamaya gidilmiştir. Bu senenin Ramazan ayında Abdu's-Samed'in taraftarlarından olan bir kısım halk, gayrimüslimleri değişik elbise giymeye mecbur ettiler. Durumu görüşmek üzere toplanan divanda, Ibn Sekra diye tanınan bir Hâşimî, Halîfenin veziri İbnu'l-Mesleme'ye durumdan bahsedince, aralarında tartışma çıktı ve vezir bu şahsı yaptıklarından dolayı azarladı. Hâdise bir mektupla Halîfe Kâim Biemrillah'a iletilince, Halîfe de İbn Sekra'dan yana tavır koydu. Bunun üzerine Vezir İbnu'l-Mesleme, Haiîfe'nin Hatun unun kâtibi olan Ebû Ah b. Fadlân el-Yahûdî, divan kâtipliği görevinde bulunan İbnu'l-Mûselâyâ en-Nasrânî ve diğer çalışan gayrimüslimlere haber göndererek evlerinden çıkmamalarını emretti. Bahsedilen şahıslar görevlerine gelmeyince Halifeliğin divan ve kitâbet işleri durdu. Devlet işlerinin aksamaması için verilen karar gözden geçirildi ve gayrimüslimler (zımmîler) işlerine döndüler.'[9]'

Halîfe Muktedî döneminde de benzer bir durum yaşanmıştır. Bir tevkî çıkaran Halîfe (1085), camînin mukabili olarak kullanılan Yahûdî evlerinin kapatılmasını, Tevrat'ı kısık sesle okumalarını ve zımmîlerin

•i[1] '
·. .T'_
191 ••""»

IJtrfalj Mateos^.g.e., s. 146, 171.

f*|t>nû^evzî x|l, s. 6.

A',[3] İbnu'l-Cevzî ŞfcYI, s. 30.

başlarında gayrimüslim alâmeti olan "ğayyar"ı açıktan taşımalarım istiyordu. Bunların yanında oyun ve eğlence yerlerinin, içki satılan yerlerin kapatılması, fesat çıkaranların ülkeden kovulması da bu fermanla emredilmekteydi."

Zaman içerisinde gayrimüslimler güç ve kudret kazanmış olmalılar ki, bu durum bâzı Müslümanları endişeye sevk etmiş ve birtakım önlemler almaya zorlamıştır. 1091 senesi Safer ayına gelindiğinde vezir Ebû Şuca, Halîfe'ye bir mektup yazarak, Zımmîlerin Müslümanlar üzerinde güç sahibi olduklarını, oysa gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrılmaları gerektiğini ileri sürerek, gerekenlerin yapılması için izin istedi. Halîfe de dilediğini yapabileceği konusunda ona izin verdi."" Vezirin gayretiyle Halîfe tarafından bir tevkî çıkarılarak Zımmîlerin kendi alâmetleri olan elbise ve zünnarı giymeleri, boyunlarında "Zımmî" yazılı metal bir levha taşımaları mecbur edildi. Gayrimüslim kadınlarının da aynı şekilde giyinmeleri ve hamama gittiklerinde Müslüman kadınlarından fark edilmeleri için boyunlarında bu "Zımmî" yazılı levhaları taşımaları mecbur tutuldu. Ayrıca ayaklarına biri siyah, diğeri kırmızı ayakkabı giymeleri ve yürürken ses çıkaracak (çan gibi) bir şeyi ayakkabılarına takmaları zorunluluğu getirildi. Alınan bu kararların uygulanması konusunda vezir Ebû Şuca çok sıkı davrandı, Halîfe de ona gerekli desteği verdi.'"

Yapılanların gayrimüslimleri zora soktuğu bir hakikattir. Bu uygulamaların vermiş olduğu külfetten kurtulmak ve elindeki işi kaybetmemek gerekçelerinden olsa gerek ki, Halîfe'nin inşa divanında altmışbeş sene müddetle kâtiplik yapan ve Hıristiyan olan Ebû Sad b. el-Mûsalâyâ ve kız kardeşinin oğlu olan Ebû Nasr Hibetullah, 1091'de Halîfe'nin huzurunda Müslümanlığı seçerek görevlerine devam ettiler."' Diğer kesimlerden de

[1,4] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 242 vd; İbn Kesîr XII, s. 137.

[195] İbn Tağriberdî V, s. 129.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 292; İbn Tağriberdî V, s. 129; İbn Kesîr XII, s. 147; L.Öztürk, *a.g.e.,* s. 251.

"" İbn Tağriberdî V, s. 187; İbn Kesîr XII, s. 177; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 292: Bizi, bahsettiğimiz şekilde düşünmeye sevk eden şey, uzun seneler divan kâtipliği yaptığı ve Müslümanlarla beraber olduğu halde İslâm'ı kabul etmeyen bu şahısların, baskılar başladıktan sonra İslâm'ı kabul etmeleridir. Eğer gönülden İslâm'ı kabul etmeleri söz konusu olsaydı, baskılardan önce kabul etmeleri gerekirdi. Olaylann gelişimi bizi bu kanaate sevk etmiştir. Yoksa onların İslâm'ı zorla kabul ettiklerine dair elimizde başka bir delil yoktur.

ihtida edenler mevcuttu. Bunlardan biri olan Hıristiyan âlim Yahya b. İsa b. Cezle b. Velid el-Mağribî, dönemin önemli tabiplerinden birisiydi. Mutezile şeyhlerinden Ebû Ali b. el-Velid'in yanında mantık dersleri okumaktaydı. Ebû Ali, onu İslâm'a davet ederek gerekli delilleri açıklamış, bu şahıs da, gerekli incelemelerden sonra Müslüman olmuştu. Daha sonra bir eser telif ederek burada, Hıristiyanlığın eksiklerini açıklayıp, İslâm'ın mükemmelliğini göstermişti."" İslâm'a gönülden bağlılığından dolayı büyük Hanefî âlim ve Bağdâd Kadısı ed-Dâmeğânî, sicillerin yazılmasında onu vekil tayin etmişti."'

Cihan hâkimiyeti düşüncesi ile hareket eden Selçukluların ülkelerinde yaşayan gayrimüslim azınlıklara hoşgörülü davranmaları onların millî seciyelerinin ve inançlarının bir gereğiydi. Kaynakların naklettikleri bilgiler de bunu ispat etmektedir. Eğer aksi vârid olsaydı, bizzat Hıristiyan tarihçiler Selçukluları övmez, onların insanî hasletlerini ve tebaaya karşı şefkatlerini göstermezlerdi. Selçuklularla başlayan bu çizgi gelişerek devam etmiş, Osmanlılarda bilinen mükemmel şekline ulaşmıştır.

2- Gayrimüslim Türkler

Haklarında tarihi kaynaklarda geçen bilgileri aktardığımız Selçuklular dönemindeki gayrimüslim tebaa, Türklerin dışındaki Yahudi, Ermeni, Gürcü ve Süryani gibi gayrimüslim unsurları kapsamaktaydı. Türklerin büyük çoğunluğu İslâm'ı kabul etmiş olmakla beraber, Selçuklular döneminde henüz islâm'a girmemiş Türk toplulukları da mevcuttu.

Türklerin, islâm dinine girmeden önce değişik dinleri benimsedikleri bilinen husustur. Müslümanlarla ilk temasa geçtiklerinde, bu değişik dinlerdeki durumlarını muhafaza etmekteydiler. Türkler, Batı Türkistan'da İslâm'ı yeni yeni kabul etmeye başladıklarında, diğer soydaşları Uygurlar kendi dindaşları Maniheistler için Çin ve Sâmânî devletlerini

"[8]-İbnu'l-Verdî II, s. 17.

Yahya b. Isa, "el-Minhâc fi't-Tıb", "el-Minhâcu'l-Beyân fî mâ Yestemiluhu'l-İnsân", "el-Minhâc fi'l-Müfredât" ve "Kitâbu Takvimi'l-Ebdân" gibi değerli eserlerin de sahibidir. Hastaları ücretsiz tedavi eder, bazen de kendi parasıyla alıp hazırladığı ilaçları teberru kastıyla hastalara verirdi. Ölmeden önce kitaplarını Ebû Hanîfe Medresesi'ne vakfedip, kendisinin de Ebû Hanîfe kabristanına defnedilmesini vasiyet etti. Bkz. İbn Kesîr XII, s. 171; İbnu'l-Verdî II, s. 17; İbnu'd-Dimyâtî IXX, s. 259 vd.

tehdit etmekten kaçınmıyor, Hazarlar da Müslümanlara ve Hınstıyaıılara karşı Yahudileri himaye ediyorlardı.""

İlk defa Hz Ömer zamanında Müslümanlarla temasa geçen Türkler, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde karşılıklı ilişkilerim geliştirmişlerdi[201] Özellikle Abbâsîlerin iktidara gelmesinden sonra Türklere karşı taarruzî politikalar terk edilerek dostane münasebetler safhası başlatılmıştır ^ Ayrıca ve tüccarlar vasıtasıyla daha da gelişen ılışknerın sonucumda IX. yüzyılın ortalarından itibaren islâm bu topluluklar arasında yayılmaya başlamış X. yüzyılda ise Türkistan'dan Avrupa nın içlerine Tadar uLnan geniş coğrafyada Türkler, pek az istisna ile, islam ı kabul etmiş ve bu din onların millî dini haline gelmiştir.

X yüzyıldan itibaren islâm dini, fetihlerle beraber Türkistan-Uzak Sark arasında işleyen büyük kervan yolunu takıp ederek Türkler arasına n^fuz etmiştir [L] Horasan ve Mâverâünnehr'de bulunan medreseler de bu İslâmlaşmada büyük rol oynamışlardır - Horasan yoluyla gelen bu Müslümanlık tamLen Iran tesiriyle gelmiş; Türkler islâm'ı Araplardan değil iranlılardan almışlardır ™ Bu da, Türklerin Sünni goruşu benimsemeleri ve İslâm dışı fikirlere itibar etmemeleri sonucunu doğurmuştur.

[10] O.Turan, *Selçuklular...,* s. 355.
» Müslümanların fetihlerini genişletmesine birhkte birinci cephe oUrA M Abdullah b. Âmir'in öncü kuvve eri Herat, Nisabur ^ -ptede ^ ^^ rıne yürümüştü. Araplarla Türkerin ^^ tarafmdan Azerbay· ikinci cephe ise, Kafkaslarda 643 de ^ ^ o,du Taraflar araslndaki can'ın fethıyle görevlendir -siye Ha,^ ^ f Beîencer Müslümanların eline geçmücâde ler net, esinde 653 ^ H-a 'an ^^^ ^ ^ ^ ^

S a J : ££ İl Sm^s, ve O taçağ Arap Dünyasmdakı Rolü'

Fazlan Seyahatname, İstanbul 1995, s. 195.
Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar arasında Müslümanlığın yayılması, *VIII. T.T.KBildirileri* II, (11-15 Ekim), Ankara 1976, s. 856.
[05] W Barthold, Orta ^ *Türk Tarihi Hakkında* /^R^Y.Kopraman-A.I.Aka), Anlara 1975, s. 86; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türklen,* Ankara 1993, s. 126.

H.D.Yıldız, a.g.m., s. 855.

O.Turan, *Türk Cihan...* I, s. 224.

W. Barthold, *Orta Asya...,* s. 78.

F.Köprülü, *Türk Edebiyatında...,* s. 21.

Ahmed Hilmi, *Tarıhu İslâm I,* İstanbul 1326, s. 544.

Kaynaklara bakıldığında 1041'de Hacca giden bir Bulgar topluluğunun Bağdâd'a uğradığı ve Halîfe divanından bu insanlara bol miktarda mal ihsan edildiği görülmektedir.[209] Demek ki, bu insanlar İslâm'ı kabul ettikten sonra bu dinin en meşakkatli ve zor ibadeti olan hac farizasını yerine getirecek kadar İslâm'ın emirlerini öğrenmiş ve uygulamaya başlamışlardır.

Selçuklular döneminde de Türklerin İslâm'a girmeleri devam etmekteydi. Tuğrul Bey'in, Cürcan, Taberistan, Harezm ve Cebel bölgelerini fethedip, bu bölgelerde hâkimiyetini tesis ettiği tarihte, Kaşgar ve Balasagun yöresinde bulunup, İslâm topraklarına taarruzlarda bulunan kâfir Türkler arasından on bin çadır birden ve topluca İslâm'ı kabul ettiler (1043). Bu olay Kurban Bayramına denk geldiği için 20 000 koyun kurban kestiler. Yazları Bulgar ülkesinde geçiren bu insanlar kışları Balasagun'da kışlarlardı. Bu zümrelerin Müslüman olmasıyla birlikte Çin sınırındaki Tatar ve Hıtayların dışında her taraf Müslümanlaşmış oldu.[210]

Kaynakların adeta satır arası bilgi olarak verdiği bu kayıtlar aslında hiçte küçümsenmeyecek bir olaydır. On bin çadır birden Müslüman olmuş ve bu olay bayrama tevafuk ettiği için yirmi bin kurban kesmişlerdir. Her çadırın bir ev olduğu düşünülür ve her evi beş kişiden oluşan çekirdek aile kabul edersek, bu sayının elli-altmış bin kişiye ulaşan bir rakama tekabül ettiği açıkça görülür ki, bu olay dönemin nüfus yapısına göre büyük ehemmiyeti haizdir. Bu kadar çoklukta insanın birden İslâm'ı kabul etmesi, o dönemde önemli sayıda gayrimüslim Türkün bulunduğunun işareti olmanın yanı sıra, bu kadar çoklukta insanı İslâm'a davet edecek ve onların Müslüman olmalarını sağlayacak kadar yoğun bir İslâmlaşma faaliyeti yürüten Müslüman derviş ve hocalarının (misyonerlerinin) olduğuna da işaret eder.

İslâmlaşma faaliyetlerinin hız kazandığı bu dönemde, henüz İslâm'ı kabul etmeyen kitlelerin de varlığı dikkati çekmektedir. Balasagun, göçebe Türklerin kışlak yeri olduğu için, 1046'da Tibet'den gelen ve sayılamayacak kadar çok olan Türkler, Balasagun hükümdarı Arslan

W il Ibnu 'l-Esîr IX, s. 502.

Makrızî, es-Sülûk I, s. 32; Ibnu'1-Esîr IX, s. 520 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 485; Makrızî, bu topluluğun beş bin çadır olduğunu kaydetmektedir.

1 lan'a haber göndererek, kendilerine iyi davranmasından dolayı teşekkür ve saygılarını ilettiler. Gelen bu şahıslar Arslan Han'ın ülkesine saldırmaksızın orada oturdular. Arslan Han, bunlara elçilerini göndererek İslâm'a davet etti ise de, onlar bu daveti kabul etmediler. Bununla beraber Arslan Han'a karşı düşmanlık da beslemediler.[2"] Bu bilgilere dikkat edildiğinde, hiçte küçümsenemeyecek miktarda insanın henüz İslâm'a girmediği ve eski dinleri üzere yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Selçukluların hâkimiyetleriyle birlikte İslâmlaşma cereyanı da artmış, özellikle açılan medreselerden yetişen insanlar ve yavaş yavaş tarikatleşme yolunda olan sûfî mektepleri ile Türkler arasında İslâm'ı yaymaya hız verilmiştir. Dönemden bahseden önemli kaynaklar İslâmlaşmadaki oranın çokluğundan dolayı her taraf Müslümanlaşmışu diyorlarsa da, bunun tam manasıyla böyle olmadığını sonraki gelişmelerden görmekteyiz. Nitekim Sultan Alp Arslan 1065 baharında Harezm'e hareket ederek, Mankışlak bölgesindeki İslâm'ı kabul etmemiş Türkler ve Moğollarla işbirliği yapa-rak kervanlara saldıran Türkmenleri bozkırlara doğru uzaklaştırmıştı.[2'] İslâmlaşma cereyanı ne kadar kuvvetli olursa olsun, Sultan Sancar döne-minde bile henüz İslâmlaşmamış Türklerin varlığına dikkat edilirse bu işin o kadar kolay olmadığı görülür.

Türkler arasında Maniheizm, Budizm ve Yahûdilik gibi İslâm'ın dışındaki dinlerin yanı sıra Hıristiyanlığın da mevcut olduğu görülmekte-dir. Türkistan bölgesinde Hıristiyanlığın izleri takip edildiğinde, IV. asır-dan itibaren bölgede Hıristiyanların mevcut olduğu anlaşılır.[213] Fakat bu din, Türkler arasında geniş bir yayılma alanı bulamamıştır.[2'4] Buna rağmen, Türkler arasında İslâmiyetin hızla yayılma döneminde bile bu dinin izlen devam etmekteydi. Z.V.Togan, Kazvînî'nin yanlışlıklarını ortaya koyarak

[2"] İbnu'l-Esîr IX, s. 535.

[212] İ. Kafesoğlu, "Alp Arslan", s. 527.

[213] M 332 senesinde Merv'de Hıristiyan bir piskoposa tesadüf edilmiştir. Nitekim Yakubî, İbn Havkal ve Beyrûnî gibi İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgilerden Taşkent Herat ye Merv gibi Türk şehirlerinde kiliselerin ve Hırıstıyanlann oldukları kayıtlarına dikkat edi-lirse, Türkistan bölgesinin bu dine yabancı olmadığı anlaşılır. Bkz. W.Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık", *T.M.* I, s. 64, 70.

[214] Giriş bölümünde geniş olarak izah edildiği şekliyle, Barthold ve onu takıp eden Iuı.ul Köprülü'nün kabul ettikleri tarzda Türkler arasında taraftar bulamamıştır.

vc Kazvîıı î'den iki asır önce yaşayan Kaşgarlı Malıııııud'un, Oğuzları tamamen Müslüman bir kavim olarak tavsif ettiğini; ayrıca Mesudî'nin Sırderya havalisinde yaşayan Oğuzların dinlerinden bahsederken, Hıristiyanlıkları hakkında asla bir şey söylemediğini; aynı şekilde, Yedisu havalisinde bir tane bile Hıristiyan mezar taşı bulunmadığını zikrederek; özellikle de *Ibn Fazlan Seyahatnamesi* bulunduktan sonra ortaya çıkan bilgilerden, Oğuzların Hıristiyanlıkla hiç bir ilgilerinin olmadığının açıkça ortaya çıktığını söylemektedir.[215]

Togan, Şerefuzzaman Mervezî'nin eserinde bahsettiği, Türklerin "Kun" isminde bir zümresinin yaşadığı ve bunların Nestori Hıristiyan mezhebine mensup olduklarına dair bilgilerin de yanlış olduğunu açıklamaktadır.[216] Togan'ın görüşlerine katılarak Türkler arasında Hıristiyanlığın yayılma imkanı bulamadığını kabul etsek bile, gelişmelere bakıldığında islâm'ın dışındaki dinlere -ki bunlar arasında Hıristiyanlık da vardır- mensup Türklerin XIII. asırda bile mevcut olduğu görülmektedir.

Islâmiyetin Mâverâünnehr ve Harezm'e yerleşmesinden sonra X. asırda kuzeye doğru ulaştığı son nokta Taraz ve Aşağı Sırderya'da Yenıkent (Cend) şehirleri idi. Sâmânoğulları döneminde fethedilen Taraz (Talaş) Müslüman topraklarına katılmıştı. XIII. asrın başlarına kadar ise Cend ve Çu Irmağı "Suğûr-ı İslâm" olarak kalmıştı. Bu sınırın ötesindeki (kuzeydeki) Kıpçak bozkırlarında Kanglı ve Kıpçak Türkleri gayrimüslim olarak yaşamaktaydılar. Bu hâdise, bu toplulukların Selçuklular döneminde de İslâmlaşmadan hayatlarını devam ettirdiğini açıklamaktadır. Nitekim Sultan Sancar'a karşı savaşan Atsız'ın (1127-1156) ordusunda müşrik Türklerin bulunması da bunu teyit etmektedir.[217]

Harezm hükümdarı Muhammed Harezmşah 1210'da gayrimüslim Karahıtaylar'ı büyük bir bozguna uğratmıştı.[218] el-Bundârî, aynı olayı naklederken: "Hataîlerden yeryüzünde ateş üfleyen kimse kalmadı" demek sureti ile Karahıtaylar'ın perişanlıklarını anlatmaktadır. Müellif de-

216 Z.V.Togan, a.g.m., s. 66 vd.; Daha geniş bilgi için Giriş bölümüne bakınız.

Z.V.Togan, *a.g.e.,* s. 144 vd.

Abdulkadir İnan, "Sibirya'da Islâmiyetin Yayılışı", *Makaleler ve İncelemeler* II Ankara 1991, s. 273.

ibrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar...,* s. 184 vd.

vaıııla: "Sonra Muhammed Harezemşah, kâfir Türklerden diğer bir taifeyi yani Tatarları kahr ve tenkil etmeye başladı. Bu tatarların memleketleri, Çin diyarının nihayetine müntehi oluyordu" demektedir. " Tatarların, Türk olup olmadığı konusu ihtilaflıdır. Tarihçi Raşideddin'e göre; Tatarlar müstakil bir kavimdir. Cüveynî ise Tatarları etnik olmaktan ziyade siyasal bir terim olarak görmektedir. Buna karşılık Kaşgarlı Mahmud ve Gerdizî gibi tarihçiler ise Tatarları tamamıyla Türk kabul etmektedirler."" Bu ifadelerden sonra el-Bundârî'nin rivayeti değerlendirildiğinde, Harezmşahlar döneminde bile gayrimüslim Türklerin sayısının hayli kabarık ve Müslümanlara zarar verecek seviyede olduğu anlaşılır.

Sancar'ın vefatından sonra güçlenmeye başlayan Harezmşahlar zamanında Türkler arasında İslâm'ı yaymada büyük gayret sarf eden ünlü mutasavvıf Ahmed Yesevî (öl.l 166), bu tarihlerde gayrimüslim Türkler arasında faaliyet gösterdiğine ve bu esnada "Yedisu", "Kolça" ve "Doğu Türkistan" civarında kuvvetli bir İslâmlaşma cereyanı yaşandığına göre,"' bahsedilen bölgelerde gayrimüslim Türklerin önemli miktarda olduğu ortaya çıkar. Ayrıca son Karahanlı Hâkanı Muhammed b. Yusuf'un (öl. 1211) Tarım Havzası ve Isık Gölü civarındaki Oğuzların İslâmlaşması ve İslâm'ın kökleşmesi için büyük gayret sarf ettiği düşünülürse, zikredilen dönemde de önemli sayıda gayrimüslim Türkün mevcudiyeti göruıur.""

Gayrimüslim Türklerle ilgili bilgilere dönemin hukuk kaynaklarında da rastlanmaktadır. Fergana'nın Merğinan beldesinden olan ve Hanefî Mezhebinin önde gelen hukukçularından olan Burhaneddîn Ali b. Ebî Bekr el-Merğînânî'nin (öl.l 197) telif etmiş olduğu "el-Hidâye" adlı eserinde bu konuyu görmek mümkündür."' Bu âlimin eserinin "Kıtâbu's-

"" el-Bundârî, a.g.e., s. 250.

[220] Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri,* İstanbul 1988, d. 73 vd.

[221] Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi,* İstanbul 1981, s. 194.

[222] Emin Bilgiç, "Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü ve Müdafaası", *M.K.* I/VIII, (Ağustos 1977), s. 5.

[223] Hanefî Mezhebinin büyük imamlarından olan bu âlim, Buhâralılar ile Cengiz arasında sulh akdedilmesinde aracı olmuş, sonra bâzı şahısların sulh şartlarına uymaması üzerine kızan Cengiz Buhâra halkını kılıçtan geçirmişti. Bu değerli âlim de bu esnada katledilenlerdendir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmıyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu* I, İstanbul 1976, s. 342; Heffening, "Merğinânî", *LA.* VII, s. 761

Siyer""' kısmında bir alt başlık olan "Bâbu İstilâi'l-Küffâr" (Kâfirlerin İslâm ülkesini istilası) kısmında Türklerden bahsetmekte ve bu Türkleri kâfir olarak göstermektedir. Müellifin ifadesi ile "Fein ğalebnâ ala't-Türk halle lenâ mâ neciduhu min zâlik- Eğer biz (Müslümanlar), Türkler üzerine gâlip gelirsek orada bulduğumuz şeyler bize helaldir" denmektedir.[225] Bu kayıtlara bakıldığında, hukuk kitaplarına yansıyacak çoğunlukta gayrimüslim Türk olduğu sonucuna ulaşılır. Zira müellifin yaşadığı bölgede cihat edilecek devlet veya millet olarak Çin, Hıtay ve gayrimüslim Türklerin dışında kimse yoktur.

Selçuklular zamanındaki gayrimüslim Türklerden bahsederken, daha sonraki çağları ele alarak bu devirdeki bilgilerin nakledilmesinin iki temel sebebi vardır. Birinci husus, kaynaklarda Selçuklular dönemindeki gayrimüslim Türkler hakkında hemen hemen yok denecek kadar bilgi bulunmasıdır. İkinci husus ise, sonraki tarihlerdeki mevcut bilgilerden hareket ederek, bu gayrimüslim Türklerin Selçuklular'ın hükümranlığı sırasanda da varlığına işaret etmektir. Zira Selçuklulardaki kuvvetli İslâmlaşma cereyanından sonra hâla bu kadar gayrimüslim Türk kalabildiğine göre, Selçuklular döneminde bundan daha fazlasının var olduğu manası çıkar ki, kaynakların vermiş olduğu bilgilerden ulaşılan netice de budur.

224 . islâm hukukunda cihada ait kısımlar *Kitâbu's-Siyer* veya *Kıtâbu'l-Meğazî* adları altında yer alır. Bkz. O.N.Bilmen, *a.g.e.,* III, s. 354.

Ibnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed es-Sivasî, *Fethu'l-Kadîr* VI, Beyrut -, s. 3 vd.

Dördüncü Bölüm

HİLÂFET MÜESSESESİ VE SELÇUKLULAR

Selçukluların dinî ve idarî siyasetlerinin önemli bir ayağını da Abb.isı Halîfeleri ile olan ilişkiler oluşturmaktadır. Saltanat sistemi ve "kut alıı.ı" geleneğine bağlı olan bir yapılanma içinden gelen Selçuklular, Islâıı dııı yasının liderliğini ele aldıklarında, kendilerine şimdiye kadar yabancı ol.ııı başka bir güç merkeziyle karşılaştılar. Bu, İslâmî geleneğe dayanan halik lik müessesesi idi. Selçuklular, Türkün "Cihan hâkimiyeti" prensibi ile hareket ederlerken, Müslümanların, bir zamanlar siyasî ve dinî, şimdi ise sâdece manevî lideri haline gelen Halîfeyi ve onun temsil ettiği gücii güı meleri, bunun da gücün de hakkını vermeleri gerekmekteydi. Başlangıcı." siyasî ve manevî kudreti temsil eden halîfelik, Selçukluların gelişinden v>k önce siyasî vasfını kaybetmiş, tamamen manevî güç merkezi haline gel mişti. Dolayısıyla epeyce süreden bu yana Sünnî dünyada devam eden siyasî güç boşluğu Selçuklular tarafından hızla doldurulmaya başlanacak tır.

Birbirlerini reddedemeyen ve meşrulukları tartışılmayan bu iki kuv vet merkezinin aynı coğrafya ve aynı kitleye hitap etmesi, zaman zaıı.ın aralarında birtakım meselelerin çıkmasına sebep olmuştur. Bu iki güt, kaynağı, özellikle "yetki paylaşımı" hususunda anlaşmazlığa düşerken, kendi meşruiyetlerinin gereği olarak birbirlerine muhtaç olduklarını d.ı bilmekteydiler. Dolayısıyla mecburiyetlerin, bazen de yetki paylaşımın dan doğan anlaşmazlıkların örgüsünde gelişen olaylar, halîfeler ile Sel çuklular arasındaki ilişkileri oluşturmuştur.

A- 1lALlI-ELİĞİN TARİHÎ SEYRİ VE ANLAMI

insanlığın maddî-manevî sahalardaki terakkisine paralel olarak gelişen yönetim fikri, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'e kadar gelmiştir.[1] Ayrıca onunla birlikte oluşan İslâmî gelenek, vefatından sonra yeni yapılanmaları da beraberinde getirecektir. Hz. Muhammed, risâlet göreviyle vazifelendirildikten sonra onüç sene müddetle Mekke'de bu vazifesini devam ettirmiş ve yapılan baskıların sonucunda memleketini terk ederek, ömrünün sonuna kadar kalacağı Medine'ye hicret etmişti. Hz. Muhammed, hem "Risâlet" (peygamberlik), hem de "Riyâset" (devlet başkanlığı) görevlerini şahsında toplamıştı. Onun vefatıyla birlikte peygamberlik hem görev, hem de kurum olarak sona ermiş, fakat ondan boşalan ve insanların idaresi için gerekli olan düzeni devam ettirecek bir önderin varlığına ihtiyaç devam etmiştir.

1- Halifeliğin Tarihi Seyri

Hz. Muhammed'den sonra kimin önder olacağı konusunda başlayan tartışmalar gündeme, daha sonraları hilâfet mevzuunda önemli yer tutacak olan "Kureyşlilik" esasını getirmiş[2] ve Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Muham-

İslâm'ın temel kaynağı ve kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında insanlığın ilk devirlerinde devlet mefhumundan bahsedilmediği goruıur. Hz. Adem'den başlayan insanlık tarihinde, Hz. Nuh dönemine kadar devlet tabirine rastlanmaz. Hz. İbrahim'den sonra görülmeye başlayan krallar ve onların idareleri Hz. Yusuf ve onu takip eden Hz. Musa dönemlerinde, eskisine nazaran bir gelişmişlik arz etmektedir. Hz. İsa ve Hıristiyanlıkla beraber otoritenin dünyevî ve rûhanî olarak ikiye ayrıldığı görülmekte; dünyevî otoriteyi kral, rûhanî otoriteyi ise peygamber, havari veya onların temsilcisi kilise temsil etmektedir. Fakat bu iki otorite de, asıl hakimiyetin kaynağı olan Allah'a ve onun ilahî kanunlarına bağlı kalmak mecburiyetindeydiler. Kur'an-ı Kerim ise, bir peygamberi ve onun yanında bir kralın varlığını, her biri kendi sahasında kalmak ve ilâhî kanuna tâbi olmak şartıyla tanımaktadır. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* II (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, s. 924 vd.

Hz. Peygamber hayatında Kureyş'e üstünlük tanıyan bir tutum içerisine girmemiştir. Aksine Kur'an, bütün insanların eşit olduklarını vurgulayarak, takva olanlann üstün olacağını beyan etmiştir (Bkz. *Kur'an-ı Kerim,* Hucurât, 13). Hz. Muhanımed'in insanları soylarına göre değil, onların liyakatlerine ve dine bağlılıklarına göre değerlendirildiği görülür. Onun idareci olarak atadığı şahıslar incelendiğinde, hepsinin Kureyş kabilesinden olmadığı, hatta içlerinde Arap ırkından olmayanların dahi oldukları tespit edilir (Bu şahıslar için bkz. Mehmet S. Hatiboğlu, "İslâmda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin kıreyşliliği", *A. Ü.İ.F.D.* XXIII, (1978), s. 146.vd; M.Hamidullah, "Hilâfet...", s. 211. vd). Hal böyle olmakla beraber, "İmâmlar Kureyştendir" sözü hadîs kabul edilmiş ve

metl'tlen rivayet ettiği "İmâm Kureyştendir" hadîsinin gereği olarak ona bîat edilmiştir.' Hz. Ebû Bekir'le başlayan ve sırası ile Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile devam eden "Hulefâ-i Râşidîn Devri" (632-661), bu görevin seçim yoluyla gelen insanların yürüttüğü bir dönemdir. Bu zamanda müstakil olarak "Halîfe" tabiri kullanılmamış, Hz. Ebû Bekir, 1 İz. Muhammed'den boşalan göreve geçtiği için kendisine Rasulullah'ıı halîfesi manasında "Halîfetü'r-Rasûlillah" denmiştir. Müteakiben o göreve gelen Hz. Ömer ise bu tabirin kendisi için kulanılmasına karşı çıkarak, ila ettiği görevin daha çok siyasî mahiyette olduğunu vurgulamak içiı "Emîru'l-Müminîn" tabirini tercih etmiştir."

"Emîru'l-Müminîn" unvanı hilâfet makamından maksadın ne oldu ğunu açıkça gözler önüne serdiği gibi, Hz. Muhammed'den intikal edcıı siyasî gücün de doğrudan bu makama aidiyetini ortaya koymaktadır ki, luı husus bir devletin tam olarak teşekkülü ve devlet başkanlığı müessesesi

âlimlerin çoğunluğu imâmetin Kureyş'in hakkı olduğunu savunmuşlardır. Oys.ı 11/ Ömer, Sâlim adlı sahabeyi kastederek: "Ebû Huzeyfe'nin azatlı kölesi Sâlim h.ıy.ıu.ı ⊳l saydı, en küçük tereddüt göstermeksizin, benim yerime onu Halifelik makamına ı.ıyiıı ederdim" demişti. Bu kişi Kureyş'in, hatta Arap toplumunun dışından bir şahısın, r'ftrı "Imâmlar Kureyştendir" sözü hadîs olsaydı Hz. Ömer'in bunu bilmemesi ve buıı.ı ı.ıp, men karşı görüş belirtmesi imkansız olurdu (Bkz. Muhammed Hamidullah, "I lıl.ıln Mefhumu", (trc. Salih Tuğ), *islâm Hukuku Etüdlerı,* İstanbul 1984, s. 213 vd, Abdulkadir Udeh, *islâm ve Siyasî Durumumuz* (trc. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1989, s. 139). Başka bir hadîse dayanılarak halifeliğin, Hz. Peygamberden sonra otuz yıl olduğu fikrini kabul edip, süreyi sınırlayanların görüşü fazla rağbet bulmamış, Kureyş şanını kabul edenler daha fazla taraftar bulmuştur (Bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumlar /•< rihi*, Ankara 1985, s. 18; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenip, l* tanbul 1991, s. 225). Tarihî süreç içerisinde halifeliğin Kureyş'in dışındaki kişilerin eline geçmesi, "Kureyşlilik" şartını kabul edenleri çeşitli tevil ve tefsirler yapmaya sevk etıııış tir. [Bu tevile yönelenler için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime* I (trc. Z.K.Ugan) İstanbul 1986, s. 488 vd; Ramazan el-Buti, *islâm Toplumunun Şekilleniri* (trc. S.Güzel), İstanbul 1992, s. 69.]

el-Cüveynî, Gıyâsu'l-Umem, s. 92 vd. Bu sözün hadîs olmadığını savunanlar için bk/. Ebû Cafer Muhammed b.Cerîr et-Taberî, *Tarihu'r-Rusül ve'l-Mulûk* III, (Tah. Mu hammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm), Kâhire 1979, s. 221 vd.

4 Hz. Ömer kendisine "Halîfetullah" diyenlere kızmış ve bu tabirin Kur'an'da Hz. Davın için kullanıldığım söylemiştir. "Halîfetü'r-Rasûlillah" tabirinin de Hz. Ebû Bekir'e .ıit olduğunu belirterek, kendisine bu şekilde hitap edilmesini istememiştir. Bunun üzerine; Allah'ın peygamberinin vekilinin vekili manasında "Halîfetü Halîfeti'r-Rasûlillâh" denilince bunu da çok uzun olduğunu söylemiştir. İnsanlar, size nasıl hitap edelim dediklerinde ise; bana "Emîru'l-Müminîn" deyiniz, demişti. Bkz. Bernard Lewis, *İslâm'ın Siyasal Dili,* (trc. Fatih Taşar), İstanbul 1992, s. 70 vd.

nin ortaya çıkışında büyük bir aşamadır. O noktada İslâm toplumu devlet başkanını "Halîfe" veya "İmâm" olarak ifade edecektir. Dolayısıyla Halîfe veya İmâm hem "câmi", hem de "kışla" olmak üzere ikisinin de başkanı idi. Bütün gücü elinde toplayan bu tarz idare uzun seneler bu iki kesim arasında fark gözetmeksizin devam etti.[5]

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra, kâtillerinin yakalanarak hesap sorulmasını isteyen Ümeyye ailesinden ve dönemin Şam valisi Hz. Muaviye ile Hz. Ali arasında başlayan hilâfet mücâdelesi[6] Emevîlerin gâlibiyeti ile sonuçlanarak, seçimle işbaşına gelen, aynı zamanda ümmetin bîat ederek onay verdikleri "Hulefâ-i Râşidîn" dönemini sona erdirmiştir. Sonuçta halîfe resmî unvanı bakımından olmasa bile fiilen hükümdar olmuş ve artık babadan oğula veraset yoluyla geçen saltanat sistemi ikâme edilmiştir.[8]

Emevîlerin idareye el koymaları yönetimin tamamen saltanat sistemine dönüşmesiyle neticelendiği gibi, Müslümanların hâkim oldukları topraklarda yaşayan insanlar arasında da birtakım ihtilafların zuhur etmesine sebep olmuştur.' Ancak 749 tarihinde Emevîleri devirerek iktidar olan Abbâsîler de bu saltanat sisteminden vazgeçmemişler ve yeni bir

[5] M. Hamidullah, "Hilâfet...", s. 207.

Hz.Ali ve Hz. Muaviye'nin hilâfet mücâdelesi konusunda bkz. et-Taberî V, s. 5 vd; Mesûdî II, s. 384 vd.

' İsmail Yiğit, "Emevîler", *D.İ.A.* XI, s. 88.

İrfan Ayçan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan,* Ankara 1990, s. 187 vd; Bu olay, Hz. Muhammed'in, "Benden sonra hilâfet ancak otuz sene devâm edecektir. Ondan sonra Melîk (Padişahlık) devri hulûl eder" hadîsini doğrulamış ve hilâfet adı altında sürdürülse de saltanat yönetimi devam etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhâri Muhtasarı Tecrîdi-Sarîh Tercemesi ve Şerhi* IX, (trc. Kâmil Miras), Ankara 1975, s. 222.

[9] Özellikle Haccac döneminde devlet gelirlerinin azalması karşısında uygulamaya konan ve ihtida eden kişilerin gayrimenkullerinin haraca bağlanması suretiyle vergileri artıran uygulamalarla, daha sonradan Kuteybe b. Müslim'in ırkçılığa kadar ulaşan bazı uygulamaları Emevî yönetimine karşı insanları başka arayışlara itmiştir. Özellikle Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerindeki yönetimden gayri memnun kitleler, kısacası Araplann "Mevâlî" dediği gayri Arap unsurlar Emevî zulmüne karşı Abbâsîlerin yanında yer alarak Emevîlerin yıkılışını hazırlamışlardır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1980, s. 49; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,* Konya 1994, s. 141 vd.

hanedan olarak Müslümanları yönetmeye başlamışlardır. Ne var ki, Emevîlerin müstebid hükümdarlarına karşılık Abbâsîler, şerî hukukun tam olarak geçerli olması ve uygulanması için çaba sarf etmişlerdir.[10] Önceleri güçlü halîfeler eliyle idare edilen Abbâsîler, özellikle Emevîlerden farklı olduklarını göstermek için halka karşı daha müşfik davranmaya, Arap ve gayri Arap unsurlar arasında dengeyi gözetmeye çalışmış, Abbâsî Halîfeleri de daha dindar gözüküp, Emevîlerin temsil ettiği "mülk-devlet" yerine, dine dayalı bir devlet ile halîfeliği temsil etmeye çalışmışlardır.[11] Daha sonraları yeteneksiz halîfelerin iş başına geçmesi ve devlet içinde özellikle Türk askerî unsurlarının gücünün artmasıyla Abbâsîler de yavaş yavaş kuvvetlerini kaybetmeğe başladılar. Zamanla iç ve dış unsurların etkisiyle gitikçe zayıflayan Abbâsî Hilâfeti "Tevâifü'l-Mülûk" döneminin ortaya çıkmasını engelleyemediği gibi, yok olma sürecine girdiği bir sırada da Selçuklular Orta Doğu'da boy gösterdiler.

Başlangıçta siyasî ve dinî sahadaki önderlik halîfelerin elinde iken, bu müessesenin gerçek hüviyetinden uzaklaşarak sultanlığa dönüşmesiyle birlikte, insanlar üzerindeki dinî liderlik vasfı da ortadan kalkmış oldu. Zira, bu makamda oturan kişilerin, halk tabakalarına dinî önderlik yapmaktan çok uzak şahıslar olmalarının yanı sıra, halkı zorla itaate mecbur etmelerinden dolayı da farklı bir konumları vardı. Onun için bahsedilen görevi ulemâ dediğimiz kişiler yürütmeye başladılar. Bu yüzden Irak, Basra ve Küfe gibi merkezlerde hilâfet kurumunun otoritesi dışında yasama faaliyetleri gelişmeye başladı. Bu faaliyetler tabiî olarak siyasî otoriteyi de etkiledi.[12] Abbâsîlerin ikinci döneminden itibaren halîfelerin sahip olduğu siyasî güç de ordu komutanlarının veyâhutta halîfeye tahakküm eden emîrlerin eline geçince, hilâfet müessesesi sembolik bir makam haline geldi.[13]

[10] Fazlur Rahman, *İslâm,* (trc.M.Dağ-M.Aydın), İstanbul 1981, s. 99 vd.

[11] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *D.İ.A.* I, s. 34.

[12] Fazlur Rahman, a.g.e., s. 99.

[13] Ebu'l-A'la el-Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat,* (trc. Ali Genceli), İstanbul -, s. 278 vd.

2- Selçuklular Döneminde Halifelik Kurumu ve Bazı Görüşler

Halifelik makamı gün geçtikçe otoritesini kaybetmekle kalmamış, otorite boşluğu ve meşruiyet tartışmalarından dolayı birtakım siyasî, dinî akımların oluşmasına da sebep olmuştur. Bu gibi hususları göz önünde bulunduran Hamdullah Mustevfî Kazvînî (öl. 1350) şu şekilde bir değerlendirme yapar: "İslâm devirlerinde bulunan hükümdar sülâleleri mensuplarının her biri bir ayıp ve noksanlığa bulaşmışlardı; meselâ Beni Ümeyye, zındıklık (dinsizlik), itizal (döneklik) ve hâricilik (İslâm'dan ve Cumhuru müslimin akidesinden ayrılmak), Beni Abbâs'tan bazıları da itizal, Beni Leys ile Âl-i Büveyh ise rafz (rafızilik), Gazneliler ve Harezmşahlar ve diğerlerinde asaletsizlik ve alçak soyluluk (köle, ğulam), gibi ayıplar vardı. Fakat Selçuk şahlarında bu gibi ayıplar ve noksanlıklar yoktu. Onlar böyle şeylerden temiz kimseler idiler. Kendileri, temiz akideli, pâk, dindar, sünnî, hayır sahipleri ve halka karşı da şefkat gösteren kimseler idiler."[14] Bu değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere, Selçuklulara gelinceye kadar, gerçekte saltanat idaresi görünümündeki halifelik kurumu pek çok zaafiyeti de beraberinde taşımaktaydı.

Selçuklulardan hemen önce gerek iç, gerekse dış gelişmeler yüzünden en zayıf dönemini yaşamakta olan halifelik, başşehir Bağdâd'ın Şiî-Büveyhîler elinde olması[15] yanında daha başka sebeplerle dinî otoritesini de kaybetme noktasına gelmişti. Ancak bitkin düşen Arapların elinden emaneti alarak, sancağı yüzyıllar boyu dünyanın dört bir yanında ve en yükseklerde taşıyacak olan Türklerin, yani Selçukluların İslâm âleminin lideri olmasıyla birlikte Sünnî halîfenin yanında bir de Sünnî sultan ortaya çıkmıştır.

Halifelik, tarihi seyir içerisinde belirli gelenekleri ve kabulleri de beraberinde getiren bir kurum olmanın yanında, âdeta yönetimdeki meşruiyetin de temeli konumundaydı. Türklerin Bağdâd'a intikali ve reddedilemez bir siyasî güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte, şimdiye kadar otoritenin kaynağı olarak halîfelik kurumunu görmüş olan insanların

[14] Mevdûdî, *Selçuklular...,* s. 33.

[15] W.Barthold-M.F.Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi,* Ankara 1977, s. 37.

kafalarında bâzı sorular belirdi. Bu soruların cevaplarının verilmesi, meşruiyet zeminine oturan açıklamaların yapılması gerekmekteydi. Beklenen cevap daha çok; sultanın ve halîfenin yetkileri ne olacaktı, kim hangi davranışları gösterirse meşruiyeti tartışılmayacak veya hangi davranışlar meşruiyet sınırlarını zorlayacaktı? İşte bu sorular ve onlara verilen cevaplar, dönemin ulemasını meşgul etmiş ve bu iki kurumun hukûkî durumlarını, yetkilerini ve sorumluluklarını tartışan eserler kaleme alınarak, yönetimdeki haklar ve yetkiler belirlenmeye çalışılmıştır.

İslâm âlemi ve Türk tarihi açısından önemli bir dönem olan bu çağdaki tartışmalar, gerek dönemin anlayışını yansıtma, gerekse bahsedilen bu kurumların o zamandaki fonksiyonlarını gösterme bakımından önemlidir. Selçuklu Sultanları ve Halîfeler arasında gelişen siyasî, sosyal ve dinî ilişkilerin yeterince anlaşılması bakımından, devrin belli başlı âlimlerince bu meseleye nasıl yaklaşıldığını görmek ve esasta "siyaset bilimi" çerçevesinde yapılan tartışmaları incelemek yerinde olacaktır. Zira bu görüşler bizi, Selçuklular dönemindeki siyasî gelişmeleri doğru değerlendirme imkanına kavuşturacaktır.

XI. yy'ın büyük âlimlerinden olan Ebu'l-Hasan Ali el-Mâverdî (Öİ.1058), değişik beldelerde kadılık yaptıktan sonra Bağdâd'a yerleşerek eserlerini burada kaleme almıştır." Bahsedilen dönemde Büveyhîler Bağdâd'a ve Abbâsî Halîfesi'ne siyasî yönden üstün oldukları için istediklerini yapışabiliyorlardı. Buna karşılık Abbâsî Halîfeleri'nin dayanacakları Sünnî askerî gücün yanında, kendilerini hukûken meşru gösteren ve onların Müslümanlar nezdindeki haklılığını pekiştiren görüşlere ihtiyaçları vardı. Büveyhîler'e karşı beklenen Sünnî güç doğuda önce Gazneliler, sonra da Selçuklular olmuştur. Hukûkî yönden halîfenin haklarını savunacak ve onun Müslümanlar için gerekli olduğunu izah edecek şahıs ise Mâverdî ve onun bu sahada yazmış olduğu esen "el-Ahkâmu's-Sultâniyye"dir. Eser yirmi bölümden meydana gelmekte ve bunun sadece bir bölümü halifelikle ilgili kısmı oluşturmaktadır. Mâverdî, tamamen klasik "Hilâfetin Kureyşliliği" görüşünü savunmakta ve Hz.

[16] İbn Hallikân III, s. 282 vd; es-Semânî V, s. 192; C.Brokelmann, "Mâverdî", *İ.A.* VII, s. 409.

Peygamber'den naklettiği hadîslerle halîfeye itaatin gerekliliğine işaret etmektedir.[17]

Mâverdî, Halîfeler ile Büveyhî sultanları arasında sürüp giden müzakerelerde halîfelerin temsilcisi olmuş, Büveyhî Sultanı Celâlu'd-Devle'nin "Şahânşâh" (Melikü'l-Mülûk) unvanını almasına karşı çıkmış birisiydi.[18] O eserinde, Büveyhîlerin halîfe tayin etmesine karşı Sünnî halîfeyi garanti altına alacak ve Fâtımî tehlikesine karşı koruyacak bir yol bulmak istemişti." Bu yüzden de halîfelik makamının karşı karşıya kaldığı tehlikeleri en iyi bilen şahıs olarak, yazdığı eseri İslâm tarihinde kapsamlı bir devlet teorisi geliştirme konusunda ilk teşebbüs olmanın yanında,[20] halifeliği bu sıkıntılardan kurtaracak tavsiyeler de ihtiva etmektedir. Mâverdî eserinde, İslâm âmme hukukunun teorik meseleleri üzerinde durarak, halîfenin gerekliliğini izah edip, bunu aklî ve naklî delillerle gerekli göstermeye çalışır.[21] Maverdî'ye göre Halîfenin görevleri, dinî gelişmeyi himaye, adâleti ve düzeni sağlamak şeklinde özetlenebilir.[22] Onun için gücü elinde tutan Büveyhîlerin yaptıklarını âdeta hukuk dışı ilan etmektedir. Aynı şekilde halîfenin seçimle olması gerektiği görüşünü de

el-Mâverdî, *a.g.e.,* s. 5 vd: Uzun seneler Büveyhî sultanlarının baskıları altında yaşayan Abbâsî halîfeleri Kâdir Billah ve Kâim Biemrillah dönemlerinde halîfelik, doğudaki Sünnî güç Gazneliler'in desteğine kavuşunca, yeniden eski güç ve kudretlerine kavuşma ümitlerine kapıldılar [Bkz. Hamilton A.R.Gibb, *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar,* (trc. K.Durak-A.Özkök vd.), İstanbul 1991, s. 176], Özellikle bu devir Abbâsî Hilâfetinin itibar bakımından en aşağı noktaya indiği bir zaman olması hasebiyle, gerek beliren ümitleri tahakkuk ettirmek, gerekse tarihî şartlar gereği halîfeyi yeniden otorite sahibi yapma düşüncesi, Mâverdîyi eserini kaleme almaya sevk etmiştir (Bkz. Muhammed Kameruddîn Han, "Mâverdî", *İ.D.T.* II, s. 349). Bu sebepten dolayı, Mâverdî'nin eseri "kendi zamanının şartlarından etkilenip şekillendirilmiş bir uyarlamadır" diyenlerin görüşlerinde belli bir haklılık payı vardır. Bkz. H.Gibb, *a.g.e.,* s. 158.

8 C.Brockelmann, a.g.m., s. 409; Huriye Tevfik Mücahid, *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce,* (ter. Vecdi Akyüz), İstanbul 1995, s. 122.

19 A.K.Lambton, "el-Fikru's-Siyâsî Inde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ. S. el-Amed), *Turâsu'l-İslâm* III, Küveyt 1399/1978, s. 48.

20 M.K.Han, a.g.m., s. 348.

21 Mahmut Arslan, "Islâmda Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", *T.E.D.,* S. 13, (1987), s. 76.

Harun Han Şirvani, *Islâmda Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar,* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara-, s. 131; M.Arslan, a.g.m., s. 76; Mücahid,a.g.e., s. 130 vd.

vurgulayarak, Şiî inanca sahip Büveyhîlerin hilâfetin nassla tayin edilmesi gerektiği görüşünü de reddeder."'

Tarihi birikime ve mevcut duruma vâkıf olan Mâverdî, birçok halîfenin zorla görevden uzaklaştırıldığından ve idarenin ellerinden alındığını haberdardır.[24] Bu tür kuvvet kullanmanın kendi döneminde de ihtimal dahilinde olduğunu bilmesinden dolayıdır ki, istilâcı vâlilerden bahsederken, "İmâmın böyle bir şahsın vâliliğine izin vermesi ise, bozukluktan dürüstlüğe, zararlı durumdan iyi duruma dönmesi, dinî işlerin geçerli olması sebebiyledir. Bu şekilde bir vâlilik, şartları bakımından örfe aykırı ise de dinî hükümlerin yerine getirilmesi, hükümlerin askıda kalmaması, sakat ve yanlış işlerin yapılmaması sebebiyle normal karşılanır""[5] demek sureti ile realiteyi değiştiremeyen halîfenin, birtakım gayeler sebebiyle mevcut duruma rıza göstermesini doğru kabul eder. Dikkat edilirse bu görüş Büveyhîlerin idaresini mecburiyetler gereği kabul ederek, halîfenin yerini ve meşruiyetini korumanın zorlanarak da olsa izahından başka bir şey değildir. Mâverdî'nin bir noktada amacı; dinî otorite sahibi halîfe ile, siyasî otorite emîr arasındaki yetki paylaşım alanlarının sınırlarının çizilmesi için teorik bir temel sağlamaktı."[6]

Mâverdî'nin halîfenin hukûkunu savunmak ve otoritesini sağlamlaştırmak için sarfettiği gayretlerin bir neticesi olsa gerek ki, Abbâsî Halîfesi'nin Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderdiği şahıs yine Mâverdî olmuştur. O, görünen şekliyle Tuğrul Bey ile Celâlu'd-Devle arasında sulh yapmak için gönderilmekle birlikte esasta, kendisinden yardım beklenen bir siyasî güce Haiîfe'nin statüsünü anlatma ve onun hukukunu savunmada teorik bakımdan en yeterli kişi olması, onun Tuğrul Bey'e elçi olarak gitmesini sağlamıştır. Ayrıca ilimdeki büyüklüğü ve hilâfet meselelerindeki teorik

[23] Mâverdî, a.g.e., s. 7; M.K.Han, a.g.m., s. 351.

[4] H.Gibb, *a.g.e.,* s. 177.

"[5] Mâverdî, a.g.e., s. 39.

"[6] Erwın I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi,* (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996, s. 42. Günümüzde bazı yazarların Mâverdî'nin bu gayretine "Sünnî ihya hareketi ve fiili sulta ile beraber gelen durumun arasını birleştirme çabaları" şeklindeki mezhebî yaklaşımları doğru değildir (Bkz. Vecih Kevserânî, *Osmanlılarda ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi,* (trc. Muhlis Canyürek), İstanbul 1992, s. 33). Zira bahsedilen dönemde fiili sulta tamamen Şiî-Büveyhîlerin elindedir.

bilgisi onun bu göreve seçilmesinde etken olmuştur. Mâverdî'niıı bu büyüklüğün farkında olan Tuğrul Bey de, hem Halîfe'nin elçisi olması hem de saygınlığından dolayı onu Cürcan'da dört fersah mesafeden karşılamış ve hilat giydirmişti.[27] Tuğrul Bey'in yanında bir sene kalan Mâverdî, bu süre içerisinde gerekli girişimlerde bulunmuş olmalıdır.[28]

Selçuklular döneminin siyaset bilimcilerinden ve önemli hilâfet teorisyenlerinden birisi de İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî'dir. Dönemin büyük âlimlerinden olan Cüveynî, Tuğrul Bey döneminde Eşarîler için yürütülen baskı politikaları sonucunda ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Alp Arslan'ın başa geçmesi ve Nizâmülmülk'ün vezir olmasının ardından ülkeye dönmüş ve Nizâmülmülk'ün ricasıyla Nisabur Nizâmiye Medresesi müderrisliği görevini yürütmüştü.[2']

Özelde Şâfiî-Eşarî, genelde ise Ehl-i sünnet görüşünün savunulması için açılan Nizâmiye Medresesi'nde otuz yıl hocalık yapan ve birbirinden değerli yüzlerce öğrenci yetiştiren Cüveynî'nin dönemin meselelerine karşı bigâne kalması düşünülemezdi. Nitekim dinî otoriteyi ilgilendiren bir meseleye, siyasî otorite Melikşah'ın müdahalesi İmâm Cüveynî tarafından kabul edilmemişti. Melikşah, Ramazan hilalinin görüldüğü gerekçesiyle ertesi günü bayram ilan etmişti. Cüveynî ise, bu günün Ramazan olduğuna dair fetva vermişti. Devlet otoritesinin söz konusu olduğu böyle bir durumda Melikşah, Cüveynî'yi nâzikçe saraya davet ederek meselenin aslını öğrenmek istemiş, Cüveynî de Sultan'a: "Devlet işlerinde fermana itaat bizim vazifemizdir, fakat fetvâya taalluk eden bir meselede Sultan'ın bize danışması lâzımdır" şeklinde cevap vermiş ve Sultan da Cüveynî'yi haklı bulmuştu.'"

27 * Ibnu'1-Esîr IX, s. 522; M.A.Köymen, *Tuğrul...,* s. 36; R.el-Cumeylî,*a.g.e.,* s. 221 vd.

Tuğrul Bey'in yanından Bağdâd'a dönen Mâverdî, Halîfe'nin otoritesini ve ona itaat edilmesi gerektiğini Tuğrul Bey'e iyi anlatmış olmalı ki, Tuğrul Bey'in Halîfeye olan bağlılığı ve saygısıyla birlikte Halîfeye 20 000 ve etrafındakiler için 10 000 dinar parayı takdim etmişti (Bkz.İbnu'l-Cevzî XVI, s. 85). Sünnî hilâfet görüşünün en büyük teorisyeni ve "Hilâfetin Kureyşliliği" görüşünün savunucusu olarak kabul edilen Mâverdî, kendisinden beklenen görevi hakkıyla îfa etmişti.

Zehebî, A'lâm XVIII, s. 468 vd: Değeri o kadar yüksek bir âlimdir ki, vefat ettiğinde talebeleri teessürlerinden minberini parçalamış, okka ve divitlerini kırmış, hocalarının arkasından bir sene yas tutmuşlardı. Bkz. es-Subkî V, s. 268 vd; İbn Hallikân III, s. 168 vd.

30 el-Leknevî, s. 120; O.Turan, *Türk Cihan...,* s. 282.

Basit bir meseleye bile müdahaleden uzak durmayan Cüveynî'nin hilâfet ve saltanat konularında da söyleyecek sözleri, açıklayacağı iikirleri olmalıydı. Nitekim o, selefi Mâverdî'nin yolundan gidip, bahsedilen mesele üzerine müstakil bir eser kaleme alarak Mâverdî gibi hilâfetin Kureyşliliği görüşünü savunmuş ve eserini "Gıyâseddîn" lakaplı Nizâmülmülk adına sunmuştur." Bu yüzden eserine "Gıyâsu'l-Umem fî Iltiyâsi'z-Zulem" adını vermiştir. Eserinin ilk bölümünü sekiz baba ayırarak, birinci babda imâmetin gerekli olduğunu işleyip; ikinci babda imâmetin nassla tayin edildiği görüşünde olan Şiîlerin fikirlerini çürüterek, Hz. Peygamber'in "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" sözü ve Hz. Ali'ye hitâben "Sen, bana, Harun'un Musa'ya olan durumu gibisin" sözlerini genişçe açıklayarak bunların manalarını tahlil etmekte, Hz. Peygamber'in kendi yerine halîfe tayin etmesinin aklen mümkün olamayacağını izaha çalışmaktadır."

Cüveynî, eserinde ayrıca imâmın seçimi, imâmda bulunması gereken özellikler, görevinden azledilmesi ve imâma yardımcı olan memurlardan bahsetmektedir. İmâmda bulunması gereken şartların başında Kureyş'ten olma şartı, Cüveynî için de vazgeçilmez bir esastır." İmâma ve vâlilere gerekli olan işlere bir bölüm ayrılmıştır. O tamâmen dinî ve siyasî otoriteye sahip bir imâm (halîfe) düşündüğünden olsa gerek ki, imâmın itaatinden çıkanlara karşı asker sevk etmekten tutun,'[4] sınır bölgelerinde kaleler yaparak bunların ihtiyaçlarının karşılanmasına kadar birçok şeyi imâmın görevleri arasında gösterir.'[5]

Hilâfet-Saltanat konusundaki tartışmaları en iyi bilen şahıslardan biri olan Nizâmülmülk devletin gücünü Sultan adına elinde bulunduran şahıs

" İzmirli İsmail Hakkı, "İmâmu'l-Harameyn...", s.31.

[3]" Cüveynî, *Ğıyâs...,* s. 59 vd; A.K.Lambton, *State And Govemement In Medıval islam,* London -, s. 105: Cüveynî, bu eseri yazmakla da iktifa etmemiş, o dönemde Şiîlerin imamete inanmayı iman esaslarından kabul etmeleri sebebiyle, hem onların görüşlerinin doğru olmadığını ispat, hem de Ehl-i sünnetin bu noktadaki görüşünü ortaya koyma bakımından "Akîde" konusunda yazdığı "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâni'l-Islâmiyye" adlı eserinin son bölümünde bunun bir iman meselesi olmadığını zikrettikten sonra, imâmın Kureyş'ten ve seçim yoluyla gelmesi gerektiği görüşünü dile getirmiştir. Bkz. Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye...,* s. 126 vd.

Cüveynî, *Ğıyâs...,* s. 92.

Cüveynî, *Gıyâs...,* s. 150.

Cüveynî, *Ğıyâs...,* s. 163.

olarak bu meseledeki tavrını açıkça saltanattan yana koymuş ve yazdığı "Sıyâset-Nâme" adlı eserinde saltanatın meşruiyetini savunmuştur. Nizâmülmülk'ün bu eserini emsallerinden üstün kılan şey, geçmiş milletlerin idarelerinden örnekler vererek bol tarihi malzeme sağlamanın yanında," yaptığı mukayeselerle de Melikşah dönemi Selçuklu Devletinin sosyal bünyesini açıkça ortaya koymasıdır." Vezir'in bu eseri yazmaktaki gayesi Selçuklu idaresini olduğu gibi tasvir etmekten öte, zamanın şartlarına ve inanışlarına göre iyi bir devlet nizamının nasıl olması ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmasıdır.[38]

Nizâmülmülk'ün eserinde, çağdaşı ve hilâfet fikrinin en büyük teorisyenlerinden olan Mâverdî'nin eserindeki hilâfet, halîfenin seçimi, vezirliğin kısımlara ayrılması gibi hususların hiçbiri bulunmaz. Zira onun konu edindiği sistem, halîfelik kurumuna karşı sultanın aristokratik yönetimi altında gelişen monarşik sistemdir. Nizâmülmülk'ün siyasî teorisi tamamen Müslüman siyasetinin sultanlıkla karakterize edilen belli bir dönemini yansıtmaktadır. Halîfe konusuna hiç atıfta bulunmaması ve Selçuklu yönetimiyle Abbâsî Halîfesi arasındaki hukukî ilişkiler konusunda özenle hiçbir şey söylememesi bunun açık delilidir. Aynı düşüncenin gereği olarak, Mâverdî gibi müelliflerin bahsetiği "emîr-i müstevli" (işgalci, gâsıp emîr) ifadesi, Nizâmülmülk'ün eserinde hiç geçmez.[39] Aslında O, halîfenin otoritesinin kaynağını meşrulaştıranlara karşı, sultanın otoritesinin kaynağını meşrulaştırmakta ve bu hususu tartışmaya açmamaktadır. O'na göre, sultanın otoritesinin kaynağı halîfe değildir, bu tamamen Tanrı'nın sultana ikramıdır.[40] Bu sebepten de, yaptıklarından do-

Nizâmülmülk, eserinde tarihî bir metot takip etmekte, anlattığı vakaların doğruluğu için sık sık tarihî olayların şahadetine müracaat etmekte, bu konuda İslâm'dan önceki İran Türk ve Çın tarihinden misaller vermektedir. Bkz. H.H.Şirvani, *a.g.e.,* s. 151.

Nizâmülmülk, bahsedilen bu eserini Sultan Melikşah'ın isteği üzerine kaleme almıştır. Bu eser bir gündelik yönetim kitabı veya idarî sistemin gelişmesi için pratik teklifler içeren bir kitap olmayıp, fiilî siyasî durumdan zuhur eden ve onbirinci yüzyılda İslâm siyaset hayatının ulaşmış olduğu noktayı ifade eden siyasî teorinin kaleme alınmış şeklidir. Bkz. M.Rüknüddin Hassan, "Nizâmülmülk", *İ.D. T.* II, İstanbul 1990, s. 379.

ibrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M.* XII, (1955), s. 231 vd.

[39] M.R.Hassan, a.g.m., s. 381 vd.

[40] M.R.Hassan, a.g.m., s. 383.

layı Taıırı'ya lıcsap vermek durumundadır. Bunun için sultan kullarına iyi davranmalı, halkın işlerinden gafil olmamalıdır."' Nizâmülmülk, bu düşüncesiyle mensubu olduğu İran saltanat sisteminden daha çok, bağlı bulunduğu Sultan'ın mensubu olduğu Türk saltanat sisteminin İslâmî değerlerle bezenmiş şeklini ortaya koymaktadır.[4"]

Nizâmülmülk'e göre: "Din işlerini araştırıp sormak, farzları ve sünnetleri gözetmek, yüce Allâh'ın emirlerini yerine getirmek, din âlimlerine saygı göstermek, maişetleri için gerekeni, Beytü'l-Mâl'dan ayırıp tâyin etmek, zâhidlere ve perhizkârlara hürmet etmek, pâdişaha vâciptir."[43] Bu şekliyle sultan, halîfe gibi hem "kışla"nın, hem de "câmi"nin başkanı durumundan çıkarılıp, sâdece siyasî otoritenin temsilcisi olarak görülmektedir. Din işleri için o sahanın uzmanlarına müracaat etmesi yine, sultana tavsiye edilen hususlardandır. Kaldı ki, Nizâmülmülk'ün eserinde tanımlanan sultan; halifeliğin gerileyişi ile ortaya çıkan İslâm siyasî hayatında yüzyıllarca devam eden tipik Müslüman sultandır.[44] O, diğer siyaset bilimcileri gibi, sadece teoride kalmamış, çok başarılı politik tecrübelere de sahip olduğundan dolayı, tavsiyeleri hayatın içinden ve tecrübelerin süzgecinden geçerek eserine yansımıştır.[41] Nizâmülmülk'ün eseri Arap ile Arap olmayanların kültürleri arasındaki mücadelenin, nispeten birincisinin zevâle ermesi üzerine, ikincisinin siyasette ortaya konmuş şeklidir.[46]

[41] Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme,* s. 17; A.K.Lambton, a.g.m., s. 61.

[4"] Gerçi M.R.Hassan, İran monarşi sisteminin taklit edilerek, Selçuklu feodal sisteminin zaptu rapt altına alınması, dediği sultanlık sistemini İran geleneğine bağlarsa da (Bkz. M.R.Hassan, a.g.m., s. 388), Türk devlet geleneğinde hükümdarın Tanrı'dan kut alması olayını bildiğimiz için biz, meseleye farklı bakmaktayız. Ayrıca vezir her şeyiyle sultanın vekili sıfatı ile hareket eden ve sultana karşı sorumlu olan birisi olması hasebiyle [Bkz. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu nda Vezirlik", *T.A.D.* V/8-9 (1967), s. 97 vd], kendinden ziyade, sultanın görüşlerini yerine getirmekle mükelleftir. Her ne kadar, Selçuklu döneminde kalem erbabı olarak İranlılar görev yapsa da, saltanata ve askerî güce Türkler hâkim olduğu için, idârî meselelerde de onların düşünceleri ve teamülleri geçerliydi. Bu sebepten Nizâmülmülk'ün sultanlık telakkisini Iran geleneğine bağlamak yerine, Türk geleneğinin İslâmî değerlerle bezenmiş şekli demek daha doğrudur.

[43] Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme,* s. 75.

[44] M.R.Hassan, a.g.m., s. 395: Buna rağmen M.R.Hassan'ın, Nizâmülmülk'ün teorisinde sultanın hem dinî, hem de siyasî otorite olması için uğraşıldığı yolundaki görüşüne (Bkz. M.R.Hassan, a.g.m., s. 393) katılmak mümkün değildir.

[45] H.H.Şirvanı, *a.g.e.,* s. 152.

H.H.Şirvanı, *a.g.e.,* s. 164.

Selçuklular dönemindeki yukarıda sözkonusu edilen teorisyenlerin dışında "Orta Yolcu" olarak bilinen Gazâlî'yi de dikkatlice incelemek gerekir. Zira Gazâlî, döneminde yapılan bu hilâfet-saltanat tartışmalarının içinden gelmektedir. O, bir taraftan "hilâfet" görüşünü savunan Cüveynî'nin yanında yetişmiş, diğer taraftan "saltanat" görüşünü benimseyen hemşehrisi Nizâmülmülk'ün yakın desteği ve yardımını görerek Bağdâd Nizâmiye Medresesi müderrisliğine getirilmiş birisidir.[47] Aldığı eğitim gereği "hilâfet"in meşruiyeti görüşünü tahsil etmesine rağmen, Selçukluların değiştirilemez hâkimiyetinin gerçeğini de teslim etmek zorunda kalmıştır. Esasen o, İslâm âlemî için beliren iç ve dış tehlikelere karşı en büyük koruyucu rolünü üstlenen Selçukluların yaptıklarını ve vazgeçilmezliğini de görmekteydi. Bu durum Gazâlî'yi, bu iki görüş arasında bir uzlaşma bulmaya sevk etmiş ve "hilâfet"i kabul eden, fakat "saltanat"ı da reddetmeyen yeni bir fikir ortaya çıkmıştır.

Yaşadığı çağın problemlerini gören Gazâlî, dünya işlerinin siyasetsiz olmayacağını da bilmekte ve kendi eserinde, beşeriyetin ıslahı ile dünya ve âhirette selâmete ulaştıracak doğru yolu gösteren siyaseti kısımlara ayırmakta, peygamberlerin siyasetinden sonra halîfe ve sultanların siyasetinden bahsetmektedir.[48] Dolayısıyla siyaseti, dinin ve ahlâkın zorunlu bir sonucu olarak görmekte, hayatın şartları gereği bunun lüzumlu olduğunu beyan etmektedir.[49] O'na göre, din; hem insan, hem de toplum hayatının temelini oluşturmakta, devlet de dinin koruyucusu görevini ifa etmektedir. Bu bakımdan, devlet zayıflarsa veya ortadan kalkarsa, dinin oturduğu temel de ortadan kalkmış olur.[50] Gazâlî'ye göre, bu siyasetin icra edildiği ve insanların ihtiyaçlarının karışıklığa meydan vermeden yerine getirildiği müessese de devlet kurumudur. İnsanın yaratılışı bunu gerektirdiği gibi, meydana çıkan ihtiyaçlar da bunu gerektirir.[51]

47 A.K.Lambton, *a.g.e., s.* 107.

Gazâlî, *Ihyâu* I, s. 13; Türkçe ter., s. 40.

49 Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet,* Ankara 1995, s. 41: Gazâlî bu düşüncesini Kur'an-ı Kerim'de bulunan "Ey iman edenler! Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ülülemre (idarecilere)de itaat edin..." (Nisa Suresi, 59. ayet) ayetine dayanarak dile getirmektedir. Zira bahsedilen dönemde İslâm için beliren tehlikelerin farkında olan Gazâlî, İslâm'ı bu tehlikelere karşı savunacak Müslüman sultanın gerekliliğini kavramaktaydı.

Unver Günay, "Gazâlî'nin Toplum Görüşü", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî,* Kayseri 1988, s. 174.

H.H.Şirvani, *a.g.e.,* s. 178; Mücahid, *a.g.e.,* s. 161.

İşlerin yürütülmesi ve insanların idare edilmesi için halkın başında birinin bulunması gereklidir ki, bu şahıs Hz. Peygamber'in "İmamlar Kureyştendir" sözüne dayanılarak Kureyş kabilesinden olmalıdır.[5]" Gazâlî, bu görüşüyle klasik Kureyşlilik görüşünü devam ettirdiğini göstermektedir. Fakat yaşadığı olaylar, özellikle de Fâtımîler tarafından yaratılan tehlike, Gazâlî'ye selefleri Mâverdî ve Cüveynî'den değişik şeyler söyleme, yeni yorumlar yapma zarureti getirmiştir.

Gazâlî, imâmın yokluğu durumunda ümmetin işlerinin fesada gideceğini, dinî, iktisadî ve siyasî işlerin bozulacağını ileri sürerek, halîfenin gerekliliğini savunmakta, bunun da şeran vâcip olduğunu ortaya koymaktadır." Ona göre halîfe, seleflerinin bahsettiği şekilde her meselede yetki ve maharet sahibi kimse olmayabilir. Müctehid derecesinde bilgisinin olması da gerekmez. Zira, ihtiyaç duyduğu konularda âlimlerden istifâde edebilir.[54] Mâverdî'nin Büveyhîlerin baskıları karşısında bunalan ve güçsüzleşen halîfenin hukûkunu savunma, onun hukûkî dayanaklarını gösterme çabaları; Cüveynî'nin her meselede etkili ve yetkili halîfe tanımı yerine, Gazâlî'de mevcut durumu izah ederek, halîfenin meşruiyetini müdafaa gayretleri görülür. Çünkü, artık horlanan ve hakir görülen halîfe yerine, kendisine saygı duyulan, önünde diz çökülen ve istekleri emir kabul edilen bir halîfe vardır. Bu yönüyle Gazâlî'nin tanımladığı halîfe, seleflerinin tanımladığı halîfeden farklıdır. Fakat, Gazâlî'nin onlardan ayrılan yönü gerçekçi olması ve mevcut realiteden hareket etmesidir.

Gazâlî'nin düşüncesine göre, halîfe her konuda otorite sahibi birisi değildir. Bu yüzden de siyasî sahadaki otoritesini güç ve kudret sahibi birisine devredebilir. Gazâlî'nin düşüncesindeki bu güç Selçuklulardan başkası değildir. Dolayısıyla Gazâlî'ye göre halîfe, âdeta dinî yetkilerle sınırlandırılmış olan kişidir. O, bu tanımı getirmekle bir noktada seleflerinin bahsettiği güçte (gerçek) halîfenin olmadığını da kabul etmiş olmaktadır.[55] Dolayısıyla Gazâlî'nin teorisinin en belirgin yanı, siyasî

" İmâm Gazâlî, *el-Iktisâd...,* s. 115.

[53] İmâm Gazâlî, *el-İktisâd..., s.* 114; Leonard Binder, "Gazâlî", (trc. Y.Z.Cömert), *I.D. T* II, İstanbul 1990, s. 409; F.Korkmaz,*a.g.e., s.* 45.

[54] İmâm Gazâlî, *el-İktisâd...,* s. 115.

E.Rosenthal, *a.g.e., s.* 60 vd.

gerçeklılığidir. Gazâlî, mevcuttan hareketle teorisini geliştirmiş, pratiği olmayan nazarî teorilerin kimseye fayda getirmediğini görmüştür. O, geleneksel halîfe teorisinin yanında ondan öncekilerinin hiç bahsetmediği "sultan" kavramı ve ona bağlı olan siyasî otoriteden de bahseden bir fikir adamıdır. O, halîfenin yanında sultanın varlığını da kabul ederek bunu aklî ve siyasî bir gereklilikle izah eder. * Ayrıca o, selefi Mâverdî gibi sadece halîfenin meşruiyeti üzerinde ısrar etmez. Meseleye daha çok Sünnî düşünceden hareketle değişik bir yorum getirir. Bu yorumuyla Gazâlî, üniter (tek yanlı) sistemden ziyade, çok yanlı, çok unsurlu bir yönetimden yanadır. Hepsinden önemlisi halîfe ile sultanı irtibatlandırmakta, halîfe ile iktidarı elinde tutan kişi arasında işbirliği öngörmektedir.[51] O, bu düşüncesiyle Mâverdî'ye ters düşmüyor, Sünnî teoriyi reddetmiyor, sadece zamanın siyasi şartlarını geleneksel Sünnî düşüncenin de kabul edebileceği bir üslupla açıklamak istiyordu.[58]

Gazâlî, teorisini sebep sonuç ilişkilerine dayandırarak izah etmekte, bu yönüyle sosyal bünyenin gereklerini düşünerek gerçekçi ve uygulanabilir düşünceler üretmektedir. Ona göre sultanlık, bu haliyle düzenin korunması ve asayişin sağlanması için gerekli zemin hazırladığı gibi, İslâmî faaliyetler için de müsait bir ortam hazırlamış olur. Bu sebeplerden dolayı sultan meşru sayılmalı ve ona bahsedilen şeyleri gerçekleştirecek birtakım imtiyazlar verilmelidir.[5'] Aksi taktirde dünyevî işlerin barış ve

Gazâlî: "Din ve sultan ıkı ıkız kardeştir. Yine bundan dolayıdır ki, din esas ve sultan koruyucudur. Esası, temeli bulunmayan bir bina yıkılmağa mahkûm olduğu gibi, koruyucusu bulunmayan bir şey de yok olmağa mahkûmdur. Binaenaleyh, akıllı olan bir kimse şu hususu kesinlikle kabul etmek zorundadır ki, insanlar, çeşitli sınıflarıyla, içinde bulundukları muhtelif durumlarıyla, arzularıyla ve birbirine aykırı görüşleriyle baş başa bırakılsalardı ve aralarında görüşüne hürmet ve itaat edilen ve onları fikirleri etrafında toplayacak güçte bir kimse bulunmasaydı, şüphesiz hepsi de en son ferdine kadar helâk olurdu. Bu hastalığın ilacı ise, ancak bu dağınık ve birbirine aykırı fikirleri bir araya getirebilecek, çeşitli görüşlere sahip insanları bir fikir etrafında toplayabilecek güce, kudrete sahip ve kendisine itaat edilen bir sultanın varlığıdır. Bu da bize gösteriyor ki, dünya düzem zorunlu olduğu için sultanın varlığı ve din düzeni için dünya düzeni zorunluluğu gibi, Ahiret saadetini kazanmak için de din düzeni zorunludur" demektedir. Bkz. İmâm Gazâlî, *el-İktisâd...,* s. 114; A.K.Lambton, a.g.m., s. 54.

" L. Binder, "Gazâlî", *İ.D.T.* II, s. 406.

L. Bınder, a.g.m., s. 413.

59 L.BÎnder, a.g.m., s. 412: Gazâlî, sultanın meşruiyetini tanırken, ona sınırsız yetkiler vermez. Aksine din ve dünya işlerinin düzeni için onu sorumlu tutar. Bu yüzden de, hü-

düzen içerisinde, Tann'nın emirleri doğrultusunda yürütülmesi imkansız olur.[m)]

Gazâlî'nin en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de, sultanların devlet işlerinde âlimlere ve tecrübe sahibi kişilere önem vermesi gereğidir." Böylece Gazâlî'nin hilâfet teorisinin üç unsuru ortaya çıkar: Halîfe, Sultan ve ulemâ. Bunların her biri islâmî yönetimin ardındaki bir gücü temsil etmekte ve yine her biri bu otoritenin gerektirdiği işlevleri yerine getirmektedir. Bu yüzdendir ki, Gazâlî'nin teorisi siyasî gerçekliliği yansıtmakta ve uygulama sahası bulmaktadır.'" Gazâlî, bu düşünceleri ile Hobbes, Locke ve Rousseau v.b. Batılı düşünürler gibi muhayyel insanla uğraşmamış, aksine gerçeklerle uğraşarak "Devlet" fikrini bu yönde geliştirmiştir.[63]

Ana hatlarını vermeye çalıştığımız, Selçuklular dönemindeki önemli siyaset teorisyenlerinden Mâverdî ve Cüveynî'ye göre otoritenin sahibinin halîfe olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlara karşı saltanatı savunan Nizâmülmülk'e göre ise otoritenin kaynağı sultandır. Gazâlî ise, orta yolcu olarak her iki görüşün uzlaşmasını temin etmiş ve siyaset teorisini bu yönde geliştirmiştir.

Teori nasıl olursa olsun, uygulamanın ne şekilde geliştiğini ve otoritenin kimin elinde olduğunu biz, tarihî kaynaklardan görebilmekteyiz. Bu otorite, Selçuklu Sultanlan'nın elinde olan güç ve kuvvetin otoritesidir. Dolayısıyla bahsedilen dönemdeki bütün tartışmalara ve meşruiyet arayışlarına rağmen Sünnî islâm dünyasının lideri Selçuklular olup, hilâfet makamına hürmet ve saygılarından dolayı, bu makamın durumunu tar-

kümdarın uyması gereken bâzı kuralları belirterek bunlara tabi olması gerektiğini bildirir. "Eğer hükümdar âdilse Tanrının, değilse şeytanın vekilidir" diyerek, sultanın sorumluluğunun büyüklüğünü hatırlatır (Bkz. ibrahim Agah Çubukçu, "Gazzalî ve Siyaset", *A. U.I.F.D.* IX, Ankara 1961, s. 128; M.Taplamacıoğlu, a.g.m., s. 91). Zâlim sultanın kötülüklerini anlatılarak inanların ondan uzak durmaları gereği de, mütefekkir t.ır.ı fından insanlara tavsiye edilen hususlardandır. Bkz. İmâm Gazâlî, *ihya* II, s. 142 vd.

M. Taplamacıoğlu, a.g.m., s. 90.

İ.A.Çubukçu, a.g.m., s. 129.

L.Binder, a.g.m., s. 413; A.K.Lambton, a.g.m., s. 54.

Mehmet Taplamacıoğlu, "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *A. Ü.İ.ID.* XII, (1964), s. 90.

tışmamışlardır.[64] Aksine, yetkileri dinî liderlikle sınırlı kalan halîfenin bu durumunun devamını, kendi siyasî nüfuzları açısından da faydalı görmüşlerdir. Siyasî otoritenin, hemen hemen her önemli olayda belirleyici husus olduğu, ileride açıklanacağı gibi, Tuğrul Bey'in evliliği ve Melikşah'ın Halîfe'yi Bağdâd'dan çıkarma teşebbüslerinde de görülecektir.

Hilâfet-Saltanat teorisyenlerinin tartıştığı ve neticede İslâmî bir hüviyet verdikleri "Sultan" mefhumu,[65] Selçuklularla birlikte yeni bir anlam ve muhteva kazanmış, cihanşumul bir imparatorluk unvanı kadar gösterişli yeni bir iddiayı temsil etmenin yanında,[66] Abbâsî Halîfeleri tarafından da tanınmıştır. Bunun en açık şeklini, Halîfe Kâim Biemrillah'ın Tuğrul Bey'i

Selçuklular, idarelerini dinî ve ilâhî bir boyayla boyayarak ona kutsal bir nitelik kazandırdılar. Bu durum karşısında halk da onlara itaat etmek mecburiyetinde kaldı. Bu idarelerine Halîfeyi de ortak kıldılar. Bu durum Hz. Ebû Bekimin okuduğu hutbede belirtmediği ilâhî veçhenin Tuğrul Bey tarafından belirtilmesidir (Bkz. H.Mahmud, *a.g.e.,* s. 543). Nitekim Tuğrul Bey'in Kâdılkudât'a bir yazdığı mektupta kendinden: "Doğunun ve Batının meliki, İslâm'ı ihya eden, İmâmın vekili, Halîfetullah olan Emîru'l-Müminîn'in sağ eli (kuvveti) olan Şâhinşâh-ı Muazzam'dan Kâdılkudât'a" şeklinde bahsetmesi bu düşünceyi teyit etmektedir (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 72). Oysa Hz. Ebû Bekir, kendisini "Halîfetullah" şeklinde sıfatlandırmamakta, "Halîfetu Rasulillâh" (Allah'ın elçisinin halîfesi) dedirtmekteydi. H. Mahmud, bu düşüncenin Türklere İran'dan geçtiğini söylerse de (Bkz. H.Mahmûd, *a.g.e.,* s. 542 vd.), bunun doğru olmadığını bilmekteyiz. Zira İranlılardan farklı olarak Türklerde de hükümdara Tanrı tarafından "Kut" verilmesi, dolayısıyla hükümdarın ilâhî bir nitelik kazanması durumu mevcuttur.

Selçuklularla birlikte halîfenin otoritesiyle beraber anılmaya başlayan "Sultan" kelimesi Arapça'da "otorite" ve "hükümet" anlamlanna gelmektedir. Önceden mücerred bir isimken sonraları şahıslar için kullanılmaya başlanmıştır (Bkz. B. Lewis, *İslâm'ın...,* s. 80). İbn el-Ömerî'nin "Mesâliku'l-Ebsâr" adlı eserinde belirttiğine göre; bu sultan kendi egemenliği altında meliklerin bulunduğu bir kimse ise "Melikü'l-Mülûk" tabiri ile; orduları büyük, ülkesi ve hükümranlığı genişse "es-Sultanu'l-A'zâm" tabiri ile; Selçuklular gibi değişik iklimlerde sultanın adına hutbe okunuyorsa o taktirde "Sultânu's-Salâtîn" şeklinde kullanılması lazım gelir [Bkz. Muhammed Abdulhay el-Kettâni, *et-Terâtîbu'l-Idâriyye* I *(Hz. Peygamber in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar),* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1990, s. 92]. M. Hamidullah'a göre: "Türkler İslâm dinine girdikten sonra yeni bir unsur getirdiler, evvelâ, asker, sonra devleti idare eden hakikî bir kudret olarak kumandan oldular. Halîfelerle yan yana orada evvelâ bir Emîrü'l-Ümera (kumandanlar kumandanı) ve daha sonra bu kumandan bir (sultan) göründü, devlet otoritesi taksime uğradı ve idare, halîfenin adına icrayı hükümet eden sultanın eline geçti." Bkz. Muhammed Hamidullah, *Islâma Giriş,* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara -, s.155.

B.Levıs, *islâm'ın...,* s. 81.

Bağdâd'a davet etmesi ve Besâsirî gâilesinin ortadan kaldınlmasıiulan sonra Tiığrıil Bey'e "Melikuİ-Meşrık ve'l-Mağrib" (Doğunun ve Batının Sultanı) unvanını vermesinde görmek mümkündür."

Selçuklu Sultanları, her ne kadar dinî önder olarak halîfenin hizmetinde idiyseler de, iktidarı kimseyle paylaşmadan ve tek başlarına, İslâm adına, bağımsız olarak ellerinde tuttular.[68] Halîfe'nin ülkesi artık Selçuklular ülkesinin bir parçası haline gelmiş, görünüşte Sultanlar Halîfe'nin emrinde olduklarından dolayı, Abbâsî Halîfesi'nin gücü ve kudreti artmıştı. Fakat bunlar sadece şekilden ibaretti. Hakikatte Abbâsî Halîfeleri'nin nüfuzu kısılmış, ülkenin her tarafındaki minberlerde onların adı okunmasına rağmen, bu sembolik olmaktan öteye gidememiştir. Halifelik, artık dinî teşrifat ve başkanlık haline dönüşmüş; halîfeler de dinî ve içtimaî meseleler yerine, dinî şâirleri ve şahsiyetleri himaye ile uğraşmışlardır."

Halifelik karşısında güçleri iyice artan Selçuklu Sultanları, sultanlığın Müslümanlar için, en azından teoride, dinî bir anlam ifâde ettiğini bilmekteydiler. Bu sebepten dolayı, İslâm'ın başı olarak, otoritelerinde dinî bir temel olduğunu iddia etmişler, fakat bu iddiayı siyasî ve askerî alanla sınırlamasını da bilerek, dinî liderliği halîfeye bırakmışlardır.™ Selçukluların bu düşüncesi, dönemin siyaset teorisyenlerince de desteklenmiştir. Nizâmülmülk eserinde, saltanatın Allah'ın vergisi olduğunu ve sultanın bu nimete karşı Allah'a karşı sorumlu olduğunu belirtirken;" Gazâlî de, "Din ve sultan iki ikiz kardeştir. Yine bundan dolayıdır ki: Din esas ve sultan koruyucudur. Esası, temeli bulunmayan bir bina yıkılmağa mahkûm olduğu gibi, koruyucusu bulunmayan bir şey de yok olmağa mahkûmdur", "...dünya düzeni zorunlu olduğu için sultanın varlığı ve din düzeni için dünya düzeni zorunluluğu gibi, Ahiret saadetini kazanmak için de din düzeni zorunludur"[?]"şeklinde yorum getirerek sultanın varlığını meşrulaştırmakla kalmamış, ona dinî bir gereklilik de vermiştir.

[67] İbnu'l-Esîr X, s. 633 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 293.

Norman Itzkowitz, *Osmanlı imparatorluğu ve Islâmî Gelenek,* (trc. ismet Özel), istanbul 1989, s. 22.

[69]

M.H.Şendeb, *a.g.e.,* s. 31.

B.Levis, *islâm'ın...,* s. 81.

Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme,* s. 15.

İmâm Gazâlî, *el-İktisâd...,* s. 114; A.K.Lambton, a.g.m., s. 54.

B-SliLÇUKLU SULTANLARININ HALÎİTİLI- RLI- MÜNASI-BETLI-Rİ

Tarihî seyri içerisinde gelişerek ve değişerek Selçuklular dönemine kadar gelen Halifelik kurumu, Selçuklularla birlikte yeni bir güç ve kuvvete kavuşmuştu. Artık horlanan ve hakir görülen halîfeler gitmiş, onların yerine kendilerine saygı duyulan, hürmet gösterilen halîfeler gelmişti. Bu durum bir yandan halîfelerin eski güç ve kudretlerine yeniden kavuşma arzularını kamçılarken, diğer taraftan mevcut siyasî otorite ile kuvvet ve yetki paylaşımı meselesini de gündeme getirmişti. Bu konuda dönemin âlimleri ve siyaset bilimcileri değişik görüşler ileri sürerek meseleyi hukûkî zemine oturtmaya çalışmışlarsa da, hayatın akışı ve siyasî zaruretler her zaman bu teorileri haklı çıkaracak uygulamaları ortaya koyma imkanı vermemiştir. Halîfeler ile Sultanlar arasında çeşitli sebeplerden kaynaklanan birtakım çatışmalar ve ilişkiler ağı yaşanmıştır.

1- Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063)

Selçuklu Sultanları ve Halîfelerle olan ilişkilerinin ilk ve en geniş şekilde yaşandığı dönem, hiç şüphesiz ki Tuğrul Bey dönemidir. Sünnî dünyanın lideri olan Halîfe ile ilk temasa geçen ve onun yanında siyasî bir güç olarak yer alan da Tuğrul Bey olmuştur. Bu sebepten dolayı Tuğrul Bey zamanındaki Halîfe-Sultan ilişkileri sonraki devirlere göre daha büyük önem arz etmektedir.

a- Halîfeyle Yazışma ve Hâkimiyetin Meşruiyet Kazanması

Abbâsî Halîfeleri, Selçuklular Devleti kurulmadan önce de, Türk sultanları ile yazışmalar yapmışlardı. Özellikle Halîfe Kâdir Billah (991-1030), gittikçe güçlenen ve halîfelere baskı yapan Büveyhîlerin tasallutundan kurtulmak için Gazneli Mahmud'un (997-1030) desteğini istemek mecburiyetinde kalmış, onlara güvenerek Büveyhîleri tehdit etmişti. Babasından sonra tahta geçen Mesud (1030-1040) da aynı politikayı devam ettirmiş, Abbâsî Halîfe'sine elçilerle birlikte hediyeler göndermiş ve hürmette kusur etmemişti.[7] Bu şekilde başlayan Türk hükümdarlarıyla yazışmalar Kâim Biemrillah (1030-1074) zamanında da devam etmiştir.

Abdulmecîd Bedevî, a.g.e., s. 175 vd,

Selçukluların Horasan'da varlıklarını kabul ettirerek devletlerini kurmalarıyla birlikte, Abbasîler ile münasebetlerin başladığı görülmektedir. Nitekim Sultan Mesud ikinci defa yenilgiye uğratılarak Tuğrul Bey, Nisabur'da tahta oturup "Sultanu'l-Muazzâm" unvanı ile kendi adına hutbe okutmuş ve devletin istiklâlini ilan etmişti.[4] Bu sırada Çağrı Bey ve diğer Oğuz Beyleri'nin Rey, Hemedan ve Cebel bölgelerine akınlar yapıp, yağmalarda bulunması üzerine Halîfe Kâim Biemrillah Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek, yağma ve akınlardan vazgeçmelerini, bunun yerine ele geçirdikleri beldelerde imar faaliyetlerinde bulunmalarını istemişti (1038).[75] Selçuklular, Halîfe'nin elçisi Ebû Bekir et-Tusî'nin kendilerine gönderilmesinden son derece memnun olarak bayram etmişler ve elçiye onüç " kat hilat giydirmişlerdi.[77]

Abbâsî Halîfesi'nin elçi göndermesi Selçuklular ile Halîfe arasında ilk diplomatik temastır. Nitekim İslâm dünyasının lideri Halîfe'den kendilerine elçi gelmesi, Selçukluları da son derece memnun etmiştir. Zira elçinin gelmesi demek; onların Halîfe'ce tanınması anlamına gelmekteydi ki, devletin yeni teşekkül döneminde bu büyük önem arz etmekteydi. Aynı zamanda Halîfe'nin isteklerine son derece titizlikle uyulması da onların bu diplomatik münasebete verdikleri değeri gösterir.

Râvendî I, s. 95; M.A.Köymen, *Büyük...* I, s. 277; Şâkir Mustafa, *Mevsuatu Düveli'l-Alemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ* III, Beyrut 1993, s. 680; Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya,* İstanbul 1994, s. 80.

Halîfe'nin yağma yapılmaması isteğine rağmen Çağrı Bey Nisabur ve civarını yağmalamak istemişse de, Tuğrul Bey buna şiddetle karşı çıkarak; "Ramazan ayı haram aydır, bu ayda yağma olmaz" diyerek engellemişti. Ramazan ayından sonra Çağrı Bey yağmalara devam edince, bu defa da Halîfe'nin mektubunu göstererek onları bu işten vazgeçirmek istemişti. Fakat yağma fikrinin kuvvet kazandığını görünce, bir hançer alarak: "Eğer herhangi bir şey yağmalarsanız Allah'a yemin olsun ki, bununla kendimi öldürürüm" diyerek yağma yapılmasını engellemişti (el-Bundârî, Çağrı Bey'in bıçağını çekerek eğer yağma yapmam engellenirse kendimi öldürürürüm dediğini nakletmektedir. Ibnu'l-Esîr ise bu işi yapanın Tuğrul Bey olduğunu söyler). Çağrı Bey'in gönlünü hoş etmek için de Nisabur halkından 30 000 dinarı taksitle alarak Çağrı Bey'e vermeyi kararlaştırdı. Nisabur'da Mesud'un tahtına oturan Tuğrul Bey, halka karşı gayet âdil davranarak haftada iki gün mazlumların davalarına bakmak üzere meclis kurmaya başladı. Bkz. İbnu'l-Esîr IX, s. 458 vd; Mevdûdî, *Selçuklular...,* s. 137.

" Onüç sayısının özel bir anlamının olup olmadığını bilememekteyiz.

el-Bundârî, a.g.e., s. 4.

Selçuklular, Sultan Mesud'u Dandanakan'da (1040) kesin bir yenilgiye uğrattıktan sonra[8] Horasan'da hâkimiyetlerini kesinleştirdiler. Topladıkları ilk kurultayda Abbâsî Halîfesi ile temasa geçme kararan alarak, dönemin önde gelen âlimlerinden Ebû İshak el-Fukkaî'yi bir mektupla birlikte Halîfe'ye gönderdiler. Bu mektupta: "Biz Selçuk-oğulları kullarınız, mukaddes peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gaza ve cihada çalışıyorduk ve büyük Kabe'yi ziyarete devam ederdik. Bizim aramızda ileri gelmiş ve muhterem Isrâ'il bin Selçük adlı bir amcamız vardı. Yemîn-ed-Devle bin Sevük-tekin onu, cürüm ve kabahati olmadan, yakalayıp, Hindistan'da Kâlencâr kalesine göndererek, yedi yıl hapsetti. Nihayet o, orada ömrünün sonuna erip öldü. Bizim akraba ve taallukatımızdan bir çoklarını kalelerde mahpus tuttu. Mahmut ölüp yerine oğlu Mes'ud geçince, memleket işleriyle uğraşmayarak, eğlence ile gezip dolaşmakla meşgul oluyordu. Muhakkak ki Horasan'ın meşhur ve ileri gelenleri, kendilerini himayemiz altına almamızı istediler. Mes'ud'un ordusu üzerimize geldi. Aramızda ilerlemeler ve gerilemeler, mağlubiyetler ve galibiyetler oldu. Nihayet iyi baht yüz gösterdi. Son defasında, Mes'ud, büyük bir ordu ile bizzat üzerimize yürüdü. Tanrı'nın yardımı ve Peygamberin temiz ve mukaddes huzurunun ikbali ile, bizim taraf galip geldi. Mes'ud mağlup, zelil ve bayrağı baş aşağı gelmiş bir halde, sırt çevirip kaçarak, ikbal ile devleti bize bıraktı. Tanrı'nın bu vergisine şükür, bu yardımına hamdolmak üzere adalet ve insaf ile hareket ettik, zulüm ve adâletsizlik yolundan ayrıldık. (Şimdi) istiyoruz ki, bu iş din yolu ile Emîr el-Mümi-nîn buyruğu ile olsun." denmekteydi.™

Mektubun muhtevasına dikkat edildiğinde Selçukluların Halîfe katında meşruiyet aradıkları ve meşruiyetlerinin tanınması için islâmî esaslara ne kadar bağlı olduklarını vurguladıkları görülmektedir. Halîfe tarafından daha önceden meşruiyeti tanınan Gazne Sultanları'nm zülüm ve haksızlık yaptıkları, oyun ve eğlence ile uğraştıkları zikredilerek, onların bir Müslüman sultanın yapmaması gereken şeyleri yaparak meşruiyetle-

[8] Ebu'l-Fidâ II, s. 164 vd; Azımı, *a.g.e.,* s. 3.

[79] Râvendî I, s. 101 vd; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 5; M.A.Köymen, *Büyük...* I, s. 359 vd; S.Divitçioğlu,d.g.e., s. 83.

rını kaybettikleri de, açıktan söylenmese bile, dolaylı yoldan dile getirilmektedir. Neticede kendilerinin, önceden cereyan eden tatsız olaylar Halîfe tarafından da bilindiği için, zulüm ve adaletsizlik yolundan ayrılarak devletlerini tesis ettiklerini, bu devletin de Halîfe'nin yüksek otoritesi ile tasdik edilmesini istedikleri bildirilmektedir.

Bahsedilen hususlar ışığında bakıldığında, her ne kadar siyasî olarak hakimiyetlerini temin etmiş olsalar da, Selçukluların Halîfe'nin menevî otoritesi tarafından tanınmak için gayret sarf ettikleri görülür. Bu iş için önceki sultanların yaptıkları fena şeyler hatırlatılarak, kendilerinin bu tür işlerden uzak durdukları, insanları mutlu edecek âdil bir idâre tesis ettikleri gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu, o dönemde geçerli olan teamüllerin bir gereği olarak Halîfe tarafından tanınmanın lüzumundan kaynaklanan bir husustur. Zira Halîfe tarafından tanınmadıkça, o devletin meşruiyeti kabul edilmemiş olurdu. Selçukluların da bu düşünceden hareketle, Halîfe'ye elçi göndererek tanınmalarını talep ettikleri anlaşılmaktadır.

Tuğrul Bey, bir taraftan Halîfe tarafından tanınmak için yazışma yaparken, diğer taraftan Halîfe'nin yüksek otoritesini tanıdığını uygulamalarıyla gösteriyordu. Nitekim kurultaydan sonra fethedilen ülkeler hânedan üyeleri arasında taksim edilerek buraların idareleri onlara tevdî edilirken, hutbelerde de Abbâsî Halîfesi'nin adı okunarak Halîfe'ye olan bağlılık gösterilmiş oluyordu. Halîfe'nin doğuda itibarı artarken, tam tersi bir durumla Bağdâd merkezinde gün geçtikçe durumu zorlaşmaktaydı. Bağdâd'a hâkim olan Şiî-Büveyhîler, Halîfe'ye baskı yapmaya, hatta Halîfenin gelirlerine el uzatmaya başladılar.™ Halîfe'nin ismini hutbelerde okutan ve onun tarafından tanınmayı bekleyen Tuğrul Bey, bu duruma rıza göstermedi. Büveyhî Sultanı Celâlu'd-Devle'ye bir mektup yazarak ona "el-Meliku'l-Celîl" şeklinde hitap edip, Halîfe'ye ve reayaya karşı iyi davranmasını istedi (435/1043). Celâlu'd-Devle, giderek artan bir şekilde güçlenen Selçuklulardan çekindiğinden dolayı yaptıklarından vazgeçerek Halîfe'nin gelirlerini iade etti." Gerek bahsedilen dönemde Horasan emîri

[80] İbnu'l-Esîr IX, s. 511; İbnu'l-Cevzî XV, s. 285; Ebu'l-Fidâ II, s. 166.

[81] İbnu'l-Cevzî XV, s. 289; İbn Kesîr XII, s. 56.

olan ibrahim Yınal'ın Bağdâd'a gönderdiği,"[2] gerekse Tuğrul Bey'in Celâlu'd-Devle'ye gönderdiği mektuptan anlaşılacağı üzere, Selçukluların Bağdâd'daki gelişmeleri yakından takip ettikleri ve bölgeyle ilgilendikleri anlaşılmaktadır.

Rey şehrini kendisine merkez yaparak buraya yerleşen Tuğrul Bey, 1043'de Halîfe'ye Ebû Tâlib Muhammed b. Eyyûb'u elçi olarak göndererek, ' ilk elçisi ile Halîfe'den gerekli iltifatı görmediğine kâni olmuş olacak ki, bu ikinci elçisi ile, Halîfe'den hizmetlerinden dolayı kendisinin daha fazla yüceltilmesini istedi. Elçi, Halîfe'ye: "Ben Arap saltanatının başında bulunan şahsın vekiliyim (yahut bendesiyim). Hâkim olduğum bütün beldelerde Halîfe' nin adını ilan ettim. Ahaliyi, seleflerim olan Mahmud ve Mes'ud'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de her hangi suretle seleflerimin ma'dunu değilim. Onlar da Haiîfe'nin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evlâdıyım ve Hün'lerin kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırdeden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum" şeklinde, Tuğrul Bey'in mektubunu iletti.[84]

Bu mektupta açıkça belirtildiği gibi, Tuğrul Bey, kendisini Haiîfe'nin vekili olarak addetmekte ve yaptığı işlerle Haiîfe'nin şanını yücelttiğini bilmektedir. Kendinden önceki sultanların gördüğü hürmet ve iltifatı hatırlatarak, kendisinin soy olarak onlardan daha yüce, hizmet olarak daha ileride olduğunu belirtip, bu hizmetlerine ve şanına yakışır unvan ve mükâfat beklediğini göstermektedir. Bu istek belki de ilk elçisini gönderdiğinde umduğunu bulamamanın vermiş olduğu hayal kırıklığından kaynaklanmaktadır. Nitekim daha sonra bu beklentisine kavuşacaktır.

Büyük Kurultaydan sonra Halîfe'ye gönderilen ve Selçuklu Devletinin tanınmasını isteyen elçiden sonra, Horasan emirliği görevinde bulunan İbrahim Yınal'ın da Bağdâd'a (1042) bir mektup göndererek: "Şehinşah-i Selçuki Tuğrul Bey, Horasan ve Harezmin hükümdarıdır. Kendisi Bedevilerin hac yollarına neler yaptıklarını ve Allah'ın evinde ibadet için gidenlerin nasıl yakalayıp soyduklannı haber aldığı için Bağdâd'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor. Ordusunu izzet-ü ikram ile ve hediyelerle karşılayarak sulh ve müsalemetin bütün dünyaya hakim olmasını temin için hazırlanın" şeklinde, Tuğrul Bey'in niyetini bildirmişti. Bkz. Abû'l-Farac I, s. 298; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* *s.* 35.

[83] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 85.

‹4 .»t, Abû'l-Farac I, s. 299; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 35.

Selçuklular ile Abbâsî Halîfesi arasındaki bu elçi teatisinin belki de en önemlisi ve dönüm noktası olanı, Halîfe tarafından ünlü Şâfiî âlimi Maverdî'nin 1043'de Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmesidir, Maverdî'nin elçi gönderilmesiyle birlikte Halîfe, Selçukluları siyasî bir teşekkül ve devlet olarak tanıdığını kabul etmiş oluyordu. Mâverdî, o sıralarda Cürcan'da bulunan Tuğrul Bey tarafından şehrin dört fersah dışında karşılanmıştır.[85] Gerek Halîfe'nin elçisi olması, gerekse ilimdeki şöhreti bakımından Tuğrul Bey tarafından son derecede önemsenen ve şehrin dışında karşılanan Mâverdî, elçilik görevini ifâ etmiş ve Tuğrul Bey'in yanında bir sene kaldıktan sonra Sultan'ın Halîfe'ye olan bağlılığını bildirmek üzere geri dönmüştü. Dönüşünde, Selçukluları şereflendirmesinden dolayı kendisine 30 000, Halîfe için 20 000 ve Halîfe'nin etrafındaki şahıslara verilmek üzere 10 000 dinar hediyeyi de beraberinde getirmişti.[8"]

Mâverdî'nin geri dönüşünde getirdiği haberler Halîfe için büyük önem arz etmekteydi. Büveyhîler tarafından devamlı baskı altında tutulan Halîfe, kendisine yeni müttefikler aramaktaydı. Beklediği müttefikin Selçuklular olması kuvvetle muhtemel olmakla beraber,[87] onların Halîfe'ye gerekli bağlılığı gösterip göstermeyeceklerinden emin olmak lâzımdı. Bu sebepledir ki, Mâverdî gibi hilâfet konusundaki teorik bilgilere vâkıf, aynı zamanda Büveyhî Sultanları'na karşı Halîfe'nin tarafı olarak görüşmelere katılmış bir şahsın gönderilmesi uygun görülmüştü. Mâverdî'nin gönderilişinde görünen sebep, kaynakların naklettiği meseleler olmasına rağmen, gerçekte Halîfe'nin zihninde uyanan istifhamlara beklediği cevapları almak için olduğu anlaşılmaktadır. Mâverdî'nin Sultan'ın yanında bir yıl gibi uzun bir süre kalması da, Sultan'ın düşüncelerini öğrenmek ve Halîfe'nin hukukî durumunu ona anlatmak için uygun bir zaman olmuştur.

[85] Mâverdî'nin gönderilişi İbnu'l-Esîr'e göre, Tuğrul Bey ile Celâlu'd-Devle ve Ebû Kâlicâr arasında sulh yapmak üzere; İbnu'l-Cevzî'ye göre, Tuğrul Bey'in fethettiği beldelerdeki çirkin işleri terkederek halka ihsanda bulunmasını istemek içindir. Bkz. Ibnu'1-Esîr IX, s. 522; İbnu'l-Cevzî XV, s. 289.

[86] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 85; İbnu'l-Esîr X, s. 522; İbnu'l-Verdî I, s. 491.

Hz. Peygamber'in hadîslerinde Türklerden bahsetmesi ve onların Ortadoğu'ya gelerek bölgeye hâkim olacakları yolundaki rivayetler muhtemeldir ki, Halîfe tarafından d.ı bilinmekte, Türkistan'daki gelişmelerden dolayı da, Türkleri yardım alabileceği kuvvet olarak görmekteydi. Hz. Peygamber'in Türklerle ilgili hadîslerinin yorumu için bkz. Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, İstanbul 1980, s. 153 vd.

Mâverdî'nin verdiği izahat üzerine, Halîfe'nin Selçuklular ve Biiveylıîleri kendi menfaatleri açısından tarttığı ve öncekilerin tahakkümünden kurtulmak için Selçuklular lehinde karar verdiği ileri sürülebilir.[88] Halîfe, Mâverdî'nin getirdiği haberlerden umduklarının bulmuş ve Tuğrul Bey'e güveni gelmiş olmalı ki, daha sonraları onu Bağdâd'a dâvet edecektir.

Bu arada Bağdâd'da yeni gelişmeler olmuş, Celâlu'd-Devle vefat etmiş (1044), yerine Melik Ebû Kâlicâr geçmişti. Ebû Kâlicâr, Bağdâd'a girerken Halîfe onu istikbale çıkmamış, önceki sultanın vezirlerini göndermekle iktifa etmişti. Bağdâd'da hâkimiyetini sağlamlaştıran Ebû Kâlicâr (Ağustos 1045)'de adına hutbe okutmaya başladı.[89] Bağdâd'da meliklerin beş vakit davul çaldırması adet olmadığı halde ki, Adudu'd-Devle üç vakit çaldırmıştı, Ebû Kâlicâr beş vakit çalınmasını emretti.[90] Meydana gelen bu gelişmeler Halîfe'yi iyiden iyiye rahatsız ettiği için, daha önceden Mâverdî vâsıtası ile hakkında bilgi sahibi olduğu Tuğrul Bey'le tekrar temasa geçme gereği duydu.

Görülen lüzum üzerine Halîfe, Tuğrul Bey'e yeni bir elçi daha gönderdi (1044). Elçinin götürdüğü mektupte dört mesele vardı: Fethettiği yerlerle yetinerek yeni yerler fethetmemesi, Halîfe'ye karşı kesin bağlı kalması ve bunu yeminlerle teyit etmesi, Halka âdil davranması ve fethettiği yerlerden âdet gereğince Halîfe'ye vergiler göndermesi. Eğer bu şartlar yerine getirilirse sizi şeref hilatleri ile süsleriz, sizi hükümdar tanıtacak şeref unvanları veririz, denmekteydi. Tuğrul Bey, Halîfe'nin ileri sürdüğü birinci şart için: "Benim askerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir" cevabını verince; elçi de, "Bunun sebebi sizin bu memleketleri tahrip etmenizdir. Bütün dünyayı alsanız ve bu şekilde tahrip etseniz size ve milletinize yetmez" şeklinde cevap verdi. İkinci şart için: "İstediğiniz bu yeminlere belki kâtiplerin aklı erer, fakat benim aklım ermez. Benim hiç hata etmemek üzere kendimi zaptu-rapt altına almama imkan mı vardır?" dedi. Elçi buna: "Siz bütün kalbinizle bize bağlı olduğunuzu gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız, hatadan korunmuş olursunuz" cevabını verdi. Sultan üçüncü şart için: "Ben dürüst hareket

M.A.Köymen, *Selçuklu...,* s. 168.

89 İbnu'l-Esîr X, s. 517; Ebu'l-Fidâ II, s. 167.

90 İbnu'l-Cevzî XV, s. 293.

içııı dikkat ediyorum. Şayet yanımdaki aç kimselerden bazıları kötülük ediyorsa buna karşı ne yapabilirim?" cevabını verdi. Dördüncü madde için: "istediğiniz verginin miktarını bana bildirin. Elimden gelirse geri kalmam" şeklinde cevap verdi. Muhakkak olan şudur: Tuğrul Bey, bu dört maddenin birini bile kabul etmedi."

Halîfe'nin ileri sürdüğü ve hiçbiri Tuğrul Bey tarafından kabul görmeyen bu şartlara dikkat edilirse, Selçuklu Sultan'ı hakkında hâla bazı tereddütlerin olduğu, bu sebepten dolayı da, ondan birtakım güven artırıcı davranışlar beklediğine hükmedebiliriz. Tuğrul Bey'in şartlara uyması karşılığında hükümdarlığını tanıyacağını, şerefli unvanlar vereceğini vaadettiği dikkati çekmektedir. Belki de Halîfe, bu şekilde davranarak, dönemin hukûkî anlayışı gereği islâm âleminde bir sultanın meşru kabul edilmesi için kendisi tarafından hükümdarlığının onaylanması ve uygun unvanlar verilmesi şartını dolaylı yollardan Tuğrul Bey'e hatırlatmaktadır. Tuğrul Bey'in gönderdiği önceki elçilerle birlikte ona uygun unvan vermemiş olması da bu düşünceden kaynaklanmış olabilir. Ama, Halîfe'nin bu tutumuna karşılık Tuğrul Bey de gelişen şartlarla, Halîfe'nin mecbur kalacağı ihtimalinin arttığını görerek, isteklerinden hiç birisini yerine getirmemişti. Aslında her iki tarafta kendi isteklerini garanti altına almak düşüncesinden dolayı, diğerinin isteklerini savsaklamakta, bununla birlikte elçilik teatisi de devam etmekteydi. Bu ilişkilerin akışı içerisinde Tuğrul Bey'in, dönemin önemli Hanefî âlimlerinden ve Isfehan kadısı olan Ali b. Ubeydullah el-Hatîbî'yi (öl. 1074) 1048 yılının ortalarında Bağdâd'a elçi olarak gönderdiğini görmekteyiz.'"

Halîfe ile ilişkiler gelişmekte iken Tuğrul Bey, Ebû Mansûr b. Alâu'd-Devle'nin elinde olan Isfehan'ı kuşatarak uzun süre muhasara etti (1050).Kuşatmanın uzayarak dokuz ayı geçmesi üzerine sıkıntı içinde olan halk, Halîfe'ye elçi göndererek ondan şefaatçi olmasını istediler. Tuğrul Bey'in kendisinden meşruiyyetinin tanımasını beklediğini ve bu isteğin Tuğrul Bey'e ödün vermek anlamına geleceğini bilen Halîfe bu

" Abû'l-Farac I, s. 302 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 36.

el-Kureşî II, s. 577 vd. Tarafımızdan tespit edilen bu bilgi, diğer araştırmacıların eserlerinde geçmemektedir.

[53] İbnu'l-Esîr IX, s. 562 vd; Ebu'l-Fidâ II, s. 170.

isteğe sıcak bakmadıysa da, sonradan ricada bulunmayı kabul edip "Meşru hükümdar", "Müslümanların sığınağı" ve "Rüknüddin Sultan Tuğrul Bey" unvanlarını kullanarak mektup yazdı ve İsfehan ahalisi lehinde ricada bulundu. Halîfe'den istediği unvanları alarak meşruiyyetini tastik ettiren Sultan, Haiîfe'nin ricasını yerine getirmenin yanında ona 20 000, adamlarına da 2 000 dinar gönderdi. Bu tarihten itibaren sultanlık mührünün üzerine bir yay ve bu unvanları kazıttırmıştır ki, bu işarete tuğra denecektir.[94] İbnu'l-Esîr'in ifadesine göre; "Tuğrul Bey'in elçilik heyeti 1051'de Bağdâd'a ulaştı. Haiîfe'nin vermiş olduğu unvanlardan dolayı Sultan teşekkür ediyordu. Halîfe'ye 10 000 dinarın yanında değerli mücevherler, elbiseler ve güzel kokular gönderilmişti. Ayrıca 5 000 dinar Haiîfe'nin yakınlarına ve 2 000 dinar da vezire gönderilmişti. Halîfe, Tuğrul Bey'in elçilerini büyük bir sevinç içerisinde karşılamış, heyetin gelişi bayram gününe tesadüf ettiğinden, üniformalar içindeki askerlerine bir karşılama merasimi yaptırarak, Sultan'ın elçilerine gücünü göstermek istemişti".[95]

Zaman Tuğrul Bey'den yana işlemiş ve bekleyip de alamadığı unvanları İsfehan kuşatması sırasında almış oldu. Haiîfe'nin Tuğrul Bey'e bu unvanları vermesi ve bahsedilen unvanları kullanarak mektup yazması, Selçukluların Halîfe tarafından tam olarak tanındığının işaretidir. Kendi meşruiyetinin Halîfe tarafından da tanınması üzerine Tuğrul Bey, Türk geleneğinde hâkimiyet sembolü olan yayı mührüne kazıtmış ve Haiîfe'nin verdiği unvanları serbestçe kullanmağa başlamıştır. Bağdâd'a gönderilen mukabil elçi ve hediyeler de bu tanınmanın memnuniyetinin ifadesidir.

b- Sultan'ın Bağdâd'a Davet Edilişi

Tuğrul Bey'in Hemedan'ı zaptından sonra, Halîfe gizli bir elçi göndererek (1052) Tuğrul Bey'i Bağdâd'a davet etti.[96] Bağdâd'da durumun gittikçe Haiîfe'nin aleyhine gelişmesi sebebiyle Haiîfe'nin inadından vazgeçerek Tuğrul Bey'e beklediği unvanları vermesi, Tuğrul Bey'in ise meşruiyet meselesini hallederek hukûken tanınan bir devlete kavuşması, taraflar arasındaki güvensizlik meselesini sona erdirmiş ve daha yakın ilişki kurma gereğini ortaya çıkarmıştır.

[94] Abû'l-Farac I, s. 305.
[95] İbnu'l-Esîr X, s. 580; Mevdûdî, *Selçuklular...,* s. 186 vd.
[96] İbn Tağriberdî V, s. 58 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 37.

Tarallar arasındaki yazışmalar devam etmiş, bahsedilen olaydan iki yıl geçmeden, bazı kaynaklara göre bizzat Halîfe, bazılarına göre ise Vezir Reisü'r-Rüesa Ibnü'l-Mesleme bir elçi göndererek Arslan Besâsirî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdâd'a davet etmişti. Elçi Tuğrul Bey'i ikna edebilmek için onun yanında uzun süre kalmak mecburiyetinde kalmıştı.[7] Tuğrul Bey'in daveti kabul etmesine karşılık kendisine 300 000 dinar verileceği de vezir tarafından vaad edilmişti.'[8]

Halîfe'nin Tuğrul Bey'e son bir defa (dördüncü kez) müracaatından sonra, Tuğrul Bey, Halîfe'ye bir elçi göndererek, birtakım işlerini yerine getirmek üzere Bağdâd'a gelmek istediğini bildirdi.' Tuğrul Bey: "Peygamber (Muhammed)e hizmetle şeref kazanmak istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddileri (göçebeleri) ortadan kaldıracağım. Sonra Suriyeli âsilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allah'ın izniyle harp edeceğim" demekteydi. Halîfe de onun dinî gayret ve hamiyetini överek Bağdâd'a gelme hususunda gecikmemesini rica etti."[10]

Seneler süren yazışmalar ve elçi teatisinin sonucunda Tuğrul Bey, isteklerine kavuşmanın yanı sıra, Sünnî dünyanın liderliğini ele alacak yolculuğa çıkmaya hazırdı. Bir Türk sultanının Bağdâd'a gelişi hem Abbâsîler tarihi açısından, hem de Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olacaktır. Şimdiye kadar Sünnî inancın sadece müntesibi olan Türkler, bu tarihten sonra, ona muarız olan bütün siyasî ve fikrî düşüncelere karşı da Sünnîliğin müdâfii olmaya başlayacaklardır. Bu iç ve dış baskılar karşısında neredeyse yok olma noktasına gelmiş olan Sünnî düşüncenin yeniden canlanmasını sağlayacağı gibi, onun fikrî yönden de gelişerek karşı

Râvendî, Halîfe tarafından Tuğrul Bey'e gönderilen elçinin kadı Abdullah el-Haşîmî olarak ta bilinen Hibetullah b. Muhammed el-Me'munî adlı şahıs olduğunu ve Tuğrul Bey'i Bağdâd'a gelmeye davet ettiğini, fakat Sultan'ın işlerinin çokluğundan dolayı bu davete icap edemediğini, bu yüzden de Hibetullah'ın Sultan'ın yanında üç sene kaldığını zikreder. Bkz. Râvendî I, s. 103.

! M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 37.

Tuğrul Bey, sanki Halîfe tarafından bir davet yapılmamış da kendisi böyle bir işe karar vermiş gibi davranmaktaydı.

™ Abû'l-Farac I, s. 306.

ıikırlere meydan okuyacak kadar güçlenmesine de vesile olacaktır. Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişi, siyasî ve fikrî yönden Sünnîliğin ihya edilmesinin başlangıç tarihidir.

c- Birinci Bağdâd Seferi

Tuğrul Bey, Bağdâd'a gelme arzusunu ortaya koyup gerekli hazırlıklara başladı. Dînaver, Karmasîn, Hulvan ve diğer yerlerdeki adamlarına haber gönderip erzak ve yem tedarik etmelerini istedi. Bu haber Bağdâd'da büyük çalkantılara ve karışıklıklara sebep oldu (1055).[101] Zira bahsedilen dönemde el-Meliku'r-Rahîm'in komutanlarından olan Arslan Besâsirî, Büveyhî Sultanı m bütün yetkilerinden soyarak idâreyi elinde toplamıştı.[10"] Besâsirî gün geçtikçe gücünü artırarak her meselede söz sahibi olmuş, hilâfet sarayını yağmalamaya ve Halîfeyi tutuklamaya bile niyetlenmişti.[ı03]

Rey'de bulunan Tuğrul Bey, işlerini yoluna koyduktan sonra Muharrem ayında Hemedan'a geçti. Halîfeye elçi göndererek emrine icabet edeceğini ve bu yüzden Bağdâd'a gelmekte olduğunu bildirdi. Bu arada Tuğrul Bey, Hac yapmak, Mekke yolunu ıslah etmek Şam ve Mısır'a yürüyerek Şiî Mustansır ın hâkimiyetine son vermek istediğini açığa vurdu. Ayrıca Bağdâd'daki Türklere de mektup göndererek onlara iyilik vaad etti. O sırada Vâsıt'da bulunan Büveyhî Sultanı el-Meliku'r-Rahim de Bağdâd'a dönmüş ve Tuğrul Bey'le yapılacak anlaşmanın şartlarını Halîfe'ye bırakmıştı.

15 Aralık 1055'de Bağdâd câmilerinde hutbeler Tuğrul Bey'in adına okunmaya başladı. Bu sırada Bağdâd'a yaklaşan Tuğrul Bey, Halîfeye haber göndererek şehre girmek için izin istedi. Bu izin verildiği gibi, halîfenin veziri, kadılar, eşraf, şahitler ve el-Meliku'r-Rahim'in önde gelen kumandanları Sultan'ı karşılamaya çıktılar. Tuğrul Bey de onların kendisini istikbalinden memnuniyetini göstermekte gecikmedi ve gelenleri istikbal maksadıyla kumandanlarıyla, vezir Kundurî'yi görevlendirdi.

"" İbnu'l-Esîr X, s. 609 vd.

[102] Ş.Dayf V, s. 235 vd.

ibn Kesîr XII, s. 73.

Reisü'r-Rüesa ve yanındakiler Sultan'ın maiyetine yaklaştıklarında, bir hâcib yanında getirdiği atı Reisü'r-Rüesâ'ya göstererek: "Bu Sultan'ın ö/.el atlarıııdandır; sizin binmeniz için gönderildi" dedi. Reisü'r-Rüesâ, beygirinden inerek bu hayvana bindi. Sonra vezir Kundurî geldi ve onu karşıladı. Vezir bu karşılaşma esnasında hayvanından yere inmek istediyse de, o buna müsaade etmedi ve hayvanların üzerinde iken kucaklaştılar. Halîfe'nin veziri Tuğrul Bey ile Nehrevan'da mülaki oldu. Sultan ona Halîfe'nin durumunu sordu. O da Halîfe'nin durumunu arz etti ve teşekkür nişanesi olarak yeri öpmek kastıyla ima etti. Böylece büyük bir alay ve tören ile Tuğrul Bey şehre girdi.'™

Tuğrul Bey'in Bağdâd'a girmesiyle birlikte Büveyhîler Devleti sona erdiği gibi, tek otoritenin hükmü altında birleşen İmparatorluğun gerçek hâkimi de Selçuklular oldu.[105] el-Meliku'r-Rahim'in yakalanıp hapse konmasıyla birlikte Bağdâd'daki Şiî iktidarı sona erdirilerek, Sünnîliğin iktidarı yeniden tesis edildi.[106] Bağdâd'daki minberlerde Halîfe'den sonra Tuğrul Bey'in ismi okundu. Ayrıca Şiîlerin oturduğu Kerh Mahallesi halkına da sabah namazlarında "es-Salâtü Hayrun mine'n-Nevm" ibaresini okumaları emredildi.[107]

Tuğrul Bey, Bağdâd'a girer girmez, Büveyhîlerin idare merkezi olan "Dâru'l-Memleke"ye yerleşip, valiler ve tahsildarlar tayin ederek Selçuklu teşkilatını kurdu. Çıkardıkları kargaşadan sonra kaçan Türkler ve Deylemîlerin evlerine askerlerini yerleştirip, onların iktalarına el koydu. Hemen Bağdâd şahneliğine[108] Aytekin b. Süleyman adlı adamını getirerek, şehrin idaresini düzene koydu. Vezir Kundurî, "Kanun Kitabı" (vergi defterleri) ni getirterek "Sultâniyyât" adı altında alınmakta olan vergileri

[104] İbnu'l-Esîr IX, s. 610; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 348 vd.

[105] Bernard Lewis, *Tarihte Araplar,* (trc. H.D.Yıldız), İstanbul 1979, s. 181.

[106] İbnu'l-Esîr X, s. 609 vd; İbn Kesîr XII, s. 73; Suyûtî, *Tarihu...,* s. 417 vd; İbn Tağriberdî V, s. 58 vd; İbnu'l-Cevzî XV, s. 343 vd; Ebu'l-Fida II, s. 173; İbnu'l-Verdî I, s. 494; Zehebî, *el-İber* II, s. 289; Makrîzî, *es-Sülük* I, s. 33; NuveyrîXXVI, s. 288 vd.

[107] Nuveyrî XXVI, s. 291.

[108] Şahne, Selçuklular tarihinde ilk defa Tuğrul Bey döneminde rastlanan bir memuriyettir. Amîdlerin emri altında bulunan, emniyet, âsayiş ve güvenlikten sorumlu bir nevi askerî valiliktir. Bkz. M.A.Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı* II, Ankara 1983, s. 199 vd; Muhammed Mahmud İdrîs, *Rusûmu's-Selâçıka ve Nuzumuhumu'l-Ictimâiyye,* Kâhire 1983, s. 109.

Selçuk hazinesine (Kalem-i Dîvân) nakletti. Hâkimiyetin sembolü olmasından dolayı, darb edilen altın ve gümüş paraların üzerine Tuğrul Bey'in adı yazıldı. Basra ve Ahvaz eyâletlerini yıllık 30 000 dinar karşılığında Hazâresb'e ikta olarak verdi. Büveyhîlerin Halîfe'ye bağladıkları tahsisata ek olarak 50 000 dinar ve 500 kurr'[09] buğday tahsis etti. Hatta elinde yeterli imkan olsa daha fazla vereceğini, "Araplığa yardım eden askerlerim bu kadar çok olmasaydılar, Türklerin evvelce Halîfeden almış oldukları her şeyi geri verirdim" şeklindeki ifadesiyle belirtti."[0]

Bağdâd'da hâkimiyetini tesis eden Tuğrul Bey, hemen şehrin imar faaliyetlerine başladı. 1056'da Bağdâd'da Dicle kenarındaki şehrin surunu tamir ettirdi. Buradan kesilen ağaçlarla Adudiyye Sarayının (Daru'l-Memleke) birçok yerini yeniden imar ettirdi.'" Bu iş için civar yerlerdeki evler ve mahalleler yıkılarak yeni mekanlar kazanıldı. Sarayın yanı başında beylerin oturacakları konaklar, askerler için kışlalar ve câmi yaptıran Sultan, buraya geçici olarak gelmediğini ortaya koydu."[2]

Tuğrul Bey'in bu yaptıklarına bakıldığında, onun sadece Halîfeyi Besâsirî'nin elinden kurtarmak kastıyla değil, Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini tesis etmek üzere geldiğini söylemek mümkündür."[3] Üstelik Halîfe'ye dinî otoritenin dışında bir hâkimiyet hakkı tanınmaması da bu düşünceyi teyit etmektedir."[4] Son Büveyhî Sultanı el-Meliku'r-Rahim'in Halîfe tarafından Tuğrul Bey'e gönderilmesi ve garanti verilmesine rağmen tutuklanıp hapse konması da, siyaset gereği yapılması gereken hususlarda Halîfe'ye fazla söz hakkı tanınmadığının bir işaretidir. Nitekim Halîfe de, bu durumun farkına vararak, "...bu insanlar benim emrimle sana geldiler; ya onları serbest bırakırsın, ya da ben Bağdâd'ı terk ederim,

X. yy'da Irak topraklarında kullanılan bir ölçüdür. Buna göre bir kurr: 2925 kgr. buğdaya (2437,5 kgr. Arpa, nuhut, mercimek veya 3656,25 kgr. pirinçe) denk gelmektedir. Bkz. Walther Hınz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri,* (trc. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 52 vd

Abû'l-Farac I, s. 307 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 86 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 39.

"' İbnu'l-Cevzî XVI, s. 4; İbn Kesîr XII, s. 75.

" Faruk Sümer, *Oğuzlar,* İstanbul 1992, s. 90.

M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 39.

[1 14] O.Turan, *Selçuklular...,* s. 87.

bcıı seni şeri emirlere daha saygılısın diye davet ettim, oysa sen /ıdılııu yapmaktasın" diye, Tuğrul Bey'i ikaz etmişti."[5]

Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti'nin menfaatine gerekli gördüğü bütün kararları almaktan çekinmemişti. Fakat meydana gelen bazı uygulama hataları yüzünden iki taraf arasında nahoş olayların meydana geldiği de bir gerçekti. Sultan'ın Bağdâd'da kaldığı onüç aylık sürede askerler ile halk arasında bazı tatsız olaylar yaşanmış ve meydana gelen bu olaylar sebebi ile Tuğrul Bey'le Haiîfe'nin arası açılma noktasına gelmişti. Bu durum ise Tuğrul Bey'i çok üzmüştü. Askerlerin halkın evlerinde kalmalarından dolayı birtakım istenmeyen olaylar meydana gelmiş, Halîfe, vezirini çağırarak Kundurî ile görüşmesini ve durumu düzeltmesini istemişti.

Haiîfe'nin veziri vasıtasıyla Selçuklu askerlerinin Bağdâd'dan çekilmesini, aksi taktirde kendisinin harekete geçeceğini bildirmesi üzerine Tuğrul Bey faaliyete geçti."[6] Zaten bu sırada Tuğrul Bey, rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve askerlerinin yaptığından dolayı Hz. Peygamber'den azar işitmişti. Gördüğü rüyadan çok etkilenen Tuğrul Bey, derhal askerlerini halkın evlerinden çıkarıp, meydana gelen tatsızlıkları gidererek Temmuz 1056'da yeniden Haiîfe'nin gönlünü kazandı."

Alınan kararların ve yapılan uygulamaların bir kısmı Halîfe'yi rahatsız edince, hem Haiîfe'nin gönlünü hoş etmek, hem de gerginliği artırmamak için bir taraftan Haiîfe'nin tahsisatları artırılmış; bununla da kalınmayarak, Halîfe ile evlilik bağı kurulma cihetine gidilmiştir. Çağrı Bey'in kızı Hatice Hatun,"[8] Halîfe Kâim Biemrillah'la evlendirilerek iki aile arasında akrabalık kurulmuş (Ekim 1056), böylece Tuğrul Bey'in

[115] İbnu'l-Esîr IX, s. 613 vd.

Tuğrul Bey, "Ben her halükarda Haiîfe'nin hadimiyim. Bu işlerin yapılmasını ben emretmediğim gibi, böyle şeyler benim âdetim de değildir. Lakin benim askerim çoktur ve ben bunların her yaptığını engelleyecek güçte değilim. Bu işleri yapanlar da az kişidir. Ben gerekeni yapacak ve durumu düzelteceğim" dedi. Bkz. Ibnu'l-Cevzî XVI, s. 3 vd.

Hz. Peygamber ona: "Allah elindeki beldeler ve oradaki insanlar hakkında seni yargılayacak; sen bu hususta Allah'ın emirlerini gözetmiyor, onun celâlinden haya etmiyorsun. Divana geç ve Emiru'l-Müminîn'e bak, itaat için ne yapıyor" demişti. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 3 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 7 vd; Müneccimbaşı II, s. 565.

Muahhar bir tarihçi, Arslan Hatun'un Tuğrul Bey'in kızı olduğu yanlışını nakletmekte dir. Bkz. Ebû Muhammed el-Hâşimî, *a.g.e.,* s. 454 a.

gücü ve azameti artarken,"' Halîfe'nin de Selçuklulara güveni sağlanmıştır.

Abbâsîlerle akrabalık tesisinden sonra, Halîfe'nin sarayının yanında kendisi için yaptırdığı saraya yerleşen Tuğrul Bey, Halîfe'nin kendisi için gönderdiği değerli taşlarla işli tahta burada oturmuş ve şehir eşrafı gelerek hürmetlerini arz etmişlerdi.'-0 Bu sırada Besâsirî üzerine gönderilen Selçuklu kuvvetleri Sincar yakınlarında yenilgiye uğramış; Mevsıl, Küfe ve Vâsıt'da Şiî hutbesi okunmaya başlamıştı."' Musul üzerine yürüyen Tuğrul Bey, buradaki hâkimiyetini yeniden tesis edip, Abbâsî Halîfesi adına hutbe okuttuktan sonra (1057),'" kardeşi ibrahim Yınal'ı burada bırakıp kendisi tekrar Bağdâd'a döndü.'2' Kendisini karşılayan vezir Kundurî ile beraber Halîfe'nin veziri Reisu'r-Rüesâ da Halîfe'nin selamlarını bildirdi ve içi mücevher dolu altından bir kap takdim etti. Ayrıca Halîfe'den getirdiği cübbe ve sarığı yastığının üzerine koydu. Sultan da ona hizmet etmek üzere ayağa kalktı ve yer öptü, Halîfe ile görüşmek istediğini bildirdi.'"4

Tuğrul Bey Bağdâd'a dönerken büyük törenlerle karşılanmıştı (Ocak 1058). Sultan gemiyle gelmiş, adamları da onun çevresinde yer almışlardı. Gemiden inince Halîfe'nin gönderdiği bir ata binerek saraya gitti. Halîfe, yerden yedi arşın yüksekliğinde bir taht üzerine oturuyordu. Üzerinde Hz. Peygamber'in bürdesi ve elinde hayzuran ağacından yapılmış bir âsa vardı. Sarayda gerçekleşen ilk buluşmada Tuğrul Bey, Halîfe'nin önünde önce yeri, sonra da elini öpüp, kendisi için kurdurulan ikinci bir taht üzerine oturdu. Halîfe, bir tercüman vasıtasıyla, islâm'a yaptığı hizmetlerden dolayı Tuğrul Bey'e teşekkür etti.

Halîfe ona altın işlemeli miski sarık giydirerek, Arap ve Arap olmayan kavimlerin tacıyla taçlandırmış, kendisine yedi iklimi tevcih ettiğinin

'" Zehebî, *el-İber* II, s. 201; Zehebî, Düvel II, s. 230; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 4 vd; İbn Kesîr XII, s. 74 vd.

[120] Abû'l-Farac I, s. 308.

İbn Kesîr XII, s. 76; M.el-Hudarî, *a.g.e.,* s.475; O. Turan, *Selçuklular...,* s. 87.

[122] İbnu'l-Esîr X, s. 626 vd; İbn Kesîr XII, s. 76; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 8; Nuveyrî XXVI, s. 292 vd; İbn Haldun IV, s. 341; el-Hudarî,*a.g.e.,* s. 475.

'" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 19.

[124] Ibnu'l-Esîr X, s. 633.

işareti olarak yedi hilat giydirmiş, murassa iki altın kılıç kuşatarak iki devletin idaresini uhdesine tevdi etmiştir. Sultan'a "Rüknü'd-Dîn" (Dinin temeli), "Meliku'l-Meşrık ve'l-Mağrib" (Doğunun ve batının hükümdarı) unvanları ile birlikte "Kâsımu Emîru'l-Müminîn" (Halîfenin ortağı) lakabını vermiştir. Halîfe bu unvanları verdikten sonra üç tane sancak istedi; bunların ikisi güzel sarı işli, üçüncüsü altınla yaldızlanmış sim işli olup "Livâu'l-Hamd" adlı sancaktı. Halîfe bu sancağı eline aldıktan sonra hazırlatmış olduğu ahitnâmeyi Tuğrul Bey'e teslim etti ve: "O bizim sözümüzü sana okuyor. Onun gereklerinin neler olduğunu sana tefsir ediyor. Onunla bize emredilenler; Allah tarafından bize, sana ve Müslümanlara emredilenlerdir ki, biz onun içinde yazdık ve sağlamlaştırdık. Ben, onunla Allah'ın emrettiklerini sana emrediyor, nehyettiklerini sana nehyediyorum. Bu Mansur b. Ahmed senin yanında bizim naibimiz, dostumuz ve halîfemizdir (vekilimizdir), ahitnâmeyi sana o okur. Onu koru ve gözet, çünkü o doğru, emin ve güvenilir kişidir" dedi. Tuğrul Bey de, her fâsılada eğiliyor ve bağlılığını bildiriyordu.

Tuğrul Bey, Halîfenin önünde ikinci defa yer öpmek istediyse de başındaki taç buna mani oldu. Onun üzerine Halîfe'nin elini iki defa öptükten sonra teberrüken gözüne sürmüştü. Halîfe bu unvanlarla birlikte, "Allah'ın kendisine verdiği yerlerin tamamını Sultan'ın idaresine tevdi ettiğini ve kulların hukûkunun korunmasını yine ona bıraktığını, idaresini tevdi ettiği meselelerde Allah'tan korkması, adâleti yayması ve zulme mani olması gerektiğini" açıkça belirterek, bu işleri Tuğrul Bey'e havâle etti. Bunu üzerine Tuğrul Bey izin isteyerek; "Ben Emîru'l-Muminîn'in hizmetçisi ve kölesiyim. Onun emirleri ve yasaklarını yapıp, memur ettiği şeyleri yerine getirmekle müşerref olacağım. Allah'tan yardım ve başarı diliyorum" dedi. Bu merasimden sonra huzurdan çıkan Sultan, Halîfe'ye değerli hediyeler gönderdi. Bunların arasında 50 000 dinar, atları ve silahlarıyla birlikte elli tane seçkin Türk köle ve elbise gibi değişik şeyler mevcuttu.[125]

[125] İbnu'l-Esîr IX, s.633 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 293; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 19 vd; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 11 vd; Nuveyrî XXVI, s. 294 vd; Ebu'l-Fidâ II, s. 176; Ahmed b. Mahmud, Selçuk-Nâme I, s.43; el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 475; H.Mahmud-A. Eş-Şerîf, *a.g.e.,* s. 562 vd; es-Surûr, *Tarihu...,s.* 196.

Halîfe, Tuğrul Bey'e "es-Sultan" unvanını da bağışladı. Bu zaten Tuğrul Bey tarafından kullanılan unvanın resmîleşmesidir. Ayrıca Tuğrul Bey'e verilen "Doğunun ve Batının Hükümdarı" sıfatı ile, bütün Müslüman topraklarını, özellikle de Abbâsî Halifeliğini tanımayan bölgeleri fethetme yetkisi Sultan'a verilmekteydi.[126] Bu yetki ile birlikte Sultan'ın yaptığı ve yapacağı bütün işlerin onayı alınmış, meşruiyet zeminine oturtulmuş oldu. Özellikle Selçuklular için iki ana hedef olan Fâtımîler ve Bizans meselesinin halledilmesi için Selçuklular daha rahat hareket etme imkanı bulmuşlardır.

Sultan'ın Bağdâd'a gelmesi ve yaptıklarını ele alan bazı muâsır tarihçiler, Tuğrul Bey'in Halîfe'ye sadece dinî sahayı bırakıp, dünya işleriyle ilgili kısmı kendi üzerine almasını "hilâfet" ve "saltanatın" birbirinden ayrılması olarak kabul etmektedirler.[127] Bazıları ise "...dünya işlerinin din'den ayrı tutulmasından ibaret bu eski Türk geleneği Halîfe el-Kaaim Bi'emrillah'ın para ve erzak tahsisatını artırmakla yetinen Sultan Tuğrul Bey'in saltanat meselelerini kendi üzerine alması ile fiilen yürürlüğe konmuştu" şeklindeki ifadelerle, Tuğrul Bey'le birlikte biri dinî, diğeri dünyevî olmak üzere iki otorite kaynağının ortaya çıktığını ifade etmişlerdir.'"[8] Bu düşünceden hareketle günümüzdeki "lâiklik" kavramının Selçuklular döneminde ortaya konduğuna dair bir kanaate ulaşılmıştır. " Oysa lâiklik, ortaya çıktığı medeniyetin tarihî, sosyal, kültürel ve inanç değerle-

C.Cahen, *Osmanlılardan...,* s. 41 vd; B.el-Aselî II, s. 341 vd.

A.Z.Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş,* İstanbul 1981, s. 202.

İ.Kafesoğlu, *Türk...,* s. 346.

129 . . . . .

Bilindiği üzere Latince "laicus" kelimesinden alınmış olan lâiklik kelimesinin lügat manası: Ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem ve prensip demektir. Katolik dünyasındaki insanların ruhanîler (clerge) ve bunların alt birimi olarak manastırlarda hayattan uzak yaşayan keşişler (Reguler), halk içinde herkesle beraber yaşayan papaz, piskopos gibi kişiler de (Seculer) olarak tanımlanmışlardır. Ruhanîler sınıfının bu ikisine de mensup olmayan kimseler ise lâik diye adlandırılmışlardır (Bkz. Ali Fuat Başgeldi, *Din ve Lâiklik,* İstanbul 1977, s. 151 vd). Dolayısıyla doğuşu ve mensup olduğu tarihî, sosyal, kültürel ve inanç değerleri itibarı ile başka bir medeniyetin mahsulü olan lâikliğin, bizim bahsettiğimiz tarihî yapı ve kültürel değerlerle fazla bir ilişkisi yoktur.

rıııiıı bir neticesi olup, Selçuklular döneminde bahsedilen tarihî yapı vc kültürel değerlerle fazla ilişkisi olmayan bir meseledir.'[311]

d- ikinci Bağdâd Seferi

Musul vâlisi ibrahim Yınal'ın isyan ettiğine dair şayialar yayılınca, Tuğrul Bey ve Halîfe ona bir mektup yazarak Bağdâd'a çağırdılar. O da, bu davete icabet ederek Bağdâd'a geldi ve merasimle karşılandı (Şubatl058).'[3]' Tuğrul Bey'in Bağdâd'a dönmesinden sonra üç ay geçmeden, ibrahim Yınal'ın da şehirde olmamasından istifade eden Besâsirî tekrar Musul önlerinde gözüktü. Yardımda geç kalınması üzerine Musul'u ele

Selçuklular'la birlikte ortaya çıkan bu durumun lâiklikle alâkalı olup olmadığını görmek için, lâikliğin ortaya çıktığı döneme ve cemiyet yapısına bakmak gerekir. "Laik-lik/Sekülerlik, Hıristiyan Batı'da ortaya çıkmıştır ve çıkmış olduğu ortamın kültürel ve siyasî ve tarihî ve Kilise-Devlet ilişkileri ile yakından ilgilidir." Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun resmi dini oluncaya kadar üçyüzelli senelik illegal döneminde "Sezar'ın hakkının Sezar'a, Tanrı'nın hakkının Tanrı'ya ait olduğu" bir anlayış ile, din işleri ile dünya işlerini birbirinden ayıran "Kayzaryanizm" ilkesine sarılmıştır. Legal döneminde ise Hıristiyanlık ve Kilise özdeş kavramlar haline gelip, dünyevî bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Hıristiyan mezheplerinde Ortodoks Kilisesi, devletin karşısında değil, devletle birlikte yer alırken, Katolik Kilisesi siyasî otoritenin kendisine tâbi olduğu, siyasî ve dünyevî otoriteleri elinde tutan bir merkez haline geldi. Protestanlıkla birlikte bu anlayış değişerek, Kilise devlet işlerinden ayrılmaya başlayıp, Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki anlayışa dönerek "Yeni-Kayzercilik" olarak ifade edilebilecek din işleri ile devlet işlerinin ayrılığı anlayışına gidildi. Reform hareketiyle birlikte Kilisenin mütehakkim otoritesi karşısında aydınlar harekete geçtiler. Aydınlar, bu dinin, kişilerin özel dünyalarının dışında, bu dünyaya müdahale etmeyen ve onun zatî inançlar kompleksi olarak muhafazası, dünya işlerinin de hür insan aklı ve iradesi ile şekillendirilmesi gerektiği biçiminde bir kanaate ulaştılar. Kilisenin dışında dünyanın meşrulaştırılması birinci şıkta "Laisizasyon", ikinci şıkta da "Sekülarizasyon"u doğurmuştur (Bkz. Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e,* İstanbul 1995, s. 115 vd). Bir taraftan "Sezarın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya veriniz" diyen inanç sistemi üzerinde doğup gelişen, tarih içerisinde kilisenin ve kralların halk üzerindeki egemenlik mücadelesi sonucunda şekillenen lâiklik vardır. Diğer tarafta ise din ve dünya, dünya ve âhiret ayırımını kesinlikle yapmayan; birini diğerinin devamı, sebebi sayan inanç sistemi ile onun temsilcisi olan kişinin (Peygamber, halîfe, sultan) aynı anda kışlanın ve câminin komutanı, lideri olduğu sistem vardır. Birinde din ve dünyanın ayrılığını gerektiren tarihî, sosyal ve kültürel sebepler; diğerinde ise yapısı gereği, bunların bir bütünlüğü ve birinin diğerini tamamladığı bir dünya söz konusudur. Ayrı bir sistemin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan ve tarihî birikimi sonucu oluşan bir mefhumu, başka bir sisteme nakletmek ve geldiği yerdeki şekliyle-manasıyla kullanmak, nakledilen sistemi tanımamanın ötesinde, tarihî birikimi de görmemek manasına gelir.

[131] Sıbt, *a.g.e.,* s. 27

geçiren Besâsirî'nin işini bitirmek üzere tekrar Bağdâd'dan ayrılmak isteyen Tuğrul Bey'i Halîfe vaz geçirmeye çalıştı. Fakat o, askerlerinin Musul'da mahsur kaldığını belirterek gitmesi gerektiğini bildirmiş, dolayısıyla Halîfe isteğinde başarılı olamadı."[2] Sultan bölgeye hareket ederek Musul'u ikinci defa ele geçirdi (18 Eylül 1058).'"

Rahbe'ye çekilen Besâsirî, Fâtımî Halîfesi'yle yazışarak, Selçukluları Bağdâd'dan çıkarmak ve bölgeyi yeniden ele geçirmek için ondan yardım istedi, ibrahim Yınal'ın isyanı üzerine Tuğrul Bey'in Bağdâd'dan ayrılmasından sonra, Besâsirî Bağdâd üzerine yürüdü. Bağdâd şahnesi Aytekin de Ahfaz'a kaçınca Bağdâd savunmasız kaldı. Besâsirî hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Bağdâd'ı ele geçirdi (27 Aralık 1058).[134]

ibrahim Yınal meselesini haleden Tuğrul Bey, Besâsirî gailesini ortadan kaldırmak ve Halîfe'yi tekrar tahtına oturtmak üzere Bağdâd'a doğru harekete geçti. Yalnız bu hareketinden önce Besâsirî ve Kureyş'e elçi göndererek yaptıklarını terkedip Halîfe'yi makamına döndürmelerini istedi. Tuğrul Bey'in kendi üzerlerine geleceğini anlayan Kureyş, Besâsirî ile yazışarak bu işten zararlı çıkacaklarını dolayısıyla Halîfe'yi makamına döndürmeyi teklif etti.'[35] Halîfe'nin güvenliğini düşünen Tuğrul Bey, Kureyş'e baş tarafında kendi el yazısı ile yazılmış saltanat sembolü olan bir mektup yazarak ondan "el-Emîru'l-Celîl İlmu'd-Dîn" diye sitayişle bahsederek, Halîfe'ye yaptıklarından dolayı teşekkür etti. Ayrıca Halîfe'nin tahtına oturtulup, hutbelerde isminin okunması ve Halîfe adına sikke kesilmesi durumunda Bağdâd'a gelmeyeceğini bildirdi. Bunların yapılmaması durumunda Irak'a gelerek tamamını alacağını ve devlet başkanlığı görevinde Halîfe'ye vekalet edeceğini söyledi. İmâm İbn

[132] Sıbt, *a.g.e., s.* 30.

Sıbt, *a.g.e.,* s. 23 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul...,* s. 50 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 89.

[134] Besâsirî ilk önce ezanlara Şiîlerin alâmeti olan ifadeleri ekletmiş, tüm Bağdâd ve civar bölgelerde Şiî hutbesi okunmaya başlanmış ve Abbâsî hutbeleri kesilmişti. Besâsirî, hatiplere ve müezzinlere Fâtımîlerin alâmeti olan beyaz renk elbise giymeyi mecbur etti. Abbâsîlerin ve Alevîlerin ileri gelenlerini Halîfe'nin sarayında toplayarak Fâtımî Halîfesi Mustansır adına biat alıp, onun adına para bastırdı. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 31; Sıbt, *a.g.e.,* s. 47; İbnu'l-Esîr IX, s. 640 vd; İbn Kesîr XII, s. 84 vd; İbn Tağriberdî V, s. 7 vd; İbnu'l-Verdî I, s. 505 vd; Nuveyrî XXVI, s. 358; Ebu'l-Fidâ II, s. 177 vd.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 45.

l'urck'i mektupla beraber Kureyş'e elçi olarak göndererek I lalîle'ye iyi muamelesinden dolayı ona teşekkür etti. İbn Furek'ten de I lalîte'nin yanında kalarak ona arkadaşlık etmesini istedi. İbn Furek'le birlikte I lalîfe'ye kırk elbise ve 5 000 dinar gönderdi (Ekim 1059).'[3]"

Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmekte olduğunu öğrenen Besâsirî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. Yusuf'u yanına çağırarak durumu ona anlattı ve kendisi ile Halîfe arasında elçi olmasını istedi. Besâsirî'nin bu elçilikle birlikte Halîfe'den istediği tek şey, Halîfe'nin kendisine garanti vermesi ve Tuğrul Bey'i Bağdâd'a gelmekten vazgeçirmesiydi. Besâsirî kendi işlerini garantiye alacak çalışmalar içinde iken, Tuğrul Bey de, Halîfe'nin hayatını garanti altına almak için çaba sarf ediyordu. Bu maksatla Kureyş'in Halîfe'yi emanet ettiği Muhâriş'le'" yazışarak Halîfe'yi hapis olduğu yerden çıkarmasını ve güvenliğini sağlamasını istedi.'[3]"

Besâsirî'nin durumunun kötüye gitmesi ve Kureyş'in amcası oğlundan Halîfe'yi kendisine göndermesi isteğine Muhâriş red cevabı verdi. Bununla da yetinmeyerek, gelmekte olan Sultan'ın emrini beklemek ve Halîfe'ye daha iyi koruma sağlamak kastıyla Bedrân b. Muhalhil'in beldesine gitmeyi Halîfe'ye teklif etti. Böylece Besâsirî'nin şerrinden emin olma imkanları olacaktı. Halîfe duruma rıza göstererek el-Hadîse'den ayrıldı. Muhâriş'le birlikte Tellu Akbarâ kalesine vardıklarında, Tuğrul Bey'in Halîfe'ye gönderdiği elçi İbn Furek de burada Halîfe'ye ulaşarak Sultan'ın selam ve gönderdiklerini iletti.'[3]'

İstekleri yerine getirilmeyen Tuğrul Bey harekete geçti. Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra hükümet konağının imarına başladı. Çeşitli hediyeler, çadırlar, binek hayvanları ve yolculukta lazım olabilecek malzemeleri bazı adamlarıyla birlikte Halîfe'nin yanına gönderdi. Arkasından da vezir Kundurî'yi gönderdi. Vezir adamlarına, kendisi ulaşmadan önce çadırların

[136] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 46 vd; İbn Kesîr XII, s. 88 vd; M.M.Hammâde, *Dirâsetün..., s.* 322 vd; es-Surûr, *a.g.e.,* s.116 vd; M.el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 476 vd.

" Bağdâd ele geçirilip Halîfe sarayından alınınca Kureyş Halîfe'nin himayesini üstlenip, onu koruması için amcasının oğlu Muhâriş b. el-Ukaylî'nin yanına göndermişti. Muhâriş de saygı ve hürmet içerisinde Halîfe'yi el-Hadîse'ye nakletmişti. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 46 vd.

[138] İbn Kalânisî, *a.g.e.,* s. 149.

[155] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 65; Sıbt, a.g.e., s. 76.

kurulup, Halîfe'ye şanına layık elbiseler giydirmelerini emretti. Bu işlerden sonra Halîfe'nin huzuruna girmek için istedi. Kundurî yanındakilerle beraber Halîfe'nin huzuruna girip yer öptüler. Halîfe'ye, kurtuluşundan dolayı Sultan'ın duyduğu sevinci, Muhâriş'e de Sultan'ın teşekkürlerini bildirdi. Kundurî, Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak olup bitenleri anlattı. Sultan'ın gönlü mutmain olsun diye de, mektubun baş tarafına Halîfe'nin damgasını vurdurmak istedi. Fakat Halîfe'nin yanında divit olmadığı için, Kundurî kendi çadırından divit ve bir kılıç getirttirerek Halîfe'nin çadırına bırakıp; "Muhammed b. Mansûr'un (Kundurî) hizmeti, bu devlette kılıç ile kalemin arasını cem etti" dedi. İki gün burada kalındıktan sonra Nehrevan'a hareket edildi.[140]

Sultan, vezirine haber göndererek Halîfe'yi burada dinlendirmesini, kendisinin gelip ona hizmet edeceğini bildirdikten sonra karşılamak üzere hareket etti. Halîfe'yi Nehrevan'da karşılayan Sultan (Aralıkl060) Halîfe'nin çadırını uzaktan görünce, saygısından dolayı atından inerek ona ulaşıncaya kadar yaya yürüdü. Halîfe'nin otağına vardığında yedi kez yer öptü; Halîfe bir yastık alıp önüne bıraktı, Tuğrul Bey, yastığı alıp öptü. Halîfe'nin işareti üzerine yastığın üzerine oturdu. Ona son derecede hürmetkar davranarak, çeşitli hediyeler takdim etti ve kardeşi İbrahim Yınal yüzünden yardıma gelmekte geciktiği için özür diledi.[141] Besâsirî ve Mısır Halîfesi'ni cezalandıracağını bildirdi. Halîfe, teşekkür ettikten sonra yanında bulunan tek eşyası, belindeki kılıcını ona verdi.[142] Tuğrul Bey, diğer askerlere de Halîfe'ye hizmette bulunmaları için izin verdi. Otağın çevresindeki perdeler kaldırılınca Halîfe'yi gören Türkler yer öptüler.[143]

Törenin bitmesinden sonra Halîfe kendi çadırının Tuğrul Bey'in ordugahtaki çadırının yanına kurulmasını isteyerek: "Besâsirî lâini hakkında hüküm belli oluncaya kadar ben Sultan'la birlikte olmak istiyorum" dedi. Bu durum karşısında Tuğrul Bey: "Bu iş doğru olmaz. Çünkü biz harp için, hücum ve tehlike ile beraber olan insanlarız. Emîru'l-Mumınîn'in bu şekilde kendisini bizim aramıza katmasıyla bizim yapaca-

140 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 50.
141 İbnu l-Esîr X, s. 646.
142 Zehebî, *el-İber* II, s. 297; Zehebî, *Düvel* II, s. 231
143 İbn Kesîr XII, s. 90; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 51.

ğımız şey ne olabilir, bizden ona hangi hizmet yapılabilir? Uygun olan şey Halîfe'nin kendi evine götürülmesidir" dedi."" Bu sebepten dolayı Halîfe'yi Bağdâd'a sarayına ulaştırmayı amaçladılar. Bağdâd'da şehrin ileri gelenlerinden Kadı Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî ve şahitlerden üç kişi hariç Halîfe'yi karşılayacak kimse kalmamıştı. Ama Sultan, daha önceden Bağdâd'a ulaştığından, Bâbu'n-Nevbe'de Halîfe'yi karşılayıp, atının dizgininden tutarak, omuzunda eğer örtüsü olduğu halde sarayının has odasına kadar götürdü. Besâsirî'nin peşinden gitmek üzere izin isteyerek ayrıldı.'[4]'

Aradan birkaç gün geçtikten sonra Sultan vezir Amîdulmülk Kundurî'yi çağırarak Halîfe'ye bir haber gönderdi: Bu haberde sık sık Bağdâd'a gelmesi icap ettiği, yanında çok insan olması hasebiyle masraflarının çok olduğu, bu yüzden de Bağdâd civarında kendisine bir arpalık (nân) tahsis edilmesi isteği vardı. Vezir, aynı şeyi Halîfe'nin senden istemesi yakındır, fakat ben emre uyarak gideyim dedi. Yolda Halîfe'nin veziriyle karşılaştı. Niçin geldiğini sorunca; Sultan'dan Halîfe'ye arpalık istemek için, cevabını aldı. İkisi birlikte Sultan'ın huzuruna çıktılar. Kundurî, Bağdâd kanun kitabını isteyerek, Halîfe'nin arpalığını artırdı ve bu resmi muhaberatı divan yazısı ile kaydetti.'[46] Tuğrul Bey ve askerleri tarafından bunca izzet ve ikram gören Halîfe, anlaşıldığı kadarı ile malî yönden şanına yakışır derecede imkanlara sahip değildi. Sünnî dünyanın dinî lideri artık Sultan'ın kendisine tahsis ettiği mallarla geçinmek mecburiyetindeydi.

Selçuklu kuvvetlerince Vâsıt civarında yakalanan Besâsirî, yenilgiye uğratılarak başı kesilip, önce Sultan'a, sonra da Bağdâd'a gönderildi. Bir mızrağın ucuna geçirilen kesik baş bir hafta sokaklarda teşhir edilerek halkın görüp rahatlaması sağlandı.'[47] Tuğrul Bey, Bağdâd'a döndükten sonra (Mart 1060), Halîfe, sarayında büyük bir davet vererek Tuğrul Bey ve ümerânın ileri gelenlerini ağırladı. Onların yanında halk da bu sofrada yemek yedi. Arkasından Tuğrul Bey büyük bir ziyafet tertipleyerek halkı

[144] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 51 vd; Sıbt, a.g.e., s. 77.

[145] İbnu'l-Esîr IX, s. 646 vd; İbn Kesîr XII, s. 89 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s. 55 vd; İbnu'l-Verdî, s 506; M.A. Köymen, *Tuğrul...,* s. 42; J.Dumoret, a.g.m., s. 244.

[146] Râvendî I, s. 109.

[147] İbn Kesîr XII, s. 90 vd.

yemeğe davet etti.[148] Yemeğe davet edilenlerden de anlaşılacağı üzere, birtakım siyasî ve askerî sebeplerden dolayı zarara uğrayan, incitilen Bağdâd halkının gönlü kazanılmaya, meydana gelen üzücü olayların isteyerek değil, arızi sebeplerden dolayı olduğu anlatılmaya çalışıldı. Bağdâd'da yeniden hâkimiyetini tesis eden ve asayişi sağlayan Tuğrul Bey, Cibâl'a (Nisan 1060) dönerken şehrin işleriyle ilgilenmesi için emîr Porsuk'u Şahne olarak, Ebu'l-Feth el-Müzaffer b. el-Hüseyn'i de o sene için yüz, sonraki iki sene için üçyüz dinar karşılığı Bağdâd'a amîd olarak bıraktı.[149] Bağdâd'a bu defa amîd ve şahne tayin edilmesi, şehrin bütün yönetimini Selçukluların ele geçirdiğini gösterir.[150]

Tuğrul Bey, Cibâl bölgesine hareket edince (7 Nisan 1060), Halîfe'nin statüsünü ve gelirlerini tespit etmek üzere vezir Kundurî'yi görevlendirdi. Yapılan uzun müzakereler sonucunda vezir şunları söyledi: "Halîfe Râzî Billah'a (934-940) sarayın masrafları için her gün 50 dinar verilmesi kararlaştırılmıştı, Muktefî (902-908) zamanında da Türk kumandanı Tüzün ona aynı tahsisatı vermişti. Masraflardan geri kalan kısım, orduya sarf ediliyordu. Halbuki şimdi Emîru'l-Müminîn'in bizden başka ayrıca ordusu yoktur. Zaten orduya ihtiyaçları da kalmamıştır. (Buna rağmen) biz (tahsisatını) günde 500 dinara çıkarıyoruz." Haiîfe'nin bu tahsisatı az bulması ve teşrifat masraflarının çok olduğunu söylemesi üzerine günlük 2 000 dinar verilmesi kararlaştırıldı. Bu tahsisatın yıllık toplamı olan 720 000 dinarlık verimli araziler tespit edilerek (Bağdad, Basra ve Vâsıt), karar sicillere işlendi. Bu işlemlerden sonra Halîfe, Kundurî'ye "Seyyidu'l-Vüzerâ" unvanını verdi.[151]

[148] İbn Kesîr XII, s. 92 vd.

[149] İbnu'l-Cevzî XVI, s. ,2; İbnu'l-Esîr X, s. 8 vd. (İbnu'l-Esîr, amîd'in bu işi üç seneliğine 400 000 dinara tekeffül ettiğini nakletmektedir).

[150] Tuğrul Bey, Bağdâd'a ilk geldiğinde (15 Aralık 1055) hemen hâkimiyetini tesis ederek, Bagdad şahnelığıne Aytekın b. Süleyman adlı adamını getirmiş, şehrin idaresin, düzene koymuştu. Vezir Amîdulmülk de "Kanun Kitabı" (vergi defterleri) nı getirterek Suıtanıyyat adı altında alınmakta olan vergileri Selçuk hazinesine (Kalem-ı Dîvân) ^.etmişti. Hâkimiyetin sembolü olmasından dolayı, darb edilen altın ve gümüş parala- Tuğrul Bey'in adı yazılmış, Basra ve Ahvaz eyâletlerini yıllık 30 000 dinar farşıKğtada'Hazâresb'e ıkta olarak verilmişti. Büveyhîlenn Halîfe'ye bağladıkları tahsi-faja.çk olarak.50 000 dinar ve 500 kurr buğday tahsis edilmişti. Bkz. Abû'l-Farac I s ^ 307,yJî.O.Turan, *Selçuklular...*, s. 86 vd; M.A.Köymen, *Tuğrul Bey..*, s. 39.

Sıbt, *a.gie.*, ş. 76; M.A.Köymen, *Selçuklu...*, s. 187
. W

e- Sultan'ın Halîfe'nin Kızıyla Evlenmesi

Tuğrul Bey, Bağdâd'dan ayrılırken Halîfe'nin hanımı ve kendi yeğeni Arslan Hatun'u da beraberinde götürmüştü.'" Görünüşte normal olan yeğenini beraberinde götürme işleminin daha sonra bazı gayelere müteallik olduğu anlaşılacaktır. Tuğrul Bey'in Bağdâd'dan ayrılışından (Nisan 1060) sonra, çok sevdiği ve sözüne değer verdiği hanımı Altuncan Hatun, Zencân'da vefat etti (Kasım 1060).'" Tuğrul Bey, hanımını çok sever, aklını beğenir ve onun görüşlerine tâbi olurdu. Onun ölümüne çok üzülen Tuğrul Bey, tabutunu beraberinde taşıyarak Rey'de defnetmişti. Altuncan Hatun, vefatından önce Tuğrul Bey'e Halîfe'nin kızıyla evlenerek dünya ve ahiret şerefine kavuşmasını vasiyet etmiş, kendine ait ne kadar mal varsa onları da Halîfe'nin kızı için bırakmıştı.'[54]

Tuğrul Bey, Rey'e vardıktan sonra Halîfe, Arslan Hatun'un kendi sarayına gönderilmesi için haber gönderdi. Fakat Tuğrul Bey bu isteği yerine getirmede aceleci davranmadığı gibi, kendi hanımının vasiyeti gereği Halîfe'nin kızını istemek üzere Rey kadısı Ebû Sad b. Sâid'i Bağdâd'a gönderdi (1061). Fakat o güne kadar yabancılara kız verme adeti olmayan halîfeler ve onların o dönemdeki temsilcisi Kâim Biemrillah, Sultan'ın bu teklifini dikkate almadı. Halîfe, Tuğrul Bey tarafından yapılan bu teklife sıcak bakmayınca; Ebû Sad, Beytü'n-Nevbe'de tehdit edercesine bir konuşma yaparak bu işin niçin olamayacağını sordu. Halîfe: "Bu bizim yaptığımız bir âdet değildir, halîfelerden hiçbirisinden böyle bir şey işitilmemiştir. Rüknü'd-Dîn'in bu işin peşine düşmesi de caiz değildir" dedi. Halîfe, Abbâsîlerde yabancılara kız verme adetinin olmadığını ileri sürerek bu işin olamayacağını söylemiştir.

'5'' el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 18.

İbnu'l-Esîr X, s. 12; Sıbt, a.g.e., s. 75.

154 Sıbt, *a.g.e.,* s. 75: Tuğrul Bey, hem hanımının vasiyetine uymak, hem de eski Türk ananesinin bir devamı olmak bakımından Halîfe'nin kızıyla evlenmeye niyetlendi. Esasında dostlukları ve ittifakları evlilik yoluyla pekiştirmek Türklerde eskiden beri uygulanan bir adetti. Nitekim Tuğrul Bey, Hârezm'i fethedince Hârezmşah'ın karısı Altuncan Hatun'la evlenmişti. Büveyhîler ile dostluk anlaşması yapınca Büveyhî Sultanı Ebû Kâlicâr'ın kızını almış ve Çağrı Bey'in kızını onun oğluna vermişti. Aynı şekilde Bağdâd'a gelince Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'u Halîfe ile evlendirmişti. Şimdi sıra kendisinin Halîfe'nin kızıyla evlenerek "dünya ve âhiret saâdetine nail olması" na gelmişti. Bkz. M.A.Köymen, *Tuğrul Bey...,* s. 43.

155 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 65; Sıbt, a.g.e., s. 76.

Sultan'ın bu işte ısrarlı olduğunu gören Halîfe, daha sonra birtakım ağır şartlar ileri sürerek"[6] evliliğin olabileceğini kabul etti. Aslında bu isteklerin sebebi karşı tarafın şartları yerine getirilmez bularak taleblerinden vaz geçmesini sağlamak içindi. Halîfe'nin şartlar ileri sürmesi üzerine Bağdâd amîdi'" Ebu'l-Feth el-Müzaffer b. el-Hüseyn, "Sultan'ın teklifini kabul ettiğiniz taktirde bu şartların hepsi yerine getirilir. Yalnız Sultan'ın Bağdâd'a gelmesi ve makamını buraya nakletmesi meselesini kendisine arz etmemiz imkansızdır, zira bu konuda onun görüşü alınmıştır" dedi."[8] Bunun üzerine Ebû Muhammed Rızkullah et-Temîmî Halîfe'nin elçisi olarak bir tezkireyle birlikte Rey'e gönderildi. O, Sultan'ı bu işten vaz geçirmeye çalışacak, yapamazsa tezkireyi arz edecekti. Bundan başka Nakîbu'l-Hâşimiyyîn olan Tarrâd b. Muhammed ez-Zeynebî de aynı gaye ile Rey'e gönderildi. Giden heyet Sultan'a hediyelerini sunduktan sonra, ertesi gün saray gezdirilerek, saraydaki tefrişât ve diğer işleri görmeleri sağlandı. Onlara, sarayın bütün debdebesi gösterilerek, bunların hepsinin Sultan'ın olduğu söylenip, Selçukluların ortaya kondu.

Halîfe'nin elçilik heyetinin sarayı gezmesinden sonra Kundurî ile et-Temîmî bir araya gelerek meseleyi görüştüler. et-Temîmî, tezkireyi arz edince, Kundurî: "Bu risale ve tezkirenin bu şekilde arz edilmesi hoş değil. Zira Sultan'ın isteğini geri çevirmek kabul edilir bir davranış olmadığı gibi, onun isteği karşısında mal talep edilmesi de hoş bir hareket değildir. Sultan'dan mal istenmesi onun niyetini değiştirmiş değildir. Üstelik Sultan, Halîfe'nin isteğinden daha fazlasını vermektedir" dedi. Bunu üzerine et-Temîmî, iş senin elindedir, istediğini yap, diye bütün meseleyi vezire havâle etti. Vezir, bu görüşmeden sonra, teklif kabul edilmiş sayılarak

İleri sürülen şartlar şunlardı: Vâsıt'ın kendisine verilmesi, Tuğrul Bey'in Hatun'unun tüm emlak, ikta ve rüsum gelirlerinin verilmesi, Mihir olarak üçyüz bin dinar verilmesi, Sultan'ın Bağdâd'a gelerek oturması ve makamını oraya nakletmesi ve Halîfe'yi buradan başka bir yere gitmeye zorlamaması.

Amîd, Tuğrul Bey döneminde tesadüf edilen bir memurluk türü olup, askerî manada emîr ne ise mülkî teşkilatta da amîdlik odur. Tamamen idari görevlere bakan bu müesseseye Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelişinden sonra rastlanmaktadır. Bkz. M.A.Köymen, *Alp Arslan...* II, s. 175 vd; M. M.İdrîs, *a.g.e.,* s. 108.

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 65 vd; İbn Kesîr XII, s. 94; Sıbt, *a.g.e.,* s. 76.

durumu Sultan'a arz etti. Sultan buna memnun olarak işleri düzelttiğinden ve lıizmetlerinden dolayı ona teşekkür etti.'[59]

Bir ay sonra (Nisan 1061) Halîfe'nin hanımı, Arslan Hatun ve vezir Kundurî yanlarında mihir ve çeyiz eşyalarıyla birlikte Bağdâd'a geldiler. Kundurî, Arslan Hatun'u Halîfe'nin sarayına göndererek et-Temîmî'nin ile anlaşılan şekilde evlilik işini konuşmalarını istedi.'[60] Arslan Hatun, beraberinde mihirden olmak üzere 100 000 dinar, altından ve gümüşten çeşitli eşyalar, mücevherat, düğünde serpilecek para ve diğer değerli hediyeleri götürdü.'" Fakat Halîfe'nin bu işe tepkisi hiçte umulduğu gibi olmadı. O, et-Temîmî'nin ileri sürdüğü mihir şartları yerine getirilmediği için, bu işin çirkinliğini ileri sürüp "Hiç bir melik halîfelerden birine böyle bir şey yapmamıştır" diyerek, nikah akdinden vazgeçmek istedi. Eğer bu işi yapması için kendisine zorlama yapılırsa Bağdâd'ı terk edeceğini de söyleyerek, Kundurî'yi tehdit etmekten de kaçınmadı. Bunun üzerine Kundurî, derhal Halîfe'nin yanına gidip: "Madem vermeyecektiniz hiç bir şart ileri sürmeseydiniz, ileri sürdüğünüz şartlar kabul edildikten sonra vazgeçmeniz çirkin bir iştir; bu şekilde cevap kan akıtılmasına ve benim ölümüme çalışmaktır" diyerek Halîfe'ye kızdı. Sonra da çadırlarını sökerek Nehrevan'a çıkardı. Durumun kötüleştiğini gören Kâdılkudât ve Ebû Mansur b. Yusuf, Halîfe'ye bir mektup yazarak onu olacaklardan korkutup, evlilik akdinin Kundurî ve Rey Kadısının şahadetleri ve vekaletleriyle yapılması konusunda Halîfe'yi etkilemeye çalıştılar. Halîfe'nin yumuşaması üzerine, bu konuda ulemâdan fetva soruldu. Hanefîler, akit sahihtir, şart hükümsüzdür, derken; Şâfiîler, akit içerisine şart dahil olursa akit

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 66: Bu arada Tuğrul Bey'in Bağdâd şahnesini azledip, yerine Ebû Ahmed b. Abdulvâhid en-Nehrevânî'yi "Reîsu'l-Irakeyn" unvanı ile atayarak, eski amîdi tutuklaması için de izin verdi (Martl061). Bu haberin duyulması üzerine eski amîd Halîfe'nin sarayına sığındı. Reîsu'l-Irakeyn Bağdâd'a ulaştıktan sonra adamları tarafından Halîfe'ye ve Hâşimîlere baskı yapılmaya başlandı; Halîfe'nin içi arpa dolusu bir kayığı gasp edildi ve Halîfe'ye ağır gelecek işler yapıldı. Yaptıklarının ayıp olduğu konusundaki kınamalara ise hiç aldırmadılar (Bkz. Sıbt,a.g.e., s. 77). Görünüşe göre Tuğrul Bey, Halîfe'nin verdiği sözü tutacağından pek emin olmadığı için, onu baskı altına almakta, istekleri yerine getirilmezse neler yapabileceğini Halîfe'ye göstermek istemektedir. Tuğrul Bey'in bu endişesinde haksız olmadığı sonradan Halîfe'nin sözünden dönmesiyle anlaşılacaktır.

[160] Sıbt, a.g.e., s. 80.

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 65 vd; İbn Kesîr XII, s. 361; Sıbt, *a.g.e.,* s. 76.

bâtıl olur, dediler. Fukehânın bu görüşünden sonra vezir Kundurî, Cuına gecesi Halîfe'nin sarayına tekrar giderek ona nasihat edip inadından vazgeçmesini istedi (29 Haziran 1061).[162]

Kundurî'nin ilişkileri gerginleştirdiği bir sırada, Tuğrul Bey'den gelen Mektupta Halîfe'ye yumuşak davranması ve evlilik işinin ancak güzellikle halledilmesi emredilmekteydi. Bu mektubun yazılmasına sebep ise, Halîfe divanından Humârtekîn et-Tuğrâî'ye yazılan bir mektupta Kundurî'nin yaptıklarından şikayet edilerek, Sultan'ın durumdan haberdar edilmesi istenmesidir. Humârtekîn de, Kundurî'ye bir mektup yazarak, Sultan'ın bu işlerde müessir olmadığı ve Halîfe'nin bu hale düşürülmemesi gerektiğini tavsiye etmişti. Halîfe, bu mektupla birlikte biraz rahatlamakla beraber, Kundurî ısrar etmekte, Halîfe ise sabretmekteydi. Sonunda Kadı ed-Dâmeğânî ve Ebû Mansûr b. Yusuf'un tavassutuyla Halîfe evliliğe razı oldu.[163]

Vezir Kundurî, Halîfe'nin kabul cevabını bu topluluk önünde vermesini istemekteydi.[164] Fakat Halîfe, bunun için gelen heyete beklenen cevabı vermediğı gibi, önceki varılmış olan mutabakatı da unutmuş gözükerek: "Biz Abbâs Oğulları insanların hayırlısıyız. İmâmet ve reislik bizimle beraber kıyâmete kadar devam edecektir. Bize uyan hidâyet bulmuş, yüz çeviren dalâlete sapmış olur" dedi.[165] Bu cevaba kızan Kundurî, Halîfe'nin yanından ayrılarak (17 Temmuz 1061) yanındaki takılar ve hediyelerle beraber Hemedan'a gitmek üzere Bağdâd'dan ayrıldı. Kundurî, evlenme işinin bu şekilde yarıda kalmasının sebebi olarak Humârtekîn'in işe karışmasını görmekteydi. Durumun Sultan'a bildirilmesi üzerine Sultan'm

[162] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 67; Sıbt, *a.g.e.,* s. 80; Nuveyrî XXVI, s. 298 vd.

Halîfe, Kundurî'ye bir mektup yazarak: "Ben işleri senin isteğine ve diyanetine havale ediyorum. Sen bu işi bizim ve Rüknü'd-Dîn'in razı olacağı şekilde yap. Sen de bilmektesin ki, Abbâs oğullan tarafından daha önce böyle bir iş yapılmamıştı" dedi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 68.

Halîfe'nin rıza göstermesi üzerine meselenin diğer insanlarca da bilinmesini sağlamak kastıyla Kundurî yanında Kâdılkudât ve bir grup seçkin insanla Halîfe'nin huzuruna giderek: "Efendimiz Emiru'l-Müminîn, hizmetçiniz olan Rüknü'd-Dîn'in istediği ve sizin onun isteğini kabul ederek şereflendirdiğiniz hususu, bu cemaatin de bilmesi için buradayız" dedi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 68; İbnu'l-Esîr X, s. 21.

[165] Sıbt, *a.g.e.,* s. 81.

1 lıımârtckîn'c karşı tavrı değişti. O da, korkusundan süratle uzaklaştı, işlerin bu hâle gelmesi yüzünden Bağdâd halkı da korku içinde kaldı.

Amîdulmülk Kundurî yolda iken, Tuğrul Bey'den kendisine bir mektup geldi. Mektupta; Halîfe'nin evliliğe rıza göstermemesi sebebiyle, Arslan Hatun'un Halîfe'nin yanından alınarak kendisine gönderilmesini istedi. Kundurî, Sultan'ın emrini yerine getirmek üzere yoldan geri dönmek istediyse de, Bağdâd'a döndüğünde askerlerine hâkim olamamaktan korktu. Bunun üzerine Arslan Hatun'a bir elçi göndererek onu Daru'l-Memleke'ye getirmesini, kendisinin Sultan ile görüşerek meseleyi ona anlatıp, işlerin sulh içinde çözülmesini sağlayacağını bildirdi. Arslan Hatunla da yazışarak onun Halîfe'nin sarayından Daru'l-Memleke'ye intikal etmesini istedi. Taraflar arasındaki çekişme ve ona bağlı olarak korku yeniden baş gösterdi. Halîfe, müspet cevap vermemekte direndi. Baskılar üzerine Halîfe Bağdâd'dan çıkma niyetini açığa vurdu. Bağdâd halkı endişe ve korku içerisinde olacakları beklemeye başladı.'"

Tuğrul Bey, artık Halîfe hakkındaki düşüncelerini değiştirmiş ve onu zorlayıcı yollara baş vurmağa başlamıştı. Halîfe'nin hanımını onun sarayından almakla, bir nevi cezalandırma cihetine gitmiş, gururuyla oynamıştır. İşler bununla da kalmadı; Bağdâd'daki şahnesine bir emir göndererek, Halîfe'yi murâkebe işinden vazgeçmesini istedi. Bunun üzerine Reisu'l-Irâkeyn, Halîfe'nin sarayına defalarca hücum etmeye ve buraya sığınmış bazı kişileri ele geçirmeye başladı. Halîfe bu durumlara şahit olduğu halde yapacak bir şeyi yoktu."" İstediğini ele geçirememenin üzüntüsü içinde olan Tuğrul Bey, Halîfe'ye söz geçirme noktasında olan Kâdilkudât ve Ebû Mansûr b. Yusuf'a mektup yazarak, "Ben Halîfe'nin hizmeti için kardeşimi öldürdüm, onun başarısı için malımı sarf ettim, onun yolunda yakın dostlarımı helâk etim..." demekte ve Halîfe'nin yaptıklarından dolayı onları azarlamaktaydı. Tuğrul Bey'in bu mektubuna karşı gönderilen cevabi mektupta birşey yapamamaktan dolayı Sultan'dan özür dileniyordu.[1"9]

el-Bundârî, a.g.e., s. 18; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 68; Sıbt,a.g.e., s. 81.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 69.

Sıbt, a.g.e., s. 82.

İbnu'l-Esîr X, s. 22; Sıbt'a göre bu mektup Reisu'l-Irakeyn'e yazılmıştır. Bkz. Sıbt, a.g.e., s. 86.

Sultan, bununla da yetinmeyerek Reisu'l-Irakeyn'e mektup gönderip, Halîfe'nin ve yakınlarının ellerindeki, Halîfe Kâdir Billah döneminde olanların haricindeki iktaların alınmasını, ayrıca evlenme işinde Halîfe'yi etkileyerek işi bozduğuna inandığı Ebû Turâb adlı şahsın da kendisine teslimini istedi. Reisu'l-Irâkeyn, Babu'n-Nevbe'ye giderek Sultan'ın kendisine emrettiği hususları Halîfe'ye bildirdi. Halîfe, iktaları almak elinizdedir, fakat Ebû Turâb'ın isnat edilen şeylerle ilgisi yoktur, dedi. Reisu'l-Irâkeyn, bununla da yetinmeyip, Halîfe'nin adamlarını evlerinden almaya, mallarını müsadere etmeye ve Halîfe'nin gelirlerine el uzatmaya başladı.'™

Şubat 1062'de Sultan'dan Bağdâd, Vâsıt ve Basra'ya gelen mektuplarda; buralardaki Halîfe ve yakınlarına ait iktalara el konduğu belirtilmekteydi. Halîfe'nin divanıyla yapılan yazışmalar kesildiği için, Tuğrul Bey'den Kâdılkudât'a bir mektup ulaştı. Bu mektup: "Doğunun ve Batının meliki, İslâm'ı ihya eden, İmâmın vekili, Halîfetullah olan Emîru'l-Müminîn'in sağ eli (kuvveti) olan Şâhinşâh-ı Muazzam'dan Kâdılkudât'a" şeklinde başlamaktaydı.'[7]' Dikkat edilirse; Tuğrul Bey, aradan geçen bunca tatsız olaylara rağmen, hâla kendisini Halîfe'nin vekili ve gücü olarak görmekte, onu kendisinden üstün bir otorite olarak tanı-

Aralık 1061'de ayında Sultan'dan Reisu'r-Rüesa'ya bir mektup geldi. Bu mektupta Halîfe hakkında hoş olmayan işlerin yapılacağından ve Arslan Hatunun Halîfe'nin sarayından alınarak Dâru'l-Memleke'ye nakledilmesinden sonra da yanındakilerle beraber Sultan'ın yanına gönderilmesinden bahsediliyordu. Bu arada Reisu'l-Irâkeyn Halîfe'nin yakın adamlarını evlerinden almaya ve mallarını müsadere etmeye devam ettiği gibi, yıllık 500 000 dinar olan Halîfelik tahsisatın da el uzattı. Bu durum üzerine Halîfe, Ebû Mansûr b. Yusuf'u Reisu'l-Irâkeyn'e göndererek: "Rüknü'd-Dîn bunu bizden alarak ne yapmak istiyor. Bu şeriatin aslı gereği bizimdir ve bizden alınması da câiz değildir" şeklinde duruma razı olmadığını bildirdi. Bunun üzerine Reisu'l-Irâkeyn: "Ben Halîfe'ye hizmetle, Sultan karşısında kendimi tehlikeye atmış olurum, çünkü benim düşmanlarım anında bunu Sultan'a iletirler. Benim Halîfe hakkında kusurlu olduğumu biliyorum, umarım ki, işler sulh yoluyla hallolur. Aksi taktirde, aradaki nefretin ve sertliğin artması kaçınılmazdır. Zira gönderilen bütün mektuplar bunun artacağını bildirmektedir" şeklinde cevap vererek yapılan şeylerin Sultan'ın emriyle yapıldığını, kendisinin buna muhalefet edemeyeceğini bildirdi. Ebû Yusuf da: "Sen baskıları bir miktar hafiflet, bizler evliliğin olması için gayret sarf etmekteyiz" dedi. Bu şekilde bir ümit ışığının belirmesi üzerine Reisu'l-Irâkeyn baskılardan vazgeçti. Bkz. Sıbt, a.g.e., s. 86 vd; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 20.

"" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 65 vd; İbn Kesîr XII, s. 364; Sıbt, *a.g.e.,* s. 76.

maktadır. Tuğrul Bey, mektubunda kendisinin yaptıklarını anlatıp, 1 lalîfe'ıiin verdiği bu cevapla onu çirkin bir mükâfatla mükafatlandırdığını, oysa kendisinin yaptıklarıyla Allah'a yaklaşmak istediğini anlatıp, bu evlilik işini gerçekleştirmek niyetinde olduğunu vurgulayarak, eğer istediği olmazsa tehdit ve cezalandırma yoluna gideceğini işaret ediyordu.'[12]

Tuğrul Bey'in, Halîfe'ye ve yakınlarına bu şekilde manevî baskı uygulamak sureti ile hedefine varmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan bu baskılardan usanan Halîfe, fazla direnemeyerek, iki taraf arasında gerginliğe yol açan sebepleri ortadan kaldırmaya niyetlendi. Evlilik işini üç yıl engelledikten sonra Ocak 1062'de evliliği kabul ettiğini açıkladı. Evlilik işlerini yürütmesi için Amîdulmülk'e bir vekaletnâme yazdı. Bu vekâletmâmede, Kâdılkudât ve Ebû Mansûr b. Yusuf, evlilik akdi için gerekli olan icab ve kabulden, icabın Halîfe tarafından telaffuz edildiğine şahit olduklarına şahadet etmekteydiler. Bu şahadet yazı ile tespit edildikten sonra, Halîfe, Ebu'l-Ganâim b. Muhellebân'ı elçi olarak Tuğrul Bey'e gönderdi.'[7]'

Halîfe'nin elçisinin getirdiği bu habere Sultan son derece sevindi. Halîfe ve yakınlarının üzerindeki baskılar kaldırıldı. Halîfe'nin elçisinin hareketinden beş gün sonra Sultan'dan gelen bir mektupla iktalarm sahiplerine iade edilmesi emredildi. Halîfe'nin sarayında sevinç meydana geldi, davullar ve borular çalındı, iktalar sahiplerine iade edildi.'[4] Elçi Ebu'l-Ganâim'in Sultan'ın yanında kalması uzayınca Halîfe tekrar harekete geçerek Câbir b. Saklâb adlı bir şahısla Arslan Hatun'a mektup göndererek kendisini özlediği, saraydan çıkmasının meşakkatli olduğunu bildiriyor ve gönderilen elçilerden bahsedilerek, evlilik işine izin verdiğini anlatıyordu.

Halîfe'nin elçisi Tuğrul Bey'in yanına Tebriz yakınlarında ulaştı. Gönderilen tevkî, Sultan'ın da hazır bulunduğu bir topluluk içinde okundu. Sultan, oradakilerin huzurunda ayağa kalkarak önce tevkîi sonra yeri öptü ve dua etti. tevkîi alarak Amîdulmülk Kundurî'ye verdi. O da

[172] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 72; Sıbt, a.g.e., s. 88.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 73; el-Bundârî, *a.g.e., s. 20.*

[174] İbn Kesîr XII, s. 95; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 73.

onu okudu. Bu tevkîde mihrin 400 000 dinar olduğu da açıklanmaktaydı. Böylece Sultan ve Seyyide'nin nikahları kıyıldı. Sultan, dua ve şükür manasında bir konuşma yaptı. Kendisinin Haiîfe'nin kölesi olduğunu ve ömrünün sonuna kadar ona hizmet edeceğini belirtti. Halîfe'ye dua edilip, altın ve inci saçıldı (12 Ağustos 1062). Ekim ayında Halîfe'ye hediye olarak otuz atlı Türk ğulamın yanında, erkek hizmetçiler, altın ve mücevherlerle süslü eğeriyle bir at, Halîfe için 10 000 dinar, değerli mücevherler, Seyyide'ye verilmek üzere Altuncan Hatun'un Irak'taki iktaları ve Haiîfe'nin yakınlarına değerli hediyeler gönderildi. Bütün bunlar Arslan Hatun'un başkanlığında sahiplerine teslim edildi.'"

Nikahtan sonra zifaf işini gerçekleştirmek isteyen Tuğrul Bey, (Ocak 1063) Bağdâd'a hareket etti. Halîfe, Sultan'ı karşılamak istediyse de, sonradan affını talep edip, yerine vezir İbn Cehîr'i gönderdi. Bağdâd'a yaklaşan Sultan şehrin batı yakasında konakladı.'[76] Sultan, Amidulmülk'ü Haiîfe'nin sarayına göndererek Seyyide'yi Daru'l-Memleke'ye nakletme işini görüşmesini istedi ve geline değerli taşlarla süslü iki dirhem ağırlığındaki yüzüğüyle birlikte iki cübbe gönderdi. Amîdulmülk meseleyi Halîfe'ye açınca, Halîfe Amîdulmülk'e: "Ey Mansûr b. Muhammed! Sen bu şerefli evliliğin olmasını istemiştin, biz ise bazı korkularımızdan dolayı buna mani olmaya çalışmıştık. Sen de bilmektesin ki, Ebû'l-Ganâim'le gönderdiğimiz ve seninle birlikte karar verdiğiniz işte birleşme Halîfelik sarayında olmalıydı. Zira evimizden başka tarafa gelin çıktığı görülmemiştir" dedi. Bu söz üzerine Amîdulmülk: "Bu isteğiniz doğrudur, Sultan da sizin sarayınıza intikal etmek azmindedir. Fakat o, hâcipleri, ğulamları ve yakın adamları için de kalacak yer istemektedir. Bunun temini ise mümkün değildir" şeklinde cevap verdi.'" Taraflar arasında defalarca gidip gelmelerle gelinin Dâru'l-Memleke'ye intikali ve Sultan sefere çıktığı zaman Bağdâd'dan ayrılmayarak onunla birlikte gitmemesi meselesi konuşuldu. Kâdılkudât ed-Dâmeğânî çağrılarak varılan karara kefil olması sağlandı.'[78]

'" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 74 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 23; İbn Kesîr XII, s. 95; el-Yâfiî III, s. 132.
İbnu'l-Esîr X, s. 25.

'" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 80.

[17]" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 79 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 25 vd; Nuveyrî XXVI, s. 301. İbn Kesîr'e göre gelinin Daru'l-Memleke'ye nakledilmesi isteği üzerine Halîfe kızarak: "Siz sadece

Görüşmelerin sonuçlanmasının ardından Sultan, olaydan duyduğu mutluluğu göstermek ve Halîfe'yi memnun etmek kastıyla ona 100 000 dinar, 150 000 dirhem, 4 000 elbise ve on adet soylu at gönderdi. 7 Şubat 1063'de Seyyide babasının evinden alınarak Daru'l-Memleke'ye nakledildi. Düğün hazırlığı olarak Dicle'den Sultan'm sarayına kadar çadırlar kurulmuştu. Seyyide'nin Sultan'm sarayına giriş anında davullar ve zurnalar çalındı. Seyyide altınla kaplanmış bir taht üzerine oturtuldu.'[7]" Seyyide'nin Sultan'm sarayına getirilmesi Tuğrul Bey ve adamlarını son derecede mesut etmişti. Sultan, Seyyide'nin huzuruna girerek yer öptü ve geline hizmette bulundu, Halîfe'ye teşekkür ederek, oturmaksızın odadan çıktı. Tuğrul Bey'in odaya girmesiyle beraber, Seyyide Sultan'a karşı ne yüzünü açtı, ne onun için ayağa kalktı ve ne de yüzünü gösterdi. Seyyide'nin huzurundan ayrılan Sultan, sarayın sahnında hâcipler ve Türklerin ileri gelenleriyle birlikte Türkçe şarkılar söyleyip, diz üstü yere çöküp kalkarak sevinç içerisinde raks ediyordu. Sultan, Seyyide'nin kendisine ilgisizliğine ve yaptıklarına aldırmaksızın Arslan Hatun'u sohbet etmesi için çeşitli hediyelerle birlikte gelinin yanına gönderdi. Ertesi günü tekrar Seyyide'nin huzuruna giderek yer öptü, ona hizmette bulundu ve karşısında gümüş kaplı bir tahtta bir saat kadar oturdu, sonra da dışarı çıktı. Seyyide'nin davranışlarında hiç bir değişiklik yoktu. Sultan, buna hiç aldırmayarak geline değerli hediyelerle birlikte çevresi çiçekli işlemelerle süslü bir ferâciye gönderdi.""'

Tuğrul Bey, bu tarihî düğünün hatırası olarak Bağdâd'da bir altın madalyon bastırarak bir yüzüne Halîfe'nin, diğer yüzüne de kendi ismini yazdırmış; kendisi madalyonun bir yüzünde başında tuğlu başlık ve bağ-

şereflenesiniz diye kızımı Tuğrul Bey'e nikahlamak istemiştiniz, ama görüyorum ki şimdi onu alıp gerdeğe sokmak istiyorsunuz" diyerek, Seyyide'yi Sultan'a teslim etmek istememişti. Bkz. İbn Kesîr XII, s. 96 vd.

[179] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 79 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 25 vd; Nuveyrî XXVI, s. 301.

Tuğrul Bey, bu işlemi günlerce devam ettirdi. Gelinin huzuruna giriyor yer öpüyor, hizmette bulunuyor, sonra da dışarı çıkıyordu. Ne Seyyide'nin ilgisizliği, ne de başka bir şey Tuğrul Bey'in mutluluğunu gölgeleyemedi. Halîfe ile akrabalık tesis etmenin vermiş olduğu sevincini yakınları ile paylaştı. Evlilik hususunda büyük gayretler sarf eden Amîdulmülk'e hizmetlerinden dolayı hilat giydirdikten sonra unvanını artırdı. Arkasından büyük bir yemek ve bütün emirlerine hilatler verdi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 80; Sıbt, *a.g.e.,* s. 99; Abu'l-Farac I, s. 315 ; İbnu'l-Esîr X, s. 26; İbn Kesîr XII, s. 97.

daş kurmuş olarak oturur halde olup, elinde hâkimiyet sembolü olarak kadeh tutmaktaydı. Diğer yüzünde ise oturur halde resmi ve başının iki tarafında ok, diğer tarafta yayı bulunmaktaydı. Resmin bulunduğu halkanın dış tarafında "es-Sultânu'l-Muazzam Şâhinşâhi Rüknü'd-Dünya ve'd-Dîn Tuğrul Bey Duribe bi Medîneti's-Selâm" yazmaktaydı.[181]

Düğünün yapılıp, gelinin Dâru'l-Memleke'ye nakledilmesinden sonra fazla bir zaman geçmemişti ki, Halîfe'den alınan izinle beraber Tuğrul Bey, yanında Seyyide olduğu halde, Bağdâd'dan ayrıldı. Seyyide hayli zorlandıktan, Sultan'ın ısrarından ve sert davranmasından sonra Bağdâd'dan ayrılmaya razı oldu. Bu işlem gönül rızası ile yapılmadığından dolayıdır ki, Seyyide'ye yoldaşlık etmek ve hizmetinde bulunmak üzere Halîfe'nin sarayından ancak üç kadın katıldı. Halîfe ve gelinin annesi bundan büyük hüzün ve elem duydular. Çünkü önceden şart koşmalarına rağmen Sultan, Seyyide'nin Bağdâd'dan ayrılmama şartına riâyet etmemişti.[182]

Tuğrul Bey, Bağdâd'dan ayrıldıktan sonra Cebel bölgesine doğru yöneldi. Rey'e vardıklarında hastalanan ve durumu iyice ağırlaşan Sultan vefat etti (5 Eylül 1063).[183] Cenazesi Merv'e nakledilerek kardeşi Çağrı Bey'in yanına defnedildi.[184]

Tuğrul Bey, Abbâsîlerden kız almak sureti ile kendi soyunu Hz. Peygamber'in soyuyla birleştirmeyi, dolayısıyla hem saltanat, hem de hilâfet

Bu ibarenin Türkçesi: Dünya ve elinin temeli, hükümdarlar hükümdarı, büyük Sultan Tuğrul Bey Bağdâd'da darbedildi, manasındadır. Bkz. İbrahim Artuk, "Abbâsîler Devrinde Sikke", *Belleten* XXIV/93, (1960), s. 36 vd; O.Turan, *Selçuklular...,* s. 94.

12 Mart 1063 günü geldiğinde vezir Amîdulmülk Halîfe'nin sarayına giderek Tuğrul Bey'in ve Seyyide'nin Bağdâd'dan ayrılmaları, ayrıca Halîfe'nin hanımı Arslan Hatun'un da birlikte arkadaşlık etmesi için izin istedi. Halîfe, bu işe izin vermekte tereddüt göstererek altı gün bekledikten sonra izin verdi, fakat Arslan Hatun'un ayrılmasına müsaade etmedi. Bu işin hoş olmayacağını ve çirkin görüleceğini söyledi. Halîfe'nin hanımı kendisine de izin verilmesini diledi, fakat bu konuda tekrar Halîfe'ye müracaat etmekte tereddüt etti. Arslan Hatun'un Bağdâd'dan ayrılmak istemesinin sebebi: Halîfe'ye döndükten sonra, Halîfe'nin ondan uzak durması ve hiç yakınlaşmaması sebebiyledir. Bundan da anlaşıldığına göre, evlilik işleminde Tuğrul Bey'in tarafı olarak önemli rol oynaması, Halîfe'nin ona karşı kızgınlık ve soğuk davranma sonucunu doğurmuştur. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 81; Sıbt, *a.g.e.,* s. 99; İbn Kesîr XII, s. 97; Abû'l-Farac I, s. 315 vd.

el-Bundârî, a.g.e., s. 110; Ebu'l-Fidâ II, s. 183.

S. el-Hüseynî, *a.g.e.,* s. 16.

şereliıııi cem etmeyi amaçlamıştır."" Bu iş için üç sene boyunca uğraşan ve düşüncesini hayata geçiren Tuğrul Bey, eriştiği makamı ve şerefi halkına göstererek, azametini ve büyüklüğünü ispat etmiş oldu.'[8]" Bu şeref, bütün tahakkümlerine ve baskılarına rağmen hiçbir Büveyhî sultanının ulaşamadığı bir şerefti.'[87] Tuğrul Bey'in Hz. Peygamber'in soyuyla evlilik yaparak şereflenme dışında bir maksat gütmediği, sarayına getirilen Seyyide'nin huzuruna girdiğinde, aksi davranışlarına ve bütün ilgisizliğine rağmen ona hizmette kusur etmemesinden de bellidir. Aksi taktirde, yetmiş yaşına gelmiş ve daha önceki evliliğinden çocuğu olmamış Sultan'ın böyle bir evliliğe girişmesi beklenmezdi.

2- Alp Arslan Dönemi (1063-1072)

Tuğrul Bey, Selçuklu Devletinin ilk sultanı olarak önemli işler başarmış, özellikle de İslâm âlemi için büyük tehlike teşkil eden Şiî hareketlerine darbe vurarak Sünnî İslâm âlemini yok olma tehlikesinden kurtarmıştı. Bu hizmetlerinden sonra Abbâsî ailesi ile akrabalık kurarak Peygamber soyuyla şeref kazanmak istemiş, bütün engellemelere ve zorluklara rağmen bu emeline de kavuşmuştu. Tuğrul Bey döneminde özellikle evlilik sebebiyle gerginleşen Halîfe-Selçuklu ilişkileri onun vefatından sonra yeniden şekillenmeye başlamıştır. Tuğrul Bey'in vefatı ile işlerin bittiğini zanneden Abbâsî Halîfesi, eski otoritesini yeniden tesis için harekete geçmekte gecikmemişti.

a- Halîfe'nin Selçuklu Hâkimiyetinden Kurtulma Çabaları

Tuğrul Bey'le yapmış olduğu anlaşmayı onun hayatı ile kâim kabul ederek, Selçukluların vasalı durumundaki Musul emîri Müslim b. Kureyş, Dübeys b. Mezyed, Ebû Kâlîcâr, Hezâresb, Ebu'l-Feth, Ebu'n-Necm, İbn Verrâm ve Bedr b. Muhelhil gibi emîrlere mektuplar yazarak onları genel durumu görüşmek üzere Bağdâd'a davet etti. Böylece yeni Sultan Alp

Fetihlerle ve Abbâsî Halîfesini Şiilerin elinden kurtarmakla şöhreti iyice artan Tuğrul Bey, Hz. Peygamber soyuyla akrabalık tesis ederek, şerefini daha da artırmak ve daha önce hiç bir sultana nasip olmayan şerefe kavuşmak istemekteydi. Bkz. H.Mahmud-A. eş-Şerif, *a.g.e., s.* 566; M.Makdîş, *a.g.e., s.* 306.

M. el-Hudarî, *a.g.e.,* s. 475.

Suyûtî, *Tarıhu..,* s. 420.

Arslan adına hutbe okunmadığı gibi, bu emirlerin Bağdâd'a çağrılarak memleket işlerinin onlarla müşavere edilmesinden, Abbâsî Halîfesinin kendi otoritesini tesis cihetine gittiğini görmek mümkündür. Durumun bu şekilde gelişmesinden endişelenen Selçukluların Bağdâd'daki temsilcisi amîd Ebû Saîd el-Kâyenî, ülkede huzursuzluk ve kargaşa çıkmaması için Sultan'ın ölümünün gizli tutulmasını isteyerek, kendisinin ancak efendisi Kundurî'den gelen emirler doğrultusunda hareket edebileceğini, ayrıca kendisine can güvenliği konusunda eman mektubu verilmedikçe de Halîfe'nin sarayına gelemeyeceğini açıkladı.'[88] Selçuklu temsilcisinin bu şekilde temkinli davranışı Haiîfe'nin ve Arap emirlerinin daha ileri gitmelerim engelledi. " Selçuklu hâkimiyetini Bağdâd'da devam ettirmeye niyetli olan amîd, can güvenliği konusunda endişeli olmalı ki, kendine bağlı adamlarıyla birlikte İsa Sarayı na çekilerek, buraya silah ve yiyecek depolayıp, etrafını surlarla çevirerek, Araplardan gelebilecek saldırılara karşı savunma hazırlıklarına başladı. Selçuklu hâkimiyetinin bitmediğim göstermek bakımından Daru'l-Memleke'nin kapısında davul vurdurmaya devam etti. Onun gayesi Selçuklu başkentinden kendisine gelecek talimata kadar idarî boşluk yaratmadan yönetimi sürdürmekti. Amîdin bu şekilde davranması ve Halîfeyi muhatap kabul etmemesi, Halîfe'ye çok ağır geldi. Amîdin istediği eman mektubunu kendisine verdi. Halîfenin vezin Ibn Cehîr de, Tuğrul Bey'ın ölümünden sonra yapılması gereken taziye merasimi için (23 Eylül 1063) sarayın sahnında oturdu. Amîd, kendisine eman mektubu verilmiş olmasına rağmen buraya gitmedi. Bu Ramazan ayının son cumasında Tuğrul Bey'in adı hutbelerden çıkarılarak okunmadığı gibi, onun yerine başka bir hükümdarın adı da konmadı.'[90] Alp Arslan, bu sırada taht konusunda ortaya çıkan karışıklıkları halletmekle meşgul olduğu için Bağdâd'da meydana gelen gelişmelerle ilgilenme şansına sahip değildi.'[9]'

'8S Sıbt, *a.g.e., s.* 102.

189 M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...*III, s. 7.

190 Sıbt, *a.g.e.,* s. 103.

Tuğrul Bey vefat ettiği zaman Vezir Kundurî Rey'in dışında bulunmaktaydı. Sultan'ın vefat haberini alınca kısa sürede başkente intikal ederek Sultan'ın defin merasimini yapıp, idareyi ele aldı. Uşakların elbise yırtmalarını men ederek, halkın sükûnetini sağlayıp, Sultan'ın mülkünü askerlere dağıttı. İlk planda, çıkması muhtemel karışıklıkları önledikten sonra, Tuğrul Bey'in yeğeni ve üvey oğlu olup veliahtliği de vasiyet etmiş olduğu

Irak'ta hâkimiyetini genişletme gayretinde olan Halîfe, eski ikta sahalarını ele geçirme yoluna gitti. Selçuklu temsilcisine elçi göndererek, onu bu memlekete nezâret etmeye Tuğrul Bey'in görevlendirdiğini, o öldüğüne göre halîfelik iktalarından el çekerek güven içerisinde Irak'ta oturmasını, aksi taktirde bu beldeden çıkıp gitmesini istedi. Bunun üzerine görevli, amîdin yanına kaçmağa mecbur kaldı. Halîfe, kendi emrine tâbi olmayanlara karşı hukûkî gerekçeleri hazırlamaktan da geri kalmadı. Kadılar ve fukahâyı toplayarak: "İmâma isyan eden ve onun itaatinden çıkan kimsenin durumu"nu sordu. Hukukçular böyle bir şahsın katlinin ve onunla savaşmanın câiz olduğuna dair fetva verdiler. Halîfe, bunu yapmak sureti ile kendisine karşı Selçuklu hâkimiyetinin temsilcisi olan amîde karşı hukukî gerekçesini de hazırlamış, dolayısıyla onunla ciddi manada mücadeleye karar vermişti. Bu arada Kundurî'nin Sultan Alp Arslan'ın yanındaki durumunun zayıfladığı haberi yayılınca gerekli destekten kendisini mahrum hisseden amîd, Halîfe'ye elçi göndererek ondan özür diledi ve topladığı vergilere karşılık olarak 30 000 dinar ile altı yüz kurr buğday verdi.[192]

Bağdâd'da nispeten hâkimiyetini tesis ettikten sonra diğer bölgelerde de Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak için mahallî Arap emîrlerini toplayarak onlardan kendine itaat etmelerini isteyen Halîfe, çok geçmeden

Süleyman'ı tahta çıkararak taht meselesini halletti (Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 82; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 24 vd). Süleyman'ın bu şekilde tahta çıkarılması ve adına hutbe okutulmasına râzı olmayan emirlerden Yağısıyan ve Erdem Kazvîn'e giderek o sırada Horasan hâkimi olan Alp Arslan adına hutbe okuttular. Durumun nezaketini idrak eden Kundurî, Rey'de hutbeleri önce Alp Arslan, sonra da kardeşi Süleyman adına okutmaya başladı. Bu arada taht iddiası ile ortaya çıkan Kutalmış b. İsrail meselesini de halleden Alp Arslan, Rey'e gelerek Selçuklu tahtına oturdu (Bkz. el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 27 vd). Irak bölgesinde bunlar olurken, diğer yerlerde de Tuğrul Bey'in ölüm haberinin doğrulanması üzerine, Selçuklu hâkimiyetine karşı benzer davranışlar görülmeye başladı. Hemedan'da Sultan'a karşı isyan eden halk amîdi ve onunla birlikte Sultan'm adamlarından 700 kişiyi katlettiler. Bir müddet davul vurdurup, şehirde istediklerini yaptılar. Kutalmış, kendisine bağlı 50 000 Türkmenle Rey üzerine yürüdü ise de Kundurî taralın dan savuşturuldu (Bkz. Sıbt, a.g.e., s. 107). Bütün bunlar Tuğrul Bey'in vefatı ile oluşan boşluktan kaynaklanmaktaydı. Alp Arslan duruma el koymak üzere Horasan'dan Key üzerine yürüdü. O sırada kardeşi Şiraz'da bulunmaktaydı. Kundurî, hutbeleri tekrar Alp Arslan adına okutmaya başladı ve bir elçi göndererek itaatini bildirdi. Bkz. Sıbt, ,t.g.r., \ 110.

[192] Sıbt, *a.g.e.,* s. 104.

bunların birbirleriyle anlaşmazlıklara düşmeleri ve çekişmeleri yüzünden zarara uğradı."" Kendisi, Musul emîri Müslim b. Kureyş'in tahakkümü altına düştüğü gibi, Müslim Bağdâd'a gelerek Selçuklu idare merkezi Daru'l-Memleke'ye yerleştikten sonra, Halîfe'nin sarayını kuşatma altına alıp yağmalattı."" Bu durumdan kurtulmak isteyen Halîfe, yine Türkler ve sâdık Arapların yardımına müracaat etmek mecburiyetinde kalıp, bu uğurda hayli mal harcadı. Fakat tam bu sırada Kutalmış meselesini halleden Alp Arslan, Rey'de tahta oturduktan sonra sarsılan Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesise muvaffak oldu.

b- Alp Arslan'ın Hâkimiyetinin Tanınması

Tuğrul Bey'in vefatı ile bozulan Halîfe-Selçuklu ilişkilerinin düzeltilmesinde ilk adım Selçuklular tarafından atılmıştır. Bu işe de, ilk önce hayli zorlamalardan sonra yapılan evlilikten dul kalan Halîfe'nin kızının babasına iadesiyle başlanmıştır. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Seyyide'nin babasına gönderilmesi isteği reddedildiği gibi, Kundurî, Rey'de bulunan Seyyide'den Tuğrul Bey'e ait çok değerli bir taşın iadesini de istemişti. Seyyide, kendisinde böyle bir taş olduğunu inkar edince, Kundurî kızarak onun iktalarına el koymuştu."[5]

Alp Arslan'ın başa geçmesinden sonra Kundurî önce görevden azledilip, sonra öldürülerek vezirliğe Nizâmülmülk getirildi. Yeni vezir, Sultan'ın da muvafakati ile Seyyide'nin arzusuna uyarak onu babasına gönderme kararı aldı. Seyyide'ye nafaka olarak 5 000 dinar gönderildi.

Emîr Hazâresb, Halîfe'ye mektup yazarak eğer kendisi "Melik" ismiyle andırsa Halîfe ye 100 000 dinar vereceğini belirtti. Halîfe, ona gönderdiği cevapta, bunun mümkün olduğunu, fakat şimdilik Selçuklular yüzünden bu işin olamayacağını söylüyor ve Kavurt Bey'e karşı ondan savunma tedbirleri almasını istiyordu. Çünkü o sıralarda yakınlarda olan Kavurt Bey, Halîfe'ye mektup göndererek Huzistan ve Basra'da hutbelerin onun adına okunması, sikke kesilmesini istiyor, aksi taktirde tehdit ediyordu. Bkz Sıbt *ase* s. 105.

Mahallî Arap emirlerinden Müslim'in Halîfe'ye karşı emir dinlemez davranışlarını kendileri açısında rahatsız edici olarak gören diğer emîrler toplanarak Müslim'e karşı birleştiler. Bunlara karşı mücadeleyi göze alamayan Müslim, Halîfe'den özür dileyerek emirlerine tâbi olacağını açıkladı. Buna mukabil Müslim'e, onu memnun edecek iktalar verildi. Bkz. Sıbt, a.g.e., s. 107.

1,5 Sıbt, *a.g.e.,* s. 107.

Seyyide, «ince kabul etmeyerek bunu almasının çirkin bir davranış olduğunu söylediyse de, Nizâmülmülk, "Bu sizin Rey'e getirilişinizde hakkınız olan bir paradır ve Kundurî bunu size vermeyerek kendisi alıkoymuştu" dedi. Bunun üzerine parayı kabul eden Seyyide ile beraber seçkinlerden bir grup da yoldaşlık etmesi için beraberinde gönderildi. Bu kafileyle berâber İbnu'l-Muvaffak olarak da tanınan Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah Bağdâd'a yollanarak hutbelerin Alp Arslan adına okunması için Halîfe'yle görüşmesi istendi.'"'

Kafile yolda iken İbnu'l-Muvaffak vefat edince, Sultan, Reîsu'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî'yi elçilik göreviyle görevlendirdi, en-Nihâvendî bunu kabul etmek istemediyse de sonradan mecbur kalarak görevi üstlendi. Seyyide ile berâber onun hizmetinde olan Kadı Ebû Amr Muhammed b. Abdurrahmân ve Bağdâd'a şahne olarak atanan Hâcib Emîr Aytekin es-Süleymanî 4 Mart 1064'de Bağdâd'a ulaştı."' Halîfe, kızının dönmesinden dolayı büyük sevinç duydu ve Alp Arslan'a teşekkür ederek, Seyyide'nin geri dönüşündeki hizmetlerinden dolayı Sultan'ı hayırla yâd etti. Halîfe'nin sarayına vardıklarında Kadı Ebû Amr ayağa kalkarak toplantıda bulunanlara bir konuşma yapıp Alp Arslan'ı ve arkasından da veziri Nizâmülmülk'ü övdü. Sultan tarafından biri Halîfe'ye diğeri ise veziri Fahru'd-Devle Ebî Nasr b. Cehîr'e gönderilen mektupları takdim edip, hutbelerin Sultan Alp Arslan adına okunmasını talep etti. Yapılanlardan memnun olan Halîfe bu isteği olumlu karşıladı ve hutbelerde Alp Arslan'ın adının okunması için emir verildi.'" 11 Nisan 1064 tarihinde Bağdâd minberlerinde Alp Arslan adına hutbe okunmaya başlandı.'" Du-

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 86; Sıbt, *a.g.e.,* s. 112.

"[7] Nuveyrî XXVI, s. 304.

Sıbt, *a.g.e.,* s. 113.

[199] Hutbede Alp Arslan için şu şekilde dua edilmekteydi: "Allahım, es-Sultanu'l-Muazzam, Şâhinşâhu'l-Azam, Arap ve Acem ülkelerinin meliki, ümmetin meliklerinin efendisi, dinin ışığı, Müslümanlara medet kılan, İmâmın (Halîfenin) yardımcısı, halkın sığınağı, Adudu'd-Devle (devletin gücü), Tâcu'l-Mille (ümmetin tâcı) olan Ebû Şuca Alp Arslan b. Muhammed b. Dâvud'ın işlerini ıslah eyle." Alp Arslan'ın elçisi olarak Bağdâd'a gelen kadı bu olayı hemen, etraftaki isyankar Arap emirlerine yazarak duyurdu. Başta Müslim b. Kureyş ve Dübeys b. Mezyed olmak üzere hepsi itaatlerini bildirip, yeniden Alp Arslan adına hutbe okutmaya başladılar. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 87; Sıbt, *a.g.e.,* s. 113; Hâfız Ebrû, a.g.e., s. 337 b.

rumtlaıı son dcrcccdc memnun olan Alp Arslan şükür secdesine kapandı ve Halîfe'ye çeşitli hediyeler gönderdi.[200]

Amîd, Halîfe'ye gerekli hürmeti gösterdikten sonra Daru'l-Memleke'ye yerleşti. Kadı Ebû Amr ise, Alp Arslan adına sikke kesilmesini ve hilat verilmesini Halîfe'den talep etti. Sultan adına sikke kesildi. Fakat iş hilat meselesine gelince gerekli olan alet ve malzeme için uzun süreye gerek olduğu, hazinenin de bu ihtiyaçları karşılamaya gücünün yetmeyeceği ileri sürüldü. Eğer acele olmasını istiyorsanız Sultan'a ferâciyye, sarık ve sancak göndeririz, dediler. Buna razı olunmayınca, taraflar arasında durum gerginleştiyse de sonradan işler düzeldi. Halîfe, vezir Fahru'd-Devle'nin oğlunun tavsiyesine uyarak, Sultan'a "el-Veledu'l-Müeyyed"şeklinde hitap edip, hutbelerde kendi ismiyle beraber ismini okuttuktan sonra, âdet olduğu üzere Sultan'ın oğulları Ayaz'a "el-Emîr Şihâbu'd-Devle, Kutbu'l-Mille", Melikşah'a ise "Celâlu'd-Devle, Cemâlu'l-Mille" lakaplarını verdi.[201]

Halîfenin, oğlum diye hitap edecek kadar kendine yakın bulduğu[202] ve "Diyâu'd-Dîn, Adudu'd-Devle" (Dinin ışığı, Devletin gücü) lakabını verdiği Alp Arslan, böylece Tuğrul Bey'in vefatıyla birlikte sarsılan Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis ettiği gibi, bozulan Halîfe-Sultan ilişkilerini de tekrar bir düzene oturtmuş oldu. Alp Arslan adına hutbe okunmasından sonra Halîfe, Divan erbabından olan Nakîb Tarrâd ez- Zeynebî'yi kendisi adına biat alması için Sultan'a gönderdi. Alp Arslan, o sıralarda Nahçivan'da bulunmaktaydı. Elçi ona hilat giydirdikten sonra, Haiîfe'nin gönderdiği mektubu taktim etti ve biat aldı. Halîfe, sadece Sultan'a unvan vermekle kalmamış, hizmetlerinden dolayı amîde "Şeyhu'd-Devle Sıkatu'l-Hadretîn" lakabını, Nizâmülmülk'e de "Kıvâmu'd-Dîn ve'd-Devle Radiyu Emîru'l-Müminîn" lakabını vermişti.[205]

Amîd Ebu'l-Hasan Ali b. İsa başkanlığındaki bir heyetle Halîfe'ye 10 000 dinar, 200 değişik cinste elbise, on at ve on katırı hediye olarak gönderdi. Alp Arslan'ın gönderdiği bu heyet 29 Nisan 1064 tarihinde Bağdâd'a ulaştığında vezir Fahru'd-Devle'nin oğlu Amîdu'd-Devle tarafından karşılandı (Bkz. Sıbt, *a.g.e.,* s. 114; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 87). Bu şahıs Sultan'a "oğlum" manasına gelen "el-Veledu'l-Müeyyed" şeklinde hitap edilmesini teklif etmiş ve bu teklif Halîfe tarafından kabul edilmişti. Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 35; Mevdudî, *Selçuklular...,* s. 227.

201 Sıbt, a.p.e., s. 114.

-I0 " İbnu'l-Esîr X, s. 35.

203 İbnu'l-Esîr X, s. 35; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 87 vd; Nuveyrî XXVI, s. 305; Sıbt, a.g.e., s. 115vd.

Bağdâd'da hâkimiyetin yeniden Selçuklular adına tesis edilmesinden sonra taraflar arasında çekişmelerin durulmadığı, alttan alta nüfuz mücâdelesinin devam ettiği görülmektedir. Alp Arslan adına hutbe okunması için Bağdâd'a gelen heyetten önce Reisu'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî bizzat şehre gelmemiş, yerine bir vekilini göndermişti."™ Bu vekil, gelişmelerin altından kalkamayınca, duruma tamamen el koymak isteyen Reisu'l-Irakeyn, yanında Bağdâd şahnesi Aytekin es-Süleymanî ile birlikte Bağdâd'a geldi. "[5]

Halîfe'nin veziri ile Reis arasında cereyan eden olaylar Nizâmülmülk'e kadar aksetmiş, o da bu durumda Reis'in daha mütevazi ve Halîfe'ye karşı saygılı davranmasını isteyerek yaptıklarını tasvip etmemişti. Anı'nın fethedilmesinden sonra Alp Arslan'ın gönderdiği fetihname sebebiyle yapılan törene Reis katılmamış ise de, sonradan vezirle buluşarak aralarındaki meseleyi çözmüşlerdir. Bu fetihnâmeden sonra Ağustos 1066'da Halîfe tarafından Sultan'a gönderilen bir elçi ile Alp Arslan'ın gazası tebrik edilmekte, sıhhatine dua edilmekte ve Bağdâd'daki Selçuklu temsilcilerinin baskılarından şikayet edilmekteydi. Ayrıca, Halîfe'nin hanımı Arslan Hatun'un ayrılığının uzun sürdüğü ve artık Halîfe'nin sarayına dönmesi talep edilmekteydi.'[06]

Halîfe'nin şikâyeti yerini bulunmuş olmalı ki, en-Nihâvendî görevinden azledildi ve yerine üç yıllığı 500 000 dinara Ebû Said el-Kâyenî'ye iltizama verildi.[20'] Halîfe'nin diğer talebine de olumlu cevap verilerek Arslan Hatun Bağdâd'a gönderildi. Hatun'un gelişini vezir Fahru'd-Devle

M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...111,* s. 55.

[205] Bağdâd'a gelişlerinde, Halîfe, hizmetçilerini ve hâciplerini bunları karşılamaya gönderdi. Halîfe'yi ziyaret eden Ebû Ahmed kapı eşiğini öptükten sonra Daru'l-Memleke'ye döndü. Reis, işlere müdahale ederek, Vezir İbn Cehîr'in "Türk devletini Arap devleti haline dönüştürdüğünü" Halîfe'ye şikayet etti. Buna delil olarak da Ukayl oğullarından Müslim'in Irak'a çağrılması gösteriliyordu. Aynı şekilde Aytekin de benzer şikayette bulundu. Reis, kendi yetki sahasına giren işlerde tavizsiz çalışıyor, bu konuda Sultan bile ona tesir edemiyordu. Halîfe, Selçuklu mümessiline verdiği cevapta vezirinden övgü ile bahsetmekte, yaptıklarına müteşekkir olduğunu ve vezirin düşmanlarının kendisini ona karşı tahrik ettiklerinden bahsetmekteydi. Bu durum üzerine Reis vezirin iktalarına el koydu. Bkz. Sıbt, a.g.e., s. 117; M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...111,* s. 56.

[206] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 97.

Sıbt, a.g.e., s. 119; M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu...111,* s. 56.

bir fersah mesafeden karşılamış ve Bağdâd halkı onları istikbâle çıkmıştı. Bu heyetle birlikte Halîfe'ye bir de mektup gelmiş; ona olan bağlılıktan ve vezirinin faziletinden bahsedilmiştir (Mart 1066).[208]

Görünüşte Halîfe ile Selçuklu ilişkileri normale dönmüş ise de, varılan anlaşmayı korumakta iki tarafın da titiz davrandığını söylemek mümkündür. Bu manada veziri İbn Cehîr'i azleden Halîfe, bu işe sebep olarak onun kendisinden izin almaksızın Alp Arslan'dan hilat almasını ve Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Müslim'i Bağdâd'a davet etmesini göstermekteydi. Azledilen bu vezirin yerine Ebu'l-Alâ'nın vezir yapılması konusunda Alp Arslan teşebbüse geçince, bu şahsı vezir yapmak işine gelmediği, fakat Sultan'ın tavsiyesi dışında bir adamı bu göreve getirmenin de Sultan'ı kızdıracağını düşünen Halîfe, tekrar İbn Cehîr'i vezirliğe atadı. Bu duruma sinirlenen Sultan, kendi vezir adayı Ebu'l-Alâ'yı Bağdad nâibi olarak tayin ettikten sonra İbn Cehîr'in iktaların yarısını da bu şahsa verdiğine dair ferman verdi. Durumun nezaketini fark eden Halîfe, mevcut durumu engelleyemediyse de, bu yüksek rütbeli Selçuklu memurunu karşılamaya çıkmadı.[209] Halîfe, doğrudan Sultan'a cephe almamayı kendisine ana politika olarak belirlemişti. Sultan'la çatışmanın kendisine yarar getirmeyeceğim, Tuğrul Bey döneminde yaşanan tecrübelerden gayet iyi bilmekteydi. Nitekim Bağdâd Nizâmiye Medresesi nin açılışında bazı problemler yaşanıp, Ebû İshak Bağdâd'ı terk etmek isteyince Halîfe buna mani olmuş ve gönderdiği mektupta "Bu acemlerle (Selçuklular) olan durumumu sen bilmektesin. (Eğer Bağdâd'ı terkedersen) bu işi de benden bulacaklarından korkmaktayım" diye Sultan'dan çekindiğini açıkça ortaya koymuştu.[210]

Sultan da genellikle Halîfe'nin otoritesini gözetmekte, saltanat otoritesine halel getirmeyen alanlarda Halîfe'ye geniş yetkiler tanınmaktaydı. Bağdâd şahnesi Aytekin es-Süleymanî, Sultan'ın davetine uyarak Bağdâd'dan ayrılınca yerine oğlunu vekil olarak bırakmıştı. Bu şahıs, Halîfe'nin memlûklarından birini öldürttü. Öldürülen memlûkun kanlı gömleği Sultan'ın divanına gönderilerek Aytekin'in bu görevden azledil-

20» İbnu l-Cevzî XVI, s. 100; Sıbt.a.p.e., s. 134

209 Sıbt, *a.g.e.,* s. 156; M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu..AU,* s.56 vd.

Sıbt, *a.g.e.,* s. 135.

nıesi istendi. Sultan, Halîfe'nin isteğine uyarak Aytekin'i azletti. Arkasından da Sadu'd-Devle Gevherâyin'i daha geniş yetkilerle Bağdâd'a şahne olarak atadı (1071).[2]" Görüldüğü gibi Halîfe'nin haklı olduğu durumda onun isteği yerine getirilip, hürmette kusur edilmemekle beraber,"" Sultan'ın iradesinin daha üstün olduğu atanan yem şahne ile gösterilmeye çalışılmıştır.

c- Sultan'ın Halîfe'yle Akrabalık Tesisi

Tuğrul Bey'in vefatından sonra bozulan ilişkilerin zaman içerisinde düzelmesi ile Halîfe-Sultan münasebetleri yoluna girmişti. Alp Arslan, bir taraftan Kafkaslar ve Anadolu'daki yeni fetihlerle dış tehlike olarak kabul edilen Hıristiyan âlemine karşı Selçuklunun dolayısıyla da İslâm'ın gücünü artırmış, diğer taraftan iç tehlike Şiî-Fâtımîlere karşı sefer düzenleyerek onların Halep ve Şam bölgelerindeki nüfuzuna son vermişti. Hicaz bölgesinde kesilen Abbâsî hutbesini yeniden okutarak buradaki Sünnî hâkimiyetini tesis etmişti. Bütün bu gelişmeleri zafernâmelerle Halîfe'ye bildirmiş, onun destek ve duasını almıştı.

Selçuklularla birlikte yükselen Sünnî iktidarı Halîfe'yi de memnun etmiş ve ara sıra meydan gelen çekişmelere rağmen Halîfe tarafından desteklenmiştir. Bu gelişmelerin neticesinde Halîfe, veliahtını Sultan'ın kızıyla evlendirerek aradaki ilişkileri daha da sıcak hale getirmeye niyetlenmiştir. Fakat kaynaklardan anlaşıldığına göre, daha önceden Alp Arslan, Halîfe'ye mektup yazarak, veliahtı kendisinin Seferiyye Hatun'dan olan kızıyla evlendirmek istediğini açığa vurmuş, bu istek Halîfe tarafından da olumlu karşılanmıştır (1070)."

' İbnu'l-Esîr X, s. 70.

! Alp Arslan, Halîfe'yle hiç yüz yüze görüşmediği halde, onun manevî otoritesine her zaman saygı duymuş, Bağdâd'a gönderilen elçiler ve görevliler, ilgili kısımlarda anlatıldığı gibi, Halîfe'ye hürmette kusur etmemişler ve onun eşiğini öpmüşlerdir. Sultan, zaferlerini fetihnâmelerle Halîfe'ye bildirerek zaferlerin sevincini onunla paylaşmış, Halîfe de ona tebriknâmeler ve unvanlar göndermiştir. Anı'nın fethi ve Malazgirt zaferi sonrası kutlamaları bunlara misal olarak gösterilebilir. Şiî-Fâtımîlerin nüfuzunu kırmak için düzenlenen seferler ve Hicaz'da Sünnî-Abbâsî hutbesi okutmak için Alp Arslan'ın göstermiş olduğu gayretler hatırlanırsa, Alp Arslan'ın Sünnî dünyanın lideri Halîfe'ye vermiş olduğu değer ortaya çıkar.

' Sıbt, *a.g.e., s.* 163.

1071 senesi geldiğinde Halîfe Kâim Biemrillah, Amîdu'd-Devle b. Cehîr'i hilallerle birlikte Sultan'a ve oğlu Melikşah'ın yanına gönderdi. Sultan, daha önceden elçi göndererek oğlu Melikşah'ı veliaht olarak tayin etmek için izin istemişti. Halîfe gereken izinle beraber hilatler gönderdi. Ayrıca giden elçiye bu arada Sultan'ın Seferiyye Hatun'dan olan kızını veliaht el-Muktedî'ye istemesini emretti. Amîdu'd-Devle, Sultan'ın huzuruna çıkınca kızını istedi, o da buna icabet etti. Nikah Nisabur dışında kıyıldı. Alp Arslan'ın vekili Nizâmülmülk, Halîfe'nin vekili ise Amîdu'd-Devle ıdı. Nikah akdinden sonra davetlilerin üzerine mücevherat saçıldı ve buradan ayrılan Amîdu'd-Devle, Fars taraflarında bulunan Melikşah'ın yanına gitti. Melikşah'la İsfehan'da buluşan elçi Halîfe'nin gönderdiği hılati burada takdim etti. Melikşah, hilati giyinerek babasının yanına gitti; Amîdu'd-Devle ise Ağustos 1072'de Bağdâd'a ulaştı.[214]

3- Melikşah Dönemi (1073-1092)

Selçukluların Sünnî dünyanın lideri olması ve Bağdâd'a intikalinden sonra başlayan Halîfe-Sultan ilişkilerinde Tuğrul Bey'den sonra en hareketli safhayı Sultan Melikşah döneminde yaşananlar oluşturmuştur. Bunun temel sebebi Melikşah'ın uzun süre tahtta kalarak Selçuklu Devletı'nın hudutlarını en geniş sınırlarına eriştirmesinin yanında, Halîfeyle akrabalık kurması ve Halîfe'den olan torunu üzerinde bazı emeller besleyerek Hilâfet ile Saltanat kurumlarını birleştirmeye çalışmasıdır.

Sultan Alp Arslan daha hayattayken Halîfe Kâim Biemrillah'la yazışarak oğlu Melikşah'ı veliaht olarak tayin etmek için izin istemişti. Halîfe buna rıza gösterdiği gibi, bir de hilat hazırlatarak bunu Melikşah'a göndermişti. Alp Arslan'ın son seferinde şehit olmasıyla birlikte emîrler ve ordu babasının yanında bulunan Melikşah'a biat ettiler. Melikşah, kendisine karşı teşekkül eden oluşumları bertaraf etmek ve saltanatta hak iddia edenleri ortadan kaldırarak saltanatını garantiye almak için çaba sarf ederken, bir taraftan da Abbâsî Halîfesi ne mektup yazarak Bağdâd'da hutbelerin kendi adına okunmasını temin etti (21 Mart 1073). Halîfe'nin, Melikşah'ın isteğini kabul ederek adına hutbe okutmasından sonra Sultan,

İbnu'l-Esîr X, s. 70 vd; İbn Kesîr XII, s. 113; Nuveyrî XXVI, s. 317; Sıbt, a.

etraftaki emirlere haber göndererek onların da hutbelerde adını okutmasını ve bağlılıklarını bildirmesini istedi."'[5]

Saltanatta hak iddia eden amcası Kavurt Bey ve diğer saltanat üyeleriyle meselesini hallederek hükümdarlığını sağlamlaştıran Melikşah'ın sultanlığı, devletin bütün askerî ve idarî şahsiyetleri tarafından kabul edildi. Melikşah, devletin küçük büyük bütün işlerini de kendisine baba olarak kabul ettiği Nizâmülmülk'e bıraktı.[2'6] Fakat devrin icaplarına göre Sultan'ın Bağdâd Halîfe'si tarafından da tanınması, sultanlığının onaylanması gerekmekteydi. Bu sebepten, Sultan'ın yanında bulunan Bağdâd şahnesi Sadu'd-Devle Gevherâyin, Halîfe'den Melikşah'ın sultanlığını tasdik menşurunu almak üzere Bağdâd'a gönderildi. Ekim 1073'de Bağdâd'a ulaşan Sultan'ın elçisi için Halîfe büyük bir cülus merasimi tertipledi (7 Kkim 1073). Haiîfe'nin veliahti de yanıbaşında duruyordu. Bu merasimde I lalîfe, Sultan'a ait bir ahitnâmeyi, vezirine okuttuktan sonra, Sultan'a götürülmek üzere kendi eliyle hazırlayıp bağladığı bir sancakla beraber Gevherâyin'e teslim etti. Merasime halktan isteyen herkes katılmış ve büyük izdiham olmuştu. Bu merâsimle halk da Sultan'a iyilik ve selâmet dileklerini sundular.[217] Siyâseten iktidarını sağlamlaştıran Melikşah, 1 lalîfe'nin hukûkî onayını da alarak saltanatını kuvvetlendirmiş ve önünde bir engel kalmamıştı.

a- Selçukluların Bağdâd Üzerindeki Tasarrufları

Melikşah'ın saltanata geçmesinden sonra da, önceki sultanlar gibi Bağdâd Halîfesi ile aralarında birtakım idarî ve malî meseleler yüzünden anlaşmazlıklar çıktı. Bağdâd'da bulunan Türkmenler ile Haiîfe'nin arasının açıldığına dair haberlerin gelmesi üzerine Nizâmülmülk, olayların müsebbibi olarak Haiîfe'nin veziri İbn Cehîr'i görüp, buna karşılık olarak 1 lalîfe'nin bazı iktalarına el koydu. İki vezir arasındaki gerginliğin artması üzerine Nizâmülmülk'ün damadı olan İbn Cehîr'in oğlu Amîdu'd-Devle Selçuklu başkentine gelerek Nizâmülmülk'den özür diledi. Melikşah da

[n] İbnu'l-Esîr X, s. 76; el-Bundârî, *a.g.e.,* s.47; İ.Kafesoğlu, *Sultan Melikşah,* s. 9 vd.

"'İbnu'l-Esîr X, s. 80.

'" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 154; İbnu'l-Esîr X, s. 90; İbn Kesîr XII, s. 117; Sıbt, a.g.e., s. 168; Müneccimbaşı II, s. 535.

I)ii şalısa .lisanlarda bulundu. Amîdu'd-Devle Rey'den Bağdâd'a döndükten sonra Halîfe, Oğuzları memnun edecek mal vererek durumu yatıştırdı (1073). Arkasından Hâcib Aytekin es-Süleymanî, Bağdâd'a gelerek iki taraf arasında sulhun sağlanmasını ve gerginliğin giderilmesini sağladı. Görevinden azledilmiş olan Fahru'd-Devle b. Cehîr yeniden görevine iade edildi.[218]

Tarafların arasının açılmasına sebep olan başka bir vaka da, Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyedü'l-Mülk'ün Bağdâd'a gelişinde yaşanan olaylardır (1073). O sıralarda aşırı yağmurlar yüzünden Bağdâd'da sel felâketi yaşandığı için, onu istikbâle kimse çıkmadı. Bu durumu Halîfe'nin kendisini kabul etmemesi olarak algılayan Müeyyedü'l-Mülk, ziyaretine gelen Kâdılkudât ve Nakîbleri kabul etmedi. Halîfe, özür beyan ederek hilatler gönderip, Müeyyedü'l-Mülk'ün gönlünü aldı.[2"]

Bütün bu olaylar yaşanırken kırkdört yıl gibi uzun bir süre Halîfe olarak bu makamda kalmış olan Kâim Biemrillah vefat etti; yerine veliaht olarak tayin etmiş olduğu torunu Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, "el-Muktedî Biemrillah" unvanıyla hilâfet makamına geçti (1074).[220] Nasıl kı yem sultan için halîfenin menşur vermesi gerekiyorsa, aynı şekilde yeni halîfe için de sultandan biat almak gerekmekteydi. Bunu için 16 Mayıs 1075 tarihinde Amîdu'd-Devle Ebû Mansur, yanında 800 çeşit elbise ve 15 000 dinar olduğu halde Sultan'a gönderilerek, ondan, Halîfe adına biat alması istendi.[22']

Bu sırada Hicaz ve Suriye bölgesinde Selçuklular ve Sünnî Halîfe aleyhine meydana gelen gelişmelere müdahele ederek durumu kontrol altına alan Melikşah,[222] Sünnî Halîfe ve kendi hâkimiyetiyle alakalı bu tür

[218] İbnu'l-Esîr X, s. 59; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 155; Sıbt, a.g.e., s. 168 vd.

İbnu'l-Cevzî XVI, s. 157; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 50 vd

[220] İL 1 '
l~Esk X< s- 94 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 162 vd; Nuveyrî XXVI, s. 102; Zehebî, *el-Iber* II, s. 322; Muhammed Mâhir Hammâde, *el-Vesâıku's-Sıyâsıyye ve'l-îdârıyye* Bevrut 1982, s. 133. /

[221] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 166.

[222] Bu sırada Hicaz bölgesinde de yeni gelişmeler olmuştu. Halîfe değişimi sebebiyle Fatımi Halîfesi Mustansır harekete geçerek, Mekke emîri İbn Ebî Hâşim'e haber gönderip; adına hutbe okuttuğunuz Alp Arslan ve Halîfe Kâim Biemrillah vefat ettiler. Artık hutbeleri benim adıma okut, dedi ve değerli hediyeler gönderdi. Böylece dört yıl beş ay-

meselelerle ilgilendiği gibi, Bağdâd'daki hadiselere de yakından sahip çıkmıştır. Sultan, sadece siyasi meselelerde Bağdâd yönetimine müdâhil olmamış, bazen de malî meseleler yüzünden taraflar birbirleriyle muhatap olmak durumunda kalmışlardır. Bağdâd'a vergi toplamak kastıyla gelen (Eylüll075) Selçuklu mümessili amîd Ebû Nasr, Halîfe'den ve diğer ikta sahiplerinden alınması gereken 100 000 dinar için, "Sultan'ın askeri çoktur, fakat malı yoktur" diyerek bu paranın tahsilini istedi. Halîfe, bu parayı ödemeye yanaşmayarak Amîdu'd-Devle'yi meseleyi görüşmek üzere Melikşah'ın yanına gönderdi. Bunun üzerine amîd, Sultan'dan gelecek cevabı beklemeden iktalara el koydu ve kendi adamlarını bu işlerin başına geçirdi.[223]

Nizâmülmülk ise, çoktandır Halîfe'nin veziri Fahru'd-Devle b. Cehîr ile çekişme halinde olduğundan dolayı, Bağdâd Şahnesi Sadu'd-Dın Gevherâyin'i bu veziri azletmek üzere gönderdi. Vezir, amîdi karşılamak istediyse de amîd ona iltifat etmedi. Şahnenin adamları halkın evlerine inerek çeşitli kötülükler yaptılar. Amîd, Halîfe'ye getirdiği mektupta vezirin azledildiğini açıkladı. Mektup açıldığında yaptığı bazı işler hususunda uyarıldığı ortaya çıktı. Vezir bu mektubu Halîfe'ye iletti. Arkasından Sultan'dan gelen bir mektupta el konulan iktaların sahiplerine iade edildiği açıklandı (1075).""

Bu sırada Bağdâd'da Eş'arî ve Hanbelîler arasında büyük olaylar cereyan etmişti. Ebû Nasr el-Kuşeyrî'nin Nizâmiye Medresesi'nde verdiği bir vaaz yüzünden taraflar arasında başlayan olaylar tırmanarak gelişmişti."

dır Selçuklular ve Sünnî halîfe adına okunan hutbe kesilmiş oldu. Duruma rıza göstermeyen Melikşah'ın müdahelesi ile Temmuz 1075'den itibaren hutbeler tekrar Melikşah ve Halîfe Muktedî adına okunmaya başlandı (Bkz. İbnu'l-Esîr X, s. 97-98; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 171 vd). Hicaz bölgesinde bunlar yaşanırken, Melikşah'ın komutanlarından Atsız da Dımeşk bölgesini fethederek bu bölgede Şiîler adına okunan hutbeleri kesip, Melikşah ve Abbâsî Halîfesi adına okutmaya başlamıştı (Bkz. Ibnu'1-Esîr X, s. 99; Sıbt, *a.g.e.,* s. 179). Bu müdahalelerle Tuğrul Bey ve Alp Arslan zamanındaki politikaların devam ettirilerek, Sünnîliğin zaferi için her şeyin yapılacağı muarızlara gösterilmişti.

[223] Sıbt, a.g.e., s. 177.

[224] Sıbt, *a.g.e.,* s. 177; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 53; İbnu't-Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *el-Fahrî,* Beyrut -, s. 294.

[225] Bu konunun teferruatı I.Bölüm'de verildiği için tekrar ayrıntılara girilmeyecektir.

Nizâmülmülk'ün oğlu babasına yazdığı mektupla Bağdâd'da nizam yok diyerek, durumdan şikayetçi oldu. Nizâmülmülk, Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şirazî'ye yazdığı mektupta bu medreseyi Ehl-i sünnet fikrini güçlendirmek için açtıklarını, maksatlarının mezhep çekişmesi olmadığını açıklayarak, olaylara rızası olmadığını belirtti. Fakat olayların durulmaması ve Şâfiî âlim Ebu'l-Hasan b. Muhammed el-Vâsıtî'nin yazdığı bir kaside ile durumu Nizâmülmülk'e şikâyet etmesi üzerine, olayların müsebbibi olarak görülen Fahru'd-Devle b. Cehîr'in görevden azledilmesi için mektup yazılarak şahne Gevherâyin ile Halîfe'ye gönderildi. Ayrıca vezire bağlı olanların da tutuklanması istendi.[226]

ikinci defa görevden azledildiğini haber alan Fahru'd-Devle, affını talep etmek kastıyla oğlu ve Nizâmülmülk'ün damadı Amîdu'd-Devle'yi Sultan'ın yanına gönderdi. Amîdu'd-Devle, babasının olaylarda bir kabahati olmadığı konusunda Nizâmülmülk'ü ikna ederek Bağdâd'a geri döndüyse de (28 Kasım 1078), Halîfe, Fahru'd-devle'yi tekrar görevine döndürmeyerek evinden çıkmamasını istedi. Duruma vâkıf olan Nizâmülmülk, Halîfe'ye bir mektup yazarak Fahru'd-Devle'nin oğlunun vezirlik makamına getirilmesi için ricacı oldu. Halîfe, bu isteği kabul ederek Amîdu'd-Devle b. Cehîr'i vezirliğe getirdiği gibi, görevden azledilince evinden dışarı çıkma izni verilmeyen babasının da evinden dışarıya çıkmasına müsaade etti (Ağustos 1079).[227] Fakat, Nizâmülmülk'ün baskısıyla vezirliğe getirilen Amîdu'd-Devle b. Cehîr, Selçuklulara fazla sadakat gösterince, durumdam menun olmayan Halîfe tarafından dört yıl sonra görevden azledildi (Haziran 1083). Arkasından kendisine daha sâdık olacağına inandığı Ebû Şuca Ruzrâverî vezirlik makamına getirildi.[228] Halîfe[1] nin bu şekilde davranışı Sultan ve Nizâmülmülk'ü son derecede sinirlendirmişti. Halîfe ile fazla çatışmak istemeyen Sultan, ona bir mektup yazarak tüm Benî Cehîr ailesinin İsfehan'a gönderilmesini istedi. Benî Cehîr ailesi, İsfehan'da Sultan ve Nizâmülmülk'ün ilgi ve itibarı ile karşılandı. Daha sonra Sultan onu Diyarbekir vâliliğine atadı.[229]

'>16 •

Ibnu'l-Esîr X, s. 109 vd; Sıbt, a.g.e., s. 195 vd.

? İbnu'l-Cevzî XVI, s. 198 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 110 vd.

İbnu'l-Esîr X, s. 129 vd; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 227.

"' İbnu'l-Esîr X, s. 129.

Bağdâd'da mezhep meselesi yüzünden ortaya çıkan ve Haiîfe'nin önlemekte âciz kaldığı olaylar, Selçuklular tarafından önlendiği gibi, Halîfe'ye baskı yapılarak vezirinin azledilmesi de yine Selçuklular tarafından sağlanmış oldu. Bu, Selçukluların Halîfe üzerindeki otoritesini gösterme bakımından önemlidir. Benzer bir olay da, Selçuklu şahnesi Gevherâyin'in kapısında beş vakit nevbet vurdurması olayıdır. Gevherâyin daha önceden böyle bir istekte bulunmuş ise de, mutad bir davranış olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Fakat şahne buna aldırmaksızın kapısında nevbet vurdurmaya başlamıştır. Şahnenin, Haiîfe'nin izin vermemesine rağmen bu şekilde davranması, bâzı durumlarda Haiîfe'nin içine düştüğü çaresizlik yanında onun tükenen itibarını da göstermektedir."[3]"

Gelişmeler her zaman Sultan'ın şikayetleri şeklinde cereyan etmemekte, bâzen de, Halîfe şikayetçi olduğu şahısları Sultan'a bildirmekteydi. Nitekim Irak Amîdi Ebû'l-Feth b. Ebi'l-Leys'in Sultan'a şikayet edilmesi bu kabildendir. Amîdin baskılarını ve kötü davranışlarını şikayet için, ünlü Şâfiî âlimi Ebû Ishak eş-Şirazî Mayıs 1083'de elçi olarak Sultan'a gönderilmişti. Haiîfe'nin elçisi Sultan ve Nizâmülmülk tarafından büyük bir saygı ve ikram ile karşılanmış ve istekleri kabul edilmişti. Ebû Ishak, Bağdâd'a döndükten sonra amîdin itibarı sarsıldı ve Halîfe'ye baskı yapmaktan vaz geçti.[23]

Halîfe, Sultan ve Nizâmülmülk tarafından büyük saygı ve itibar görmesine rağmen, bunların otoritesine dokunulduğu zaman uyarılmakta, hatta istenilenleri yapmaya zorlanmaktaydı. Haiîfe'nin veziri Ebû Şuca'nın Bağdâd'daki gayrimüslimlere baskı yapması ve onları değişik kıyafetler giymeye zorlaması üzerine, Bağdâd'da Sultan'ın ve Nizâmülmülk'ün vekili olan Yahudi şahıs, durumu Nizâmülmülk'e şikayet etti. Melikşah'ın Semerkand'ı fethinden sonra Bağdâd'a müjde mektubu gönderilince Ebû Şuca, "Bu ne fethidir? Sanki kâfir beldesini fethetmiş gibi" diyerek duruma memnun olmadığını ortaya koymuştu. Bu sebeplerden dolayı, Sultan'ın isteği üzerine vezir görevden azledildi (25 Ekim 1091). Arkasından Halîfe, Nizâmülmülk'e mektup yazarak uygun

' İbnu'l-Esîr X, s. 112; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 53.

[31] İbnu'l-Esîr X, s. 125 vd; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 75 vd; Ebu'l-Fidâ II, s. 194; es-Subkî IV, s. 237 vd; Suyûtî, Tarihu'l-Hulefâ, s. 424.

görürse Amîdu'd-Devle b. Cehîr'i vezirliğe tayin etmek istediğini bildirdi, isteğin uygun görülmesi üzerine bu şahıs ikinci kez vezirliğe getirildi."[2]

b- Halîfe'nin Melikşah'ın Kızıyla Evlenmesi

Selçuklu Sultanları'yla Halîfeler arasında başlayan siyasî ilişkiler yanında, bir de evlilik yoluyla tesis edilen münasebetlerin olduğu görülmektedir. Tuğrul Bey'le başlayan ve Alp Arslan'la devam eden bu işlem Melikşah devrinde de sürdürülmüştür. 1081'de Halîfe Muktedî veziri Fahru'd-Devle b. Cehîr'i değerli hediyeler ve 20 000 dinar parayla Sultan Melikşah'ın yanına İsfehan'a göndererek, Sultan'ın kızını kendisine istemesini emretti. Bu sene oğlu Davut vefat ettiği için Sultan acılar içindeydi.[2]"

Fahdu'd-Devle İsfehan'a ulaşınca Nizâmülmülk'le görüşerek durumu açtı. İsteğin Sultan'a iletilmesi üzerine Melikşah'ın Hatun'u: "Gazne Sultan'ı ile Mâverâünnehr hükümdarları kızıma dünür oldular, onlar evlatlarına istediler ve 400 000 dinar verdiler. Eğer Halîfe bu miktarı öderse, bu evliliğe onlardan daha layıktır" dedi. Bunun üzerine eski Halîfe Kâim Biemrillâh'ın hanımı Arslan Hatun, Hatun'a: "Halîfe ile evlenmesi kızınız için şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Sizin sözünü ettiğiniz sultan ve hükümdarların hepsi Halîfe'nin kulu ve hizmetçisidirler, üstelik Halîfe'den para istenmez" dedi. Bunu üzerine Hatun evlilik işine razı oldu.

Taraflar arasında yapılan görüşmelerde, Türkler tarafından evlilik sırasında alınan süt hakkı olarak 50 000 dinar ve mihir olarak 100 000 dinar alınması kararlaştırıldı. Halîfe'nin adamı yanlarında bu kadar paranın olmadığını, sadece 10 000 dinarın olduğunu; bu miktarın ödenmesi, kalan 40 000 dinarın da Bağdâd'a varınca gönderilmesini teklif etti. Sultan durumu öğrenince bu miktarın da tehir edilerek hepsinin Bağdâd'a varınca gönderilmesini istedi. Halîfe'nin bu kız üzerine başka hanım almaması da şart koşuldu. Tarafların anlaşmaya varmaları ve nikah kıyılması üzerine Fahru'd-Devle Bağdâd'a geri döndü (Ekim 1082).[214]

•32•

2 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 292 vd; Ibnu'l-Esîr X, s. 186 vd; el-Bundârî, *a.g.e.,* s. 81.

2" İbnu'l-Cevzî XVI, s. 222; Sıbt, a.g.e., s. 211.

14 İbnu'l-Esîr X, s. 120; İbn Kesîr XII, s. 131; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 222 vd; Sıbt, *a.g.e.,* s, 213

1 lalîic'ylc akrabalık tesis eden Melikşah, onunla yüz yüze görüşmüş li. Suriye ve Anadolu'daki fetihlerden sonra Halîfe'yle görüşmek ve kızının Haiîfe'nin sarayına naklini sağlamak kastıyla ilk defa Bağdâd'a gitmek üzere Haleb'den hareket etti (Mart 1087)."[5] Melikşah, Bağdâd'ı ilk defa ziyaret ediyordu. Yanında Nizâmülmülk, Terken Hatun ve büyük kumandanlarının dışında kalabalık bir maiyet vardı. Haiîfe'nin veziri Ebû Şuca ve Bağdâd halkı tarafından karşılanan Sultan Daru'l-Memleke'ye indi. Nizâmülmülk, askerlerin kendisini görerek benzer şekilde yapmaları için çadırını şehrin dışında kurdurdu ve hiç kimsenin halkın evlerine inmesine müsaade edilmedi. Askerler de korkularından dolayı, daha önceki gelişlerde yaşanan halka tasallut vb. çirkin davranışlarda bulunamadılar. Halk Sultan'a kadar ulaşıyor ve şikayetlerini iletebiliyordu. Kadınlar ordugah içinde dolaşıyor satmak istediklerini satıyorlardı ve kimse onlara dokunmuyordu.[2]" Melikşah Bağdâd'a gelince Haiîfe'nin annesi ve halası gelini görmek kastıyla Daru'l-Memleke'ye giderek Hatun'la görüştüler (Mart 1087).[2]"

Melikşah, başta İmâm-ı Azam olmak üzere, Mâruf el-Kerhî ve Musa b. Cafer'in kabirlerini, ayrıca Bağdâd'daki şehitlikleri ziyaret etti. Hz. Hüseyin'in meşhedini ziyaret edince burasının surunun onarılması için üçyüz dinar verdikten sonra, Fırat nehrinden bir kol çıkarılarak Necef'e su götürülmesini emretti.

24 Nisan 1087'de Haiîfe'nin huzuruna çıkan Melikşah, onu ziyaret etu. Sultan huzura çıktığında bir müddet ayakta durduktan sonra Haiîfe'nin elini öpmek istedi, fakat o buna müsaade etmedi. Bu defa yüzüğünü öpmek istedi, bunun üzerine Halîfe yüzüğünü ona verdi. Melikşah da yüzüğü öperek yüzüne sürdü. Haiîfe'nin ısrarı üzerine oturdu. Halîfe, Sultan'a hilatler verdi. İnsanların idaresini ona tevdi ettiğini ve âdil davranmasını emretti. Şarkın ve garbın hükümdarı olduğunun sembolü olarak iki kılıç kuşatıldı. Bu arada Nizâmülmülk ayakta duruyor ve emîrleri tek tek Halîfe'ye takdim ediyor: "Bu falan oğlu falandır, iktaları şunlardır,

[255] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 259; İbnu'l-Esîr X, s. 155; Sıbt, a.g.e., s. 241.

[256] Sıbt, a.g.e., s. 242; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 259.

[257] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 260.

askerlerinin sayısı şu kadardır" diye malumat veriyordu. Törenin bitiminde Halîfe, Sultan'm huzurdan çıkması için müsaade etti. Nizâmülmülk'e de hilatler verildi. Halîfe'nin yanından ayrılan Melikşah, daha sonra yakm adamlarıyla birlikte Türklere ait bir oyun olan çevgen ve top oynadı. Halîfe'ye pek çok hediyeler gönderdi.[218]

Gelinin Halîfe'nin sarayına nakledilmesi için hazırlıklara başlandı. Melikşah'ın kızının çeyizi yüz otuz deve ve yetmiş dört katır sırtında Halîfe'nin sarayına nakledildi (2 Mayıs 1087). Gelin, Halîfe'nin gönderdiği mahfe içinde, etrafında iki yüz cariyesi ve süvarilerden oluşan bir grup has askerle birlikte saraya ulaştı."[9] Düğün son derecede debdebeli olmuş ve Bağdâd'da o güne kadar bir misli daha görülmemişti. Ertesi günü Halîfe bir ziyafet tertip ederek, ziyafete katılan bütün emîrlere ve orduda mevkisi olan askerlere hilatler verdi. Terken Hatun ve diğer hanımlara hilatler gönderdi. Sultan Melikşah, bütün bu işler olurken avda bulunduğu için düğün merasimine katılamamıştı. Ancak merasim bitiminden sonra dönebildi."[40]

Kızını Halîfe ile evlendirerek nüfuzunu iyice artıran Melikşah, Doğu İslâm topraklarında gücünün en yüksek noktasına erişmiş oldu."[4'] Bu Tuğrul Bey'den beri arzulanan bir durumun tahakkuk etmesidir. Evlilik işinin tamamlanmasından sonra (Mayıs 1087) Nizâmülmülk'le beraber Bağdâd'dan ayrılan Melikşah İsfehan'a doğru hareket etti. Aynı senenin

[238] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 267 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 155 vd; İbn Kesîr XII, s. 141; Nuveyrî XXVI, s. 326; el-Bundârî, a.g.e., s. 81 vd; Sıbt, a.g.e., s. 245.

Gelin alayındaki develerin üzeri ipek örtülerle örtülmüş, boyunlarına altın ve gümüşten çanlar takılmıştı. Bu kafilenin önünde takımları mücevherlerle süslü altın eğerli otuz üç cins at ve üzerinde yine mücevherlerle süslü büyük bir beşik vardı. Çeyiz Sadu'd-Devle Gevherâyin ve Emîr Porsuk idaresinde götürülürken yolda halkın üzerine altın ve elbiseler saçıldı. Çeyizin naklinden sonra, gelini sarayına aldırmak isteyen Halîfe, vezir Ebû Şuca'yı benzeri görülmemiş bir mahfeyle birlikte Hatun'a gönderdi Ebû Şuca: "Emiru'l-Muminîn emaneti ehline teslim etmenizi istiyor" diyerek, gelinin Halîfe'nin sarayına nakledilme isteğini iletti. Hatun'un kabul etmesi üzerine Nizâmülmülk ve diğer Selçuklu emirleri ellerinde mum ve meşalelerle katıldığı muazzam bir törenle gelin Halîfe'nin sarayına nakledildi. Bkz. İbnu'l-Cevzî XVI, s. 268 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 160 vd.

[240] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 268 vd; İbnu'l-Esîr X, s. 160 vd; İbn Kesîr XII, s. 142 vd; Zehebî, *el-İber* II, s. 342; İbnu'l-Verdi II, s. 5.

H.Mahmûd-A. eş-Şerif, *a.g.e.,* s. 592.

Kasını ayında (1087) Sultan'dan Halîfe'ye gelen bir mektupta, oğlu e.ıur Ahmed b. Melikşah'ı veliaht yaptığını ve hutbelerde Sultan ın adından sonra veliahtın adının okunması isteniyordu. Sultan'ın isteğ, yerine geu-rilerek hutbelerde veliahtın adı okununea hatipler üzerine altın paralar saçıldı ~ Kızını Halîfe ile evlendirerek durumunu daha da sağlamlaşuran Melikşah, kendinden sonra tahta geçecek kişiyi de Halîfe'ye kabul ettir-mek sureti ile onun üzerindeki otoritesini pekiştirmiş oldu.

Melikşah'ın İsfehan'a dönmesinden sonra Bağdâd'da işler alışagel-diği şekliyle devam etti. Aynı senenin sonunda (Şubat 1088) Halife nin Sultan'ın kızından bir oğlu dünyaya geldi.- Zamanın ilerlemesiyle beraber Halîfe'nin sarayında bazı problemlerin ortaya çıktığına şahit olmaktayız. Bunun temel sebebi Melikşah'ın kızıyla beraber gelen ve saraya yerleşen Türklerin birtakım hadiselere karışması ve sonucunda meydan gelen tatsız olaylardır.""

c- Sultan'ın Halîfe'yi Bağdâd'dan Çıkarma Teşebbüsü

Melikşah'la Halîfe arasında kurulan akrabalık ilişkisiyle taraflar ara-sında yumuşama meydana gelmişken, bu durumun fazla devam etmediği, aksine sıcak ilişkilerin oluşmasına vesile olan akrabalığın bu defa daha büyük düşmanlığın ve teneffürün doğmasına vesile olduğu görülmüştür. Melikşah'ın kızı babasına mektup yazarak Halîfe'nin kendisinden yuz çevirdiğin, ve kötü davrandığını bildirip, şikayette buıundu. Duruma kı-zan Melikşah, Nisan 1089'da Bozan ve Savâb adlı adamlarını Halifeye göndererek kızının bu şahıslara teslim edilmesini istedi Hahfe bu ıstegı olumlu karşılayarak Hatun, oğlu Ebu'l-Fadl Cafer b. el-Muktedı ve Ha-tun'un yardımcılarını Bağdâd'dan uğurladı (28 Haziran 1089) Hato ve hizmetçiler Hatun'u uğurlamaya çıktılar. Halîfe'nin vezin Nehrevan a

[2] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 269 vd
' İbn Kesîr XII, s. 143.
' İbn Kesîr XII, s. 143
' Türklerden biri hizmetçilerin birinden meyve satın alm,|, fiyat hususunda çıkın

Cevzî XVI, s. 277 vd.

kadar gelerek Hatun'a eşlik etmiş, el-Kâmil ve et-Tâhir adlı nakîbler ise Hatun'la beraber gitmişlerdi.

Babasının yanına dönen Hatun, aynı senenin Aralık ayında (1089) Isfehan'da vefat etti. Haber Bağdâd'a ulaşınca vezir Ebû Şuca taziyeleri kabul etmek maksadıyla yedi gün taziye meclisinde oturdu. Hatun'la beraber giden nakîbler ise daha sonra Bağdâd'a döndüler. Sultan'a taziyede bulunmak kastıyla Ebû Muhammed et-Temîmî yanına bir kişi daha alarak İsfehan'a gittiyse de, Melikşah Mâverâünnehr cihetine gittiği için Sultan'ı göremeden geri döndü."[45]

Melikşah'ın kızının önce ayrılması, sonrada vefat etmesi taraflar arasındaki yumuşamayı kaldırmış ve arkadan gelecek olan gelişmelere zemin hazırlamıştı. Sultan Melikşah 1091 sonbaharında ikinci kez olarak Bağdâd'ı ziyaret etti. Yanında Nizâmülmülk olduğu halde Bağdâd'a gelen Melikşah'ı Kâdılkudât Ebû Bekir eş-Şaşî ve vezir Ebû Şuca'ya vekalet etmekte olan Ebû Sad b. Mûselâya karşıladılar. Sultan'ın Bağdâd'a gelişiyle beraber çok büyük törenler yapıldı. Dicle üzerinde gemiler meşalelerle bezenmiş olarak Muizu'd-Devle'nin evinden Nizâmülmülk'ün evine kadar dizildiler. Karadan da halk ellerinde mumlarla bu şenliklere katıldı. Sultan, Dicle'de halka sadaka dağıttı. Kutlama için yakılan meşaleler o kadar çoktu ki, bâzı gemiler tutuşarak yandılar. Bu muhteşem kutlamaları Bağdâd halkı daha önce görmüş değildi. Şâirler bu geceyi öven şiirler söylemişlerdir."[46]

Sultan'ın Bağdâd'a gelişiyle beraber kardeşi Tutuş, Haleb emîri Kasîmuddevle Aksungur ve çevredeki emîrler Sultan'ın yanına geldiler. Emirleriyle istişarelerde bulunan Melikşah, Bağdâd'da bazı imar faaliyetlerinde de bulundu. Bağdâd'da "Sultan Câmii" olarak bilinen câminin yapılması emrini verdi. Bu câminin inşaatına Şubat 1092'de başlandı. Sultan'ın imar faaliyetlerini gören Nizâmülmülk, Tacu'l-Mülk ve diğer emîrler geldiklerinde kalmak için kendileri için konaklar yaptırdılar."[4']

Melikşah'ın Halîfe'den olma torunu Cafer'i yanından ayırmadığını görmekteyiz. Annesiyle beraber İsfehan'a dönen torun, Sultan'ın Bağ-

245 İbnu'l-Cevzî XVI, s. 281; Ibnu'l-Esîr X, s. 175 vd; ibn Kesîr XII, s. 146

246 İbnu'l-Esîr X, s. 199; İbnu'l-Cevzî XVI, s. 294; Ibnu'l-Verdi II, s. 7.

247 ibn Kesîr XII, s. 148; Nuveyrî XXVI, s. 329; Ibnu'l-Esîr X, s. 199 vd; eş-Şihabî I, s. 388.

dâd'a gelişinde dedesiyle beraber gelmiştir. Aralık 1091'de büyük bir alayla Bağdâd'dan Kûfe'ye hareket eden Melikşah, torununu da beraberinde götürmüştü.[2"8] Şubat 1092'de Cafer'in bir gecelik babasının yanma gelerek ziyaret ettikten sonra tekrar Sultan'ın yanına döndüğünü müşahede etmekteyiz.[249] Cafer'in babasının yanında bırakılmaması, Melikşah'ın onunla ilgili birtakım planlarının olduğuna işaret etmektedir. Nitekim sonraki gelişmeler bunu doğrulayacaktır.

1092 yılı kışını Bağdâd'da geçiren Melikşah, baharla birlikte yanında Nizâmülmülk olduğu halde İsfehan'a döndü. Melikşah İsfehan'a dönünce "Bâzâr-ı Leşker" denilen yere bir "Dâru'l-Hilâfe" (hilâfet binası) yaptırarak ilerisi için düşündüğü planını devreye soktu. Sultan'ın niyeti Halîfe'den olma torunu Cafer'i yetiştirerek hilâfet makamına oturtmaktı.[250] Sultan üzerinde büyük otoritesi olan hanımı Terken Hatun da bu projeyi hareretle desteklemekteydi. Terken Hatun'un ikinci bir gayesi de Sultan'ın büyük oğlu ve veliaht Berkiyaruk'u azlettirerek kendi oğlu Mahmud'u Sultan yapmak, dolayısıyla hilâfet ve saltanatı elinde toplamaktı. Nizâmülmülk ise Berkiyaruk'tan yana olduğu için Sultan'ı ondan yana teşvik ediyordu.[25'] Dolayısıyla Terken Hatun ile Nizâmülmülk'ün düşünceleri birbirleriyle ters düşüyordu.

Gelişmeleri planları açısından tehlikeli gören Terken Hatun, engel olarak gördüğü Nizâmülmülk'ü gözden düşürmek ve azlettirmek için gayret sarf etmeye başladı. Gelişen olaylar neticesinde Nizâmülmülk bir bâtınî fedâisi tarafından Bağdâd yakınlarında şehit edilince (14 Ekim 1092),[252] Sultan'ı gereksiz durumlarda frenleyecek olan etken de ortadan kalkmış oldu. Zira Nizâmülmülk aldığı tedbirler ve engin tecrübesiyle hem devletin işleyişini kolaylaştırmış, hem de Halîfe-Sultan arasındaki meselelerde denge unsuru olmuş, işlerin büyümeden tatlıya bağlanmasını sağlamıştır.

[248] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 294.

[249] İbnu'l-Cevzî XVI, s. 298.

Râvendî I, s. 137.

[251] Râvendî I, s. 131; U.M. Şebârû, *a.g.e.,* s. 30.

[252] Abbâs İkbâl, *el-Vezâretü fî Ahdi's-Selâçıka,* (trc. Ahmed Kemâledddîn Hilmî), Kiiveyı 1984, s. 74.

Ekim 1092'de Nizâmülmülk'lc beraber Isfehan'dan Bağdâd'a gitmek üzere hareket eden Melikşah, yolda Nizâmülmülk'ün şehit edilmesinden sonra Tacu'l-Mülk Ebu'l-Ganâim'i vezir olarak atadı. 22 Ekim 1092'de Bağdâd'a ulaşan Melikşah'ın niyeti Halîfe Muktedî'yi değiştirmekti.[2]" Halîfe Muktedî, oğlu el-Mustazhir Billah'ı veliaht olarak tayin etmişti; Melikşah ise küçük yaşına rağmen torunu Cafer'in veliaht yapılmasını istiyordu.[254]

Melikşah'ın bu isteğine ise Halîfe yanaşmıyordu/" Kızına yapılanlardan dolayı Halîfe'ye kızgın olan ve torununu Halîfe yapmak isteyen Sultan, Halîfe'ye elçi göndererek "Bağdâd'ı bana terket ve istediğin yere git" dedi. Sultan'm bu isteği karşısında âciz kalan Halîfe, "isteğini yerine getireceğim, fakat hiç olmazsa bir ay mühlet verin" dedi. Melikşah'ın cevabı ise bir saat bile olmaz, şeklindeydi. İşlerin iyice karışması üzerine Halîfe veziri Tâcu'l-Mülk'ü Sultan'a göndererek ondan on gün müddet almasını istedi. Vezir Sultan'la görüşerek, sıradan bir insanın bile, evden eve taşınırken, bu işi en az on günde yapabileceğini söyleyip, mühlet verilmesi için Sultan'ı ikna etti. Bunu üzerine Melikşah Halîfe'ye on gün mühlet tanıdı, sonrada kendi işleriyle meşgul oldu.""

Halîfe, taşınma hazırlıkları içindeyken, Melikşah da Bağdâd'dan çıkarak avlanıyor, sonra da geri dönüyordu. Ramazan Bayramı günü Sultan bayram namazını kıldıktan sonra avlanmak için Bağdâd'dan ayrıldı. Yediği av eti yüzünden hastalandı ve vefat etti. Böylece Halîfe Muktedî hakkındaki planını hayata geçiremedi.[2]" Halîfe kendisine bu işleri reva gören Sultan'a beddua etmekteydi. Melikşah vefat edince bu iş Halîfe'nin kerametine atfedildi."[3]" Melikşah'ın ölümüyle beraber başlayan taht kavgası yüzünden sultanlara yapılan hiçbir tören Melikşah'a yapılmadı. Ne atının kuyruğu kesildi, ne cenaze namazı kılındı, ne de yas tutuldu. Cenazesi

İbn Tağriberdî V, s. 121 vd.

234 es-Subkî IV, s. 326; M.Makdiş II, s. 314.

255

Abû'l-Farac I, s. 334.

257 İbn Tağriberdî V, s. 121 vd.

el-Fahrî, s. 296; ibn Tağriberdî V, s. 122.

Suyûtî, *Tarihıt'l-Hıtlefa,* s. 425.

Isleluu'a götürülerek Şâfiî ve Hanefîler için yaptırmış olduğu medreseye defnedildi.

Selçuklu Sultanları ile Halîfelerin ilişkileri bu çalışmanın ihtiva ettiği dönem içerisinde gösterilmeye çalışıldı. Dikkat edilirse sultanlarla halîfelerin münasebetleri; hangi sultan, hangi halîfe olurda olsun yaşanan olaylar bakımından benzerlik arz etmektedir. Bunun sebebi halîfelerin hiç bir zaman eski ihtişam ve otoritelerini elde etme sevdasından vaz geçmemeleri, buna karşılık sultanların da, halîfelerin manevî otoritelerini tanımalarına rağmen, kendi siyasî otoritelerinden asla taviz vermemeleridir.

Sultanlar ile halîfelerin durumu mukayese edildiğinde; halîfelerin, güçlü esen bir rüzgarın önündeki ağaç gibi oldukları görülür. Rüzgarın esiş şiddetiyle birlikte ağaç eğilmekte, fakat rüzgarın hızı kesildiğinde ağaç tekrar doğrularak hayatına devam etmektedir. Rüzgar ne kadar şiddetli eserse essin, ağacın yaşama ve hayata devam etme arzusu kesilmemektedir. Bu halîfelerin eski ihtişam ve güç dolu günlerinin özleminden hiç bir zaman vaz geçmediklerinin işaretidir. Buna karşılık rüzgarın gücünü temsil eden saltanat iradesi de, kendi otoritesini halîfelerle paylaşmak istememiştir. Bu sebepten gerekli gördüğü zamanlar rüzgar gibi eserek istediklerini yaptırmıştır. Fakat bu rüzgar, hiç bir zaman ağacı kökten sökecek veya devirecek şiddette esmemiştir. Yani halifelik kurumunu tahrip edecek seviyeye ulaşmamıştır. Bunun sebebi, halîfeliğin Selçuklular tarafından da bir manevî otorite kaynağı olarak kabul edilmesi ve kendi siyasî otoritelerine müdahale edilmediği müddetçe halîfelere hürmette kusur edilmemesidir. Bütün bu gelişmelere rağmen halîfeler de siyasî arzularından vaz geçmemişler, buldukları her fırsatta bunu sağlamlaştırma cihetine gitmişlerdir. Nitekim Irak Selçuklu sultanları ile halîfeler arasında yaşanan olaylar bunu teyit etmektedir.

259 . İbnu'l-Cevzî XVI, s. 299 vd; Ibnu'l-Esîr X, s. 210 vd; İbn Kesîr XII, s. 149 vd; Nuveyrî XXVI, s. 334.

SONUÇ

XI. yy'da İslâm âlemine bakıldığında bir dağınıklık ve parçalanmışlığın olduğu gözlenir. İslâm coğrafyası, Şiî ve Sünnî halîfelikler olmak üzere iki mânevî kutba ayrılırken, aynı zamanda pek çok siyasî oluşum da teşekkül etmişti. Tamamına yakını mahallî nitelikte olan bu idarelerin sebep olduğu nüfuz mücâdelesi, İslâm âleminin tam manasıyla parçalanmışlığının en belirgin göstergesidir. Onun içindir ki, bu dönem aynı zamanda "Tavâifu'l-Mülûk" dönemi olarak da anılır. Dinî bölünmüşlüğün yanında meydana gelen siyasî bölünmüşlük, İslâm âlemi için siyasî ve sosyal buhranları da beraberinde getirirken, bu kan kaybının vermiş olduğu zaaftan istifade etmek isteyen iç ve dış güçler de harekete geçmişlerdi.

İslâm âleminin bölünmüşlüğünden istifâde ederek nüfuz sahalarını genişletmek isteyen Şiîler, bir yandan Sünnî dünya aleyhine siyasî ve askerî faaliyetleri artırırken, bir yandan da açtıkları eğitim merkezlerinde yetiştirdikleri propagandacılar vasıtasıyla taraftarlarının sayısını artırmak emelini gütmekteydiler. Sünnî İslâm dünyasını tehdit eden bu faaliyetlerin yanında, Müslümanların ezeli hasmı durumunda olan Hıristiyan âlemi de, kaybettikleri toprakları geri almak ve İslâm'ı yok etmek üzere harekete geçmişti. Sünnî dünya, kendisini bu tehlikelerden kurtaracak ve yeniden eski ihtişamına kavuşturacak bir kurtarıcısını beklediği sırada, Selçuklular doğudan taze bir kuvvet ve inanç ile imdada yetiştiler.

Devletlerini yeni kuran ve hâkimiyet sahalarını genişletme çabası içinde olan Selçuklular, hilâfet merkezi ile yazışarak, hem kendilerinin Halîfe tarafından tanınmasını istemişler, hem de Haiîfe'nin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarılması için yardıma hazır olduklarını bildirmişlerdir. Varlığını sürdürmek için desteğine başvurabileceği hiç bir gücün kalmadığı bir dönemde, Abbâsî Halîfeliği'ne sunulan bu beklenmedik hizmet teklifinin sağlayacağı imkanlar her türlü tasavvurun üzerindedir. Onun için Selçukluların Bağdâd'a davet edilmeleri de gerek Türk, gerekse islâm tarihleri açısından tam manası ile bir dönüm noktası olacaktır. Zira Selçuklular, Sünnî dünyanın liderliğini ele aldıktan sonra, Sünnîliğin hâmisi ve ona karşı olan fikirlerin amansız düşmanı olacaklar ve bir yandan

Sünnî düşüncenin hâkim oldukları topraklarda yeşerip gelişmesi için im kanlar sağlarken; diğer yandan Şiî, Bâtınî, Mutezilî vb. düşüncelere k.ıı^ı şiddetli bir mücâdele vereceklerdir.

Selçukluların Orta Doğu'da gün geçtikçe artan etkinlikleri ile, Sunin İslâm âlemi Şiî tasallutundan kurtarıldığı gibi, iç ve dış baskılar sebebıylı neredeyse yok olma noktasına gelmiş olan Sünnî düşünce de yeniden canlanıp gelişmiştir. Öyle ki, Türkler Sünnî dünyanın liderliğini ele al.ıı.ık, yüzyıllar boyu devam edecek olan hâkimiyetlerini tesis etmiş; Sünnîlik ılı yeniden eski ihtişamına kavuşmanın yanında, büyük bir medeniyetin irk rar gelişme ve muhteşem eserler meydana getirmesinde temel öğe olnı.ı vasfını devam ettirmiştir. Selçuklularla başlayan bu fikrî ve siyasî atılınıl.ıı, onların torunları Osmanlılar tarafından devam ettirilerek Avrupa'nın içlerine kadar taşınmıştır.

Selçuklu sultanları ve genelde Türkler Hanefî Mezhebi'nden olduk lan için, bu mezhebe karşı ayrı bir önem vermişlerdir. Sâdece Abbâsî I l.ı lîfesi Harun Reşid döneminde rastlanan bir ihtimamla bu mezhebin önıı açılarak desteklenmiş, bu sebepten dolayı hilâfet merkezindeki baş k.nlı altmış seneye yakın Hanefîlerden atanmıştır. Ayrıca Hanefîliğin intişaıı için medreseler açılmış ve ulema bu yönde desteklenmiştir. Yalın/ Hanefîlere verilen bu destek diğer mezhepleri gölgeleyecek ve onları sin direcek hüviyette olmadığı gibi, özellikle Nizâmülmülk tarafından desteklenen Şâfiî Mezhebi de ikinci büyük mezhep olarak imparatorluk taki önemli yerini almıştır. Hatta yeryüzünün ilk üniversiteleri olarak kabul edilen Nizâmiye Medreseleri, bizzat Sultan Alp Arslan'ın emriyle ve vezirin gayretleriyle açılarak ülkenin her tarafında yaygınlaştırılmıştır. Bu medreseler, genelde Ehl-i sünnet fikrini, özelde ise Şâfiî Mezhebi'ııi öğretmek, Ehl-i sünnet dışı fikirlere karşı koymak üzere programlanmış ve islâm âleminde önemli fonksiyonlar icra etmişlerdir.

Diğer Sünnî mezheplere karşı da aynı ihtimamı gösteren Selçuklular, bazen mezheplerin metodolojilerindeki farklılıklar, bazen de mezhepler içinde bulunan mutaassıp kişiler sebebiyle meydana gelen ihtilaflar ve bazı durumlarda kan dökmeye kadar uzanan olaylara müdâhil olmuş, Sünnîliğe ve sosyal barışa zarar verebilecek her türlü gelişmeye karşı tavır almıştır. Nâdiren de olsa, mezhepler arasında meydana gelen sürtüşmeler, ulemâ-

nıın gayretleriyle, onların yetersiz kaldıkları durumlarda ise devletin gücüyle önlenerek, cemiyet nizâmının bozulmasına müsaade edilmemiştir.

Selçuklular döneminde meydana gelen gelişmelerin en önemlilerinden birisi de, devletin Sünnî anlayışına paralellik arz eden, Kur'an ve Sünnete uygun bir tasavvuf düşüncesinin gelişmesidir. Tasavvuf, derûni bir hayat ve ferdin iç dünyasını hedef alan bir yaşayış şekli olduğu için, İslâm'ın zâhirî emirlerinin yanında, daha çok bâtınî mânaları anlama ve yaşamaya yöneliktir. Meselenin bu özelliğinden dolayı, zamanla bazı yanlış düşünceler oluşmuş ve bâtınî mana budur diye, çoğu kez İslâm'ın dışına çıkmaya kadar uzanan anlayışlar gelişip, cemiyette yer bulabilmiştir. Ama âlimlerin ilmî gayretleri ve Selçukluların bu gayretlere verdikleri siyasî destekle, kısa zamanda önemli gelişmeler olmuş, o döneme kadar Sünnî çevrelerce mahzurlu kabul edilen tasavvuf düşüncesi gelişerek Kur'an ve Sünnet ışığında kendini izah imkanı bulmuştur. Tasavvuf bundan itibaren tefsîr, hadîs, kelâm ve fıkıh gibi İslâmî ilimler arasında sayılmaya başlanmıştır. Öyle ki, X.yy'da Buhara'lı bir Türk olan Kelâbâzî ile başlayan ve Sülemî ile gelişerek devam eden Sünnî tasavvuf hareketi, Ebû Ali Fâramed, Kuşeyrî ve Gazâlî gibi en önemli temsilcilerini Selçuklular döneminde yetiştirmiştir.

Sünnîliğin hâmisi olarak, ona muarız fikirlere karşı mücâdeleyi kendisine başlıca görev olarak kabul eden Selçuklular, Sünnî İslâm dünyası için beliren en büyük iç tehlike Şiî-Fâtımîlerle mücâdeleyi asla ihmal etmemişlerdir. Yayılmacı emeller güden ve bunu Doğu İslâm toprakları içinde gerçekleştirmeyi düşünen Mısır'daki Fâtımîler Devleti, her fırsattan yararlanmasını bilmiştir. Öyle ki, Büveyhîlerin önemli askerî komutanlarından ve Şiî inancından olan Arslan Besâsirî'nin askerler üzerindeki nüfuzundan istifâde ederek Bağdâd halîfesine karşı isyan etmesini ve hilâfet merkezini ele geçirmesini temin etmişlerdir. Aynı şekilde Selçuklu ailesinden İbrahim Yınal'la da yazışarak Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik etmiş, para ve silah yardımı yaparak böyle bir isyanı desteklemişlerdir. Bunları yapmaktaki gayeleri, Selçukluları zaafa uğratmak ve onların desteğiyle yeni bir hamle gücü kazanan Sünnî düşünceyi ortadan kaldırmaktı. Böylece uzun senelerdir askerî ve dinî yolla Sünnîlere karşı ulaştıkları başarıların devam etmesini temin etmenin yanında, onların

yanında yer alan Selçukluları da parçalayarak, Şiîliğe muhalif hareketler yapmasını engellemek gayesindeydiler.

Fâtımîler, Selçuklularla İslâm topraklarının her parçasında mücâdele etmiş, özellikle hilâfet merkezi Bağdâd'ın yanında Suriye ve Hicaz bölgesinde belirgin bir gayret göstermiştir. Zira, Suriye bölgesi Fâtımîler için doğuya açılan kapı ve Mısır'ın emniyetinin anahtarıdır. Onun için bu bölgeye özel önem verilmiş, Fâtımî nüfuzunun bölgede tesisi için büyük gayret sarf edilmiştir. Aynı şekilde İslâm'ın kutsal toprakları Mekke ve Medine'ye yani Hicaz bölgesine hâkim olup, buralarda Şiî Halîfe adına hutbe okutmak da Fâtımîler için önemli bir güç gösterisi haline gelmiştir. Fâtımîler meselesini halletmeyi kendileri açısından vazgeçilmez bir görev olarak telakki eden Selçuklular, Tuğrul Bey'den itibaren onların hâkimiyet tesis ettiği yerleri alarak Şiî tasallutundan kurtarmayı temel politika haline getirmişler, sonuçta da başarılı olmuşlardır.

Selçukluların Sünnî düşünceyi korumak için, Şiîlerle yaptığı mücâdele sadece Fâtımîler Devleti ile sınırlı kalmamış, onların desteklediği Şiî kökenli hareketlere karşı da büyük bir uğraş verilmiştir. Bunların başında hiç şüphesiz Şiîliğin bir versiyonu olan Nizârilik veya diğer yaygın adıyla Bâtınîlik gelir. Şiîliğin içinden çıkan ve liderliğini Hasan Sabbâh'ın yaptığı bu hareket Fâtımîlerin dıştan yaptığı müdahaleyi, Sünnî dünyanın içine taşıyarak taarruz ağırlıklı bir ihtilal hareketi haline getirmiştir. Yaptıkları zararlı propagandaların yanı sıra, kendilerine engel olarak gördükleri idarî ve ilmî şahsiyetleri de öldürerek ortadan kaldıran Bâtınîler, bu faaliyetleriyle Sünnî İslâm âlemi için büyük bir tehlike haline gelmişlerdir.

Bâtınîler, propagandadaki maharetleri ve hitap ettikleri kesimlerin câhillikleri sayesinde kısa zamanda kandırılmış pek çok insanı etraflarında topladılar. Özellikle dağlı gruplara ve şehirlerin yoksul kesimlerine hitap ederek servet ve cennet duygularıyla onları kandırıp, sosyal düzeni bozacak bir ihtilal hareketi haline geldiler. Bâtınî terörünün vahametini gören Selçuklular, bu gâile ile mücâdele etmek için bir taraftan kolluk kuvvetlerini kullanırken, diğer taraftan da bunların yanlış propagandalarını tesirsiz hale getirmek için fikrî yolla mücâdele etmeye başladılar. Sonuçta kurulan medreselerle, buralarda dersler veren Cüveynî ve Gazâlî gibi şahsiyetlerle Sünnîlik güç kazanmış, Sünnî teori üzerine önemli eserler kaleme alına-

rak, bir taraftan ilmî gelişme ve fikrî seviyenin yükselmesi temin edilirken, diğer taraftan da Sünnîliğe muarız fikirlerin yanlışlıkları ortaya konularak, halkın bu yanlış düşüncelerden etkilenmesinin önüne geçilmeye çalıştılar.

Selçuklular, İslâm'a düşman gayri İslâmî hareketlere karşı da gerekli müdahalelerde bulunmuşlardır. Bunların başında İslâm'ın ezeli rakibi durumunda olan Hıristiyan dünya ve onların Selçuklu hududundaki temsilcisi Bizans gelir. Selçuklular, İslâm'ın koruyuculuğunu üstlendiklerinde kendileri için iki ana hedef belirlemişlerdi. Bunlar; İslâm dünyasının içinde Fâtımîler, dışında ise Bizans Devleti idi. Her iki devletle de mücâdeleyi siyasî ve dinî zorunluluk olarak kabul eden Selçuklular, özellikle gayrimüslim olması ve cihad sahasına girmesi sebebiyle Bizans'a ayrı bir önem vermişlerdir.

Bizans-Selçuklu mücâdelesinin tabiî bir sonucu olarak Anadolu'ya duyulan ilgi Malazgirt zaferi ile perçinlenmiş ve bir daha geri dönmemek üzere gelen Türkler burayı yurt tutmuşlardır. Bu olayla Arapların bir türlü başaramadıkları başarılmış ve Anadolu ebedî vatan yapılmıştır. İki ayrı medeniyetin yüzyıllardır süren mücâdelesini Türkler eliyle İslâm kazanmış ve tarihte ilk defa bir Hıristiyan İmparator Müslümanların eline esir düşmüştür. Neticeleri itibarı ile Avrupa ve Akdeniz'de Türk-İslâm hâkimiyetini temin edecek olan bu olay Hıristiyan dünyasında büyük yankı bulmuş, özellikle de Katolik Hıristiyan dünyası, Ortodoks Bizans'dan sonra sıranın kendilerine gelebileceği endişesiyle, İslâm âlemine karşı uzun yıllar sürecek Haçlı Seferleri'ni başlatma gereği duymuştur. Buna karşılık, Hıristiyan âlemine karşı Selçukluların İslâm âlemini koruma mücâdelesini başlamıştır.

Selçuklular, dönemlerinde dinî düşüncelerin iç ve dış bütün politikaları önemli ölçüde belirleyici unsur olması sebebiyle, gayrimüslim dünyaya karşı askerî seferler düzenleyerek, hem cihat ruhunu canlı tutmuş, hem de yeni toprakların kazanılarak Türk nüfusuna yer açılmasına vesile olmuştur. Dışta durum böyleyken İmparatorluk olmanın gereği kendi topraklarında bulunan gayrimüslim tebaa ile de ilgilenmiş, onların dinî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Ülke içindeki Hıristiyan, Yahudi ve diğer dinlerden olan tebaanın durumunu yakından gözetmiştir.

Özellikle Hıristiyan din adamlarının tayini, kiliselerden vergi alınmaması vb. konularda elinden gelen hoşgörüyü göstermiş, onların devlete bağlılıklarını temin etmiştir. Dolayısıyla aynı dönemde Hıristiyan dünyasındaki mezhep çekişmeleri ve bilhassa Bizans'ın kendi mezhebinden olmayan Ermeni, Süryani gibi Hıristiyan topluluklara uyguladığı baskı politikaları düşünüldüğünde Selçuklular devri, gayrimüslim tebaa için bir saadet ve huzur dönemi olmuştur. Bunu haricinde bu döneminde gayrimüslim Türk kitleleriyle de ilgilenilmiş, bir kısmının sûfiler ve dervişler yoluyla İslâm'a kazandırıldığı, geriye kalanlardan devlete gâile çıkaranlara karşı da güç kullanılmıştır.

Selçukluların dinî siyasetlerinin önemli bir parçası da Abbâsî Halifeleri ile olan ilişkileridir. Tuğrul Bey'in Bağdâd'a gelmesinden sonra Halîfe Şiî boyunduruğundan kurtarılarak eski saygınlığı tekrar iade edilmiş ve Sünnî dünyanın tartışılmasız manevî otoritesi olduğu kabul edilmiştir. Bu durumun yanında yeni bir şekillenme daha meydana gelmiş ve halîfenin manevî gücünün yanında, Selçukluların siyasî irâdesi kendini göstermiştir. Halîfe, eski dönemlerdekine benzer siyasî ve manevî otorite tesisi cihetine gitmişse de, Selçuklular buna asla müsaade etmeyerek, siyasî gücün kendilerinde olduğunu değişik yollarla kabul ettirmişlerdir.

Halîfenin otoritesinin yanında beliren siyasî otorite karşısında dönemin âlimleri de ilgisiz kalmayarak, klasik hilâfet ve halîfenin hukukunu belirleyen görüşleri savunan eserler yanında; realitenin değişmeyeceğini gören ve bu duruma göre her iki tarafında haklarını ortaya koyan görüşler ve bunları anlatan eserler kaleme almışlardır. Dolayısıyla bahsedilen dönem klasik hilâfet ve saltanat görüşlerinin yanında, yeni uzlaşmacı fikirlerin de ortaya çıktığı bir devir olmuştur.

Selçuklularla halîfelerin ilişkileri sâdece otorite paylaşımı ve bunun hukûkî yönüyle sınırlı kalmamış, ülkenin özellikle de Bağdâd'ın idaresi üzerinde zaman zaman gerginliğe varan noktalara ulaşmıştır. Tarafların karşılıklı çözüm istekleri ve bazen birinin diğeri karşısında geri adım atmasıyla gerginlik giderilerek mesele çözüme kavuşturulmuştur. Şüphesiz ki, saltanat ile hilâfet kurumları arasında her zaman sürtüşme yaşanmamış, aksine çok uyumlu dönemler de görülmüştür. Bu tesanütün devamı

için zaman zaman taraflar arasında evlilik yoluyla akrabalık bağı tesis edilerek yakınlığın devamı sağlanmıştır.

Aslında olayların seyri hiçbir tarafın kendi otoritesini ve yetkilerini diğer tarafla paylaşmak istemediğini, fakat siyasî gelişmelerin ve zaruretlerin bu birlikteliği mecburi kıldığını göstermiştir. Bu mecburiyet karşılıklı olarak birbirlerinin meşruiyetlerini tanıma ve haklarına saygı gösterme sonucunu da beraberinde getirmiştir. Bu ise, hilâfet-saltanat teorilerini tartışan ulemâden orta yolcuların haklılığını, tarihi şartlar ve gelişmelerle teyit etmiştir. Böylece pratiği olmayan ve yaşama şansı bulunmayan kuru teoriler yerine; akla ve mantığa dayanan, hayatın zaruretleri gereği ortaya çıkan çözümlere yönelmenin lüzumu ortaya çıkmış, bu konuda herhangi bir tarafı kayırmanın da fazlaca fayda etmediği tespit edilmiştir.

Netice itibarı ile Selçuklular dönemi, gerek İslâm tarihi, gerekse Türk tarihi açısından önemli bir devirdir. Selçuklularla birlikte yok olma noktasına gelmiş olan Sünnî düşünce, onlarla yeniden ihya edilerek İslâm'ın temel kaynaklarını referans kabul eden bir ilmî ve fikrî hareketin doğması sağlanmıştır. Kendilerini bu düşüncenin hâmisi kabul eden Selçuklular, siyâseten de bunun gereklerini yerine getirmiş, ona muhalif içte Şiî ve Şiî kökenli hareketlere, dışta ise Hıristiyan âlemine karşı temsil ettikleri düşünceyi korumuşlardır. İç ve dış tehlikelerden kurtulan İslâm âlemi, yeni sapmalara meydan vermeksizin tabiî mecrasında akmaya devam etmiş ve önemli gelişmeler sağlanmıştır. Cemiyet, taşkınlıklara ve zıtlıklara yer vermeksizin, huzur ve güvenin hâkim olduğu, yıkıcı olmayan her fikrin temsil edilebildiği bir toplum haline gelmiştir. İçtimaî hayatın bu denli sağlam olduğu bir yerde elbette ki sosyal hastalıklar zuhur edemezdi. Meydana getirilen müesseseler ve yaşanan terakki ile Selçukluların elli senede yaptıklarını, Osmanlılar ancak ikiyüz senede yapabilmişlerdi. Bu bile Selçuklular döneminin önemini göstermeye kâfidir.

el-ABBÂDÎ, Ahmet Muhtar, *Fıt-Tarıhıl-Abbâsî vel-Fâtunî,* Beyrut

ABDULĞANİ, A. Arif, *Tarihu Umerâi Mekketi'l-Mükerreme,* Beyrut İ413/1992.

, *Tarihu Umerdi'l-Medîneti'l-Münevvere,* Dımeşk 1996.

ABÛ'L-FARAC, Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi* I, (trc. E.A.W.Budge - Ö.R.Doğrul), Ankara 1987.

ADIVAR, Abdulhak Adnan, "İbn Haldun", *İA.* V/II, s. 738-743.

AHMED b. MAHMUD, *Selçuk-Nâme* I, (trc.E.Merçil), İstanbul 1977.

AHMED CEVDET PAŞA, *Ktsas-ı Enbiya ve Tevârihı Hulefa* I, İstanbul 1976.

AHMED HİLMİ, *Tarihu İslâm* I, İstanbul 1326,

AHMED, M.Aziz, *Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk imparatorluğu,* (trc. Tansu Say), İstanbul -.

AKSARAYÎ, Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeret iil-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Alryâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi),* (nşr. O.Turan), Ankara 1944.(Türkçe trc. *Müsâmerat-al-Ahyâr,* (trc. M.Nuri Gençosman- F.N.Uzluk), Ankara 1943].

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi,* Ankara 1982.

ALPTEKİN, Coşkun, "Büyük Selçukluhr", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* VII, İstanbul 1989, s. 95-232.

ARBERRY, A.J., "KclâbâzîV-A VI, s. 537-538.

ı A.J., "Tasavvuf", (trc. Y.N.Öztürk*), İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* IV, İstanbul 1989, s. 144-177.

ARENDONK, C. Van, " İbn Hazm", *İA.* V/II, s. 748-753.

ARİSTAKEES DE LASTİVERT, *Armtniyye Beyne'l-Bizantîn ve'l-Etrâkı's-Selâçıka (1000-1071 M./396-463 H.),* (nşr. Fâyiz Necîb İskender), İskenderiye 1983.

ARSAL, S.Maksudi, "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü",//. *T.T.K. Bildirileri,* İstanbul 1943, s. 1062-1093.

ARSLAN, Mahmut, "İslâmda Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", *T.E.D.,* S.13, (1987), s.67-108.

ARTUK, İbrahim, "Abbasîler Devrinde Sikke", *Belleten* XXIV/93 (1960), s. 25-44.

el-ASELÎ, Bessam, *Fennu'l-Harbi'l-İslâmî* III, Beyrut 1408/1988.

ATEŞ, Ahmet, " Bâtmiyye", *İ.A.* II, s. 339-342.

, "Kuşeyrî", ***İ.A.*** VI, s. 1035-1038.

ATEŞ, Süleyman, *Sülemî ve Tasavvufı Tefsiri,* İstanbul 1969.

, İslâm Tasavvufu, İstanbul 1992.

, İşarî Tefsir Okulu, Ankara 1974.

ATTÂR, Ferîdudîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim, *Tezkiretü7-Evliya,* (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984.

AYÇAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süjyan,* Ankara 1990.

AYDIN, Mustafa, *Dönem İslâm Toplumunun Şekillenip,* İstanbul 1991.

AYNÎ, Mehmet Ali, *Tasavvuf Tarihi,* (trc. H.R. Yananh), İstanbul 1992.

el-AZÎMÎ, Ebû Abdullah Muhammed, *Azimî Tarihi,* (trc. A.Sevim), Ankara 1988.

BABİNGER, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* (trc. Coşkun Üçok), Ankara 1992.

, - KÖPRÜLÜ, *¥uad, Anadolu'da İslâmiyet,* (trc. Ragıp Hulusi-Mehmet Kanar), İstanbul 1996.

ei-BABÛMÎ, Muhammed Receb, "Nizâmu'kMülk ct-Tüst", *Mccelletü'l-Ezher* XXVI1/5, (1955), s. 503-510.

et-BAĞDÂDİ, Ebû Marısur Abdulkaahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l-Fırak),* (trc. E.R.Fığlalı), İstanbul 1979.

BALCIOĞLU, T. H., *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları,* İstanbul 1940.

BANARLI, N. *S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* I, İstanbul 1983.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hanefi Mezhebi"", *D.İ.A.* XVI, s. 1-21.

BROCKELMANN, Cari, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab* IV, (trc. A. en-Neccir), Kahire 1991.

, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, (trc.N. Çağatay), Ankara 1992.

, "Abu'l-Mailî el-Cüveynî" *İ.A.* III, s. 249.

, "Ebû Şâme", *İ.A.* IV, s. 51.

, "Ebülrnahâsin", *İ.A.* IV, s. 90-91.

, "İbn Asâkir", *İ.A.* V/II, s. 701-702.

, "İbn Hallikân" *İ.A.* V/II, s. 745-746.

, "İbn Kesîr*İ.A.* V/II, s. 76İ-762.

, "İbnu'l-Cevzî", *İ.A.* V/II, s. 848-850.

, "Kemâleddîn İbn Al-Adim", *İ.A.* VI, s. 569-570.

, "Makrızî", *İA.* VII, s. 206-208.

, "Mâverdî", *İ.A.* VII, s. 409-410.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Kavimleri,* İstanbul 1988.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* (trc. Y. Moran), İstanbul 1994.

—*, Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi,* (trc. Y.Yücel- B.Yediyıldız), Ankara 1992.

, Doğuştan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet, (trc. E. N. Erendor), İstanbul 1990.

, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", (trc. Zeynep Kerman), *TM.* XVII, (1972), s. 77-100.

, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (trc. Nejat Kaymaz), *T.A.D.* VII/12-13, (1969), s. 193-221.

CAMI, Abdurrahmân b. Ahmed, *Nefehâtu'l-Üns,* (trc. Lâmiî Çelebî), İstanbul 1993.

CEBECİOĞLU, Ethem, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 66-69.

, "İmam-. Gazâlî", *S.GA.D.* VII, İstanbul 1995, s. 37-44.

el-CEHNİ, Maniu b. Hammad, *el-Mevsuatu'l-Müyessere fi'l-Edyâni ve'l-Mezâbibi'l-Muâsere*, Riyad 1409/1989.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi* I, Ankara 1988.

CEVDET, Sâdık A. D., *Medînetü'r-Remle,* Beyrut 1406/1986.

CHENEB, Moh. Ben, "Zehebî", *İ.A.* XIII, s. 493-495.

, "İbnül Verdi", *İ.A.* V/II, s. 871-872.

CİN, Halil - GÜNGÜZ, Ahmet, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi* I, İstanbul 1990.

COTTON, J.S., "KalkaşandîV-A VI, s. 134-139.

CÖHCE, Salim, "Malazgirt Meydan Muharebesinden Önce Anadolıfda Türk Varlığı", *Tarih İçerisinde Hakkari Sempozyumu Bildirileri,* (30 Eylül) 1986 Hakkari, (Yayımlanmamış sempozyum bildirisi).

, "Daniş mendlilerin Haçlılarla Münasebetleri", *Darıışmendlılcr Döneminde Niksar ve Niksar'ın Fethi Bilgi Şöleni Bildirileri,* (8 Haziran) 1996 Niksar, (Yayımlanmamış sempozyum bildirisi).

, "Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu,* Kars 1991, s. 95-101.

el-CUMEYLÎ, Raşîd Abdullah, *Dirâsâtün fi Tarihi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* Bağdâd 1984.

CÜVEYNÎ, Alaadin Ata Melik, *Tarih-i Cihangiqa* III, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1988.

el-CÜVEYNÎ, İmamu'l- Harameyn Ebu'l-Meâlî Abdulmelik, *Ğıyâsu'l-Umem fî İltiyâsi'z-Zulem (el-Gıyâsî),* (tah. M.Htlmî-F.Abdulmünim Ahmed), İskenderiye 1989.

, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'l-Erkâtıİ'l-İslâmiyye, ([ah. M.Zâhid el-Kevserî), Kahire 1412/1992.

ÇAĞATAY, Neşet - ÇUBUKÇU, İ.Agâh, *İslâm Mezhepleri Tarihi,* Ankara 1976.

ÇAĞATAY, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar İslâm Tarihi,* Ankara 1993.

t "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *A.Ü.İ.F.D.* VIII, (1958-1959), s. 63-77.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", *D.İ.A.* XIII, s. 489-505.

ÇELEBİ, Ahmed,*Mevsnatut-Tarıbı'1-İslâmî* V, Kahire 1983.

, İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi, (trc. A.Yardım), İstanbul 1976.

ÇELİK, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tanhı* 1, İstanbul 1987.

BARTHOLD, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (trc. H.D.Yıldız), Ankara 1990.

, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* (nşr. K.Y.Kopraman-A.İ.Aka), Ankara 1975.

, - KÖPRÜLÜ, M.F*İslâm Medeniyeti Tarihi,* Ankara 1977.

, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık?*, *T.M.* I, (1925), s. 47-100.

, "Hâfız Ebrû", *İ.A.* V/I, s. 77.

BAŞGİL, Ali Fuat, *Din ve Lâiklik,* İstanbul 1977.

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslâm Felsefesine* Gm'f, Ankara 1988.

BEDEVÎ, Abdulmecid Ebu'l-Fuıûh, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî,* Cidde 1403/1983.

BEDEVÎ, Abdurrahman,*MezâJribu'l-İslâmiyyîn* I, Beyrut 1983.

"Besâsirî", *İ.A.* II, s. 567.

BERTHELS, E., "Nâsır-ı Hüsrev", *İ.A.* IX, s. 96-97.

el-BEYHAKÎ, Ebu'1-Fadl, *Taribu'l-Beyhakî*, (trc. Yahya el-Ha§şâb - Sâdık Neşet), Beyrut 1982.

BİLGİÇ, Emin, "Türklerin İslâmiyet'i Kabulü ve Müdafaası", *M.K.* 1/8, (Ağustos 1977), s. 2-6.

BİLMEN, Ömer Nasuhİ, *Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhıyye Kamusu* I-III, İstanbul 1976.

BİNDER, Leonard, "Gazali", (trc. Y.Z.Cömert), *İ.D.T.* II, İstanbul 1990, s. 403-414.

el-BUNDÂRÎ, el-Feth b. Ali b. Muhammed, *Ziibdetü'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi),* (trc. K.Burslan), İstanbul 1943.

el-BUTİ, Ramazan, *İslâm Toplumunun Şekillenip,* (trc. S.Güzel), İstanbul 1992.

"Bundan", IA. II, s. 817.

BOLAY, S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü,* İstanbul 1979.

BOWEN, Harold, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar, (trc.Alîye Toker), *T.M.* XVII, s. 125-132.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, *İslam Düşünürleri,* Ankara 1977.

, *Gazâlî ve Kelâm Felsefesi*, Ankara 1970.

, *Gazzalîve Bâtınîlik,* Ankara 1964.

, *islâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar* I, Ankara 1972.

, "Gazzalî ve Siyasetı*A.Ü.İ.F.D.* IX, Ankara 1961, s. 121-130.

DAGTEKİN, Hüseyin, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Sultan Alp Arslan Devrinin Ehemmiyeti", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan,* İstanbul 1971,s. 143-181.

DAYF, Şevkî, *Asru'd-Düvel vc'l-Imârât,* Beyrut -.

, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab* V-VI, Kahire 1990

DEHLAN, Seyyid Ahmed b, Zeynî,*el-Futuhâtu'/- İslâmiyye* I, Kahire -.

, *Umerâu'l-Beledi'l-Harâm,* Beyrut-,

ed-DEVÂDÂRİ, Ebû Bckr b. Abdullah b. Aybek, *Kenzu'd-Durer ve Câmiu'l-Gurer* VI, {tah. Selahcddîn el-Müneccîd), Kahire 1380/1961.

ed-DÎB, Abdulazîm, " Cüveynî",*D.İ.A.* VIII, s. 141-144.

DİRİMTEKİN, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmeleri", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1993, s. 251-258.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Oğuzdan Selçukluya,* İstanbul 1994.

DONUK, Abdulkâdir, *Eski Türk Devletlerinde Idari-Askerî Ünvan ve Terimler,* İstanbul 1988.

DOZY, R„ *Tarih-i İslâmiyet* (trc. A.Cevdet), Mısır 1908.

DUMORET, Julicn, "Histoire Des Scldjoukides", *Nouveau Journal Asıatique,* Serie II,Tomc XIII, (Mars 1834), s. 241-257.

DURANT, Will, *İslâm Medeniyeti,* (trc. Orhan Bahaeddin), İstanbul-.

DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II, Vatikan'a,* (trc. Mehmet Aydın), Ankara 1990.

EBU'L-FİDÂ, İmâdu'd-Dîn İsmail, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* II, Kahire 1907.

EBÛ ŞÂME, Abdurrahman b. İsmail, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Abbâri'd-Devleteyn*, Kahire 1956.

EBU ZEHRA, Muhammed, *Ebû Hanîfe,* (trc. O. Keskioğlu), Ankara -.

, *Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye* II, Kahire 1989.

GİBB, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar,* **(trc, K. Durak- A.Özkök- H.Yücesoy- K.Dönmez), İstanbul 1991.**

, "Nizâr", ***İ.A.*** **IX, s. 335.**

, KRAUS, P., "Müstansır", *İ.A.* **VIII, s. 827-831.**

GOLDZİHER, İgnace, *Klasik Arap Literatürü,* **(trc. Azmi Yüksel - Rahmi Er), Ankara 1993.**

— *, Le Dogme et La Loi de L*islâm,* **Paris 1973.**

, "Ahmed b. Hanbai",/A I, s. 170-173.

GÖLPINARLI, Abdülbâkı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler,* **Kum 1991.**

Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik, İstanbul 1979.

GRAEFE, E., "Fâtımîler", *İA.* **IV, s. 521-526.**

, "Hâkim BiemrillâhVA V/I, s. 103-105.

GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İslâm Tarihinin Kaynakları,* **(trc. Yüksel Kanar), İstanbul 1991.**

, "Selçuklular Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten* **VII/25, (1943), s. 59-99.**

GÜNAY, Ünver, "Gazâlî'nin Toplum Görüşü", *Ebû Hâmıd Muhammed el-Gazâlî*, **Kayseri 1988, s. 167-176.**

GÜNER, Ahmet, "Ebû Kâlîcâr",D./.A X, s. 171-172.

GÜNGÖR, Erol, *islâm Tasavvufunun Meseleleri,* **İstanbul 1982.**

ĞALİB, Mustafa, *Tarihu d-D'aveti'l-îsmailiyye,* **Beyrut 1975.**

el-ĞÂMİRÎ, Ali Muhammed Ali, *Btlâdu'ş-Şâm Kable'l-Ğazvi's-Salîbî (463-491/1070-1098),* **Beyrut 1404/1984.**

ĞANÎ, Kasım, *TarihuV-Tasavvuffi'l-İslâm,* **Kahire 1970.**

ĞAVÂNİME, Y. Derviş, *Gulatu'i-Şia'l-Bâtımyye fî Bilâdı'i-Şâm,* **Aman 1981.**

HAFIZ EBRÜ, *Zübdetü't-Tevârîh,* **Süleymâniye, Dâmat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Nu: 919.**

cI-HAFNÎ, Abdulmünim, *Mevsuatu'l-Firak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâbibu'l-İslâmiyye*, **Kahire 1413/1993.**

ECER, A.Vehbi, "Mâturîdî'nin Tanınması", *Ebû Mansur Sem erkandı Mâturîdî,* Kayseri 1986, s. 9-16.

EMÎN, Ahmed, *Fecru'l- İslâm,* Beyrut 1969.

, Duha'l- islâm I, Beyrut

, Zuhru'l-islâm I, Beyrut -.

EMÎN, Hüseyin, *Tarihu'l-Irakfi'l-Asri's-Selçukî,* Bağdâd 1965.

EMÎNÎ, Ayetullah İbrahim, *Her Müslüman Bilmelidir,* (trc. Atilla Maranlı), Kum 1370.

ERAYDIN, Selçuk, *Tasavvufve Tarikatlar*, İstanbul 1994.

EYİCE, Semavi, "Mcscid",/.A VIII, s. 1-118.

EYÜBOĞLU, i. Zeki, *Bütün Yönleriyle Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi,* İstanbul 1990.

FAZLURRAHMAN,A&w, (trc.M.Dağ - M.Aydın), İstanbul 1981.

, İslâm ve Çağdaşlık, (trc.A.Açıkgenç, M.H.Kırbaşoğlu), Ankara 1990.

FELSEFÎ, Nasrullah, "Erbau Resâi! Tarihiyye min Selâseti Ricalin Kibâr",e^- *Dirâsetü'l-Edebiyye* VII/3-4, (1965), s. 270-302.

FERRUH, Ömer, *Tarihu'l-fikri'l-Arabtilâ Eyyâmi İbn Haldun,* Beyrut 1983.

FIĞLALI, E. Rûhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri,* İstanbul 1980.

, "Abdülkâhir el-Bağdadî", *D.İ.A.* I, s. 245-247.

FYZEE, Asaf A.A., *Conferances Sur L'islâm,* - 1956.

GARDET, L., "Din ve Kültür", (trc. İ. Kutluer),/r.A'.A/. IV, İstanbul 1990, s. 113-143.

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed, *Bâtınîliğin iç Yüzü (Fedaihu'l-Bâtıniyye/ el-Mustazhirî),* (trc. A.İlhan), Ankara 1993.

, el-Munkizu min-ad-Dalâl, (trc. H.Güngör), İstanbul 1990.

, el-İktısâd fi'l-İ'tikâd, Mısır-, [Türke çev: *İtıkad'da Orta Yol,* (trc. Kemal İşık), Ankara 1971]

, llryâu Ulûmi'd-Dîn I, Kahire -, [Türkçe çev: *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* I (trc. Ahmed Serdaroğlu), İstanbul 1975]

, "Gazâlî'nin " Bâtınîlerin Belini Kıran Delillcr"i " Kitâb Kavasım Al-Bâtınîya"", (n$r. *A.Aıc^),A.Ü.İ.F.D.* III/1-2, (1954), s. 23-54.

el-HALEBÎ, Muhamed Rağıb et-Tabbâh, *Alâmu'n-Nübeld bi Tarihi Halebi'i-Şehba* I, (tah. M.Kemâl), Haleb 1408/1988.

HALİL EDHEM, *Düveli İslâmiyye,* İstanbul 1927.

HALLÂF, Abdulvahhâb, *İslâm Teşrîî Tarihi,* (trc. Talat Koçyiğit), Ankara 1970.

Al-HAMDANI, H.F., " Mücyycd Fi'd-Din", *İ.A.* VIII, s. 786.

eî-HAMEVÎ, Şihâbuddîn Ebû Abdullah YâkÛt b. Abdullah, *Mucemu'l-Bul-dân* I- VI, (tah. Ferîd Abdulazîz el-Cundî), Beyrut 1410/1990.

HAMİDUDİN, M., "İlk Sûfiler: Doktrin", (trc. Mustafa Armağan),/.D.7". /, İstanbul 1990.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi* II, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1400/1980.

, *Islama Giril,* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara-.

, "Tarihi Tasvirlere Göre Malazgirt Meydan Muharebesinin Plânı", *T.E.D.* S.2, (Ekim 1971), s. 111-114.

, "Hilâfet Mefhumu", (trc. Salih Tuğ*),islâm Hukuku Etüdleri,* İstanbul 1984, s. 203-217.

HAMMÂDE, M. Mâlıir, *Dirâsctim Vesihyyetün lit-Tarihil-İslâmî,* Beyrut 1408/1988.

, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-Idâriyye,* Beyrut 1982.

HAN, Muhammed Kameruddîn, "Mâverdî",*İ.D.T.* II, s. 347-360.

HASAN, Hasan İbrahim, *Tarihu d-DevleîH-Eâtımıyye,* Kâhire 1981.

, *İslâm Tarihi* III, (trc. İ.Yİğit- S, Gümüş- A.T.Arsian- Y. Çiçck-H.Aktaş), İstanbul 1987.

HASANEYN, A. Muhammed, *Selâçtka İran ve'l-Irak*, Kâhire 1380/1970.

"Hasan Sabbâh", *İ.A.* V/I, s. 311-312.

HASSAN, M.Rüknüddin, "Nizâmülmülk", *İ.D.T* II, İstanbul 1990, s. 375-402.

el-HÂŞİMÎ, Ebû Muhammed Mustafa b. es-Seyyîd Hasan el-Kureşî, *el-Hâfılu'/- Vasit,* Süleymâniye, Ayasofya Nu: 3033.

HATİBOĞLU, Mehmet S., "Islâmda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureyşliliği", A *Ü.İ.F.D.* XXIII, (1978), s. 121-214.

HEFFENING, W., "Şâfi'î", *İ.A.* XI, s. 268-272.

, "Merğinânî", *İ.A.* VII, s. 761-762.

HINZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri,* (trc. Acar Sevim), İstanbul 1990.

HİLMİ, Ahmed Kemâleddîn, *es-Selâçıka fi't-Tarihi ve'l-Hadârat,* Küvcyt 1406/1986.

HİTTİ, Philip,/İra/? *Tarihinin Mimarları,* (trc.AIi Zengin), İstanbul 1995.

Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi II, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

Tarihu Sûr iye ve Lübnan ve Filistin **I, (trc. C.** Haddâd-A. Râiik), Beyrut -.

HİZMETLİ, Sabri*, İslâm Tarihi,* Ankara 1991.

HOCAOĞLU, Durmuş, *Laisizmden MillîSekülerızm'e,* Ankara 1995.

HONİGMANN, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (trc. F.lşıltan), İstanbul 1970.

, "Suğûr", *İ.A.* XI, s. 2.

HOSAİN, M.HİDayet, "Dâtâ Genç Bahş Lâhûrî",/.A III, s. 493.

HUART, Cl., "Ebû Kâlicâr",/./!. IV, s. 32-33.

, "İbnüttİktaka", *İ.A.* V/II, s. 874-875.

el-HUDARÎ, Muhammed *bek, Mubadaratu Tarihi'l-Umemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye,* (tah. M. el-Osmânı), Beyrut 1406/1986.

el-HÜSEYNÎ, Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâr üd-Devlet ıs-Selçûkiyye,* (trc.N.Lügal),Ankara 1943.

HÜSEYNOF, R.A., " Malazgirt ve Kafkaslar", *T.A.D.* VI/10-11, (1968), s. 61-71.

ei-IŞ, Yusuf, (nşr. Muhammed Ebu'l-Ferec e!-Iş), *Tarihu Asrt l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye,* Dımeşk 1982.

IŞIK, Kemal, *Mâturîdî'nin Kelâm Sisteminde İmân, Allah ve Peygamberlik Anlayışı,* Ankara 1980.

İBN ASÂKİR, Ali b. Hasan b. Hibetullah Ebu'l-Kâsım, *Tarihu Medineti Dımeşk* VII, (tah. M.Ebû Saîd el-Amrî), Beyrut 1415/1995.

, Tehzibu Tarihi Dımeşk el-Kebîr II, (tah. Abdulkâdir Bedrân), Beyrut 1407/1987.

, Vulâtu'd-Dımeşk fi'l-Abdi's-Selçûki, (nşr. S. el-Müneccid), Beyrut -.

İBN EBÎ YA'LÂ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ebî Ya'lâ Muhammed b. A Hasan b. el-Ferrâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* II, Beyrut -.

İBN FAZLAN, Ahmed b. Fazları b. el-Abbâs, *Seyahatname,* (trc. Ramazan Şeşcn), İstanbul 1995.

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldun IV (Kitâbu'l-İber ve Dıvânul-Müptedai ve'l-Haber),* (tah. H.Şahâde-S.Zekkâr), Beyrut 1408/1988.

, *Mukaddime* I, (trc. Z.K.Ugan) İstanbul 1986.

İBN HALLİKÂN, Ebu'i-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân* I-VIII, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Hazm el-Endelüsi, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l- Ehvâi ve'n-Nihal* I, Beyrut

İBN KADİ ŞUHBE, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Mthammed cd-Dımeşkî, *Tabakâtu'ş-Şâfiiyye* I-II, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979.

"İbn Kadı Şübhc", *İ.A.* V/II, s. 760.

İBN KESÎR, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XII,* Kahire 1413/1992.

İBN KUTLUBOĞA, Ebu'l-Fadl Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye,* (tah. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dımeşk 1413/1992.

"İbn Kutlu-Boğa", *İ.A.* V/II, s. 763.

İBN MÜYESSER, Tâcuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf,*Ahbâru Mısr,* (tah. Eymen Fuad Seyyid), Paris 1981.

İBN RECEB. Zeynuddîn Ebu'J-Ferec Abdurrahman b. Şihabiddîn Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile* III, Beyrut -,

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsîn Cemâleddîn, *en- Nücûmu'z-Zâhıre fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhira* V, (tah. M.H. Şemseddîn), Beyrut 1413/1992.

İBNU'D-DİMYÂTÎ, Ahmed b. Aybek b. Abdullah el-Hüscynî, *el-Müstefâdu min Zeyli Tarihi Bağdâd* XIX, (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut

İBNU'L-ADÎM, Kemâluddîn Ebu'l-Kâsım Ömer, *Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb,* (n$r. Ali Sevim), Ankara 1976.

, *Zübdetü'l-Haleb miti Tarihi Haleb,* (njr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1996,

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed,*el-Muntazam fî Ta rıhı 7- Umemi ve 'l-Aî ülûk* XV-XVII, (tah. Muhammed A. el-Atâ-Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.

İBNU'L-ESÎR, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr e5-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih* IX-X, Beyrut 1402/1982.

İBNU'L-EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Tarihu'l-Fârikî,* (tah. Abdullatif Bedevî), Beyrut 1984.

İBNU'L-HÜMÂM, Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivasî, *Fethi*'l-Kadîr* VI, Beyrut

İBNU'L-İMÂD, Şehâbuddin Ebu'l-Feth el-Hanbelî ed-Dımeşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* III-V, (tah. A. el-Arnaut- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989.

İBNU'L-KALANİSÎ, Ebû Ye'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, *Tarıhu Dımeşk,* (tah. Süheyl Zekkâr), Dıme5k 1403/1983.

İBNU'L-MULAKKİN, Sirâcuddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali, *Tabakâtu'l-Evliya,* (tah. Nureddîn Şeribe), Beyrut 1406/1986.

İBNU'N-NACCÂR, Muhibbuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan, *Zeylu Tarihi Bağdâd* I-III(XVI-XVIII), (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut

İBNU'N- NEDÎM, *el-Fıhnst,* (tah. İbrahim Ramazan), Beyrut 1415/1994.

İBNU'S-SALÂH, Takİyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Tabakâtu'l-Fukahâi'ş-Şâftiyye* 11, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992.

İBNU'L-VERDÎ, Zevnuddîn Ebû Hafs Ömer, *Tarıhu İbni'l-Verdî* I, Necef 1389/ 1969.

İBNUT-TİKTAKÂ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, *Tarihu'l-Fahrî,* Beyrut -

"İbnü'l-Cevzî Sıbt", *İ.A.* V/II, s. 850.

"İbnü'l-Esîr", *İ.A. V/II,* s. 851-852.

İDRIS, Muhammed Mahmûd, *Rusûmu's-Selâçtka ve Nuzum uh umul-Ictimâiyye,* Kâhire 1983.

İKBÂL, Abbâs, *el-Vezâretü fi Ahdi's-Sclâçıka,* (trc. Ahmed Kemâledddîn HİImî), Kuveyt 19S4.

İLHAN, Avni, " Bâtınîyye", *D.İ.A.* V, *s.* 190-194.

"İmâduddîn", *İ.A.* V/II, s. 978-979.

İNAN, Abdulkadir, "Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı", *Makaleler ve İncelemeler II,* Ankara 1991, s. 273-279.

el-ISKENDERANI, Muhamed b. Kâsım b. Muhammed en-Nuvevrî, *KitdbuH-İlmâm* VI, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973.

el-İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memdlik,* Beyrut -, (Brill 1927 baskısından ofset).

"İstahrî", *İ.A.* V/II, s. 1134.

İTZKOWİT2, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek,* (trc. İsmet Öze!), İstanbul 1989.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm,* (nşr. Sabri Hizmetli), Ankara 1981.

, *İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,* (nşr. S.H.Bolay), Ankara 1977.

, "İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî b. el-Cüveynî", *D.F.İ.F.M.* IX, (1928), s. 1-33.

KAFALI, Mustafa, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih İçinde Harput,* Elazığ 1992, s. 21-32.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1992.

, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah,* İstanbul 1973.

, *Türk Milli Kültürü,* İstanbul 1993.

, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* Ankara 1992.

, "Alp Arslan", *D.İ.A.* II, s. 526-530.

, "Büyük Selçuklu İmparatorluğumun Dürya Tarihindeki Rolü", V. *T.T.K. Bildirileri,* Ankara 1960, s. 267-298.

, "Nizâmülmülk", *İA.* IX, s. 329-333.

, "Malazgirt", *İ.A.* VII, s. 239-248.

, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'I-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M.* XII, (1955), s. 231-256.

, "Melikşah", *İ.A.* VII, s. 665-673.

, "Türkler Fütühat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *T.E.D.* S. 2, (Ekim 1971), s. 1-16.

, "Selçuklular", *İ.A. X,* s. 353-416.

, "Doğu Anadoluya İlk Selçuklu Akım (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağant,* İstanbul 1953, s. 259-274.

el-KALKAŞANDÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ IV-XII,* (tah. M.Hüseyn Şemsüddîn), Beyrut 1407/1987.

KARA, Mustafa, *Dîn Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler,* İstanbul 1977.

, Tasavvufve Tarikatler Tarihi, İstanbul 1995.

KARAHAN, Abdulkadir, "Süyûtî", *İA.* XI, s. 258-263.

KARAMANI, Ahmed b. Yusuf, *Ahbâru'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fi't-Tarih II,* (tah. Ahmed Hatît-Fehmî Sad), Beyrut 1412/1992.

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfu 'z-Zünun* II, İstanbul 1972.

KÂYÂ, Zekeriyyâ, *Hakikatti 't- Tarihi 'l-Meşrık,* Beyrut 1994.

KAYAOGLU, İsmet, *İslâm Kurumlar Tarihi,* Ankara 1985.

KAYMAZ, Nejat, "Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1993, s. 259-268.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *İslâm Araştmtıalartnda Usûl,* Ankara 1976.

el-KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-Ibâd,* Beyrut -.

KEKLİK, Nihat, *Felsefe,* İstanbul 1978.

KELLEK, Cengiz, "Dâmeğâm",D./.A VIII, s. 453-454.

, "Ebû Ya'lâ el-Ferrâ", *D.İ.A.* X, s. 253-255.

KESKİOĞLU, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku,* Ankara -.

, İslâm Dünyası Dün ve Bugün, Ankara 1964.

el-KETTANI, Muhammed Abdulhay, *ct-Tcrâtîbu'l-İdâriyye I (Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar),* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 1990.

KEVSERÂNİ, Vecih, *Osmanlılarda ve Safevilcrde Din-Devlet İlişkisi,* (trc.Mulılis Canyürek), İstanbul 1992

K1LIÇER, Esad, *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları,* Ankara 1975.

KIR2IOĞLU, Fahrettin, *Ant Şehri Tarihi (1018-1236),* Ankara 1982.

, "Selçuklulardan Önce "Armenya"ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar (MÖ. IV Bin - MS. 1064)", *Türk Tarikinde Ermeniler,* İzmir 1983, s. 129-198.

, "Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri".S.A*D.* II, (1970), s. 111-139.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler,* İstanbul 1986.

, Orta Asyada Islâmiyetin Yayılışı ve Türkler, Konya 1994.

, Türkistanda islâmiyet ve Türkler, Konya 1988.

, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, İstanbul 1980.

, "Malazgirt Meydan Muharebesinden Başkomutanlık Meydan Muhaberesi'ne", M.K., S. 65, (Haziran 1989), s. 36-40.

KOCA, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e,* Giresun 1997.

KOCA, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi', *D.İA.* XV, s. 525-547.

KOENIG, N.A., " Azîz Billah",M. H, s. 152-154.

KONUKÇU, Enver, "Selçukluların Doğu Anadoludaki Yerleşim Politikası", */-//. Millî Selçuklu Kültür Ve Medeniyeti Semineri Bildirileri,* Konya 1993, s. 141-152.

KORKMAZ, Fahrettin, *Gazâlî'dc Devlet,* Ankara 1995.

KOŞAY, Hamit Z., "Malazgird'de Buluşanlar", *T.M.* XVII, (1972), s. 69-76.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara 1976.

, Türkiye Tarihi, İstanbul 1923.

, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1981.

, "Beyhakî", *İ.A.* II, s. 584-586.

, "Harizmşahlar", ***İ.A.*** V/I, s. 265-296.

, "Orta-Asya Türk Dervişliği Hakmda Bazı Notlar", *T. M.* XIV, (1964), s. 259-262

, "Cüveynî, Ata **Malik",/./!. III,** s. 249-255.

KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Tiirk Tarihi,* Ankara 1989.

, Alp Arslan ve Zamanı II, Ankara 1983.

, Büyük Selçuklu imparatorluğu Tarihi I, Ankara 1989.

, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.

, "Anadolu'nun Fethi", *[Diyanet işleri Başkanlığı Dergisi* (196I)'den ayrı basım], Ankara 1962, 89-122.

, "Tuğrul Bey", *İ.A.* XII/II, s. 25-41.

, "Selçuklu Veziri Nizâmu'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *M.K.* 1/5, (Mayıs 1977), s. 9-15.

, "Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Rol Oynayan Unsurlar", *M.K.* 1/8, (Ağustos 1977).

, "Anadolu'nun Türk Yurdu olmasında Selçukluların Rolü", *M.K.,* S. 65, (Haziran 1989), s. 28-35.

— —, "Devlet Kurtaran Örnek Bir Türk Kadını",M. AT. 1/1, (Ocak 1977), s. 44-45.

, "Türkler ve Demokrasi", *50. Yıl Konferansları,* Ankara 1976, s. 151-159

KRAMER, H.J., "Mukaddesi", *İ.A.* VIII, s. 562-563.

, "Sü-başı", *İ.A.* XI, s. 78-79.

KRATCHKOWSKY, İgn., "Nüveyrî",/. A IX, s. 374-375.

KUFRALI, Kasım, "Gazzâlî",/.A IV, s. 748-760.

KURAT, A.Nimet, *Peçcnek Tarihi,* İstanbul 1937.

el-KUREŞÎ, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah b. Sâlim, *el-Cevâhirul-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* I-IV, (tah. A.M. el-Hulv), Beyrut 1413/1993.

el-KUREVÎ, İbrahim Selmân, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye,* Küvcyt 1402/1982.

el-KUŞEYRİ, Abdulkerim b. Havâzin b. Abdulmelik, *Kuşeyrî Risalesi,* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978.

KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri,* Ankara 1993.

LAMBTON, A.K., "el-Fikru's-Siyâsî İnde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ.S. e!-Amed), *Turâsıı'l-İslâm* III, (1399/1978), s. 33-76.

, State And Governemetıt iti Medıval islam, London

LAOUST, Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler,* (ter. E.Ruhi Fığlalı, S. Hizmetli), İstanbul 1999.

el-LEKNEVÎ, Muhammed Abdulhay, *el-Fevâidu'l-Behiyye fî Terâcimı'l-Hanefıyye,* Beyrut -.

LEWİS, Bernard, *Haşişiler,* (trc. Ali Aktan), İstanbul 1995.

, İslâm'ın Siyasal Dili, (trc. Fatih Taşar), İstanbul 1992.

, Tarihte Araplar, (trc. H.Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

, " İsmaililer",*İ.A.* V/II, s. 1120-1124.

MACDONALD, D. M., "Mâturîdî",*İ.A.* VII, İstanbul 1977, s. 404-406.

MACID, Abdu'l-Münim, *Nazmu'l-Fâtımiyyin ve Rusümuhum fî Mısr,* Mısır 1973-1978.

MAHMÛD, H. Ahmed - eş-ŞERİF, A. İbrahim, *Alemu'l-İslâm ft'I-Asrt'l-Abbâiî,* Kâhire -.

el-MAKDİSİ, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhamed,*Kitâbu Ahseni't-Tekâsîm fîMarifeti'l-Ekâlîm,* (nşr. M.J.Dc Geoje), Beyrut-.

MAKDİŞ, Mahmûd, *Nuzbetu'l-Enzârfî Acâibi't-Tarihi ve'l-Ahbâr* I, (tah. Ali ez-Zevarî-Muhammed Mahfuz), Beyrut 1988.

el-MAKRIZÎ, Takiyyuddîn EbuTAbbâs Ahmed, *Kitâbus-Sülûk* I, Kahire 1956.

, Kitâbu'l-Mukaffa'l-Kebîr II- III-VII, (tah. Muhammed cl-Ya'lavî), Beyrut 1411/1991.

, Kitâbu l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi ZÎkri'l-Hıtat ve'l-Âsâr I-IJ, Beyrut -.

MANTRAN, Robert, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII - XI. Yüzyıllar),* (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

MARÇAİS, Georges, "Ribât",*İ.A.* IX, s. 734-737.

MARÇAİS, W., "Hatîb Bağdadî", *İ.A.* V/I, s. 365-366.

MASSİGNON, Louis, "Karmatîler",/.A VI, s. 352-359.

, "Tasavvuf",/.A XII/I, s. 26-31.

el-MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habtb, *el - Ahkâmu's-Sultâniyye (Islımda Hilâfet ve Devlet Hukuku),* (ırc. Ali Şafak), İstanbul 1396/1976.

MEHDİ, Muhsin, "İbn Haldun", (trc. Y.Zİya Cömert),*İD.T.* III, İstanbul 1991.

el-MEKKÎ, Ebû Tayyîb Takiyyuddın Muhammed b. Ahmed b. Ali ctFâsî el-Mckkî, *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbari'l-Beledi'l-Harâm* II, (tah. Ö. Abdusselâm et-Tcdmurî), Beyrut 1405/1985.

MERÇIL, Erdoğan, *Musluman-Türk Devletleri Tarihi,* Ankara 1991.

, "Türkçe Sclçuknâmeye Göre Malazgirt Savaşı", *T.E.D.,* S. 2, (Ekim 1971), s. 17-50.

, "Besâsirî", *D.İ.A.* V, s. 528-529.

, "Büveyhîler", *D.İ.A.* VI, s. 496-500.

MESÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn, *Murûcu'z-Zcheb* II, (tah. M.M. Abdulhamîd), Beyrut 1393/1973.

MEVDUDÎ, Ebu'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat,* (trc. Ali Genceli), İstanbul

, *Selçuklular Tarihi* I, (Ali Genceli), İstanbul 1975.

, "Ebû Hanife ve Ebû Yusuf', (trc. Y.Z. Cömert), *İ.D.T.* II, İstanbul 1990, s. 301-332.

MEVLÂNÂ SAFİYYÜDDÎN, *Reşahât Aynu'l-Hayât,* İstanbul -.

MEZ, Adam, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Kami'r-Râbii'l-Hicri (Asru'n-Nahdet i fi'l-İslâm),* (trc. M. Abdulhâdî Ebû Rîde), Kahire-.

MİGUEL, Andre, *İslâm ve Medeniyeti* I, (trc. A. Fidan - H. Menteş), İstanbul 1991.

MUHAMMED, Kürd *Alı,Hıtatu'ş-Şâm* I, Beyrut 1389/1969.

MUSTAFA, Şâkir, *Mevsuatu Düveli'l-Âlemi'/-İslâmî ve Ricâlihâ* III, Beyrut 1993,

MUTÇALI, Serdar, *Arapça - Türkçe Sözlük,* İstanbul 1995.

MÜCAHİD, Huriye Tcvfik,*Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce,* (trc. Vecdi Akyüz), İstanbul 1995.

el-MÜDERRIS, Muhammed M. Abdullatîf, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye* I, Bağdâd 1367/1977.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Sahâıful-Ahbâr* II, (trc. Ahmed Nedîm), İstanbul 1285/1868.

el-MÜZAFFER, M.Hüseyin, *Tarihu'ş-Şia,* Beyrut 1985.

NADVÎ, Syed Salman, "Religıous Policy Of Nizâm Al-Mulk", *Al-İlm,* Vol. IV, (January 1404/1984), s. 37-43.

NÂSIR-I HÜSREV, EbÛ Muin Nasır b. Hüsrev b. Haris, *Sefernâme,* (trc.Abdulvahhab Terzi), İstanbul 1994.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet,* (trc. N.Avcı - K.Turhan - A.Ünal), İstanbul 1991.

en-NEDEVÎ, Abdu'l-Bârî, *Tasavvufve Hayat,* (trc. Mustafa Ateş), İstanbul 1974.

en-NEDVÎ, Ebu'l-Hasan, *İslâm'de Fikir ve Davet Önderleri,* (trc. Yusuf Yılmaz), İstanbul 1987.

NİŞANCIZÂDE, Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b.Ramazan, *Mirâtu'l-Kâinât* II, İstanbul 1290/1873.

NİZÂMU'L-MÜLK, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme,* (trc.M.A.Köynıen), Ankara 1982.

en-NUAYMÎ, Abdulkâdir b. Muhammed, *ed-Dâris fî Tarihı'l-Medârıs* I-II, (tah. Cafer el-Hasenî), Beyrut 1988.

en-NUVEYRÎ, Şİhâbuddîn Ebu'l-Abbâs, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* XXVI, (tah. M.F. Anîtil- M.T. el-Hacerî), Mısır 1405/ 1985.

OCAK, Ahmet, "Selçuklular Döneminde Şİî-Sünnı İlişkileri™, *Erdem* VIII/ 23, (Ocak 1966) (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı II), s. 401-418.

, "Nizâmiye Medreseleri Geleneği ve Yesevîlik", *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu (26-29 Mayıs 1993),* Kayseri 1993, s. 293-298.

, *Nizâmiye Medreseleri,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1993.

, "Karmatîlik ve Hindistan'da Yayılması Karşısında GazneliJeı" *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları* 1/1, (Ocak-Haziran 2001), s. 33-45.

, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* (4-8 Ekim 1999, Ankara).

, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler* V, Ankara 2002, s. 721- 727.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türk Sûfîliğine Bakışlar,* İstanbul 1996.

, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi* XII, (1978), s. 247-270.

, - fARUKÎ, S., "Zaviye",***İA.*** XIII, s. 468-476.

O'LEARY, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri,* (trc. H.Yurdaydın - Y. Kutiuay), Ankara 1971.

ONAT, Hasan, "Şiî İmamet Nazariyesi", *A. Ü.İ.F.D.* XXXII, (1992), s. 89-110.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi,* (trc. F. Işıltan), Ankara 1995.

ÖĞÜT, Salim, "Ebû Yûsuf', *DİA.* X, s. 260-265.

— -„ "Evzâî", *D.İA.* XI, s. 546-548.

, "Hacerülesved",*D.İ.A.* XIV, s. 433-435.

ÖZ, Mustafa, "Dâî", *D.İ.A.* VIII, s. 420-421.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118),* Ankara 1990

, "Benî Cehîr", *D.İ.A.* V, s. 447-449.

, "Hasan Sabbâh", *D.İA.* XVI, s. 347- 350.

, "Alamut", *D.İA. II,* s. 336-337.

ÖZEL, Ahmet, *HanefîFtkth Alimleri,* Ankara 1990.

ÖZEN, Şükrü, "el-Ğıyâsî", *D.İA.* XIV, s. 61-63.

ÖZTÜRK, Levent, *islâm Toplumunda Hıristiyanlar,* İstanbul 1998.

ÖZVERVARLI, M. Sait, "Gazzâlî",*D.İA.* XIII, s. 50505-511.

PEKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü* II, İstanbul 1993.

PSELLOS, Mikhail, *Khronographia,* (trc.Işın Demirkent) Ankara 1992.

RAHMAN, Fazlur, *İslâm,* (trc. M.Dağ - M.Aydın),İstanbul 1981.

RÂSONYI, Laszlo., *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri,* inkara 1983.

, *Tarihte Türkler,* Ankara 1971.

, "Selçük Adının Menşeine Dair", *Belleten* 111/10, (Nisan 1939), s. 377-384.

RÂVENDÎ, Muhamed b. Ali b. Süleyman, *Rabat-üs-Sudûr ve Ayet-iis-Sürûr* I (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti),(trc. A.Ateş), Ankara 1957.

A »

er-RAZI, Fahruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer,*İtibâdâtu Fıraki'l-Miislirn İn ve* V-*M üş nktn*, (tah. M.M. el-Bağdâdî), Beyrut 1407/1986.

RİTTER, Helmuth, "Attâr", *İ.A.* II, s. 7-12.

, "Câmî", *İ.A.* 111, s. 18-20.

ROSENTHAL, Erwın I.J., *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi,* (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi,* (trc. Galip Üstün), İstanbul 1995.

RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi* I, (trc. F.Işıltan), Ankara 1989.

es-SALİH, Suphi,*Kur'an ilimleri,* (trc.M.Said Şimşek), Konya-.

SÂMÎ, Şemseddîn, *Kâmusu'l-A'lâm* III, Ankara 1996.

es-SARFÎNİ, Takiyyuddîn Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Muntehab min Kıtâbi's-Siyâkli Tarihi Neysâbûr,* (tali. Halid Haydar), Beyrut 1414/1993.

SARI, Mevlüt,/lra/>fd *Türkçe Lügat,* İstanbul -.

SAUVAGET, Jean, *İslâm Dünyası Kısa Kronoloji,* (trc. S.K.Yetkin - F.R.Unat), Ankara 1963.

SAVA Paşa, *İslâm Hukuk» Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* I, (trc. Baha Arıkan), Ankara 1955.

SCHACHT, Joseph, "Mâlik b. Anas*\/.A VII, s. 252-257.

, "Sübkî", İA. XI, s. 81-83.

es-SEMÂNÎ, Ebû Sad Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, *Kitâbu'l-Ensâb* I-V, (tah. A. Ömer cl-Bârûdî), Beyrut 1407/1988.

SERTOĞLU, Mithat, *Süryanî Türklerinin Siyasî ve İçtimaî Tarihi,* İstanbul 1974.

SEVİM, Ali - YÜCEL, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1989.

SEYYİD, Eymen Fuâd, "Fâtımîlet* *D.İA.* XII, s. 228-237.

SEVİM, Aİİ, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* Ankara 1993.

, Genel Çizgileriyle ***Selçuklu-****Ermem İlişkileri,* Ankara 1983.

, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, Ankara 1989.

, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur,* Ankara 1990.

, "Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyân (Kayıp Uyûnu't-Tevârîh'ten naklen Selçuklularla ilgili Bölümler) Sıbt İbnu'l-Cevzî", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XIV/18, (1992), s. 1-260.

, "Atsız b. Uvak", ***D.İA.*** IV, s. 92-93.

, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", *Malazgirt Armağanı,* Ankara 1973, s. 219-230.

, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", ***Belleten*** XXIV/94, (Nisan 1960), s. 209-232.

, "Azîmî", ***D.İA.*** IV, s. 330-331.

, "Çağrı Bey", ***D.İA.*** VIII, s. 183-186.

, "Selçuklu- Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. T.T.K. Bildiriler* II, Ankara 1981, s. 741-750.

, "Sultan Melikşah'ın Kuzey-Suriye Seferi ve Sonuçları", *IX. T.T.K. Bildirileri* II. Ankara 1981, s. 703-710.

SEYYİD EMİR ALİ, *Muhtasaru Tarihi'l-Arab,* (tah. A. el-Ba'lebekî), Beyrut 1990.

SEZGİN, Abdulkâdir, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik,* İstanbul 1991.

SIBT İBNU'L-CEVZÎ, Şemsuddîn Ebu'l-Müzaffer Yusuf b. Kızoğlu, *Miratu'z-Zemân fî Tarihi'l-Ayan,* (nşr. A.Sevim), Ankara 1968.

SİDİYYU, L.E., *Ta rihu 'l-A rabi'l-Âmm,* (nşr. Âdil Zueytir), Kahire 1389/1969.

SOURDEL, J. - D., *La Civilisation De L'İslam Clasujue*, Arthaud 1968.

SPULER, Bartold, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", (trc. Hamdi Aktaş), *İ.T.K.M. /*, İstanbul 1988, s. 151-209.

STRECK, M., "Kerh",/.A VI, s. 585-587.

, "Kazvînî", *İ.A.* VI, s. 528-532.

, "Avâsım", ***İ.A.*** II, s. 19-20.

STROTHMANN, R, "Zâhiriyye",/A. XIII, s. 456-459.

es-SUBKÎ, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. *hhAvMil,TabakâtH'ı-Şâfiiyyeti*V-*Kübrâ I-IV,* (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976.

SUNAR, Cavit, *Melâmilik ve Bektaşîlik*, Ankara 1975.

, *Mistizmin Ana Hatları,* Ankara 1966.

, *Tasavvuf Tarihi,* Ankara 1975

, *Varlık Hakkında ana Düşünceler,* Ankara 1977.

es-SURUR, Muhammed Cemâleddîn, *en-Nüfûzu'l-Fâtımî fî Bilâdi'ş-Şâm ve'l-Irâk,* Kahire -.

, *Taribu'd-Devleti'l-Fâtımiyye,* Kahire 1994.

, *Siyâsetü'l-Fâtımiyyîn el-Hâriciyye,* Kahire 1396/1976.

cs-SUYÛTÎ, Celâluddîn Ebu'1-Fazl Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa,* Mısır 1371/ 1952.

, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Tarihi Mısr ve'l-Kâhire* II, (tah. M. Ebu'l-Fadi İbrahim), Kahire 1387/1968.

es-SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman Muhammed b. d-Hüscyn, *Tabakâtu's-Sûfiyye,* (tah. Nureddîn Şeribe), Haleb 1976.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar,* İstanbul 1992.

, - SEVİM Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri),* Ankara 1988.

, "Malazgirt Şavkına Katılan Türk Beyleri", SAD. IV, (1975), s. 197-207.

ŞAHİN, Hasan, "Gazâlî ve Tasavvuf", *Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî,* Kayseri 1988, s. 87-100.

ŞAHİNOĞLU, M.Nazif, "Attâr, Feridüddin",D./.A IV, s. 95-98.

ŞÂKİR, Mahmud, *et-Tarihul-İslâmî* VI, Beyrut 1411/1991.

eş-ŞÂMÎ, Salih Ahmed,*el-İmâmu'l-Gazâlî,* Dıımeşk 1413/1993.

ŞAPOLYO, Enver Behnan,Se/fK&/« *İmparatorluğu Tarihi,* Ankara 1972.

ŞEBÂRÛ, İsâm Muhammed,*es- Selâtînu fi'l-Meşrıki'l-Arabî,* Beyrut 1994.

eş-ŞEHÂBÎ, Haydar Ahmed, *Tarihu l-Emîr Haydar Ahmed eş-Şehâbi* I, Beyrut 1993.

eş-ŞEHRİSTÂNİ, Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal* (İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milcl ve'l-Ebi'âi ve'n-Nihal'm* kenarında), Mısır 1317.

ŞENDEB, M.H., *el-Hadarâtu'l-lslâmiyye fî Bağdâd fî Nısfi's-Sânî mine'l-Ka rrı ı'/- Hâmisi 'l-H i eri,* Beyrut 1404/1984.

ŞEŞEN, Ramazan, "Türklerin İslâmlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", *İbn Fazlan Seyahatnâme,* İstanbul 1995, s. 187-246.

, "Alp Arslan'ın Hayatı İle İlgili Arapça Kaynaklar", *T.M.* XVII, (1972), s. 101-112.

ŞEYH, M. Said, "Gazali", */. D. T.,* II, İstanbul 1990, s. 203-240.

ŞİBAY, H. Sabit, "Bakillânı", *İ.A.* II, s. 253-257.

ŞİRVANİ, Harun Han, *Islâmda Siyasî Düşünce ve idare Üzerine Araştırmalar* (Kemal Kuşçu), Ankara -.

et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b.Cerîr, *Tarihu r-Rusiil ve'l-Mülûk III,* (Tah. Muhammed Ebu'l-Eadl İbrâhîm), Kahire 1979.

TAFTAZÂNÎ, Sadeddîn, *Kelâm ilmi ve İslâm Akaidi (Şcrhu'l-Akâid),* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.

TANCÎ, Muhammed. "ŞehristânîV-A XI, s. 393-396.

TANERİ, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", T. *A. D.* V/8-9 (1967), s. 75-184.

TÂNEVİ, Eşref Ali, *Hadislerle Tasavvuf* (trc. Zaferullah Dâvudî- Ahmet Yıldırım), İstanbul 1995.

TANSEL, Selahattin, "Malazgirt Savaşı Hakkında", *Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan,* İstanbul 1971, s. 13-26.

TANILLİ, Servcr, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası insanlık Tarihine Giriş* I, İstanbul 1990.

TANTAVİ, Ali, *Ricâlun mine't-Tarih,* Cidde 1411/1990.

TANYU, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi,* İstanbul 1978.

TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", *A.Ü.İ.F.D.* XII, Ankara 1964, s. 83-99.

TAŞKÖPRÜZÂDE, *Mevzuatu'l-Ulûm,* (nşr. Kemâleddîn M. Efendi), İstanbul 1313.

et-TAVİL, Muhammed Emîn Ğâlib, *Tarihu'l-Aleviyyîn,* Beyrut -.

et-TEMÎMÎ, Takiyyuddîn b. Abdulkâdir ct-Tcmîmî el-Ğazzî el-Mısrî, *TabakAtu's-Seniyyefî Temcimi*V-*Hancfıyyc* I-IV, (tah. A.M.el-Hulv), Riyad 1403/1983.

TOGAN, A.Z.Velidi, *Bugimkii Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

, *Raşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil*, İstanbul 1982.

, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş,* İstanbul 1981.

, "Câmî", *İ.A.* III, s. 15-18.

, "Hazarlar", ***İ.A.*** V/I, s. 397-408.

, "İbn Fadlân", *İ.A.* V/II, s. 730-732.

, "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Aid", *T.M.* II, s. 61-68.

TOPALOĞLU, Nuri, *Selçuklu Devri Muhaddisleri,* Ankara 1988.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.

, *Selçuklular Tarihi ve Türk islâm Medeniyeti,* Ankara 1965,

, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* I, Ankara 1978.

, *Türkler Anadoluda,* İstanbul 1973.

"Süleyman - Şah I",/.A XI, s. 201-219.

TÜLÜCÜ, Süleyman, "Malazgirt Savaşına İştirak Eden Türk Beyleri Ve Hal Tercümeleri" *Atatürk Üniversitesi Ilâhiyat Fakültesi Dergisi, S.* 7, (1986), s. 291-334.

TÜMER, Günay- KÜÇÜK, Abdurrahman,*Dinler Tarihi*, Ankara 1988.

UDEH, Abdulkâdir, *İslâm ve Siyasî Durumumuz,* (trc. Beşir Ervarsoy), İstanbul 1989.

el-UKAYLÎ, Muhammed Arşid,*eş-Şia,* Amman 1980.

el-ULEYMÎ, Ebu'l-Yumn Mucîruddîn Abdurrahman b. Muhammed, e/-*Menhecu'l-Ahmed fî Terâcimi Ashabı el-İmamı Ahmed* II, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd- Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984.

ULUÇAY, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri,* İstanbul 1977.

ULUDAĞ, Süleyman, *Fahrettin Râzî,* Ankara 1991.

, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe,* İstanbul 1979.

, "Ahmed Gazâlî", *S.G.A.D.* VII, İstanbul 1995, s. 45-46.

, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", S.G.AD. VII, İstanbul 1995, s. 44-49.

, "Hucvirî", *S. G.* A *D.* VII, İstanbul 1995, s. 23-27.

, "Kuşeyrî", *S. G.* A *D.* VII, İstanbul 1995, s. 15-18.

, "Gazzâlî" *D.İ.A.* XIII, s. 515-518.

URFALI MATEOS, *Vekayı-Nâme (925-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1131-1162),* (trc. H.D.Andreasyan), Ankara 1987.

el-USEYRİ, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-Irâk fi'l-Asri's-Selçûkî,* Mekke 1407/ 1987.

ÜÇOK, Bahriye, *islâm Tarihi Emeviler - Abbasîler,* Ankara 1979.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *islâm Felsefesi,* Ankara

VOLLERS, K., "Ezher", *İ.A.* IV, s. 433-442.

WATT, W, Montgomery, *İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı,* (trc. S. Ateş), Ankara 1968.

—, *İslâm'ın Avrupa'ya Tesiri,* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1986.

WENSINCK, A.J., "Evzâ'î",/.A IV, s. 419-420.

WIET, G„ "Yâzûrî", *İ.A.* XIII, s. 368-369.

el-YAFİÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad, *Mirâtu'l-Cenân ve Ibretu'l-Yekzân* III, Kahire 1993.

(YALTKAYA), M. Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T. M.* I, (1925), s. 101-118.

, "Bâtınîlik Tarihi", *D.F.İ.F.M.*, S. 8, (1928), s. 1-28.

, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *D.F.İ.F.M.,* S. 4, (1926), s. 1-44.

, "Nâsır-1 Hüsrev", *D.F.İ.F.M.* V, (1927), s. 1-21.

, "Karamıta veSinân Râşiduddîn",D.F./.F.A/. VII, İstanbul 1928, s. 26-80.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Eş'ariyye",/)./^!. XI, s. 447-455.

, "el-Akîdetü'n-Nizâmiyye", *D.İ.A.* II, s. 258.

YAZICI, Tahsin, "Nakşbend",/.A IX, s. 52-54.

, "Sülemî", *İ.A.* XI, s. 94-96.

, "Fidâî", *D.İ.A.* XIII, s. 53.

YAZICIOGLU, M. Sait, *Mârurîdî ve Nesefi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı,* İstanbul 1992.

, "Mâturîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâturîdî ve Ebuİ-Mu'ın Nesefî",***A.Ü.İ.F.D.*** XXVII, ^1985), s. 281-298.

el-YEMENÎ, Muhammed b. Mâlik el-Hammâdî, *Keşfu Esrâri'l- Bâtıniyye ve Ahbâru'l-Karâmita,* (tah. M.Zâhid el-Kevserî), Kahire 1939.

YEPREM, M.Saim, ***irâde Hürriyeti ve İmâm Mâtütidî,*** İstanbul 1980.

el-YEZDÎ, Muhammed b, Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yczdı, *el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye,* (tah. A.M.Hasaneyn-H.Emin), Bağdâd 1979.

YILDIRIM, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık,* Ankara 1988.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1980.

, "Abbasîler", *D.İ.A.* I, s. 31-48.

, "Avâsım", *D.İA.* IV, s. 111 vd.

, "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması", *Tarih İçinde Harput,* Elazığ 1992, s. 33-44.

, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", V///. *T.T.K. Bildirileri* II, Ankara 1976, s. 855-864.

YILMAZ, H.Kâmil, "Ebû Ali Farmadî",S. *G. A. D.* VII, İstanbul 1995, s. 27-30.

YİĞİT, İsmail, "Emevîler",D./.A XI, s. 87-104.

YİNANAÇ, Refet, "Selçuklular'dan Osmanhlar'a Ermeniler", *Türk Tarihinde Ermeniler,* Ankara 1995, s. 67-74.

YİNANÇ, Mükrımin H., *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri* I, İstanbul 1944.

, "Alp Arslan", ***İA*** I, s. 384-386.

, "Çağrı Bey", *İ.A.* III, s. 324-328.

YURDAYDIN, Hüseyin Gâzî, *İslâm Tarihi Dersleri,* Ankara 1982.

, "Türkiye'nin Diıii Tarihine Umumi Bir Bakış", *A.Ü.İ.F.D.* IX, (1961), s. 109-120.

YUSUF HAS HÂCİB, *Kutadgu Bilig,* (trc. R.Rahmcti Arat), Ankara 1991.

YÜKSEL, Emrullah, "Eşarîler İle Mâturîdîlcr Arasındakiş Görüş Farkları", *Atatürk Ünv. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi,* S. 4, (1980), s.91-103.

ez-ZAĞABÎ, Fethî Muhammed, *GuLtu'ş-Şia ve Tesiruhum bi'l-Edyâni'l-Muğayirâti li'l-İslâm,* Tanta 1409/1988.

ez-ZEBÎDÎ, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed ez- Zebîdı, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* II-IX, (trc. Ahmed Naim, Kâmil Miras), Ankara 1975

ez-ZEHEBİ, Şemsuddîn Ebû Abdullah, *Düvelü'l-İslâm* II, Beyrut 1405/1985.

, *el-İber jî Haberi men Gaber* II, (tah. M.S. Zağlun), Beyrut 1405/1985,

, ***Siyerit A'lâmi'rt-Nübelâ*** XVII-XX, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasusî), Beyrut 1416/ 1996.

, *Tarihu'l-Islâm ve Vefeyâtu 'l-Meşâhıri ve'l-A'lâm (421-430),* (tah.Ömer Abdussclâm et-Tedmürî), Beyrut 1414/1993.

, *Tezkiretii'l-Huffâz* IV, Beyrut

cz-ZEHRÂNÎ, M., *Nizâmu7-Vezâre fı'd-Devleti'l-Abbâsıyye (334-590),* Beyrut 1406/1986.

ZETTERSTEEN, K.V., "Mutezile", *İ.A.* VIII, s. 756-764.

ZEYDÂN, Corcî, *Tarıhu 't- Temeddüm'l-İslâmî* II, Beyrut

ez-ZEYN, Muhammed Halîl, *Tarihu'l-Fıraki'l-İslâmiyye,* Beyrut 1405/1985.

ez-ZUHAYLÎ, Muhammed, ***el-İmâmu'l-Cüveynî,*** Dmıeşk 1412/ 1992.

DİZİN